

26772

सिद्धान्तलेशसंग्रहः ।

श्रीअमृतदीक्षितविरचितः ।

पश्चिमकुचपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

ग्रन्थिनां व्याख्यानवद्वयं सङ्कलितया व्याख्यया समरङ्कितः

तेनैव संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

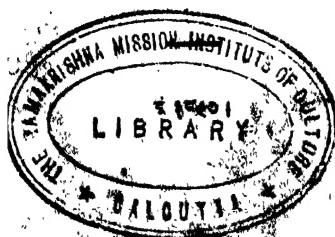
द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

नारायणयन्त्रे

मुद्रितः ।

APP 3.

पण्डितकुलपातिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT-KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B.A.

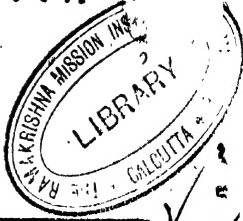
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta

26, 772

P. O. Rashbehari Avenue,
CALCUTTA

सूचीपत्रम् ।

प्रथमपरिच्छेदे

विषयनिरूपणम्
विषये: अपूर्वविचित्रादि विचारः

प्रत्यक्षविचारः

प्रत्यक्ष: विषयनिरूपणपादान्तम्

प्रत्यक्ष: कारणाविचारः

विचारणाविचारः

विषयस्वरूपनिरूपणम्

विषयकलाविचारः

प्रत्यक्ष: कर्तृत्वस्वरूपनिरूपणम्

प्रत्यक्ष: सर्वज्ञत्वस्वरूपनिरूपणम्

विषययोगनिरूपणम्

विषयसङ्घटनसम्बन्धनिरूपणम्

निर्देशात्मकस्वरूपनिरूपणम्

विषयविषयस्वरूपनिरूपणम्

विषयस्वरूपनिरूपणम्

विषयज्ञानावृत्तिसाधनम्

विषयानन्दस्वरूपनिरूपणम्

विषयाराधनासम्बन्धनिरूपणम्

कारणाध्यासनिरूपणम्

विषयनिर्माणसम्बन्धनिरूपणम्

द्वितीयपरिच्छेदे

विषयसङ्घटनसम्बन्धनिरूपणम्

विषय: प्रत्यक्षात् ब्रह्मविषयसम्बन्धनिरूपणम्

विषयजीव्यत्वेन प्रत्यक्षावाचकपरिहारः

विषयसम्बन्धनिरूपणम्

विषयपदार्थाविधाननिरूपणम्

विषयपदार्थावृत्तिसम्बन्धनिरूपणम्

R. M. C. LIBRARY	
ACC. NO.	26772
DATE	18.1.45
DATE	APP
Date:	
St. Card	✓
Class	✓
Cat.	ash
Bk. Card	Rs
Checked	ash

२२
११०
१७६
१८१
१८२
१८३
१८८
२०५
२२४
२५०
२६४
२७७
२८७
२९४

२५२
२७६
३०८
३१८
३५१
३६५

सृष्टिकल्पकनिरूपणम्	४७७
मिथ्यापदार्थस्य अपि अर्थक्रियाकारित्वोपपादनम्	४८८
जीवोपाधिभेदसम्भावना आत्माभेदेऽपि उपधाधिभेदेन सुखदुःखादिव्यवस्था	५०४
जीवोपाधिभेदसम्भावनोपपत्तिनिरूपणं मनसा भेदात् तस्यैव सुखाद्याश्रयत्वम्	५०५
शरीरस्य उपधाधित्वम्	५१६
उपधाधिभेदेऽपि सुखाद्यनुसन्धानसादृश्यापादनम्	५२९
जीवाणुत्वनिराकरणम्	५२७

तृतीयपरिच्छेदे

भासतौ सते कर्मणां विवृद्धिद्वयोत्पादनोपयोगित्वम्	५४४
कर्मणां ज्ञानोत्पत्तौ उपयोगान्निरूपणम्	५६७
असत्यासिनामपि त्रैवर्णिका चामैव ज्ञानोत्पत्तिनिरूपणम्	५७१
शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावोपपादनम्	५७७
सत्यासाश्रयस्यैव विद्योपयोगित्वनिरूपणम्	५८५
सत्यासापूर्वस्य श्रवणादधिकारिविशेषणम्	५८६
त्रैवर्णिकाणां सन्नग्रासाधिकारः	५८९
ब्राह्मणस्यैव सन्नग्रासपूर्वकं वेदान्तश्रवणाधिकारः अत्रियवैश्ययोस्तु तन्नैरपेक्ष्यैव ५८९	
सन्नग्रासिनी वेदान्तश्रवणे मुख्योऽधिकारः अत्रियवैश्ययोः	

सन्नग्रासाभावादमुख्योऽधिकारः ६०१

अमुख्याधिकारिभूतवेदान्तविचारस्य जन्मान्तरीयज्ञानोपयोगित्वनिरूपणम्	६०२
निर्गुणस्यापि उपपासनापादनम्	६०८
ब्रह्मसाक्षात्कारे कारणनिरूपणम्	६१८
ब्रह्मविषयस्य ब्राह्मज्ञानस्यापि अपरोक्षत्वोपपादनम्	६२८
अज्ञाननिवर्तकनिरूपणम्	६४५
ब्रह्माकारवर्तमानाशकनिरूपणम्	६७१

चतुर्थपरिच्छेदे

अविद्याशेषनिरूपणम्	६८१
अविद्यानिवर्तकस्वरूपनिरूपणम्	६८४
ब्रह्मज्ञानस्य प्राप्यत्वोपपादनम्	७०१
मुक्तस्य ईश्वरभावापत्तिनिरूपणम्	७०५

सिद्धान्तलेशसंग्रहस्य

प्रथम परिच्छेदः ।

अधिगतभिदा पूर्वाचार्यानुपेत्य सहस्रधा
सरिदिव महीभेदान् सम्प्राप्य शौरिपदोद्गता ।
जयति भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता
जननहरणी सूक्तिर्ब्रह्माद्वैकपरायणा ॥ १ ॥

अधिगतभिदेति । दृष्टान्तमुखेन श्रीमूर्त्तिचरणारविन्द-
गङ्गयोरनुसन्धानलक्षणम् अपि मङ्गलं करोति शौरीति ।
शौरिपदोद्गता सरित् महीभेदान् सम्प्राप्य यथा सहस्रधा
अधिगतभिदा तथा भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता ब्रह्माद्वै-
कपरायणा जननहरणी सूक्तिः पूर्वाचार्यान् व्याख्यातुं व्याख्ये-
यत्वेन उपेत्य अर्थतः सहस्रधा अधिगतभिदा सती जयतीति
सम्बन्धः । अत्र सूक्तिः सहस्रधाअधिगतभिदेति सूक्तिविशेषणेन
स्वयमेव प्रदर्शयिष्यमाणसिद्धान्तभेदानां सर्वेषां भगवत्पादश्रीम
न्मुखाम्बुजनिर्गता सूक्तिरेव मूलमिति सूचितम् । अधिगतभिदा
प्राप्तभेदा सरित् गङ्गा महीभेदान् भूपदेशान् शौरेः श्रीमहा-
विष्णोः पदोद्गता पादाम्बुजनिर्गता जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति
सूक्तिः । भगवत्पादश्रीमन्मुखमेव अम्बुजं कमलं तस्मात् निर्गता
मुखे अम्बुजखारोपे कान्तिमत्त्वादिरूपं श्रीमत्त्वं निमित्तमिति
सूचनार्थं श्रीमदिति विशेषणम् । जननहरणी जननं संसारस्तात्
स्वजन्मब्रह्मज्ञानद्वारा हरतीति जननहरणी सूक्तिः ग्रन्थतोऽर्थ-

प्राचीनैर्व्यवहारसिद्धिविषयेष्वात्मैक्यसिद्धौ परम्
सन्नद्धादिरनादरात् सरणयो नानाविधा दर्शिताः ।
तन्मूलानिह संग्रहेण कतिचित् सिद्धान्तभेदान् धियः
शुद्धौ सङ्कलयामि तातचरणव्याख्यावचःस्थापितान्

तस्य निरवयवं भाष्यं ब्रह्मादयैकपरायणा ब्रह्म च तत् अद्वयञ्च
ब्रह्मादयं ब्रह्माद्वयञ्च तत् एकञ्च ब्रह्माद्वयैकं परायणं परम-
तात्पर्यविषयो यस्याः सूक्तेः सा ब्रह्माद्वयैकपरायणा । अनेन
विशेषणेन अद्वितीयं प्रपञ्चशून्यम् एकं रूपं सत्यज्ञानानन्दलक्षणं
ब्रह्म सूक्तिपदसंगृहीतस्य भाष्यात्मकशास्त्रस्य विषय इत्युक्तं
भवति । जननहरणीति विशेषणेन शास्त्रस्य मुक्तिः प्रयोजन-
मिति उक्तम् । अर्थात् मुक्तिकामः शास्त्रस्य अधिकारी, मुक्त
रधिकारिणश्च प्राप्यप्राप्तिभावलक्षणः सम्बन्धः सूचितः । एवं
श्रुत्यर्थाभ्यां साक्षात् श्लोकेन भाष्यात्मकवेदान्तशास्त्रस्य विषया-
द्विकं कथयता ग्रन्थकारेण स्वकीयग्रन्थस्य वेदान्तशास्त्रस्य
प्रकरणत्वात् तु अस्यापि तदेव विषयादि इति सूचितं
भवति ॥ १ ॥

इदानीं चिकीर्षितं प्रतिजानौते ।

प्राचीनैरिति । प्राचीनैः आचार्यैः आत्मैक्यसिद्धौ परम् अत्यन्तं
सन्नद्धाद्विः तात्पर्यवद्भिः आत्मैक्यसिद्ध्यायतया व्यवहारसिद्ध-
विषयेषु भ्रान्तिमात्रसिद्धपदार्थेषु जीवैश्वरजगद्रूपेषु अनादरात्
सरणयः प्रकारा नानाविधाः परस्परविरुद्धा दर्शिताः । अना-
दरादित्यनेन परस्परविरुद्धेषु जीवैकत्वनानात्वतत्प्रतिविस्म-
त्वादिरूपप्रकारेषु अभिनिवेशवतामाचार्याणां भेदवादिना
मिदं अनासत्त्वं स्यादिति शङ्का निराकृता भवति । विवक्षित-

प्रथमपरिच्छेदः ।

तैषूपपादनापेक्षान् पक्षान् प्रायो यथामति ।

युक्त्योपपादयन्नेव लिखाम्यनतिविस्तरान् ॥३॥

वस्तुप्रतिपत्त्युपायतया विरुद्धनानाप्रकारप्रदर्शनमाचार्याणां न दोषाय भवति किन्तु अलङ्काराय भवति प्रतिपत्तृणां प्रज्ञा-
वैचित्र्येण कस्यचित् प्रतिपत्तुः केनचित् प्रकारेण मुक्तिः
साधनब्रह्मात्मैक्यज्ञानलाभात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः “यथा यथा
भवेत् पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी
सा चानवस्थिता” इति । व्युत्पत्तिः बोधः प्रत्यक्चासौ आत्मा
च प्रत्यगात्मा सर्वान्तरसिदात्मा तस्मिन् विषये प्रक्रिया प्रकारः
इह वेदान्तशास्त्रे साध्वी निरवस्था गुणभूता च अनवस्थिता
नानाविधा परिमले दीक्षितैरप्येतदुक्तम्, अकल्पितवस्तुप्रति-
पत्त्युपायतया कल्प्यमानेषु पदार्थेषु विरोधो न दोषावहः
यथा तात्त्विकारुन्धतीप्रतिप्रत्युपायतया नानापुरुषैः कल्प्य-
मानासु तत्प्राच्योदीक्षादिनक्षत्ररूपासु स्थूलारुन्धतीषु
विरोधो न दोषावह इति तन्मूलान् प्राचीनप्रदर्शितनानाविध-
सरणिमूलान् इह स्वग्रन्थे धियःशुद्धैः स्वबुद्धिपरिष्काराय ।
वस्तुतस्तु लोकानुग्रह एव प्रयोजनमिति बोध्यम् । तातचरणानां
पिष्टचरणानां व्याख्यारूपैर्वचोभिः स्थापितान् ज्ञापितान्
अनेन स्वस्य ब्रह्मविद्यामाचार्यादेव लब्ध्वां दर्शयति स्वग्रन्थे
स्वोपादेयत्वसिद्धये इह संग्रहेण सिद्धान्तभेदान् सङ्कलयामि
इति उक्तमेव विदुष्वन । ननु प्राचीनग्रन्थसिद्धान्तानामेव स्वग्रन्थे
संग्रह इत्युक्तमयुक्तं, प्राचीनग्रन्थेषु अविद्यमानस्यापि युक्तिभिः
उपपादनस्य स्वकीयसंग्रहग्रन्थे तत्र तत्र उपलब्धादिति शङ्कां
निराकरोति तेषु इति ॥ २ ॥ ३ ॥

तत्र तावत् आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः
इति अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य वेदान्तैः आपातप्रति-
प्रत्ने ब्रह्मात्मनि समुदितजिज्ञासस्य तज्ज्ञानाय
वेदान्तश्रवणे विधिः प्रतीयमानः किंविध इति
चिन्त्यते ॥४॥

तिस्रः खलु विधेर्विधाः अपूर्वविधिर्नियम-
विधिः परिसङ्ख्याविधिश्चेति । तत्र कालत्रयेऽपि
कथमपि अप्राप्तस्य प्राप्तिफलको विधिराद्यः, यथा

स्वग्रन्थे प्रथमं श्रवणविधिर्विचार्यते इत्याह तत्र ताव-
दिति । श्रवणविधावधिकारिणं निर्दिशति अधीतेति ।
वेदान्तैर्जनितपातप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मभिन्नात्मनि सम्यग्-
दार्ढ्येन उदिता उत्पन्ना जिज्ञासा निर्णयरूपज्ञानेच्छा यस्य
इत्यर्थः । अधीतवेदस्यापि शिक्षाकल्पव्याकरणादीनां वेदाङ्गा-
नाम् अध्ययनाभावे सति व्युत्पत्तेरभावात् जिज्ञासा हेतुभूता
पातप्रतिपत्तिरपि न सम्भवेदित्यभिप्रेत्य अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य
इत्युक्तम् । न च निर्दोषवेदान्तजन्मायाः ब्रह्मात्मप्रतिपत्तेः कथम्
आपातत्वमिति वाच्यं ? नाहं ब्रह्मेति प्रत्यक्षविरोधादिशङ्कया
प्रमादपावामपि ब्रह्मात्मप्रतिपत्तौ अप्रामाण्यशङ्कासदत्वरूप-
स्यापातत्वस्य सम्भवादिति भावः । वेदान्तश्रवणे श्रोतव्य इति
विधिः प्रतीयमान इति सम्बन्धः । तज्ज्ञानायेति । अप्रामाण्य-
शङ्कानासदब्रह्मात्मज्ञानाय इत्यर्थः ॥४॥

खलुग्रन्थेन अपूर्वविधित्वादिप्रकारत्रयस्य पूर्वतन्त्रे प्रसिधि-
र्धीत्यते कालत्रयेऽपि इति । कथमपि दृष्टार्थत्वेन अदृष्टार्थत्वेन

ब्रीहौन् प्रोक्षतीति । नाम्न ब्रीहौणां प्रोक्षणास्य
संस्कारकर्मणो विना नियोगं मानान्तरेण कथ-
मपि प्राप्तिरस्ति ॥५॥

पक्षे प्राप्तस्य अप्राप्तांशपरिपूरणो विधिर्द्वितीयः ।
यथा ब्रीहौन्वहन्तीति अत्र विध्यभावेऽपि पुरो-
डाशप्रकृतिद्रव्याणां तण्डुलनिष्पत्त्याक्षिपादेव अवह-
ननप्राप्तिर्भविष्यतीति न तत्प्राप्तार्थोऽयं विधिः किं
तु आक्षेपादवहननप्राप्तौ तद्वदेव लोकावगतकारण-
त्वाविशेषात् न खविदलनादिरपि पक्षे प्राप्नुयात्

वा केनापि प्रकारेण कालत्रयेऽपि कदापि विधिं विना
प्राप्तिरहितस्य प्रोक्षणादेः प्राप्तिफलको विधिराद्यः अपूर्व-
विधिरित्यर्थः । ब्रीहौनिति, द्वितीयाश्रुत्या ब्रीहौणां संस्कार्य-
त्वावगमात्, प्रोक्षणास्य संस्कारकर्मत्वमुक्तमिति मन्तव्यम् ।
नियोगमिति विधायकशब्दमित्यर्थः ॥५॥

पुरोडाश इति । दर्शपूर्णमासयोराम्नेयादि पुरोडाशादिद्रव्यं
विहितम् । ब्रीहयस्तूत्यन्ने यागे यागानुवादेन विहिताः । तथा
च ब्रीहौणामुत्पन्नशिष्टानामुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरुद्धे यागे
साक्षात्साधनत्वायोगात्, पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वेन यागसाधनत्वं
पर्यवस्यति । पुरोडाशप्रकृतित्वञ्च ब्रीहौणां तण्डुलनिष्पत्ति-
हारकं, तण्डुलनिष्पत्तिश्च स्वरूपमाक्षिपति । तण्डुल-
निष्पत्तौ च कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवहननं निश्चित-
मिति विधिं विनापि विधित्वितावहननं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति अवहननाप्राप्तांशसम्भवात् तदंशपरिपूरण-
फलको विधिरयम् ॥६॥

द्वयोः शेषिणोरेकस्य शेषस्य वा एकस्मिन्
शेषिणि द्वयोः शेषयोर्वा नित्यप्राप्तौ शेष्यन्तरस्य
शेषान्तरस्य वा निवृत्तिफलको विधिस्तृतीयः,
यथा अग्निचयने इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्य-
श्वाभिधानीमादत्त इति । यथा वा चातुर्मास्या-
न्तर्गतेष्टिविशेषे गृहमेधीये आज्यभागौ यज-
तीति । अग्निचयनेऽश्वरशनायहणं गर्दभरशना-
यहणं चेति द्वयमनुष्ठेयम् । तत्र अश्वरशनायहणे
इमामगृभ्णन्निति मन्त्रो लिङ्गादेव रशनायहण-
प्रकाशनसामर्थ्यरूपात् नित्यं प्राप्नोतीति न तत्प्रा-
प्त्यर्थस्तदप्राप्तांशपरिपूरणार्थी वा विधिः किन्तु
लिङ्गाविशेषाद्गर्दभरशनायहणेऽपि मन्त्रः प्राप्नुया-

ननु अवहननस्य लोकातः प्राप्नोति तस्य लोकात एव नित्यप्राप्ति-
रपि स्वादित्यत आह किन्वित्यादिना । आद्येपादिति तच्छुल-
निष्पत्त्या आद्येपादित्यर्थः । किन्तु अवहननाप्राप्तांशसम्भवात्
तदंशपरिपूरणफलक इति सम्बन्धः ॥६॥

द्वयोरिति । द्वयोः शेषिणोः एकस्य शेषस्य नित्यप्राप्तौ शेष्यन्तरस्य
निवृत्तिफलकः एकस्मिन् शेषिणि द्वयोः शेषयोर्नित्यप्राप्तौ शेषा-
न्तरस्य निवृत्तिफलको विधिस्तृतीय इति योजना । न तदिति ।

दिति तन्निवृत्त्यर्थः । तथा गृहमेधीयस्य दर्शपूर्णमा-
सप्रकृतिकत्वात् अतिदेशात् एव आज्यभागौ नित्यं
प्राप्नुत इति । न तत्र विधिस्तत्प्राप्त्यर्थस्तन्नियमार्थो
वा, किं तु अतिदेशात् प्रयाजादिकमपि प्राप्नुया-
दिति तन्निवृत्त्यर्थः । गृहमेधीयाधिकरणपूर्वपक्ष-
रीत्येदमुदाहरणं यत्र कचिदुदाहर्त्तव्यमित्युदा-
हृतम् ॥७॥

न च नियमविधावपि पक्षप्राप्तावहननस्य
अप्राप्तांशपरिपूरणे कृते तदवरोहत्वात् पाक्षिक-
साधनान्तरस्य नखविदलनादेर्निवृत्तिरपि लभ्यते
इति इतरनिवृत्तिफलकत्वाविशेषात् नियमपरि-

प्राप्तत्वात् न तत्प्राप्त्यर्थः । नित्यप्राप्तत्वात् न तदप्राप्तांशपूरणार्थो
वेत्यर्थः । अतिदेशात् एवेति । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्या इत्येवं-
रूपादित्यर्थः । न तत्र विधिरिति । आज्यभागौ यजतीति
विधिः आज्यभागयोः प्राप्त्यर्थो न भवतिविधिं विना प्राप्तत्वात्,
तयोरप्राप्तांशपरिपूरणार्थो वा न भवति नित्यप्राप्तत्वात्, किन्तु
तन्निवृत्त्यर्थः इति योजना । ननु आज्यभागौ यजतीति विधे-
रतिदेशप्राप्तेतराङ्गकलापपरिसंख्ययकत्वं न सिद्धान्त इत्यत
आह गृहमेधीयाधिकरणेति ॥७॥

नियमविधावपीति । परिसंख्याविधाविव नियमविधी
अपीत्यर्थः । तदवरोहत्वादिति । अवहननेनैव अवरोहत्वात्
तच्छुलनिष्पत्त्यापेक्षया शान्तत्वादित्यर्थः । फलत इति । नियम-
विधिः पक्षे अप्राप्तावहननादिक्रियाविधायकत्वात् परिसंख्या-

सङ्कायोः फलतो विवेको न युक्त इति शङ्काम् ।
 विधितोऽवहनननियमं विना आक्षेपलभ्यस्य नख-
 विदलनादेर्निवर्त्तयितुमशक्यतया अप्राप्तांशपरि-
 पूरणरूपस्य नियमस्य प्राथम्याद्विधेयावहननगत-
 त्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्च तस्यैव नियमविधिफलत्वोप-
 गमात् तदनुनिष्पादिन्या अविधेयगतत्वेन विप्र-
 कृष्टाया इतरनिवृत्तेः सन्निकृष्टफलसम्भवे फल-
 त्वानौचित्यात् ॥८॥

एवं विविक्तासु तिसृषु विधेर्विधासु
 किंविधः श्रवणविधिराश्रीयते । प्रकटार्थकारादयः
 केचिदाहुः । अपूर्वविधिरयम् अप्राप्तत्वात् । न

विधेः नित्यप्राप्तक्रियादिविधायकत्वात् नियमपरिसंख्या-
 विधयोः स्वरूपतो विवेकलाभेऽपि फलतो भेदो न युक्त इत्यर्थः ।
 नियमस्य नियमविधिफलत्वोपगमे हेतुद्वयमाह प्राथम्या-
 दित्यादिना । प्रत्यासन्नत्वादिति । विधिं प्रति प्रतिपत्त्यासन्नत्वा-
 दित्यर्थः । विधेयक्रियागतत्वं प्रत्यासन्नत्वे हेतुः इतरनिवृत्त्यपे-
 क्षया प्रथमोपस्थितत्वरूपे प्राथम्ये हेतुमाह विधित इत्यादिना ।
 अशक्यतयेत्यन्तेन इतरनिवृत्तेर्नियमविधिफलत्वानुपगमे हेतु-
 द्वयमाह । तदनुनिष्पादिन्या इत्यादिना अप्राप्तांशपरिपूरणो-
 पस्थित्यनन्तरमुपस्थिताया इत्यर्थः । अनेन विवक्षितोपस्थिति-
 कत्वम् एको हेतुरक्तः इति मन्तव्यम् । द्वितीये हेतौ विप्रकृष्टत्वे
 हेतुमाह । अविधेयेति । व्यावृत्तिर्नाम अननुष्ठेयता अनङ्गता
 वा सा चाविधेयनखविदलनादिगतेत्यर्थः ॥९॥

हि वेदान्तश्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारे हेतुरित्यवान्वय-
यतिरेकप्रमाणमस्ति लोके कृतश्रवणस्यापि बहुशः
तदनुत्पत्तेः अकृतश्रवणस्यापि गर्भगतस्य वाम-
देवस्य तदुत्पत्तेरुभयतो व्यभिचारात् । न वा
श्रवणमात्रं श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारहेतुरिति शास्त्रा-
न्तरे गृहीतः सामान्यनियमोऽस्ति येनात्र विशिष्य
हेतुत्वग्राहकाभावेऽपि सामान्यमुखेनैव हेतुत्वं
प्राप्यते इति शङ्केत गान्धर्वादिशास्त्रश्रवणस्य

इदानीं प्रकृतं श्रवणविधिविचारमारभते एवमिति ।
अप्राप्तत्वादिति । ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति वेदान्तश्रवणस्य साधन-
तया मानान्तरात् अनधिगतत्वेन अप्राप्तार्थकत्वादित्यर्थः । ननु
गणान्तरात् अनधिगतत्वमसिद्धम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदव-
प्रतिसम्भवात् । तथाहि वेदान्तश्रवणे सति ब्रह्मसाक्षात्कारो
प्यते । असति च तस्मिन् न दृश्यते इति तत्राह न हीति ।
तदनुत्पत्तेरिति । साक्षात्कारानुत्पत्तेरित्यर्थः । वामदेवस्येति
शब्दं श्रुतिः “गर्भं एवैतच्छ्रयानो वामदेव एवमुवाच” इति एवं
प्राप्तप्रकारेण एतत् ब्रह्मज्ञानजन्मना स्वकीयां मुक्तिसुवाचेत्यर्थः ।
गान्धर्वशास्त्रश्रवणे षड्जादिस्वरसाक्षात्कारस्तदभावे
दभाव इति दृष्टं, तत्र श्रोतव्यार्थविशेषस्वरसाक्षात्कारं प्रति
श्रवणविधिविचारकस्य श्रवणविशेषस्य करणत्वग्रहकाले
अभावात् श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति श्रवणमात्रस्य
करणत्वं गृह्यते । तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारवेदान्तश्रवणयोर्वि-
षय कार्यकारणभावग्रहाभावेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि
श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारत्वात् वेदान्तश्रवणस्यापि श्रवणत्वात्

यज्जादिसाक्षात्कारहेतुत्वाभ्युपगमेऽपि कर्मका-
ण्डादिश्रवणात् तदर्थधर्मादिसाक्षात्कारादर्शनेन
व्यभिचारात् । तस्मादपूर्वविधिरेवायम् । भाष्ये-
ऽपि सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तदतो
विध्यादिवदित्यधिकरणे विद्यासहकारिणो मौनस्य
बाह्यपाण्डित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्योऽपूर्वत्वादिति

उक्तसामान्यरूपेण वेदान्तश्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं प्राप्त-
मेवेति नापूर्वविधिरिति नेत्याह । न वा श्रवणमात्रमिति
धर्मश्रवणस्थले अदृष्टरूपस्य अलौकिकश्रेयःसाधनताविशिष्ट-
यागादिरूपस्य वा धर्मस्य साक्षात्कारयोग्यतया साक्षात्कार-
दर्शनेन उक्तसामान्यकार्यकारणभावस्य व्यभिचारात् न लाघ-
वावतार इति । गान्धर्वशास्त्रश्रवणस्यान्वयादिना स्वरसाक्षात्-
कारहेतुत्वग्रहेऽपि वेदान्तश्रवणस्य न ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तिः
इत्याह गान्धर्वादौति । कर्मेति । अत्र आदिपदेन
हिरण्यगर्भादिदेवताप्रतिपादकवाक्यजातम् गृह्यते । धर्मादि
इत्यादिपदेन हिरण्यगर्भादिदेवता गृह्यते । तस्मादिति प्राप्त्य-
भावादित्यर्थः । अत्रार्थे सम्प्रतिमाह भाष्येऽपि इति । भाष्ये
अपि अपूर्वविधिः एवाङ्गीकृत इति सम्बन्धः । अयमर्थः, बृहदार-
ण्यके श्रूयते “तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाह्येन अनु-
ष्ठाय बाह्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिरिति यस्मादतिक्लान्ता
ब्राह्मणाः श्रवणादिसाधनेरात्मानं विदित्वा जीवन्मुक्तिव्यसक्तं
सकलविघ्नेपरहितं परमहंसाश्रमं प्राप्तास्तस्मादिदानीन्तनो-
ऽपि ब्राह्मणो ब्रह्मसाक्षात्कारार्थो पाण्डित्यं निर्विद्य बाह्येन
स्नातुमिच्छेत्” ।

पाण्डित्यशब्दतः श्रवणं अपूर्वावाधरवाङ्माहृत

इति ॥६॥

विचारप्रयोजकाऽपातरूपा बुद्धिः पण्डा सा अस्य सञ्जातेति
खितः तस्य कृत्यं पाण्डित्यं श्रवणमित्यर्थः । बाह्यं नाम बाह्यस्य
प्रशोः कृत्यं दम्भदर्पादिराहित्यं न तु बाले प्रसिद्धयष्टेष्टा-
पं तस्य बहिर्मुखत्वापादकत्वेन विद्याविरोधिज्ञात् दम्भादि-
हित्यरूपभावशुद्धिवाचकेन बाह्यपदेन भावशुद्धिसाध्यं मननं
श्रुते श्रवणानन्तरभावित्वात् तस्य बाह्यं च पाण्डित्यं च
विद्यं निश्चयेन लब्ध्वा तदुभयं सम्यगनुष्ठाय इति यावत् । अथ
तन्तरं मुनिः सम्यग् मननशीलो भवेदिति विधिः । ध्यानमत्र
तन् ध्याननिष्ठे व्यासादौ मुनिशब्दप्रयोगदर्शनात्, ध्यानं विना
वारमात्रविश्रान्ते तदप्रयोगाच्च । तथा च अपूर्वत्वात् यथा
। णे विधिरेवं मौनस्य विद्यासङ्गकारिणो विद्योत्पत्तौ साध-
स्य विधिरेव आश्रयितव्यः । अपूर्वत्वादेवेति भाष्यार्थः, सूत्रार्थस्तु,
इतः श्रवणमननजनिततत्त्वनिर्णयरूपविद्यावतस्तत्त्वसाक्षात्-
कारार्थिनः सत्यासिनः पाण्डित्यबाह्यापेक्षया द्वितीयं मौनमथ
निरिति वाक्येन विधीयते । ननु पाण्डित्यबाह्याभ्यां निर्णीत-
त्वसाक्षात्कारार्थी ध्याने स्वयमेव प्रवर्तते रत्नतत्त्वसाक्षात्कारा-
वि रत्नतत्त्वगोचरप्रत्ययसन्ततो । न च तत्त्वसाक्षात्कारार्थिनः
साधनश्रवणादावपि स्वयमेव प्रवृत्तिः स्यादिति तत्रापि विधि
प्रत्यशङ्का तुल्येति वाच्यम् ? विधिं विना वेदान्तश्रवणे प्रवृत्त्य-
भवस्य साधितत्वात् । तथा च मौनविधिर्विषय इत्यत्रापि पक्षे-
ति । मौनस्य सङ्गकार्यन्तरस्य विधित्वं सिध्यति एवं सति च
यमविधौ तदतिक्रमे नियमादृष्टालाभेन साक्षात्कारानुदय-

वेदान्तश्रवणस्य नित्यापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारहे-
तुत्वं नाप्राप्तम् अपरोक्षवस्तुविषयप्रमाणत्वावच्छे-
देन साक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तेः शाब्दापरोक्षवादे
व्यवस्थापनात् । तदर्थमेव हि तत्प्रस्तावः । न च
तावता ब्रह्मप्रमाणत्वेनापातदर्शनसाधारणब्रह्म-
साक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तावपि अविद्यानिवृत्त्यर्थमिष्य
माणसत्तानिश्चयरूपतत्साक्षात्कारहेतुत्वं श्रवणस्य

भौत्या स्वभावप्राप्तमपि विषयदर्शनं यत्नेन निवार्य ध्यान एव
प्रवर्तत इति पक्षेणेति सूत्रभागाभिप्रायः । ननु ब्रह्मविद्याप्रधाने
प्रकरणे कथं ध्यानादिविधिर्वाक्यभेदप्रसङ्गादिति नेत्याह विद्या-
दिवदिति । अङ्गविधिवदित्यर्थः । यथा प्रधानविधिपरे प्रकरणे
अवान्तरवाक्यभेदेन प्रयाजाद्यङ्गविधिस्तथा ब्रह्मविद्याङ्गध्या-
नादिविधिरित्यर्थः । उक्तरीत्या मौनविधेर्नियमविधित्वे स्थिते
भाष्यकृता अपूर्वत्ववचनं मौनविध्यंशे पाक्षिकाप्राप्त्यभिप्रायं दृष्ट-
व्यम् । यथा सूत्रं पक्षे प्राप्त्यभागादित्येव वक्तव्ये भाष्य अपूर्वत्वात्
इति वचनं श्रवणविधिरपूर्वविधिरेव इति ज्ञापनार्थमप्राप्तिभावो
च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो विवक्षित इति प्रकटार्थकारादीनां
माशयः ॥८॥

अपूर्वविधित्वपक्षं दूषयति वेदान्तश्रवणस्येति । विद्या-
विशिष्टवेदान्तरूपस्य श्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं वि-
विनापि प्राप्तमित्यर्थः । ननु वाक्यस्य कथं साक्षात्कारहेतु-
त्वम् इन्द्रियजन्यज्ञानस्येव साक्षात्कारत्वादत आह अपरोक्ष-
वस्तुत्विति । अपरोक्षवस्तुविषयकत्वं ज्ञानस्य अपरोक्षत्वम्, न ।

न प्राप्तमिति वाच्यम् । विचारमात्रस्य विचार्य-
मात्रनिर्णयहेतुत्वस्य ब्रह्मप्रमाणस्य तत्साक्षात्कार-
हेतुत्वस्य च प्राप्तौ विचारितवेदान्तशब्दज्ञान-
रूपस्य श्रवणस्य तच्चेतुत्वप्राप्तेः ॥१०॥

इन्द्रियजन्यत्वं वस्तु अपरोक्षत्वं च वस्तु व्यवहारानुकूलचैतन्या-
भिन्नत्वमिति शाब्दापरोक्षवादे वक्ष्यते, तथा ज्ञ नित्यापरोक्ष-
त्वेन श्रुतिसिद्धब्रह्मरूपवस्तुविषयकत्वात् वेदान्तजन्यज्ञानस्य
साक्षात्कारत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु अस्मिन् शास्त्रे शाब्दापरोक्ष-
वादस्य का सङ्गतिरित आह तदर्थमेव हि इति । वेदान्तानां
ब्रह्मापरोक्षप्रमितिजनकत्वसिद्ध्यर्थमेव तद्वादसङ्गतिर्नान्यार्थम्
इति एतत् प्रसिद्धमित्यर्थः । ननु अपरोक्षवस्तुविषयकं
प्रमाणं स्वविषये साक्षात्कारहेतुरिति शाब्दापरोक्षवादे
साधनेन वेदान्तानामपि स्वविषये नित्यापरोक्षे ब्रह्मणि
अपरोक्षज्ञानसामान्यहेतुत्वमेव प्राप्तम् । न तु सत्तानिश्चय-
रूपतत्साक्षात्कारहेतुत्वं तच्च विचारविशिष्टवेदान्तरूपश्रवणस्य
एव युक्तम् अन्यथा विचारात् प्रागपि सत्तानिश्चयप्रसङ्गात्, न
च वाक्यजन्यसाक्षात्कारमात्रादेव अविद्यानिवृत्तिलक्षणफल-
उत्भवात् सत्तानिश्चयरूपत्वं साक्षात्कारस्य न अन्वेषणीयमिति
वाच्यम् ? तत्र तत्र ब्रह्मोपदेशप्रदेशेषु यावत् संशयनिवृत्तिः
भूतः पुनः प्रश्नप्रतिवचनलिङ्गेन वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था-
त्यादिश्रुत्या श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारानुवृत्त्यनुमिता-
वेद्यानिवृत्त्यभावरूपलिङ्गेन च श्रवणमननध्यानशमदमभक्ति-
राग्यादीनां 'ज्ञानपरिपाकहेतूनां विधिदर्शनलिङ्गेन च सत्ता-
निश्चय-रूप-ब्रह्म-साक्षात्कारस्यैवाविद्यानिवृत्त्यर्थो मथ्यमाणत्वात्.

न चोक्त उभयतो व्यभिचारः सहकारिवैक-
 ल्येनान्वयव्यभिचारस्य अदोषत्वात् । जातिस्म-
 रस्य जन्मान्तरश्रवणात् फलसम्भवेन व्यतिरेक-
 व्यभिचाराभावात् । अन्यथा व्यभिचारेण
 हेतुत्वबाधे श्रुत्यापि तत्साधनताज्ञानासम्भवात् ।
 घटसाक्षात्कारे चक्षुरतिरेकेण त्वगिन्द्रियमिव

तथा च वेदान्तश्रवणस्य उक्तरूपसाक्षात्कारहेतुत्वम् अप्राप्तमेव
 इति शङ्कते न च तावतेति । वेदान्तानामिति शेषः । अपरोक्ष-
 वस्तुविषयकं प्रमाणं स्वविषये साक्षात्कारहेतुरिति प्रसाधन-
 मात्रेण इत्यर्थः । अपरोक्षवस्तुविषयकं प्रमाणम् अपरोक्ष-
 ज्ञानहेतुरिति स्थिते विचारो विचार्यनिर्णयहेतुरिति च
 स्थिते कार्यकारणभावद्वयमेलनेन प्रकृते विचारविशिष्टवेदान्त-
 ज्ञानरूपश्रवणं सत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरिति सिध्यति
 इति आह, विचारमात्रस्येति ॥ १० ॥

सहकारोति । चित्तैकाग्ररूपसहकारिवैकल्येन इत्यर्थः ।
 उक्तकार्यकारणद्वयरूपप्रमाणबलेन श्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कार-
 हेतुत्वे सिद्धे वामदेवस्य जन्मान्तरीयश्रवणादिकं कल्प्यते ।
 यथा जातमात्रे जन्तौ दृश्यमानभोगस्य कारणतया प्राग्भ-
 वोयं कर्म कल्प्यते, तद्वदतो न व्यतिरेकव्यभिचार
 इत्याह, जातिस्मरस्येति । पूर्वजातिं स्मरतो वामदेवस्य
 इत्यर्थः । अन्यथेति । उक्तरीत्या द्विविधव्यभिचारपरि-
 हारानुपगम इत्यर्थः । व्यभिचारनिश्चयेन हेतुत्वाभावरूप-
 बाधनिश्चयात् श्रवणविधेरबोधकतापत्त्या तवापि अपूर्वविधिर्न

ब्रह्मसाक्षात्कारे अवणातिरेकेण उपायान्तर-
मस्तीतिशङ्कायां व्यतिरेकव्यभिचारस्यापि अदो-
षत्वाच्च । तथा च प्राप्तत्वात् न अपूर्वविधिः ।
अत एवावृत्तिरसकृदुपदेशात् इति अधिकरण-
भाष्ये दर्शनपर्यवसानानि हि अवणादीनि
आवर्त्तमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति, यथा अव-
घातादीनि तण्डुलनिष्पत्त्यवसानानीति अवणस्य
ब्रह्मदर्शनार्थस्य दृष्टार्थतया दर्शपूर्णमासिकाव-

स्यादित्यर्थः । ब्रह्मसाक्षात्कारे अवणमिव तपोविशेषादिकम्
उत्कृष्टजन्मप्राप्तिरूपं वा कारणान्तरमस्तीति शङ्काकाले
वामदेवस्य कारणान्तरात् ज्ञानमुत्पन्नमिति शङ्कासम्भवेन
अवणस्य वामदेवे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानं अवणस्य साक्षा-
त्कारहेतुत्वग्रहप्रतिबन्धकं न भवति । न च एकस्य पदार्थस्य
ज्ञाने परस्परनिरपेक्षकारणद्वयासम्भवेन ब्रह्मसाक्षात्कारे
कारणान्तरसत्ताशङ्कैव न जायते इति वाच्यं ? लोके तथा
दृष्ट्वादित्याह, घटेति । वेदान्तअवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कार-
हेतुत्वे विधिं विनैव प्राप्ते फलितमाह तथा चेति । अवणादि-
वेधेर्नियमविधित्वे सति एव आवृत्त्यधिकरणं सङ्गच्छते इत्याह,
अत एवेति । अपूर्वविधित्वाभावादेव इत्यर्थः । अतएव आवृत्त्युप-
देश इति सम्बन्धः । दर्शनपर्यवसानानि इत्यारभ्य तण्डुल-
निष्पत्त्यवसानानि इत्यन्तस्य भाष्यस्य इयं योजना दृष्टार्थानि
अवणादीनि आवर्त्तमानानि सन्ति दर्शनपर्यवसानानि

घातन्यायप्राप्तौ आवृत्त्य, पदेशः । अपूर्वविधित्वे तु
 स न युज्यते सर्वोपधाऽवघातवत् । अग्निचयने
 सर्वोपधस्य पूरयित्वाऽवहन्यथैतदुपदधातीत्युप-
 धेयोलूखलसंस्कारार्थत्वेन विहितस्य अवघातस्य
 दृष्टार्थत्वाभावात् न आवृत्तिरिति तन्मूलक्षणे
 स्थितम् । अतो नियमविधिरेवायम् ॥११॥

भवन्ति । यथावघातादीनि आवर्तमानानि तण्डुलनिष्पत्त्यव-
 सानानि भवन्तीति दृष्टार्थानि इत्यत्र दृष्टफलमात्मदर्शनमेव ।
 अयं भावः, आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इत्यादिना
 आत्मदर्शनोद्देशेन श्रवणादीनि विधीयन्ते तत्र किमेतानि
 सकृदनुष्ठेयानि किं वा यावदात्मदर्शनमावर्त्तानि ? इति संशये
 सकृदेव अनुष्ठेयानि तावता विधेश्चरितार्थात् । यथा अग्निचयने
 सर्वोपधस्य पूरयित्वा अवहन्तीति वाक्यविहितसर्वोपधीनाम्
 अवहनममुपधेयोलूखलसंस्काररूपं सकृदेव अनुष्ठेयते, तद्वत्
 तथा च सकृदनुष्ठितश्रवणादिजन्यम् अदृष्टं जन्मान्तरे ब्रह्मदर्-
 शनहेतुरित्यपूर्वविधित्वं श्रवणादिविधीनामिति प्राप्ते सिद्धान्तः,
 श्रवणाद्यावृत्तिः कर्त्तव्या कुतः असकृदुपदेशात् । तथाहि
 भृगुवक्त्रां भृगुं प्रति पिता असकृत्तपसा ब्रह्म विक्रिन्नासस्य
 इति उपदिशति तपः प्रालोचनं ब्रह्मविचारस्तथा ह्यान्दीव्यस्य
 षष्ठाश्वार्ये श्लोककृतं पुत्रं प्रति पिता विचारपूर्वकम् असकृत्
 तत् त्वमग्नि इति उपदिशति । किञ्च श्रवणादिभिः आत्मदर्शनफले
 जननीये श्रवणाद्यावृत्तिरूपदृष्टद्वारसम्भवे अदृष्टद्वारकाव्यना-
 योगात् तत्त्वमपदार्थयोः श्रवणाद्यावृत्तिं विना दुर्बोधत्वाच्च

तदभावे हि यथा वस्तु किञ्चित् चक्षुषा
वीक्षमाणस्तत्र स्वागृहीते सूक्ष्मे विशेषान्तरे
कीनचित् कथिते तदवगमाय तस्यैव चक्षुषः
पुनरपि सप्रणिधानं व्यापारे प्रवर्तते एवं
मनसाऽहमिति गृह्यमाणो जीवे वेदान्तैरध्ययन-
गृहीतेः उपदिष्टं निर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वमा-

तण्डुलनिष्पत्तिफलकावघातवदावृत्तिरेव न तु अग्निचयनान्त-
र्गतावघातवत् अनावृत्तिः तदन्तर्गतावघातस्य अदृष्टार्थत्वेन
वैषम्यादिति व्युत्पादितमावृत्त्यधिकरणे तदपूर्वविधिवादिनां
न सङ्गच्छते इति । तन्मूलक्षणमेकादशाध्यायः अत इति
प्राप्तत्वादित्यर्थः । अतो हेतोः एवकारार्थे अपूर्वविधित्वाभावे
अन्वयः ॥ ११ ॥

नियमविधित्वे हेतुमाह तदभावे हीति । तदभावे
मनस एव सावधानं तत्र निधाने कदादित् पुरुषः प्रवर्तते इति
सम्बन्धः । मनसा गृह्यमाणात्मगतविशेषग्रहणाय मनोव्यापार
एव यत्नेन प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह, यथेति । किञ्चिदिति रक्षादि
इत्यर्थः । तत्रेति रक्षादावित्यर्थः । तस्य एवेति । नतु व्यापारा-
न्तरे इति एवकारार्थः । पुनरपि चक्षुषो व्यापारे प्रवर्तते इति
सम्बन्धः, प्रणिधानं यथा भवति तथा प्रवर्तते इति प्रवृत्ति-
क्रियाविशेषणं प्रणिधानं तच्च रक्षादिवस्त्वभिमुखतया चक्षुषः
स्थापनमनन्तरमुन्मीलनव्यापारानुकूलयत्नः प्रवृत्तिरिति प्रणि-
धानप्रवृत्त्योर्भेदः । वेदान्तैरिति । नेह नानास्ति किञ्चन प्रज्ञानं
ब्रह्माह ब्रह्मास्मीति आदिभिरित्यर्थः । इह ब्रह्मणि नाना-

कथं तद्वगमाय तत्र सावधानं मनस
एव निधाने कदाचित्पुरुषः प्रवर्त्तते इति वेदान्त-
श्रवणे प्रवृत्तिः पाक्षिकी स्यात् । अप्राप्य मनसा
सहेति तु मनसैव अनुद्रष्टव्यं दृश्यते त्वगार्या
बुद्धेत्यपि श्रवणेनाऽनवहितमनोविषयेति शङ्का-
सम्भवात् ॥१२॥

ज्ञातज्ञानत्रयरूपेण भिन्नं विशेषजातं किञ्चिदपि नास्ति
प्रकृतं ज्ञानं प्रज्ञानं नित्यस्वप्रकाशजीवचैतन्यं ब्रह्माहं बुद्धादि-
साक्षिभूतसिदात्मा ब्रह्माऽस्मि भवामीति श्रुतीनामर्थः ।
अध्ययनपदं साङ्गाध्ययनपरम् । आकर्ष्य परोक्षतया ज्ञात्वा
श्रुतौ श्रद्धावान् तदधिगमाय इत्यर्थः । तत्रेति । अहमिति
गृह्यमाणत्वेन इत्यर्थः । सावधानमैकाग्रं यथा भवति तथा ।
नन्वहमिति गृह्यमाणजीवे विशेषाकर्णनानन्तरं वेदान्तश्रवण
इव कदाचित् मनोव्यापारे वेदान्तविचारनिरपेक्षेऽपि प्रवृत्तिः
स्यादिति अयुक्तं श्रुत्या ब्रह्मणि मनोविषयत्वनिषेधात्
साङ्गाध्ययनवतः तन्निषेधावगतिसम्भवादिति नेत्याह । अप्राप्य
इति । श्रुतिरनवहितमनोविषयेति सम्बन्धः । वाचः सत्य-
ज्ञानादिशब्दाः अप्राप्य शक्त्या ब्रह्म अप्रतिपाद्य मनसा सह
निवर्त्तन्ते लक्षणाभावात् इत्यर्थः । मनसा सह इत्यनेन
मनसोऽपि ब्रह्मणि प्राप्तिर्निषिध्यते इति भावः । ब्रह्मणि
मनोविषयत्वनिषेधवत् तद्विषयत्वमपि श्रुत्या कथ्यते । तथाच
श्रुत्योर्विरोधे सति मनः शब्दतद्विषयत्वं प्रतिपादकश्रुतौ बुद्धे
अप्राप्तविशेषवत्त्वात् विषयत्वनिषेधश्रुतिरनवहितमनोविषयत्वं

अथ वा जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य मङ्गि-
मानमिति वीतशोक इत्यादिश्रवणाद्विज्ञात्म-
ज्ञानात् मुक्तिरिति भ्रमसम्भवेन मुक्तिसाधनज्ञा-
नाय भिन्नात्मविचाररूपशास्त्रान्तरश्रवणेऽपि पक्षे

निषेधार्थकत्वप्रतीतेस्तथा च साङ्गाध्ययनवत् उक्तव्यवस्था-
प्रतीतिसम्भवात् मनस एव व्यापारे प्रवृत्तिः दुर्बारा इत्याह ।
मनसैवेति अनवहितत्वमेकाग्रताशून्यत्वम् । शङ्कासम्भवादिति ।
अग्रत्वविशेषणसामर्थ्येन यथोक्तव्यवस्थानिश्चयसम्भवादिति
वक्तव्ये शङ्कासम्भवादित्युक्तेरयमाशयः, निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारे
मनसः करणत्वं नास्ति । औपनिषदत्वश्रुतिविरोधात्
सोपाधिकाल्मसाक्षात्कारेऽपि न तस्य करणत्वं तत् साक्षात्का-
रस्य नित्यसाक्षिरूपत्वात् मनसैवानुद्गृह्यमित्यादौ तृतीया-
वाक्योत्पत्तिसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वाभिप्रायेत्यादिकं सर्वं
शाब्दापरोक्षवादे वक्ष्यते । तथाच वस्तुतो मनसः करणत्वाभा-
वात् मनस एव व्यापारे पुरुषः कदाचित् प्रवर्त्तते इत्युत्प्रेक्षितं
नियमविधिब्यावर्त्यमसङ्गतमेवेति ॥१२॥

अतएव व्यावर्त्तान्तरमाह अथ वेति । अधीतसाङ्ग-
साध्यायस्य हि तरति शोकमात्मवित् इत्यादि श्रुत्या आत्म-
ज्ञानं मुक्तिसाधनमिति ज्ञानं भवति । न च साङ्गा-
ध्ययनवतोऽपि लोके विचारमन्तरेण आत्मतत्त्वज्ञानजन्मास्ति
आत्मप्रतिपादकवेदान्तेषु नानाविधयोजनासम्भवनया तात्प-
र्यसंशयादेरनुभवसिद्धत्वात् ततश्च मुक्तिसाधनज्ञानार्थी तज्-
ज्ञानप्रतिबन्धकतात्पर्यब्रह्मसंशयादिनिरासाय वेदान्तविचारै-
रवर्त्तमानो यथा ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे प्रवर्त्तते तथैव न्यायः

प्रवृत्तिः स्यात् इति अद्वितीयात्मपरवेदान्तश्रवण-
नियमविधिरस्तु । इह आत्मशब्दस्येदं सर्वं

सांख्यादिशास्त्रविचारोऽपि कदाचित् प्रवर्त्तत तत्रापि तदभि-
मतयोजनया वेदान्तविचारसत्वात् । न च सांख्यादि-
तर्कशास्त्रगतात्मविचारस्य अद्वितीयात्मविचाररूपत्वाभावेन
तादृशात्मनि वेदान्तानां तात्पर्यभ्रमसंशयाद्यनिवर्त्तकत्वात्
विशिष्य स्वयमेव तत्र तात्पर्यभ्रमादिहेतुत्वाच्च न तत्र आत्मज्ञा-
नार्थिनः प्रवृत्तिः सम्भवतीति वाच्यं ? जीवभिन्नपरमात्मज्ञानं
मुक्तिसाधनमिति भ्रमेण तत्रापि प्रवृत्तिसम्भवात् । न च
साङ्गाध्ययनवतो भिन्नात्मज्ञानं मुक्तिसाधनमिति भ्रमो न
सम्भवति । अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मविदाप्नोति परम् इत्यादि-
वेदान्तेषु जीवभिन्नपरमात्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वप्रतीतिरिति
वाच्यं ? जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीत-
शोक इति श्रुतिमतान्यशब्देन भ्रमसम्भवात् यदा ईशं
सन्निधिमात्रेण बुद्ध्यादिप्रवर्त्तकम् अन्यं वस्तुगत्या बुद्ध्यादिभ्यो
भिन्नं भ्रान्त्या बुद्ध्याद्यभिन्नत्वेन चिदात्मनो गृहीतत्वात्
भिन्नत्वोपदेशः सफलः नतु जीवभिन्नमित्यर्थः । जीवब्रह्मसिद्धस्य
प्रत्यक्षसिद्धतया उपदेशानपेक्षत्वात् जुष्टं ऋषिसङ्घैः सेवितम्
ऋषिसङ्घजुष्टमिति श्रुत्यन्तरात्, पश्यति ईशोऽहमिति
साक्षात्करोति तदा अस्य ईशस्य महिमानं महत्त्वोपलक्षितं
स्वरूपम् इति एतत् प्राप्नोति वीतशोकश्च भवतीति श्रुते-
वास्तवार्थः । ननु श्रोतव्यवाक्ये आत्मविचारमात्रं प्रती-
यते, न तु अद्वैतात्मविचारः ततश्च कथमनेन विधिना-
भिन्नात्मविचारव्यावृत्तिलाभ इत्यत आह, इहेति । अत्र

यदयमात्मेत्यादिप्रकरणपर्यालोचनया अद्वि-
तीयात्मपरत्वात् । न हि वस्तुसत्साधनान्तर-
प्राप्तावेव नियमविधिरिति कुलधर्मः । येन
वेदान्तश्रवणनियमार्थवत्त्वाय नियमादृष्टजन्य-
स्वप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिद्वारा सत्तानिश्चय-
रूपब्रह्मसाक्षात्कारस्य वेदान्तश्रवणैकसाध्यत्व-

आदिपदेन आत्मनि दृष्टे सर्वं विदितं भवतीति प्रतिज्ञा-
वाक्ये गृह्यते आत्मनः सर्वाधिष्ठानतया सर्वात्मकत्वेऽपि सति
आत्मनि विदिते तद्व्यतिरिक्तं सर्वं तत्त्वतो विदितं भवति
सर्वमात्मैवेति सामानाधिकरस्यस्य सिध्यति नान्यथा तथा
च श्रोतव्यवाक्यस्यमात्मपदमद्वितीयात्मपरमेवेति तद्विचार-
विधिना भिन्नात्मविचारव्यावृत्तिर्लभ्यते इति भावः । ननु
तच्छुल्लान्धताववहनस्येव मखविदलनादेरपि वस्तुतः
साधनत्वात् तन्निवृत्तिफलको नियमविधिर्युक्त इह तु अद्वि-
तीयब्रह्मसाक्षात्कारे भिन्नात्मविचारस्य न वस्तुतः साधनत्वम-
स्तीति तन्निवृत्तिफलको नियमविधिर्न युज्यते । न च
माभूत्तिमात्मविचारस्य व्यावर्त्यत्वं नैतावता नियमविध्यनुप-
पत्तिः । प्रकृतेऽस्मिन्नुद्भवनिर्पेक्षविचारभाषाप्रबन्धेतिहासपुराणा-
दीनाम् उदाहरित्यमाणां सत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कार-
हेतुत्वत्वेन व्यावर्त्यसम्भवादिति वाच्यं ? तेषामप्यनन्तरमेव
वक्ष्यमाणरीत्या अविद्यानिवर्त्तकसत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कार-
प्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिद्वारा गुर्वधीनवेदान्तविचारवत्
साक्षात्कारहेतुत्वेन वस्तुतः साधनत्वाभावात्तथा च न नियम-

स्याभ्युपगन्तव्यत्वेन तत्र वस्तुतः साधनान्तरा-
भावात् न नियमविधिर्युज्यते इति आशङ्केत
किं तु यत्र साधनान्तरतया सम्भावनया
पक्षे प्राप्ता विधिस्तिसाधनस्य पाक्षिक्य-
प्राप्तिर्निवारयितुं न शक्यते तत्र नियमविधिः ।
तावता एव अप्राप्तांशपरिपूरणस्य तत्फलस्य
सिद्धेः ॥१३॥

विधिः सम्भवतीत्याशङ्काह न हीति । कुलधर्म इति कुल-
क्रमागतधर्मस्य यथा आवश्यकता तथा वस्तुसत्साधनान्तर-
प्राप्तेरावश्यकत्वं न हि इत्यर्थः ।

येनेति । आवश्यकत्वेन इत्यर्थः । नियमार्थवत्त्वायेति । विधि-
स्तिसाधनगुर्वधोन्विदास्तत्रवर्णेनैव गुरुरनिरपेक्षविचारादिनापि सत्ता-
निश्चयरूपसाक्षात्कारस्वरूपोत्पत्तिसम्भवे सति गुर्वधोन्विदास्त-
त्रवर्णनियमस्य दृष्टप्रयोजनाभावाच्चिन्त्यमादृष्टमुपेयं तस्य च
कल्याणनिवृत्तिद्वारा विद्यासाधनत्वञ्च कल्पनीयमेव इत्यर्थः ।
अदृष्टजन्यत्वं कल्याणनिवृत्तेर्विशेषणं स्वपदं साक्षात्कारपरम् ।
आशङ्केतेति । येनाशङ्केतेति सम्बन्धः । यत्र विधिस्तिसाधनस्य
अप्राप्तिः पाक्षिको निवारयितुं न शक्यते तत्र नियमविधि-
रित्यत्र हेतुमाह तावता एव इति । अप्राप्तांशज्ञाभभावेण
एवेत्यर्थः । विधिस्तिसाधनस्य पाक्षिक्याम् अप्राप्तौ हेतुमाह,
साधनान्तरतयेति । सत्तानिश्चयरूपप्रज्ञासाक्षात्कारस्य दृष्ट-
फलतया तत् स्वरूपे वेदान्तविचारवत् भाषाप्रबन्धादेरपि
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव साधनत्वं कुर्वित्वं भास्यते पूर्वोक्त-
रीत्या वस्तुतः साधनत्वाभावात् सम्भावनया इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

अथ वा गुरुमुखाधीनाध्ययनादिव निपु-
णस्य स्वप्रयत्नमात्रसाध्यादपि वेदान्तविचारात्
सम्भवति सन्नानिश्चयरूपं ब्रह्मापरोक्षज्ञानं किं
तु गुरुमुखाधीनवेदान्तवाक्यश्रवणनियमादृष्ट-
मविद्यानिवृत्तिं प्रति कल्मषनिरासेन उपयुज्यत
इति तदभावेन प्रतिबहमविद्यामनिवर्त्तयत्
परोक्षकल्पम् भवतिष्ठते । न च ज्ञानीदये अज्ञा-
नाऽनिवृत्त्यनुपपत्तिः । प्रतिबन्धकाभावस्य सर्व-
त्रापेक्षितत्वेन सत्यपि प्रत्यक्षविशेषदर्शने उपा-

ध्यावर्त्यन्तरमाह, अथ वेति । मादृशपदेन गुरुर्व्यवच्छिद्यते
तर्हि उक्तब्रह्मापरोक्षज्ञानेनैव अविद्यानिवृत्तिलक्षणफलसिद्धेः
किं गुर्वधीनश्रवणविधिना इति शङ्कते । किंत्विति । श्रवण-
नियमविध्यर्थवत्त्वाय नियमादृष्टस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानेन स्वफल-
सिद्ध्यर्थमपेक्षणीयत्वकल्पनात् न उक्तापरोक्षज्ञानात् अविद्या-
निवृत्तिसिद्धिरिति परिहरति गुरुमुखेति । निरासेनेति । निरास-
ात्यर्थः । इति इत्यनन्तरं कल्पनीयत्वेन इति शेषः । तदभावेन
ति । कल्मषनिरासाभावेन कल्मषेण इत्यर्थः । कल्पमिति
त्यमित्यर्थः । न च नियमार्थवत्त्वाय इत्यादिपूर्वग्रन्थे नियमा-
दृष्टस्य कल्मषनिवृत्तिद्वारा ज्ञानोत्पत्तौ हेतुत्वमुक्तम् । अत्र च
त्यक्तेन ज्ञानेन अविद्यानिवृत्तौ जननीयायां तत्र प्रतिकल्मषक-
ल्पनिवृत्तिद्वारा श्रवणनियमादृष्टस्य साधनत्वोक्तौ पूर्वापर-
वरोध इति वाच्यम् ? मतभेदेन विरोधाभावात् । ननु एव-

धिना प्रतिबन्धात् प्रतिविम्बरूपभ्रमाऽनिवृत्ति-
वत् तदनिवृत्त्युपपत्तेः । एवं च लिखितपाठादि-
नापि स्वाध्यायग्रहणप्रसक्तौ गुरुमुखाधीनाध्य-
यननियमविधिवत् स्वप्रयत्नमात्रपूर्वकस्यापि वेदा-
न्तविचारस्य सन्नानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारार्थ-
त्वेन पक्षे प्राप्ते गुरुमुखाधीनश्रवणनियमविधि-
रयमस्तु ॥१४॥

न च तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति
गुरुपसदनविधिनैव गुरुरहितविचारव्यावृत्ति-

मपि उत्पन्नब्रह्मविद्या स्वकीयाविद्यानिवृत्तये नियमादृष्ट-
साध्यां कल्पानिवृत्तिमपेक्षते इत्ययुक्तं प्रमात्वात् शक्त्यादि-
प्रमावत् इति मत्वा शङ्कते । न च ज्ञानोदये इति । अनिवृत्त्य-
नुपपत्तिरिति । अज्ञाननिवृत्तिरेव स्यादित्यर्थः । शक्तिप्रमास्थले
अन्यापेक्षाभावेऽपि प्रतिविम्बरूपमस्थले विशेषदर्शनस्य प्रति-
बन्धकाभावापेक्षादर्शनेन ब्रह्मविद्याया अपि तदपेक्षोपपत्तेः
इति पारिहरति । प्रतिबन्धकाभावस्य इति । यद्यपि प्रतिबन्धका-
भावस्य सिद्धान्ते न कुत्रापि हेतुत्वं तथापि अप्रतिबन्धा सामग्री-
कार्यहेतुरिति उपगमादस्यैव अवच्छेदकतया प्रतिबन्धका-
भावापेक्षेति भावः । तदनिवृत्त्युपपत्तेरिति । गुरुरहित-
विचारसाध्यविद्यया अविद्यानिवृत्त्यभावापपत्तेरित्यर्थः ।
श्रवणनियमविधिं सदृष्टान्तमुपपादयति । एवं चेति । गुर-
रहितविचारस्य व्यावर्त्यस्य लामि सतीत्यर्थः । लिखितेति ।

सिद्धेर्विपक्षो नियमविधिरिति शङ्क्यम् । गुरु-
प्रसङ्गस्य श्रवणाकृतया श्रवणविध्यभावे तद्विधि-
रेव नास्तीति तेन तस्य वैफल्यप्रसङ्गेः । अन्यथा

अभ्युदयनिःश्रेयसकामस्य वेदार्थानुष्ठानं विना न अभ्युद-
यादिसिद्धिः तदनुष्ठानं च वेदार्थज्ञानं विना न सम्भवति
तदर्थज्ञानं च स्वाध्यायपदवाच्यवेदावाप्तिं विना न सम्भ-
वति वेदावाप्तिं प्रति च गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणलक्षण-
मध्ययनं लिखितपाठादिषु साधनत्वेन लोके प्रसिद्धं तथा
चाध्ययनविधिवाक्येन वेदाध्ययनं नियम्यते, अध्ययनेन एव
अक्षरावाप्तिं सम्पादयेदिति । तेन च लिखितपाठादि-
व्यावृत्तिर्लभ्यते यथा तथा प्रकृतेऽपि इत्यर्थः । ननु ब्रह्म-
विज्ञानार्थं गुर्वभिगमनं श्रूयते । न च तस्य श्रुतिजन्ये
ब्रह्मज्ञाने साक्षात्साधनत्वमस्ति अतस्तज्ज्ञाने जननीये
द्वारापेक्षायां गुर्वधीनविचार एव योग्यतया द्वारत्वेन कल्प्यते,
न त्वदृष्टं दृष्टद्वारसम्भवेऽदृष्टकल्पनायोगात् गुर्वभिगमनस्य
गुर्वधीनविचारद्वारा ज्ञानसाधनत्वे अभिगमनविधिना सिद्धे
तेनैव गुरुरक्षितविचारव्यावृत्तिसिद्धे निष्फलः ॥ १४ ॥

श्रोतव्यवाक्ये श्रवणनियमविधिरिति शङ्कते न चेति ।
ब्राह्मणो निर्वेदमायावाक्यकृतः कृतेनेति पूर्ववाक्यनिर्दिष्टो
ब्राह्मणः स इति परावृत्त्यते निर्वेदं वैराग्यं प्राप्नुवात्
इति यावत् केन प्रकारेण इत्यत आह, श्रुतिरकृतो
नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति अतो मोक्षब्रह्मज्ञान-
साध्यं ज्ञात्वा तज्ज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदित्यर्थः । श्रोतव्य-
वाक्येन गुर्वधीनविचारं नियमितं सति तदङ्गतया गुर्वभिगमन-

अध्ययनाङ्गभूतापगमविधिनैव लिखितपाठा-
दिव्यावृत्तिः इति अध्ययननियमोऽपि विफलः
स्यात् ॥ १५ ॥

अथ वा अद्वैतात्मपरभाषाप्रबन्धस्य श्रवणस्य
पक्षे प्राप्त्या वेदान्तश्रवणे नियमविधिरस्तु । न च
न स्नेच्छितदा इत्यादिनिषेधादेव तदप्राप्तिः ।
शास्त्र-व्युत्पत्तिमान्द्यात् वेदान्तश्रवणमशक्यमिति
पुरुषार्थनिषेधमुल्लङ्घ्यापि भाषाप्रबन्धेन अद्वैतं
जिज्ञासमानस्य तत्रापि प्रवृत्तिसम्भवेन नियम-

विधीयते । श्रवणविध्यभावे तु उपगमनविधिः आत्मलाभाभावात्
न श्रवणविधिवैफल्यापादकतेति परिहरति गुरुपसदनस्य
इति । अङ्गविधिना प्रधानविधिवैफल्यापादनेऽतिप्रसङ्गमाह,
अन्वयेति । विधिनैवेति गुरुपगमनस्य अक्षरावार्तिं प्रति अध्य-
यनरूपदृष्टद्वारसम्भवे तत्प्रागायोगादिति भावः ॥ १५ ॥

आवर्त्यान्तरमाह, अथवेति । नियमविधिरस्त्विति
अद्वैतजिज्ञासमानेन वेदान्ता एव विचारणीया न भाषाप्रबन्धा
इति विचारविषयनियमविधिरस्त्वित्यर्थः । ननु स्नेच्छ-
शब्दितस्य भाषाप्रबन्धरूपाव्यक्तशब्दस्य उच्चारणं पुरुषेण
न कर्तव्यम् अन्यथा पुरुषः प्रत्यवायी भवेदिति निषेधबलादेव
श्रवणाधिकारिणो भाषाप्रबन्धव्यावृत्तिसिद्धेः किं विधिर्नेति शङ्कते
न च नेति । यदि भाषानिषेधस्य आनाङ्गत्वं स्यात् तदा तसि
अधस्तुतव्यं तत्र प्रवृत्तौ आनानुत्पत्तिभयेन तत्र न प्रवर्त्तते । ननु

विधेरर्थवत्त्वोपपत्तेः । अभ्युपगम्यते हि कर्त्रधि-
करणे व्युत्पादितं पुरुषार्थे अनृतवदननिषेधे
सत्यपि दर्शपूर्णमासमध्ये कुतश्चिद्वैतोरङ्गीकृत-
तन्निषेधोक्तङ्गनस्याऽविकलां क्रतुसिद्धिं कामय-
मानस्य अनृतवदने प्रवृत्तिः स्यादिति पुनः क्रत्व-
र्थतया दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'नाऽनृतं वदेदिति
निषेध इति क्रत्वर्थतया निषेधस्यार्थवत्त्वम् ॥ १६ ॥

एतदस्ति पुरुषार्थत्वात् तन्निषेधस्य तथा च तन्निषेधमुक्तङ्गापि
कदाचित् भाषाप्रबन्धादिश्रवणे प्रवृत्तिः सम्भवतीति परि-
हरति शास्त्रव्युत्पत्तीति । उक्तङ्गने हेतुमाह, अशक्यमिति ।
अशक्यत्वे हेतुर्भुत्पत्तिमान्द्यम् । ननु यस्य अधिकारिणो व्युत्प-
त्तिमान्द्यात् वेदान्तश्रवणमशक्यं तं प्रति वेदान्तविचारनियम-
विधिः कथम् अशक्यार्थं विध्यनुपपत्तेरिति चेत् ? न, मन्दस्य
भाषादिविचारासम्भवेऽपि वेदान्तप्रकरणविचारस्य मन्दाधि-
कारिणोऽपि सम्भवात् तदुक्तं पञ्चदश्यां "मन्दप्रश्नं तु जिज्ञासु-
मात्मानन्देन बोधयेत् बोधयामास मैत्रेयी याज्ञवल्क्यो निज-
प्रियाम्" इति आत्मानन्दनामप्रकरणेन इत्यर्थः । पुरुषार्थनिषेध-
मुक्तङ्गापि महाफलसिद्ध्यर्थं निषिद्धे प्रवृत्तिस्तन्निषेधेन विधेः
अर्थवत्ता च मीमांसकैरपि स्वीकृता इत्याह अभ्युपगम्यते हि
इति । अङ्गीकृतं निषेधोक्तङ्गनयेन स तथोक्तः कुतश्चिदित्यनेन
एवमितं हेतुमाह अविकलामिति । अर्थवत्त्वमिति व्युत्पादित-
मिति पूर्वोक्तं प्रत्ययः ॥ १६ ॥

यद्वा यथा ‘मन्त्रैरेव मन्त्रार्थस्मृतिः सार्धेति
नियमस्तन्मूलकल्पसूत्रात्मौयग्रहणकवाक्यादीना-
मपि पक्षे प्राप्तेस्तथा वेदान्तमूलेतिहासपुराण-
पौरुषेयप्रबन्धानामपि पक्षे प्राप्तिः सम्भवात् नियमो-
ऽयमस्तु ॥१७॥

व्यावर्त्तान्तरमाह, यदेति । मन्त्रैरेव इति । अग्निमूर्धा इत्या-
दयो मन्त्राः श्रुत्यादिभिः क्रतौ विनियुक्ताः । किम् उच्चारण-
मात्रेण अदृष्टं कुर्वन्तः क्रतावुपकारं कुर्वन्त उत दृष्टेन एव अर्थ-
स्मरणेन इति सन्देहे कल्पसूत्रादिनापि अनुष्ठेयार्थस्मृतिसम्भ-
वात् अदृष्टार्था मन्त्र इति प्राप्तेराहान्तः मन्त्राणामर्थप्रकाशन-
द्वारा क्रतूपकारकत्वं दृष्टद्वारसम्भवेऽदृष्टकल्पनानुपपत्तेः । तथा
च फलवदनुष्ठानापेक्षितक्रिया तत्साधनस्मरणद्वारा मन्त्राणां
कर्माङ्गत्वं न च क्रिया तत्साधनस्मरणस्य मन्त्रैरेव कल्प-
सूत्रादिभिरपि सम्भवाच्च तस्य द्वारत्वमिति वाच्यम् ? मन्त्रैरेव
मन्त्रार्थः स्मर्य्य इति नियमविधिसम्भवात् । नियमस्वदृष्टार्थो
भविष्यति तदुक्तं “यत्र दृष्टं न लभ्येत स्यात् तथादृष्टकल्पने”ति
तथा च यथा मन्त्रनियमविधिना मन्त्रमूलककल्पसूत्रादिव्या-
वृत्तिः क्रियते तथा अधीतसाङ्गसाध्यायैर्ब्रह्मजिज्ञासुना वेदान्ता
एव विचार्या इति वेदान्तनियमे कृते तन्मूलेतिहासादीनां
व्यावृत्तिलभ्यते इति दृष्टान्तदार्ढान्तिकप्रत्ययोः अर्थः याज्ञिकैः
प्रणीतमनुष्ठानसमवेतपदार्थसंग्राहकवाक्यम् ग्रहणकव्याख्यान-
इतिहासो महाभारतं पौरुषेयप्रबन्धः प्रबोधचन्द्रोदयादिः उदा-
हृतानि व्यावृत्त्यानुपलक्षणमन्त्रेषामपि व्यावर्त्तानां सम्भवात् ।

सर्वथा नियमविधिरेवायम् । सहकार्यन्तर-
विधिरित्यधिकरणभाष्ये अपूर्वविधित्वोक्तिस्तु
नियमविधित्वेऽपि पाक्षिकाप्राप्तिसद्भावात् तदभि-
प्रायेति तत्रैव पक्षेणेति पाक्षिकाप्राप्तिकथनपर-

अपूवविधिर्वाच्यः १७१७-१७१८

तथाहि तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुतौ ब्रह्मप्रतिपत्ति-
द्वारा तत्प्राप्तिं प्रति उपायद्वयं निर्दिष्टम् । श्रवणमनननिदि-
ध्यासनात्मकः सांख्यशब्दार्थ एकः तृतीये परिच्छेदे वक्ष्यमाणो
योगशब्दोदितः उपासनामार्गस्त्वपरः तत्प्रकृतं कारणं
पक्षकारणत्वेन उपलक्षितं ब्रह्म सांख्ययोगाभ्यां ज्ञानद्वाराभि-
पन्नम् आभिमुख्येन प्रत्यक्त्वेन प्राप्तमिति श्रुत्यर्थः । तथा सगुण-
ब्रह्मोपासनमुपासकस्य ब्रह्मलोकं गतस्य तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा
ब्रह्मप्राप्तिहेतुरिति ब्रह्ममीमांसायां प्रसिद्धं तथा तपोविशेषा-
देकं साक्षात् तत्त्वज्ञानसाधनत्वेन पुराणादिप्रसिद्धमुदाहर्त्त-
यम् । तथाच गुरुदेवान्तेषु अज्ञातः कुशलस्य श्रवणाधिका-
रणः तत्त्वज्ञानार्थमुक्तेषु योगमार्गसगुणोपासनयोः विशेषादिषु
पि वेदान्तश्रवण इव कदाचित् प्रवृत्तिः स्यादिति तन्नि-
क्षिप्तलको नियमविधिः सम्भवति ॥ १७ ॥

नियमविधिपक्षमुपसंहरति, सर्वथेति । ननु नियमविधित्व-
मे सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकरणभाष्यविरोध इत्यत आह,
सहकार्यन्तरेति । अपूर्वविधित्वस्य निराकृतत्वादिति भावः ।
तत्र इति तदधिकरणभाष्ये एव इत्यर्थः । श्रोतव्यवाक्येन
विचिकित्सपरीक्षशब्दज्ञानोद्देशेन एव श्रवणं विधीयते ।
तु शब्दसाक्षात्कारोद्देशेन शब्दस्य स्वतः परोक्षज्ञानजनन-
भावात् विचारसहकृतस्य अपि शब्दस्य कानि साक्षात्कार-

सूत्रपदयोजनेन स्पष्टीकृतमिति विवरणानु-
सारिणः ॥ १८ ॥ २४५५२

कृतश्रवणस्य प्रथमं शब्दात् निर्विचिकित्सं
परोक्षज्ञानमेव उत्पद्यते शब्दस्य परोक्षज्ञानजनन-
स्वाभाव्येन ^{विधिः} क्लृप्तसामर्थ्याऽनतिलङ्घनात् । पश्चात्
तु कृतमनननिदिध्यासनस्य सहकारिविशेष-
सम्पन्नात् ^{प्रवृत्ताः} तत एव अपरोक्षज्ञानं जायते तत्तांश-
गोचरज्ञानासमर्थस्यापि ^{विषयः} इन्द्रियस्य तत्समर्थसं-
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

हेतुत्वाददर्शनाच्च परोक्षज्ञानफलकोऽपि अयं नापूर्वविधिः
विधिं विनाऽपि शब्दे शब्दज्ञानहेतुत्वस्य विचारविचार्य-
निर्णयहेतुत्वस्य च प्राप्ते तदुभयबलेन विचारविशिष्टवेदान्त-
रूपश्रवणस्य निर्विचिकित्सशब्दज्ञानहेतुत्वप्राप्तेः साधितत्वात्
॥ १८ ॥

किन्तु पूर्वोक्तान्यैव व्यावर्त्त्यान्यादाय नियमविधिरेव इति
मतमाह कृतश्रवणस्य प्रथममिति । ननु मनननिदिध्यासने
किं निर्विचिकित्सशब्दपरोक्षज्ञानोद्देशेन एव विधीयते किं
शब्दापरोक्षं प्रति ? नाद्यः, मननाद्यनुष्ठानात् प्राक्श्रवणमात्र-
देव तत्क्षिप्तेः । न द्वितीयः, शब्दस्य परोक्षज्ञानजनन एव साम-
र्थ्यस्य त्वदभिमतत्वादिति आशङ्क्यं द्वितीयपक्षपरिग्रहेण परिह-
रति पक्षादिति । शब्दनिर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानानन्तरमित्यर्थः
कृते मनननिदिध्यासने येन सः तद्योक्तः । तत एवेति । शब्दात्
इत्यर्थः । सहकारिवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यदर्शनादिति भावः
तदेव उदाहरणेन दर्शयति तत्तांशेति । तत्समर्थेति तत्तां

स्कारसाहित्यात् ^{identity} प्रत्यभिज्ञानजनकत्ववत्, ^{11.3.49} स्वतः
 अपरोक्षज्ञानजननाऽसमर्थस्यापि शब्दस्य विधु-
 रपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारस्थले तत्समर्थ-
 त्वेन ^{विनिर्मुक्तता} क्लृप्तभावनाप्रचयसाहित्यात् ^{अपि अ} अपरोक्षज्ञान-
 जनकत्वं युक्तं ततश्च शब्दस्य स्वतः स्वविषये परोक्ष-
 ज्ञानजनकत्वस्य ^{विनिर्मुक्तता} भावनाप्रचयसहकृतज्ञानकरण-
 त्वावच्छेदेन विधुरान्तःकरणवत् अपरोक्षज्ञान-
 जनकत्वस्य च प्राप्तत्वात् पूर्ववन्नियमविधिरिति
 तदेकदेशिनः ॥ १६ ॥

गोचरज्ञानजननसमर्थेत्यर्थः । शब्दस्य इति । शब्दस्य अपरोक्ष-
 ज्ञानजनकत्वं युक्तम् इति उत्तरत्र सम्बन्धः । ननु तत्प्राप्तसंस्का-
 रस्य इन्द्रियसहकारित्वेन क्लृप्तावपि भावनाप्रचयस्य ज्ञानकरण-
 सहकारित्वेन साक्षात्कारजननसामर्थ्यं न कापि क्लृप्तमित्या-
 शङ्का विधुरेति । तत्समर्थेत्यत्र साक्षात्कारजननं तच्छब्दार्थः ।
 ननु एवमपि शब्दसहकारित्वेन मननध्यानात्मकभावनाप्रच-
 यस्य मानान्तरेण शब्दसाक्षात्कारं प्रति हेतुत्वाप्राप्तेर्मननादि-
 विधेः अपूर्वविधित्वप्रसङ्ग इति नेत्याह ततश्चेति । परोक्षज्ञान-
 जनकत्वस्य अपरोक्षज्ञानजनकत्वस्य च प्राप्तत्वादिति सम्बन्धः ।
 परोक्षज्ञानहेतुत्वस्य प्रात्यभिधानं श्रवणविधेर्नियमविधित्वार्थ-
 मिति द्रष्टव्यम् । विधुरेति । भावनासहकृतस्य विधुरान्तःकर-
 णस्य कामिनीसाक्षात्कारहेतुदर्शनस्थले वहिरस्वतन्त्रमपि
 भन्तःकरणं वाह्यवस्तुभावनासहकृतं सत्साक्षात्कारहेतुरिति

वेदान्तश्रवणेन न ब्रह्मसाक्षात्कारः किन्तु
मनसैव सः मनसैवानुद्गृह्यमिति श्रुतिः ।
शास्त्राचार्य्योपदेशशमादिसंस्कृतं मनसात्मदर्शने
कारणमिति गीताभाष्यवचनाच्च । अथवा तु
निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानार्थमिति तादृश्येनैव
नियमविधिरिति केचित् ॥२०॥

विशिष्ट कार्यकारणभावे गृहीतव्ये लाघवात् बाधकाभावाच्च
भावमाप्रचयसहकृतं ज्ञानकरणत्वावच्छिन्नमपरोक्षज्ञानं प्रति
हेतुरिति कार्यकारणभावो गृह्यते इति भावः । अत्र शब्दस्य
परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यमेवासिद्धं ज्ञानगतपरोक्षत्वादेः करण-
विशेषपरोक्षत्वस्य च निराकरिष्यमाणत्वादतः शब्दापरोक्षं
प्रति मननादेरिव श्रवणस्यापि विधिर्नानुपपन्न इति अस्मरसं-
सूचयति तदेकदेशिन इति । विवरणैकदेशिन इत्यर्थः ॥१८॥

मतान्तरमाह, वेदान्तश्रवणेन न ब्रह्मसाक्षात्कार इति ।
शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्येन कृतसामर्थ्यानिमित्तकृता-
दिति हेतुरत्रापि मते द्रष्टव्यः किं तर्हि ब्रह्मसाक्षात्कारि करण-
मिति पृच्छति किन्तु इति । मन एव कारणमिति मत्वा तत्र
मानमाह मनसैवेति । क्वचित् किन्तु इत्यनन्तरं पृथक्
मनसैवेति पाठोऽस्ति तदा न अनुपपत्तिः तत्रैव भाष्यसम्प्रतिमाह
शास्त्रेति । शास्त्रं "तत् त्वमस्या"दिवाक्यम्, आचार्य्योपदेशः
आचार्य्यकर्तृकवाक्यार्थविवरणरूपः, आदिपदं द्रष्टव्यमिति आदि-
संग्रहार्थं तथा चात्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मानसत्वप्रतिपादनेन
तत्कारणमनःसहकारितयैव मनननिदिध्यासनयीः विधिर्न

अपरोक्षज्ञानार्थत्वेनैव श्रवणे नियमविधिः

द्रष्टव्य इति फलकीर्तनात् तादृश्यं च तस्य २४३

कारणभूतमनः-सहकारितयैव न साक्षात्, शब्दात्

अपरोक्षज्ञानानङ्गीकारात् । न च तस्य तेन

रूपेण तादृश्यं न प्राप्तमित्यपूर्वविधित्वप्रसङ्गः

ग्रावणेषु षड्जादिषु समारोपितमस्म्यरावि-

वेकनिहृतार्थं गान्धर्वशास्त्रप्रवणसहकृतश्रोत्रेण

तु पूर्वमत इव शाब्दसाक्षात्कारकारणशब्दसहकारितयेति
पूर्वमतादस्य मतस्य विशेषः सूचितो भवति । अत्र तु पूर्व-
मतादविशेषमाह अवर्णं तु इति । तादर्थ्यमेवेति । निर्वि-
चिकित्शशाब्दपरोक्षज्ञानार्थत्वेन एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

मतान्तरमाह, अपरोक्षज्ञानेति । ननु तर्करूपविचारा-
मकस्य श्रवणस्य स्वतः साक्षात्कारफलत्वायोगात् तदनुप्राप्तं
प्रमाणं वक्तव्यं तच्च किमित्यपेक्षायामाह तादर्थ्यं चेति । साक्षा-
त्कारार्थत्वं चेत्त्वर्थः । तस्येति वेदान्तश्रवणस्य इत्यर्थः । कारण-
भूतेति । ब्रह्मसाक्षात्कारकारणभूतेत्यर्थः । ननु ब्रह्मसाक्षात्कार-
करणशब्दसहकारितया इति एवकारार्थः । न साक्षादिति ।
वेदान्तश्रवणस्य साक्षात् स्नातन्मोक्ष साक्षात्कारजनकत्वं नास्ति
तस्य तर्करूपतया स्वतः प्रमाणत्वाभावादिति भावः । मनः सह
कारितया एव इत्येवकारार्थं हेतुमाह शब्देति । तस्येति वेदान्त-
श्रवणस्य इत्यर्थः । तेन रूपेणेति । साक्षात्कारकरणं मनः सह-
कारित्वरूपेण इत्यर्थः । साक्षात्कारकरणमनःसहकारित्वेन
तत्प्रभावेऽपि तत्कारणेन्द्रियसहकारित्वेन प्राप्तिरस्तीत्याह ।

परस्परसङ्कीर्णतया तदाथाय्यापरीक्षदर्शनेन
प्रकाशमाने वस्तुनि आरोपिताऽविवेकनिवृत्त्यर्थं
शास्त्रसङ्गावे तच्छब्दं तत्साक्षात्कारजनकेन्द्रिय-
सहकारिभावेन उपयुज्यते इत्यस्य क्लृप्तत्वादित्येके
॥ २१ ॥

आपक्षेपु इति । श्रोत्रजन्मप्रत्यक्षविषयेषु इत्यर्थः । षड्जादिषु
इति षड्जादयो ध्वनिविशेषाः तेषु गान्धर्वशास्त्रश्रवणरहितस्य
परस्परविवेकः समारोपितो वर्त्तते । परस्परविवेको नाम
परस्परं तदात्म्यरूपः परस्परधर्मवत्सारूप्येति बोध्यम् । गान्धर्व-
शास्त्रविचारवतश्च तद्विचारसहकृतश्रोत्रेन्द्रियेण एव षड्जादयः
परस्परं विविक्ततया अनुभूयन्ते । एवं मनसा अन्तरिन्द्रियेण अनु-
भूयमानेषु चिदात्मनः प्राणशरीरादिषु परस्परं तादात्म्यादिरूप-
विवेकः प्राणिनामनुभवसिद्धोऽत्रापि यदि आरोपनिवर्त्तकं शास्त्र-
मस्ति तदा तत्सहकृतमन्तरिन्द्रियमेव बुद्ध्यादि विविक्तमात्मानं
ब्रह्मस्वरूपतया वेदान्तैः प्रतीयमानं साक्षात्कारयेदिति
विचारवान् पुनश्च षड्जादिस्वरसाक्षात्कारस्यैव कार्यकारण-
भावं कल्पयति इत्याह प्रकाशमाने इति । तच्छब्दं शास्त्रश्रवणम् ।
तत्साक्षात्कारेति । प्रकाशमानवस्तुसाक्षात्कारित्वर्थः । उप-
युज्यते विविक्ततया वस्तु साक्षात्कारहेतुर्भवति इत्यर्थः ।
इत्यस्वेति । इति उक्तप्रकारेण अथ साक्षात्कारकरणभूतेन्द्रिय-
सहकारित्वस्य वेदान्तश्रवणे विधिं विनैव प्राप्तत्वात् न अपूर्व-
विधित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उक्तेषु पक्षेषु शाब्दाद्यपरलोके मेन व
शाब्दपरोक्षोक्षेमेन वा अत्रापि विधिरिति विवक्षितम् ॥

वेदान्तवाक्यानां तद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्य-
निर्णयानुकूलन्याय-विचारात्मक-चेतोवृत्ति-विशेष-
रूपस्य अवयवस्य न ब्रह्मणि परोक्षमपरोक्षं वा
ज्ञानं फलं तस्य शब्दादिप्रमाणफलत्वात् । न
चोक्त-विचारावधारिततात्पर्यविशिष्टशब्द-
ज्ञानमेव अवयवमस्तु तस्य ब्रह्मज्ञानं फलं युज्यते
इति वाच्यम् ? ज्ञाने विध्यनुपपत्तेः । अवयव-
विधिर्विचारकर्तव्यता-विधायकजिज्ञासासुखमूल-
त्वोपगमाच्चोपापोहात्मक मानसक्रियारूपवि-
चारस्यैव अवयवत्वोचित्यात् । न च विचारस्यैव
तात्पर्यनिर्णयद्वारा तज्जन्यतात्पर्यभ्रमादिपुरुषा-
पराधरूपप्रतिबन्धविगमद्वारा वा ब्रह्मज्ञानं फल-

वेदान्तवाक्यानामिति । प्रमेयासम्भावना निवृत्त्यनुकूल-
न्यायविचारात्मकमननव्यावृत्तये तात्पर्यनिर्णयानुकूलत्वेत्युक्तं,
निर्णयानुकूलन्यायव्योपक्रमादय इति बोध्यम् । चेतोवृत्ति-
व्येषपदेन यद्वसाध्यक्रियारूपावृत्तिर्विवक्षिता, न तु तद-
ाध्या ज्ञानरूपा वृत्तिर्विवक्षिता ज्ञानस्य विध्ययोग्यतया वक्ष-
्यत्वात् । ब्रह्मणीति विषयसमो । तस्येति ज्ञानस्येत्यर्थः ।
दिपदं प्रत्ययान्तस्यैव ज्ञानोद्देशेन अवयवं विधीयते इति
साभिमतं अवयवशब्दार्थमन्य निराकरोति न चोक्तरूपेति ।
ज्ञानं वेदान्तवाक्यानामिति । ज्ञानं वेदान्तवाक्यानामिति ।
प्रमाणं ज्ञानं वेदान्तवाक्यानामिति ।

अस्तु इति वाच्यम् ? तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दज्ञाने
कारणत्वानुपगमात् कार्ये क्वचिदपि प्रतिबन्ध-
काभावस्य कारणत्वाऽनुपगमाच्च तयोर्द्वारत्वा-
नुपपत्तेः । ब्रह्मज्ञानस्य विचाररूपातिरिक्त-
कारणजन्यत्वेन तत्प्राप्तावस्थस्य परतत्त्वापत्तेश्च ।
तस्मात् तात्पर्यनिर्णयद्वारा पुरुषापराधनिरासा-
र्थत्वेनैव विचाररूपे अवश्ये नियमविधिः । द्रष्टव्यः
इति तु दर्शनाहत्वेन स्तुतिमात्रं न अवश्यफल-
कौर्त्तनमिति संक्षेपशारीरकानुसारिणः ॥२२॥

ब्रह्मजिज्ञासासूत्रस्य साधनचतुष्टयसम्पन्नेन ब्रह्मज्ञानाय वेदान्त-
विचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः । सौत्रजिज्ञासापदस्य विचार-
सक्तकत्वात् तस्य च सूत्रस्य श्रोतव्यवाक्यं मूलं ततश्च श्रोतव्य-
वाक्ये यदित्याह तदा श्रोतव्य इत्यस्य अवश्यरूपज्ञानकर्त्तव्यता
अर्थः स्यात् तथा च जिज्ञासासूत्रश्रोतव्यवाक्ययोः मूलमूर्ति-
भावो न स्यात् एकार्थत्वाभावादित्याह, अवश्यविधेरिति । ऊह-
न्यायाभासेभ्यो निष्कृष्य न्यायानामुपादानम् । न्यायाभासनि-
राकरणमपीहः । ननु सदेव सौम्येत्यादि तत्त्वत्वं स आत्मा तत्-
त्वमसौत्येतदन्तं वाक्यजातम् अद्वितीयं वस्तु परम् अद्वितीयवत्
प्रतिपादकोपक्रमोपसंहारवत्त्वादित्येवम् आत्मकस्य विचार-
अनुमितिरूपं तात्पर्यनिर्धारणं साक्षात् फलं तद्वारा तात्पर्य-
भ्रमादिरूपप्रतिबन्धकनिवृत्तिर्विचारस्य फलं, तच्चिद्वृत्तौ ।
वाक्यमप्रतिबन्धं सत् अद्वितीयब्रह्मबोधं जनयति । एवं श्रुत्यन्ता

अपि इति वस्तुमतिः तथा च श्रवणस्य साक्षाद्ब्रह्मज्ञान-
फलकत्वाभावेऽपि परम्परया तत्फलकत्वं स्यात् इति शङ्कते न
च विचारस्यैव इति । अप्यर्थ एवकारः तथा च यथा ज्ञानं
शब्दप्रमाणफलं तथा तद्विचारस्यापि फलमस्तु शब्दप्रमाणफले
ज्ञाने विचारस्यापि तात्पर्यनिर्णयद्वारा तदधीनप्रतिबन्ध-
निरासद्वारा वा हेतुत्वसम्भवादित्यर्थः । तल्लभ्यत्वं विगम-
विशेषणभ्रमादिरेव पुरुषापराधः तात्पर्यज्ञानस्य द्वारत्वाभावे
हेतुमाह, तात्पर्यज्ञानस्येति । प्रतिबन्धनिरासोपजननेन
अन्यथा सिद्धत्वादिति भावः । तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधं
प्रति हेतुत्वाभावे विचारस्य तात्पर्यनिर्णयसाध्यप्रतिबन्ध-
निवृत्तिद्वारा शाब्दबोधहेतुत्वं दूरापास्तमिति मत्वा प्रति-
बन्धकाभावस्य अहेतुत्वे हेतुमाह, कार्यं कचिदपि इति ।
सत्यामपि सामग्र्यां प्रतिबन्धवशात् कार्यं न जातमिति श्लोक-
व्यवहारविरोधात् प्रतिबन्धकाभावस्य सामग्र्यामन्तर्भावो नाङ्गी-
क्रियते, किन्तु अप्रतिबाधासामग्रीकार्यहेतुरिति स्वीकृत्य
सामग्र्यामवच्छेदकतया दण्डत्वादिवदन्यथासिद्धिरेव स्वीक्रि-
यते इति भावः । तात्पर्यानुमितिहेतुविचारात्मकानुमानस्य
शब्दप्रमितिहेतुत्वे दूषणमाह ब्रह्मज्ञानस्येति । अतिरिक्तेति
शब्दप्रमाणातिरिक्तत्वर्थः । परतस्त्वापत्तेरिति । प्रामाण्यान्वय-
ज्ञानस्य अतिरिक्तकारणजन्यत्वरूपप्रामाण्यास्य उत्पत्तौ परतत्वं
स्यात् इत्यर्थः । ततश्च अपसिद्धान्त इति भावः । यदि श्रवणस्य
न ब्रह्मज्ञानं फलं तर्हि किमुद्देशेन तद्विधिः ? अत आह, तस्या-
दिति । ब्रह्मज्ञानफलकत्वासम्भवादित्यर्थः । ननु तर्हि कथं
द्रष्टव्य इति श्रवणफलकीर्तनं तत्राह द्रष्टव्य इति । तु इति
सुतिभावास्येति आशयः इति शेषः । सुतिश्च तत्त्वव्यापदौ
प्रवृत्तयेति भावः ॥ २२ ॥

ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्य चिकित्सा-
ज्ञानार्थं चरकमुश्रुतादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्यैव
मध्ये मध्ये व्यापारान्तरेऽपि प्रवृत्तिः प्रसज्यत
इति तन्निवृत्तिफलकः श्रोतव्य इति परिसंख्या-
विधिः । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति छान्दोग्ये-

परिसंख्याविधिपक्षमाह, ब्रह्मज्ञानार्थमिति । ननु वाच-
स्पतिमते वक्ष्यमाणरीत्या वेदान्तश्रवणस्य नित्यप्राप्तिं सिद्धां
कृत्वा परिसंख्याविधिपक्षप्रवृत्तिर्वाच्या तथा च सति ज्ञान-
मुद्दिश्य श्रवणाद्यनुतिष्ठतः कथं व्यापारान्तरं प्रसज्येत यत-
स्तन्निवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिः सम्भवेत् इत्याशङ्क्य ब्रह्म-
ज्ञानसाधनत्वेन व्यापारान्तराप्रसक्तावपि भेदवासनावशात्
व्यापारान्तरं सम्भवतीति दृष्टान्तमाह, चिकित्सेति । चिकित्सा
श्रीषधं तज्ज्ञानस्य वैद्यकग्रन्थैकसाध्यत्वेन तज्ज्ञानाय चरक-
मुश्रुतादिसंज्ञकग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्य तादात्म्येन व्यापारान्तरा-
प्रसक्तावपि यथा विषयवासनावशादेव तत्प्रसक्तिः तद्वदित्यर्थः ।
ननु मुश्रुतादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्य व्यापारान्तरसत्त्वेऽपि यथा
चिकित्साज्ञानं निष्पत्त्यूहमुत्पद्यते तथा प्रत्यहं वेदान्तश्रवण-
मनुतिष्ठतो मध्ये मध्ये लौकिकवैदिकव्यापारसत्त्वेऽपि ब्रह्म-
ज्ञानोदयसम्भवात् निष्फलः परिसंख्याविधिरित्याशङ्क्य श्रवण-
विध्यर्थवत्त्वाय निरन्तरमनुष्ठितश्रवणस्यैव ज्ञानसाधनत्वं
कदाचित् कस्य इति विधेरनैष्कल्यमिति परिहारमभिप्रेत-
यथोक्तार्थे श्रुतिस्मृतिवाक्यानि उदाहरति ब्रह्मसंस्थ इति ।
विद्यतेऽन्वी व्यापारो यस्य पुरुषस्य स तथा तस्य भावस्त-
तस्य इत्यर्थः । ब्रह्मविषयकश्रवणादिव्यापारोत् श्रमदम्भाद्युप-

ऽनन्यव्यापारत्वस्य मुक्त्युपायत्वाऽवधारणात् ।
 संपूर्वस्य तिष्ठतेः समाप्तिवाचितया ब्रह्मसंस्था-
 शब्दिताया ब्रह्मणि समाप्तेरनन्यव्यापारत्वरूप-
 त्वात् । तमेवैकं जानय चात्मानमन्या वाचो
 विमुञ्चयेत्याथर्वणे कण्ठत एव व्यापारान्तरप्रति-
 पेधाच्च । आमुपेरासृतेः कालं नयेद्देहान्तचिन्त-
 येत्यादिस्मृतेश्च । न च ब्रह्मज्ञानानुपयोगिनो
 व्यापारान्तरस्य श्रवणेन सह (कस्मिन् साध्य) समु-
 च्छित्य प्राप्तभावाच्च तन्निवृत्त्यर्थः परिसंख्याविधि-
 र्युज्यत इति वाच्यम् । सहकार्यन्तरविधि-
 रित्यादि सूत्रे यस्मात् पक्षे भेददर्शनप्रावल्यात्
 न प्राप्नोति तस्मात् नियमविधिरिति तद्वाप्ये च

वृंहितात् अन्यव्यापारशून्यत्वस्य इति यावत् । तथा च संन्यासाधि-
 करणभावं श्रमदमाद्युपवृंहितं ब्रह्मनिष्ठत्वं तस्य स्वधर्मस्य दत्ति-
 क्रमे च तस्य प्रत्यवाय इति अवधारणं निश्चयः ब्रह्मसंस्थपदेन
 अयमर्थः कथं लभ्यते इत्यत आह संपूर्वस्येति । न च ब्रह्मणि
 समाप्तिर्नाम विदेहकैवल्यरूपो लय एव अस्तु इति वाच्यम् ?
 तथा सति पुनरसृतत्वमेतीति भागवैयर्थ्यापत्तेरतोऽसृतत्वप्राप्तिं
 प्रति ब्रह्मसंस्थता उपायत्वेन विधीयते इति वक्तव्यम् । अतो
 ब्रह्मणि समाप्तेः अतथाव्यापारत्वे पर्यवसानं भाष्ये कृतं तस्मा
 च अनन्यव्यापारत्वस्य मुक्त्युपायत्वबोधकवाक्येन अर्थान्
 सुसुबोध्य व्यापारान्तरनिवृत्तिः क्रियते इति भावः । साक्षाच्च

कृतश्रवणस्य शब्दज्ञानमात्रात् कृतकृत्यतां
मन्वानस्य अविद्यानिवर्तकसाक्षात्कारोपयोगिनि-
दिध्यासने प्रवृत्तिर्न स्यादिति अतस्साधनपक्षप्राप्ति-
मात्रेण निदिध्यासने नियमविधेरभ्युपगततया
तद्व्यायेनासाधनस्य समुच्चित्य प्राप्तावपि तन्नि-
वृत्तिफलकस्य परिसंख्याविधेः सम्भवादिति ।

{ नियमः परिसंख्या वा विध्यर्थोऽत्र भवेद्यतः
{ अनात्माऽदर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे ॥२३॥

इति वार्त्तिकवचनानुसारिणः केचिदाहुः ॥

वृत्तिबोधकवाक्यमुदाहरति तमेव एकमिति । यस्मिन् आधारे
व्यावाय्यव्यादिसमस्तं जगत् अध्वस्तं तमेव आधारमेकवच-
मात्मानं जानय हेतुमुच्यते ! ज्ञानसाधनत्वेन च अनात्मप्रतिपाद-
कशब्दोच्चारणादिर्न कर्तव्य इत्याह श्रुतिः अन्धा वाचो विसृज्यते ।
नियमविधिवादी शङ्कते । न च ब्रह्मज्ञानानुपयोगिन इति । प्रति-
बन्धा समाधत्ते सहकार्यन्तरेति । न प्राप्नोति मौनमिति शेषः ।
उदाहृतसूत्रभाष्ययोर्नियमविधिवादिसमस्तं तात्पर्यं परि-
संख्याविधिवादी दर्शयति, कृतश्रवणस्येति । मन्वानस्य
इत्यनन्तरं व्यापारान्तरेऽपि प्रवर्तमानस्येति शेषः । सूत्रे भाष्ये
च अतस्साधनपक्षप्राप्तिमात्रेण नियमविधेरभ्युपगततयेति
सम्बन्धः । वार्त्तिके अत्र इत्यस्य श्रोतव्यवाक्ये इत्यर्थः । अत्र नियमो
विध्यर्थो भवेत् इति एकः सम्बन्धः यदि नित्यप्राप्तत्वात् नियम-
विधिर्न सम्भवति तथा परिसंख्या वा विध्यर्थो भवेत् इति सम्बन्धः
परिसंख्याया विध्यर्थत्वे हेतुर्यत इत्यादिः । अतस्साधनसाधने
अन्यव्यापाररहिते ययं हेतुमुच्यते यतः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

आत्मा श्रोतव्य इति मननादिवद्वात्मविष-
यकत्वेन निबध्यमानं श्रवणमागमाचार्यो^{मिति}प्रदेश-
जमात्मज्ञानमेव न तु तात्पर्यविचाररूपं न तत्र
कोऽपि विधिः । अत एव समन्वयसूत्रे आत्म-

श्रवणादीनां विधेयत्वपक्षं मतभेदेन दर्शयित्वा तेषां
विध्यभावपक्षमाह, आत्मा श्रोतव्य इत्यादिनां निबध्यमान-
मिति । यथा आत्मविषयकत्वेन उच्यमानं मननं निदिध्यासनं
च ज्ञानरूपं तथा श्रवणमपि ज्ञानरूपमेव इत्यर्थः । न तु
इति । विचारस्वानुष्ठेयक्रियारूपस्य साक्षादात्मविषयत्वानुप-
पत्तेरिति भावः । ननु मननादिवदिति दृष्टान्तोऽनुपपन्नः
मनननिदिध्यासनयोर्ज्ञानत्वाभावात्, मननं हि युक्त्यालोचन-
रूपो व्यापारः । अथ चिन्तायामित्यनुशासनानुरोधेन निदिध्यासनं
ध्यानक्रिया न ज्ञानम् अतः कथं मननादिवदिति मनननिदि-
ध्यासनयोर्ज्ञानत्वं सिद्धतया निर्दिश्यते इति चेत् ? उच्यते, आत्मा
ब्रह्मसंभावः चिद्रूपत्वात् ब्रह्मवद्बुद्ध्यादिः कल्पितः दृश्यत्वात्
शक्तिरजतादिवदित्याद्यनुमितेरेव मननत्वोपगमात् तदुक्तं
चतुर्थमैत्रेयीब्राह्मणवार्त्तिके, “आगमार्थविनिश्चित्यै मन्तव्य
इति भव्यते । वेदशब्दानुरोधेन तर्कोऽपि विनियुज्यते । पदार्थ-
विषयसार्कस्यैवानुमिति भवेत्” इति । श्रुतार्थदायक्यै तर्क-
रूपं मननं विधीयते सोऽपि तर्कः श्रुत्वविद्वा एव मननत्वेन
वेधीयते, तत्र मननं तत्त्वम्यदार्थविषयकमेव न तु वाक्यार्थ-
वेपथुः, तत्र वाक्यैकमेवत्वात्तत्रा शब्दः समुच्चयार्थः ।
या मननतत्त्वतर्कस्य वेदाविरोधित्वं तथा अनुमितिरूपत्वं

च इत्यर्थः । अतएव न्यायतन्त्रेऽपि मननस्य अनुमतिरूपत्व-
 मिष्यते निदिध्यासनमपि वार्त्तिककारमते ज्ञानमेव, तथाहि ब्रह्म-
 दारण्यके चतुर्थाध्याय-षष्ठाध्यायगतयोर्मैत्रेयीब्राह्मणयोः आत्मा-
 यते “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
 इति अनन्तरं चतुर्थे, “मैत्रेयि ! आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन
 मत्या विज्ञानेन” इति । षष्ठे तु, “मैत्रेयि ! आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते
 मते विज्ञात” इति । तत्र उभयत्र आक्षेपवार्त्तिक अनुवादे यथो-
 क्तानां प्रक्रान्ते दर्शनादिषु विज्ञानेन इत्यथ कथं निदिध्यासनम्
 उच्यते इति । अथ आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिना उक्तानामनुवादे
 प्रक्रान्ते सति दर्शनादिषु मध्ये श्रुतं निदिध्यासनं विज्ञानेनेति
 पदेन कथमुच्यते अनूद्यते दर्शनादीनां समानपदैरेव अनुवाद-
 दर्शनेन निदिध्यासनस्यापि तद्वत् निदिध्यासनेन इत्यनुवादः
 स्यात् न तु विज्ञानपदेन इत्यर्थः । तस्य समाधानवार्त्तिकं
 ध्यानाशङ्कानिवृत्त्यर्थं विज्ञानेन इति भण्यते निदिध्यासनशब्देन
 ध्यानमाशङ्क्यते यत इति । निदिध्यासनशब्दस्य ध्यानवाचि-
 त्वात् श्रवणमननानन्तरम् अनुभवाङ्गत्वेन ध्यानं निदिध्यासि-
 तव्य इत्यनेन विधीयते इति यतः पूर्ववादिना शङ्क्यते अतस्तदा-
 शङ्कानिवृत्त्यर्थमनुवादावसरे स्थित्वा पूर्ववाक्ये निदिध्यासः
 विज्ञानरूपं विवक्षितं न तु ध्यानम् । अतो नात्र ध्यानविधि
 शङ्कावकाश इत्याशयवती श्रुतिर्विज्ञानपदेन निदिध्यासनम्
 वदति इति वार्त्तिकार्थः । ध्यानस्य अनुभवाङ्गत्वे को दोष
 यतस्तदाशङ्का श्रुत्या निरस्यत इत्यत आह, तदनन्तरं वार्त्तिका
 विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वं ध्यानादेः प्रागवादिषमिति ध्यानं
 तन्नियोगस्य वा विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वं प्रति यहूषं वक्तव्यं
 प्रागेव सम्बन्धादौ उक्तवान्, अस्मीत्यर्थः । अन्यत्रापि उक्तं ननु
 दार्यगोचरश्रवणमननाभ्याम् असक्तदभ्यसाभ्यां तत्त्वस्याभासः

निर्णयं सति वाक्यार्थज्ञानस्यैव अवसरप्राप्तत्वेन ध्यानविधेरनव-
काशात् । न च ताभ्यां प्रमाणप्रमेयासम्भावनानिष्ठत्वावपि विप-
रीतप्रत्ययेन प्रतिबन्धात् न वाक्यार्थबोधोत्पत्तिः इति वाच्यम् ?
अवणमननयोरेव असक्तदभ्यासमहिम्ना विपरीतप्रत्ययस्यापि
निवृत्तिसम्भवात् वाक्यार्थबोधनिवर्त्यस्य विपरीतप्रत्ययस्य तद-
प्रतिबन्धकत्वाच्च लोके विपर्ययस्य स्वविरोधिदर्शनोत्पत्तिप्रति-
बन्धकत्वादर्थनादिति । ननु यदि निदिध्यासनं न ध्यानं किं
तर्हि तत् इत्यत आह वार्त्तिकम्, “अपरायतबोधोऽत्र निदिध्या-
सनमुच्यते । ध्यानस्यैव पुरुषप्रयत्नानपेक्षत्वमपरायतत्वं यावत्
प्रयोक्तविज्ञानमाविर्भवति भास्वरं श्रवणादिक्रिया तावत्
कर्त्तव्येति प्रयत्नतः” मननमादिपदार्थः श्रुत्वा मत्वा तु तं साक्षा-
दात्मानं प्रतिपद्यते । अथ श्रवणमननपरिपाकजनिततत्त्वम्यद-
लक्ष्यार्थनिर्णयानन्तरमेव वाक्येन ब्रह्मात्मज्ञानं साक्षादपरोक्ष-
तया प्रतिपद्यते अनुभवतीत्यर्थः । वाक्यार्थज्ञानवतः कृत-
कत्वतामाह, “अनन्यायतविज्ञाने श्रवणादेरुपायतः जाते नापे-
क्षते किञ्चित्प्रतीचोऽनुभवात्परम्” । इति वृत्तिज्ञाने जाते सति
तत्र प्रतीचो ब्रह्मत्वस्फुरणादनन्तरं न किञ्चिदपेक्षते इत्यर्थः ।
एवं वार्त्तिककारमते निदिध्यासनस्य ज्ञानत्वाभ्युपगमात् न
मननादिवदिति दृष्टान्तासिद्धिः । न च वार्त्तिककारमते निदि-
ध्यासितव्य इत्यस्य द्रष्टव्य इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादिति वाच्यम् ?
दर्शनोद्देशेन श्रवणमननविधानानन्तरं पुनः फलकीर्तनस्य तदु-
पसंहारपरत्वोपपत्तेः, अथवा द्रष्टव्य इति विचारप्रयोजका-
गतदर्शनानुवादः । निदिध्यासितव्य इति तु विचारफलसाक्षा-
त्परानुवाद इति पौनरुक्त्यपरिहारसम्भवात् । श्रवणादौ
साक्षात्भावे भाष्यसम्प्रतिमाह, अतएवेति । श्रवणमनननिदि-
ध्यासार्थानां दर्शनवज्ज्ञानरूपत्वेन क्रियारूपत्वेऽपि वक्ष्यमाण-

ज्ञानविधिनिराकरणानन्तरं भाष्यं किमर्थानि
तर्हि आत्मा वा परे द्रष्टव्य इत्यादीनि वच-
नानि विधिच्छायानि स्वाभाविकप्रवृत्तिविषय-

विधया नित्यप्राप्तत्वेन च विध्ययोग्यत्वादेव इत्यर्थः । किमर्थानि-
नीति । व्यर्थानि स्युरिति यावत् । आदिपदं श्रोतव्य इत्यादेः
संग्रहार्थं विधिच्छायानीति अध्येतव्य इति प्रसिद्धविधितुल्यानि
इत्यर्थः । अत्र तस्य प्रत्ययैर्दर्शनश्रवणादिगता प्रशंसा लक्ष्यते ।
तथाच यो हि मुमुक्षुरात्मदर्शनश्रवणादीनि एव मुक्तिसाधनानि
इति ज्ञात्वापि सत्यासन्नद्वयचर्यादिमहितश्रवणाद्यनुष्ठानकृ-
ममुमन्विष्य न तत्र सर्वोक्षाहेन प्रवर्त्तते किन्तु यथा प्राप्तानि एव
वर्णाश्रमानुरूपाणि कर्माणि उपासनानि च अनुष्ठानात् तत्रापि
निवृत्तिं न लभते तैरात्यन्तिकपुरुषार्थलाभानुसम्भावि-
प्रति आत्मदर्शनश्रवणादिप्रशंसार्थं प्रवर्त्तते आत्मा वा इत्यादिवाक्यं
तस्य सर्वोक्षाहेन श्रवणादाविव प्रवृत्तिर्भवति इत्याशयेन अती न
विधिप्रत्ययानां वैयर्थ्यमिति भाष्यकारः परिहरति स्वाभावि-
केति । आदिपदेन यो हि वह्निर्मुखः प्रवर्त्तते पुरुषः इष्टं मे
भूयादनिष्टं मे माभूदिति । न च तत्र आत्यन्तिकं पुरुषार्थं
लभते तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वाभाविकात् कार्य-
कारणसङ्घातप्रवृत्तिगोचरात् विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्यया
प्रवर्त्तयन्ति । आत्मा वा परे द्रष्टव्य इत्यादीनि इत्यन्तं भाष्यं
संगृह्यते स्वाभाविकत्वं विषयविशेषणं संग्रहभाष्यं विवृणोति ।
यो हि इति । प्रवर्त्तत इति नानाविधकर्मापासनानि अनुतिष्ठति
इत्यर्थः । इष्टं मे भूयादनिष्टं मे माभूदिति अनेन दुःखसा-
मान्यास्पृष्टसुखकामना ब्रह्मानन्दरूपा आत्यन्तिकपुरुषार्थगोचरा

विमुखीकरणार्थानीति ब्रूम इत्यादि । यदि च वेदान्ततात्पर्यविचाररूपं श्रवणं तदा तस्य तात्पर्यनिर्णयद्वारा वेदान्ततात्पर्यभ्रमसंशयरूप-

इह विवक्षिता भूतएवाह, न च तत्र आत्मन्तिकं पुरुषार्थं तभत इति वाङ्मसाधनं तत्र शब्दार्थः स्वाभाविकादिति स्वभावः अविद्यातत्कार्यभूतादित्यर्थः । सङ्गतस्य प्रवृत्तिः कर्मोपासनयोरनुष्ठानं तत्रोचरात् द्रष्टव्यदेवतामन्त्रादिरूपात् इत्यर्थः । प्रत्यगात्मनि विषये स्त्रोतः चित्तस्य प्रावण्यं यस्य स प्रत्यगात्मस्त्रोतस्तस्य भावस्तत्ता तथेत्यर्थः । तं वाङ्मसाधनात् विमुखीकृत्य श्रवणादिष्वेव प्रवर्तयन्ति इत्यर्थः । एवं श्रवणादेर्ज्ञानरूपत्वात् न तत्र कोऽपि विधिरित्युक्तम् इदानीं श्रवणादेः क्रियारूपत्वमुपेत्यापि न तत्र कोऽपि विधिरित्याह यदि चेति । तस्य क्रियारूपत्वं च वार्त्तिककारैरेवोक्तं “श्रवणादिक्रिया तावत् कर्तव्येह प्रयत्नतः” इति आदिपदेन मनस्य संप्रहो न ध्यानस्य वार्त्तिककारमते श्रवणमननानन्तरं ध्याना-नुष्ठानाभावस्य उक्तत्वात् । न च ध्यानस्य अननुष्ठेयत्वे श्रीमित्येवं ध्यायन् आत्मानं विद्यामितां योगविधिं च कृतस्त्वमित्यादि-बहुवाक्यविरोध इति वाच्यम् ? तेषां सांख्ययोगाभिपक्षमिति श्रुतिगतयोगपदोदितमार्गान्तरं प्रतिपादकतायाः द्वितीयपरिच्छेदे ध्यानदीपोक्तप्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात् । न च तत्कारणमिति श्रुतिगतसांख्यपदोदितविचारमार्गेऽपि ध्यानान्तर्भावः पूर्वमुक्त इति वाच्यम् ? निदिध्यासनवदस्य ध्यानार्थकत्वमताभिप्रायेण तदन्तर्भावस्य उक्तत्वात् ध्यानस्य सांख्यमार्गात् हिर्भाव एव भावकारात्तामपि सन्नतः तथा च एतेन “योगः

प्रत्युक्तः” इत्यधिकरणभाष्यं तत्कारणं सांख्ययोगाभिप्रेत्यैव
 वैदिकमेव ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलष्येत इति
 ज्ञानपदं ज्ञानाभ्यासपरवैदिकं वेदोक्तम् एतेन वेदविरोधा-
 दिना योगशास्त्रं निराकृतमिति सूत्रार्थः । सांख्यमार्गे ध्याना-
 भावमभिप्रेत्यैव सर्वज्ञात्ममुनिभिरपि निदिध्यासनपदस्य ज्ञाना-
 र्थकत्वमुक्तं श्रवणमननबुद्धीर्जातयोः यत्फलं तन्निपुणमतिभिः
 उच्यते उच्यते दर्शनाय अनुभवविहीनाय एवमेवेति बुद्धिः
 श्रुतमननसम्पत्तीं तन्निदिध्यासनं ह्येति । अस्य श्लोक्तस्य आश्रम-
 श्रोचरणानां व्याख्यानमिदं निदिध्यासने पञ्चाक्षरमाह, श्रव-
 णेति । श्रवणमननबुद्धीर्जातयोः यत्फलेन दर्शनाय निपुण-
 मतिभिरुच्यते उच्यते इति सम्बन्धः । एवमेव विशदयति अनु-
 भवविहीनेति । श्रुतश्रवणं दीर्घकालादनैरन्तर्यानुष्ठानेन श्रवण-
 मननपरिपाके सतीत्यर्थः । अनुभवविहीना साक्षात्कार-
 रहिता अविद्यानिवर्त्तकवृत्तिसाक्षात्कारभिन्नेति यावत्
 या एवमेवेति बुद्धिः अहं चिदात्मा ब्रह्मस्वभाव एव ब्रह्म च
 चिदेकरसप्रत्यगात्मस्वभावमेव इति तत्त्वम्यदलक्ष्यनिर्णयात्मिका
 बुद्धिस्तदेव निदिध्यासनं नाम न ध्यानम् अस्मिन् पक्षे श्रवण-
 मननयोरेव अनुष्ठेयं निदिध्यासनं तु न अनुष्ठेयं दीर्घकाल-
 मनुष्ठितश्रवणमननफलरूपा बुद्धिर्यदा भवति तदा एव साक्षा-
 त्कारोत्पत्तेः । पूर्वपक्षे तु निदिध्यासनमपि पृथगनुष्ठेयमिति मे-
 इति सांख्यमार्गे ध्यानाभावमभिप्रेत्यैव यावज्ज्ञानोदयं विच-
 रस्य एव कर्त्तव्यत्वम् । ध्यानदीपे विद्यारण्यगुरुभिरपि उ-
 “विचार्याप्यपरोक्षेण ब्रह्मात्मानं न वेति चेत् । अपरोक्षा-
 सानत्वात् भूयो भूयो विचारयेत् । विचारयन्नामरणं नैवा-
 त्मानं लभेत चेत् । जन्मान्तरे लभेतैव प्रतिबन्ध-
 सति ।” इति एवम् आनन्दप्रसन्नोऽपि आत्मानं व्याख्यानं सां

प्रतिबन्धकनिरास एव फलं न प्रतिबन्धकान्तर-
निरासो ब्रह्मावगमो वा । तत् फलकत्वं च

मार्गस्य ध्यानरहितस्यापि ध्यानेन सर्वांशेऽपि तुल्य-
फलत्वं बहुधा प्रपञ्चितमिति संक्षेपः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह,
निति । वाकारो न जातु कर्षणार्थः विचारस्य प्रतिबन्धनिरास-
द्वारा ब्रह्मावगमोपयोगसम्भवेऽपि न साक्षात्फलकत्वं ज्ञानस्य
रमाणफलत्वादित्युक्तत्वादिति भावः । ननु उक्तप्रतिबन्ध-
निरासद्वारा विचारस्याविद्यानिवर्त्तकसाक्षात्कारोपयोगित्व-
भावावपि तादृशसाक्षात्कारप्रतिबन्धकपापनिवृत्तिद्वारा साक्षात्-
कारसाधनत्वस्य मानान्तरादप्राप्तत्वात् श्रोतव्य इत्यत्र श्रवणस्य
पनिवृत्तिद्वारा विद्यासाधनत्वमुपदिश्यते । न च विद्या प्रति-
बन्धकपापनिवृत्तेर्यन्नादिनैव सिद्धत्वाद्बिधिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ?
प्रतिबन्धकपापानामानन्त्येन केषाञ्चित् यज्ज्ञानुष्ठानेन केषाञ्चित्
व्रणानुष्ठानेन निवृत्तिरिति विभागकल्पनोपपत्तेः । तथा च
तत् पुनरपूर्वविधित्वमेवं च सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकारस-
त्वात् पाण्डित्यशब्दितश्रवणे अपूर्वत्वोक्तिश्च संगच्छत इति
तद्वा वारयति न प्रतिबन्धकान्तरनिरास इति । तात्पर्यभ्रम-
शयरूपप्रतिबन्धकापेक्षया अन्यत् पापरूपं प्रतिबन्धकं प्रति-
बन्धकान्तरं तन्निरासो न श्रवणफलम् अतो न तद्वारा
ज्ञानाय श्रवणे विधेयमिति अर्थः । अयं भावः श्रोतव्य इत्यस्य
पूर्वविधित्वमयुक्तं तस्यावृत्त्यधिकरणे निरस्तत्वात् विव-
र्यायुक्तीत्यादिदान्तश्रवणस्य अन्यव्यतिरेकप्रमाणसिद्धतात्-
त्वात्तन्मादित्यप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपदृष्टफलकत्वमुपजीव्य श-
रीरेण एव ज्ञानं प्रतिबन्धनिवृत्तियोज्यतां सम्पादयेदिति नियम-

तस्य लोकेत एव प्राप्तं साधनान्तरं च कि-
 ञ्चिद्विकल्पा समुच्चित्य वा न प्राप्तमिति न तत्र
 विधित्वयस्य अपि अवकाशः । विचारविध्यभावेऽपि
 विज्ञानार्थतया विधीयमानं गुरुपसदनं दृष्ट-
 वारसम्भवे अदृष्टकल्पनाऽयोगाद् गुरुमुखाधीन-
 वेदान्तविचारद्वारैव विज्ञानार्थं पर्यवस्यतीति
 अत एव स्वप्रयत्नसाध्यविचारव्यावृत्तिः । अथ

विधित्वसम्भवे स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानि इति
 ब्रूम इत्यादिभाष्यानुसारेण ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनश्रवणादिसुति-
 द्वारा तत्र प्रवृत्तिविशेषकारणत्वमात्रेण ब्रह्मप्रकरणनिवे-
 सम्भवे वा अपूर्वविधित्वायोगात् भाष्यकारीयापूर्वत्वो-
 पाक्षिक्यप्राप्त्यभिप्रायकत्वसम्भवाच्चेति । तत्फलकत्वं चे-
 भ्रमादिरूपप्रतिबन्धनिरासफलकत्वं चेत्पर्यः । ननु प्राप्त-
 नियमविधित्वादिसम्भवात् कथं विधित्वयाभाव इत्यत आ-
 साधनान्तरं चेति । ननु गुर्वधीनविचारस्य सह गुरुरपि
 विचारस्य विकल्पेन प्राप्तिरस्ति इत्यत आह, विचारवि-
 भावेऽपीति । अतएवेति उपगमनविधित एव इत्यर्थः । व्याहृ-
 रित्यनन्तरं लभ्यत इति श्रुतव्यवाक्ये गुर्वधीनविचा-
 नियमविधिरनर्थक इति शेषः । न च उपगमनविधिर्विचा-
 विध्यङ्गतया तदभावे उपगमनविधिरात्मलाभ एव नास्तीति
 मिति वाच्यम् ? गुरुपसदनस्य ब्रह्मज्ञानं प्रति द्वारापिचा-
 लोकसिद्धस्य गुर्वधीनविचारस्य द्वारत्वेन लोकादोपपत्ती श्रो-
 त्वविध्यपेक्षाभावेन तच्छेषत्वाच्चिद्वेः विचारस्य उपगमनस्य

अनविध्यभावे तु उपगमनं विधीयमानमक्षरावाप्त-
र्थत्वेन अविधीयमानत्वान्न तदर्थं गुरुमुखोच्चार-
णानूच्चारणमध्ययनं द्वारीकरोतीति लिखित-
पाठादिव्यावृत्तसिद्धेः सफलोऽध्ययननियम-
विधिः । न च तात्पर्यादिभ्रमनिरासाय वेदा-
न्तविचारार्थिनः कदाचिद् द्वैतशास्त्रेऽपि प्रवृत्तिः
स्यात् तत्रापि तदभिमतयोजनया वेदान्तविचा-
रसत्त्वादित्यद्वैतात्मपरवेदान्त-विचारनियमविधि-
रर्थवानिति वाच्यम् ? स्वयमेव तात्पर्यभ्रम-
हेतोस्तस्य तन्निरासकत्वाभावेन साधनान्तर-
प्राप्तभावात् । तन्निरासकत्वभ्रमेण तत्रापि
कस्यचित् प्रवृत्तिः स्यात् इति एतावता श्रोतव्य

विद्याकृतोपपत्तेरिति भावः । पूर्वोक्तातिप्रसङ्गं परिहरति
अध्ययनविध्यभावे तु इति । अध्ययनविध्यभावे तु लिखित-
पाठादिव्यावृत्तसिद्धेः सफलोऽध्ययननियमविधिरिति सम्बन्धः ।
तदर्थमिति अक्षरावाप्त्यर्थमित्यर्थः । अध्ययनाङ्गोपगमनस्य
विद्यार्थोपगमनापेक्षया विशेषार्थकस्तु शब्दः तमेवाह उपगमन-
मित्यादिना । अध्ययनस्य अक्षरावाप्तिफलकत्वं विवरणादौ
साधितमिति भावः । व्यावर्त्तान्तरं दूषयति न च तात्पर्या-
दिति । ननु वस्तुतस्तन्निरासकत्वाभावेऽपि भिन्नात्मज्ञानं सुखि-
साधनमिति भ्रमद्वारा तदुपपत्तौ तन्न प्रवृत्तिः सम्भवतीति उक्त-
मिति न शक्यम् । तन्निरासकत्वभ्रमेण इति । इह जन्मनि

श्रुति नियमविधेरभ्युपगम इत्यपि न । ईश्वरानुग्रह-
फलाद्वैतश्रद्धारहितस्य श्रोतव्यवाक्येऽपि पराभि-
मतयोजनया सद्वितीयात्मविचारविधिपरत्वमस-
सम्भवेन भ्रमप्रयुक्ताया अन्यत्र प्रवृत्तेर्भिधिश्रुतेन
अपि अपरिहार्यत्वात् ॥२४॥

जन्मान्तरे वा. यज्ञाद्यनुष्ठानजनितदृढविविदिषावतः साधन-
चतुष्टयसम्पन्नस्य श्रवणविधौ अधिकार इति अविवादम् । यज्ञादि-
जनितादृष्टं च निष्पृषञ्चाद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारस्य साक्षाध-
यनसम्भवेऽन्तर्मुक्तिसाधनत्वनिश्चयं सम्पाद्य तादृशब्रह्मसाक्षा-
त्कारे दृष्टेच्छां च विविदिषाशब्दितामुत्पाद्य तद्वारा अद्वितीया-
त्मसाक्षात्कारसाधनभूताद्वितीयात्मश्रवणादौ एव सुमुच्छुं प्रवर्त्त-
यति न तु जीवभिन्नात्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वभ्रमापादनद्वारा
भिन्नात्मज्ञानतत्साधनविचारादौ इच्छाप्रवृत्त्यादिकमुत्पाद-
यति तदिच्छादेर्भिन्नात्मविचारद्वारा यज्ञादिफलभूतनिष्पृषञ्च-
ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वाभावात् । तथा च स्मृतिरीश्वरानुग्रहादेव
पुंसामद्वैतवासनेति यज्ञादिसम्पादितादौश्वरानुग्रहादेव पुंसाम-
द्वैतब्रह्मज्ञानेच्छारूपा तद्वासना भवतीति तदर्थः । तथा च
यथोक्तभ्रमवतोऽद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारादौ इच्छाशब्दादिशून्यस्य
श्रवणविधौ भ्रमधिकारात् न तं प्रति नियमविधिरर्थवानित्याह
ईश्वरानुग्रहेति । पराभिमतमिति । श्रुतौ आत्मशब्दावत् जीव-
पर एव न परमात्मपरः । “आत्मनस्तु कामाय सर्वं वै प्रियं भवति”
इति पूर्ववाक्ये जीवस्य प्रकृतत्वात् । न चेदं सर्वं सद्ब्रह्मास्तेति
वाक्यशेषे सर्वात्मकस्य परमात्मनः प्रतिपादनात् श्रोतव्यवाक्यस्य
मात्रपदमद्वितीयात्मपरमिति वाच्यम् । तस्मात् तत् प्रति-

न च व्यापारान्तरनिवृत्त्यर्था परिसंख्येति
पुक्तम् । असंन्यासिनो व्यापारान्तरनिवृत्तेरशक्य-
त्वात् । संन्यासिनस्तन्निवृत्ते ब्रह्मसंख्यया सह
संन्यासविधायकेन ब्रह्मसंख्यो ऽमृतत्वमेतीति
श्रुत्यन्तरेण सिद्धतया संन्यासविधायकश्रुत्यन्तर-
मपेक्ष्य श्रुतव्यवाक्येन तस्य व्यापारान्तरनिवृत्त्युप-
देशस्य व्यर्थत्वात् । न च विचारविधिसम्बन्धिऽपि
विचारविषयवेदान्तनियमविधिः सम्भवति भाषा-
प्रवृत्त्यादिव्यावर्त्य सत्त्वादिति शक्यम् । सन्नि-
धानादेव वेदान्तनियमस्य लब्धत्वेन विधिविषय-

गादनासिद्धेः । न हि प्रपञ्चपरमात्मनोः अभेदः सम्भवति
वेदानाचेतनयोरेकस्य विरुद्धत्वात् श्रुतेरभेदध्यानविधिपरत्वे-
न प्रपञ्चेन इत्यादियोजना पराभिमतता द्रष्टव्या । अन्यत्रेति ।
भिन्नात्मविचारे इत्यर्थः ॥२४॥

परिसंख्याविधिं दूषयति । न चेति । अवयवविभिन्ना किं गृह्य-
त्वादेर्व्यापारान्तरनिवृत्तिः उपदिश्यते? किंवा संन्यासविधिसिद्धस्य
संन्यासिनः ? इति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति असं-
न्यासिन इति । अशक्यत्वादिति विध्यन्तरविरोधापत्तिरशक्यत्वे
हेतुः, तन्निवृत्तेः सिद्धतया उपदेशस्य व्यर्थत्वादिति सम्बन्धः ।
“ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेति” इति श्रुत्यन्तरस्य ब्रह्मसंख्यताधर्मकसं-
घातात्मकविधायकत्वं परामर्शं कैमिनिः इत्यधिकारवभाषे स्फुटं-
यति इति भावः । विचारविषयत्वेन वेदान्तनियमविधिरिति
पक्षं दूषयति, न च विचारेति । सन्निधानादेवेति । अशक्येति

त्वासीगात् । स्वध्यायो ऽध्येतव्य इत्यर्थावबो-
धनार्थनियमविधिवलादेव अध्ययनगृहीतवेदोत्पा-
दितं वेदार्थज्ञानं फलपर्यवसायि न कारणान्त-
रोत्पादितमित्यस्यार्थस्य लब्धत्वेन वेदार्थे ब्रह्माणि
मोक्षाय ज्ञातव्ये भाषाप्रबन्धादीनामप्राप्तेः । न
च सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकरणे बाल्यपाण्डु-
त्यमौनशब्दितेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेषु विधि-
रभ्युपगत इति वाच्यम् । विचारे विचार्य-

साङ्ख्यस्वाध्यायस्य वेदान्तेः आपात-प्रतिपक्ष-ब्रह्मात्मजिज्ञासोः
जिज्ञासानिवर्त्तकनिर्णयाय कर्त्तव्यत्वेन विचारे प्राप्ते सति
विचारविषयमन्वेषमाणस्य वेदान्तानां बुद्धिस्थत्वात् वेदान्ता
एव मया विचारणीया इति बुद्धिरुत्पद्यते तथा च विधि
विनैव वेदान्तनियमस्य लब्धत्वेन विधिना तन्नियमनं व्यर्थ-
मित्यर्थः । विधिं विनैव वेदान्तनियमलाभि हेत्वन्तरमाह
स्वाध्याय इति । अर्थावबोधेति मीमांसकमतमाश्रित्य उक्तम् अक्ष-
रावाप्तिफलकोऽध्ययनविधिरिति सिद्धान्तोऽपि येषां वाक्याना-
मध्ययनावाप्तानामर्थज्ञानद्वारा पुरुषार्थोपयोगः सम्भवति तेषां
वाक्यानामर्थज्ञान-मध्ययनलब्धैर्वाक्यैः एव उत्पादितं फलपर्य-
वसायि न तदतिरिक्तभाष्यप्रबन्धादिजनितम् इति रौत्सा अध्यय-
नविधिफलाक्षरावाप्तेः पुरुषार्थपर्यवसानकल्पनान्ताभावाप्रबन्धा-
दिप्रसङ्गिरित्यर्थः । इतिहासपुराणमादिपदार्थः । श्रवणादीना-
मविधेयत्वे सूत्रभाष्यविरोधं गृह्यते न चेति । अभ्युपगत इति
सूत्रभाष्यकाराभ्यामिति शेषः । विरोधं यद्विचारे प्रथमं

तात्पर्यनिर्णयहेतुत्वस्य वस्तुसिद्धानुबूलयुक्त्यनु-
सन्धानरूपे मनने तत्प्रत्ययाभ्यासरूपे निदिध्या-
सने च वस्तुवगमवैशद्यहेतुत्वस्य च लोकसि-
त्वेन तेषु विध्वनपेक्षणात् । विधिच्छायायार्थवादस्य
इव प्रशंसाद्वारा प्रवृत्तातिशयकरत्वमात्रेण तत्र

अवस्थादीनां विधियोग्यक्रियारूपत्वेऽपि नित्यप्राप्तत्वात् न विधे-
यत्वमित्याह विचारे इति । तत्प्रत्ययेत्वेन तत्प्रदं वस्तुपरम्
अवममस्य वैशद्यं प्रतिबन्धराहित्यं सूत्रभाष्ययोर्विधित्वव्यवहारो
गौणः सुख्यासम्भवस्य दर्शितत्वादिति विरोधं परिहरति
विधिच्छायायार्थवादस्य इवेति । विष्णुरुपांशु यष्ट्य इत्यादेरिव
इत्यर्थः । तथा च उपांशु बाजनमन्तरा यजतीत्याज्याय पुनराज्याय-
ते विष्णुरुपांशु यष्ट्यः प्रजापतिरुपांशु यष्ट्यः अग्नीषोमी उपांशु
यष्ट्यौ इति अत्रान्तरा वाक्यमाग्नेयाऽग्नीषोमीय-पुरोडाशयोः
अन्तराल-काल-विशिष्टयागविधायकं विष्णादि वाक्यत्रयं
तु मन्त्रवर्णप्राप्तवैकल्पिकदेवतानुवादेन अन्तरा वाक्यविहि-
तयामस्तावकमर्थवादमात्रमिति व्यवस्थापितं पूर्वतन्त्रे तद्वत्
दृष्टान्तत्वेन उदाहृतमिति द्रष्टव्यम् । यत्तु तत्कारणं
सांख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुतौ योगपदोपात्तस्य व्यावर्त्तस्य
सम्भवादिचारसमर्थाधिकारिणं प्रति तद्वगवृत्तिफलको
वियमविधिः सम्भवतीति तत्र, विचारसमर्थाच्च अधि-
कारिणः जाज्ञान्तरे स्वीकृतावितानुपपत्तिवशेन अयोज्ञावितानु-
पपत्तिवशेन न पुनस्तत्त्वसंग्रहे सति अवधारणात्मकं वेदान्तार्थ-
ज्ञानं न सम्भवतीति शोक्ततावशेन तं प्रति विधिं विना
विचारपूर्वकं नित्यतया प्राप्तत्वात् । यत्तु सयुक्तज्ञानोपासनं व्याव-

र्त्तुमुक्तं तच्च, अवयवविध्यधिकारिणः सर्वतो निरुद्धकं ब्रह्म-
 लोकप्राप्तिद्वारा मुक्तिसाधनसगुणोपासने पक्षेऽपि प्रवृत्तेः स-
 श्वेन तस्य व्यावर्त्यत्वासम्भवात्, समुणोपासनस्यापि श्रवणादि-
 द्वारैव विद्यासाधनत्वेन नस्तद्विदलनादेः अवघाततुल्यक-
 क्षत्ववत्सगुणोपासनस्य श्रवणादिना सह विकल्पेन प्राप्यभावाच्च ।
 न तद्वाहृत्तिफलको नियमावधिः सम्भवति, न च सगुणो-
 पासनया श्रवणादिकं विनैव सगुणसाक्षात्कारकत्वं निर्गुण-
 साक्षात्कारीदयः सम्भवतीति वाच्यम् ? प्रमाणप्रमेयासम्भाव-
 नादिप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा श्रवणादेः सत्तानिश्चयरूपब्रह्म-
 ज्ञानोपायत्वप्राप्तकतया पूर्वोक्तप्रमाणानुरोधेन श्रवणादेः
 निवृत्तवदनुवादलिङ्गेन च सगुणोपासनया क्रमेण परममुक्ति-
 प्रतिपादकशास्त्रस्यापि श्रवणादिद्वारकज्ञानोत्पत्त्यविरोधित्व-
 कल्पनात् श्रवणादिकं विना सगुणोपासनमहिम्नैव तत्त्वज्ञानो-
 दयोपगमे देवताधिकरणविरोधाच्च तदधिकरणे हि देवतादीनां
 शरीराद्यभावात् सगुणब्रह्मोपासनेषु निर्गुणब्रह्मविद्यासाधन-
 श्रवणादिषु च नास्ति सामर्थ्यमतो न तेषु अधिकार इति
 पूर्वपक्षयित्वा मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् तेषामपि
 शरीरादिसद्भावादकारुपाधिकार इति सिद्धान्तितम् । तत्रेदं पूव-
 पक्षप्रयोजनमुक्तं देवानां श्रवणाद्यधिकाराभावे क्रममुक्तिफलक-
 ब्रह्मोपासनया प्राप्तदेवभावस्यापि श्रवणाद्यसम्भवेन विद्योदया-
 सम्भवात् पुनरावृत्त्यापत्तौ क्रममुक्तिकामस्य सगुणोपासनेषु
 प्रवृत्त्यभाव इति सिद्धान्ते तु देवानां श्रवणाद्यधिकारसत्त्वा-
 दुक्तप्रवृत्तिसिद्धिरिति प्रयोजनं दर्शितम्, इदं च प्रयोजनं
 देवताधिकारभावसाधनायै संश्लेषेण दर्शितं तथा च भाष्यम् ।
 तत्तत्कार्यत्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायाम्
 अधिकारः क्रममुक्तिदर्शनायपि एवमेषोपपन्नो इति ।

सर्वमेवैतत्सर्वं देवादीनां अवसाद्यधिकारं सत्येव इत्यर्थः । तेषां
 अवसाद्यधिकारं यानि औत्तलिङ्गानि पूर्वमुपन्यस्तानि
 तत्तयो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तद्वर्णीयाम् एक-
 मन्तं न वै वर्णीयं मन्वान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेत्येवमा-
 दीनि तानि यथा उपपद्यन्ते तथेत्यपि शब्दार्थः । ननु
 सगुणब्रह्मोपासकानामपि सर्वेषां अवणादिनैव ज्ञानोदय
 इति नियमो नास्ति सगुणोपासकस्यापि हिरण्यगर्भस्य
 बृहदारण्यकभाष्ये पुरुषविधब्राह्मणव्याख्यानावसरे अवणादीनां
 प्रणिपातादीनां चाभावेऽपि ज्ञानजन्मप्रतिपादनादिति चेत् ?
 न, हिरण्यगर्भस्यापि वामदेववत् जन्मान्तरीयश्रवणादिनैव
 ज्ञानजन्मसम्भवात् । तत्रैव भाष्ये श्रवणमनननिदिध्यासनानां
 साक्षात् श्रेयविषयत्वादिति वाक्ये साक्षात्पदेन श्रवणादेः
 श्रेयब्रह्मव्यञ्जकस्य प्रणिपाताद्यपेक्षाया अपाश्रयकत्वसूचनेन
 जन्मान्तरीयश्रवणादिकल्पनस्य तद्भाष्यवाक्याभिप्रेतत्वे अवगम्य-
 माने सति तत् पूर्वभाष्ये श्रवणादिकं विना कार्यकरणशुद्धादि-
 मात्रेण ज्ञानजन्मप्रतिपादनस्य अभ्युपगमवादत्वोपपत्तेः
 हिरण्यगर्भस्य वामदेववत् जन्मान्तरीये ज्ञानसाधने कल्पनीये
 सति क्लृप्तश्रवणादिकल्पनस्यैव न्याय्यत्वाच्च । न च हिरण्यगर्भस्य
 पूर्वजन्मनि सगुणोपासननिष्ठत्वेन निर्गुणविचारो न सम्भवतीति
 वाच्यम् ? हिरण्यगर्भस्य पूर्वकल्पे जन्मभेदेन सगुणनिर्गुणो-
 पासनयोः सम्भवात् न हि एकस्मिन् जन्मनि कृतात् सगुणोपास-
 नामात्रादेन हिरण्यगर्भपदप्राप्तिरस्ति तथा सति सगुणोपास-
 कानां सर्वेषामिव साक्षात् हिरण्यगर्भत्वप्रसङ्गात् । किन्तु हिरण्य-
 गर्भस्य ब्रह्मलोकस्थामित्वं सरस्वतीभर्तृत्वं जन्मप्रवृत्तितत्त्व-
 साक्षात्कारसम्पन्नत्वं सर्वज्ञत्वं सकलभीतिकजगत्सृष्ट्यादि-
 ग्रामर्थं भक्षणादीनां लोकोन्मुख्यप्रदानसामर्थ्यं कार्यविधिविदुः

शिवविष्णुादिप्रवर्तकत्वं ललाटात् रुद्रप्रादुर्भावहेतुत्वं महाविष्णु-
नाभिकमलजातत्वादौर्ध्वं च श्रुत्यादिभ्यो निर्गच्छ आगाभि-
कल्पेयशोक्तहिरण्यगर्भत्वाय तत्साधनानि सगुणनिर्गुणोपासनानि
तपोविशेषरूपाणि च बहुषु जन्मसु ध्रुवप्रज्ञादविज्ञामित्रा-
गन्धर्भवादिबहुदनुष्ठितवतो महापुरुषस्य कस्यचिदेव निर-
तिशयेश्वरप्रसादात् हिरण्यगर्भत्वं सम्पद्यते इति हिरण्यगर्भस्य
अपि जन्मान्तरीयश्रवणकल्पनं वामदेवस्येव न अनुपपन्नम् ।
हिरण्यगर्भस्य पूर्वजन्मनि अनुष्ठितश्रवणादेः हिरण्यगर्भपदप्राप्ति-
कामनया प्रतिबद्धत्वेन तदा तत्त्वसाक्षात्कारानुत्पादकत्वोपपत्तेः ।
तदुक्तं ह्रदैः, “ब्रह्मलोकाभिवाञ्छायां सम्यक्सत्वां निरुध्य तां
विचारयेत् य आत्मानं ननु साक्षात्करोत्ययम्” । इति । न च
ज्ञानोत्पत्तिस्थले सर्वत्र श्रवणादिनियमो नास्ति योगमार्गे
प्रवृत्तस्य श्रवणाद्यभावेऽपि तत्त्वसाक्षात्कारोदयस्वीकारादिति
वाच्यम् ? ओमित्यात्मानं युञ्जीत ओमित्येवं ध्यायथ आत्मा-
नमित्यादिध्यानविधिवलेन तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं “विद्या-
मेतां योगविधिं च कृत्स्नम्” । इत्यादिश्रौतलिङ्गसङ्कर्त-
विचारासमर्थस्य योगमार्गं अधिकार इति तृतीयपरिच्छेदे
वक्ष्यमाणतया विचारसमर्थस्य विचारं विना ज्ञानोत्पत्त्यनभ्युप-
गमात् । एवं च यद्यन्वयसाधनमदृष्टद्वारा तत्त्वज्ञानसाधनत्वेन शास्त्र-
सिद्धं तत्त्वं सगुणोपासनवत् दृष्टसामग्र्यभूतसांख्यमार्गेण
तदशक्तौ योगमार्गेण वा तत्त्वज्ञानसाधनमिति कल्प्यते न ।
अदृष्टमात्रात् ज्ञानलाभः कल्पयितुं युक्तः, अन्यथा जीवनादृष्ट-
मात्रादेव स्वानुपानादिप्रवृत्तिव्यवहारापत्त्या तत्रापि दृष्टसाधन-
तात्पर्यं जन्मान्तरीयसंस्कारहेतुत्वं सर्वसम्प्रतिपत्तिं न कल्पनी-
यात् कृत्तदृष्टकारणं विना कार्योत्पत्त्ययोगस्य उभयत्र तुल-
त्वात् । अतएव प्रचक्ष्या, तत्त्वज्ञानं प्रति मार्गद्वयनियम उक्तः

विधित्वव्यवहारात् । एवं च श्रवणविध्यभावात्
कर्मकाण्डविचारवद् ब्रह्मकाण्डविचारोऽपि
अध्ययनविधिमूल इत्याचार्यवाचस्पतिपञ्चानु-
सारिणः ॥२५॥

इति विधिवादः ।

सांख्ययोगौ प्रकृत्य इति मार्गौ विचार्याथ जगाद परमेश्वर
इति । संप्रवृत्तार्त्ताऽपि तृतीयपरिच्छेदे सांख्ययोगशब्दित-
मार्गद्वयमेव विद्यावाप्त्युपायत्वेन वक्ष्यति । एवं श्रवणमननादि-
साधनानुष्ठानप्रवणस्य विद्यावाप्तिरित्यस्मिन्नर्थे सर्वसम्प्रति-
पत्ते स्थिते भारतीतीर्थः ध्यानदीपे, विद्यावाप्तौ उपायान्तर-
प्रत्याहुरिति ग्रन्थेन तदयं निष्कर्षः, विद्याधिकारिणो विचार-
समर्थस्य प्रतिषेधाभावे वेदान्तश्रवणमनुष्ठेयं सति तु प्रतिषेध
तिहासपुराणभाषाप्रबन्धादिश्रवणमनुष्ठेयम् । विद्याधिकारिणो
विचारसमर्थस्य तु त्रैवर्णिकस्य योगशब्दितनिर्गुणोपासन-
मनुष्ठेयं मार्गद्वयसम्भवे च तत्सम्भवयोग्यजन्माप्राप्त्या तदन्त्य-
तरानुष्ठानद्वारा ज्ञानलाभ इति तथा च श्रवणधिकारिणः
श्रवणस्य नित्यप्राप्तत्वात् तत्तुल्यकक्षतया साधनान्तरस्य कस्य-
चिद्विकल्पस्य समुच्चित्य वाप्ताप्त्यभावात् न विध्यवकाश इति
सिद्धम् । एवं ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति श्रवणादेर्नित्यप्राप्तत्वात् विधिं
विनैव श्रवणाद्यनुष्ठानं सिध्यतीति प्रतिपादितम् । इदानीं
विचारानुष्ठायकविध्यपेक्षायामपि यथा कर्मकाण्डश्रवणं
कर्मवाक्यविचारः कर्त्तव्य इति पृथक् विध्यभावेऽपि अध्य-
यनविधिब्रह्मादेव सिध्यति एवं वेदान्तश्रवणमपि तद्वत्त्वादेव
सिध्यतीति न श्रोतव्यवाक्ये पृथग्विचारविध्यपेक्षास्ति इत्याशयेन
उपसंहरति एवं चेति । लोकोक्त एव श्रवणादेः प्राप्तत्वे सति

यस्य कारणतयाः ।

[ब्रह्मलक्षणे जगज्जन्मस्थितिभेदे एवैकस्य ब्रह्मलक्षणात् ज्ञेयमीदृशे ।]

विचार्य्यस्य च ब्रह्मणो जगज्जन्मस्थितिलय-
कारणत्वं लक्षणमुक्तं “यतो वा इमानि भूतानि

अवणविध्यपेक्षाभावादित्यन्तरार्थः श्रोतव्यवाक्यार्थविचारश्च प्रथ-
मसूत्रार्थः संस्पृहीतः ॥२५॥

क्रमप्राप्तं द्वितीयसूत्रार्थं संस्पृष्ट्वा विचार्य्यस्य चेति ।
चकारोऽवधारणार्थः स च श्रुत्येत्वेन सन्बध्यते । श्रुत्येव
लक्षणमुक्तं न तु व्यासगादिलक्षणवत् पुरुषोत्तमेष्विति
मित्यर्थः । “येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयत्नमिसंवि-
शन्ति तद्विजिज्ञासस्व तत् ब्रह्म” इति वाक्यशेषे आदि-
पदार्थः । श्रुतो यत इति यच्छब्देन ब्रह्मवशां निरूपितं,
सत्यज्ञानानन्दानन्तात्मकं ब्रह्म परिस्पृष्ट्वा सर्वज्ञात्मा प्रकृतेः
प्रधानपरामर्शित्वस्वाभाव्यात् ततश्च यत् श्रुतिवाक्यार्थदेव
ब्रह्मणः सच्चिदानन्दस्वरूपात्मकं स्वरूपलक्षणं लभ्यते प्रपञ्चो
च प्रकृतित्वं हेतुत्वसामान्यं वा वक्ति हेतुत्वसामान्यं च प्रकृति-
कर्तृभय-साधारणमित्यविशेषात् अभिन्ननिमित्तोपादानत्व-
लक्षणं लभ्यते इदं शब्देन प्रत्यक्षाद्युपस्थितं सर्वमुच्यते । भूत-
शब्दश्च पृथिव्यादिमहाभूतेषु प्राणिषु च दृश्यः प्रकृते च
विनिगमनाविरहेण ह्यव्योरेतन्नेपात् भवतीति श्रुत्युक्तं
कार्यमात्रं भूतशब्देन उच्यते जीवन्ति किति प्रकृतेः प्रयति
लीयमानानि सन्ति यदमिसंविशन्ति धीन तादात्म्यं लभ्यन्तीति
यावत् । तत्कारणं ब्रह्म तत् विजिज्ञासस्व निमित्तं सच्चिदान-
न्दैकरसपूर्णप्रत्यग्रूपेण प्राप्तुं साक्षात्कृतुं शक्यं इत्यादि
मात्रेण उक्तसाक्षात्कारावसानं सन् विचार्य्य

जायन्ते” इत्यादिश्रुत्या । जगज्जन्मस्थितिलयेषु
एकैक-कारकत्वमपि अनन्यगामित्वात् लक्षणं
भवितुमर्हतीति चेत् सत्यं लक्षणत्रयमेवेदं पर-

लक्ष्यते उक्तलक्षणमुखेन ब्रह्म विचारय इत्यर्थः । अत्र “यतो
भूतानि जायन्ते तद्ब्रह्म येन जीवन्ति तद्ब्रह्म यदभिसंविशन्ति
तद्ब्रह्म” इति श्रुतिपाठे सति जगज्जन्मकारणत्वं तत् स्थिति-
कारणत्वं तत्तत्कारणत्वं च प्रत्येकमेव श्रुत्या ब्रह्मलक्षणमुक्तं
स्यात्, न तु तथा पाठोऽस्ति यतो जन्मादित्रितयकारणत्वं
त्या लक्षणमुक्तमिति प्रतिभाति तदाक्षिपति जगज्जन्म-
स्थितिलयेषु इति निर्धारणार्था सप्तमौ यतो भूतानि जायन्ते
त्युपक्रम्य तद्ब्रह्मेति श्रुत्या लक्ष्ये ब्रह्मणि कारणत्वप्रतिपाद-
नात् न असम्भवः । तद्ब्रह्मेति एकवचनेन लक्ष्यब्रह्मव्यतिरेक-
त्वगमात् न अव्याप्तावकाश इति दोषद्वयाभावासहं कृत्वा
तिव्याप्तिरपि नास्तीत्याह अनन्यगामित्वादिति । ब्रह्मान्व-
मित्वाभावादित्यर्थः । ननु प्रधानेऽतिव्याप्तिस्तस्याः सांख्यै-
पादानत्वाभ्युपगमेन उपादानतया जगज्जन्महेतुत्वस्य आधार-
या क्वितिहेतुत्वस्य स्याधारतया सद्यहेतुत्वस्य च तत्रापि
त्वादिति चेत् ? न, तत्तत्कारणत्वस्यापि लक्षणे विशेषणत्वेन विव-
रततया नृदे प्रधाने तदयोगात् । न च तत्तत्कारणत्वमेव प्रत्येकं
वचनसु किं तदुपादानत्वस्य विशेषणे चराचरालोकस्य जगतो
रा जगज्जन्मादिकर्तारि जीवैः सति सत्त्वपदयोरजडसत्त्वयोर-
जडजीवस्य तदुपादानत्वायोगात् । न सत्त्वस्थित्यपि यथा-
तुल्यं भिन्नभूतया जगत्सत्त्वित्वहेतुत्वं सति भाति एवं क्विति
तद्वत्त्वं च लक्षणमिति विवक्षितं जीवैः सति जीवः । उक्त पर-

स्वरनिरपेक्षम् । अतएव “अप्ता चराचरग्रहणात्”
[आ० सू० १ अ० २ पा ६ सू०] इत्यादि अधि-
करणेषु सर्वसंहर्तृत्वादिकं प्रत्येकं ब्रह्मलिङ्गतया
उपन्यस्तमिति कौमुदीकारः ॥२६॥

अन्ये तु जन्मकारणत्वस्य स्थितिकारणत्वस्य
च निमित्तकारणसाधारण्यात् उपादानत्वप्रत्या-

दानत्वरूपं विशेषं व्यर्थमेव इति वाच्यम् ? तर्हि उपादानत्वमपि
पृथगेव लक्षणमस्तु मायायाः ब्रह्मोपादानतामात्रघटकत्वेन
पृथगुपादानत्वालाभात् प्रधानादिकारणान्तरस्य च अप्रमाण-
कत्वेन अतिव्याप्तिरभावादिति भावः । प्रत्येकं लक्षणत-
सम्भवमङ्गीकरोति सत्यमिति । तर्हि श्रुत्या द्वितयकारणत-
कथं लक्षणमुक्तमिति आशङ्क्य श्रुतेरपि प्रत्येकलक्षण एव तात्-
पर्यं मेलनस्य प्रयोजनाभावादिति आशयेनाह लक्षणद्वयमे-
व इति । इदं जगत्कारणत्वं जन्मादीनां मध्ये एकैकानिरूपितं
परस्परनिरपेक्षं सलक्षणद्वयमेव श्रुत्यभिमतं न तु द्वितय-
निरूपितकारणत्वरूपमेकं लक्षणमित्यर्थः । त्रयपदसंज्ञकं
न तु त्रित्वनियमपरं ततोऽपि आधिकाख्यं शङ्कावसरे दर्शित-
त्वादिति बोध्यम् । जगत्सङ्घर्षत्वादेः प्रत्येकं ब्रह्मलक्षण-
संज्ञकत्वादिति आह, अतएवेति । अत्र आदिपदेन अन्तर्यामि-
धिकरणजगत्संज्ञकत्वं धिक्करणयोः संग्रहः । अयमर्थः कठवज-
प्रवृत्ते यस्य ब्रह्म अत्र बोधे भवत ओदनं सत्त्वयस्योपलक्षण-
क इत्यादि यत्तु इति अत्र ब्रह्मलक्षणयोः प्रयुक्त ओदनशब्द-
तावत् न मुख्यः किन्तु गौणः बोधे ओदनशब्दसुखार्थस्य भद-

नीयत्वप्रसिद्धेः अदनीयत्वेन गुणेन तयोः ओदनशब्दः प्रवर्तते तथा
च यस्य ब्रह्मक्षेत्रे ओदनवददनीये इत्युक्तौ यच्छब्दार्थस्य अस्तृत्वं
प्रतीयते अनेन एव अभिप्रायेण उक्तं सूत्रे अप्ता इति । ओदनप-
दवाच्यार्थस्य अदनीयत्वं द्विविधमस्ति भुजिक्रियाकर्मत्वात्मक-
भोज्यत्वरूपम् एकं, विनाश्यत्वरूपम् अपरं, परन्तु भोज्यत्वगुणः
प्रसिद्धः न तु विनाश्यत्वगुणः गौणप्रयोगे च प्रसिद्धगुण एव सृज्यते
यथाग्निर्माणवक इत्यत्र अग्निगतशुचित्वादिगुण एव उपा-
दीयते प्रसिद्धत्वात् न तु तद्वतोऽपि विनाश्यत्वादिगुणः एवं
प्रकृतेऽपि लोकप्रसिद्धिबलात् भोज्यत्वगुण एव ओदनशब्दात्
प्रतीयते अस्ति च ब्रह्मक्षेत्रयोरपि स्त्रीपिण्डरूपयोर्भोज्यत्वं
पुमांसं प्रति ब्रह्मक्षेत्रयोश्च भोज्यत्वप्रतीतौ सत्त्वां तत्प्रति-
सम्बन्धिनि यच्छब्दार्थं पूर्वं प्रतीतमस्तृत्वं भोज्यत्वरूपं जीवल्लिङ्गं
पर्यवस्यति यदा तु ओदनपदस्य सृत्युपसेचनपदसन्निधानात्
ब्रह्मक्षेत्रयोर्विनाश्यत्वगुणः स्वीक्रियते न तु भोज्यत्वगुणः
स्त्रीपिण्डरूपब्रह्मक्षेत्रकर्मकभुजिक्रियायां सृत्योरुपसेचनत्वा-
सम्भवेन सृत्युः यस्य उपसेचनमित्वांशस्यानन्वयप्रसङ्गात् ब्रह्म-
क्षेत्रयोर्विनाशने तु सृत्योः सहायत्वरूपम् उपसेचनत्वम्
अस्तीति न तदनन्वयप्रसङ्गः तदा तत्प्रतिसम्बन्धिनि यच्छ-
ब्दार्थं पूर्वं प्रतीतम् अस्तृत्वं संज्ञतृत्वरूपं पर्यवस्यति विनाश्यत्व-
गुणपदपक्षे तु अयं विशेषो लभ्यते लोके हि दध्नादिरूपम्
उपसेचनं समिञ्चिताच्चादिनाशे साधनं दृष्टमिति सृत्यौ
उपसेचनपदप्रयोगबलात् ससृत्युकस्य चराचरात्मकस्य जगतो
विनाशने प्रतीयते, तदनुसारात् ब्रह्मक्षेत्रपदयोरजहन्नक्षत्रया
क्षतक्षजगत्पदस्य च प्रतीयते, तत्प्रतिसम्बन्धिनापि यच्छ-
ब्दाच्च क्षतक्षजगत्संज्ञतृत्वरूपं ब्रह्मलिङ्गं भाति एवं स्थिते
प्रथममदनीयत्वगुणयोगात् प्रतीताऽस्तीति किं जीवः ? उत पर-

मात्मा ? इति संशयः । तत्र पूर्वपक्षः जीव एवेति लोकप्रसिद्धा-
 सारेण अमृतत्वस्य भोक्तृत्वरूपताप्रतीतेर्न परमात्मा अमरत्वं कर्तुं
 वचनेन तस्य भोक्तृत्वनिषेधादिति सिद्धान्तस्तु अत्रा पर-
 मात्मा कुतः चराचरग्रहणात् । मृत्यूपसेचनपदानुरोधेन
 पूर्वोक्तरीत्या अमृतत्वस्य चराचरात्मकसकलजगत्संहर्तृत्वरूपत्व-
 प्रतीतेः न च परमात्मनोऽन्यस्य जगत्संहर्तृत्वं सम्भवति । न
 च लोकप्रसिद्धिबलादमृतत्वं भोक्तृत्वरूपं भाति इत्युक्तमिति
 वाच्यम् ? तत्प्रसिध्यपेक्षया वाक्यशेषाधीनविनाश्रयत्वगुणप्रसिद्धेः
 शीघ्रतरत्वेन बलवत्त्वादतः अत्रा पर एवेति निर्णयः । स संहर्ता
 परमेश्वरो यत्र निर्विशेषे भेदकल्पनया वर्तते तन्निर्विशेषं
 परमात्मानं मिथ्या इत्थं को वेद न कोऽपीति तस्य दुर्विशेष्यत्वम्
 उदाहृतम् अत्र चतुर्थपादेन विवक्षितमिति बोध्यम् । अन्तर्या-
 म्यधिदैवादिषु तद्वर्त्म्यपदेषात् य इमं च लोकं परं च लोकं
 सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरोऽयमपतीत्युपक्रम्य यः पृथिव्यां
 तिष्ठन्नित्यादिना काञ्चित्पर्यायानुक्ता इत्यधिदैवतमित्युपसंहृत्य
 पुनः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् यः सर्वेषु लोकेषु यः सर्वेषु देवेषु
 यः सर्वेषु यज्ञेषु इत्यादयः केचन पर्यायाः का एव माध्यन्दिन-
 पाठमेदेनाह्वाताः । तत्र अधिदैवादिषु देवभूतलोकवेद-
 यग्रादिषु श्रुतोऽन्तर्यामी परमात्मा कुतः तद्वर्त्म्यपदेषात्
 तद्वर्त्म्य परमात्मधर्मस्य विशेषेण सर्वस्यतिकर्तृत्वरूपसर्वनि-
 यन्तृत्वस्य येन ज्ञातानि जीवन्ति इति श्रुतिसिद्धस्य वाक्योच-
 क्रमे य इमं च लोकमित्यादिना व्यपदेशात् न जीवादिस्त-
 र्यामी तस्य उक्तधर्मासम्भवादिति सूत्रार्थः । जगद्व्याप्तिव्यात्
 जीवीतजीवाश्च बासाव्यजातग्रदुसंवादे बासाकिं ज्ञातव्यं
 प्रति अजातग्रदोर्वचनं श्रूयते यो वै बासाक एतेषां पुरुषाणां
 कर्ता यस्तु वै तज्जगत् स वै वेदितव्यः पुरुष इति अत्र वेदितव्य-

त्वेन श्रुतः पुरुषः जीवः परो वेति संशये जीव इति पूर्वपक्षः
 पुरुषपदस्य जीवे रुढत्वात् पुच्छो वै पुच्छेन कर्मणा भवति
 कर्मैव तदुच्यते इत्यादौ वेदे लोके च पुच्छकर्मणं यतः सुखी
 वर्तते इत्यादौ कर्मपदस्य धर्मादौ प्रयोगदर्शनेन तत्र रुढत्वाच्च
 उच्यतेः आर्त्तभागयान्नवस्त्वावित्यर्थः कर्मसम्बन्धी पुरुषो
 जीव एव न परमात्मा तस्य धर्माद्यभावाच्च च एतेषां पुरुषाणां
 कर्तेति वाक्येन वेदितव्यपुरुषस्य प्रकृतादित्यत्रादिपुरुष-
 कर्तृत्वमुच्यमानं जीवे कथं सम्भवतीति वाच्यम् ? भोगोपकरण-
 भूतान् आदित्यादिपुरुषान् प्रतिभोक्तृजीवस्यादृष्टद्वारा कर्तृ-
 त्वोपपत्तेः अतएव यस्य वै तत्कर्मेति वाक्यं सफलमदृष्टद्वारा
 प्रकृतपुरुषकर्तृत्वोपपादकत्वादित्येवं प्राप्ते सिद्धान्तः कर्मशब्दस्य
 न धर्मादौ रुढिः चलनात्मकं कर्मेति प्रसिध्यनुरोधेन परि-
 स्सन्दे तस्य रुढत्वात् कथं तर्हि धर्मादौ तत्प्रयोगनिर्वाहः
 विहितप्रतिषिद्धरूपदेहादिपरिस्सन्देजस्य धर्मादौ लक्षणया
 प्रयोगोपपत्तेः न च देवताध्यानादिरूपमनोमात्रव्यापारजन्ये
 धर्मादौ परिस्सन्देजन्यत्वाभावेन लक्षणयाप्रयोगा योगे सति
 परिस्सन्दे इव धर्मादावपि रुढिः अपरिहास्येति वाच्यम् ? तर्हि
 प्रकृते विनिगमनाविरहेण रुद्धोरनुन्नेषे सति क्रियत इति कर्म
 इति व्युत्पत्त्या कर्मपदं कार्यमात्रमाह, एतत्पदमपि प्रत्यक्षा-
 व्युत्पत्त्यवस्तुमात्रमाह, प्रकृतस्य तत्परामर्शयोग्यस्य कस्यचित्
 अभावात् । तथा च एतत् कृतञ्च जगत् यस्य कर्म कार्यमि-
 त्यर्थः । सामान वेदितव्यपुरुषस्य अशेषजगदुत्पत्तिकर्तृत्वं
 सिध्यति तच्च ब्रह्मलक्षणम् आदित्यादिपुरुषकर्तृत्वमपि न
 मुख्यं जीवस्य सम्भवति, एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता इत्यत्र मुख्य-
 कर्त्तृप्रमाणसम्भवे जीवकर्त्तृप्रणयायोगात् न च अशेषजग-
 त्कर्तृत्वोक्तौ तत एव आदित्यादिकर्तृत्वस्यापि सामात् पुरुषक-

तदुक्तिः व्यर्था इति वाच्यम् ? मन्त्रार्थवादादिषु आदित्य-
 चन्द्रादिपुरुषाणां मन्त्रासहिमसंकीर्तनेन तेन सत्त्वातपरब्रह्म-
 त्वभान्तिनिवर्तकत्वेन पृथगुक्तिसाफत्वात् पुरुषपदस्यापि
 न जीवे रुद्धिः पूरणात् पुरुष इति कृतसयोगेन एव कृतस्र-
 जगद्वापिनि ब्रह्मणि इव कृतस्रशरीरव्यापिनि जीवेऽपि
 प्रथोमोपपत्त्या तत्र रुद्धेः अकल्पनात् तत्कल्पनेऽपि वीगवत्
 रुद्धेरपि जीवब्रह्मसाधारणचेतनमात्रे कल्पनोपपत्तेश्च न
 पुरुषश्रुतिजीवपक्षपातिनी श्रुतिपाठे क्वचित् पुरुषपदाश्व-
 णाश्च तथा च अयं सूत्रार्थः, वेदितव्यः पुरुषः परमात्मा
 कृतस्रजगतुक्तृत्वात्, न च हेत्वसिद्धिः कर्मपदस्य जगद्वाचित्वात्
 तस्मात् वेदितव्यः पुरुषः परमात्मेति सिद्धम् एवञ्च सर्वसंज्ञ-
 त्वादिकसित्यत्र आदिपदेन अन्तर्याम्यधिकरणोक्तं सर्व-
 नियन्तृत्वरूपसर्वस्थितिकर्तृत्वं जगद्वाचित्वाधिकरणोक्तं सर्व-
 जगदुपतिकर्तृत्वं च गृह्यते । ननु यत इत्यादिश्रुत्या जीव-
 व्यावृत्तेश्वरस्य तत्पदवाच्यस्य ब्रह्मणो लक्षणमुक्तमिति तात्पर्य-
 वर्णनमयुक्तं तद्विजिज्ञासस्य तदब्रह्मेति वाक्यशेषानुसारेण
 श्रुतेः वाक्यार्थभूताद्वितीयजिज्ञास्यब्रह्मलक्षणप्रतिपादिकत्वस्यैव
 अवगमात् इत्याशङ्क्य श्रुतेस्तथाभूतब्रह्मलक्षणपरत्वमुपगच्छतां
 मतमाह, अन्येत्विति । चेतनाचेतनात्मककृतस्रभूतोपादन-
 त्वप्रतिपत्तिर्हि ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वबोधहेतुः । न च चेतनानां
 नित्यत्वात् कथं तदुपादानत्वं ब्रह्मण इति वाच्यम् ? तेषां
 स्वरूपेण नित्यत्वेऽपि शरीरद्वयविशिष्टतया कार्यस्वीपममात्
 न त्रैवमपि ब्रह्मापेक्षयाद्वितीयस्य सत्त्वात्मा विद्यमानत्वात्
 कथं तदुपादानत्वमद्वितीयत्वप्रत्यायकमिति वाच्यम् ? कार्यस्य
 हि उपादानमेव वास्तवं स्वरूपे न तु तदतिरिक्तं वास्तवं
 स्वरूपमस्ति नास्वरूपात्मकं जगदुपपन्नं सिद्धाभूतसिद्धारब्ध

यथाय प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि लयो दर्शितः । अस्तु
ब्रह्म जगदुपादानं तज्जन्मनि घटजन्मनि कुलाल-
वत् तत्स्थितौ राज्यस्थेऽपि राजवत् च उपादानात्
अन्यदेव निमित्तं भविष्यतीति शङ्काव्यवच्छेदाय
तस्यैव जगज्जन्मजीवननियामकत्वमुक्तम् । तथा

अधिकरणेषु व्यवस्थापितत्वात् अतः सर्वोपादानत्वात् सर्वस्य
वास्तवं स्वरूपं ब्रह्मैवेति बोधनद्वारा ब्रह्मणो वास्तवादितीयत्व-
बोधहेतुर्भवति अद्वितीयब्रह्मबोधश्च मुक्तिप्रयोजनकब्रह्मादि-
तीयत्वबोधहेतुभूतोपादानत्वप्रत्यायनार्थं यत् प्रयस्यभिसंविश-
तीति श्रुतिभागेन ब्रह्मणि सर्वभूतलयो दर्शित इत्याह उपा-
दानत्वेति । ननु घटाद्युपादाने मृदादौ घटादिलयाधारत्वव-
ज्जन्मादिकारणत्वस्यापि सत्त्वेन तद्वत्त्वादप्युपादानत्वप्रत्ययः स्यात्
इति न इत्याह जन्माकारणत्वस्येति । निमित्तं कुलालचक्रदण्डादि
तर्हि श्रुतौ जन्मादिकारणत्वप्रतिपादनं व्यर्थं लयमात्रप्रति-
पादनादेवेष्टसिद्धेरिति नेत्याह अस्त्विति । घटजन्मनि उपा-
दानमृदतिरिक्तकुलाल इव जगज्जन्मनि अपि उपादानब्रह्मा-
पेक्षया अस्त्वत्कर्तृरूपं निमित्तं भविष्यतीति भ्रमव्यवच्छेदाय
तस्यैव ब्रह्मण एव श्रुतौ जगज्जन्मकर्तृत्वमुक्तं तथा राज्य-
स्थेऽपि पावनरूपे पावनौयप्रजाद्युपादानातिरिक्तराजवज्जगतः
स्थितौ जगदुपादानब्रह्मापेक्षया अन्यनिमित्तं नियन्तृत्वा
स्थितिहेतुभूतं भविष्यतीति शङ्काव्यवच्छेदाय तस्यैव ब्रह्मणो
जगज्जीवननियामकत्वं श्रुत्या उक्तमित्यर्थः । तथा च इति
जगज्जन्मस्यैव नियामकत्वाभ्यां जगदुपादानब्रह्मण एव
निमित्तत्वप्रतीतौ सिद्ध्यामित्यर्थः । इदं श्रुत्युक्तलक्षणमेकं

चैकमेवेदं लक्ष्यमभिन्ननिमित्तोपादानतया
अद्वितीयं ब्रह्म उपलक्षयति इत्याहुः ॥२७॥

[ब्रह्मचः विवर्तकूपोपादानत्वम् ।]

ब्रह्मण्यस्य उपादानत्वम् अद्वितीयकूटस्थचैतन्य-
रूपस्य न परमाणूनाम् इव आरम्भकत्वरूपं न वा

सदेवाभिन्ननिमित्तोपादानत्वे पर्यवस्यद्वितीयं ब्रह्म लक्ष-
यति ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्वस्वित्वाद्भानिराकरणद्वारेण ज्ञापयति
न तु प्रत्येकलक्षणं सदित्यर्थः । निमित्तं तदुपादानं चेति
निमित्तोपादानम् अभिन्नं च तन्निमित्तोपादानं चेति पुन-
कर्मधारयः आद्यकर्मधारयादेव निमित्तोपादानयोः अभि-
निमित्तोपादानं पुनरभिन्नपदं कर्मधारयावगताभेदः ऐक्ये सत्त्वा-
यव न नीलोत्पलादौ गुणगुणिनोरिव तादात्म्यरूप इति
ज्ञापनार्थमिति बोध्यम् । ननु यत इति पक्षमौघुत्वा सर्व-
भूतलयाधारत्वलिङ्गे न च निश्चितं ब्रह्मण उपादानत्वं प्रधान-
स्येव परिणामित्वरूपं वा परमाणूनामिव आरम्भकत्वरूप-
वा रज्जादेरापितसर्पाद्युपादानस्येव जगद्रूपविवर्तकविधान-
त्वरूपं वा वाच्यम् ? तत्र नाद्यः ब्रह्मणः कूटस्थत्वपरिणाम-
वादे हि परिणामपरिणामिनोः वास्तवामेदस्योक्त्या ब्रह्म-
परिणामत्वे परिणामजभादयोऽपि ब्रह्मणि ब्रह्मत्वमिव ता-
वज्जगत्प्रवृत्त्यादेर्विकारगुण्यत्वलक्षणं श्रुतिसिद्धत्वात् त-
न्मन्वेत ततश्च कूटस्थत्वात् तस्य परिणामित्वं न सम्भवं
न द्वितीयः अद्वितीयत्वात् ब्रह्मचः ॥२७॥

ब्रह्मचः सद्वितीयत्वे हि परिणामाद्यवसंभवात्तदसमवा-
यिकारण्यसंभवादादात्मत्वं भवेदित्यादिनाम् । ब्रह्मचः

प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मणः विवर्त्तरूपोपादनत्वम् । ६७

प्रकृतेरिव परिणामित्वरूपं किं तु अविद्यया
विद्यदादिप्रपञ्चरूपेण विवर्त्तमानत्वलक्षणम् ।
वस्तुनः तत्समसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः

तृतीयप्रकारः । परिशिष्यत इत्याह किन्तु इत्यादिना ।
ननु ब्रह्मतद्विवर्त्तप्रपञ्चयोरभेदः सिद्धान्ते उपेयते आरम्भवादे
तु आरम्भमारम्भकादत्यन्तभिन्नमुपेयते इति आरम्भविवर्त्त-
योर्भेदः स्पष्टः सिद्धान्त इव परिणामवादेऽपि सांख्या-
यभिमतं परिणामपरिणामिनोरभेदाभ्युपगमात् विवर्त्त-
परिणामयोर्भेदः कथमवगम्य इत्याशङ्क्य लक्षणभेदादित्याह
वस्तुन इति । वस्तुन उपादानत्वाभिमतस्य अन्यथा
पूर्वरूपापेक्षया रूपान्तरेण भावः भवनम् अवस्थानम्
अन्यथाभावः अवस्थाविशेष इति यावत् तत्समसत्ताकः तेन
वस्तुना समासत्ता यस्य अन्यथाभावस्य स तथा तथा च उपा-
दानत्वाभिमतवस्तुसत्तासमानसत्ताकत्वे सति तदवस्थाविशेष-
रूपत्वं तत्परिणामत्वमिति परिणामलक्षणं पर्यवस्यति
तत्र विवर्त्तवारणाय सत्यन्तं घटस्य तन्तुपरिणामत्ववारणाय
विशेषं विवर्त्तलक्षणमाह, तदिति । वस्तुनस्तदसमसत्ताकः
अन्यथाभावी विवर्त्त इति सम्बन्धः । उपादानत्वाभिमतवस्तुसत्ता-
विषमसत्ताकत्वे सति तदवस्थाविशेषरूपत्वं तद्विवर्त्तत्वमिति
विवर्त्तलक्षणम् उपादानत्वाभिमतवस्तुसत्ताविषमसत्ताकत्वं
चेतन्यस्य अपि अस्तीति तस्य घटस्तु विवर्त्तत्ववारणाय विशेषं
परिणामवारणाय सत्यन्तं ब्रह्मचेतन्यस्य पारमार्थिकी सत्ता घटा-
दिप्रपञ्चस्य व्यवहारिकी सत्ता शक्तिरजतादेः प्रतिभासकी सत्ता
इति त्रैविध्यादुक्तारमते लक्षणभेद उक्तः ब्रह्मणि घटादौ शक्ति-

तदसमसत्ताको विवर्त्त इति वा कारणसलक्षण-
 णोऽन्यथाभावः परिणामः तद्विलक्षणो विवर्त्त
 इति वा कारणाऽभिन्नं कार्य्यं परिणामः तदभेदं
 विनैव तद्वातिरेकेण दुर्वचं कार्य्यं विवर्त्त इति वा
 विवर्त्तपरिणामयोर्विवेकः ॥२८॥

रजतादौ च सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपभूता एकैव सत्ता न तदतिरिक्तेति
 मतसाधारण्येन लक्षणान्तरमाह, कारणसलक्षण इति। उपादान-
 त्वाभिमतवस्तु सलक्षणत्वे सति तदवस्थाविशेषत्वं तत्परिणाम-
 त्वमिति परिणामलक्षणम्। अत्र सालक्षणं जडत्वरूपं
 बोध्यं, परिणामपरिणामिनोर्जडत्वनियमाच्च क्वापि अव्याप्तिशङ्का
 नृद्वस्तुनो घटपरिणामत्ववारणाय विशेष्यं प्रपञ्चस्य संवित्परि-
 णामत्ववारणाय सत्यन्तं विवर्त्तलक्षणमाह, तदिति। उपा-
 दानत्वाभिमतवस्तुविलक्षणत्वे सति तदवस्थाविशेषत्वं तद्वि-
 वर्त्तत्वमिति विवर्त्तलक्षणमत्र चित्तजडत्वरूपं वैलक्षण्यं विवर्त्त-
 वियदादिप्रपञ्चवत् शक्तिरजतादेरपि तत्तदवच्छिन्नचैतन्य ए-
 व अध्यासाङ्गीकारात् जडमात्रे चैतन्यविवर्त्तं तद्विलक्षणत्वम-
 स्तीति लक्षणसङ्कतिः। उपादानत्वाभिमतजडविलक्षणे चैतनं
 जडविवर्त्तत्ववारणाय विशेष्यं नृत्परिणामे घटादौ नृद्विवर्त्त-
 त्ववारणाय सत्यन्तं प्रकारान्तरेण विवर्त्तपरिणामयोर्लक्षण-
 माह, कारणाऽभिन्नमिति। कारणत्वाभिमतवस्तुत्वमित्येव सति
 तत्कार्य्यत्वं तत्परिणामत्वं वियदादौ ब्रह्मकार्य्यत्वमस्ति तत्
 परिणामत्वं तु नास्तीति तद्वारणाय सत्यन्तं ब्रह्मप्रपञ्चयो-
 पारोपिताभेदसत्त्वेऽपि लक्षणे विवर्त्तलक्षणे भूमिद्वयसमा-
 न्यभावाभेदस्य अभावात्वातिव्याप्तिः परिणामवादे नृदोर्ल-

घटाद्यभिन्नत्वमस्तीति तस्याः घटादिपरिणामत्ववारणाय
 विशेष्यं तदभेदमिति वस्तुतस्तु तदभेदं विनैव इत्यर्थः । व्यति-
 की भेदः अस्मिन् लक्षणे कार्यत्वमविवक्षितम् अनाद्यविद्यादे-
 पि विवर्त्तत्वाङ्गीकारात् यद्वा कार्यस्यैव विवर्त्तस्येदं लक्षणं
 वा च उपादानत्वाभिमतवस्तुनः सकाशादस्तुतो भेदाभेदाभ्यां
 निरूपत्वे सति कार्यत्वं कार्यरूपविवर्त्तलक्षणमत्र अविद्यां
 ते उपादानत्वाभिमतचैतन्यादस्तुतो भेदाभेदाभ्यां निरूप-
 तुमशक्यायामविद्यायामतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् आर-
 वादे उपादानादभेदेन दुर्निरूपकार्यं अतिव्याप्तिवारणाय
 देयुक्तं परिणामवादे उपादानात् भेदेन दुर्निरूपकार्यं
 तिव्याप्तिवारणाय अभेदेत्युक्तं सिद्धान्ते कार्यकारणयोर्भेदोप-
 मादसम्भववारणाय वस्तुत इत्युक्तं कार्यकारणयोर्वस्तुतो
 दाभेदौ कथं दुर्निरूपाविति उच्यते तत्र तयोर्भेदस्तावत्-
 निरूपः निम्नोन्नतादियुक्तमृदस्तुव्यतिरेकेण घटाद्यनुपल-
 त् संयोगविशेषयुक्तं तत् अतिरेकेण पटानुपलम्भाच्च मृदपटः
 तवः पटः सुवर्णं कुण्डलमित्यादिसामानाधिकरण्याच्च न हि
 तुतो भिन्नयोः सामानाधिकरस्यप्रत्ययः सम्भवति किञ्च कारण-
 पारात् पूर्वं मृदादौ घटादेः सत्त्वमभ्युपगन्तव्यं तदसत्त्वे
 मृदादिवदुत्पत्त्यनुपपत्तेः उत्पत्तिक्षणात् पूर्वमसत्कार्यस्य
 उत्पत्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वानुपपत्तेश्च पूर्वसिद्धस्य एव कर्तृत्व-
 नात् उत्पत्तिक्षणे उपादानेन सह कार्यस्य सम्बन्धानु-
 त्तरे पूर्वक्षणे कार्यस्य असत्त्वात् पूर्वसिद्धयोरेव हि पश्चात्
 त्वसम्भवः अतएवा शशमृदादेरपि कारणसम्बन्धस्य
 रत्वात् कारणस्यापारात् पूर्वं कार्यस्य तुच्छवैलक्षण्या-
 कारे तदभेदे पश्चादात्मलाभासम्भवस्य दुर्वारत्वाच्च सिद्धे च
 कार्यस्य सत्त्वे प्रकाशे कार्यकारणयोर्भेदे मानाभावादभेद-

सिद्धो पश्चादपि तयोरभेद एव स्वीकर्तव्य इति कार्यकारण
भेदवादिनः सांख्येयः तन्नेदवादिनस्तार्किकादयस्तु वदन्ति
कार्यकारणयोरभेदो न सम्भवति तन्नाविरोधात् न हि
तत्सर्वं तत्कार्यत्वं तत्कारणत्वं च सम्भवति अर्थक्रियाभेद
भावप्रसङ्गाच्च न हि जलाहरणार्थक्रिया मृदस्तु
सम्भवति घटोत्पत्तेः प्रागपि तत्प्रसङ्गात् नापि मृदः अर्थक्रि
या घटस्य सम्भवति मृदोत्पत्त्यापि घटोत्पादकत्वप्रसङ्गात् कार्य
कारणव्यापारात् पूर्वं सत्त्वे च कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्ग
तदा मृददेवोपलभ्यप्रसङ्गात् च तदुक्तं पञ्चदश्यां ।

“स घटो न मृदो भिन्नो वियोगे सत्यनीक्षणत् ।

नाप्यभिन्नः पुरा पिण्डदशायामनवेक्षणात् ॥”

इति वियोगे सति मृदः सकाशात् बुद्ध्या वि
क्रियमाण इत्यर्थः । एवं कार्यकारणयोर्भेदवादि
भेदवादिभिश्च दर्शितैः परस्परं प्रति चेतुमशङ्कं
कार्यस्य कारणात् भेदाभेदाभ्यां प्रागुत्पत्तेः सत्त्वासत्त्वा
दुर्निरूपत्वात् तस्य अनृतत्वं सिद्धं कारणं तु कार्यं
पूर्वकाले कार्यकाले कार्यनाशकाले च अनुवर्तमानं का
र्यभेदेन सत्त्वेन च निरूपयितुं शक्यत्वात् सत्यमेव कार्यं
एवं मृदादेरवान्तरकारणस्य तत्तत्कार्यापेक्षया सत्यत्वे हि
परमार्थसत्यत्वं न उपेयते श्रुत्या ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य
बाधितत्वात् ब्रह्मणस्तु परमार्थसत्यत्वं सर्वात्मना बाधशून्यं
अभ्युपगम्यते अतएव जगत्कारणस्य सत्यत्वे मृदादि
जगतो मिथ्यात्वे च मृदादिकार्यस्य घटादेरनृतत्वं च
त्वेन श्रुत्या उपादीयते तदुक्तं पञ्चदश्याम् ।

“एवं मायामयत्वेन विकारस्मानृततामताम् ।

विकाराधारमृदस्तु सत्यत्वं चात्र वीक्ष्यति ॥”

[ब्रह्मणः कारणत्वविचारे सङ्गे प्रशारीरकमने दृष्टम् उपादानम् ।]

अथ शुद्धं ब्रह्मोपादानमिष्यते ईश्वररूपं
विरूपं वा । अत्र संक्षेपशारीरकानुसारिणः

ल्लोके विकारावृत्तत्वादी पूर्वेक्तन्यायकलापः एव
कार्यः दृष्टान्तत्वेन इति शेषः । उक्तञ्च भामतीनिबन्धने
दानेन प्रमाणेन विकारजातस्य अनिर्वाच्यतर्या सिद्धमनृतत्व-
रणस्य निर्वाच्यतया सिद्धं सत्यत्वं च सृष्टिकेत्वेन सत्यम्”
[दिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततया अनुवदति श्रुतिरिति “वाचार-
विकारो नामधेयं सृष्टिका इत्येव सत्यम्” इति श्रुति-
र्थः । विकारो घटादिर्वाचा घटशब्द एव आदिरस्तीत्यादि-
न आरभ्यते व्यवक्रियत इति आरम्भणवाचा व्यवक्रियते एव
वस्तुतोऽस्ति विकारस्तस्य दुर्निरूपत्वादिति भावः । कथं तर्हि
तुनः सकाशात् घटादिर्जात इति कार्यकारणयोर्भेदव्यव-
हृत्य आह, नामधेयं भेदव्यवहारो नाममात्रम् अर्थ-
यथा राज्ञोः शिरः पुरुषस्य चैतन्यमिति व्याहारः
वस्त्रेदोऽपि अनिर्वचनीय इति भावः । किं तर्हि सत्त्वं
सृष्टिकेति । अनेन सृष्टिकात्वेन रूपेण घटशरावादि-
षु प्रतीयमानं कारणरूपं वस्तु सत्त्वं विकारसत्त्वत्वमेव-
व्यवस्थित्यते तस्मिन् दुर्बलत्वं कारणात् भेदाभेदाभां
वेति दृष्टव्यम् ।

अथेति । ननु वाक्यार्थभूतशब्दब्रह्मण एव सृष्टी
तुक्तं तद्विनिष्ठासत्त्वेति वाक्यशेषे सत्त्वशीयस्य ब्रह्मणो
प्रत्वाभिभावात् तथाच निश्चितेऽर्थे प्रग्राह्यपत्ति-
रिव यथा गृहस्य जिज्ञास्यत्वमेव तत्त्वम्पदार्थ-
जीवेकारयोरपि ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वेन जिज्ञास्य-

कैचिदाहुः । शुद्धमेवोपादानं जन्मादिसूत्रं
तद्भाष्ययोः उपादानत्वस्य त्रैयब्रह्मलक्षणत्वोक्तः

त्वमस्मि तथा तयोरपि वक्ष्यमाणरीत्या भिन्ननिमित्तोपादानत्वं
च सम्भवतीति जिज्ञास्यत्वकारणत्वयोः साधारणत्वेन प्रश्नोप-
पत्तेरिति भावः जीव ईशो विशुद्धाचित्तथा जीवेशयोर्भिद-
श्रविद्यातद्धितोः योगः षडस्माकमनादय इति सम्प्रदाय-
विहचने चैतन्यत्रैविध्यस्य एव प्रमिदत्वात् तदनुसारेण च तेषां
प्रश्नः सामान्यज्ञानस्य विशेषबुभुक्षाहेतुत्वात् ब्रह्मणः सामान्य-
रूपेण उपादानत्वज्ञानानन्तर्यमथ शब्दार्थः प्रश्नो वा तदर्थः
ईश्वररूपं जीवरूपं वा ब्रह्म नोपादानमिति वाकारार्थः
जन्मात् यस्य यत इति सूत्रं जन्म आदिरस्येति बहुव्रीहिः जन्म-
स्थितिभङ्गम् अन्यपदार्थः जन्मादीति नपुंसकैकवचनेन अन्य-
पदार्थं समाहारहन्वसूचनादन्यपदार्थभूतजन्मस्थितिभङ्गे
इतरेतरयोगहन्वाश्रवणे तु जन्मात् यस्य इति सूत्रापत्तेः जन्म-
आदित्वं च जायमानपदार्थेषु स्थितिभङ्गावपेक्ष्य दृष्टमिति
सूत्रे जन्मनः प्राथम्यरूपादित्वनिर्देशः अस्येति सर्वनाम्ना सूत्रं
कर्तुः बुद्धिस्यसकलप्रपञ्चनिर्देशः षष्ठ्या च जगतो जन्मादौ
सम्बन्धनिर्देशः मत इति कारणनिर्देशः सूत्रे तत्त्वदाध्याहा-
पूर्वसूत्रात् ब्रह्मपदानुषङ्गः तथाच यतः कारणादस्य जग-
जन्मादि तदुब्रह्मेति सूत्रार्थः ज्ञेयं ब्रह्मेति वाक्यार्थभूतस्य
ब्रह्मण एव प्राधान्येन लक्षणीयत्वात् तथैव जन्मादिसूत्रे लक्ष-
मुच्यते । अथातो ब्रह्मजिज्ञासिति पूर्वसूत्रे शास्त्रविषयसम-
केन ब्रह्मपदेन शुद्धब्रह्मण एव उपासत्वेन तथैव लक्षणीय-
इति भावः । अनु आत्मन आकाशः समुत्तः सौ आत्म

तथा च आत्मन आकाशः समूतः इत्यादिकारणवाक्येषु शबलवाचिनामात्मादशब्दानां शुबे लक्षणेव इति ॥ २६ ॥

विवरणानुसारिणस्तु यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमय तपः तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूप-मन्नं च जायत इत्यादिश्रुतेः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं मायाशबलमोक्षरूपमेव ब्रह्मोपादानम् ।

यः सर्वज्ञः स सर्वविदित्वादिकारणवाक्येषु ईश्वररूपब्रह्मणः कारणत्वमुच्यते न शुबस्य तस्य कामयित्वसर्वज्ञानकर्तृत्वा-द्यनुपपत्तेरतस्तद्वाक्यगतात्मपदतत्पदसर्वज्ञादिपदानां शबलवा-चित्वात् न कारणवाक्यभ्यः शुबस्य उपादानत्वसिद्धिरिति नैत्याह तथा चेति । जन्मादिसूत्रतद्वाक्ययोः स्वारस्येन शुबस्य उपादानत्वावगमे सति इत्यर्थः । लक्षणेव स्वीक्रियते अतः कारणवाक्येभ्यः शुबस्य कारणत्वावगतिर्युक्ता भावः ॥ २६ ॥

अथ शुबं ब्रह्म उपादानम् इत्यादिप्रश्ने द्वितीयपक्षमादाय प्रति-वचनमुत्थापयति विवरणेति । यस्य प्रकृतस्य भूतयोनेः पूर्वमन्वो-पात्तं तपःज्ञानमयस्वरूपज्ञानविकारः मायावृत्तिप्रतिविम्ब-रूपमिति यावत् तस्मात् सर्वज्ञात् भूतयोनेः सकाशादेतत् सवि-मिति अपरकालीनं कार्यरूपमिति यावद्ब्रह्मविरण्यगर्भाख्यं जायत इति श्रुतेरीश्वररूपमेव ब्रह्म उपादानमिति सम्बन्धः । न शुबं ईश्वररूपं वा इति एवकारार्थः सर्वज्ञत्वादि इत्यादिपदेन सर्वविदित्वमयित्वसर्वेश्वरत्वादीनि शुबान्ते मायोपाधिनिह-पितविमलमयित्वसर्वज्ञत्वादिशुचिशुभं च यत् ईश्वररूपं ब्रह्म-

अत एव भाष्येऽन्वस्तद्धर्मीपदेशात् सर्वत्र प्रसिद्धो-
पदेशादित्याद्यधिकरणेषु सैव ऋक् तत्साम तदु-
क्थं तदजुस्तद् ब्रह्म सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः
सर्वरस इत्यादिश्रुत्युक्तं सर्वोपादानत्वप्रयुक्तं सर्वा-
त्मकत्वं जीवव्यावृत्तमीश्वरालङ्कमित्युपवर्णितम् ।
जीवेश्वरानुस्यूतचैतन्यमात्रस्य सर्वोपादानत्वे तु
न तज्जीवव्यावृत्तमीश्वरालङ्क' स्यात् ।

चैतन्यं तदेव उपादानम् इत्यर्थः । अथ शुद्धं ब्रह्मोपादानम्
इत्यत इति प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे ईश्वररूपमेव ब्रह्मोपादानम्
इति एतावति वक्तव्ये तस्य मायाशचलत्वविशेषणमीश्वरोऽपि
शुद्धचैतन्यमेव इति भ्रान्तिनिरासार्थं तस्य सर्वज्ञत्वाद्यनेक-
विशेषणोपादानं च ईश्वररूपब्रह्मणः उपादानत्वे यः सर्वज्ञ
इत्यादिकारणवाक्यानां सर्वेषाम् ऐकमत्यप्रदर्शनार्थमिति
मन्तव्यम् ।

जीवशुद्धब्रह्मव्यावृत्तेश्वररूपब्रह्मण उपादानत्वे भाष्य-
सम्प्रतिमाह अतएवेति । ईश्वररूपब्रह्मण एव उपादान-
त्वाभ्युपगमादेव इत्यर्थः । इत्यादिश्रुत्युक्तं सर्वात्मकत्वम् ईश्वर-
लङ्कमित्युपवर्णितं भाष्ये इति सम्बन्धः । यस्य सर्वोपादा-
नत्वं तस्य सर्वात्मकत्वमुपादानोपादेययोस्तादात्म्यसम्बन्धस्य
इति अविवादम् । यदि प्रतिविम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूपे जीवे
विम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूप ईश्वरे च विशेषतया अनुस्यूतशुद्ध-
चैतन्यरूपब्रह्मणः सर्वोपादानत्वमिष्यति तदा तस्यैव सर्वात्मकत्व-
स्यात् न ईश्वरस्य इति सर्वत्रास्य भाष्ये जीवव्यावृत्तेश्वरालङ्क'

स्वीयव्याप्ती न स्यात् न च विशेषभूतशुद्धब्रह्मगतं सर्वा-
त्मकत्वं विस्मत्त्वविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरलिङ्गतया भाष्ये वर्ण-
यमिति वाच्यम् तथा सति तस्य जीवव्यावृत्तत्वं न स्यात्
विशेषधर्मस्य सर्वात्मकत्वस्य ईश्वरधर्मत्ववत् जीवधर्मत्वस्यापि
सत्त्वादित्थं शयेनाह जीवेश्वरानुस्यूतेति । छान्दोग्ये श्रूयते परा-
सोऽन्तरादित्वे हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः
आप्रणखात् सर्व एव सुवर्ण इत्युपक्रम्य तस्य ऋक्च सामच-
यजुर्गन्ध इत्युक्त्वा उत्तरत्र परासोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैव
ऋक् तत्साम तदुक्थं तदयजुस्तदब्रह्मेति च उक्त्वा तदय इमे
वीणायां गायन्ति एनं ते गायन्तीति तस्यार्थः । आदित्ये
अन्तर्यः पुरुषः शास्त्रतो दृश्यते एष हिरण्यमयः ज्योतिर्मयः
सतः प्रकाशचैतन्यस्वरूप इत्यर्थः । तस्य उपासनार्थं
शरीरमाह हिरण्यश्मश्रुर्इत्यादिना हिरण्यसुवर्णशब्दौ ज्योतिः-
परी प्रखण्डो नखाग्रम् गन्धु अभिव्याप्ती तस्य हिरण्यमयपुरुषस्य
ऋक्सामनोयीणी परिमलोक्तरीत्या स्तुतिसाधनीभूते इत्यर्थः ।
इदम् ऋक्सामयजुस्त्वं समस्तऋक्सामस्तुत्यत्वरूपं हिरण्यमयः
पुरुषविशेषणं तस्य वेदे ऋक्सामस्तुत्यतया प्रसिद्धेन्द्राद्यात्मकत्व-
मादाय पर्यवस्यति हिरण्यमयपुरुषस्य इन्द्रादिभ्यः सकाशाद्भि-
न्ने तु तद्विशेषणं न सिध्यति अन्यस्तुतेरन्यविषयकत्वायोगात्
तस्यैव पुरुषस्य आदित्यस्थानवत् उपासनार्थं स्थानान्तरमाह य
एषोऽन्तरक्षिणीति सैव ऋक् इत्यादौ विषयापेक्षया लिङ्गव्यत्वासः
स एव ऋक् स पुरुषः साम स उक्थं सः यजुः सः ब्रह्मवेदः ब्रह्मपदं
ऋगाद्यतिरिक्तवेदपरं तथा च गन्धुवाक्येन सर्वदेवात्मकत्वमुक्तं
सैव ऋमितिवाक्येन सर्ववेदात्मकत्वमुक्तं तथा य इमे प्रसिद्धा
गायकाः वीणायां सौक्तिकपुरुषं गायन्ति तेषां एनं पुरुषं
गायन्तीति उक्त्वा इन्द्राद्यात्मकत्ववत् सौक्तिकपुरुषात्मकत्वमपि

सिद्ध्यति तथा च सर्वदेवात्मकत्वसर्ववेदात्मकत्वसर्वलौकिक-
 पुण्डरीकात्मकत्वानि मिश्रित्वा सर्वात्मकत्वे पर्यवस्यति तिर्यगात्मक-
 त्वस्यापि उक्तप्रायत्वात् एवं स्थिते संशयः आदित्ये अक्षिषि
 चान्तः श्रूयमाणो हि हिरण्मयः पुरुषः मच्छलाभिमानि-
 देवताविशेषो वा नित्यसिद्धः परमेश्वरो वेति तत्र देवता-
 विशेष एव हिरण्मयः पुरुषस्तस्य संसारित्वेन हिरण्यश्मश्रुत्वा-
 दिरूपसत्त्वोपपत्तेः सर्वात्मकत्वस्यापि उपासनार्थं तत्र भारोपो-
 पत्तेश्च न परमेश्वरः तस्य शरीरासम्भवादिति प्राप्तम् एवं प्राप्ते
 ब्रूमः अन्तस्तद्वर्माणपदेयादिति। आदित्यादावन्तरवस्थितो हिर-
 ण्मयपुरुषो नित्यसिद्धपरमेश्वर एव कुतस्तद्वर्मस्य सर्वात्मकत्वस्य
 सैव ऋक् तत्सामेत्यादौ उपदेक्षात् सर्वात्मकत्वं हि ईश्वरस्यैव
 धर्मः तस्य सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकत्वोपपत्तेः। न च मुख्य-
 सम्भवे सति भारोपकल्पना न्याय्या परमेश्वरस्यापि साधकानुष-
 ङ्गार्थम् इच्छावशात् मायागतशब्दसत्त्वांशवर्णिनामरूपशरीरस-
 म्भवादुमासङ्गत्वं परमेश्वरं प्रभुमित्वादिभ्युतिषु जन्मकर्म च मे
 दिव्यमित्यादिस्मृतिषु च प्रसिद्धत्वाच्चेति निर्णयः सर्वं खलु इदं
 जज्ञेति प्रकृत्य स क्रतुं कुर्वीतेति वाक्येन क्रतुशब्दवाच्यम् उपा-
 सनं विधाय उपास्वाकाङ्क्षायां पठ्यते मनोमयः प्राणशरीरः
 भारूपः सत्यसङ्ख्य आकाश आत्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः
 सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादर एव मे आत्मान्तर्हृदय
 इति। अयमर्थः मनोमयः मनःप्रधानः प्राणः शरीरमस्येति
 प्राणशरीरः भावैतन्नं रूपमस्येति भारूपः सत्याः अज्ञतिहृतः
 सङ्ख्याः सङ्ख्यादिगोचरा अस्य आकाशवदात्मात्मापकत्व-
 निर्लेपत्वसुखाद्यादिभ्युक्तं सारूपमस्य सर्वाणि कर्माणि क्रियत
 इति व्युत्पत्त्या कार्म्याणि यस्य बद्धा भूतगुणगन्धरसादिसं-
 धानात् कर्मपदं परिसङ्ख्यपरं सर्वं परिसङ्ख्या यस्य इत्यर्थः।

संक्षेपशरीरके शब्दलोपादानत्वनिराकरणमपि

सर्वे कामा इच्छारूपा अस्य सुखविशेषरूपा वा सर्वे गन्धाः पुण्यरूपाः अस्य पुण्योगन्धः पृथिव्यां चेति स्मृतेः सर्वे रसाः अस्य इदं दृश्यं सर्वम् अभि आभिसुख्येन तादात्म्येन आतः व्याप्तः वागेव वाक् वाको अस्यास्तोति वाकी अवाको वाग्निन्द्रियशून्य इति यावत् वाक् ग्रहणं मुख्यप्राणस्य च उपलक्षणं क्रियाशक्तिमत्त्वाविशेषात् आदरः कामः स अस्य नास्ति इति अनादरः आदरनिषेधेन तत् परिणामि मनो निषिद्धं भवति मनोनिषेधेन च ज्ञानेन्द्रियाणां निषेधः सिद्धो भवति ज्ञानशक्तिमत्त्वाविशेषात् अत्र परिस्पन्देच्छागन्धरसवस्त्वं तदाश्रयैः वायुमनःपृथिवीजलैर्भूतविशेषैस्तादात्म्यं विना न सम्भवतीति सर्वकर्मत्वादिवचनेन अविशेषेण सर्वतादात्म्यप्रतिपादकं सर्वमिदमभ्यात इति वचनेन च मनोमयत्वादि गुणकस्य सर्वात्मकत्वं प्रतीयते तच्च ब्रह्मण एव उपपद्यते तस्य सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकत्वोपपत्तेः न जीवो मनोमयत्वादिगुणकस्तस्य सार्वत्र्यासम्भवात् न च मनोमयत्वप्राणशरीरत्वयोजीवधर्मयोः ब्रह्मणि असम्भव इति वाच्यं भूततादात्म्येन गन्धादि-मत्त्ववज्जीव-तादात्म्येन मनोमयत्वाद्युपपत्तेरिति सूत्रार्थस्तु मनोमयत्वादिगुणकं ब्रह्मैव उपास्यत्वेनेह निर्दिश्यते कुतः सर्वत्र वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य ब्रह्मणः सर्वं खलु इदं । इति पूर्ववाक्ये स्वशब्देन एव उपदेशात् अस्मिन्नपि वाक्ये प्राणशरीरमस्य इत्यादि विग्रहवाक्येषु प्रकृतब्रह्माकर्षकसर्वतामश्रुतीनां सत्त्वाच्च ब्रह्मैव सगुणमुपास्यमत्रेति सिद्धम् । सर्वोपादानत्वेति । शुद्धब्रह्मवज्जीवस्य सर्वोपादानत्वोपगमेऽपि सर्वात्मकत्वं जीवस्यावृत्तम् ईश्वरसिद्धं न स्यादिति तु शब्दार्थः ।

मायाविशिष्टोपादानत्वनिराकरणाभिप्रायं न तु
निष्कृष्टेश्वररूपचैतन्योपादानत्वनिराकरणपरम् ।
तत्रैव प्रथमाध्यायान्ते जगदुपादानत्वस्य तत्-
पदार्थवृत्तित्वोक्तेः । एवं च ईश्वरगतमपि

ननु संचेपशारीरके मायाशब्दस्य उपादानत्वं निरस्तमिति
तद्विरोध इत्यत आह संचेपशारीरके इति । मायाया अपि
विम्बभूतेश्वरविशेषणतया उपादानत्वाश्रयकोटी निवेश एव तत्र
दूषितः न तु विम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरस्य तन्निरस्तमिति
न तद्विरोध इत्यर्थः । ननु शब्दस्य उपादानत्वं निराकृत्य
जगदुपादानत्वस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वसमर्थनपरस्य संचेप
शारीरकग्रन्थस्य कथमेवमभिप्रायः कल्पयितुं शक्यते स्वरसत-
स्त्वविम्ब-प्रतिविम्बानुगत-शुद्ध-ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादन-पर-
त्वावगमादिति न इत्याह तत्रैव इति । संचेपशारीरक एव
इत्यर्थः । न च तत्पदार्थवृत्तित्वं तत्पदलक्ष्यार्थवृत्तित्वं विवक्षित-
लक्ष्यार्थशुद्धं ब्रह्म इति न संचेपशारीरकग्रन्थस्य पूर्वापरविरोधः
न वा तेन विम्बभूतेश्वरस्य उपादानत्वलाभ इति वाच्यः । लक्ष्य-
ार्थत्वस्य वाक्यार्थसाधारणतया तत्पदार्थवृत्तित्वविशेषणं वैय-
र्थ्यापत्तिस्तत्पदार्थवृत्तित्वं तत्पदवाक्यार्थवृत्तित्वमेव ब्रह्मत्वमिति
तद्विरोधाय सर्वज्ञत्वादिगुणकस्य ईश्वरस्य जगत्कारणत्व प्रति-
पादकबहुशुल्लेखविरोधाय च शब्दलोपादानत्वनिराकरणं माया-
विशिष्टोपादानत्वनिराकरणरूपमेव यत्तद्व्यमिति न संचेपशा-
रीरकविरोध इति भावः । तर्हि जगदादिपदत्रयस्योपनिषद्ग्रन्थस्य

कारणत्वं तदनुगतमखण्डचैतन्यं शाखाचन्द्र-
मसमिव तटस्थतया उपलक्षयितुं शक्नोतीति
तस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वोक्तिरिति मन्यन्ते ॥३०॥

लक्षणत्वोक्तिविरोध इति न इत्याह एवञ्चेति । अभिव्यक्तिमिसी-
पादानत्वरूपलक्षणस्य अस्त्यस्तद्वर्माद्यधिकरणभाष्यपर्यालोच-
नया विम्बभूतेश्वर एव गतत्वे सिद्धे सति इत्यर्थः । अपि शब्दः
चैतन्यमिति अनेन सम्बध्यते कारणत्वमित्यनन्तरं ईश्वरमितर-
व्यावृत्ततया बोधयत्नमिति शेषः । तदनुगतमिति विम्बत्वविशिष्ट-
चैतन्यरूपेश्वरानुगतमित्यर्थः अखण्डचैतन्यमिति विशेष्यभूत-
ग्रहचैतन्यमित्यर्थः तटस्थत्वञ्च लक्ष्यस्वरूपवद्भिर्भूतत्वं वा लक्ष्या-
वृत्तित्वं वा उपलक्षणत्वं वा बोध्यं क्व चन्द्र इति प्रश्ने शाखा-
यामिति उत्तरं भवति तत्र यथा शाखादिगन्तरगतनक्षत्रव्यावृत्तं
चन्द्रमुपलक्षयति तथा ईश्वरगतं कारणत्वम् ईश्वरमितरव्या-
वृत्ततया बोधयत् सत् तटस्थतया ईश्वरानुगतमखण्डचैतन्य-
मपि इतरव्यावृत्ततया उपलक्षयितुं शक्नोत्येव इत्यर्थः । ईश्वर-
गतेनाभिव्यक्तिमिसीपादानत्वेन विम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूपे-
श्वरस्य जगदुपादानत्वसम्भवशून्याङ्गीवात् तत्कर्तृत्वसम्भव-
रहितात् प्रधानादेश सक्ताशाखावृत्तौ गम्यमानायां सत्यां
विशेष्यभूतज्ञेयब्रह्मणोऽपि प्रधानादिव्यावृत्तिर्गम्यत इति अभि-
प्रेत्य तस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वं जगदादिसूत्रतद्भाष्ययोः संक्षेप-
शारीरके च उक्तमिति भावः । एवं तटस्थलक्षणेन प्रधानादि-
व्यावृत्तत्वेन अवगतं ब्रह्म कीदृक्स्वरूपमिति विशेषजिज्ञासायां
तस्यां सत्यज्ञाननन्दत्वञ्च ब्रह्मेति स्वरूपस्यैव प्रवर्तते अनेन

एव अभिप्रायेण भाष्यकारैरुक्तं तस्य च निर्णयवाक्यमानन्दा-
 देव खलु इमानि भूतानि जायन्ते इति यतो वा इत्यादि-
 वाक्येन यस्मात्कारणात् इमानि जायन्ते इत्युक्तं तद्वस्तुतः
 सत्यज्ञानानन्तस्वरूपानन्दादेव नान्यस्मात् कारणादित्येतत्
 हि प्रसिद्धं पूर्ववक्ष्यामिति श्रुत्यर्थः । अनेन स्वरूपलक्षणेन विम्ब-
 भूतेश्वरानुगतं तत्पदलक्ष्यं वस्तुतो वाक्यार्थभूतं ज्ञेयं ब्रह्म
 विशेषतो निर्धारितं भवति इयञ्च स्वरूपलक्षणविवक्षामूले
 अखण्डपदेन सूचिता जगत्प्रकृतिभूतमायाप्रतिविम्ब ईश्वरः
 माया च ईश्वराश्रिता न च प्रतिविम्बत्वस्य मायाकाशित-
 त्वात् तद्विशिष्टचैतन्याश्रितत्वं मायाया न सम्भवति प्रति-
 विम्बत्वकल्पनात् प्रागिव तस्याः चेतनाश्रितत्वस्य वक्तव्यत्वादिति
 वाच्यं मायाप्रतिविम्बत्वस्याप्यनादित्वेन तस्यास्तादृशिशु-
 चैतन्याश्रितत्वोपपत्तेः वस्तुतो निर्विशेषचैतन्ये अनादि-
 कालमारभ्य कल्पितप्रतिविम्बत्वस्थितेरनिर्वचनीयमायाधौगत्व-
 मात्रेण प्रतिविम्बत्वस्य तत्कल्पितत्वं न तु प्रतिविम्बत्वस्य विय-
 दादेरिव मायापरिणामित्वमुपेयते तथा सति प्रतिविम्ब-
 भूतेश्वरस्य सादित्वप्रसङ्गात् न च माया अनादिकालमारभ्य
 चैतन्ये प्रतिविम्बत्वस्य तत्कल्पितत्वं घटयति तद्विशिष्टमेव
 चैतन्यमाश्रयत इति कथं सम्भावयितुं शक्यमिति वाच्यं ?
 मायाया अघटितघटनापटीयत्वात् न च शुद्धचैतन्याश्रितैव
 माया तत्र प्रतिविम्बभावं घटयतीति कुतो नाश्रीयते इति
 वाच्यं मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुति-
 विरोधात् । मायिनमिति पदेन मायाया ईश्वराश्रितत्वप्रतीतिः
 जीवास्वविद्याप्रतिविम्बाः जीवेशावभासेन करोतीति श्रुतिः
 प्रकृता मूलप्रकृतिः जीवेशो प्रतिविम्बरूपो करोति इत्यर्थः । न
 हि उपाधिभेदं विना प्रतिविम्बभेदः सम्भवति न च एकस्मिन्नि

वियदादिप्रपञ्च ईश्वराश्रितमायापरिणाम
इति तत्र ईश्वर उपादानम् । अन्तःकरणादिकं
तु ईश्वराश्रितमायापरिणाममहाभूतोपसृष्टजी-
वाविद्याकृतभूतसूक्ष्मकार्यमिति तत्र उभयोः

दर्पणे अनेकप्रतिविम्बदर्शनात् प्रतिविम्बभेद उपाधिभेदव्याप्यो
न भवतीति वाच्यम् ? एकस्मिन् दर्पणे विम्बभेदेन प्रतिविम्ब-
भेदेऽपि सूर्यादिविम्बैक्यस्थले उपाधिभेदं विना प्रतिविम्बभेदा-
दर्शनात् विम्बभूतचेतन्यस्य च एकत्वात् तस्मात् ईश्वरोपाधि-
मायापेक्षाभिन्ना एव जीवोपाधिभूता अविद्याः स्वीकर्त्तव्याः ।
च मूलप्रकृतिं प्रकृत्य प्रवृत्तायां जीवेशावभासेन करोति
माया च अविद्या च स्वमेव भवतीति श्रुतौ जीवेशरूपप्रति-
वेम्बाधारयोर्मायाविद्ययोः स्वमेव इत्यनेन प्रकृतमूलप्रकृत्या-
प्रकल्पप्रतिपादनं मायाविद्ययोर्भेदपक्षे विरुध्यत इति
वाच्यम् ? मायाया वियदादिप्रकृतित्ववत् अविद्याया अपि
तद्वत्शरीरादिप्रकृतित्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन मायाविद्ये प्रकृतित्वेन
कीकृत्य स्वयमेव इति एकप्रकृत्यात्मकत्वप्रतिपादनस्य अविरो-
धत् अविद्या च इत्थेकवचनस्यापि जात्याभिप्रायत्वोपपत्तेः ।
तन्नाम्नात्वविरोधोऽपि विम्बैक्यस्थले उपाधिभेदं विना प्राति-
विम्बभेदासम्भवस्य दर्शितत्वात् प्रतिविम्बजीवानां च नामा-
त्वात् षड्व्यवस्थाधिकरणभाष्येऽप्यव्याकृतमौखराश्रयं तस्यैव
पाधिभूतमिति मायाया ईश्वरोपाधित्वतदाश्रयत्वयोरेकत्वात्
या आनुमानिकाधिकरणभाष्ये मुक्तानां च न पुनरुत्पत्तिः
स्या अविद्याया जीवेशोर्विद्यया दाहादित्यत्र जीवमानात्वस्य
उपाधिभूताविद्यानानात्वस्य च स्पष्टमभिहितत्वात् भ्रामरी

उपादानत्वम् । अतएव एवमेव अस्य परिदृष्ट-
रिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्त-
यन्तीति श्रुतौ कलाशब्दशब्दानां प्राचमनः
प्रभृतीनां विदुषो विदेहकैवल्यममये अविद्यानि-
वृत्त्या अविद्याकार्यांशाभिप्रायेण विद्यया उच्छेदो
दर्शितः । यताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा इति
श्रुत्यन्तरे ।

निबन्धने तद्वाक्यस्य जीवोपाधिभूताविद्येकनिराकरणपरतयेव
व्याख्यातत्वाच्च आभास एव चेति सूत्रतद्वाक्ययोर्जीवानां प्रति-
विम्बत्वरूपतायाः स्पष्टमभिहितत्वाच्च ॥ ३० ॥

तथा च मायाविद्याभेदः श्रुत्यादिसम्मत इति नै-
मन्यन्ते तेषां मतमुपन्यस्यति विद्यदादिप्रपञ्च इत्यादिना ।
पूर्वमते ईश्वररूपं ब्रह्मोपादानमित्युक्तं तत्सत्यमेव परम्
कञ्चिन्नगति जीवस्यापि उपादानत्वमभ्युपगन्तव्यमिति अग्नि-
प्रायेण अस्य मतस्य प्रवृत्तिर्बोद्ध्या ईश्वरान्वितमायापरिणा-
इतिमायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेरिति भावः । तत्रेति वि-
दादावीश्वर एव उपादानम् इत्यर्थः । अन्तःकरणदादौ तु शब्द-
सूचितं विशेषं दर्शयति ईश्वरेति । भूतैरुपपन्नकलत्र-
संख्यत्वं तच्च जीवाविद्याकृतानां भूतसूक्ष्माणां विशेषणं भूता-
सूक्ष्मत्वं परिच्छिन्नत्वम् अतएवेति अन्तःकरणदादौ जी-
विद्यापरिणामसूक्ष्मभूतानां तदुपपन्नकतया मायापरिणा-
मज्ञाभूतानां च उपादानतया प्रविष्टत्वादेव इत्यर्थः ।
गङ्गाया नद्यः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति एवमेवास्य वि-

प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मणः कारणत्वविचारः । ८३

तदनिवर्त्यमायाकार्यमहाभूतपरिणाम-
रूपोपष्टम्भकांशाभिप्रायेण तेषां स्वस्वप्रकृ-
तिषु लयो दर्शितः । इति मायाविद्याभेद-
वादिनः ॥ ३१ ॥

परितः सर्वात्मानं पूर्णं पश्यतः कलाः लिङ्गशरीरैकदेशभूताः
पुरुषायणाः पुरुषः चिदात्मा अयनमधिष्ठानं यासां ताः
पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति पुरुषे लीयन्ते इत्यर्थः ।
दर्शित इति पुरुष शेषः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनं मायाप-
रिणामात्मकमहाभूतानीति द्वितीयाबहुवचनार्थः पञ्चदशकलाः
प्रतिष्ठाः प्रतिगता तासु लीना इति यावत् ।

तदनिवर्त्येति । ईश्वरोपाधिभूतमायाया जीवगतविद्यानिवर्त्य-
भावादिति भावः । सदि कलानां जीवाविद्यामात्रपरिणामत्वं
तदा तासामशेषतः पुरुष एव लयः स्यात् तथा च तासां भूतेषु
त्रयप्रतिपादकवचनं निर्विषयं स्यादतो मायाकार्यमहाभूता-
गमपि लिङ्गशरीरोपादानत्वं वाच्यमिति तत्र उभयोरुपादा-
त्वे श्रुतिद्वयव्यवस्थ्यासिद्धिरेव फलमित्यर्थः । न च मायायाः
स्वप्नाननिवर्त्यत्वाभावे मिथ्यात्वसिद्धिर्न स्यादिति वाच्यं ब्रह्मणि
वदृश्यनिषेधश्रुतिबलात् दृश्यत्वादिलिङ्गैश्च तन्मिथ्यात्वसिद्धेः ।

च मायायाः विद्यया निवृत्त्यभावे निवर्तकान्तराभावात्
वैसृक्तावपि तदनुवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ? महाप्रलयकाले
गोप्राणिभोगप्रदकर्मणां युगपदुपरमे सति ईश्वरसङ्कल्पमात्रा-
त् सर्वप्रपञ्चलयवत् सर्वसृष्टिकालो इतः परं सकार्यायाः
मायायाः प्रयोजनं नास्तीति अनुसन्धानवत् ईश्वरस्य सत्त्व-
रूपस्य मायाकार्यस्य सृष्टेः सति वस्तुतत्त्वेदेकरूपे निःशेषं

यथा वियदादिप्रपञ्च ईश्वराश्रितमायापरि-
णाम इति तत्र ईश्वर उपादानं तथा अन्तःकर-
णादिजीवाश्रिताऽविद्यामात्रपरिणाम इति तत्र
जीव एव उपादानम् । न च अन्तःकरणादौ
मायाकार्यमहामूतानामपि अननुप्रवेशे उदाहृत-
श्रुतिद्वयव्यवस्थानुपपत्तिः । कलानां विद्यया
उच्छेदश्रुतिस्तत्त्वविद्वद्दृष्टविषया गताः कला इति

क्षयं यातु इत्येवंरूपादेव मायापरिणामलक्षणसङ्ख्यात्तत्त्वयो-
पपत्तेः श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु तत्त्वज्ञानात् मायानिर्वाह-
प्रतिपादकग्रन्थजातमविद्यानिवृत्त्याभिप्रायं यदा तत्त्वज्ञानमात्र-
मविद्याया इव मायाया निवर्तनयोग्यमपि नानाप्राणिकर्मप्रति-
बन्धात् तस्याः निवर्तकं चरममुच्यमानस्येव तु तत्त्वं ज्ञानं प्रति-
बन्धकाभावात् तन्निवर्तकमित्यादिकल्पनीयमिति संक्षेपः ॥३॥

अन्तःकरणादौ उभयोरुपादानत्वमसिद्धं श्रुतिद्वयव्यवस्थाय-
भाष्यकारैरेव अन्यथा प्रतिपादितत्वादिति मतान्तरं दर्शयति
यथा वियदादौति । तत्त्वविदो दृष्टिस्तत्त्वसाक्षात्कारः न
दृष्टिपदेन तत्फलभूतः कलाक्षयो विवक्षितः तद्विषया पुन-
कला प्रलयश्रुतिरित्यर्थः । भूतेषु कलाप्रलयवचनं तु कलानां
मपि मायापरिणाममहामूतकार्यत्वभ्रमवतां भ्रान्तिसिद्धान्त-
नुवादकमिति भावः । चूर्णीभावपर्यन्तो घटनाश्री य-
भूमौ दृश्यते तद्वत् मन्यन्त इत्यन्तरार्थः प्रतीति विषयी
प्रतीतिस्तु भ्रान्तिरूपा तद्विषयविषयकेत्यर्थः अदृष्टत्वादिति ता-
वरे तथा हि आहति तदधिकारवद्भवं तानि नमः आहति

श्रुतिस्तु म्रियमाणे तत्त्वविदि समीवर्त्तिनः पुरुषा
नश्यद्वटवत्तदीयशरीरादीनामपि भूम्यादिषु लयं
मन्यन्त इति तटस्थपुरुषप्रतीतिविषयेति व्यव-
स्थायाः कलालयाधिकरणभाष्ये [४अ० २पा०
१५सू०] स्पष्टत्वात् इति मायाविद्याभेदवादिषु
एकदेशिनः ॥३२॥

तदभेदवादिष्वपि केचित् यद्यपि वियदादि-
प्रपञ्चस्य ईश्वर उपादानं तथापि अन्तःकरणादीनां
जीवतादात्म्याप्रतीतेर्जीव एवोपादानम् । अत
एवाध्यासभाष्ये अन्तःकरणादीनां जीवे एवा-
ध्यासो दर्शितः । विवरणे च प्रतिकर्मव्यवस्थायां

परे पुरुषे निरवशेषं लीयन्ते तथा हि श्रुतिराह एवमेव अस्ये-
त्याद्या श्रुतिर्निरवशेषं लयमाह हीतिसूत्रार्थः । अन्तःकरणा-
दीनां मायाकार्यत्वाभाव ईश्वरस्य अन्तःकरणाद्युपादानत्वप्रति-
पादकश्रुतिविरोध इति दोषं सूचयति एकदेशिन इति । मादैव
अविद्या सा च ईश्वरस्यैव उपाधिजीवानां तु प्रतिविम्बरूपाणाम्
अन्तःकरणान्येव उपाधय इति मायाविद्ययोरभेदवादिनोऽपि
केचित् ॥ ३२ ॥

अन्तःकरणादौ जीवस्यैव उपादानत्वं तद्भेदवादिन एव
वदन्तोत्याह तदभेदादिषु अपि इति । अपिशब्दः कचिदंशे
पूर्वमतसाम्यार्थकः तच्च साम्यं तथापि इत्यादिना स्पष्टं भवि-
ष्यति । ननु वियदादिप्रपञ्चेऽपि जीव एव उपादानं किं न

ब्रह्मचैतन्यस्य उपादानतया घटादिसङ्गित्वं जीवस्य
तदसङ्गित्वेऽपि अन्तःकरणादिसङ्गित्वं च वर्णितम्
इत्याहुः ॥३३॥

स्यादित्यत आह यद्यपि इति । ईश्वराश्रितमायापरिणामत्वात्
ईश्वर एव विद्यदादौ उपादानं न जीव इत्यर्थः । ननु माया-
विद्ययोरभेदोपगमे . अविद्यापरिणामान्तःकरणादौनामपि
ईश्वराश्रितमायापरिणामत्वाविशेषात् ईश्वर एव अन्तःकर-
णादौ अपि उपादानमिति वक्तुमुचितमिति न इत्याह तथापि
इत्यादिना । जीव इति अहं कर्त्ता अहं प्राणिमि अहं काणः
अहं मूकः अहं स्थूल इत्यादिप्रकारेण अन्तःकरणादीनां
शरीरान्तानां जीवतादात्म्यं प्रतीयते तच्च तेषां जीवे अध्यस्तत्वं
विना न सम्भवतीति जीवस्यैव तदधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वं
न च ईश्वरस्य इत्यर्थः । प्रतिकर्मव्यवस्थेति ब्रह्मणः स्वस्वरूपचैतन्येन
सर्वदा सर्वभासकत्वरूपे सर्वज्ञत्वे उक्ते तर्हि जीवस्य अपि
स्वरूपचैतन्येनैव सर्वदा सर्वद्रष्टृत्वमिति दोषप्रसङ्गो जीवं प्रति
विषयव्यवस्थाप्रतिपादकग्रन्थ इत्यर्थः । ब्रह्मेति विस्वचैतन्य-
रूपब्रह्मणा सर्वोपादानतया घटादितादात्म्यरूपः संसर्गः
कृत इत्यर्थः । अविद्याया व्यापकत्वेन तत्प्रतिविस्वरूपजीवस्य
व्यापकत्वेऽपि न घटादिभिस्तस्य तादात्म्यमुपादानत्वाभावात्
अन्तःकरणादिभिस्तु जीवस्य तादात्म्यलक्षणः संसर्गोऽस्तीति
प्रतिपादितं विवरणे इत्यर्थः । अनेन जीवस्य अन्तःकरणादौ
उपादानत्वमुक्तं भवति अन्यथा घटादिभिरिव अन्तःकरणा-
दिभिः अपि उक्तसंसर्गित्वं जीवस्य न स्यात् उपादानत्वाभावाविशे-
षादिति भावः । अत्र अन्तःकरणादिपरिणामाभ्युपादानभूताया
अविद्याया ईश्वराश्रितमायया सह अभेदाङ्गीकारे ईश्वरस्यैव

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥
 इत्यादिश्रुतेः कृत्स्नस्य व्यावहारिकप्रपञ्चस्य ब्रह्मैव
 उपादानं जीवस्तु प्रातिभासिकस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य
 च । कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा
 [२अ० १पा० २६सू०] इत्यधिकरणे ब्रह्मणो जग-
 दुपादानत्वे तस्य कर्तृत्वेन जगदाकारेण परि-
 णामे विकारातिरेकेण ब्रह्माऽभावो वा एकदेशेन
 परिणामे निरवयवत्वश्रुतिविरोधो वा प्रस-
 ज्यत इति पूर्वपक्षे आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि
 [२अ० १पा० २८सू०] इति सूत्रेण विवर्त्तवा-

अन्तःकरणादौ उपादानत्वं वक्तुमुचितं यदि जीवतादात्म्य-
 प्रतिपत्त्यादिभिः उक्तहेतुभिर्जीवस्यैव अन्तःकरणादौ उपादानत्वं
 वक्तव्यं तदा अन्तःकरणादिपरिणामिभूताविद्यायाः जीवाश्रित-
 त्वमोक्षराश्रितमायायाः सकाशात् भिन्नत्वं च वक्तव्यं कार्य्यात्मना
 परिणामता न प्रकृत्याश्रयत्वातिरिक्तस्य चैतन्यगतोपादानत्वस्य
 अभावात् अतो मायाविद्ययोरभेदाङ्गीकारो जीवस्यैव अन्तःक-
 रणादौ उपादानत्वाङ्गीकारश्च परस्परविरुद्ध इति अस्वरसंस्तु-
 भेदवादिषु अपि इति अपिशब्देन सूचितः ॥ ३३ ॥

ईश्वरस्य अन्तःकरणादौ अपि उपादानत्वमुपेत्यापि तस्य
 कार्य्यमात्रे उपादानत्वं नास्तीति विशेषं वक्तुं मतान्तर-
 मवतारयति एतस्मादिति । प्रकृतात् ईश्वरादित्यर्थः ।

दाभिप्रायेण स्वप्नदृशि जीवात्मनि स्वरूपानुप-
मर्दनेन अनेकाकारस्वप्नप्रपञ्चसृष्टिवत् ब्रह्मणि
वियदादिसृष्टिरूपपद्यत इति सिद्धान्तितत्वादि-
त्यन्ये । जीव एव स्वप्नदृष्टवत् स्वस्मिन् ईश्वरादि-
सर्वकल्पकत्वेन सर्वकारणमित्यपि केचित् ॥ ३४ ॥

प्रकृतित्वं पञ्चम्यर्थः तु शब्दोऽवधारणार्थः स्वप्नप्रपञ्चस्य इति
अनन्तरम् उपादानमित्यनुषङ्गः । किं कृतस्त्रं ब्रह्म जगदा-
कारेण परिणमते एकदेशेन वा ? नाद्य इत्याह तस्येति । यथा
दध्याकारेण परिणतस्य क्षीरस्य पूर्वरूपात् प्रच्युतिः एवं ब्रह्मणा-
ऽपि स्वरूपात् प्रच्युतिः स्यादित्यर्थः । ब्रह्मण एकदेशः परिणमते
इति द्वितीयकल्पं दूषयति एकदेशेन इति । पूर्वपक्ष इति
उभयथापि ब्रह्मणः उपादानत्वं न सम्भवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते
सति इत्यर्थः । यदि ब्रह्मणः उपादानत्वं क्षीरपृथिव्यादिवत्
परिणामित्वरूपम् अभ्युपगम्येत तदा कृतस्त्रप्रसक्त्यादिदोषः
प्रसज्येत न तु तथाभ्युपगम्यते किन्तु रज्ज्वादेः सर्पाद्युपा-
दानत्ववत् विवर्त्तीपादानत्वं ब्रह्मणः उपपत्तेः अतो नोक्तदोषा-
वकाश इति सिद्धान्तं प्रति आत्मनि चेति । एकश्चकारो यथा
शब्दसमानार्थः द्वितीयोऽवधारणार्थः हि शब्दो हेत्वर्थः ततश्च
यथा आत्मनि जीवे स्वप्नप्रदृष्टरि विचित्राः रथादिसृष्टयो
जीवचैतन्यस्वरूपोपमर्दं विनैव भवन्ति स्वप्नावस्थानिवृत्त्यनन्तर-
मपि बुद्ध्यादिसाक्षितया जीवचैतन्यस्य यथापूर्वमवस्थानात्
एवं ब्रह्मणि तत्स्वरूपप्रच्युतिं विनैव विचित्राः वियदादि-
सृष्टयः सम्भवन्ति सृष्टिस्थितिसंहारेषु सच्चिदानन्दरूपेण ब्रह्मात्मा
वृत्तेः श्रुतिसिद्धत्वादिति सूत्रार्थः ।

[अथ मायाकारणत्व विचारः]

अथ मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतेर्माया-
जाडास्य घटादिषु अनुगमाच्च माया जगदुपानं
प्रतौयते कथं ब्रह्मोपादानम् ॥३५॥

अथ शुद्धं ब्रह्मोपादानम् इत्यादिप्रश्ने तृतीयं पक्ष-
मादाय प्रतिवचनमवतारयति जीव इति । परिपूर्णः
चिदात्मा अविद्यया अवच्छेदप्रतिबिम्बभावी विनापि प्राप्तः
जीवभावः सन् आत्मनमेव सर्वेश्वरं कल्पयति प्राप्तेश्वर-
भावात् स्वस्मादेव गगनादिसृष्टिं कल्पयति स्वस्य स्वक-
ल्पितादौश्वराद्भेदं तन्नियम्यत्वं च कल्पयति तथा क्रमेण
मनुष्यादिभावं कल्पयति यथा वियदादिप्रपञ्चो व्यावहारिकसत्यः
सप्रपञ्च प्रातिभासिक इति । पक्षे स्वप्नद्रष्टा जीव एव देवार्तिर्य-
अनुष्यादिभावेन तन्नियन्तृपरमेश्वररूपेण ततो भिन्नत्वादि-
रूपेण वा आत्मानं कल्पयति तद्वत् तथा च स्वस्मिन्नेव सर्व-
प्रपञ्चकल्पकत्वात् जीवभावापन्नं ब्रह्म सर्वोपादानमिति दृष्टि-
सृष्टिवादिन आहुरित्यर्थः । जीवभावापन्नब्रह्मणः सर्वोपादान-
त्वमिति अस्मिन् पक्षे जीवादधिकस्य ईश्वरस्य अभावात् ईश्व-
रस्य सर्वजीवनियन्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिन्यायसूत्रभाष्यादि-
विरोधो बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिश्चेति दोषं सूचयति इत्यपि
केचिदिति ॥३४॥

तथा च जीवे अतिव्याप्त्यभावात् ईश्वररूपमेव ब्रह्म सर्वो-
पादानमिति स्थितम् इदानीं ब्रह्मलक्षणस्य उपादानत्वस्य
असम्भवाशङ्कते अथेति । श्रुतौ तु शब्दो मायायाः प्रकृति-
त्वमवधारयति यथा सृदादिगतशक्त्यत्वादेर्जटादौ अनुगमात्
घटादौ सृदादेः उपादानत्वं तथा मायाशतजाड्यस्य जगति अनु-

अत्राहुः पदार्थतत्त्वनिर्णयकाराः । ब्रह्म माया
 चेत्युभयमुपादानमित्युभयश्रुत्युपपत्तिः । सत्ता-
 जाडारूपोभयधर्मानुगत्युपपत्तिश्च । तत्र ब्रह्म
 विवर्त्तमानतया उपादानमविद्या परिणाममान-
 तया । न च विवर्त्ताधिष्ठाने पारिभाषिकमुपा-
 दानत्वं स्वात्मनि कार्य्यजनिहेतुत्वस्य उपादान-
 लक्षणस्य तत्रापि अविशेषादिति ॥३६॥

गमात् तस्याः तदुपादानत्वमिति युक्तिमप्याह माया जाडस्य
 इति । कथमिति ? ननु ब्रह्मण उपादानत्वं बहुश्रुत्युदाहरणेन पूर्वं
 दर्शितं, सत्यं दर्शितं तत्तु न सम्भवति निरवयवस्य तस्य सृदादे-
 रिव परिणाम्युपादानत्वामश्रवात् । न च विवर्त्तोपादानत्वं
 निरवयवस्यापि सम्भवति गगनादौ नैल्याधारोपदर्शनात् इति
 वाच्यम् ? परिणामिषु इव विवर्त्ताधिष्ठानेषु लोके उपादानत्व-
 प्रसिध्यभावेन तत्र उपादानत्वाभ्युपत्तेरपि आगमस्य परिभाषा-
 मात्रत्वादित्याक्षेपाभिप्रायः ॥ ३५ ॥

उपादानत्वघटितब्रह्मलक्षणस्य असम्भवं निराचष्टे अत्र
 आहुरित्यादिना सत्तेति । न च बाधायोग्यस्वरूपभूतायाः तस्याः
 ब्रह्मस्वरूपत्वात् सत्तायास्तद्वर्त्मत्वोक्तिरयुक्ता इति वाच्यम् ?
 राहोः शिर इतिवत् भेदकल्पनया तद्वर्त्मव्यवहारोपपत्तेः
 इति भावः । ननु उपादानद्वयं व्यर्थमिति न इत्याह तत्रेति ।
 यदा निरवयवस्य ब्रह्मण उपादानत्वमनुपपन्नमिति न
 इत्याह तत्रेति । मायाब्रह्मणो मध्ये इत्यर्थः । आक्षेपाभि-
 प्रायमनूय निराचष्टे नचेति । सृदादिषु प्रसिद्धस्य उपा-

केचित्तु उक्तामेव प्रक्रियामभ्युपगम्य विवर्त्त-
परिणामोपादानद्वयसाधारणमन्यलक्षणमाहुः ।
स्वाभिन्नकार्यजनकत्वम् उपादानत्वम् । अस्ति
च प्रपञ्चस्य सद्वृत्तेण ब्रह्मणा विवर्त्तमानेन
जडेन अज्ञानेन परिणामिना च अभेदः सन्
घटः जडो घट इति सामानाधिकरण्यानु-

दानलक्षणस्य विवर्त्ताधिष्ठानेषु अपि सत्त्वात् तेषु उपादान-
त्वाभ्युपगमस्य परिभाषामात्रत्वं नास्ति इत्यर्थः । स्वात्मनीति ।
अत्र स्वशब्द उपादानत्वाभिमतवस्तुपरः । तथाच कार्याधारत्वे
सति कार्यजनितहेतुत्वमुपादानत्वं निमित्तकारणवारणाय
सत्यन्तं भूतलादेरपि कार्याधारत्वात् तद्वारणाय विशेष्यम् ।
तत्रापि इति विवर्त्ताधिष्ठानेऽपि इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उक्तामेवेति प्रपञ्चे उभयोः अपि मायाब्रह्मणोरुपादानत्वं
तत्र च परिणामितया मायाया उपादानत्वम् अधिष्ठानतया
च ब्रह्मण उपादानत्वम् उभयोः उपादानत्वे श्रुतिन्याययोः
उपपत्तिश्चेति एतामित्यर्थः । स्वाभिन्नेति । स्वशब्देन घटा-
दुपादानमृदादिजगत्परिणाम्युपादानभूतम् अज्ञानं जग-
द्विवर्त्तोपादानभूतं ब्रह्म च गृह्यते । तत्र घटादेः मृदादेः
सकाशादभेदः स्फुटः मृदेव घट इति अनुभवात् अज्ञाने
ब्रह्मणि च कार्याभेदमनुभवेन दर्शयति अस्ति चेति । ननु
मृद्वट इतिवत् ब्रह्मघट इत्यनुभवो नास्ति तथा अज्ञानं घट
इत्याद्यनुभवोऽपि नास्ति अतः प्रपञ्चस्य अज्ञानेन ब्रह्मणा च
कथमभेदोऽस्ति इति शङ्कानिरासाय ब्रह्मणः सद्वृत्तत्वं विशेषणं
दत्तम् अज्ञानस्य जडत्वं तथा च ब्रह्माज्ञानाभ्यां सद्वृत्तत्वा-

भवात् । न च तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः
 [व्या० सू० अ० २ पा० १ सू० १४] इति सूत्रे
 अनन्यत्वं व्यतिरेकेण अभावः न खलु
 अनन्यत्वमिति अभेदं ब्रूमः किन्तु भेदं
 व्यासिधामेति भाष्यभामतीनिबन्धाभ्यां प्रपञ्चस्य
 ब्रह्माभेदनिषेधात् अभेदाभ्युपगमे अपसिद्धान्त
 इति वाच्यम् । तयोर्ब्रह्मरूपधर्मिसमानसत्ता-
 काऽभेदनिषेधे तात्पर्येणोदं रजतयोरिव प्रातौ-
 तिकाऽभेदाभ्युपगमेऽपि विरोधाभावादिति ॥३७॥

ज्ञानत्वाकारेण अभेदानुभवाभावेऽपि सत्त्वजडत्वरूपेण ताभ्यां
 सह प्रपञ्चस्य अभेदानुभवोऽस्तीत्याह सन् इत्यादिना । ननु
 घटोत्पत्तेः पूर्वं तत्कारणद्रव्यस्य सृत्त्वानुभवात् सृत्त्वस्य कारण-
 धर्मत्वे सिद्धे सति सृष्ट इति प्रत्यक्षानुभवः कार्यकारणद्रव्ययोः
 अभेदावगाहीति युक्तं सत्त्वजडद्रव्ययोस्तु कारणधर्मत्वे किं मानं
 येन सन् घटः जडो घटः इत्यनुभवबलेन सद्रूपजडरूपाभ्यां
 ब्रह्माज्ञानाभ्यां प्रपञ्चस्य अभेदः सिध्येदिति चेत् ? उच्यते । ब्रह्मणः
 सद्रूपत्वं सदेव इत्यादिश्रुतिसिद्धं तदेतत् जडं मोहात्मकमिति
 श्रुत्या अज्ञानस्य जडत्वं सिद्धं तथा च घटादौ सृष्टव्याभेदात्
 सृत्त्वानुभववत् सदस्वादिरूपकारणद्रव्यभेदादेव प्रपञ्चे सत्त्व-
 जडत्वानुभवोपपत्तौ पृथक् सत्त्वादिधर्मो नोपेयते तथा च सन्
 घटा जडो घट इत्याद्यनुभवोऽपि कार्यकारणद्रव्याभेदावगाही
 इति भावः । न च जडरूपाज्ञानस्य प्रपञ्चाभेदसिद्धौ अपि
 मायायाः किमायातम् इति वाच्यम् ? बयोरभेदाभ्युपगमात्
 इति भावः । कार्यकारणयोरभेदाभ्युपगमे अपसिद्धान्तं शङ्कते

न च इति । तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमुपगन्तव्यं कुत आर-
भणशब्दादिभ्यो वाचारभणश्रुतिः आरभणशब्दार्थः आत्मैवं
इदं सर्वमित्यादिसर्वात्म्यप्रतिपादकश्रुतिः न इह नानास्ति किं-
व न इत्यादिनिषेधश्रुतिश्च आदिशब्दार्थः । वाचारभणश्रुतिः
विवर्तलक्षणकथनावसरे व्याख्याता कार्यस्य कारणात् तत्त्वा-
न्तरत्वे जगत्कारणस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वश्रुतिरनुपपन्ना स्यात् ।
तथा ब्रह्मोपादानकस्य जगतः सत्त्वत्वे ब्रह्मणि जगन्निषेधो न
स्यादतः कारणोभूतब्रह्मानन्यत्वं प्रपञ्चस्य अभ्युपगन्तव्यमिति
भावः । ननु सौत्रानन्यत्वपदेन कार्यकारणयोरैक्यं प्रतीयते
तदनुपपन्नं कार्यकारणभावविरोधात् चिज्जडयोः ब्रह्मप्रपञ्च-
योरैक्यायोगाच्च इति शङ्कां निराकर्तुं सौत्रानन्यत्वपदं व्याचष्टे
भाष्यकारः । अनन्यत्वं व्यतिरेकेण अभाव इति । न च कारण-
व्यतिरेकेण कार्यस्य अभावे कथं कार्यकारणभाव इति
वाच्यम् ? कारणसत्त्वव्यतिरेकेण कार्यसत्त्वाभावस्य विवक्षित-
तया कार्यस्वरूपापलापाशङ्कानवकाशात् सौत्रानन्यत्वपदता-
त्पर्यप्रदर्शकं भामतीनिबन्धनवाक्यमुदाहरति न खल्विति ।
अनन्यत्वमिति पदेन कार्यकारणयोरभेदं न ब्रूमः चेतनाचेत-
नयोरभेदानुपपत्तिस्तन्निषेधहेतुः खलु शब्देन द्योत्यते । तर्हि
कारणब्रह्मविज्ञानात् सर्वविज्ञानं श्रुतिमिदं न भवेत् अभेदा-
नभ्युपगमात् इति शङ्कते किन्त्विति । परिहरति भेदाभिनि ।
कार्यकारणयोः सत्त्वभेदं व्यासेधाम इत्यर्थः । तथाच कारण-
ब्रह्मस्वरूभूतं सत्त्वमेव कार्यस्य वास्तवं स्वरूपमिति तस्मिन्
विदिते तद्व्यतिरिक्तं सर्वं तत्त्वतो विदितं भवतीति न एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः । न च ब्रह्मस्वरूपज्ञानेन
सर्वप्रपञ्चस्य वास्तवस्वरूपे विदितेऽपि तत्तदमाधारणरूपज्ञाना-
सम्भवात् प्रतिज्ञाविरोधस्तदवश्य एव इति वाच्यम् ? आत्मनि

विदिते सर्वं विदितं भवतीत्यादिप्रतिज्ञावाक्येषु सर्वपदस्य सर्व-
तत्त्वपरत्वेन तत्तदसाधारणरूपेण सर्वज्ञानस्य अविवक्षितत्वात् ।
न च तथा कल्पनायां किं विनिगमकमिति वाच्यं ? सर्वप्रपञ्च-
तत्त्वज्ञानमात्रेण अद्वितीयब्रह्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनस्य लाभेन
तत्तदसाधारणरूपज्ञाननैष्कल्यस्यैव विनिगमकत्वात् कारणे
ब्रह्मणि विदितेऽपि सर्वप्रपञ्चगततत्तदसाधारणरूपज्ञानस्य अस-
म्भवेन सर्वविज्ञानश्रुतेः तत्परत्वे प्रामाण्याभावप्रसङ्गाच्च भेददर्श-
नस्य अनर्थहेतुतया श्रुतिषु तत्र तत्र निन्दितत्वाच्च प्रतिज्ञाश्रुतेः
न नानारूपज्ञानतात्पर्यं तदुक्तं पञ्चदश्याम् ।

अद्वैतेऽभिमुखीकर्तृमेवात्रैकस्य बोधतः ।

सर्वबोधः श्रुतो नैव नानात्वस्य विवक्षया ॥

इति । अस्यार्थः अत्र वेदान्तेषु एकस्य ब्रह्मणो बोधेन
सर्वस्य प्रपञ्चस्य बोधः अद्वैते ब्रह्मणि मुमुक्षुम् अभिमुखी-
कर्तृमेव मुमुक्षोः अद्वितीयब्रह्मबोधार्थम् एव श्रुत इत्यर्थः ।
अद्वितीयब्रह्मबोधश्च सर्वस्य ब्रह्मैव वास्तवं स्वरूपमिति
ज्ञानमात्रात् सिध्यतीति भावः । ननु ब्रह्मणि विदिते
सर्वं विदितं भवति इति श्रुतौ स्वरसतः प्रतीयमानं तत्र
असाधारणरूपेण सर्वज्ञानमेव श्रुत्यर्थः । किं न स्यादिति
न इत्याह नैवेति । नानात्वबोधविवक्षया सर्वबोधो नैव श्रुत
इति योजनाप्रयोजनाभावात् बाधितत्वात् निन्दितत्वात् चेति ।
तद्योरिति भाष्यभामतीनिबन्धनयोरित्यर्थः । न च प्रपञ्च
ब्रह्मणोः वास्तवाभेदनिषेधे सति वास्तवभेदः स्यादिति वाच्यं ?
मैत्रेयस्य वास्तवत्वं हि धर्मप्रतियोगिनोः वास्तवत्वापेक्षं तत्र
ब्रह्मणो वास्तवत्वेऽपि प्रपञ्चस्य आरम्भणशब्दादिभ्यो मिथ्या-
त्वावगमेन तयोर्भेदस्य सत्यत्वायोगादिति भावः । प्रातीति
केति । यथा इदं रजतमिति भ्रान्तिसिद्धं रजतेदमर्थयोरभिन्नत्वं

संचेपशरीरककृतस्तु ब्रह्मैव उपादानं कूटस्थस्य
स्वतः कारणात्नानुपपत्तेर्मायाद्वाराकारणम् ।
अकारणमपि कार्येऽनुगच्छति सृष्ट इव तद्गत-
ज्ञानत्वादेरपि घटे अनुगमदर्शनादित्याहुः ॥३८॥

तथा सन् घट इत्यादिभ्रान्तिसिद्धाभेदोपगमे सिद्धान्तविरोधा-
भावादिति भावः । मायान्तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुत्या अव-
धारणार्थकतुशब्दवत्या मायाया एव उपादानत्वावगमेन ब्रह्मण
उपादानत्वाभावात् उपादानत्वघटितब्रह्मलक्षणस्य असम्भवश-
ङ्कायां सत्यां मायाब्रह्मणोरुभयोरपि प्रकृतित्वमस्ति श्रुतियुक्तयो-
रविशेषात् मायान्विति श्रुतौ तु शब्दो न अवधारणार्थः किन्तु
सद्रूपब्रह्मापेक्षया मायाया वैलक्षण्यद्योतनार्थः तच्च वैलक्षण्यं
परिणामित्वरूपं प्रकृतित्वं मायाया इति आशयवतां पदार्थतत्त्व-
निर्णयकारादीनां मतभेदेन लक्षणासम्भवशङ्का परिहृता ॥३७॥

इदानीं ब्रह्मैव उपादानं न माया अतो न लक्षणासम्भवशङ्का-
वकाश इति मन्यमानानां मतद्वयमाह संचेपशरीरककृतस्तु
इत्यादिना । तर्हि व्यर्था मार्याति न इत्याह कूटस्थस्येति । यदि
मायां विनैव ब्रह्मोपादानं स्यात् तदा ब्रह्मणः स्वतः परिणामि-
त्वमेव स्यात् तथा च परिणामवादिभिः परिणामपरिणामिनोः
पास्तवाभेदाभ्युपगमात् परिणामस्य जन्मादिविकारैः ब्रह्मापि
वकारवदेव स्यात् न च इष्टापत्तिरत्र वक्तुं शक्यते न जायत
इत्यादिबहुश्रुतिषु ब्रह्मणो जन्मादिविकारराहित्यरूपकूटस्थ-
वपतिपादनविरोधात् अतो मायाद्वारा ब्रह्मणः कारणत्वं
नित्यमिति न व्यर्था माया इत्यर्थः । यथा सृष्टस्तु न उपादान-
मपि तद्गतज्ञानत्वादिसंस्कारोद्धारकारणं न हि असंस्कृतस्य

वाचस्पतिमिश्रास्तु जीवाश्रितामायाविष-
यीकृतं ब्रह्म स्वत एव जाड्याश्रयप्रपञ्चाकारेण

सृष्टस्तुनः घटाद्युपादानत्वं घटते तथा कूटस्थचैतन्यरूपे
ब्रह्मणि समारोपिता माया तत्र जगत्प्रकृतित्वं घटयन्ती
सहकारिकारणमुपेयत इति भावः । न च मायाया उपादान-
त्वाभावेमायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतिविरोध इति वाच्यम् ?
ब्रह्मगतप्रकृतित्वनिर्वाहकतामात्रेण तस्यां प्रकृतित्वश्रुत्युपपत्तेः
मायायां प्रकृतित्वनिर्वाहकत्वमात्रं न स्वतः प्रकृतित्वमस्तीत्या-
शयेन एव तस्यां शक्तित्वव्यवहारः श्रुती दृश्यते पराऽस्य शक्ति-
विविधैव श्रूयत इति । न हि सृदादिपदार्थगतशक्तेः किञ्चित्कार्यं
प्रति उपादानत्वं प्रसिद्धं लोके अतएव विनिगमकाभावात् माया-
ब्रह्मणोरुभयोरपि उपादानत्वमिति निरस्तम् । मायायाः ब्रह्म-
शक्तित्वेन स्वत उपादानत्वासम्भवात् न च तस्याः प्रकृतित्वानुपग-
जगतः परिणामि उपादानं न स्यात् ब्रह्मणः परिणामिताया
कूटस्थत्वविरोधेन अमकत्प्रत्युक्तत्वादिति वाच्यम् ? वाचस्पतिमा-
इव प्रपञ्चस्य चिदध्यस्तमायाविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वमात्राङ्गीका-
रोपपत्तेः । न च संक्षेपशारारकग्रन्थे तत्र तत्र मायायाः परिणामि-
त्वव्यवहारविरोध इति वाच्यम् ? तथा व्यवहारस्य मतान्तरा-
भिप्रायत्वोपपत्तेः । ननु जड़भूतमायाप्रकृतिकत्वाभावे प्रप-
ञ्चस्य जाड्यं न स्यादिति न इत्याह अकारणमपि इति । अनुपा-
दानमपि इत्यर्थः । जगति अनुगतं जाड्यं न कारणगुणः किन्तु
जगत एव स्वाभाविकमतः तस्मिन्मायाया उपादानत्वम् ॥३॥

कार्यानुगतद्वारकारणत्वं वा न कल्पनीयमित्याशयेना
वाचस्पतिमिश्रादिति जीवाश्रितेति । ननु अक्षरब्राह्म

विवर्त्तमानतया उपादानमिति माया सहकारि-
मात्रं न कार्य्यानुगतं द्वारकारणमित्याहुः

आकाशशब्दिताया मायाया अक्षरशब्दितनित्यचैतन्याश्रित-
त्वस्य प्रतिपादितत्वात् कथं तस्याः जीवाश्रितत्वमुपेयते
मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिविरोधाच्च अत्र मायिनमित्यनेन
महेश्वरशब्दितब्रह्माश्रितत्वप्रतिपादनात् । किं च जीवस्य
मायाश्रयत्वे तस्यैव जगदुपादानत्वं स्यात् प्रपञ्चस्य मायापरि-
णामत्वात् प्रपञ्चपरिणामि मायाश्रयत्वं हि ब्रह्मणः प्रपञ्चोपा-
दानत्वं जीवस्य मायाश्रयत्वे तु तस्यैव जगदुपादानत्वं स्यात्
न ब्रह्मणः किं च जीवाश्रितमायाविषयीकृतं ब्रह्मेति मते
ब्रह्मण उपाध्यनङ्गीकारेण नियन्तृत्वजगत्कर्तृत्वादेरभावप्रसङ्गश्च
इति चेत् ? उच्यते जीवाश्रितेति पदेन जीवत्वविशिष्टचैतन्या-
श्रितत्वं विवक्षितं न भवति किन्तु अक्षरब्राह्मणानुरोधेन
चैतन्याश्रितत्वमेव जीवत्वं तु मायापदवेदनीयाविद्यायाः
चैतन्ये वृत्तौ अवच्छेदकमिति जीवाश्रितमायेति उच्यते न च
जीवत्वस्य अपि चैतन्ये वृत्तौ मायैव अवच्छेदिका वाच्येति परस्पर-
राश्रयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । द्रव्यत्वगुणाश्रयत्वयोरिव परस्पर-
स्थितिप्रयोजकतया परस्परपेक्षत्वलक्षणपरस्पराश्रयत्वस्य
अदोषत्वात् परस्परराश्रयो हि उत्पत्तौ ज्ञप्ती वा दोषो भवेत्
स च प्रकृते नास्ति अविद्याजीवत्वयोरनादित्वात् नित्यमाक्षि-
भास्यत्वाच्च न च जीवत्वस्य अविद्यास्थितिं प्रात तु नियामक-
त्वकल्पनं व्यर्थमिति वाच्यम् ? ब्रह्मणि तस्याः स्थितिनिवार-
कत्वात् निरवद्यं निरञ्जनमिति श्रुत्या ब्रह्मणो निर्दोषत्वावगमेन
तस्य अविद्यारूपदोषाश्रयत्वानुपपत्तेर्न च वस्तुतो निर्दोषत्वपरा
सा श्रुतिरिति वाच्यम् ? तथा सङ्कोचे मानाभावात् ईश्वररूप-

सिद्धान्तमुक्तावलीकृतस्तु मायाशक्तिरेव उपा-
दानं न ब्रह्म तदेतत् ब्रह्म अपूर्वमनपरमवाङ्मं न

ब्रह्मवज्जीवस्य अपि वस्तुतो निर्दोषत्वाच्च न च मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिविरोधः गृही धनो देवदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य गृहाद्याश्रयत्वाभावेऽपि प्रत्ययस्य स्वस्वाभिभावलक्षणसम्बन्धान्तरबोधकत्ववत् महेश्वरशब्दितब्रह्मणो मायाश्रयत्वाभावेऽपि मायाब्रह्मणोर्विषयविषयीभावलक्षणसम्बन्धान्तरबोधकतया मायिनमिति श्रुत्युपपत्तेः प्रपञ्चस्य जीवाश्रितमायाविषयीकृत-ब्रह्मविवर्तत्वमात्राभ्युपगमात् न जीवस्य जगदुपादानत्वप्रसङ्गः ब्रह्मण उपाध्यभावेऽपि सर्वनियन्तृत्वादिजीवाविद्याविषयीकृतब्रह्मविवर्ततया ब्रह्मधर्मत्वेन एव कल्प्यते न जीवाविद्या परिणामतया जीवधर्मत्वेन अनुभवविरोधात् ब्रह्मणि च सर्वनियन्तृत्वसर्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वादिप्रतिपादकशास्त्रस्य कल्पकस्य सत्त्वाच्च तस्मात् सिद्धं जीवाश्रितमायाविषयीकृतं ब्रह्म प्रपञ्चाकारेण विवर्तमानतया उपादानमिति उक्तं च आरम्भणाधिकरणभाष्ये मूलकारणमेव अग्न्यात् कार्यात् तेन तेन कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यत इति अग्न्यात् कार्यादिति अग्न्यकार्यपर्यन्तमित्यर्थः । नटो हि द्रष्टृभिरविज्ञातनिजरूप एव तत्तदभिनयासत्त्वरूपतां प्रतिपद्यते एवं जीवैरविज्ञाततत्त्वं सदब्रह्मासत्त्ववियदादिप्रपञ्चाकारतां तद्वारा व्यवहारविषयतां च प्रतिपद्यते इति भाष्यार्थः । अत्र नटदृष्टान्तोक्त्या वाच्यस्य मत्तं भाष्याभिमतं निश्चोयते तदुक्तं कल्पतरौ ।

अज्ञातनटवत् ब्रह्म कारणं शङ्करोऽब्रवीत् ।

जीवाज्ञानं जगद्भोजं जगौ वाचस्यतिष्ठथेति ॥

तस्य कार्यं करणं च विद्यते इत्यादिश्रुतेः । जग-
दुपादानमायाधिष्ठानत्वेन तु उपचारादुपादानं
तादृशमेव उपादानत्वं लक्षणं विवक्षितमित्याहुः ३८

[अथ जीवेश्वरस्वरूपनिरूपणम्]

अथ क ईश्वरः को वा जीवः ? अत्र उक्तं
प्रकटार्थविवरणे अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिः
चिन्मात्रसम्बन्धिनी माया तस्यां चित्प्रतिबिम्ब
ईश्वरः । तस्या एव परिच्छिन्नाऽनन्तप्रदेशेषु
आवरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषु चित्प्रति-
बिम्बो जीव इति ॥३९॥

इदानीं मायाया एव मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति
श्रुतिस्वरसानुरोधेन मुख्यमुपादानत्वमिति स्वीकृत्यापि
ब्रह्मलक्षणासम्भवं परिहरति सिद्धान्तमुक्तावलीकृतस्त्विति ।
तत्प्रकृतम् एतत् बुद्ध्यादिसाक्षिरूपं पूर्वं कारणं न विद्यते
यस्य तदपूर्वम् अपरं कार्यं न विद्यते यस्य तदनपरं तस्य
ब्रह्मणः करणं च जगत्सृष्टिसाधनं च इत्यर्थः । इत्यादिश्रुतेर्न
ब्रह्मोपादानमित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वप्रतिपा-
दकश्रुतिसूत्रभाष्यादिविरोध इत्यत आह जगदिति । तुशब्दो-
पधारणे तादृशमेव इति जगदुपादानमायाधिष्ठानत्वमेव
त्वर्थः ॥३८॥

पूर्वत्र ईश्वरस्य जगदुपादानत्वमुक्तं जीवाश्रित-
मायेत्यादौ जीवोऽपि व्यवहारतः इदानीं तयोः स्वरूपं
निरूपयितुं प्रश्नमवतारयति अथेति । मायां तु प्रकृतिमिति

श्रुतौ या भूतप्रकृतित्वेन माया प्रसिद्धा तस्यां चैतन्यप्रति-
विम्ब ईश्वरः । ननु मायिनं तु महेश्वरमिति वाक्यशेषे
मायाया ईश्वराश्रितत्वप्रतिपादनात् ईश्वरस्य मायाप्रतिविम्बत्वं
न सम्भवति उपाधेः प्रतिविम्बाश्रितत्वाददर्शनादिति शङ्कां
निराचष्टे चिन्मात्रसम्बन्धिनीति । चिन्मात्राश्रितेत्यर्थः । मात्रपदेन
विम्बत्वादेर्व्यवच्छेदः । वाक्यशेषेऽपि महेश्वरपदं चिन्मात्र-
लक्षकम् इति भावः । सांख्याभिमतप्रकृतेरिव मायायाः
सत्यत्वं वारयति अनिर्वाचेति । माया तावद् ब्रह्मचैतन्यात् न
वस्तुतो भिन्ना ब्रह्मव्यांतरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वप्रतिपादक-
श्रुतिविरोधेन वस्तुतः तस्यास्ततो भेदासम्भवात् नापि अभिन्ना
चैतन्यजडयोरैक्यायोगात् नापि चैतन्याङ्गिन्नाभिन्ना एकत्र
भिन्नत्वाभिन्नत्वयोर्विरोधेन असम्भवात् एवं न तावत् माया सती
अद्वैतश्रुतिविरोधादेव नापि असती भूतप्रकृतित्वानुपपत्तेः
नापि सदसती सत्त्वासत्त्वयोरैकत्र विरोधात् एवं न तावत् माया
सावयवा तस्याः सादित्वप्रसङ्गेन तत्प्रतिविम्बभूतेश्वरस्य अपि
सादित्वप्रसङ्गात् मायायाः सादित्वे तत्प्रकृतित्वेन मायान्तरापि
ज्ञायामनवस्थाप्रसङ्गाच्च नापि निरवयवाप्रकृतित्वाभावप्रसङ्गात्
सावयवपदार्थानामेव लोके प्रकृतित्वदर्शनात् नापि उभयरूपा
सावयवत्वनिरवयवत्वयोरैकत्र विरोधात् तस्मात् सर्वप्रकारेण
निर्वक्तुमशक्यतया माया अनिर्वाच्या इत्यर्थः । तस्याः परिच्छिन्ना-
नन्तप्रदेशेषु चैतन्यप्रतिविम्बो जीवः न साक्षात् तस्यामिव चित्प्रति-
विम्बो जीव इति एवकारार्थः । प्रदेशानां परिच्छिन्नत्वविशेषणं
तत्प्रतिविम्बरूपजीवानां परिच्छिन्नत्वलाभार्थम् । तथा च भाष्ये
तत्र तत्र जीवानां परिच्छिन्नत्वनिरूपणं सङ्गच्छते तथा हि
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् [व्या० सू० अ० १ पा० २ सू० १] इति अधिकारो
सौत्रशरीरपदव्याख्यानरूपं भाष्यशरीर इति शरीरे भव इत्यर्थः ।

तत्त्वविवेके तु त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रक-
तैर्जीवेशावभासेन करोति माया च अविद्या
च स्वयमेव भवति इति श्रुतिसिद्धौ द्वौ रूपभेदौ

ननु ईश्वरोऽपि शरीरे भवति सत्त्वं शरीरे भवति न तु शरीर एव
भवति आकाशवत् सर्वगतञ्च नित्य इति व्यापित्वश्रवणात्
जीवस्तु शरीर एव भवति तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र
वृत्त्यभावादिति । तथा द्युभ्याद्यधिकरणगतं [प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयपादस्य प्रथमसूत्रम्] भाष्यं न च उपाधिपरिच्छिन्न-
स्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्यादायतनत्वं सम्यक् सम्भवतीति
प्राणभृतो जीवस्य द्युभ्यादिशब्दितजगदायतनत्वं मुख्यं
न सम्भवति अविभुत्वादिति भाष्यार्थः पटस्य आरम्भकत-
न्तव इव मायाया न प्रदेशाः सन्ति तस्या अमादित्वात् किन्तु
मायायां विक्षेपावरणशक्तीनाम् आनन्त्याद्विक्षेपावरणशक्ति-
मङ्गागा एव प्रदेशा विवक्षिता इत्याशयेन आह आवरणविक्षे-
पशक्तिमदिति ब्रह्मचेतन्यावरणानुकूला शक्तिः आवरणशक्तिः
आवरणं च ब्रह्म नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारयोग्यत्वं
विक्षेपपदेन तत्तज्जीवसाधारणदुःखादिकं विवक्षितं तदनुकूल-
शक्तिर्विक्षेपशक्तिरित्यर्थः । ननु मायाप्रदेशानां जीवोपाधित्व-
वर्णनमनुपपन्नम् आनुमानिकाधिकरणभाष्यादौ [प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थपादस्य प्रथमसूत्रम्] अविद्याजीवोपाधित्वव्यवहारविरोध-
प्रसङ्गात् अत आह अविद्याभिधानेषु इति । मायाप्रदेशानामेव
भाष्यगताविद्यापदाभिलष्यत्वात् न तद्विरोध इति भावः ॥३८॥

एकस्यामेव मूलप्रकृतौ प्रदेशप्रदेशिभावेन अनिर्वचनीयं
भेदं कल्पयित्वा जीवेश्वरयोः प्रतिविम्बरूपत्वमुक्तमिदानीं
तस्यामेव प्रकारान्तरेण रूपभेदं कल्पयित्वा तदुपपादयति

रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया तदभि-
 भूतमलिनसत्त्वा अविद्येति मायाविद्याभेदं परि-
 कल्प्या मायाप्रतिविम्ब ईश्वरोऽविद्याप्रतिविम्बो
 जीव इति उक्तम् । एकैव मूलप्रकृतिर्विज्ञेयप्रा-
 धान्येन मायाशब्दिता ईश्वरोपाधिः आवरणप्रा-
 धान्येन अविद्याऽज्ञानशब्दिता जीवोपाधिः ।
 अत एव तस्या जीवेश्वरसाधारणचिन्मात्रसम्ब-
 न्धित्वेऽपि जीवस्यैव अज्ञोऽस्मि इति अज्ञानसम्ब-
 न्धानुभवो न ईश्वरस्य इति जीवेश्वरविभागः
 क्वचिदुपपादितः ॥ ४० ॥

तत्त्वविवेके तु इति । भेदकल्पनावलक्षण्यद्योतनार्थः तु
 शब्दः । रूपभेदौ इति स्त इति शेषः । रजस्तमोऽनभिभूत-
 त्वमेव सत्त्वस्य शुद्धत्वं शुद्धसत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्माया मलिनसत्त्व-
 प्रधाना प्रकृतिरविद्या इत्यर्थः । रजस्तमोऽनभिभूतत्वमेव सत्त्वस्य
 मलिनत्वं सत्त्वशुद्धशुद्धिभ्यां मायात्वाविद्यात्वाख्यौ श्रुत्युक्त-
 रूपभेदौ निरूप्य विज्ञेयपावरणशक्तिभेदेन श्रुत्युक्तरूपभेदावेव
 निरूपयति एकैवेति । अतएवेति जीवस्यावरणशक्तिमदुपाधि-
 मत्वादेव इत्यर्थः । तस्या इति जीवेश्वरोपाधिभूतायाः
 प्रकृतेः प्रतिविम्बरूपजीवेश्वरसाधारणविम्बचैतव्याश्रितत्वेऽपि
 इत्यर्थः । न ईश्वरस्य इति । अत्रापि अतएवेति अस्यानुसङ्ग-
 आवरणशक्तेरीश्वरोपाधिकोटी अननुप्रवेशादेव इति तदर्थः ।
 तथा च जीवेश्वरी प्रति प्रकृतेः साधारणत्वादेकस्य सर्वज्ञत्व-

संचेपशागीरके तु कार्योपाधिरयं जीवः
कारणोपाधिगीश्वर इति श्रुतिमनुसृत्य अवि-
द्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः अन्तःकरणे चित्-
प्रतिबिम्बो जीवः । न च अन्तःकरणरूपेण
द्रव्येण घटेन आकाशस्येव चैतन्यस्य अवच्छेदस-
म्भवात्तदवच्छिन्नमेव चैतन्यं जीवोऽस्त्विति
वाच्यम् । इह परत्र च जीवभावेन अवच्छेद-
चैतन्यप्रदेशस्य भेदेन कृतज्ञानाऽकृताभ्यागमप्र-
सङ्गात् । प्रतिबिम्बस्तु उपाधिर्गतागतयोरवच्छेदक-
गतागतयोरवच्छेदवत् न भिद्यते इति प्रतिबि-
म्बपक्षे न अयं दोष इत्युक्तम् ॥४१॥

मपरस्य अज्ञत्वमिति यद्वैलक्षण्यं श्रुत्यनुभवसिद्धं तत्कथं सम्भव-
तीति शङ्काया अनवकाश इति भावः ॥४०॥

मतान्तरमाह संचेपेति । श्रुतौ कारणपदमविद्यापरं
कार्यपदमन्तःकरणपरमिति मत्वा आह, अविद्यायाम्
इत्यादिना । ननु जीवेशावभासेन करोति माया च अविद्या
च स्वयमेव भवतीति श्रुतिविरोधः तस्यां श्रुतौ जीवस्य
कारणोपाधिकत्वप्रतीतिरिति चेत् ? उच्यते जीवेशावभासेन करो-
तीति पूर्वभागेन हि जीवेश्वरयोरुभयोरपि प्रतिबिम्बभावः
प्रतीयते न च विम्बैक्यस्थले उपाधिभेदं विना प्रतिबिम्ब-
भेदः सम्भवति सूर्यादिप्रतिबिम्बस्थले उपाधिभेदं विना
प्रतिबिम्बभेदादर्शनात् तथा च उदाहृतश्रुतौ प्रतिबिम्ब-
रूपयोः जीवेशयोः यथाक्रमं मायाविद्यापदाभ्यामुपाधी समर्थ्यते

मायापदं च अत्र मायाकार्यन्तःकरणपरं न च एवं मूलप्रकृतिं प्रकृत्यप्रवृत्तायां जीवेशी इति श्रुती माया च अविद्या च स्वयमेव भवतीति वाक्येन मायाविद्ययोरुभयोरपि मूलप्रकृत्यभेदोपपादनविरोध इति वाच्यम् ? मूलप्रकृत्यविद्ययोरिव मायाशब्दितान्तःकरणमूलप्रकृत्योः सुस्थामेदाभावेऽपि प्रकृतिविकारभावप्रयुक्ताभेदसत्त्वेन तावता माया च अविद्या च स्वयमेव भवतीति वाक्यशेषोपपत्तेरिति भावः । ननु अविद्यावच्छिन्नचैतन्यमेव ईश्वरोऽस्तु तथान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यमेव जीवोऽस्तु अविद्यान्तःकरणाधिष्ठानचैतन्ययोस्तदवच्छिन्नत्वस्य क्लृप्तत्वात्तदतिरिक्तप्रतिविम्बकल्पनायां गौरवात् च इत्याशयेन शङ्कते न चेति । ननु प्रतिविम्बचैतन्यमिति एवकारार्थः जीवग्रहणमौखरस्य अपि उपलक्षणं जीवेश्वरयोः प्रतिविम्बतायाः श्रुतिसिद्धत्वात् न कल्पनागौरवदोषोऽस्ति इत्यभिप्रेत्य जीवस्य अवच्छिन्नत्वपक्षे दोषमाह, इहेति । अस्मिन् लोके ब्राह्मणादिशरीरगतान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यप्रदेशस्य कर्मकर्तृत्वात् लोकान्तरे देवादिशरीरगतान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यप्रदेशस्य च अकर्तृर्भोक्तृत्वात् कृतज्ञानादिप्रसङ्गः । येन कर्म कृतं न तस्य भोगः । येन कर्म न कृतं तस्याकृतकर्मफलभ्यागम इत्यर्थः । न च ब्राह्मणादिशरीरगतस्य एव अन्तःकरणस्य लोकान्तरे गमनाभ्युपगमात् तदवच्छिन्नचैतन्यप्रदेशस्य एव तत्रापि गमनमस्त्विति वाच्यम् ? घटस्य देशान्तरगमनेऽपि तदवच्छिन्नाकाशप्रदेशस्य गमनादर्शनादिति भावः । प्रतिविम्बस्यावच्छेद्यचैतन्यापेक्षया वैलक्षण्यद्योतनार्थः तु शब्दः । गतागतयोरिति गमनागमनयोः सतीरपि अवच्छेद्यप्रदेशवत् भिद्यते इत्यर्थः । सूर्यादिप्रतिविम्बवति जलपूर्णघटादौ देशान्तरनीयमानेऽपि प्रतिविम्बभेदादर्शनादिति भावः ॥४१॥

एवमुक्तेषु एतेषु जीवेश्वरयोः प्रतिविम्बविशेष-
षत्वपक्षेषु यद्विम्बस्थानीयं ब्रह्म तन्मुक्तप्राप्यं
शुद्धचैतन्यम् । चित्रदीपे जीव ईशो विशुद्धा
चिदिति त्रैविध्यप्रक्रियां विहाय यथा घटाव-
च्छिन्नाऽऽकाशो घटाकाशः तदाश्रिते जले प्रतिवि-
म्बितः साभ्रनक्षत्रो जलाकाशः अनवच्छिन्ना

ननु चन्द्रादिप्रतिविम्बवतां जलपात्राणां मध्ये एकस्य नाशे
तद्वततया प्रतीतस्य प्रतिविम्बस्य विम्बेन एकीभावः प्रत्यक्षे-
णानुभूयते न तथा प्रतिविम्बान्तरेण एवं प्रतिविम्बरूपजीवस्य
प्रपि विदेहकैवल्यसमये विम्बभूतशुद्धब्रह्मभाव एव स्यात् न
नु प्रतिविम्बेश्वरभावापत्तिर्दृष्टविरोधादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या
परिहरति एवमुक्तेषु इति ।

विम्बस्थानीयमिति लोके प्रसिद्धचन्द्रादिरूपविम्बस्थानीय-
मित्यर्थः । ननु विम्बत्वविशिष्टं चैतन्यं कथं शुद्धमिति चेत् ? न
शुद्धपदेन सर्वज्ञत्वकर्तृत्वादिधर्मराहित्यस्य विवक्षितत्वादिति
चित्रदीपे चिद्वैविध्यप्रक्रियां विहाय चैतन्यस्य चातुर्विध्यं
परिकल्प्य जीवेश्वरविभागो दर्शित इति सम्बन्धः । तथा च
चित्रदीपवचनं कूटस्थो ब्रह्मजीवेशो इत्येवं चिञ्चतुर्विधघटा-
काशमहाकाशो जलाशाभ्रखे यथेति एतत् श्लोकोपात्तदृष्टा-
न्तभागं संगृह्णाति यथेत्यादिना । तदाश्रित इति घटान्तःस्था-
काशाश्रित इत्यर्थः । अभ्रनक्षत्रसाहित्यविशेषणम् आकाशस्य
जले प्रतिविम्बाभावशङ्कानिरासनार्थम् इत्थं च तद्विरास-
पकारो विवक्षितः यदा जले अभ्रनक्षत्राणां प्रतिविम्बोऽनु-

महाकाशः महाकाशमध्यवर्तिनि मेघमण्डले
 वृष्टिलक्षणकार्यानुमेयेषु जलरूपतदवयवेषु तुषा-
 राकारेषु प्रतिविम्बितो मेघाकाश इति वस्तुतः
 एकस्य आकाशस्य चातुर्विध्यं तथा स्थूलसूक्ष्मदे-
 हद्वयस्य अधिष्ठानतया वर्त्तमानं तदवच्छिन्नं
 चैतन्यं कूटवन्निर्विकारत्वेन स्थितं कूटस्थं तत्र

भूयते तदा तैः सह आकाशप्रतिविम्बोऽपि अनुभूयत एव इति
 न आकाशप्रतिविम्बाभावश्चावकाश इति अनवच्छिन्न इति
 घटानवच्छिन्न इत्यर्थः। मेघमण्डले ये जलरूपाः तदवयवा-
 स्तेषु प्रतिविम्बित इति सम्बन्धः तच्छब्दो मेघमण्डलपरः
 मेघमण्डले जलानि सन्ति चेत् कुतो नोपलभ्यन्ते इत्याशङ्क-
 न कार्या तेषां तुषारवत् सूक्ष्मरूपत्वादित्याशयेन आह तुषा-
 रिति। तत्र जलसत्त्वे मानमाह वृष्टिलक्षणेति श्लोकोपात्त-
 दार्ष्टान्तिकभागं गृह्णाति तथेति। सूक्ष्मेति घ्राणरसनचक्षुः-
 श्रोत्रत्वगास्थानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्था-
 स्थानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानादयः पञ्चवायवः मनो
 बुद्धिचेति अन्तःकरणं द्विविधमाहुत्य सप्तदशकं लिङ्गरौरं
 दार्ष्टान्तिके घटस्थानीयं सूक्ष्मदेहशब्दार्थः देहद्वयावच्छिन्नं
 चैतन्यं घटाकाशस्थानीयं कूटस्थशब्दार्थः चैतन्यस्य देहद्वया-
 वच्छिन्नत्वे हेतुरधिष्ठानतया वर्त्तमानत्वं काष्ठविशेषलम्बायः
 पिण्डविशेषः कूटशब्दार्थः तद्वत् अचलतया तिष्ठतीति
 कूटस्थः तत्र कूटस्थे कल्पितं घटगतजलस्थानीयं यदन्तःक-
 कारणं तस्मिन् प्रतिविम्बितमित्यर्थः। कूटस्थचैतन्यातिरिक्तं

कल्पिते अन्तःकरणे प्रतिविम्बितं चैतन्यं संसार-
योगी जीवः अनवच्छिन्नं चैतन्यं ब्रह्म तदाश्रिते
मायातमसि स्थितासु सर्वप्राणिनां धीवासनासु
प्रतिविम्बितं चैतन्यमौश्वर इति चैतन्यस्य चातु-
र्विध्यं परिकल्प्यान्तःकरणधीवासनोपरक्ताऽज्ञा-
नोपाधिभेदेन जीवेश्वरविभागो दर्शितः । अयं
च अपरस्तदभिहितो विशेषः चतुर्विधेषु एषु चैत-

चिदाभासकल्पनायाः प्रयोजनमाह संसारेति । कूटस्थचैतन्यस्य
न संसाराश्रयत्वं तस्य जन्ममरणादिलक्षणसंसाराश्रयत्वे
कूटस्थत्वव्याघातादिति भावः । महाकाशस्थानीयब्रह्माश्रिते
मेघमण्डलस्थानीये मायास्थतमसि स्थिताः याः धीवासनाः
तासु प्रतिविम्बितमित्यर्थः । जाग्रत्स्वप्नावस्थादयगतानि
स्थूलान्तःकरणानि धियां तासां सुषुप्त्यवस्थागताः सूक्ष्मावस्थाः
वासना विवक्षिताः । अन्तःकरणेति । अन्तःकरणं च धीवासनो-
परक्ताज्ञानं च ते एवोपाधी तयोर्भेदेन इत्यर्थः । धीवासनाना-
मानक्यात् तासु प्रतिविम्बचैतन्यरूपेश्वरस्य नानात्वशङ्का-
प्राप्त्यर्थं वासनोपरक्ताज्ञानोपाधिकत्वमुक्तं पूर्वमतेषु विम्बप्रति-
विम्बयोर्भेदमात्रं कल्पितं स्वतस्तयोरभेद एव इति इममर्थं सिद्धं
त्वा अस्मिन् मते ततो विशेषमाह अयं चेति । अस्मिन्
मते पूर्वं विज्ञातुर्विध्यलक्षण एको विशेषः उक्तः तदपेक्षया अपरः
न्यः प्रतिविम्बमिथ्यात्वरूपो विशेषस्तदभिहितः तत्र
वददीपे अभिहित इत्यर्थः । अपरं विशेषमेव दर्शयति
तुर्विधेऽपि । अहमिति प्रकाशमानो जीवः शुक्लौ

न्येषु जीवोऽहमिति प्रकाशमानः कूटस्थे अविद्या-
तिरोहिताऽसङ्गानन्दरूपविशेषांशे शुक्तौ रूप्यवत्
अध्यस्तः । अत एवेदन्त्वरजतत्वयोरिव अधिष्ठा-
नसामान्यांशाध्यस्तविशेषांशरूपयोः स्वयन्त्वाऽ-
हन्त्वयोः सह प्रकाशः स्वयमहं करोमि इत्यादौ ।
अहन्त्वं तु अध्यस्तविशेषांशरूपं पुरुषान्तरस्य पुरु-
षान्तरे अहमिति व्यवहाराभावेन व्यावृत्तत्वात् ।
स्वयन्त्वं च अन्यत्वप्रतियोग्यधिष्ठानसामान्यांशरूपं

रूप्यवदध्यस्त इति सम्बन्धः । ननु इदन्त्वेन सामान्य-
रूपेण ज्ञाते शुक्तित्वादिविशेषरूपेण अज्ञाते शुक्त्यादौ रूप्या-
द्यध्यासो दृष्टः इह तु तथा सामान्यरूपेण ज्ञातं विशेषरूपेण
च अज्ञातं किञ्चिदधिष्ठानं न उपलभ्यते इत्याशङ्क्याह, कूटस्थ-
इति । ननु अविद्याया कूटस्थस्य असङ्गत्वानन्दत्वपूर्णत्वादि-
विशेषांशस्य आवृत्ततया शुक्तित्वादिवदप्रतीतावपि शुक्तेरिद-
न्त्वेनैव कूटस्थस्य केनचित् सामान्येन रूपेण प्रकाशो न दृश्यते
किञ्च इदं रजतमित्यत्र अधिष्ठानसामान्यांशस्य आरोप्यविशे-
षांशस्य च सह प्रकाशो दृश्यते प्रकृते तु अहमर्थरूपो विशेष-
एव अहमिति प्रकाशते न तु सामान्यांशः कश्चिदतो अह-
मर्थस्य रूप्यवदध्यस्तत्वकल्पनं न युक्तमित्याशङ्क्याह, अत-
एवेति । अहमर्थस्य कूटस्थेऽध्यस्तत्वकल्पनादेव इत्यर्थः । स्वय-
न्त्वाहन्त्वयोरिति कूटस्थस्य हि स्वयन्त्वं सामान्यरूपं न कूट-
स्थत्वं तस्य शाल्लैकगम्यत्वात् स्वयन्त्वं च कूटस्थस्य अमहर्षा-
रोपकाले तेन सह प्रकाशते तत्पूर्वकालेऽपि स्वयन्त्वं

स्वयं देवोदत्तो गच्छतीति पुरुषान्तरेऽपि व्यव-
हारेण अनुवृत्तत्वात् । एवं परस्परार्थासा-
देव कूटस्थजीवयोरविवेको लौकिकानाम् ।

भानमविरुद्धं तस्य नित्यचैतन्यात्मककूटस्थस्वरूपत्वाभ्युपगमात्
स्वयं त्वकूटस्थचैतन्ययो राहोः शिरः पुरुषस्य चैतन्यमितिवत्
भेदकल्पनया धर्मीधर्मिभावोपपत्तेश्च अतः कूटस्थस्य स्वयन्त्वेन
सामान्यरूपेण सदा प्रकाशसत्त्वात् अहमर्थरूपचिदाभासा-
ध्यासाधिष्ठानत्वमविरुद्धमिति भावः । अहमर्थस्य रूप्यवद्भिषे-
रूपत्वं दर्शयति अहम्त्वं हीति । अहमर्थ इत्यर्थः । अध्यस्त-
विशेषांशरूपमिति श्रुत्यादौ अध्यस्तो यो विशेषांशो रूप्यादि-
स्तद्रूपं तत् सदृशमित्यर्थः । सादृश्यं च व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वात्
इति व्यावृत्तत्वावगमादित्यर्थः । तेन हेतुसाध्ययोरभेदः
व्यावृत्तत्वावगमे हेतुर्व्यवहाराभावः स्वयन्त्वस्य इदम्त्ववत् सामा-
न्यरूपत्वं दर्शयति स्वयन्त्वं चेति । स्वयमन्य इति लोकाव्यव-
हारे स्वयन्त्वमन्यत्वं प्रतिद्वन्द्वितया प्रसिद्धमिति दर्शयितुम्
प्रत्यत्वप्रतियोगीति स्वयन्त्वस्य विशेषणमिति बोध्यम् ।
ननु स्वयमहमिति प्रकाशमानयोः कूटस्थजीवयोः शक्तिरज-
योरिव भेदसत्त्वे सर्वेषां कुतो भेदो नोपलभ्यते तत्र आह
मिति । अहमर्थजीवस्य शक्ती रूप्यवत् कूटस्थाध्यस्तात्वे सती-
त्यर्थः । परस्परैति तयोरभेदार्थासादेव अविवेकः विवेकाभावो
दानुभवाभावः इत्यर्थः । ननु इदं रजतमिति भ्रमस्थले शक्ति-
यमिति विशेषदर्शनेन इदं रजतमिति प्रतीतयोः सामान्यविशे-
षदार्थयोः शक्तित्वरजतत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वमिच्छयात् तयोर्भेद
पियते इह तु जीवकूटस्थयोः कथं भेदोऽवगन्तव्यः तदभावे

विवेकस्तु तयोर्वृहदारण्यकी प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येव अनुविनश्यतीति जीवा-
भिप्रायेण सायोपाधिविनाशानुविनाशप्रतिपाद-
नेनाऽविनाशी वा अरेऽयमात्मेति कूटस्थाभि-

हि स्वयमहमिति सामान्यविशेषभावेन प्रकाशमानयोः तयोः
सत्त्वरजतस्थले रजतेदमर्थयोरिव वस्तुत एकापत्त्या अहमर्थ-
रूपजीवस्य स्वयं शब्दार्थभूतकूटस्थे कल्पितवासिद्धेरित्याशङ्क्य
श्रुत्या तयोर्भेदं दर्शयति विवेकस्त्विति । तु शब्दः शङ्काव्याह-
त्यर्थः विवेको भेदानुभवः एतेभ्यः सन्निहितेभ्यः देहादिसङ्घात-
रूपेण परिणतेभ्यः उपाधिरूपेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय साम्येन
उत्थाय उपाधिरूपबुध्याद्युत्पत्त्या उत्पत्तिं प्राप्येत्यर्थः । तानि उपा-
धिभूतानि बुध्यादीनि तत्त्वज्ञानेन विनश्यन्ति तदा तानि अनु-
विनश्यतीति श्रुत्या औपाधिकस्य आत्मनो विनाशित्वं प्रति-
पाद्यते तच्च अन्तःकरणप्रतिविम्बरूपस्य उपाध्यायत्तस्य जीवस्य
मिथ्यात्वे सति सम्भवति औपाधिकजीवस्य सत्त्वत्वे तु तस्य
विनाशित्वप्रतिपादकवचनं न सङ्गच्छते तथा अयं प्रज्ञानघन
आत्मा अरे मैत्रेयि ! अविनाशी वा अविनाश्यैव न तु
उपाधिविनाशात् नश्यतीति कूटस्थचैतन्यस्य श्रुत्या नाशाभावः
प्रतिपाद्यते एतदुक्तं भवति अयमात्मा प्रज्ञानघन एव एतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थायित्वादिश्रुत्या चिदेकरस आत्मैव उपा-
धुत्पत्तिमनूत्पद्यते तन्नाशमनुनश्यतीति उपाधुत्पत्तिविनाश-
व्यतिरेकेण उत्पत्तिविनाशी चिदात्मनः प्रतिपाद्यते अनुवि-
नश्यतीति अनुशब्दप्रयोगात् न च तस्य स्वतो विनाशादिमात्रं
सम्भवति अविनाशी वा अरेऽयमात्मेतिवाक्येन विज्ञानघनात्मनी

प्रायेणाऽविनाशप्रतिपादनेन च स्पष्टः अहमर्थस्य
जीवस्य विनाशित्वे कथमविनाशिव्रह्माऽभेदः ।

विनाशाभावप्रतिपादनविरोधात् अतः चिदात्मन उत्पत्तिवि-
नाशवता प्रतिविम्बचैतन्यरूपजीवेन तादात्म्यमादाय विनाशा-
दिबचनमुपपादनीयं ततश्च भ्रमस्थलीय रजतेदमर्थयोरिव
अत्रापि विनाशित्वाविनाशित्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वनिश्चयादेव
जीवकूटस्थयोर्भेदः स्पष्टः भासते इति ततः प्राक् कूटस्थचैतन्ये
जीवरूपाहमर्थस्याध्याससिद्धिरिति उदाहृतश्रुत्या प्रतिविम्ब-
जीवस्य विनाशित्वोपगमे श्रुत्यन्तरविरोधमाशङ्कते अहम-
र्थेति । अभेद इत्यनन्तरमहं ब्रह्मास्तीति वाक्येन प्रतिपाद्यत इति
शेषः । विनाशविनाशिनोरभेदायोगादिति भावः । परि-
हरति नेदमिति । सोऽयमित्यादिसमानाधिकरणवाक्यस्य यथा
प्रभेदो वाक्यार्थो दृश्यते तथा अयं स्थाणुः पुरुष इत्यादिसमा-
नाधिकरणवाक्यस्य बाधारूपो वाक्यार्थो दृश्यते यः स्थाणुः
स पुरुष इत्यत्र हि पुरुषे आरोपितस्य प्रातिभासिकस्य स्थाणोः
प्रावहारिकपुरुषेण सह अभेदो न वाक्यार्थः बाधितत्वात्
केन स्थाण्वारोपाधिष्ठानभूते पुरुषे वस्तुतः स्थाणुतादात्म्या-
वाकरूपाबाधावाक्यार्थः । तथाच यः स्थाणुः स पुरुष इति
वाक्येन वस्तुतः स्थाणुतादात्म्यभाववानयं पुरुष इति बोधो
जायते तेन च बोधेन पुरुषे स्थाण्वारोपः सविषयो निवर्त्तते
यम् अहंब्रह्मास्मीति वाक्येन अहमर्थभूतजीवतादात्म्यशून्य-
बोधो अस्मीति ज्ञानं जायते तेन ज्ञानेन अहं ज्ञाता कर्त्ता
बो दुःखीत्यारोपः कर्त्तृत्वादिधर्मविशिष्टाहमर्थेन स्वविषयेण
ह निःशेषं निवर्त्तते आरोपिताहमर्थनिवृत्तौ च सत्यां

नेदमभेदे सामानाधिकरण्यं किं तु बाधायां यथा
 यः स्थाणुरेष पुमानिति पुरुषत्वबोधेन स्थाणुत्व-
 बुद्धिर्निवर्त्यते एवमहं ब्रह्मास्मीति कूटस्थब्रह्म-
 रूपत्वबोधेनाध्यस्ताहमर्थरूपत्वं निवर्त्यते । योऽयं
 स्थाणुः पुमानेष पुंधिया स्थाणुधीरिव ब्रह्मा-

जीवस्य यद्वास्तवं रूपं कूटस्थचैतन्यात्मकं तत् पूर्णब्रह्मरूपेण
 अवतिष्ठते इति न श्रुत्यन्तरविरोध इति भावः । अक्षरार्थस्तु इदं
 ब्रह्माहं पदयोः समानविभक्तिमत्त्वरूपं सामानाधिकरण्यम-
 भेदरूपेऽर्थेन अभ्युपगम्यते येन अभेदासम्भवो दोषः स्यात् । ननु
 पश्यभेदो न वाक्यार्थः कः तर्हि स इति शङ्कते किन्त्विति ।
 बाधा अत्र वाक्यार्थो विवक्षित इत्याह, बाधायामिति । पुरु-
 षत्वपदेन कल्पितस्थाणुतादात्म्याभाववत्त्वं विवक्षितं बाधायां
 वाक्यार्थत्वस्वीकारात् अहं ब्रह्मास्मीत्यत्रेति पदानन्तरं वाक्य-
 जन्मेनेति शेषः । अत्र वाक्यार्थज्ञानस्य अहंब्रह्मास्मीत्याका-
 रत्वाभावात् कूटस्थब्रह्मरूपत्वपदेनापि वस्तुतः अहमर्थतादा-
 त्म्याभाववत् कूटस्थब्रह्मरूपत्वं विवक्षितं बाधाया एव वाक्य-
 र्थबोधविषयत्वाभ्युपगमात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरधिष्ठान-
 आरोपितार्थाभाववत्त्वमारोपितात्यन्ताभावस्य अधिष्ठानाति-
 रिक्तत्वमिति मतमाश्रित्यास्माभिरुक्तमिति ध्येयम् । अध्यस्ताह-
 मर्थरूपत्वमिति अध्यस्तो योऽहमर्थस्तद्रूपत्वं तादात्म्यं निव-
 र्तत इति बोधफलमुक्तम् । महावाक्यस्य बाधार्थकत्वं
 स्वकपोलकल्पितं किन्तु सुरेश्वराचार्यैरुक्तमित्याह, योऽयमिति
 मन्दाश्वकारे यः स्थाणुः गृहीतः एषोऽयं पुमानित्यात्मवाक्यं

स्मीति धियाऽशेषा अहं बुद्धिर्निवर्त्यत इति
नैष्कर्म्यसिद्धिवचनात् । यदि च विवरणाद्युक्तरी-
त्येदमभेदे सामानाधिकरण्यं तदा जीववाचिनो-
ऽहंशब्दस्य लक्षणाया कूटस्थपरत्वमस्तु तस्य
अबाध्यस्य ब्रह्माभेदयोग्यत्वात् । यस्तु मेधा-
काशतुल्यो धीवासनाप्रतिविम्ब, ईश्वर उक्तः
सोऽयं सुषुप्तस्थाने एकौभूतः प्रज्ञानघन एवान-

जन्यया पुन्ध्रिया वस्तुतो नायं स्थाणुः किन्तु पुमानिति धिया
स्थाणुरयमिति धीरारोपितस्थाणुतादात्म्येन सह यथा निव-
र्तते एवम् अहंब्रह्मास्मीति वाक्यजन्यया धिया अहमर्थभूत-
जीवतादात्म्यशून्यं ब्रह्मैव अस्मीत्याकारया अहंबुद्धिरहं करोमि
अहं भुञ्जे इत्यादिबुद्धिरशेषा आरोपिताहमर्थसहिता निवर्त्यते
महावाक्यार्थज्ञानादशेषानर्थनिवृत्तिर्विदुषामनुभवसिद्धेति द्यो-
तनार्थो हि शब्दः । ननु सामानाधिकरणवाक्येषु अभेदरूप-
वाक्यार्थस्य मुख्यतया औत्सर्गिकत्वात् विवरणादिषु प्रकृते
अभेदरूपवाक्यार्थस्यैव स्वीकाराच्च भगवत्पादैरपि वाक्यवृत्तौ
तादात्म्यमत्र वाक्यार्थस्तयोरेव पदार्थयोरिति श्लोकेन
महावाक्येषु तत्त्वम्पदार्थयोस्तादात्म्यशब्दिताभेदस्यैव वाक्यार्थ-
तया स्वीकाराच्च वार्त्तिककारवचनस्य बाधाया अपि प्रकृते
वाक्यार्थतां वक्तुं शक्यते इति प्रौढिमाश्रित्य प्रवृत्त्युपपत्तेश्च
तस्मात् अहंब्रह्मास्मीत्यत्र अभेदो वाक्यार्थ इति स्थिते विनाशि-
जीवस्य अविनाशिब्रह्माभेदो न सम्भवतीति चोद्यं तदवस्थमेव
इति अस्तरसादाह, यदि चेति । कूटस्थो ब्रह्मजीवेशी इत्येवंवित्

न्दमयो ज्ञानन्दभुगिति माण्डूक्यश्रुतिसिद्धसौ-
षुप्तानन्दमयस्तत्रैव तदनन्तरमेष सर्वेष्वर एष

चतुर्विधेति श्लोकसंगृहीतानां कूटस्थब्रह्मजीवेश्वराणां चतुर्णां
मध्ये ब्रह्मचैतन्यं तावत् सत्यज्ञानादिवाक्येषु प्रसिद्धमिति तत्र
वाक्यं प्रमाणत्वेन उदाहृतं कूटस्थचैतन्येऽविनाशी वा इति
वाक्यं प्रमाणत्वेन दर्शितम् उपाध्युत्पत्तिविनाशानुविधा-
य्युत्पत्तिविनाशवर्चनम् अन्तःकरणगतचैतन्यप्रतिबिम्बरूपे जीवे
प्रमाणमुक्तम् । परिशेषात् पूर्वोक्तेश्वरे प्रमाणं वक्तव्यं तदा
यस्त्विति तु शब्दोऽवधारणे य ईश्वर उक्तः सोऽयं श्रुत्युक्तानन्द-
मय एव नान्य इत्यर्थः । सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानं
जागरणे हि विज्ञानशब्दितान्तःकरणे तादात्म्याध्यासात्
विज्ञानमयत्वमनोमयत्वकर्तृत्वादौनि रूपाणि सन्ति तथा
देहे स्थूलोऽहमित्याद्यभेदाध्यासात् स्थूलत्वक्षयत्वब्राह्मणत्वा-
दौनि रूपाणि सन्ति तथा चक्षुरादिषु काणोऽहं भूकोऽह-
मित्यादिरूपाध्यासात् काणत्वादौनि रूपाणि सन्ति एवम्
आकाशादिषु पदार्थेषु अध्याससिद्धानि आकाशमयो वायुमय
इत्यादिश्रुतिसंगृहीतानि अनन्तरूपाणि जीवस्य सन्ति सुषुप्ते
तु बुद्ध्याद्युपाधिलयेन सर्वप्रकारभ्रान्तिलयात् भ्रान्ति-
सिद्धानि सर्वाण्यपि रूपाणि लौयन्ते इत्यभिप्रेत्य एकीभूत
इत्युक्तं तदुक्तं विज्ञानमयमुख्यैर्यो रूपैर्युक्तः पुराधुना स लयेन
एकतां प्राप्नो बहुतण्डुलपिष्टवर्दत पुरा सुप्तात् पूर्वकाले लयेन
रूपाणां लयेन इत्यर्थः । प्रज्ञानं चेतन्यं तच्च जाग्रदादौ वृत्तिभेदेन
भेदरूपं शैथिल्यं प्राप्य स्थितं सुप्ते वृत्तौनां विलयात् पुनरेकत्वं
प्राप्तमित्यभिप्रेत्य प्रज्ञानघनत्वमुक्तम् आनन्दोऽत्र बिम्बभूतब्रह्मा-
नन्दो विवक्षितः तस्य प्रतिबिम्बभूतो जीव आनन्दमयः ॥

सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामो एष योनिः सर्वस्य प्रभ-
वाप्ययौ हि भूतानामिति श्रुतेः । सर्ववस्तु-
विषयसकलप्राणिधीवासनोपाधिकस्य तस्य सर्व-

च स्वरूपभूतमानन्दं सुषुप्तिकाले अविद्यावृत्तिभिर्भुङ्क्ष
इत्यानन्दभुगिति श्रुत्यर्थः । ननु जाग्रत्सुषुप्तयोः स्थूलावस्थान्तः-
करणप्रतिविम्बरूपो जीवो विज्ञानमयः स्थूलावस्थान्तः-
करणस्य विज्ञानशब्दवाच्यत्वात् स्वापकाले सूक्ष्मरूपेण विली-
नावस्थान्तःकरणोपाधिकः सन् आनन्दमय इति उच्यते तथा
च आनन्दमयस्य जीवत्वात् ईश्वरत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य सौष्मा-
नन्दमयस्यैव ईश्वरत्वं वाक्यशेषो दर्शयतीत्याह तत्रैव इति ।
माण्डूक्यश्रुतावेव इत्यर्थः । सर्वेश्वरत्वं सर्वजगदुत्पत्तिकर्तृत्वं
योनिरूपादानम् आनन्दमयस्य सर्वोपादानत्वे हेतुमाह
प्रभवेति । हि यस्मात् भूतानां प्रभवाप्ययौ जन्मलयौ सुषुप्तमानन्द-
मयात् भवतस्तस्मादेष सर्वस्य योनिरित्यर्थः । आनन्दमयस्य
श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वे युक्तिमपि आह सर्ववस्त्विति । एकैका धीः
किञ्चित् किञ्चित् विषयीकरोति इति सर्वाभिर्मिलित्वा सर्व-
जगत् विषयौक्रियते एवं च सर्वबुद्धीनां सर्वविषयकत्वे सिद्धे
इति सर्वबुद्धिसूक्ष्मावस्थारूपाणां सर्वबुद्धिवासनानामपि सर्व-
विषयकत्वं सिध्यति तथा च सर्वप्राणिवुद्धिवासनोपाधिकस्य
आनन्दमयस्य सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु धीवासनोपरक्ता-
नोपाधिक ईश्वर इति यदुक्तं तत्र किं प्रतिविम्बेश्वरस्य
ज्ञानमेव उपाधिः ? किंवा वासनोपरक्ताज्ञानम् ? अथवा सर्वाः
धीवासनाः ? उत प्रत्येकं वासना ? नाहः, धीवासनासु प्रतिविम्बितं
तन्ममीश्वर इत्युक्तिविरोधात् अज्ञानमात्रस्य ईश्वरोपाधित्वे

ज्ञत्वं तत एव 'सर्वकर्तृत्वोपपत्तेश्च । न च
अस्मद्बुद्धिवासनोपहितस्य कस्य चित्सर्वज्ञां नानु-
भूयत इति वाच्यम् । वासनानां परोक्षत्वेन
तदुपहितस्यापि परोक्षत्वादिति ॥ ४२ ॥

ब्रह्मानन्दे तु सुषुप्तिसंयोगान्माण्डूक्योक्त
आनन्दमयो जीव इत्युक्तम् । तथा हि जाग्रदा-

धीवासनानुसरणवैफल्यश्च । न च अज्ञानोपाधिकस्यैव ईश्वरस्य
सर्वज्ञत्वलाभार्थं सर्वविषयकधीवासनानुसरणमिति वाच्यम् ?
अज्ञानगतसत्त्वांशपरिणामरूपाभिः सर्वविषयकवृत्तिभिरेव
सर्वज्ञत्वोपपादनसम्भवेन तदर्थं धीवासनानामनपेक्षणात्, अत-
एव न द्वितीयः अज्ञानमात्रस्य तदुपाधित्वसम्भवात् युगपत्
सर्वप्राणिनां सुषुप्त्यसम्भवेन सर्वबुद्धिवासनानां यौगपद्यासम्भवाच्च
न तासाम् अज्ञानविशेषणतया ईश्वरोपाधित्वसम्भवः तासां
यौगपद्यासम्भवादेव न तृतीयोऽपि कल्पः सङ्गच्छते । सर्वासु
धीवासनानामु व्यासक्ततया एकस्य ईश्वररूपप्रतिविम्बस्य असम्भवाच्च
लोकै व्यासज्य वृत्तिप्रतिविम्बादर्शनात् तस्मात् चतुर्थः कल्पः
परिश्रयते तत्र अनुभवविरोधमाशङ्कते न च अस्मादिति । अस्माकं
प्राणिनामेकैकबुद्धिवासनोपहितस्य आनन्दमयस्य कस्यापि
स्वापकालेऽहं सर्वज्ञ इत्यनुभवो नास्ति इत्यर्थः । वासना-
नामिति जाग्रदादौ स्थूलावस्थान्तःकरणानामिव सुप्तौ वासना-
न्तकान्तःकरणानां साक्षिप्रत्यक्षयोग्यत्वाभावेन तदुपाधिका-
नन्दमयानामपि नाहं अनुभवयोग्यत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

माण्डूक्यश्रुत्युक्तानन्दमयस्य सकलधीवासनोपाधिकस्य उक्तं
रीत्या एकस्य असम्भवात् प्रत्येकमेव धीवासनोपाधिक आनन्दमय

दिषु भोगप्रदस्य कर्मणः क्षये निद्रारूपेण विली-
नमन्तःकरणं पुनर्भोगप्रदकर्मवशात् प्रबोधे धनी-
भवति तदुपाधिको जीवो विज्ञानमय इत्युच्यते ।
स एव पूर्वं सुषुप्तिसमये विलीनावस्थोपाधिकः
सन्नानन्दमय इति उच्यते स एव माण्डूक्ये
सुषुप्तिस्थान एकीभूत इत्यादिना दर्शित इति ।
एवं सति तस्य सर्वेश्वरत्वादिवचनं कथं संगच्छ-
ताम् । इत्थं सन्ति अधिदैवतमध्यात्मं च परमात्मनः
सविशेषाणि त्रीणि रूपाणि । तत्राधिदैवतं त्रीणि

वाच्यः स च जीव एव इत्याह ब्रह्मानन्दे तु इति । चिददीपे
श्रीविद्यारण्यगुरुभिः ईश्वरत्वेन उक्तानन्दमयस्य तैरेव
ब्रह्मानन्दाख्यग्रन्थे जीवत्वोक्तिरूपविशेषार्थकस्तु शब्दः । सुषुप्ति-
संयोगादिति उपलक्षणं वासनोपाधिकस्य ईश्वरत्वे जाग्रदादौ
ईश्वराभावप्रसङ्गात् एकैकवासनोपाधिकस्य नानात्वेन ईश्वर-
नानात्वप्रसङ्गात् सकलवासनोपाधिकस्य कस्यचित् असम्भवाच्च
इत्यपि द्रष्टव्यं तत्र उक्तप्रकारं दर्शयति तथाहि इति । जाग्रदादिषु
भोगप्रदं यत्कर्म तस्य क्षये सति इत्यर्थः । आदिपदं स्वप्नप्रदं
बहुवचनं तु जाग्रत्स्वप्नव्यक्तिभेदापेक्षं निद्रारूपेण इति सुषुप्ति-
रूपेण इत्यर्थः । तदुक्तं पञ्चीकरणे बुद्धेः कारणात्मना अवस्थानं
सुषुप्तिरिति । आनन्दमयस्य जीवत्वे तस्य ईश्वरत्वप्रतिपादक-
वाक्यशेषविरोधं शङ्कते एवं सतीति । सौषुप्तजौवरूपानन्दमयस्य
वस्तुत ईश्वरत्वाभावेऽपि ईश्वराभेदविवक्षया तस्य ईश्वरत्व-

शुद्धचेतन्यं चेति त्रत्वारि रूपाणि चित्रपटदृष्टा-
न्तेन चित्रदीपे समर्थितानि । यथा स्वतः शुभ्रः
पटो धीतः अन्नलिप्तो घटित इति मस्यादिवि-
कारयुक्तो लाङ्घितो वर्णपूरितो रञ्जित इति
अवस्थाचतुष्टयमेकस्यैव चित्रपटस्य तथा परमात्मा

वचनं सङ्गच्छते इति परिहरति इत्यमित्यादिना । माण्डूक्य-
श्रुतौ जीवेश्वरयोरभेदविवक्षां दर्शयितुं पीठिकां करोति
सन्तीति । परमात्मन आधिदैवतं सविशेषाणि त्रीणि रूपाणि
सन्ति तथा परमात्मनोऽध्यात्मं च सविशेषाणि त्रीणि रूपाणि
सन्तीति सम्बन्धः । परमात्मन इत्यस्य निर्विशेषचेतन्यस्य इत्यर्थः ।
अधिदैवतमित्यस्य देवतात्मकानि इत्यर्थः । अध्यात्ममित्यस्य
च जीवात्मकानि इत्यर्थः । अधिदैवतमध्यात्ममिति च पद-
द्वयमव्ययम् उक्तं प्रपञ्चयति तत्रेति । अध्यात्माधिदैवतरूपाणां
मध्य इत्यर्थः । जीवस्य त्रीणि सविशेषरूपाणि तुर्यपादात्मकं
निर्विशेषरूपं च माण्डूक्यश्रुतौ कण्ठतो दर्शितानि ईश्वरस्य
तु निर्विशेषसविशेषरूपाणि तच्छ्रुत्यभिप्रेतान्यपि श्रुत्या
कण्ठतो न उक्तानि तानि तु श्रुतितात्पर्याभिप्रेतैः श्रौविद्यारण्य-
गुरुभिश्चित्रदीपे सदृष्टान्तं निरूपितानि इत्याह चित्रपटेति ।
तत्र अयं दृष्टान्तसंग्राहकः श्लोकः ।

शुभ्रोऽन्न धीतः स्यात् घटितोऽन्न विलेपनात् ।

मस्याकारैर्लाङ्घितः स्यात् रञ्जितो वर्णपूरणात् ॥

इति एतत् श्लोकसंगृहीतं दृष्टान्तं विवृणोति यथेति ।
स्वतश्चिदन्तर्यामौ तु मायावी सूक्ष्मसृष्टितः सूत्रात्मा
स्थूलसूक्ष्मैश्च विराडित्युच्यते पर इति श्लोकसंगृहीतं दार्ष्टान्तिकं

मायातत्कार्योपाधिरहितः शुद्धः मायोपहित
ईश्वरः अपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरोप-
हितः हिरण्यगर्भः । पञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टि-
स्थूलशरीरोपहिता विराट् पुरुष इति अवस्था-
चतुष्टयमेकस्यैव परमात्मनः । अस्मिँश्च चित्रप-
टस्थानीये परमात्मनि चित्रस्थानीयः स्यावरज-
ज्जमात्मको निखिलः प्रपञ्चः । यथा चित्रगतमनु-
ष्याणां चित्रधारवस्त्रसदृशा वस्त्राभासा लिख्यन्ते
तथा परमात्माध्यस्तदेहिनामधिष्ठानचैतन्यसदृशा-

दर्शयति तथेति । श्लोके परः स्वतश्चिदिति सम्बन्धः असुमंशं
विद्वषोति परमात्मेति । श्लोके तु शब्दोऽवधारणे तथा च पर एव
मायावी सन् अन्तर्यामीत्युच्यते इति सम्बन्धः । असुमंशमाह
मायोपहित ईश्वर इति । श्लोके पर एव सूक्ष्मसृष्टितः सूत्रात्मेति
सम्बन्धः । अपञ्चीकृतेति । अपञ्चीकृतानां भूतानां यत्कार्यं
व्यापकं सूक्ष्मशरीरं तदुपहित इत्यर्थः । न च सूत्रात्मनो
हिरण्यगर्भशब्दितस्य श्रुतिस्मृत्योर्जीवित्वप्रसिद्धेः कथं तस्य ईश्वर-
रूपत्वमिति वाच्यम् ? जीवरूपहिरण्यगर्भस्य समष्टिसूक्ष्म-
शरीराभिमानविशिष्टस्य सत्यलोकस्वामिनः ईश्वरान्यत्वाभ्युप-
गमात् ईश्वरस्य तु समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानाभावेऽपि समष्टि-
सूक्ष्मशरीरनियन्तृतया तदुपाधिकस्य समष्टिसूक्ष्मोपाध्युपहित-
त्वगुणयोगेन हिरण्यगर्भसूत्रात्मपदाभ्यां निर्देशस्य इह विवक्षि-
तत्वात् तथा च गौणमीश्वरस्य हिरण्यगर्भत्वमिति भावः ।

चिदाभासाः कल्पान्ते ते च जीवनामानः सञ्च-
रन्तीति । अध्यात्मं तु विश्वतैजसप्राज्ञभेदेन त्रीणि
रूपाणि तत्र सुषुप्तौ विलीने अन्तःकरणे अज्ञान-
मात्रसाक्षी प्राज्ञः । योऽयमिहानन्दमय उक्तः

अतएव चित्रदीपे ईश्वररूपहिरण्यगर्भापेक्षया सत्यलोकाधि-
पतेर्ब्रह्मणस्तत् तद्वाच्यमिहितेश्वरपरिगणनावसरे पृथगुपादानं
कृतमिति मन्तव्यम् श्लोके एष एव परः स्थूलसूक्ष्माविराडित्यु-
च्यत इति सम्बन्धः । असुमंशं व्याकुर्वन् संगृह्णाति पञ्चीकृतेति ।

अयमौश्वररूपो विराट् पुरुषः पुरुषसूक्तवैज्ञानरविद्या
वाक्यादिरूपश्रुतिसिद्धो द्रष्टव्यः सत्यलोकाधिपतेर्हिरण्यगर्भस्य
पुत्ररूपो विराट्पुरुषः समष्टिस्थूलाभिमानो जीवो बृहदारण्य-
कश्रुतिसिद्ध अन्य एवेत्यपि द्रष्टव्यम् । इति अवस्थेति । उक्तप्रका-
रेण वस्तुत एकस्यैव रूपचतुष्टयं द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवं प्रकृतो-
पयुक्तं रूपचतुष्टयं दर्शयित्वा प्रसङ्गात् आह अस्मिन्निति ।
ननु कृत्स्नस्य जगत्सिद्धस्थानीयत्वे तच्चदेव सर्वमचेतनाचेतन-
विभागी न स्यादिति शङ्कं दृष्टान्तेन परिहरति यथेति ।
वस्त्राभासा इति वर्णविशेषात्मकवस्त्राणां चित्रधारिण बस्त्रेण
कृतिसाम्येऽपि शीतवातादिनिवर्त्तकत्वाभावादाभासत्वं देहि-
नामिति स्थूलदेहवतामहङ्कारिणामित्यर्थः । अन्तःकरणात्म-
काहङ्कारेषु चैतन्यस्य प्रतिविम्बकल्पनस्य प्रयोजनमाह ते
चेति । तथा च चिदाभासयुक्ताः कार्यकारणसंघाताचेतनाः
अन्ये गिरिसमुद्रादग्नोऽचेतना इति विभागसिद्धिरिति भावः ।
एवमौश्वरस्य रूपाणि दर्शितानि जीवस्य श्रुत्युक्तानि सविशेष-
रूपाणि दर्शयति अध्यात्मत्वेति । तुशब्दे ईश्वरस्य सविशेष-

स्वप्ने व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी तैजसः । जागरे
व्यष्टिस्थूलशरीराभिमानी विश्वः । तत्र माण्डूक्य-
श्रुतिरहमनुभवे प्रकाशमानस्यात्मनो विश्वतैजस-
प्राज्ञतुरीयावस्थाभेदरूपपादचतुष्टयं सोऽयमात्मा

रूपाणि अपेक्ष्य जीवस्य सविशेषरूपाणां वैलक्षण्यं सूचनार्थः
तदेव वैलक्षण्यं दर्शयति विश्वेति । रूपाणीति सविशेषाणीति
शेषः । तत्रेति रूपत्रयमध्य इत्यर्थः । विलीने इति अन्तः-
करणे विलीने सति सूक्ष्मरूपेण विलीनान्तःकरणोपाधिकः
सम्पद्यते इति भावः । स्थूलान्तःकरणादिसाक्षित्वव्यवच्छेदात्
मात्रग्रहणम् । ननु पूर्वं सौषुप्तजीव आनन्दमय इत्युक्तमिदानीं
कथं स एव प्राज्ञ इत्युच्यते तत्राह योऽयमिति । इहेति माण्डूक्य-
श्रुतावित्यर्थः । तत्रैव आनन्दभुगिति अनन्तरं चेतोमुखः
प्राज्ञः तृतीयः पाद इति वाक्यशेषदर्शनादिति भावः । चेतांसि
चित्प्रतिविम्बोपेतानि अविद्यावृत्तिरूपाणि सुखानि स्वापका-
लीनानन्दानुभवसाधनानि यस्य स चेतोमुखः । ननु सौषुप्त-
जीवस्य आनन्दभुक्तं चेतोमुखत्वं च श्रुतमपि कथमुपपन्न-
मिति चेत् ? उच्यते सुषुप्तादुत्थितस्य हि सुखमस्वाप्समिति
स्वापकालविशिष्टसुखस्मरणं दृश्यते तच्च तदा सुखानुभवमन्तरेण
न सम्भवति अननुभूतस्य सुखस्य स्मरणायोगात् । न च सुषुप्ती
आत्मस्वरूपसुखस्य अन्तःकरणवृत्तिभिरेव अनुभवः सम्भवतीति
वाच्यम् ? तदा विलीनस्य अन्तःकरणस्य वृत्त्युत्पादनयोग्य-
त्वाभावात् । न च मुक्तिकाल इव स्वापकालेऽपि स्वरूपचैतन्येन
एव सुखानुभवसम्भवात् किम् अविद्यावृत्तिप्रतिविम्बरूपचेतः
कल्पनयेति वाच्यम् ? जाग्रत्स्वप्नयोश्चैतन्यप्रतिविम्बोपेतवृत्तिभिः

चतुष्पादित्युपक्रमस्य पूर्वपूर्वपादप्रविलापनेन निष्प-
पञ्चब्रह्मात्मकतुरीयपादप्रतिपत्तिसौकर्याय स्थूल-
सूक्ष्मसूक्ष्मतरोपाधिसाम्यात् विराडादीन् विश्वा-
दिषु अन्तर्भाव्य जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञ इत्या-
दिना विश्वादिपादान् न्यरूपयत् । अतः प्राज्ञ-
शब्दिते आनन्दमये आब्याहृतस्य ईश्वरस्यान्तर्भावं

आनन्दानुभवदर्शनेन सुषुप्तावपि तथा सम्भवे परित्यागा-
योगात् मुक्तिकाले च उपाधिमात्रविलयाभ्युपगमात् वृक्ष-
सम्भवे इति वैषम्यसत्त्वात् सौषुप्तसुखानुभवस्य केषलनित्य-
साक्षिरूपत्वे अनुभवनाशरूपसंस्काराभावप्रसङ्गेन सुखमस्वाप्-
मित्यनुसन्धानाभावापत्तेश्च तस्मात् यथोक्तार्था श्रुतिः उपपन्नैव ।
व्यष्टीति परिच्छिन्नेत्यर्थः । एते पादाः साक्षात् श्रुत्युक्ता इत्याह
तत्रेति । उक्तरीत्या पादकल्पनोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः । श्रुतिपाद-
चतुष्टयमुपक्रम्य विश्वादिपादान् न्यरूपयदिति सम्बन्धः ।
पथ्यते गम्यते अवगम्यते ब्रह्मात्मैक्यमेभिरिति पादा विश्वा-
दयः इमां व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य श्रौतपादकल्पनायाः प्रयोजनमाह
पूर्वपूर्वेति । अयमर्थः सोऽयमात्मा चतुष्पादिति वाक्येन जीवस्य
पादचतुष्टयवत्त्वमुपक्रम्य जागरितस्थानो वैज्ञानरः प्रथमः पाद
इत्युक्तम् । अत्र जीवपादानामेव वक्तुमुपक्रान्तत्वात् विश्वः
प्रथमः पाद इति वक्तव्ये वैज्ञानरशब्दितस्य विरादपुरुषरूपे-
खरस्य प्रथमपादत्वमेति विश्वे वैज्ञानरस्य अन्तर्भावं सूचयति ।
न च हिरण्यगर्भेश्वरो विहाय वैज्ञानरस्यैव विश्वान्तर्भावे
किं नियामकं श्रुत्यभिमतमिति वाच्यं नोमस्य ? तयोः पाधि-

कृत्वरूपसाम्यस्य ईश्वरहिरण्यगर्भव्यावृत्तस्य नियामकतया
विवक्षितत्वात् तथा द्वितीयपादप्रतिपादकवाक्ये स्वप्नस्थान-
त्रैजसोः द्वितीयः पाद इत्युक्तम् अत्र सूक्ष्मोपाधिकत्वसाम्येन
हिरण्यगर्भस्य तैजसे अन्तर्भावो विवक्षितः वैश्वानरः प्रथमः
पाद इत्युपक्रमानुसारात् तथा तृतीयपादप्रतिपादकं सुषुप्त-
स्थान एकीभूत इत्यादिवाक्यं प्रागेव उदाहृतम् अत्रापि
तृतीयपादत्वेन उक्ते प्राज्ञशब्दितानन्दमये सूक्ष्मतरोपाधिकत्व-
सामान्येन ईश्वरस्य अन्तर्भावो विवक्षितः । तथा च वाक्य-
शेषस्य एष सर्वेश्वर इत्यादेरानन्दमयेश्वरयोरभेदविवक्षया
प्रवृत्तत्वात् नानुपपत्तिस्तथा तुरीयपादप्रतिपादकमिदं वाक्यम्
अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्य-
यसारंप्रपञ्चोपशमं शिवम् अद्वैतं चतुर्थं मन्थन्ते इति । अदृश्यं च च-
तुर्थविषयम्, अव्यवहार्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणव्यवहारागोचरम्,
प्राज्ञम् कर्मेन्द्रियागोचरम्, अलक्षणम् असाधारणधर्मशून्यम्,
अचिन्त्यं शुष्कतर्कागोचरम्, अव्यपदेश्यं शब्दशक्त्यगोचरम्, एका-
त्मप्रत्ययसारम् एकादिपदचतुष्टयस्य कर्मधारयः स्वगतभेदशून्य-
त्वमेकत्वं सर्वदेहेषु पूर्णत्वमात्मत्वं प्रत्ययत्वं चिद्रूपत्वं सारत्वमान-
न्दत्वं सार आनन्द इत्यर्थः । इति आनन्दमयाधिकरणभाष्यात् ।
प्रपञ्चोपशमं प्रपञ्चाभावरूपं, कल्पितपदार्थाभावस्य अधिष्ठाना-
नतिरेकात् यद्वा प्रपञ्चध्वंसरूपं, ज्ञानसाध्यायाः सकारणद्वैतनि-
वृत्तेः अधिष्ठानात्मकताया वक्ष्यमाणत्वात् । शिवं शुद्धं सर्वदोष-
रहितम्, अद्वैतं द्वैतरहितं, चतुर्थं विश्वतैजसप्राज्ञरूपपाद-
यापेक्षया चतुःसंख्यापूरकं पादं मन्थन्ते चिन्तयन्तीति श्रुत्यर्थः ।
अत्र विश्वतैजसप्राज्ञलक्षणपादेषु वैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वरायाम्
अन्तर्भावलक्षणं तैरतेषाम् एकत्वचिन्तनपरं तथा विश्वादिपादा-
नामोकारावयवभूतमात्राणां च एकत्वचिन्तनमत्र विवक्षितम्

तथा च श्रुतिः पादामात्रामात्राश्च पादा इति गौड़पादीय-
वचनमपि ।

ओङ्कारं पादशो विद्यात् पादमात्रा न संशयः ।

इति । न संशय इत्यस्य अयमभिप्रायः, विश्वादिपादानां मात्राणां
च यावत् संशयनिवृत्ति एकत्वं चिन्तनीयमिति मात्रास्वरूपं
च श्रुत्यैव दर्शितम् अकार उकारो मकार इतीति एवं विश्वादि-
पादानां वैश्वानरादीनां मात्राणां चैकत्वचिन्तनं सर्वेषाम् एतेषां
निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मकतुर्यपादे चिन्मात्रे प्रविलापनार्थं तत्र च अयं
क्रमः विश्ववैश्वानराकाराणामेकत्वं प्रथमं संचिन्त्य पश्चात् तेजस-
हिरण्यगर्भोकाराणामेकत्वं चिन्तयेत् तत { ईश्वरप्राज्ञमकारा-
णामपि एकत्वं चिन्तयेत् तथा चिन्ताक्रमेणैव प्रविलापयेत्
अकारादित्रयम् उकारे उकारादित्रयं मकारे मकारादित्रयं
चिन्मात्रे तुर्यपादे प्रविलापयेत् । चिन्मात्रे प्रविलाप्य च चित्तं
तत्रैव स्थापयेत् । उकारादौ प्रविलापनं नाम आकारादित्रयम्
उकारव्यतिरेकेण नास्ति इत्याहार्यनिश्चयः । एवं ग्रन्थहमुक्त-
प्रकारेण समाधिं कुर्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति ततश्च
ब्रह्मप्राप्त्या कृतकृत्यतेति माण्डूक्यश्रुत्यभिप्रायः इदं सर्वं
माण्डूक्यश्रुतेः संग्रहेण तात्पर्यकथनपरैः भाष्यकृद्भिः कृत-
पञ्चीकरणस्य व्याख्यानरूपे वार्तिके सुरेश्वराचार्यैरभिहितम् ।

अकारमात्रं विश्वः स्यात् उकारस्तेजसः स्मृतः ।

प्राज्ञो मकार इत्येवं परिपश्येत् क्रमेण तु ॥

अत्र विश्वादिषु वैश्वानरादीनामन्तर्भावं सिद्धं कृत्वा
न पृथगुपादानं कृतमिति मन्तव्यं समाधिकालात् प्रागेवं
विचिन्त्य अतिप्रयत्नतः स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि
विलापयेत् ।

अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् ।

पुरुषोऽत्र वैश्वानरः ।

उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारं प्रविलापयेत् ।

अत्र समाष्टिसूक्ष्मशरीरनियन्तृतया तदुपहितः परमेश्वरः
सूक्ष्मशब्दार्थः ।

मकारं कारणं प्राप्तं चिदात्मनि विलापयेत् ।

अत्र अन्तर्यामि मायामात्रोपाधिकः कारणशब्दार्थः ।

चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसद्वयः ।

परमानन्दसन्दोहवासुदेवोऽहमिति ॥

यतोऽहं चिदात्मावशेषितः अतोऽहं नित्यशुद्धबुद्धादिरूपो
वासुदेव इत्यर्थः । अङ्गीकारात्मक ओङ्कार इत्यर्थः । इति शब्दश्च
उत्तरश्लोकान्वयी ।

ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तस्माच्चिणि विलापयेत् ।

इति । उक्तप्रकारेण केवलं चिदात्मानमवशिष्टं ज्ञात्वा
विवेचकं विलापकं तच्चित्तं साच्चिणि यथोक्ते वासुदेवे विलाप-
येत् स्थापयेदित्यर्थः ।

चिदात्मनि विलोमं चेत्तच्चित्तं नैव चालयेत् ।

पूर्णबोधात्मनासीनं पूर्णाचलसमुद्रवत् ॥

चिरकालं समाधिं कुर्यादिति वार्त्तिकार्थः ।

एवं समाहितो योगी अज्ञाभक्तिसमान्वितः ।

जितेन्द्रियो जितक्रोधः पश्येदात्मानमद्वयम् ।

आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेत् सदा ॥

यतस्तत्त्वनिष्ठाव्यतिष्ठितं पुरुषार्थसाधनत्वेन लोकशास्त्र-
सिद्धं सर्वं कालत्रयेऽपि दुःखाविनाभूतं तस्मात् सर्वं विधिना
मग्नस्य उक्तरीत्या तत्त्वनिष्ठां समाधिलक्षणां कुर्यात् इत्यर्थः ।
तदेवाह ।

इमां विद्यां प्रयत्नेन योगी सन्ध्यासु सर्वदा ।

समभ्यसेदिहामुत्र भोगानासक्तधीः सुधीः ॥

इति । इमां समाधिलक्षणां विद्यां सुधीः आस्तिकतमो
विरक्तो भूत्वा सन्ध्यासु उपक्रम्य सदा अभ्यसेत् इत्यर्थः ।

यः पश्येत् सर्वगं शान्तमानन्दात्मानमद्वयम् ।

न तेन किञ्चिदाप्तव्यं ज्ञातव्यं वाऽवशिष्यते ॥

कृतकृत्यो भवेदिहान् जीवन्मुक्तो भवेत् सदा ।

अविद्यातिमिरातीतं सर्वाभासविवर्जितम् ॥

आनन्दममलं शुद्धं मनोवाचामगोचरम् ।

वाच्यवाचकनिर्मुक्तं हेयोपादेयवर्जितम् ॥

प्रज्ञानघनमानन्दं वैष्णवं पदमश्रुते ॥

आभासपदं चिदाभासपरं वाच्याः विश्वादयः वाचकाः अका-
रादयः प्रकृतत्वात् हेयं दुःखं उपादेयं विषयसुखं इत्यर्थः । तथा
माण्डूक्यश्रुतौ समाधिनिष्ठां विवक्षामभिप्रेत्य गौड़पादीयेऽपि
उक्तम् ।

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ।

इति संचेपः । ननु श्रवणादिरूपसांख्यमार्गेणैव तत्त्वप्रति-
पत्तिसम्भवात् किं मुमुक्षोर्योगविधिनेत्यत आह प्रतिपत्ति-
सौकर्यायेति । यस्य मुमुक्षोः सत्र्यासिनः बुद्धिमान्धाहा कौश-
लसत्त्वेऽपि न्यायव्युत्पादनकुशलाचार्याद्यभावाद्वा सांख्यमार्गो
न सम्भवति तस्य अनायासेन ब्रह्मतत्त्वप्रतिपत्तिं साधनतया
बुद्धिपूर्वकप्रविलापनक्रमेण समाधिविधानं माण्डूक्यादौ उक्तं
माण्डूक्यतापनीयपञ्चीकरणादौ विहितं ब्रह्मोपासनं प्रकृत्य
ध्यानदौषे श्रीविद्यारण्यगुरुभिरधिकारी दर्शितः ।

अत्यन्तबुद्धिमान्धाहा सामग्रा वाच्यसम्भवात् ।

यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशम् ॥ इति

विवक्षित्वा तत्र सर्वेश्वरत्वादितद्वर्मवचनमिति ।
इत्यमेव भगवत्पादैर्गौडपादीयविवरणे व्याख्या-
तम् ॥ ४३ ॥

दृग्दृश्यविवेके तु चित्रदौषव्युत्पादितं
कूटस्थं जीवकोटावन्तर्भाव्य चित्तैर्विध्यप्रक्रियैवा-
नस्वितेति विशेषः । तत्र ह्युक्तं 'जलाशयतरङ्ग-
बुद्बुदन्यायेन उपर्युपरि कल्पनाद् जीवस्त्रिविधः ।
पारमार्थिको व्यावहारिकः प्रातिभासिकश्चेति ।
तत्रावच्छिन्नः पारमार्थिको जीवः ।

अव्याकृतस्येति अनभिव्यक्तजगद्वा विना अव्याकृतपदेन
लक्षणया परमेश्वरः तत्र तत्र व्यवहृत इति कृत्वा तेन तन्निर्देशः
कृतः । माण्डूक्यश्रुत्युक्तानन्दमयस्य ईश्वरत्ववचनं तदभेदविव-
क्षया इत्येतत् माण्डूक्यश्रुतिव्याख्यानरूपस्य गौडपादीयस्य
विवरणरूपे भाष्ये भाष्यकारैरेव उक्तमित्याह इत्यमेवेति ॥ ४३ ॥

श्रीविद्यारण्यगुरुभिश्चित्रदीपे स्वीकृतास्त्रिधातुर्विधं विहाय
ग्रन्थान्तरे जीव ईशो विशुद्धा चिदिति वृद्धवचनसिद्धं त्रैविध्यमेव
अवलम्ब्य जीवस्य त्रैविध्याख्यो विशेष उक्तः,

इत्याह दृक् दृश्यविवेकत्विति । तुशब्दः उक्त-
विशेषार्थकः कूटस्थस्य जीवकोटावन्तर्भावमेव दर्शयति तत्रेति ।
दृक् दृश्यविवेकाख्य ग्रन्थ इत्यर्थः । हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः ।
जलाशयतरङ्गेति । यथा समुद्राद्रिजलाशये तरङ्गा उपरि-
भावेन तिष्ठन्ति तेषु च उपरिभावेन बुद्बुदास्तिष्ठन्ति
इदं प्रसिद्धमिति हि शब्दार्थः न्यायो दृष्टान्तः । एवं कूट-

तस्मिन् अवच्छेदकस्य कल्पितत्वेऽपि अवच्छेदस्य
तस्याऽकल्पितत्वेन ब्रह्मणाऽभिन्नत्वात् । तमावृत्त्य
स्थितायां मायायां कल्पितान्तःकरणे चिदाभासा-
ऽन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या अहमित्यभिमन्यमानो
व्यावहारिकः । तस्य मायिकत्वेऽपि यावद्वावहार-
मनुवृत्तिः । स्वप्ने तमपि आवृत्त्या स्थितया मायावस्था-

स्थस्य उपरि, व्यावहारिकान्तःकरणप्रतिविम्बरूपो यावद्वाव-
हारमनुवर्तमानो व्यावहारिकजीवः कल्पते तस्य च उपरि-
भावेन स्वप्नकाले वासनामयप्रातिभासिकरथादिवद्वासनाम-
यान्धःकरणप्रतिविम्बरूपः प्रातिभासिको जीवः कल्पत इत्यर्थः ।
तत्रेति । त्रिविधजीवमध्य इत्यर्थः । अवच्छिन्न इति देहद्वयाव-
च्छिन्नकूटस्थचैतन्यरूप आत्मा पारमार्थिको जीव इत्यर्थः ।
अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्येषु जीवब्रह्मणोरभेदः प्रतिपाद्यते स
च पारमार्थिकजीवकल्पने सति निर्वहति अन्यथा व्यावहारि-
कप्रातिभासकजीवयोः शुक्तिरूप्यादिवत् स्वरूपतो मिथ्यात्वेन
सत्यब्रह्माभेदायोगात् देहद्वयावच्छिन्नकूटस्थरूपपारमार्थिक-
जीवस्य तु अवच्छेदकभूतदेहद्वयस्य कल्पितत्वेऽपि स्वतः
सत्यत्वात् सम्भवति ब्रह्माभेद इति ।

पारमार्थिकजीवकल्पनायाः प्रयोजनं दर्शयति तस्मिन्निति
अवच्छिन्नजीव इत्यर्थः । व्यावहारिकजीवं निरूपयति तमिति ।
कूटस्थमात्मानमावृत्त्य अविद्यायां स्थितायां कूटस्थान्नि
कल्पितं यदन्तःकरणं तत्र यच्चिदाभासः सः व्यावहारिको
जीव इत्यर्थः । तदुक्तं

कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिविम्बकः । इति ।

भेदरूपया निद्रया कल्पिते' स्वाप्नदेहादावह-
मभिमानौ प्रातिभासिकः ।

अहमित्यभिमन्यमान इति अहमित्येवम् आकारका-
भिमानकर्तृत्वार्थः । ननु अहमाकारवृत्तिरूपेण परिणममानी
अन्तःकरण एव अहमभिमानवत्त्वं युक्तम् न तु चित्प्रतिवि-
म्बस्य अतः आह अन्तःकरणेति । तस्य व्यावहारिकत्वे युक्तिमाह
तस्येति । न च व्यावहारिकजीवे मानाभाव इति वाच्यम् ?
अहं कर्त्ता भोक्तेत्यादिरूपाहमनुभवस्य तत्र मानत्वात् कर्त्तृत्व-
भोक्तृत्वाद्यात्मसंसारान्तर्याम्यस्य अन्यत्रायोगाच्च । न च अन्तः-
करणे तत्सम्भवः तस्य चिदाभासशून्यस्य चेतनधर्मत्वेन
प्रसिद्धकर्त्तृत्वाद्यान्तर्याम्यत्वायोगात् चिदाभासस्य तु चेतनात्म-
प्रतिविम्बतया मिथ्याभूतस्यापि चेतनत्वव्यवहारयोग्यत्वेन
तद्वर्माणं चेतनधर्मत्वप्रसिद्धिविरोधाभावात् पारमार्थिक-
जीवस्य च संसारान्तर्याम्यत्वं न सम्भवति तस्य कूटस्थत्वादिति
भावः । तमपि इति व्यवहारिकजीवमपि इत्यर्थः । व्यावहारि-
कजीवो हि जाग्रदृशायामात्मानं ब्राह्मणं देवदत्तं यज्ञदत्तपुत्रं
विष्णुभक्तं मन्यते स्वाप्नजीवस्तु स्वप्नावस्थायामात्मानं क्षत्रियं
विष्णुशर्मनामानं नारायणपुत्रं महादेवभक्तं मन्यते अतो
जाग्रज्जीवस्य आवरणं सिद्धं प्राप्तिभासिकजीवकल्पकमाह
निद्रयेति । ननु मायायाः सर्वकल्पकत्वाभ्युपगमात् कथं
निद्रायाः कल्पकत्वमपसिद्धान्तापत्तेः इत्याशङ्क्य निद्रायास्तदव-
स्थारूपत्वाभ्युपगमात् न उक्त दोष इत्याशयेनाह मायेति ।
न च निद्रायाः मायालक्षणाभावात् कथं तदवस्थविशेषरूप-
वमिति वाच्यम् ? आवरणविच्छेदशक्तिमत्त्वं हि मायालक्षणं तस्य

स्वप्नप्रपञ्चेन 'सह तद्द्रष्टृजीवस्यापि प्रबोधे
निवृत्तेरिति । एवमेतै प्रतिविम्बेश्वरवादिनां
पक्षभेदा दर्शिताः ॥

विवरणाऽनुसारिणस्त्वाहुः ।

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदममन्तं कः करिष्यति ॥

इति स्मृत्या एकस्यैव अज्ञानस्य जीवेश्वर-
विभागीपाधित्वप्रतिपादनात् विम्बप्रतिविम्ब-

लक्षणस्य जाग्रज्जीवावरिकायां स्वाप्नजगदात्मकविक्षेपकारिण्यां
च निद्रायामक्षतत्वादिति भावः । प्रातिभासिकजीवकल्पनायाः
प्रयोजनमाह स्वाप्नदेहादाविति । व्यावहारिकजीवस्य आवृत्त-
त्वेन स्वप्नकाले अहमभिमानकर्तृत्वासम्भवादिति भावः ।

तस्य प्रातिभासकत्वे हेतुमाह स्वप्नप्रपञ्चेनेति । प्रबोधकाले ब्राह्म-
णोऽहं न क्षत्रिय इत्यादिरूपेण बोधेन स्वप्नद्रष्टुः क्षत्रियादि-
रूपस्य वा च अनुभवादिति भावः । ईश्वरविषये उक्तवच-
माणप्रकारभेदज्ञानार्थसुपसंहरति एवमिति ।

विम्बचैतन्यमेव ईश्वरो न प्रतिविम्बविशेष इति वक्ष्यमाण-
विशेषार्थकस्तु शब्दः विभेदजनकत्वं जीवेश्वरभेदस्थितिप्रयोजकत्वं
विवक्षितं न तु यथाश्रुतं तद्भेदस्य अनादित्वाभ्युपगमात् आत्म-
न्तिकमिति स्वापप्रलयादौ अज्ञानकार्यनाशेन तत्कारणज्ञानस्य
अपि नाशोऽस्ति परिणामपरिणामिनोरभेदात् स च अज्ञाननाशो
न आत्यन्तिकः पुनरुत्थानात् सुप्तौ तु तत्त्वज्ञानेन स्वरूपेण

अपि नाशोऽस्ति स च आत्यन्तिकः पुनरुत्थानाभावादिति मत्वा
 अज्ञाननाशस्य आत्यन्तिकत्वं विशेषणं दत्तम् । यद्वा जीवमुक्तिकाले
 अज्ञानस्य आवरणांशेन नाशोऽपि विच्छेपांशाभावादनात्यन्तिकः
 स नाशः विदेहमुक्तौ तु आत्यन्तिको ज्ञाननाश इति तदभिप्रायं
 तद्विशेषणमिति भावः । प्रतिविम्बत्वायोगादिति । न च जी-
 वेशौ आभासेन करोति माया च अविद्या च स्वयमेव भवतीति
 श्रुत्या उभयोः प्रतिविम्बत्वप्रतिपादनविरोधः इति वाच्यम् ?
 प्रतिविम्बत्ववत् विम्बत्वस्य अपि कल्पिततया श्रुतिगताभास-
 पदेन प्रतिविम्बवत् विम्बस्य अपि ग्रहणोपपत्तेः । ननु
 लोके प्रज्ञाविम्बत्वविशिष्टमुखे मुखाभासत्वव्यवहारात् विम्बत्व-
 विशिष्टमुखे तथा व्यवहाराभावाद्वा आभासपदं मुख्यदृष्ट्या
 विम्बचैतन्यं प्रतिपादयितुं न शक्नोतीति श्रुतुं प्रतिविम्बवत्
 विम्बस्य अपि विशिष्टरूपेण कल्पिततया कल्पितत्वगुणयोगीन
 विम्बपरमाभासपदं वक्तव्यं तच्च न सम्भवति सकृदुच्चरितस्य
 आभासपदस्य मुख्यदृष्ट्या प्रतिविम्बपरत्वं गुणदृष्ट्या विम्बपरत्व-
 मिति कल्पनस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् । न च अजहङ्गक्षणाया
 आभासपदस्य विम्बप्रतिविम्बोभयपरत्वाभ्युपगमेन अयं विरोधः
 इति वाच्यम् ? उभयोरपि प्रतिविम्बरूपतामादाय आभास-
 पदस्य मुख्यार्थपरत्वसम्भवे सति लक्षणाकल्पनाया एव निर्मूल-
 णादिति चेत् ? उच्यते यथाश्रुतं जीवेशयोरुभयोरपि प्रतिविम्ब-
 रूपत्वं न सम्भवति विम्बभूतचैतन्यस्य सूर्यवदेकत्वेन उपाधि-
 भेदे विना प्रतिविम्बद्वयासम्भवात् न च माया च अविद्या
 । स्वयमेव भवतीति वाक्यशेषेण मायाविद्यारूपोपाधिद्वय-
 तिपादनात् न प्रतिविम्बद्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् ? तेन
 अयं शब्दोपात्तायाः प्रकृतमूलप्रकृतेर्भायात्वात्तिद्यात्वलक्षण-
 पदेदप्रतिपादनेऽपि प्रतिविम्बद्वयापेक्षितोपाधिद्वयप्रति-

भावेन जीवेश्वरयोर्विभागः नाभयोरपि प्रति-
 विम्बभावेन उपाधिद्वयमन्तरेण उभयोः प्रति-
 विम्बत्वायोगात् । तत्रापि प्रतिविम्बो जीवः
 विम्बस्थानीय ईश्वरः तथा सत्येव लौकिकविम्ब-
 प्रतिविम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य तत्पार-
 तन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते ।

प्रतिविम्बगताः पश्यन् नृजुवक्त्रादिविक्रियाः ।

पुमान् क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्यविक्रियाः ॥

पादनात् मायाविद्ययोः स्वरूपतो भेदस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वाच्च
 तस्मात् यथाश्रुतासम्भवादेकस्य एव अज्ञानस्य जीवेशविभाग-
 प्रयोजकत्वप्रतिपादकस्मृत्यनुरोधाच्च जीवेशौ आभासेन करोति
 इति श्रुतौ आभासपदमजहङ्गक्षण्या विम्बप्रतिविम्बोभयपर-
 मिति विवरणानुसारिणामाशय इति । तत्रापि इति । विम्बप्रति-
 विम्बयोरुभयोर्मध्येऽपि इत्यर्थः । तत्र युक्तिमाह तथा सत्येवेति ।
 विम्बचैतन्यस्यैव ईश्वरत्वाभ्युपगमे सति इत्यर्थः । स्वातन्त्र्य-
 मिति । एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरित्यादिश्रुत्यादिश्रुतिसिद्धि-
 मिति शेषः । तत्पारतन्त्र्यमिति एष हि एव साधु कर्म कारयति य
 आत्मानमन्तरोपगमयति ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमं
 चेत्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धिमिति शेषः । लौकिकदृष्टान्तमेव कल्प-
 तरुलोकोदाहरणेन दर्शयति प्रतिविम्बगता इति । यथा लोके
 कश्चित् पुरुषः स्वप्रतिविम्बगताः ऋजुवक्त्रादिविक्रियाः विम्ब-
 भूतस्वप्रयुक्ताः पश्यन् क्रीडति तथा ब्रह्मापि जीवस्य विक्रियाः
 प्राणिकर्मानुसारं स्वप्रयुक्ताः पश्यन् क्रीडतीति योजना कल्प-

इति कल्पतरुतरीत्या लोकावत्तु लीला-
 कैवल्यमिति सूत्रमपि [व्या० सू० अ० २
 पा० १ सू० ३३] सङ्गच्छते । अज्ञानप्रतिविम्बि-
 तस्य जीवस्य अन्तःकरणरूपो ज्ञानपरिणाम-
 भेदो विशेषाभिव्यक्तिस्थानं सर्वतः प्रसृतस्य

तद्वत्तरीत्या ईश्वरस्य स्वातन्त्र्यप्रतिपत्तिः उपयोगिनो ईश्वरस्य
 स्वातन्त्र्यप्रतिपादकं सूत्रमपि सङ्गच्छत इत्यर्थः । सूत्रार्थस्तु
 ईश्वरस्य आप्तकामत्वेन प्रयोजनोद्देशाभावात् सृष्ट्यादिव्यापारेषु
 प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः तु शब्दः ईश्वरस्य
 सृष्ट्यादिप्रवृत्तिलक्षणक्रिया केवलं प्रयोजनोद्देशं विनैव लीला
 लोकवत् यथा लोके सार्वभौमादेः सर्वैर्मानुषैर्भोगैः सम्पन्न-
 तमस्य प्रयोजनाभिमन्त्रिं विनैव क्रीडा दृश्यते तद्वत् किञ्च
 ईश्वरस्य प्रयोजनोद्देशाभावेऽपि स्वभावादेव सृष्ट्यादिप्रवृत्तिः
 उपपद्यते दृश्यते हि सुखोद्रेकानुभवप्रयुक्ता हासगानादिरूपा
 प्रयोजनोद्देशरहिता लीला प्राणिनां स्वाभाविकी न हि तत्र
 प्रयोजनमपि सम्भावयितुं शक्यते दुःखोद्रेके रोदनवत् सुखो-
 द्रेके हासगानादेः प्रयोजनरहितस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् अत-
 एव हसितरदितादिषु कारणमेव पृच्छन्ति न प्रयोजनम् । उक्तं
 च माण्डूक्यश्रुतौ देवस्य एष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का सृष्टेति
 एषः सृष्ट्यादिव्यावहार इत्यर्थः । किं च स्वप्रसृष्टिवत् माया-
 मयी प्रपञ्चसृष्टिः अस्माभिः उपेयते न च तत्र प्रयोजनप्रश्नो
 न्यायः स्वप्रसृष्टौ प्रयोजनप्रश्नादर्शनादिति भावः । ननु
 यदि अज्ञानं जीवस्य उपाधिः तर्हि व्यर्थमन्तःकरणस्य जीवोपा-
 धित्ववर्णनं सूत्रभाष्यादिषु तत्र आह अज्ञानेति । विशेषाभि

सहितप्रकाशस्य, दर्पण इव अतस्तस्य तदुपाधि-
कत्वव्यवहारोऽपि ।

नैतावताऽज्ञानोपाधिपरित्यागः अन्तःकर-
णोपाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वे योगिनः
कायव्यूहाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः । न च योग-
प्रभावात् योगिनेऽन्तःकरणं कायव्यूहाभिव्यक्ति-
योग्यं वैपुल्यं प्राप्नोतीति तदवाच्छिन्नस्य
कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यत इति वाच्यम् ?

व्यक्तिस्थानमिति अविद्याप्रतिविम्बचैतन्यरूपस्य सुषुप्तिमाधा-
रणस्य प्रमादत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशेषरूपेण या अभिव्यक्तिः
उपलब्धिस्तस्याः स्थानमुपाधिरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति
कर्तृत्वादधिर्माणां केवलज्ञानपरिणामत्वाभावेन तदुपाधि-
मात्रात् न जीवस्य कर्तृत्वादिधर्मरूपविशेषलाभः किन्तु
कर्तृत्वादिविशेषवत् अन्तःकरणतादात्म्याध्यासादेव तज्ज्ञान
इति न तदुपाधिनिरूपणं व्यर्थमिति । अत इति अन्तःकरणस्य
विशेषाभिव्यक्तिस्थानत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । व्यवहारोऽपि इति
कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतौ सूत्रभाष्यादिषु चेति शेषः ।

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

इति विष्णुपुराणवचने जीवस्य अज्ञानोपाधिकत्वव्यवहार-
वत् इति अपेक्षितः ।

अनु कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतिबलात् अज्ञानो-
पाधिपरित्याग उचितः कार्योपाधिकत्वविशेषणस्य का-

प्रदीपवद्विंशस्तथा हि दर्शयति [व्या० सू०
अ० ४ पा० ४ सू० १५] इति शास्त्रो-

नोपाधिकत्वव्यावर्तकत्वादिति आशङ्क्य स्मृतिविरोधात् न
तस्य कारणीपाधिव्यावर्तकत्वमुपेयते इत्याशयेन आह
नैतावतेति । श्रुतौ कार्योपाधिकत्वविशेषणमात्रेण इत्यर्थः ।
ननु श्रुतिविरोधे स्मृतेरेव अन्यथानयनमुचितं तन्नयन-
प्रकारः च इत्थं स्मृतौ अज्ञानपदं तत्कार्यान्तःकरणपरं जीवो-
पाध्यान्तःकरणस्य नानात्वेऽपि अज्ञान इति एकवचनं जात्यभि-
प्रायं तथा च अन्तःकरणावच्छिन्न आत्मा जीवस्तदनवच्छिन्न
आत्मा ईश्वर इति जीवब्रह्मविभागप्रयोजकमन्तःकरणमिति
स्मृत्यर्थो भविष्यतीति इमाम् आशङ्कां निवर्त्तयितुं कार्योपा-
पाधिमात्रस्य जीवत्वोपाधित्वं निराकरोति अन्तःकरणोपाधि-
परिच्छिन्नस्येव इति । न अज्ञानोपाधिकस्य इति एवकारार्थः ।
अनुपपत्तेरिति कायव्यूहाधिष्ठानत्वं हि युगपदनेकशरीर-
नियन्तृत्वं तच्च योगिनो योगप्रभावात् निर्मितेषु सर्वशरीरेषु
युगपदवस्थितस्य वक्तव्यम् । न च अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्य-
रूपस्य योगिनः तत् सम्भवति तस्य परिच्छिन्नत्वात् अज्ञानस्य
जीवोपाधित्वे तु तत् सम्भवति तस्य व्यापकत्वेन तदुपाधिकस्य
योगिजीवस्य युगपत् सर्वशरीरेषु सन्निधानोपपत्तेः तथा च
शुल्यपेक्षया स्मृते दुर्बलत्वेऽपि कायव्यूहाधिष्ठानत्वानुपपत्ति-
रहितस्मृतेदुर्बलवत्त्वात् तदनुरोधेन कार्योपाधिरयं जीव इति
श्रुतौ कार्योपाधिपदं स्वरूपकथनमात्रपरं न कारणीपाधि-
व्यावर्तकविशेषणपरमिति भावः । वैपुल्यमिति व्यापकत्व-
मित्यर्थः । अधिष्ठानत्वमिति प्रेरकत्वमित्यर्थः । प्रदीपवदिति ।

पान्त्याधिकरणभाष्यादिषु कायव्यूहे प्रतिदेह-
मन्तःकरणस्य चक्षुरादिवङ्मिन्नस्यैव योगप्रभा-

यथा एकस्य प्रदीपस्य अनेकवर्त्तिषु आवेशः तथा योगिनो
योगप्रभावात् अनेकेषु एकदा आवेशः यद्यपि प्रदीपस्य
वर्त्त्याविष्टदीपानां च भेदोऽस्ति योगिनस्तु सर्वदेहेषु ऐक्यमिति
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विषम्यमस्ति तथापि दीपत्वजात्यभेदं
व्यक्तिषु आरोप्य तयोः सङ्गतिरवगन्तव्या । तथाहि दर्शयति
श्रुतिरेकस्य योगिनोऽनेकधा भावं स एकधा भवति त्रिधा
भवति पञ्चधा सप्तधेत्यादिका न योगिनो युगपदेकशरीरेषु
अवस्थानमन्तरेण श्रुतिसिद्धानेकधाभाव उपपद्यत इति
सूतार्थः । सृष्टेरुपवर्णनादिति । तथाच एकस्यैव अन्तःकरणस्य
कायव्यूहाभिव्यक्तियोग्यवैपुल्याभ्युपगमे भाष्यादिविरोध इति
भावः । अत्र यद्यपि योगिनो निजसिद्धान्तःकरणमेव
योगप्रभावात् वैपुल्यं प्राप्य स्वावच्छिन्नचैतन्यरूपस्य योगिनः
कायव्यूहाधिष्ठानभोगादिकं घटयति इत्येव भाष्यादीनां
तात्पर्यं वक्तुमुचितं न तु यथाश्रुतनानान्तःकरणसंज्ञा
आगन्तुकानेकान्तःकरणसृष्ट्युपगमे असत्कार्यवादापातात्
कल्पनागौरवाच्च हिरण्यगर्भादीनां योगप्रभावादेव अण्वव्यापि-
समस्यन्तःकरणाभ्युपगमाच्च न हि हिरण्यगर्भादीनां पूर्वं
जन्मनि यजमानावस्थायां तदीयान्तःकरणानां व्यापित्वं
प्रमाणमस्ति तथा सति अस्मदाद्यन्तःकरणानामपि व्यापि-
त्वापत्तेः भाष्यादिषु अन्तःकरणसृष्टिवर्णनस्य मतान्तराभि-
प्रायत्वोपपत्तेश्च एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयो-
गप्रक्रिया इति भाष्य एव मतान्तरोपदर्शनात् योगशास्त्रेषु ।

वात् सृष्टेरुपवर्णनात् । प्रतिविम्बे विम्बाद्भेद-
मात्रस्य अध्यस्तत्वेन स्वरूपेण तस्य सत्यत्वात् न
प्रतिविम्बरूपजीवस्य मुक्त्यन्वयासम्भव इति न
तदतिरेकेण मुक्त्यान्वयाय अवच्छिन्नरूपजीवान्तरं

च एषा प्रक्रिया इति एवकारान्वयोपपत्तेस्तथापि शास्त्रीपान्था-
धिकरणं यथाश्रुतभाष्याद्यभिप्रायेण इदं दूषणमिति मन्तव्यम् ।
वस्तुतस्तु अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं जीवस्तदनवच्छिन्नमीश्वर
इति पक्षे अण्डान्तर्गतचैतन्यस्य सर्वात्मना तदवच्छेदादनवच्छि-
न्नचैतन्यरूपेश्वरस्य अण्डात् वहिरेव सत्त्वं स्यादिति वक्ष्यमाण-
दूषणे तात्पर्यं यदिच अनवच्छिन्नचैतन्यमीश्वर इत्यनेन
निरुपाधिकं चैतन्यमीश्वर इति विवक्षितं तदा तस्य सर्वत्र
सत्त्वेन अण्डादहहिरेव सत्त्वाद्भक्तिदोषाभावोऽपि कारणोपाधि-
रौश्वर इति श्रुतिविरोधदोषो दुर्वारस्तस्मात् कारणोपाधिक-
त्वमीश्वरवज्जीवस्य अभ्युपगन्तव्यं स्मृत्यनुसारादिति स्थितम् ।
यस्तु चित्रदीपे प्रतिविम्बचैतन्यरूपजीवस्य स्वरूपतो मिथ्या-
त्वात् तस्य मुक्त्यन्वयायोग इति तदन्वययोग्यं कूटस्थनामकं
जीवेश्वरविलक्षणं किञ्चिच्चैतन्यं परिकल्प्य चिन्नातुर्विध्यं
दर्शितं यदपि च दृक्दृश्यविवेके प्रतिविम्बमिथ्यात्वमेव
आश्रित्य मुक्त्यन्वयावच्छिन्नचैतन्यस्य पारमार्थिकजीवत्वं क-
ल्पितं तदुभयमपि युक्तं विम्बप्रतिविम्बयोर्भेदमात्रस्य कल्पित-
तया स्वतस्तयोर्भेदे मानाभावादित्याशयेनाह, प्रतिविम्बे
विम्बादिति । स्वरूपस्य कल्पितत्वव्यवच्छेदो मात्रशब्दार्थः । न
तदतिरेकेण इति प्रतिविम्बजीवातिरेकेण जीवान्तरं वा कूटस्थ-
शब्दितं चैतन्यान्तरं वा न कल्पनीयमिति सम्बन्धः । एवं

वा प्रतिविम्बजोवातिरिक्तं जीवेष्ववरविलक्षणं
कूटस्थशब्दितं चैतन्यान्तरं वा कल्पनीयम् ।
अविनाशी वा अरे अयमात्मेति श्रवणं जीवस्य

व्यावहारिकजोवातिरेकेण प्रातिभासिकजोवोऽपि न कल्पनीयः
प्रमाणाभावात् न च व्यावहारिकजोवस्य स्वप्नकाले आहत-
त्वेन तस्य तदा व्यवहर्त्तृत्वानुपपत्तिस्तत्कल्पने प्रमाणमिति
वाच्यम् ? जीवचैतन्ये आवरणाभावस्य साक्षिनिरूपणावसरे
वक्ष्यमाणत्वेन जाग्रज्जीवस्यैव स्वप्नेऽपि व्यवहारकर्तृत्वोपपत्तेः
योऽहं स्वप्ने श्रीकृष्णमद्राक्षं स एव इदानीं जाग्रत पुनस्तं
स्मरामीति जाग्रत्स्वप्नद्रष्टोरभेदप्रत्यभिज्ञानाच्च संस्कारो-
द्बोधाभावादिकारणवशादेव कदाचित् ब्राह्मणत्वाद्यप्रतीत्युप-
पत्तेश्च न च स्वप्नप्रपञ्चेन सह तद्बुद्धिर्बाधदर्शनं प्रातिभासिक-
जीवकल्पने प्रमाणमिति वाच्यम् ? प्रबोधकाले नाहं क्षत्रिय
इत्यादिरूपबाधकप्रत्ययस्य आत्मनि आरोपितक्षत्रियत्वादिसा-
म्यबाधकत्वेन स्वप्नद्रष्टुर्बाधकत्वाभावात् अन्यथा पूर्वोदाहृतद्रष्ट-
व्यप्रत्यभिज्ञानविरोधात् तस्मात् प्रातिभासिकजीवकल्पनमपि
प्रामाणिकं न भवतीति बोध्यम् । यदपि चिन्नातुर्विध्यवादिभि-
रुक्तं तान्येव अनुविनश्यति अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति
वाक्याभ्यां प्रकृते प्रज्ञानचनात्मानं विनाशित्वाविनाशित्वरूप-
विरुद्धधर्मद्वयप्रतिपादनात् तदुपपत्तये विनाशप्रतिविम्बव्यति-
रेकेण विनाशरहितकूटस्थचैतन्यं सिध्यतीति तदपि मन्दम्
अविद्याप्रतिविम्बचैतन्यरूपे जीव एव प्रतिविम्बत्वरूपविशे-
षणाश्रयणाभिप्रायेण विनाशवचनस्य विरोधचैतन्यांशमभि-
प्रायेण विनाशाभावप्रतिपादकवचनस्य च उपपत्तौ धर्मभेद-

तदुपाधिनिवृत्तौ प्रतिविम्बभावापगमेऽपि स्वरूपं
न विनश्यतीत्येतत्परं न तदतिरिक्तकूटस्थनाम-
चेतन्यान्तरपरम् । जीवोपाधिना अन्तःकरणादिना
अवच्छिन्नं चैतन्यं विम्बभूत ईश्वर एव । यो
विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्या ईश्वरस्यैव जीव-
सन्निधानेन तदन्तर्यामिभावेन विकारान्तराव-
स्थानश्रवणादिति ॥४४॥

कल्पनस्य गौरवपराहतत्वादित्याशयेनाह, अविनाशी वेति ।
ननु अवित्याप्रतिविम्बो जोवस्तद्विम्ब ईश्वरः विम्बप्रतिवि-
म्बानुगतचेतन्यं शुद्धचैतन्यमात्रं विवरणपक्षे देहद्वयोपादान-
तया तदवच्छिन्नस्य पारमार्थिकजीवनामकतया कूटस्थनामक-
तया च चिन्नातुर्विध्यवादिभिरङ्गीकृतस्य चैतन्यस्य कुत्रान्त-
र्भाव उपेयते ? न तावज्जीवे शुद्धचैतन्ये वा अन्तर्भावः सम्भवति
तयोर्मुपादानत्वाभावेन देहद्वयोपादानकूटस्थस्य तयोरन्तर्भा-
वायोगात् नापि विम्बभूतेश्वरे तस्य अन्तर्भावः सम्भवति ईश्व-
रस्य जीवतदुपाध्वन्तःकरणादिसन्निहिततया देहादिविकारिषु
अवस्थाने प्रमाणाभावात् कूटस्थनामकचैतन्यस्य च कूटस्थवा-
दिभिस्तथात्वाङ्गीकारादित्यत आह जीवोपाधिर्नेति । अवित्या-
प्रतिविम्बरूपजीवस्य विशेषाभिव्यक्तिप्रयोजकोपाधिना इत्यर्थः ।
प्राणचक्षुरादिकमादिपदार्थः । ईश्वर एवेति । न शुद्धब्रह्म नापि
प्रतिविम्बरूपजीव इति एवकारार्थः । चेतनाचेतनात्मकनिश्चित-
प्रपञ्चोपादानस्य प्रतिपादकानुतिष्ठातृसहस्रस्य विम्बभूतेश्वरस्य
देहाद्युपादानतया देहादिविकारिषु अन्तरवस्थाने प्रमाणात्वात्

अन्ये तु रूपानुपाहितप्रतिविम्बो न युक्तः सुतरां

कूटस्थस्य च ततो भेदे मानाभावादिति भावः । न केवल-
मुपादानत्वप्रतिपादकशास्त्रमेव तत्र प्रमाणं किन्तु चेतना-
चेतनात्मकसकलजगन्नियन्तृत्वप्रतिपादकमन्तर्यामिब्राह्मणमपि
विम्बभूतेश्वरस्य विकारेषु अन्तरवस्थाने प्रमाणमित्याह
यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्येति । विज्ञानात् अन्तरोप्यं
विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरोपगमय-
तीत्यादि वाक्यमादिपदेन गृह्यते । अत्र विज्ञानपदं जीवपरं
ब्रह्मदारण्यके माध्यन्दिनपाठे य आत्मनि तिष्ठन्निति पर्थ्याय-
स्थाने काण्वपाठे योविज्ञाने तिष्ठन्निति पर्थ्यायान्नानदर्शनेन
काण्वपाठे विज्ञानपदस्य आत्मपदसमानार्थकत्वावगमात् आत्म-
पदं च अत्र जीवपरं तस्य तत्र रूढत्वादात्मपदस्य जीवेश्वर-
साधारणत्वेऽपि नियम्यत्वलिङ्गेन प्रकृते जीवपरत्वावश्य-
म्भावादिति भावः । जीवसन्निधानेन इति ईश्वरस्य जीवादि-
नियन्तृत्वं व्यवहितराजादेः प्रजानियन्तृत्ववत् न भवति किन्तु
नियम्यजीवादिसन्निधानेनैव य आत्मनि तिष्ठति सन्निधाने
प्रतीतेरित्यर्थः । अन्तर्यामि ब्राह्मणवाक्यग्रहणं स्मृतेरपि
उपलक्षणं तथाच भगवद्गीता स्मृतिः ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

आमयन् सर्वभूतानि यन्भारूढानि मायया ॥

इति । भूतानि प्राणिनः यन्त्रं शरीरं तदारूढत्वं तत्राहं
ममाभिमानवत्त्वं आमयन्निति कर्मानुसारेण प्रवर्तयन्निवर्त-
यंश्चेत्यर्थः । ईश्वरस्य नियन्तृत्वं मायोपाधिकमेव न वास्तव-
मित्याशयेन मायया इति उक्तम् ॥ ४४ ॥

एवं चैतन्यस्य प्रतिविम्बमुपगच्छतां मतभेदेन जीवै-

नौरूपे, गगनप्रतिविम्बोटाङ्गणमप्ययुक्तां गगना-
भोगव्यापिनि सविट्करमण्डले मलिले प्रति-
विम्बिते गगनप्रतिविम्बत्वस्य व्यवहारस्य भ्रममात्र-

श्वरविभागो दर्शितः इदानीं तमनभ्युपगन्तॄणां मतेन
जीवादिस्वरूपं दर्शयितुं चैतन्यस्य प्रतिविम्बं निराकरोति
अन्येत्विति । रूपानुपहितेति लोके रूपवत एव चन्द्रादः
प्रतिविम्बो दृश्यते न रूपरहितस्य वायुादेरिति व्याप्तिदर्श-
नात् नौरूपचैतन्यस्य प्रतिविम्बामभाव इत्यर्थः । इतश्च
चैतन्यस्य न प्रतिविम्बमभाव इत्याह सुतरां नौरूप इति ।
अविद्यान्तःकरणादौ इति शेषः । रूपवत एव द्रव्यस्य प्रति-
विम्ब इति नियमस्य वक्ष्यमाणरीत्या गगने व्यभिचारमत्त्वेऽपि
रूपवत्येवोपाधौ प्रतिविम्ब इति नियमस्य न कचिदपि व्यभि-
चार इति मत्त्वा सुतराम् इत्युक्तम् । ननु नौरूपगगनस्य कूप-
जलतडाकादौ प्रतिविम्बानुभवाद्गीरूपद्रव्यस्य प्रतिविम्बाभाव
इति नियमो नास्ति इत्याशङ्क्य आह गगनेति । कूपजलादौ
तावदालोकप्रतिविम्बः संप्रतिपन्नस्तस्मिन् गगनप्रतिविम्ब-
त्वभ्रमो लोकानामिति कल्प्यते न तु वस्तुतः तत्र गगन-
प्रतिविम्बोऽस्ति उक्तनियमविरोधात् भ्रमप्रयोजकं दोषमाह
गगनाभोगव्यापिनि इति । आभोगो विस्तारः गगनोपरिभागे
व्याप्य वर्त्तमानस्य सविट्किरणमण्डलादेर्जले प्रतिविम्बदर्शनात्
तदनुगतगगनस्य जले प्रतिविम्बभ्रम इत्यर्थः । ननु यथा वह्निः
नीलं नभो विशालं नभः इत्यादिरूपेण गगनमनुभूयते एवं
कूपतडाकादिजलेऽपि नीलं नभो विशालं नभ इत्यादिरूपोऽनु-
भवः सर्वसंप्रतिपन्नः । न च कूपजलादौ प्रतीयमानवैशाख्यादि-

मूलकत्वात् । ध्वनी वर्णप्रतिविम्बत्ववादेऽपिऽ

युक्तं नभो वस्तुतोऽस्ति अतः प्रतिविम्बरूपमेव तत्र दृश्यमानं
नभ इति वक्तव्यम् । अतश्च कथं गगनप्रतिविम्बापलापः क्रियते
न च नौरूपस्य प्रतिविम्बाम्भाव इति वाच्यम् ? रूपसंख्या-
परिणामादेर्नौरूपस्य अपि प्रतिविम्बदर्शनात् । न च द्रव्यत्वमपि
विशेषणं विवक्षितमिति वाच्यम् ? सिद्धान्ते द्रव्यगुणादिपरि-
भाषाया अनभ्युपगमात् तदभ्युपगमेऽपि गगनप्रतिविम्बानुभवा-
नुरोधेन रूपोपहितद्रव्यस्य प्रतिविम्बः तदुपहितत्वं च वस्तुनः
स्वगतरूपेण स्वस्मिन् न आरोपितरूपेण वेति नियमकल्पनो-
पपत्तेश्च तथा च वह्निरारोपितनैल्यादिविशष्टगगनस्य जलादौ
प्रतिविम्बाभ्युपगमेन किञ्चिद्वाधकं न च जलादौ संप्रतिपन्ना-
लोकप्रतिविम्बातिरिक्तगगनप्रतिविम्बाभ्युपगमे गौरवमेव बाध-
कमिति वाच्यम् ? आलोकप्रतिविम्बे गगनप्रतिविम्बत्वभ्र-
माभ्युपगमेऽपि तदभ्रमविषयस्य आलोकप्रतिविम्बाधिकरण-
कस्य शक्तिरूप्यादिवदनिर्वचनीयस्य गगनप्रतिविम्बत्वस्य अभ्युप-
गन्तव्यत्वेन गौरवस्य तुल्यत्वात् अनुभवानुसारिगौरवस्य अदोष-
त्वाच्च तस्माद्रूपवत् एव द्रव्यस्य प्रतिविम्ब इति नियमस्य
गगनप्रतिविम्बस्थले व्यभिचारो दुर्वार इति चेत् ? सत्यं तथापि
चैतन्यस्य प्रतिविम्बो न सम्भवति नौरूपान्तःकरणादेः प्रति-
विम्बोपाधित्वाम्भवादिति अत्रैव तात्पर्यम् । ननु नौरूपे-
ऽपि ध्वनी नौरूपद्रव्यात्मकवर्णानां प्रतिविम्बोऽस्तीति वक्तव्यम् ?
तथा सत्येव दर्पणस्यामतायाः दर्पणगतप्रतिविम्बद्वारेण विम्ब-
रूप इव ध्वनिगतानां तारत्वादीनां ध्वनिगतवर्णप्रतिविम्ब-
द्वारा वर्णेषु आरोपः सम्भवति नान्यथा एवं नौरूपान्तःक-
रणादौ नौरूपात्मनः प्रतिविम्बसम्भव इत्याशय इष्टान्तं विव-

अयुक्तः, व्यञ्जकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्माणा-
मुदात्तादिस्वराणां वर्णेषु आरोपोपपत्तौ ध्वनेर्वर्णप्र-
तिविम्बोपाधिष्वकल्पनाया निष्प्रमाणाकत्वात् ।
प्रतिध्वनिरपि न पूर्वशब्दप्रतिविम्बः पञ्चौकरण-
प्रक्रियया पटहपयोनिधिप्रभृतिशब्दानां क्षिति-
सलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेव आकाशशब्दत्वेन

टयति ध्वनाविति । ननु पटहाख्यवाद्यविशेषादिशब्दोत्पत्ति-
काले पाषाणविशेषादिसाक्षाद्विज्ञेयताकाशप्रदेशेषु प्रतिध्वनिः
यूयते सः पूर्वशब्दप्रतिविम्ब एव न मुख्यध्वनिस्तदुत्पत्तौ कार-
णाभावात् तथा च यथा नीरूपाकाशप्रदेशेषु नीरूपध्वनेः प्रति-
ध्वनिरूपः प्रतिविम्बः तथा प्रकृते किं न स्यादिति नेत्याह
प्रतिध्वनिरपि इति । न च प्रतिध्वनेरुत्पादकाभावः शङ्कनीयः ?
आकाशस्यैव उपादानस्य सत्त्वात् पूर्वशब्दस्य निमित्तकारणस्य
सत्त्वाच्च । न च प्रतिध्वनेः प्रतिविम्बत्वेऽपि आकाशगुणत्वं किं न
स्यादिति वाच्यम् ? विम्बप्रतिविम्बयोर्भेदपक्षे प्रतिध्वनिरूप-
प्रतिविम्बस्य प्रातिभासिकत्वेन व्यावहारिकगुणत्वानुपपत्ते-
स्तदभेदपक्षे विम्बभूतपृथिव्यादिशब्दापेक्षया प्रतिध्वनिरूप-
प्रतिविम्बस्य भेदाभावेन तस्याकाशगुणत्वानुपपत्तेरिति भावः ।
ननु वर्णरूपप्रतिशब्दस्य वर्णप्रतिविम्बत्वमवश्यं वाच्यं न तु
साक्षाद्वर्णरूपत्वं प्रतिवर्णाभिध्यतिस्थले वर्णव्यञ्जककण्ठतात्वा-
देरभावात् तथाच यथा तत्र पर्वतगुहादिसन्निहितेषु नीरूपेषु
आकाशप्रदेशेषु नीरूपाणां वर्णानां प्रतिविम्बस्तथा प्रकृते किं

तस्य अन्यशब्दप्रतिविम्बत्वाऽयोगात् । वर्णरूपप्रति-
 शब्दोऽपि न पूर्ववर्णप्रतिविम्बः वर्णाभिव्यञ्जक-
 ध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णा-
 भिव्यञ्जकत्वेन उपपत्तेः । तस्मात् घटाकाशवत्
 अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः तदनवच्छि-
 न्नमौश्वरः । 'न चैवमण्डान्तर्वर्तिनश्चैतन्यस्य
 तत्तदन्तःकरणोपाधिभिः सर्वात्मना जीवभावेन
 अवच्छेदात्तदवच्छेदरहितचैतन्यरूपस्य ईश्वरस्य
 अण्डाद् बहिरेव सत्त्वं स्यादिति यो विज्ञानं
 तिष्ठन्नित्यादौ अन्तर्यामिभावेन विकारान्तराव-
 स्थानश्रवणं विरुध्यते । प्रतिविम्बपक्षे तु जलगत-

न स्यादिति नेत्याह वर्णरूपप्रतिशब्दोऽपि इति । प्रतिध्वनिवदि-
 त्यपि शब्दार्थः । कण्ठतात्त्वादित्येऽपि न कण्ठादेः वर्णव्यञ्ज-
 कत्वं किन्तु कण्ठतात्त्वादिषु अभिघातजन्यध्वनेस्तथा च यथा
 मूलध्वनिः वर्णव्यञ्जकः एवं प्रतिवर्णाभिव्यक्तिस्थले उत्पन्नः प्रति-
 ध्वनिरेव तत्र वर्णानां व्यञ्जकः सम्भवतीति न प्रतिवर्णानां प्रति-
 विम्बरूपत्वमभ्युपगम्यमित्यर्थः । चैतन्यप्रतिविम्बनिराकरणमु-
 पसंहरति तस्मादिति । चैतन्यप्रतिविम्बासम्भवादित्यर्थः । अन्तः-
 करणानवच्छिन्नचैतन्यस्य ईश्वरत्वे अन्तःकरणादिषु सर्वविकारं
 परमेश्वरस्य अन्तर्यामिभावेन अवस्थानप्रतिपादकश्रुतिविरोध-
 शक्त्ये न च एवमिति । विरुद्धेनेति । तथाच श्रुतिविरोध-
 गरिहाराय प्रतिविम्बपक्ष एव स्वीकर्तव्य इति भावः । प्रति

स्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिविम्बाकाशदर्शनात्
एकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरूपपद्यते इति वाच्यम् ।
यतः प्रतिविम्बपक्षेऽपि उपाधौ अनन्तर्गतस्य एव
चैतन्यस्य तत्र प्रतिविम्बो वाच्यः नतु जलचन्द्र-
न्यायेन कृतस्त्रप्रतिविम्बः तदन्तर्गतभागस्य तत्र
प्रतिविम्बाऽसम्भवात् । न हि मेघावच्छिन्नस्य
आकाशस्य आलोकस्य वा जले प्रतिविम्बवत्
जलान्तर्गतस्यापि तत्र प्रतिविम्बो दृश्यते । न वा
मुखादौनां वहिः स्थितिसमय इव जलान्तर्निम-

विम्बपक्षाश्रयणेऽपि श्रुतिविरोधमाशङ्क्याह प्रतिविम्बपक्षे तु
इति । तु शब्दसूचितं विशेषमेव दर्शयति जलगतेति ।
द्विगुणीकृत्येति प्रतिविम्बरूपजैवभावेन तत्तदुपाध्यन्तर्यामि
भावेन च इत्यर्थः । प्रतिविम्बपक्षेति अन्तर्यामिब्राह्मण-
विरोधो दुष्परिहर इत्याह यत इति यत ईश्वरे अन्तर्यामि-
ब्राह्मणास्तस्याभावः तुल्योऽतो न च वाच्यमिति सम्बन्धः ।
तत्रेति । अन्तःकरणादिवित्थर्थः । ननु यथा जले कृतस्त्रस्य
चन्द्रमण्डलस्य प्रतिविम्बस्तथा कृतस्त्रस्य एव चैतन्यस्य अन्तः-
करणादौ प्रतिविम्बोऽस्तु न तु उपाध्यन्तर्गतचैतन्यभागस्य
अण्डाद्विभूतस्य तथा च विम्बभूतेश्वरस्य अण्डान्तरेऽपि
सत्त्वात् न अन्तर्यामिब्राह्मणविरोधतीत्यमिति न इत्याह
न तु इति । असंभवमेव दर्शयति न हि इति । आलोकस्य चेति
वहिःस्थितस्य इति शेषः । जलान्तर्गतस्य अपि इति आकाशादे-

कनेऽपि प्रतिविम्बोऽस्ति । अतो जलप्रतिविम्बं
 प्रति मेघाकाशादेरिवान्तःकरणादुपाधिप्रतिविम्बं
 प्रति तदन्तर्गतस्यैव विम्बत्वं स्यादिति विम्बभूतस्य
 विकारान्तरवस्थानायोगादीश्वरे अन्तर्यामिब्राह्म-
 णाञ्जस्याभावस्तुल्यः । एतेन अवच्छिन्नस्य जीवत्वे
 कर्तृभोक्तृसमययोस्तत्र तत्र अन्तःकरणावच्छेद्य-
 चैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतहानाकृताभ्यागम-

रित्यनुषङ्गः । तत्रेति जलादावित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह
 न चेति । ततः किं तत्राह अत इति । उपाध्यन्तर्गतभागस्य
 तत्र प्रतिविम्बासम्भवादित्यर्थः । तदन्तर्गतस्य एव इति
 चैतन्यस्य इति शेषः । दृष्टानुरोधित्वात् कल्पनाया इति भावः ।
 विकारान्तरिति अण्डान्तर्गतचैतन्यभागस्य उपाध्यन्तर्गतात्
 तद्वहिःस्थितस्य एव चैतन्यस्य विम्बत्वं वाच्यमिति विम्बभूतश्व-
 रोऽपि अण्डाद्वहिरेव स्यादित्यर्थः । यदि च प्रतिविम्बपक्षे
 ईश्वरस्य सर्वान्तर्यामित्वप्रतिपादकश्रुत्याद्यनुसारेण लोकदृष्टि-
 मनादृत्य कृतञ्चैतन्यप्रतिविम्बमुपेत्य अन्तर्यामिब्राह्मणाञ्जस्य
 सुपपाद्यते तदा अनवच्छिन्नचैतन्यमौश्वर इति पक्षेऽपि अन्तः-
 करणभावावच्छिन्नचैतन्यमौश्वर इति विवक्षितम् अन्तःकरणस्य
 कल्पितत्वेन त्रैलोक्ये अन्तःकरणाद्यवच्छेदेन अपि अन्तःकरणा-
 भावस्य वास्तवस्य सत्त्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यरूपेश्वरस्य सर्व-
 विकारान्तरवस्थानसम्भवात् तत्प्रतिपादकब्राह्मणाञ्जस्य तुल्य-
 मिति समाधानं बोध्यम् । अभावस्य अपि ईश्वरोपाधित्वमुक्तं
 त्वमिदोपि अन्तःकरणसाहित्यसाहित्याभ्यां विशिष्यते ।

उपाधिजीविभावस्य ब्रह्मतायाश्च नान्यथा ।

यथाविधिरूपाधिः स्यात् प्रतिषेधस्तथा न किम् ॥

सुवर्णलोहभेदेन शृङ्खलात्वं न भिद्यते ।

अतद्वागृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिसुखेन च ॥

वेदान्तानां प्रवृत्तिः स्यात् द्विधेत्याचार्यभाषितम् ॥

इति श्लोकानामयमर्थः भिद्यते तत्साहित्यं जीवत्वीपाधिः
तद्वाहित्वं ब्रह्मताया उपाधिरिति जीविवर्रोपाधिभेद
इत्यर्थः । नान्यथा न प्रकारान्तरेण जीवभावाद्युपाधिरित्यर्थः ।
ननु भावस्यैव उपाधित्वं न अभावस्य इत्याशङ्क्य विनिगमना-
माह यथेति । भाववदभावस्य व्यावर्त्तकोपाधित्वे विशेषो
नास्ति इति अत्र दृष्टान्तमाह सुवर्णेति । शृङ्खलात्वं नाम
यथेष्टसञ्चारव्यावर्त्तकत्वम् । ननु भावरूपान्तःकरणादेः द्रष्टृ-
त्वादिरूपेण जीवोपलब्धिसाधनत्वात् तस्य जीवोपाधित्वं युक्तमि-
त्याशङ्क्य तर्हि अन्तःकरणनिषेधस्यापि ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वात्
तस्य ब्रह्मोपाधित्वं युक्तमित्यभिप्रेत्य तत्तदुपाधिनिषेधस्य
ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वं भाव्यकारैरुक्तमित्याह अतद्वागृत्तिरूपे-
णिति । अत्र तच्छब्देन ब्रह्म उच्यते तत् न भवति इति
अतदन्तःकरणादिरूपमुपाधिजातं तस्याततो व्यावृत्तिर्निषेधः ।
तद्रूपेण तद्विधनद्वारेण इत्यर्थः । साक्षाद्विधिसुखेन च बुद्धेः
साक्षीमनसः साक्षी सर्वस्य साक्षी पश्यन् शृण्वन् मन्वान्
इत्यादिप्रकारेण च प्रवृत्तिर्बोधकता ब्रह्मणि तेषां प्रामाण्यमिति
तथा च उक्तरीत्या प्रतिविम्बावच्छेदपक्षयोरुभयोरपि अन्त-
र्यामिब्राह्मणस्य भावास्तस्ययोः तुल्यत्वे सति सुतरां
नौरूप इत्यादिना चैतन्यप्रतिमं वासम्भवस्य दर्शितत्वात्
प्रतिविम्बपक्षं त्यक्त्वा अवच्छेदपक्ष एव आदरणीय इति भावः ।
विशेषः अवच्छेदपक्षे दोषान्तरमपि वक्ष्यमाणदोषतौल्यादिनैव

प्रसङ्ग इति निरस्तम् । प्रतिविम्बपक्षेऽपि स्नान-
 न्तर्गतस्य स्वसन्निहितस्य चैतन्यप्रदेशस्य अन्तः-
 करणे प्रतिविम्बस्य वक्तव्यतया तत्र तत्र अन्तः-
 करणस्य गमने विम्बभेदात् प्रतिविम्बस्यापि
 भेदावश्यम्भावेन दोषतौल्यात् । न च अन्तःकरण-
 प्रतिविम्बो जीव इति पक्षे दोषतौल्येऽपि अवि-
 द्याप्रतिविम्बो जीवस्तस्य च तत्र तत्र गत्वरमन्तः-
 करणं जलाशयव्यापिना महामेघमण्डलप्रति-
 विम्बस्य तदुपरि विसृत्वरस्फ्रीतालोका इव तत्र

निरस्तमित्याह एतेनेति स्नानन्तर्गतस्येति प्रागुक्तयुक्तिरत्र
 अनुसन्धेया स्वसन्निहितस्य इति विशेषणस्य अयमभिप्रायः
 यदि सर्वेषु अन्तःकरणेषु तदनन्तर्गतस्य अण्डाद्विद्वि-
 मानस्यैव चैतन्यभागस्य एकस्य प्रतिविम्बः सम्भवेत् तदा
 विम्बचैतन्यप्रदेशभेदाभावात् प्रति अन्तःकरणं विम्बचैतन्य-
 प्रदेशभेदेन प्रतिविम्बभेदापादनं न सम्भवेत् न च तथा
 सम्भवति व्यवहितस्य प्रतिविम्बायोगात् किन्तु तत्र तत्र अन्तः-
 करणे सन्निहितस्यैव चैतन्यप्रदेशस्य विम्बत्वं वाच्यम् ? ततश्चेह
 परत्र च प्रतिविम्बभेदापादनं युक्तमिति दोषतौल्यादिति
 कृतहानाकृताभ्याममप्रसङ्गदोषतौल्यादित्यर्थः । अविद्यायां
 चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः अन्तःकरणे चित्प्रतिविम्बो जीव इति
 पूर्वप्रदर्शिते संक्षेपशारीरूपपक्षे दोषतौल्येऽपि विवरणादिपक्षे
 उक्तदोषाप्रसक्तोः तस्य उपदेयत्वं स्यादिति शङ्कते न च इति
 गत्वरं ममनशीलं तदुपरीति जलाशयोपरि इत्यर्थः । विसृत्

विशेषाभिव्यक्तिहेतुरिति पक्षे न अयं दोषः अन्तः-
करणावदविद्याया गत्यभावेन प्रतिविम्बभेदानाप-
त्तेरिति वाच्यम्? तथैव अवच्छेदपक्षेऽपि अविद्या-
वच्छिन्नो जीव इति अभ्युपगमसम्भवात् । तत्रापि
एकस्य जीवस्य क्वचित् प्रदेशे कर्तृत्वं प्रदेशान्तरे

रिति । यथा तत्र तत्र जलप्रदेशेषु विद्युत्त्वरो गमनशीलो मेघः
हिद्रेभ्योः निःसृतः स्त्रीतालोकखण्डो महामेघमण्डलप्रति-
विम्बस्य जलाशयव्यापकस्य विशेषेण स्फुरणहेतुः तथा तत्र
तत्र इह परत्र च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशेषाभिव्यक्तिहेतुरन्तःकर-
णमिति पक्ष इत्यर्थः । कृतज्ञानादिदोषाभावे हेतुमाह अन्तः-
करणवदिति । यदि प्रतिविम्बवादिना अन्तःकरणप्रतिविम्बो
जीव इति पक्षमुक्तदोषतौल्येन परित्यज्य अविद्याप्रतिविम्बो
जीव इति पक्षः स्वीक्रियते तदा अवच्छेदवादिनापि अन्तःकरणा-
वच्छिन्नो जीव इति पक्षं कृतज्ञानादिदोषयुक्तं त्यक्त्वा उक्तदोष-
रहितमविद्यावच्छिन्नो जीव इति मतमुपादीयते इत्याह
तथैवेति । जीव इति उपलक्षणं चैतत् अविद्यायाः कल्पित-
त्वेन वास्तवतदभाववच्छिन्नश्चिदात्मा ईश्वर इति उपगमसम्भ-
वाच्च इत्यपि द्रष्टव्यम् । एवम् अविद्याप्रतिविम्बो जीव इति
पक्षे कृतज्ञानादिदोषाभावमुपेत्य तत् साम्यम् अविद्यावच्छि-
न्नस्य जीवत्वपक्षे दर्शितम् इदानीम् अन्तःकरणावच्छेदपक्षे
कृतज्ञानादिदोषाभावं समर्थयितुम् अविद्याप्रतिविम्बो जीव
इति पक्षेऽपि कृतज्ञानादिदोषमाशङ्क्य परिहरति तत्रापि
इति । अविद्याप्रतिविम्बो जीव इति पक्षेऽपि इत्यर्थः । क्वचित्

भोक्तृत्वमित्येवं कृतज्ञानाकृताभ्यागमदोषापनुत्तये
वस्तुतो जीवैक्यस्य शरणीकरणीयत्वेन तस्यायात्
अन्तःकरणोपाधिपक्षेऽपि वस्तुतश्चेतन्यैक्यस्य तद-
वच्छेदकोपाध्यैक्यस्य च तत्र अभ्युपगमेन दोषनि-
राकरणसम्भवाच्च ।

न च अवच्छेदपक्षे यथा स्वयं ज्योतिरात्मा

प्रदेशे इति । ब्राह्मणादिशरीरगतान्तःकरणावच्छिन्नप्रदेशे इत्यर्थः ।
प्रदेशान्तरे इति देवादिशरीरगततदवच्छिन्नप्रदेशे इत्यर्थः ।
वस्तुत इति । प्रदेशभेदे सत्यपि इह परत्र च अविद्याप्रतिबिम्ब-
रूपजीवैक्यमात्रेण कृतज्ञानादिदोषः परिरुक्तव्यः । प्रति-
बिम्बवादिनां गत्यन्तराभावादित्यर्थः । सोऽयं परिहारप्रकारो
अन्तःकरणावच्छेदपक्षेऽपि समान इत्याह तस्यायादिति ।
वस्तुत इति इह परत्र च अन्तःकरणावच्छेद्यचैतन्यप्रदेश-
भेदेऽपि चैतन्यस्य वस्तुत एकत्वात् न कृतज्ञानादिदोष इत्यर्थः ।
ननु वास्तवचैतन्यैकमात्रस्य जीवान्तरसाधारणत्वात् अन्य-
कृतकर्मणा अन्यस्य भोगप्रसङ्ग इत्यत आह तदवच्छेदकेति ।
तत्पदं चैतन्यपरं तथा च एकान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यमेको
जीवः अन्तःकरणान्तरावच्छिन्नचैतन्यमन्यो जीव इति स्वीका-
रात् न उक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । अस्मिन् अवच्छेदपक्षे
प्रागुक्तरीत्या वास्तवान्तःकरणाभावावच्छिन्नचैतन्यमीश्वरः
कारणोपाधिरीश्वरः इति शुत्यनुरोधेन अविद्यावच्छिन्नचैतन्यं
वा ईश्वर इति बोध्यम् ।

अस्य पक्षस्य श्रुतिसूत्राभ्यां विरोधं शङ्कते न च न

विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् उपा-
धिना क्रियते भेदरूपः देवः क्षेत्रेष्वेवमजीऽय-
मात्मा अत एव च उपमासूर्यकादिवत् [व्या०
सू० अ० ३ पा० २ सू० १८] इति श्रुतिसूत्राभ्यां

च्छेदपक्षे इति । यथा एको विवस्वान् , पात्रभेदेन भिन्ना
ग्रापो अनुगच्छन् बहुजलपात्रेषु प्रतिविम्बितः सन्निति
भावत् बहुधा भेदरूपः क्रियते औपाधिकं नानात्वं प्रति-
पद्यते एवं देवः स्वप्रकाश आत्मा स्वत एकः सन् क्षेत्रेषु
उपाधिषु प्रतिविम्बितो भेदरूपः क्रियते नानात्वं लभते इति
भावत् । यथा एकस्य सूर्यस्य बहुषु उपाधिषु प्रतिविम्बितत्व-
युक्तो भेद एवम् आत्मनोऽपि क्षेत्रेषु प्रतिविम्बितत्वप्रयुक्तमेव
नानात्वम् इह विवाचितमिति वक्तव्यम् अन्यथा दृष्टान्तदाष्टी-
न्तकयोरतुल्यत्वापत्त्या तयोः असामञ्जस्यप्रसङ्गात् तथा च
प्रवच्छेदपक्षः श्रुतिविरुद्ध इत्यर्थः । एवम् ।

एक एव च भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकदा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव जीवेशावाभासेन करोतीत्यादि-
तयोऽपि चैतन्यस्य प्रतिविम्बगमकत्वेन द्रष्टव्याः । भूतानां
आदिस्तम्बपर्यन्तानामात्मा स्वरूपभूतः परः भूते भूते इति
तस्मात् सर्वे प्रतिविम्बोपाधयो गृह्यन्ते तेषु प्रतिविम्बिततया
व्यवस्थितः सन् बहुधा दृश्यते स्वतस्तु शास्त्रादेकधा दृश्यते ।
अप्यस्य उपाधिपरः अत्रापि वीप्सा सर्वोपाधिसंग्रहार्था प्रति-
पत्तिः प्रतिविम्बः पुरुषप्रतिविम्बे पुरुषप्रतिरूपोऽयमिति प्रयोग-
वर्णनात् तृतीयाध्यायगतसूत्रसुदाहरणि अतएवेति । यत-

विरोधः अम्बुवदंग्रहणात् न तथात्वम् [व्या०
 सू० अ० ३ पा० २ सू० १६] इत्युदाहृतसूत्रा-
 नन्तरसूत्रेण यथा सूर्यस्य रूपवतः प्रतिविम्बो-
 दययोग्यं ततो विप्रकृष्टदेशं रूपवज्जलं गृह्यते
 नैवं सर्वगतस्यात्मनः प्रतिविम्बोदययोग्यं किं
 चिदस्ति ततो विप्रकृष्टमिति प्रतिविम्बाऽसम्भव-
 मुक्ता वृद्धिक्लासभाक्लमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यात्
 एवम् [व्या० सू० अ० ३ पा० २ सू० २०] इति
 तदनन्तरसूत्रेण यथा जलप्रतिविम्बितः सूर्यो

चिदात्मनः स्वाभाविकत्वं नानात्वं च औपाधिकं श्रुतिषु विव-
 क्षितम् अतएव तस्य औपाधिकनानात्वे जलादिषु प्रतिविम्बित-
 सूर्यादिदृष्टान्तत्वेन श्रुतिषु उपादोयते इति सूत्रार्थः । रूपं
 रूपमिति श्रुतौ प्रतिरूपशब्दो न प्रतिविम्बवाचकः ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

इत्यादौ व्यभिचारात् अतः सूर्यादिप्रतिविम्बदृष्टान्तस्वारस्यादेव
 चैतन्यप्रतिविम्बो वक्तव्यस्तं प्रतिविम्बं स्वमेव सूत्रकदाचिपति
 अम्बुवदिति । सूत्रदृष्टान्तभागस्य अर्थमाह यथेति । प्रतिविम्बोद-
 ययोग्यत्वम् स्वच्छत्वम् उपाध्यन्तर्गतस्य न तत्र प्रतिविम्ब इत्याश-
 येनाह तत इति । विम्बभूतसूर्यापेक्षयेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकभागं
 व्याचष्टे नैवमिति । न तथात्वं चिदात्मनः प्रतिविम्बितसूर्या-
 दितुल्यत्वं नास्ति कुतः अग्रहणात् अन्तःकरणादेरात्मप्रतिविम्बो-
 दययोग्यत्वेन अग्रहणात् । न हि अन्तःकरणम् आत्मापेक्षया वि-
 ष्टकृष्टदेशवत् सर्वगतत्वादात्मनः न अपि तदुद्भूतरूपवत् अनङ्गी-

जलवृद्धौ वर्द्धते इव जलक्लासे क्रमतीव जलचलने
चलतीवेति तस्याध्यामिकं जलानुरोधिवृद्धिक्ला-
सादिभाक्तं, तथा आत्मनोऽन्तःकरणादिना अव-
च्छेदेन उपाध्यन्तर्भावादाध्यामिकतदनुरोधिवृ-
द्धिक्लासादिभाक्तमित्येवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः
सामञ्जस्यादविरोधः इति स्वयं सूत्रकृतैवाव-

कारात् चिदात्मनोऽपि सूर्यादिवत् विम्बत्वयोग्यत्वेन
अग्रहणाच्च तस्य नीरूपद्रव्यत्वात् तस्मात् प्रतिविम्बितसूर्य-
चिदात्मनोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तिरिति तु शब्दार्थः ।
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः प्रतिविम्बितत्वांशेन साम्याभावेऽपि न
तद्भावविरोधोऽस्तौति विवक्षितांशेन साम्यस्य तत्रापि सम्भवात्
न हि तयोः सर्वसाम्यं कचिदपि सम्भवति तथा सति दृष्टी-
न्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेदप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य विवक्षितांशसाम्यं
सूत्रकदर्शयति वृद्धिक्लासेति । तदनन्तरेत्यत्र तत्पदम् अस्त्ववदिति
सूत्रपरं सूत्रं व्याचष्टे यथेति । आध्यामिकमिति भ्रान्तिसिद्ध-
मित्यर्थः । तथेति । चिदात्मनो बुध्याद्यवच्छिन्नतया बुध्या-
द्युपाधी अन्तर्भावात् गजादिशरीरेऽन्तःकरणवृद्धौ चिदात्मा वर्द्धते
इव मशकादिशरीरेऽन्तःकरणक्लासे क्लसते इव तच्चलने चलते इव
तन्नेदे भिन्न इव च भाति तथा च श्रुतिः ध्यायतीव लेलायती-
वेति बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव तस्यां चलन्त्यामात्मा
चलतीव न तु वस्तुतो ध्यायति चलतीव इत्यर्थः । एवम् अध्या-
सिद्धमन्तःकरणानुरोधि बुध्यादिमत्त्वम् आत्मनोऽत्र विवक्षितं
साम्यमित्यर्थः । तयोरिति चैतन्यस्य प्रतिविम्बितत्वगमक-

च्छेदपक्षे तयोस्तात्पर्यकथनात् । घटसंघतमा-
काशं नीयमाने यथा घटे घटो नीयेत नाकाशं
तद्वज्जीवो नभोपमः अंशो नानाव्यपदेशात् [व्या०
सू० अ०० पा०३ सू०४३] इति श्रुतिसूत्राभ्यामव-
च्छेदपक्षस्यैव परिग्राहाच्च । तस्मात् सर्वगतस्य

श्रुतितन्मूलकसूत्रयोः पूर्वमुदाहृतयोरित्यर्थः । अवच्छेदपक्षे
न केवलं श्रुतिसूत्रविरोधाभाव एव किन्तु श्रुतिसूत्रानुग्रहोऽप्य-
स्तौत्याह घटसंघतमिति । घटसंघतं घटावच्छिन्नमाकाशं
प्रसिद्धमस्ति तच्च घटे नीयमानेऽपि न नीयते यथा अयं दृष्टात्
तद्वत् जीवो नभोपमः नभसा तुल्यः एतदुक्तं भवति जीवस्य
नभोपमशब्देन घटसंघताकाशतुल्यत्वमभिदधता अवच्छिन्नचित्त-
न्यरूपत्वमुक्तमिति एवं प्रवेशश्रुतिरपि चिदात्मनो बुद्ध्यादवच्छेद-
कतमेव द्रष्टृत्वादिधर्मलाभं दर्शयति न । प्रतिविम्बभावकतं
तथाहि स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रभ्य इत्युपक्रमस्य प्राणो
वा प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं
मन्वानो मन इति पुरुषविधन्नाह्मणे श्रूयते अयमर्थः सः सर्व-
वेदान्तेषु प्रसिद्धः एषः नामरूपव्याकर्तृत्वेन सन्निहितः इह
कार्यकारणमङ्गातनखाग्रमवधीकृत्य प्रविष्टः । ननु यथा देव-
दत्तस्य गृहे सर्पस्य वा विले प्रवेशः प्रसिद्धः न तथा आत्मनः प्रवेश-
कल्पयितुं शक्यते तस्य सर्वगतत्वात् नापि जलपात्रेषु सूर्यादेरपि
प्रतिविम्बभावलक्षणः प्रवेशः सम्भवति तस्य तेत्तरीयकारो
प्रवेशवाक्यविचारावसरे भाष्यकारैरेव निरस्तत्वादतः कोट्टः
प्रवेशः प्रविष्टपदेन विवक्षित इति जिज्ञासायां यथा जले प्रति

विश्वभावेन प्रविष्टस्य सूर्यादेस्तर्धमवत्तया उपलभ्यमानत्व-
मस्ति एवमात्मनः सङ्गति अधिष्ठानतया प्राक् सिद्धस्यैव प्राण-
बुद्ध्यादिधर्मवत्तया उपलभ्यमानत्वमेव प्रकृते प्रविष्टपदेन विव-
क्षितं न तु मुख्यप्रवेश इति मन्वाना श्रुतिः स्वयमेव प्रविष्टपदं
व्याचष्टे प्राणने च इत्यादिना प्राणन् प्राणचेष्टां प्राणोपाधिद्वारा
कुर्वन् प्राणस्य प्राणमित्यादिश्रुतौ द्वितीयप्राणपदवाच्यो भवति
रूपं पश्यन् रूपगोचरचाक्षुषवृत्तिमन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या
कुर्वन् चक्षुषः चक्षुरित्यादिश्रुतौ द्वितीयचक्षुः शब्दवाच्यो
भवति । शृण्वन् शब्दगोचरां श्रोत्रकरणां वृत्तिमन्तःकरण-
तादात्म्यापत्त्यैव कुर्वन् श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिश्रुतौ द्वितीयश्रोत्र-
शब्दवाच्यो भवति मन्वानो मननरूपां चक्षुरादिनिरपेक्षां वृत्तिं
कुर्वन् मनसो मन इत्यादिश्रुतौ द्वितीयमनः शब्दवाच्यो भवति
चक्षुरादिव्यापारग्रहणं कार्यकारणसङ्घातव्यापारमात्रस्य उप-
लक्षणं सङ्घातधर्माणां सर्वेषामात्मनि उपलभ्यमानत्वात् ।
अनु एवमपि अवच्छेदपक्षस्य द्वितीयाध्यायगतेन आभास एव
वेति सूत्रेण तद्वाक्येण च विरोधो दुर्वारस्तयोः चैतन्यप्रति-
विम्बस्य स्पष्टमुक्तत्वात् सूत्रार्थस्तु आभास एव जीवः परमात्मनः
प्रतिविम्ब एव न निरुपाधिकः परमात्मैव जीवः नापि न्याय-
मत इव परमात्मनः सकाशादत्यन्तभिन्नः तत्त्वमस्याद्यभेद-
वृत्तिविरोधात् प्रतिविम्बस्य च वस्तुतो विम्बाभिन्नत्वेन आभा-
सत्वपक्षे वृत्तश्रुतिविरोध इति च शब्दार्थ इति चेत् न, उदा-
त्तसूत्रतद्वाक्ययोक्तप्रतिविम्बपक्षस्य भोक्तापत्तेरविभागचेत्
प्राप्नोक्तवदिति सूत्रोक्तसिद्धान्तवत्प्रत्ययान्तरत्वोपपत्तेः । न च
या कल्पने किं विनिगमकमिति वाच्यम् ? तृतीयाध्याये
अयं सूत्रज्ञतैव न्यायपूर्वकं ज्ञातस्य चैतन्यप्रतिविम्बनिरासस्य
प्राप्तकालादाभाससूत्रे च जीवस्य प्रतिविम्बत्वे उपपत्त्यदेः

अनुपन्यासाच्च भोक्तापत्तिसूत्रस्य अयमर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति
 श्रुत्या प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदः प्रतिपाद्यते । अहंब्रह्मास्मीति श्रुत्या
 अहं शब्दार्थभूतभोक्तृवर्गस्य च ब्रह्माभेदः प्रतिपाद्यते तथा च श्रुति-
 हयानुसारेण भोक्तृभोग्यप्रपञ्चयोः एकब्रह्माभेदस्वीकारे भोग्य-
 प्रपञ्चस्य भोक्तापत्तेर्भोक्तृभेदापत्तेः एवं भोक्तुरपि भोग्याभेदापत्तेः
 एकब्रह्माभिन्नयोस्तयोः परस्परमपि अभेदावश्यभावात् न च
 दृष्टापत्तिस्तथा सत्यविभागः प्रसज्येत भोक्तृभोग्ययोर्विभागबोधक
 प्रत्यक्षादिविरोधः प्रसज्येतेति चेत् ? उच्यते श्रुतिसिद्धं भोक्तृभो-
 ग्ययोः एकब्रह्माभिन्नत्वं तयोः प्रत्यक्षादिसिद्धं परस्परविभक्तत्वं
 च इति उभयं लोकवत् स्यात् उपपद्यते यथा लोके एकसमुद्र-
 विकाराणां फेनबुद्बुदतरङ्गाणाम् एकसमुद्राभिन्नत्वं परिणामानां
 परिणाम्यभेदस्य अनुभवसिद्धत्वात् तेषामेव फेनादीनां परस्परं
 भिन्नत्वं चास्ति भेदस्य अनुभवसिद्धत्वात् एवम् एकब्रह्मपरिणा-
 मयोर्भोक्तृभोग्ययोः एकब्रह्माभिन्नत्वं परस्परभिन्नत्वं च उपपद्यते
 इति नाद्वैतश्रुतीनां प्रत्यक्षादिविरोधप्रसक्तिरित्ययं च विरोध-
 परिहारो न सिद्धान्तसम्मतः कूटस्थानित्यस्य ब्रह्मणः परिणा-
 मित्वानुपगमात् । किन्तु मतान्तराभिप्रायेण इति भाष्यादिषु
 घण्टाघोषः तथा प्रकृतेऽपि इति संचेपः अंश इति जीव ईश-
 रांशः कुतः नानाव्यपदेशात् य आत्मानमन्तरोऽयमव-
 तीत्यादिश्रुतिषु नियम्यनियामकभावादीनां जीवेश्वरयोः
 नानात्वस्य भेदस्य व्यपदेशादिति सूत्रभागस्य अक्षरार्थः ।
 अत्र अंशत्वं जीवचैतन्यस्य घटाकाशवत् अन्तःकरणावच्छिन्न-
 त्वरूपं विवक्षितं न तु मुख्यमंशत्वं निरवयवस्य ब्रह्मणो
 मुख्यांशसम्भवादिति तदधिकरणभाष्ये स्फुटमिति भावः ।
 अवच्छेदपक्षसमर्थनमुपसंहरति तस्मादिति । प्रतिविम्बास-
 वात् अवच्छेदपक्षे विरोधाभावात् साधकसंख्यात् च इत्यर्थः ।

चैतन्यस्य अन्तःकरणादिना अवच्छेदोऽवश्यम्भा-
वीति आवश्यकत्वादवच्छेदो जीव इति पक्षं
राचयन्ते ।

अपरे तु न प्रतिविम्बो नाप्यवच्छेदो जीवः

अवच्छेद्यचैतन्यस्य प्रतिविम्बपक्षेऽपि सम्मततया उभयसम्प्रति-
पक्षस्य तस्यैव जीवत्वादिकल्पनं युक्तं लाघवादित्याशयेनाह,
अवच्छेदोऽवश्यम्भावीति । अवच्छेद इति अन्तःकरणा-
वच्छिन्नो जीवः जीवग्रहणमुपलक्षणम् । अविद्यावच्छिन्न
ईश्वरः कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरोश्वर इति श्रुतेः
जीवेशो आभासेन करोति माया च अविद्या च स्वयमेव
भवतीति श्रुती च आभासपदमवच्छिन्नपरं प्रतिविम्बासम्भ-
वस्योक्तत्वात् । मायापदं च प्रथमोपात्तजीवोपाधिभूतान्तःकरण-
परं कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतेः एवं मायापदोपात्तान्तः-
करणस्य मूलप्रकृत्यात्मकत्वं च प्रकृतिविकारभावप्रयुक्तं पूर्व-
मनवच्छिन्नस्य ईश्वरत्वोक्तिस्तृप्तिदीपवचनानुसारेण अभावाव-
च्छिन्नस्य ईश्वरत्वोक्तिश्च सम्भवमात्रेण न तु तात्पर्यतः । कार-
णोपाधिरोश्वर इति श्रुतिविरोधात् । अनवच्छिन्नस्य ईश्वर-
त्वपक्षे तस्योपाध्यभावेन सर्वज्ञानकर्तृत्वादेः असम्भवाच्च ।
अभावस्येश्वरोपाधित्वपक्षेऽपि समानोऽयं दोषः । माया-
विद्याव्याकृतशक्त्यक्षराकाशादिशब्दितभावरूपोपाधिरिव तस्य
सर्वज्ञत्वाद्विप्रयोजकत्वायोगात् । अतएव वाक्यवृत्तौ
भगवत्पादैः सर्वज्ञत्वाद्विप्रयोजकोपाधित्वमविद्याया दर्शितम् ।
मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षण इतीति भावः ।
अथ क ईश्वरः कश्च जीव इति प्रश्ने प्रतिवचनत्वेन सत्ताम्भ-

किन्तु कौन्तेयस्यैव राधेयत्ववद्विस्तृतस्य ब्रह्मण
एवाविद्यया जीवभावः व्याधकुलसम्बर्हितराजकु-
मारदृष्टान्तेन ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति
स्वविद्यया विमुच्यतइति वृद्धदारण्यकभाष्ये प्रति-
पादनात् । राजसूनाः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो
निवर्त्तते तथैवमात्मनोऽन्नस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यत
इति वार्त्तिकोक्तेः ।

रमुत्पापयति अपरे तु इति । कः तर्हि जीव इति
पृच्छति किन्तु इति । दृष्टान्तपूर्वकं ब्रह्मैव जीव इत्युत्तरमाह
कौन्तेयस्यैवेति । कुन्तीकुमारस्यैव न तु तत्प्रतिविम्बादे-
इत्येवकारार्थः । राधाया अपत्यं राधेयस्यैव भावः तत्तं
तद्वदित्यर्थः । किन्तु अविस्तृतस्यैव इति सम्बन्धः । अवच्छेद-
प्रतिविम्बभावरहितस्यैव इत्यर्थः । तत्र भाष्यवार्त्तिकसमर्पितं
हेतुत्वेन दर्शयति व्याधेत्यादिना । यथा राजकुले जातः
कर्णो जन्मप्रभृति व्याधकुल एव सम्बर्हितस्तस्मात्तौयैः सह-
वासादिजनितभ्रान्तिलक्षणाविद्यया स्वात्मानं राधेयं मन्यते
न तु स्वतः सिद्धमपि कौन्तेयत्वमनुभवति । ततश्च कौन्तेयत्व-
प्रयुक्ताच्छ्रेयसः सकाशात् प्रच्युतः सर्वत्र नानाविधशापावसा-
नादिलक्षणं बहुविधदुःखं प्राप्तवान् । स च कदाचित् भगवता
विवक्षता कर्ण ! कौन्तेयोऽसि त्वं न राधेय इत्युपदेशं कुर्वता
स्मारितनिरूपः सन् तथा स्मृत्या व्याधत्वरारधेत्यादेः अविद्या-
लतस्य निवृत्तौ सत्यां व्याधेयत्वरारधेयत्वकृतं नानाविधदुःखं त्यक्त्वा
कौन्तेयत्वस्मृतिप्रयुक्तं श्रेयः प्राप्तवान् । तथा ब्रह्मापि अनारिः ।

प्रथमपरिच्छेदे जीवेश्वरस्वरूपनिरूपणम् । १५६

एवञ्च स्वाविद्यया जीवभावमापन्नस्यैव ब्रह्मणः
प्रपञ्चकल्पकत्वादीश्वरोऽपि सह सर्वज्ञत्वादि-
धर्मैः स्वप्नोपलब्धदेवतावज्जीवकल्पित इति आच-
क्षते ।

मिथ्या स्वाविद्यया आहतनिजरूपं सत् जीवभावं प्राप्य स्वतः
मिथ्यनित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपानुभवात् प्रच्युतं भवति
ततश्च संसरति । एवं संसरत् ब्रह्म कदादित् स्वप्नदशायामिव
स्वाविद्याकल्पितेन गुरुणा शास्त्रेण च उत्पादितया स्वगोचर-
विद्यया जीवाभावादिप्रयोजकाविद्यानिवृत्तौ मुच्यते नित्यसिद्ध-
निरतिशयानन्दमनुभवति स्वरूपचेतन्येनैव इति भाष्यार्थः । अज्ञ-
स्येति । अज्ञानाहतनिजरूपस्य इत्यर्थः । तत्त्वमस्यादीति ।
गुरुपदिष्टतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तौ जीव-
भाव आत्मनो निवर्तते इत्यर्थः ।

एवं जीवं निरूप्य ईश्वरं निरूपयति एवञ्चेति ।
भाष्यवार्तिकपर्यालोचनया प्रतिविम्बभावादिरहितस्य पूर्ण-
ब्रह्मण एव जीवत्वे सिद्धे सति इत्यर्थः । ईश्वरोऽपि सर्व-
ज्ञत्वादिधर्मैः सह जीवकल्पित इति सम्बन्धः । यथोक्तजीवस्यैव
ईश्वरकल्पकत्वे हेतुमाह स्वाविद्ययेत्यादिना । अन्यस्य कल्प-
कस्य अभावादिति तात्पर्यकमवधारणम् । जीवस्येश्वर-
कल्पकत्वे दृष्टान्तमाह स्वप्नेति । यथा स्वप्ने स्वप्नदृष्टा जीव एव
परां देवतां सर्वज्ञत्वादिधर्मैः सहितां कल्पयति कल्पयित्वा
च तामर्निशमुपास्ते तदुपासनया च अभ्युदयनिःश्रेयसल-
क्षणं फलं लभते एवं जागरणेऽपि इति दृष्टान्तादेः अभिप्रायः ।

[अथ जीवैकानात्वविचारः ।]

अथायं जीव एक उत अनेकः अनुपदोक्तपक्षा-
वलम्बिनः केचिदाहुः । एको जीवस्तेन च एकमेव
शरीरं सजीवम् अन्यानि स्वप्नद्रष्टृशरीराण्येव निर्जी-
वानि तदज्ञानकल्पितं सर्वं जगत् तस्य स्वप्न-
दर्शनवत् यावदविद्यं सर्वं व्यवहारः । बद्धमुक्त-
व्यवस्थापि नास्ति जीवस्य एकत्वात् ।

जीवेश्वरनिरूपणप्रसङ्गेन विचारान्तरमारभते अथेति
अनुपदोक्तेति । ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वाविद्यया
मुच्यत इत्यादिग्रन्थोक्तेरित्यर्थः । एक इति । ब्रह्मण एकत्वात्
तत्र च अवच्छेदप्रतिविम्बभावयोरनङ्गीकाराच्च इत्यर्थः ।
ननु जीवैक्ये तेन एकमेव शरीरं सजीवं स्यात् न सर्वशरीराणि
इति आशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति तेन चेति । ननु यथा एक-
शरीरे हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं स्पन्दरूपा चेष्टा दृश्यते
तथा सर्वशरीरेषु दृश्यते । तथाच कथमेकमेव शरीरं सजीवं
तत्राह अन्यानीति । यथा स्वप्नदमायां स्वप्नद्रष्टृः शरीरमेकमेव
सजीवं स्वप्नद्रष्टादृष्टानि अन्यानि शरीराणि तु चेष्टाविशेष-
तया दृश्यमानान्यपि सजीवानि न सम्भवन्ति तथा जागरणेऽपि
इति द्रष्टव्यम् । ननु स्वाप्नस्य जगतः कल्पिका तावत् निद्रा
अन्यव्यतिरेकसिद्धा यथा वर्तते न तथा जाग्रत्प्रपञ्चस्य कल्प-
कमन्यव्यतिरेकसिद्धं किञ्चिदस्तीति जगत् सत्यमेव स्यात् न
इत्याह तदज्ञानेति । जीवाज्ञानेत्यर्थः । अज्ञानस्य जगत्
कल्पकत्वं शास्त्रसिद्धमिति भावः । ननु सर्वव्यवहारस्य स

शुकमुक्त्यादिकमपि स्वाप्नपुरुषान्तरमुक्तादि-
कमिव कल्पितम् । अत्र च सम्भावितसकल-
शङ्कापङ्कचालनं स्वप्नदृष्टान्तसलिलधारया एव
कर्तव्यमिति ।

अन्ये तु अस्मिन्नेकशरीरैकजीववादे मनःप्रत्यय-
मलभमाना अधिकन्तु भेदनिर्देशात् [व्या० सू०

व्यवहारवत् कल्पितत्वे तद्वदेव सहसा व्यवहारलोपः प्रसज्येत
तथा च विद्यानर्थक्यमिति न इत्याह तस्येति । जीवस्य
इत्यर्थः । यावन्निद्राक्षयं स्वप्नव्यवहारानुवृत्तिवत् विद्यया
यावत् अविद्यानिवृत्तिसर्वव्यवहारानुवृत्तिर्युज्यते इति न
विद्यावैफल्यमविद्यानिवृत्त्यर्थम् अपेक्षितत्वादिति भावः । ननु
जीवैकत्वमते एको जीवो बह्वः अन्यो जीवो मुक्त इति व्यवस्था
शुकादिमुक्तिप्रतिपादकशास्त्रसिद्धा न स्यादिति आशङ्क्य इष्टा-
पत्तिरित्याह बध्नेति ।

शुकेति यथा स्वप्नादुत्थितः स्वप्नभ्रान्तिसिद्धां पुरुषान्तर-
मुक्तिं परं प्रतिबोधयति तथा जीवभ्रान्तिसिद्धां शुकादि-
मुक्तिं तं प्रत्येव बोधयति श्रवणादिषु प्रवृत्त्युपयोगितयेति
भावः । ननु जीवैक्यमते विद्योपदेष्टुरन्यस्य अभावात् विद्यो-
दयो न स्यात् । जीवेश्वरविभागाभावेन जीवस्येश्वरोपा-
सनादिव्यवहारश्च न स्यादिति आशङ्क्याह अत्र चेति । यथा
स्वप्नदशायां स्वप्नदृक् कश्चित् गुरुमीश्वरश्च कल्पयित्वा तावुपास्ते
ताभ्याश्च विद्यादिकं लभते तद्वदिति भावः ।

एकजीववाद एव मतान्तरमाह अन्ये तु इति एकशरीरेति ।

अ० २ पा० १ सू० २२] लोकवस्तु लीलाकौव-
 ल्यम् [व्या० सू० अ० २ पा० १ सू० ३३]
 इत्यादिसूत्रैर्जीवाधिक ईश्वर एव जगतः स्रष्टा
 न जीवस्तस्याप्तकामत्वेन प्रयोजनाभावेऽपि केवलं
 लीलयाैव जगतः सृष्टिरित्यादिप्रतिपादयद्विर्विरो-
 धञ्च मन्यमानां हिरण्यगर्भ एको ब्रह्मप्रतिविम्बो
 मुखो जीवः अन्ये तु तत्प्रतिविम्बभूताश्चित्र-
 लिखितमनुष्यदेहार्पितपटाभासकल्पा जीवा-
 भासाः संसारादिभाज इति सविशेषा अनेकश-
 रीरैकजीववादमातिष्ठन्ते ।

एकमेव शरीरं सजीवं यस्मिन् एकजीववादे स तथोक्तः । मनःप्र-
 ख्ययमिति । मनसो विश्वासं प्रामाणिकत्वं निश्चयमित्यर्थः । एक-
 मेव शरीरं सजीवं शरीरान्तराणि निर्जीवानौत्यत्र विनिगमका-
 भावात् न च जीवैक्यं विनिगमकमिति वाच्यम् ? एकोऽपि
 जीवः कस्मिन् शरीरे वर्तते इत्यत्र विनिगमकस्य वक्तुमशक्य-
 त्वादिति भावः । अधिकान्तु इति । जीवाभिन्न ईश्वरे वेदान्तानां
 प्रथमाध्यायनिरूपितः समन्वयो न घटते तथा सति ईश्वर-
 गतजगत्स्रष्टृत्वादेर्जीवधर्मत्वप्रसङ्गात् । तथा च अनुभवविरोध
 इति पूर्वपक्षनिरासार्थस्तु शब्दः । अधिकं जीवादुपाधितो भिन्नं ब्रह्म
 जगत्स्रष्टृत्वसर्वज्ञत्वादिगुणकमभ्युपगम्यते । अतो न ब्रह्मधर्माणां
 जीवे प्रसक्तिः औपाधिकभेदस्य अपि धर्मव्यवस्थापकतया लोक-
 सिद्धत्वात् कल्पितभेदाङ्गीकारे हेतुमाह भेदनिर्देशादिति । य
 आत्मनि तिष्ठन् न आत्मानमन्तरोपगमयतीत्यादौ नियम्यनिया-

अपरे तु हिरण्यगर्भस्य प्रतिकल्पं भेदेन
कस्य हिरण्यगर्भस्य मुख्यं जीवत्वमित्यत्र निया-

मकभावादिना भेदनिर्देशादिति सूत्रार्थः । लोकवदिति सूत्रं
पूर्वमेव व्याख्यातम् । अत्रादिपदेन अनुपपत्तेस्तु न शरीर-
इत्यादिसूत्रं गृह्यते । मनोमयत्वादिगुणको न शरीरः तस्मिन्
सर्वकर्मत्वादीनामनुपपत्तेरेव इति सूत्रार्थः । विरोधञ्चेति ।
मनः प्रत्ययमलभमानाः विरोधं च मन्यमाना इति च शब्दार्थः ।
जीवातिरिक्ते ईश्वराभाववादेऽस्मिन् जगत्सृष्ट्यादिसमर्थस्य
व्यावहारिकभेदवत् ईश्वरस्यास्तित्वजगत्स्रष्टृत्वसर्वात्मकत्वादि-
गुणप्रतिपादकैः सूत्रैर्विरोधमित्यर्थः । ब्रह्मप्रतिविम्ब इति ।
अनेन विम्बभूतं ब्रह्म जीवादधिकमीश्वररूपमस्मिन् मतेऽस्ति
अतो न उदाहृतसूत्रविरोध इति सूचितं तदिति । ब्रह्मप्रतिविम्ब-
भूतहिरण्यगर्भस्य भौतिकजगत्स्रष्टृतया कारणोपाधिकतया च
मुख्यजीवस्य प्रतिविम्बभूता अन्ये जीवाः जीवाभासाः तद्वत्
सृष्ट्यादिसामर्थ्याभावादित्यर्थः । कल्पा इति तुल्या इत्यर्थः । संसा-
त्तादिभाज इति । अनेन यथा हिरण्यगर्भशरीरं मुख्यजीवेन
सजीवं तथा इतराण्यपि शरीराणि जीवाभासैः सजीवानि इति
विमताद्विशेषः सूचितः । अत्र आदिपदं मुक्तेः संग्रहार्थम् ।
जीवाभासानां मुक्तिश्च स्वविम्बभूतहिरण्यगर्भप्राप्तिः क्रमेण च
ब्रह्मप्राप्तिरिति सन्तव्यम् । सविशेषेति । सविशेषाणि सजी-
ानि अनेकशरीराणि यस्मिन् एकजीववादे स तथा आति-
क्ते अङ्गीकुर्वन्तीत्यर्थः ।

अत्र अपि अस्तरसं वदन्नेकजीववादमेवाह अपरे तु इति ।

एवेति । अविद्यायां ब्रह्मप्रतिविम्बरूपो जीवस्त्वाददेक

मकं नास्तीति मन्यमाना एक एव जीवाऽपि
शेषेण सर्वं शरीरमधितिष्ठति ।

न च एवं शरीरावयवभेद इव शरीरभेदेऽपि
परस्परमुखाद्यनुसन्धानप्रसङ्गः । जन्मान्तरीय-
मुखाद्यनुसन्धानादर्शनेन शरीरभेदस्य तदननुस-
न्धानप्रयोजकत्वकृपेः ।

अविद्याया एकत्वात् स एव च सर्वं शरीरं स्वभोगाद्यर्थमधिति-
तिष्ठति न तु अविद्यायां ब्रह्मप्रतिविम्बो हिरण्यगर्भ-
शरीरमधितिष्ठति । अन्यानि तु शरीराणि तत्प्रतिविम्बा
जीवाभासा अधितिष्ठन्ति कुतः इतरजीवानां तत्प्रति-
विम्बत्वे मानाभावादित्येवकारार्थः । अविशेषेणेति मुख्या मुख्य-
विभागं विनेत्यर्थः । जीवभेदे हि सति कश्चित् मुख्यो जीवः
कश्चिच्चामुख्यो जीवाभास इति विभागः सम्भवेत्, न तु
एतदस्ति तस्यैकत्वाभ्युपगमादिति भावः । ननु देवदत्तस्य
शिरःपाणिपादानाधितिष्ठत एकस्य यथा शिरसि मे वेदना पारं
मे सुखमित्याद्यनुसन्धानं दृश्यते एवमेकस्यैव जीवस्य सर्वशरीरा-
धिष्ठातृत्वे मम देवदत्तशरीरे सुखं यद्देवदत्तनामकशरीरे दुःखं
मित्यादिरूपेण सर्वस्य सर्वत्र अनुसन्धानप्रसङ्ग इति शङ्कते ।

न च एवमिति । शरीरभेदस्य अननुसन्धानप्रयोजकत्वाभ्युपग-
मात् न उक्तातिप्रसङ्गः । न च तत्र मानाभावः शङ्कनीयः जीवस्य
अतीतशरीरेषु वर्त्तमानशरीरे च एकत्वेऽपि जन्मान्तरीयसुखा-
द्यनुसन्धानादर्शनेन तद्भेदस्य तत्प्रयोजकतायाः सम्प्रतिपक्षत्वा-
दिति परिहरति जन्मान्तरीयेति ।

योगिनस्तु कायव्यूहसुखाद्यनुसन्धानं व्यव-
हितार्थग्रहणवद्योगप्रभावनिवन्धनमिति न तदु-
दाहरणमित्यविशेषानेकशरीरेकजीववादं रोच-
यन्ते ।

इतरे तु अत्रापि बहुमुक्तव्यवस्था अभावस्य
तुल्यत्वेन तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
तदभवदित्यादिश्रुतेः प्रतिषेधादिति चेत् न शरी-
रादिति [व्या० सू० अ० ४ पा० २ सू० १२]
अधिकरणे बहुमुक्तत्वप्रतिपादकभाष्यस्य च नास्म-
स्यमिति अपरितुष्यन्तोऽन्तःकरणादीनां जीवा-

ननु योगिनो देहभेदे सत्यपि अनुसन्धानदर्शनात्
व्यभिचार इत्यत आह योगिनस्तु इति । अस्मदादिवैलक्ष-
ण्यार्थकस्तुशब्दः तद्दर्शयति कायेति । न हि अस्मदादीनां
व्यवहितार्थसाक्षात्कारोऽस्ति तत्प्रयोजकादृष्टविशेषाभावात् ।
तथा च शरीरभेदमात्रं न तत्प्रयोजकं किन्तु अदृष्ट-
विशेषासङ्गतशरीरभेदो न तु सन्धानप्रयोजक इति न
योग्यानुसन्धानस्थले व्यभिचार इति भावः । योगपदं योग-
जादृष्टपरम् । अविशेषेति । अविशेषेण अधिष्ठितानि अनेक-
शरीराणि यस्मिन् एकजीववादे सः तथा इत्यर्थः ।

अनेकजीववादमुत्थापयति इतरेतु इति । अत्रापि
इति अव्यवहितमतेऽपि इत्यर्थः । यदि एकजीववादे व्यवस्था
न सिध्यति ततः को दोष इत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिभाष्यान्वाम-

पाधित्वाभ्युपगमेन अनेकजीववादमाश्रित्य ब्रह्म-
मुक्तव्यवस्थां प्रतिपद्यन्ते ।

नाञ्जस्यदोष इत्याह तदयो य इति । देवानां मध्ये यो देवः तद्-
ब्रह्म प्रत्यबुध्यत साक्षात्कृतवान् स एव तत् ब्रह्माभवत् नान्यो
ब्रह्मबोधरहित इति विदुषो मुक्तत्वमविदुषो ब्रह्मत्वञ्च प्रति-
पादयन्त्या श्रुत्या बन्धमुक्तिव्यवस्था दर्शिता । आदिपदेन अजा-
मेकामिति श्रुतिर्बन्धमुक्तिव्यवस्थाप्रतिपादकत्वेन भाष्यकारा-
दिभिरङ्गीकृता गृह्यते । श्रुतिग्रहणं यद्गत्वा न निवर्तते तद्वाम
परमं मम इत्यादिस्मृतौनामुपलक्षणम् । प्रतिषेधादिति ।
इदं पूर्वपक्षसूत्रं ब्रह्मदारण्यके काण्डशाखायां “न तस्य प्राणा
उत्क्रामन्ति” इति वाक्येन परब्रह्मतत्त्वविदः प्राणोत्क्रान्तिप्र-
तिषेधात् तस्य गत्युत्क्रान्ती नस्तः उत्क्रान्तिपूर्वकत्वात् गतेरिति
चेत् ? इति सिद्धान्तिशङ्काभागार्थः पूर्वपक्षो तां दूषयति न शा-
रीरादिति । ब्रह्मदारण्यक एव माध्यन्दिनशाखायां समानप्रक-
रणे ब्रह्मविदः शरीरं प्रकृत्य न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति
वाक्यं पठ्यते । अत्र तच्छब्देन प्रकृतः शरीरो गृह्यते न शरीरम्
तस्य शरीरापेक्षया प्रधानत्वात् । तथाच न तस्मादिति वाक्येन
शरीरात् जीवात् प्राणानामुत्क्रमणं निषिध्यते न शरीरा-
दतः शरीरादुत्क्रमणं विदुषोऽपि अस्तीति तस्यापि गत्युत्-
क्रान्ती स्त एव न तस्य प्राणा इति का एव वाक्यस्यापि तस्य
विदुषः प्राणाः शरीरात् उत्क्रामन्ति किन्तु तेन सहैव ब्रह्म-
लोकं गच्छन्तीति अर्थो बोध्यः । नाञ्जस्यामिति । नाञ्जस्याभावः
उपपन्नत्वाभाव इत्यर्थः । अन्तःकरणादीनामिति । न च नाना-
जीववादेऽपि ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वाविद्यया मुच्यते
इत्यर्थेन ब्रह्मदारण्यकभाष्ये प्रतिपादिते न विरोधस्तस्य इति

तेषु केचिदेवमाहुः । यद्यपि शुद्धब्रह्माश्रय-
विषयमेकमेव अज्ञानं तद्भाश एव च मोक्ष-
स्तथापि जीवन्मुक्तावज्ञानलेशानुवृत्त्यभ्युपगमेन
अज्ञानस्य सांशत्वात् तदेव क्वचिदुपाधौ ब्रह्माव-
गमोत्पत्तौ अंशेन निवर्त्तते उपाध्यन्तरेषु यथा-
पूर्वम् अंशान्तरैरनुवर्त्तत इति ।

वाच्यम् । तद्भाष्यप्रतिपादनस्य ब्रह्मैव स्वाविद्यया नाना-
न्तःकरणरूपेण परिणतया नानाजीवभावं प्राप्य संसरति
स्वविद्यया क्रमेण मुच्यते इत्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः । श्रुतिस्मृत्युपो-
द्बलितशुकादिमुक्तिप्रतिपादकभाष्यस्य ब्रह्मैव स्वाविद्यया संस-
रतीति भाष्यमात्रस्वारस्यमनुसृत्य अन्यथानयनायोगात् । न च
उदाहृतश्रुतिस्मृतिभाष्याणां ब्रह्मात्मैकत्वपरत्वेन नानाजीववादे
तात्पर्याभावात् । तेभ्यो जीवनानात्वं न सिध्यतीति वाच्यम् ।
एकजीववादेऽपि तात्पर्याभावस्य तुल्यत्वात् । न च जीवत्वो-
पाधिभूताया अविद्याया एकत्वात् जीवैक्यसिद्धिरिति वाच्यम् ?
उदाहृतश्रुतिस्मृतिभाष्यानुरोधेन अविद्यानानात्वाभ्युपगम-
सम्भवात् तदेकत्वश्रुत्यादीनां जात्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः । अवि-
द्यायाः एकत्वेऽपि कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुत्यनुसारेण
अन्तःकरणानामेव जीवत्वोपाधित्वोपगमसम्भवाच्चेति भावः ।

नानाजीववादे मतभेदेन बन्धमुक्तिव्यवस्थामुपपादयितुमार-
भते तेषु इति । नानाजीववादिषु मध्ये इत्यर्थः । केचिदिति । ननु
नानाजीववादेऽपि जीवस्य अन्तःकरणोपाधिकत्वपक्षे मूलाज्ञा-
नस्य एकत्वेन शुकादितत्त्वज्ञानेनैव तस्य निवृत्तत्वात् । इदानीं

संसारानुपलब्धिप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते यद्यपीति । शुद्धब्रह्मा-
श्रयेति । जीवेश्वरयोः विशिष्टरूपयोः अज्ञानाश्रयत्वं न सम्भवति
तयोः कल्पितत्वात् । तथा शुद्धस्यैव आहतत्वरूपं विषयत्वं न तु
ईश्वरस्यापि । तस्य जीवान्तरवदौपाधिकभेदादेव अनुपलब्धि-
सिद्धौ जीवान् प्रति ईश्वरस्य अज्ञानाहतत्वरूपविषयत्वकल्पनस्य
व्यर्थत्वादिति भावः । एकमेवेति । अजामेकां मायां तु प्रकृतं
विद्यात् विभेदजनके ज्ञान इति श्रुतिस्मृतिषु एकवचनश्रवणेन
लाघवेन च तस्यैकत्वावगमादिति भावः । तन्नाश एव
चेति । भूयश्चान्ते विश्वमायाया निवृत्तिः अज्ञाने नाश-
मात्यन्तिकं गत इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु सर्वानर्थमूलाज्ञाननिवृत्ते-
र्मातृत्वावगमादिति भावः । एकस्य तत्त्वज्ञानेन कृत्स्नाज्ञाननाशो
नाङ्गीक्रियते येन व्यवस्था न स्यात् किन्तु तस्य तस्य ज्ञानेन तत्-
दन्तःकरणादिपरिणामिनो मूलाज्ञानांशस्यैव नाश उपेयते
न च तस्य सांशत्वे मानाभाव इति वाच्यम् ? जीवभुक्तौ
आवरणशक्तिमदंशस्य नाशेऽपि विश्लेषशक्तिमदज्ञानांशस्य
ज्ञानादनिवृत्तस्य यावद्दिदेहकेवल्यमनुवृत्त्युपगमेन तस्य सांश-
त्वावगमात् । तथा च अज्ञानस्य अनिर्वचनीयस्य अनिर्वचनी-
यानामेव भागरूपांशानामनन्तानां सम्भवात् । तानादाय बन्ध-
मुक्तिव्यवस्था सूचयति परिहरति तथापि इत्यादिना । अज्ञान-
सत्त्वं बन्धः तन्नाशो मोक्ष इति मतमुक्तम् ।

इदानीं चैतन्यस्य अज्ञानसम्बन्धो बन्धस्तदसम्बन्धो
मोक्षः न तु तन्निवृत्तिरसम्बन्धमात्रेण एव बन्धनिवृत्ति-
सिद्धेः ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यापि तदसम्बन्ध-
एव तात्पर्योपपत्तेः । अन्यथा मूलाज्ञानस्य विरोधिज्ञानोदये
सति तूलपिण्डस्य विरोध्यग्निसंसर्ग इव अवशेषासम्भवेन
बन्धमुक्तिव्यवस्थाशास्त्रस्य जीवभुक्तिशास्त्रस्य च निरालम्ब-

अन्ये तु यथा न्यायैकदेशिमते भूतले घटा-
त्यन्ताभावस्य वृत्तौ घटसंयोगाभावो नियामक
इति अनेकेषु प्रदेशेषु तद्वत्सु संसृज्य वर्त्तमानो
घटात्यन्ताभावः क्वचित् प्रदेशे घटसंयोगोत्पत्त्या
तदभावनिवृत्तौ न संसृज्यते एवमज्ञानस्य चैतन्ये
वृत्तौ मनो नियामकमिति तदुपाधिना चैतन्य-
प्रदेशेषु संसृज्य वर्त्तमानमज्ञानं क्वचिद् ब्रह्म-

नत्वप्रसङ्गादिति मन्यमानानां मतमाह अन्ये तु इति । प्रथमं
प्रकृतोपयोगिदृष्टान्तमाह यथेति । भूतले घटो न इत्य-
नुभवसिद्धो घटाभावः त्रैकालिकत्वाभ्युपगमात् । घटा-
नयनानन्तरं तदधिकरणेऽपि भूतले वर्त्तते एव । तथाच
घटवति अपि भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिः प्रमा स्यादिति
दोषप्रसक्तौ तत्परिहाराय नैयायिकाः कल्पयन्ति । घटाधिकरणे
तदत्यन्ताभावस्य सम्बन्धाभावेन तत्र तत् प्रतीतेः भ्रान्तित्वोप-
पत्तेः । न च घटसंयोगोत्पत्तेः पूर्वं भूतले सम्बन्धवतस्तस्य
घटसंयोगकाले कथमवृत्तिरूपसम्बन्धाभाव इति वाच्यम् ?
प्रतीत्यनुसारेण भूतलादौ घटात्यन्ताभाववृत्तौ घटसंयोगस्य
प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरन्यतराभावो नियामक इति कल्पनेन
घटसंयोगाधिकरणभूतले घटाभावस्य असम्बन्धोपपत्तेरिति
तदेतत् मतं दृष्टान्तीकरोति न्यायैकदेशिमत इति । तद्वत्सु
इति घटसंयोगाभाववत्सु इत्यर्थः । तदुपाधिनेति । मन एवोपा-
धिस्तेन इत्यर्थः । क्वचिदिति । चैतन्यप्रदेश इत्यर्थः । ब्रह्मदर्शनो-
त्पत्त्या मनसो निवृत्तौ इति सम्बन्धः । ब्रह्मदर्शनं मनसो

दर्शनोत्पत्त्या भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रुत्युक्त-
रीत्या मनसो निवृत्तौ न संसृज्यते अन्यत्र यथा-
पूर्वमवतिष्ठते अज्ञानसंसर्गासंसर्गावेव च बन्ध-
मोक्षौ इत्याहुः ।

अपरे तु न अज्ञानं शुद्धचैतन्याश्रयं किन्तु
जीवाश्रयं ब्रह्मविषयं तच्च अन्तःकरणप्रतिबिम्ब-

निवर्त्तकमित्यत्र मानमाह भिद्यते इति । हृदयग्रन्थिरित्यत्र
हृदयपदमन्तःकरणपरं तच्च अन्तःकरणं चिदात्मनि अध्यस्त-
तया तत्तादात्म्यापन्नं सद् ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः स च ब्रह्मदर्शने
जाते ब्रह्मण्येव विलीयत इति श्रुत्यर्थः । अन्यत्रेति । चैतन्य-
प्रदेशान्तरेषु इत्यर्थः ।

न अज्ञानमिति । चैतन्यस्य वेदान्तशास्त्रप्रतिपादय
न अज्ञानाश्रयत्वं तस्य वेदान्तवेद्यं वस्तु न जानामीति
अज्ञानविषयत्वेनैव अनुभवादिति भावः । जीवाश्रयमिति ।
न जानामीति अज्ञानाश्रयत्वेन जीवस्यैव अनुभवात्
न च अज्ञानस्य स्वकार्यान्तःकरणविशिष्टचैतन्यरूपजीवा-
श्रितत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । अन्तःकरणे यत्प्रतिबिम्बभूतं
चैतन्यं तस्यैव जीवत्वाभ्युपगमेन विशिष्टजीवत्वानुपगमात् न
च अन्तःकरणस्य सादितया तद्वत्प्रतिबिम्बस्यापि सादित्वात्
कथं तस्य अनाद्यज्ञानाश्रयत्वमिति वाच्यम् ? अन्तःकरणस्य
स्वापादौ लयश्रवणेन जाग्रदादौ जगत्श्रवणेन च सादित्वात्
गमेऽपि तस्य स्थूलसूक्ष्मरूपेण अनादितया पुंस्त्वादिवत्तत्त्वं

रूपेषु सर्वेषु जीवेषु व्यक्तिषु जातिवत् प्रत्येक-
पर्यवसायितया वर्तमानमुत्पन्नविद्यं कं चित्
त्यजति नष्टां व्यक्तिमिव जातिः स एव मोक्षः ।
अन्यं यथापूर्वमाश्रयतीति व्यवस्थेत्याहुः ।

सत्ताभिव्यक्तियोगादिति सूत्रे अवस्थापितत्वाद्यथा पुंस्त्वस्त्री-
त्वादेः शुक्रशोणितस्तनादिरूपस्य वाख्यादौ अनभिव्यक्तस्य यौवने
प्रादुर्भावः तथा अस्य अन्तःकरणस्य स्थापादौ अनभिव्यक्ततया सत
एव स्यूनावस्थः प्राप्तिरूपायाः अभिव्यक्तैर्युक्तत्वात् असतः शश-
विशालादेरुत्पत्त्यदर्शनादिति सूत्रार्थः । अविद्यायाः अनादि-
चैतन्यप्रतिविम्बाश्रितत्वस्य मायाविद्याभेदवौदनिरूपणावसरे
अपर्ययितत्वात् प्रत्येकेति द्वित्वबहुत्वादिवदज्ञानस्य सर्वजीव-
व्यक्तिषु व्यासज्यवृत्तित्वे सर्वेषां प्रत्येकमहमज्ञ इति प्रत्यक्षं
न स्यात् व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षसापेक्ष-
त्वेन एकैकस्य जीवस्य सर्वजीवप्रत्यक्षाभावादित्यर्थः । वस्तु-
तस्तु अज्ञानस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तत् प्रत्यक्षस्य नित्यसाक्षि-
रूपतया यावदाश्रयप्रत्यक्षानपेक्षणात् उक्तनियमस्य अन्य-
प्रत्यक्षविषयत्वादिति मन्तव्यम् । कश्चिदिति । उत्पन्नया विद्यया
मनसो निवृत्तौ तन्निरूपितप्रतिम्बभावस्य अपि निवृत्ततया
तद्विशिष्टचैतन्यरूपव्यक्तिनाशादिति भावः । तथाच श्रुतिः
जहात्वेनां भुक्ताभोगामजोऽन्य इति । एनाम् अजाशब्दितामविद्यां
जीवेन भुक्ता भोगाः यस्याः सा भुक्तभोगा भुज्यत इति व्युत्पत्त्या
भोगशब्दितानां विषयाणाम् अविद्यापरिणामत्वादिति भावः ।
प्रजो जन्मरहितः अन्यः उत्पन्नविद्यो जीव इति श्रुत्यर्थः । स
अवेति त्याग एवेत्यर्थः । अन्यमिति अज्ञमिति भावः । तथाच

इतरे तु प्रतिजीवमविद्याभेदमभ्युपगम्यैव
तदनुवृत्तिनिवृत्तिभ्यां बद्धमुक्तव्यवस्थां ममर्थयन्ते ।
अस्मिन् पक्षे कस्य अविद्याया प्रपञ्चः कृता-
ऽस्त्विति चेत् विनिगमकाभावात् सर्वाऽविद्या-

श्रुतिः । “अजोऽहोको जयमाणोऽनुशेते” इति । एकः पुनरजो
विवेकरहितः कार्यकारणसङ्घातरूपेण परिणतामविद्यां जुष-
माणः सेवमानः । तत्र अहंममाभिमानवान् सन् अनुशेते ताम-
नुसृत्य शेते वर्तते न जहातीति यावत् । अत्र अज्ञानं कश्चित्
जहाति अन्यमाश्रित्येव तिष्ठतीति उक्त्यापि अज्ञानसम्बन्धा-
सम्बन्धौ एव बन्धमोक्षौ इत्युक्तं भवति ।

तदुक्तेरर्थान्तरासम्भवात् अज्ञानसम्बन्धतदभावौ बन्ध-
मोक्षौ इति मतद्वयमपि तस्य ज्ञाननाशत्वप्रतिपादकश्रुति-
स्मृतिभाष्यादिस्वरस्यविरुद्धं मत्वा तदविरुद्धं मतमाह
इतरेत्विति । अभ्युपगम्यैव इति अविद्याभेदानुपगमे
तत्सत्त्ववद्वाशरूपयोः बन्धमोक्षयोः उपादयितुम् अशक्य-
त्वात् । न च तस्या एकत्वेऽपि अंशवत्त्वकल्पनया तद्वा-
शरूपो मोक्षः प्रागुपपादित इति वाच्यम् ? विरोधि
विद्योदये तदवस्थानायोगस्य अपि उक्तत्वात् । न च जीव-
न्मुक्तौ तद्देशानुवृत्त्यभ्युपगमविरोध इति वाच्यम् ? अविद्या-
नाशेऽपि तत्संस्कारस्य यावत् प्रारब्धक्षयमनुवर्त्तमानस्य
अविद्यालेशत्वेन विवक्षिततायाः सदृष्टान्तवच्छमाणत्वादिति
भावः ।

एवं नानाजीववादे बन्धमोक्षव्यवस्थां बहुप्रकार-
सुपपाद्य तदुपपादनोपयोगितया प्रसक्तमविद्यानानाज-

कृतोऽनेकतन्त्वारब्धपटतुल्यः । एकस्य मुक्तौ
तदविद्यानाशे एकतन्तुनाशे पटस्यैव तत्साधा-
रणप्रपञ्चस्य नाशः । तदैव विद्यामानतन्त्वन्तरैः
पटान्तरस्यैव इतराविद्याभिः सकलेतरसाधारण-
प्रपञ्चान्तरस्य उत्पादनमित्येके ।

तत्तदज्ञानकृतप्रातिभासिकरजतवत् न्यायमते
तत्तदपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्ववच्च तन्नदविद्याकृतो
वियदादिप्रपञ्चः प्रतिपुरुषं भिन्नः । शुक्तिरजते

मुपजीव्याच्चेपमवतारयति अस्मिन् पक्षे इति । अविद्या-
नानात्वपक्षे इत्यर्थः । कस्य इति । किमेकस्य जीवस्य
अविद्यया प्रपञ्चारम्भः ? उत सर्वेषाम् अविद्याभिः ? न आद्यः,
विनिगमनाविरहात् । न द्वितीयः, एकाविद्यानाशे सर्वप्रपञ्च-
नाशापत्त्या मुक्तेतरजीवानां प्रपञ्चानुपपत्तिप्रसङ्गात् इति
आक्षेपाभिप्रायः । द्वितीयपक्षं परिगृह्य तत्रोक्तानुपपत्तिं परिह-
रति विनिगमकाभावादित्यादिना सर्वाविद्याकृत इति । सर्वेषां
जीवानां सर्वाविद्यापरिणाम इत्यर्थः । यद्वा सर्वाविद्याविषयी-
कृतब्रह्मविवर्तः प्रपञ्च इत्यर्थः । प्रथमव्याख्याने दृष्टान्तमाह
अनेकतन्त्वारब्धेति । सकलेतरेति । सकलाः समस्ताः मुक्त-
जीवापेक्षया ये इतरे तेषां साधारणप्रपञ्चान्तरस्य इत्यर्थः ।

प्रपञ्चस्य सर्वाविद्याकार्यत्वेऽपि तद्भेदात् प्रपञ्चास्यापि प्रति-
पुरुषं भेद एवेति मतं सदृष्टान्तमाह तत्तदिति । ननु यत्र
एकदा बहूनां शुक्तौ रजतभ्रमो भवति, तत्र प्रतिपुरुषम् अज्ञा-
नभेदेन तत्कृतरजतभेदीऽत्र दृष्टान्तत्वेन वक्तव्यः, स च न

त्वया यद् दृष्टं रजतं तदेव मयापीतिवत् ऐक्य-
भ्रममात्रम् इत्यन्ये ।

जीवाश्रितात् अविद्यानिवहात् भिन्ना मायैव
ईश्वराश्रिता प्रपञ्चकारणं जीवानामविद्यास्तु

सम्भवति तत्रापि ज्ञावत् पुरुषाणामज्ञानेः एकस्य एव रजतस्य
उत्पत्तिसम्भवादिति चेत् ? न, तत्र दैवयोगात् एकस्य पुरुषस्य
प्रथमं शक्तित्वविशेषदर्शने सति न इदं रजतमिति बाधकप्रत्य-
क्षेण सोपादानस्य रजतस्य नाशेऽपि तदितरेषां रजतभ्रमानु-
वृत्त्या रजतभेदस्य आवश्यकतया दृष्टान्तसिद्धिरिति भावः ।
न्यायमत इति । सिद्धान्ते तु एकत्ववत् द्वित्वादिकमपि
यावत् द्रव्यभावेव न तु तत्तदपेक्षाबुद्धिजन्यम् अनन्तद्वित्वादेः
तदुत्पत्त्यादीनां च कल्पने गौरवादपेक्षाबुद्धेस्तद्व्यञ्जकत्वाभ्युप-
गमात् न सदा तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति स्वीकारादिति भावः ।
ननु तर्हि यथा तत्तद्रजतं तस्य तस्यैव प्रत्यक्षं न अन्यस्य तथा
तत्तदविद्याकल्पितः प्रपञ्चोऽपि तस्य तस्यैव प्रत्यक्षः स्यात् नान्यस्य
तथाच यः प्रपञ्चः त्वया अनुभूयते स एव मयापि अनुभूयते
इति प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षं न स्यादिति शङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति
शक्तिरजते इति । उपलक्षणमेतत् यी द्वौ रामकृष्णौ त्वया दृष्टौ
तावेव मया दृष्टौ इति प्रत्यभिज्ञानं न्यायमते द्वित्वभेदेऽपि
दृश्यते तद्वदिति बोध्यम् । वियदादिप्रपञ्चो न जीवाविद्या-
परिणामः किन्तु जीवाश्रिताविद्यासङ्गाद्भिन्ना मायासर्वजीवान्
प्रति साधारणा वियदादिप्रपञ्चपरिणाम्युपादानमुपेयते । अतो
वियदादिप्रपञ्चस्यैकत्वात् ।

तदेकत्वप्रतीतिर्न भ्रममात्रमिति मतं दर्शयति जीवा-

आवरणमात्रे प्रातिभासिकशुक्तिरजतादिविच्छेपे
ऽपि च उपयुज्यन्त इति अपरे ।

श्रितादिति । मायाया अविद्याभ्यो भिन्नत्वे ईश्वराश्रितत्वे च प्रमाणादिकं प्रागेव दर्शितमिति नात्र तदुच्यते । अविद्यानां प्रपञ्चोपादनत्वाभावे वैयर्थ्यमाशङ्क्याह जीवानामिति । उक्त-
शङ्कानिवृत्त्यर्थः तु शब्दः यत्किञ्चित्कार्यं 'प्रति' उपादान-
त्वाभावो मात्रशब्दार्थः । न च नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत इति भगवद्वचने अहं परमात्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रकाशः पूर्णानन्दादिरूपेण स्फुरद्रूपो न भवामि । मम सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वात्मकत्वादिधर्मजातं घटयन्त्या मायाया आवृतत्वादित्यर्थके ईश्वराश्रितमायाया एव ब्रह्मा-
वरकत्वप्रतिपादनात् तद्विरोध इति वाच्यम् । ब्रह्म तत्त्वतो न जानामीत्यावरकस्य जीवाश्रितत्वानुभवानुसारेण जीवा-
श्रिताविद्याया एव तदावरकत्वे यक्तव्ये सति भगवद्वचनगत-
मायापदस्य जीवचैतन्ये संसारघटकाविद्यालक्षकत्वोपपत्ते-
रिति भावः । अविद्याया आवरण इव प्रातिभासिकविच्छेपे-
ऽपि परिणाम्युपादानत्वस्वीकारात् वैयर्थ्यशङ्कावकाश इत्या-
शयेनाह प्रातिभासिकेति । ननु जीवाश्रिताविद्यानां जीव-
चैतन्याध्यस्तप्रातिभासिकस्वप्नप्रपञ्चोपादानतया तत्र उपयोग-
सम्भवेऽपि शुक्तिरजताद्युपादानत्वं न सम्भवति शुक्त्याद्यवच्छिन्न-
चैतन्ये रजताद्यधिष्ठाने तासामसम्भवादिति चेत्? सत्यम्, आदि-
पदगृहीतस्वप्न एव अत्र विवक्षित इति अदोषः । यदा वाच-
स्यतिमत इव शुक्तिरजतादेरपि जीवाविद्याविषयौकृतशुक्त्याद्य-
वच्छिन्नचैतन्यविवर्तत्वमभिप्रेत्य जीवाविद्यानां प्रातिभासिक-
जतादौ उपयोगकथनोपपत्तेर्न दोषः ।

[अथ ब्रह्मणः कर्तृत्वस्वरूपनिरूपणम्]

अवसितमुपादानत्वं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तं
च । अथ कीदृशं कर्तृत्वं केचिदाहुः तदैक्षत
सीऽकामयत तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रवणात्
न्यायमत इव कार्यानुकूलज्ञानचिकीर्षाकृति-
मत्स्वरूपमिति ।

पूर्वमुक्ते अभिन्ननिमित्तोपादनत्वरूपे ब्रह्मलक्षणे
उपादानत्वं विवर्त्ताधिष्ठानत्वरूपमिति साधितं तत्प्रसङ्गात्
जीवेश्वरनिरूपणं प्राप्तं तदनुजौवैकत्वनानात्वबन्धमोक्षप्रपञ्चेक-
त्वनानात्वनिरूपणं प्रसक्तं तददेतत् सर्वं निरूपितम् इति
निरूपयिष्यमाणार्थप्रतिपक्ष्यपयोगितया उपसंहरति अवसित-
मिति समाप्तमित्यर्थः । उपादानत्वमिति निरूपणमित्यर्थः ।
लक्षणात्तर्गतं कर्तृत्वं निरूपयितुमाक्षिपति अथेति । उदा-
सीनस्य ब्रह्मणः कर्तृत्वधर्मासम्भवादित्यर्थः । स्वतस्तद-
सम्भवेऽपि औपाधिकं तत् सम्भवतीति परिहरति केचिदाहुः
त्यादिना । यद्वा जगदुपादानस्य ब्रह्मणो न तत्कर्तृत्वं सम्भवति
घटाद्युपादानस्य सृदादेः तत्कर्तृत्वादृशनादिति आक्षिपति
अथेति । घटेश्वरसंयोगादौ उपादानस्यैव ईश्वरस्य कर्तृत्व-
दर्शनात् ब्रह्मण एव कर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिबलाच्च तस्य तत्
सम्भवतीति परिहरति केचिदाहुः रित्यादिना । अथवा ब्रह्मणः
कर्तृत्वं कीदृशमिह लक्षणे विवक्षितम् ? किं ज्ञानचिकीर्षा-
कृतिमत्स्वरूपं ? किंवा कार्यानुकूलज्ञानवत्स्वरूपं ? कार्यानुकूल-
सदृशालोचनात्मकज्ञानवत्स्वरूपं वा ? नाहः, ब्रह्मणस्तादृशक-
र्तृत्वे मानाभावात् । न द्वितीयद्वितीयौ, कार्यानुकूलज्ञानस्य

प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मणः कर्तृत्वस्वरूपनिरूपणम् । १७७

अन्ये तु चिकीर्षाकृतिकर्तृत्वनिर्वाहाय चिकी-
र्षाकृत्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् कार्यानु-
कूलज्ञानवत्त्वमेव ब्रह्मणः कर्तृत्वम् । न च
ज्ञानेऽपि एष प्रसङ्गः तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन अका-
र्यत्वात् ।

कार्यत्वे तत्कर्तृत्वनिर्वाहाय ज्ञानान्तरापेक्षायाम् अनवस्थाप्रस-
ङ्गात् तस्याकार्यत्वे च नित्यज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणस्तादृशज्ञान-
वत्स्वरूपकर्तृत्वायोगादिति भावः । तत्र प्रथमपक्षं सप्रमाणं
दर्शयति केचिदाहुरिति । श्रुतिषु तच्छब्दाः ब्रह्मपराः
स्वयमित्यस्य अन्यानधिष्ठितमित्यर्थः । आत्मानं जगदात्मना
अकुरुत कृतवत् इत्यर्थः । एताभिः सृष्ट्यनुकूलाज्ञानेच्छाकृतयः
सम्प्रतिपाद्यन्त इति भावः । न च ज्ञानादौनामपि कार्यत्वात्
तत्कर्तृत्वाय ज्ञानाद्यन्तरापेक्षायामनवस्था स्यादिति वाच्यम् ?
ज्ञानादित्वितयातिरिक्तकार्यं उक्तरूपकर्तृत्वस्य निर्वक्षितत्वात्
न अनवस्थाप्रसङ्गः । ज्ञानादित्वयं प्रति तु अन्यदेव कर्तृत्वं
भविष्येति अभिप्रायः ।

प्रथमपक्षं दूषयन् द्वितीयपक्षं साधयति अन्ये तु
इति । अनवस्थाप्रसङ्गादिति कर्तृत्वलक्षणा न तु गमनपरि-
हाराय कार्यमात्रं प्रतिज्ञानादित्वितयवत्स्वरूपे कर्तृत्वे वक्तव्ये
मति अनवस्थाप्रसङ्गो भवत्येव इति भावः । ज्ञानवत्त्वमेवेति ।
इच्छाकृत्योरेवकारेण व्यवच्छेदः क्रियते तयोः कर्तृत्वलक्षणप्रवेशे
च गौरवादिति भावः । न च एवमुदाहृतश्रुत्योरिच्छाकृति-
प्रतिपादनं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् ? ताभ्यां तयोः सृष्टिहेतु-
त्वलाभेऽपि कर्तृत्वनिर्वाहकतया तयोः प्रतिपादनमित्यत्र

सिद्धान्तलेखसंग्रहस्य

एवं च विवरणे जीवस्य सुखादिकर्तृ-
त्वोक्तिः वीक्षणमात्रसाध्यत्वाद्विद्ययादिवीक्षितं
हिरण्यगर्भद्वारा वीक्षणाधिकप्रयत्नमाध्यत्वात्
भौतिकं स्मितमिति कल्पतरुक्तिश्च संगच्छते
इति वदन्ति ।

मानाभावादिति भावः । अकार्यत्वादिति । नित्यज्ञानस्वरूपस्य
ब्रह्मणस्तादृशज्ञानवत्त्वम् औपाधिकभेदमादाय द्रष्टव्यम् । न च
एवमपि सृष्टिकारणज्ञानस्य तदैक्षतेति श्रुत्या कादाचित्कत्व-
प्रतिपादनविरोध इति वाच्यम् ? ब्रह्मस्वरूपतया नित्यस्यापि
ज्ञानस्य प्राण्यदृष्टपरिपाकलक्षणो यः कादाचित्कसहायः तद्वि-
शिष्टतया कादाचित्कत्वमभिप्रेत्य तच्छ्रुत्युपपत्तेरिति भावः ।

कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमात्रं कर्तृत्वमित्यत्र गमकमाह एवञ्चेति ।
इच्छाकृत्योः कर्तृत्वलक्षणाननुप्रवेशे विवक्षिते सति इत्यर्थः ।
जीवस्येति । तस्य सुखदुःखाद्युत्पत्त्यनुकूलज्ञानं साक्षिरूपं यथा
विद्यते तथा तदनुकूलेच्छादिकं नास्ति अननुभवादनभ्युप-
गमाच्च न च इदमनुपपन्नं सुखेच्छया तत्साधनानुष्ठानद्वारा
सुखीत्यन्तेरनुभवसिद्धत्वादिति वाच्यम् ? सुखाद्युपादानान्ता-
करणगोचरधिकीर्णाकृत्योरभावस्य अत्र विवक्षितत्वात् तथा
च कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमात्रं कर्तृत्वमिति अङ्गीकारे सति एव
विवरणोक्तिः सङ्गच्छते मान्यथेत्यर्थः । निश्चितमस्य वेदाः
वीक्षितमस्य पञ्चभूतानि स्मितमेतस्य चराचरम् अस्य सुषुप्तिर्म-
हाप्रलय इति वाचस्पतिश्लोके महाभूतानां ब्रह्मवीक्षितत्वमुक्तं
तथा भौतिकस्य चराचरस्य ब्रह्मस्मितत्वमुक्तम् । तदुभय-
तात्पर्यकथनपरे कल्पतरुग्रन्थे ब्रह्मवीक्षणमात्रसाध्यत्वं महा-

प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मणः कर्तृत्वस्वरूपनिरूपणम् । १७८

अपरे तु कार्यानुकूलसृष्ट्यालोचनारूप-
ज्ञानवत्त्वं कर्तृत्वं कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमात्रं
शक्तिरजतस्वाप्नभमादिषु अध्यासानुकूलाधिष्ठान-
ज्ञानवत्त्वेन जीवस्य कर्तृत्वप्रसङ्गात् । न च
इष्टापत्तिः अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते स
हि कर्तेत्यादिश्रुत्यैव जीवस्य स्वप्नप्रपञ्चकर्तृत्वोक्तो-
रिति वाच्यम् ? भाष्यकारैर्लाङ्गलं गवादीनुद्वह-
तीतिवत् कर्तृत्वोपचारमात्रं रथादिप्रतिभान-
निमित्तत्वेनेति व्याख्यातत्वादित्याहुः ।

भूतेषु तद्दीक्षितत्वनिर्देशस्यालम्बनं दर्शितम् । तच्च ब्रह्मणो
महाभूतसृष्ट्यनुकूलज्ञानवत् तदनुकूलचिकीर्षाकृत्योरपि उप-
गमेन सङ्गच्छते वीक्षणातिरिक्तचिकीर्षादिव्यावर्तकमात्रपद-
विरोधात् लोके हि मन्दहासरूपं स्मितं ज्ञानाधिकप्रयत्नसार्थं
प्रसिद्धं तथा च ब्रह्मणो भौतिकसृष्टिं प्रति यथा वीक्षणमपे-
क्षितं तथा हिरण्यगर्भोत्पत्तिलक्षणव्यापारोऽप्यधिकोऽपेक्षितः
चराचरसृष्टौ परब्रह्मण इव हिरण्यगर्भस्यापि कर्तृतायाः
शुतिस्मृतिसिद्धत्वात् तथा च परब्रह्मणो भौतिकसृष्ट्यनुकूलं
पद्वीक्षणं तदधिकव्यापारापेक्षितत्वं चराचरस्य ब्रह्मस्मितत्व-
निर्देशालम्बनं दर्शितं तदपि महाभूतसृष्ट्यावेव वीक्षणाधिक-
प्रयत्नापेक्षायां न सम्भवति हिरण्यगर्भद्वारेत्यस्य वाक्यस्य
हिरण्यगर्भोत्पत्तिमपेक्ष इत्यर्थः । न तु हिरण्यगर्भः साक्षात्

कर्त्ता ब्रह्म च प्रयोजककर्त्तेति यथाश्रुतार्थो ग्राह्यः द्वितीया-
ध्यायान्तिमाधिकरणे परमेश्वरस्य भौतिकसृष्टावपि साक्षात्
कर्त्तृतायाः साधितत्वादिति भावः । वाचस्पतिश्लोकश्च ब्रह्म-
स्तुतिपरः ब्रह्म ह्यतिप्रशस्तं तथा हि यस्य ब्रह्मणः पुरुष-
निश्वासवत् प्रयत्नं विनैव वेदाः सर्वकार्यभूताः यस्य च
वीक्षणदेव महाभूतानि भवन्ति यस्य च हिरण्यगर्भेण सह
चराचरात्मकं विश्वं मन्दहासमात्रं यस्य च महाप्रलयोऽपि
सुषुप्तिप्रायः तत्प्राशस्त्ये को विस्मय इति भावः ।

द्वितीये पक्षेऽपि दोषं वदन् तृतीयपक्षं समर्थयते अपरे तु इति ।
स्रष्टव्यालोचनेति । मयेदं स्रष्टव्यमित्याकारकमित्यर्थः । अध्यासेति
अध्यासस्य अध्यस्यमानरजतादेरनुकूलं यदधिष्ठानज्ञानं तद्वत्त्वेन
इत्यर्थः । न च इष्टापत्तिरिति । न च इत्यस्य वाच्यमित्यनेन सम्बन्धः ।
अथ इत्यस्य स्वप्नकाल इत्यर्थः । जीवस्य रथादिस्रष्टृत्वे हेतुमाह
सहि कर्त्तेति । हि यस्मात् स्वाप्नरथादिहेतुकर्मकर्त्ता जीवस्तस्मा-
दित्यर्थः । भाष्यकारैरिति । लाङ्गलं गवादीनुद्बहतीति प्रयोगे
लाङ्गलस्य गवादिस्थितिकर्त्तृत्वरूपं गवाद्युद्बोद्धत्वं मुख्यं नास्ति
किन्तु लाङ्गले सति क्षपिद्वारा गवादिस्थितिहेतुपलालादित्य-
लाभोऽस्तीति कृत्वा उपचारादुच्यते गवादीनुद्बहतीति । तद्वत्
स्वाप्नरथादिपदार्थपलब्धिहेतुधर्मादिकर्त्तृत्वेन रथादिप्रतिभा-
ननिमित्तत्वरूपेण हेतुना तस्य कर्त्तृत्वमुपचर्यते । सहि कर्त्तेति
श्रुताविति भाष्यकारैः कर्त्तृत्वस्य औपचारिककर्त्तृत्वरूपतया
उक्तत्वादित्यर्थः । एतेन विवरणे सुखादिकर्त्तृत्वोक्तिरपि
उपचारमात्रपरा व्याख्याता मयेदं सुखदुःखादि स्रष्टव्यमिति
भालोचनरूपज्ञानाभावेऽपि सुखादिदर्शनेन . मुख्यकर्त्तृत्वा-
सम्भवात् वीक्षणमात्रसाध्यत्वादिति कल्पतरौ स्रष्टव्यालोचन-
रूपवीक्षणं विवक्षितमिति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम् ।

प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्वरूपनिरूपणम् । १८१

अनेनैव निखिलप्रपञ्चरचनाकर्तृभावेन अर्थ-
सिद्धं सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वादिति
[व्या० सू० अ० १ पा० १ सू० ३] अधिकारणे
वेदकर्तृत्वेनापि समर्थितम् ।

[अथ ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्वरूपनिरूपणम्]

अथ कथं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सङ्गच्छते जीव-
वदन्तःकरणाभावेन ज्ञातृत्वस्यैव अयोगात् ।

जन्मादिसूत्रेण निखिलजगत्कर्तृत्वे सति तदुपादानत्वे ब्रह्मणी
लक्षणत्वेन प्रतिपादिते सति तस्य सर्वज्ञत्वमर्थात् सिध्यति ।

निखिलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वस्य सर्वज्ञत्वं विना अस-
म्भवादित्याह अनेनैवेति । सर्वज्ञत्वसिद्धौ हेत्वन्तरमाह शास्त्रयो-
नित्वादिति । अस्य सूत्रस्यार्थमाह वेदकर्तृत्वेन अपि इति । ननु
यथा वेदकर्तृत्वं भाष्यादिषु उक्तप्रकारेण सर्वज्ञत्वं साधयति
तथा जन्मादिसूत्रोपात्तं सर्वकर्तृत्वमपि तत्साधयति । तथा च
पूर्वसूत्रे अर्थसिद्धम् इह तु साध्यते इत्युक्तौ को हेतुरिति
उच्यते पूर्वसूत्रं लक्षणपरं नतु सर्वज्ञत्वसाधनपरम् इदन्तु
तत्साधनपरमिति तात्पर्यसत्त्वासत्त्वाभ्यां तथा व्यवहारः । ततश्च
ब्रह्म सर्वज्ञं शास्त्रकर्तृत्वादिति सूत्रयोजना । ननु ब्रह्मणः
सर्वज्ञत्वं यः सर्वज्ञः स सर्वविद् गुणी सर्वविद्य इत्यादिश्रुत्या
कण्ठत एव प्रतिपाद्यते, कात्र साधनापेक्षेति चेत् ? सत्यं
श्रुत्युक्ते सर्वज्ञत्वे प्रतिपत्तिदाढ्यायोपपत्तिसमर्पणात् ।

एवं श्रुत्युपपत्तिसिद्धं सर्वज्ञत्वं निरूपयितुमाक्षेपमवतारयति
अपेक्षितम् । जीवस्य हि स्वीपाध्यन्तःकरणवृत्तिज्ञानाश्रयत्वरूपं
ज्ञातृत्वं प्रमाणसिद्धं ब्रह्मणश्च अन्तःकरणाभावात् ज्ञातृत्वं

अत्र सर्ववस्तुविषयसकलप्राणिधीवासनोपरक्ता-
ज्ञानोपाधिक ईश्वरः अतस्तस्य सर्वविषयवास-
नासाक्षितया सर्वज्ञत्वमिति भारतौतीर्थादिपक्षः
प्रागेव दर्शितः ।

प्रकटार्थकारास्त्वाहुः । यथा जीवस्य स्वीपा-
ध्यन्तःकरणपरिणामाश्चैतन्यप्रतिबिम्बग्राहिण इति
तद्योगात् ज्ञातृत्वम् एवं ब्रह्मणः स्वीपाधिमाया-
परिणामाश्चित्प्रतिबिम्बग्राहिणः सन्तीति तत्-
प्रतिबिम्बितैः स्फुरणैः कालत्रयवर्त्तिनोऽपि प्रप-
ञ्चस्य अपरोक्षेण अवकलनात् सर्वज्ञत्वमिति ।

न सम्भवति न च ब्रह्मणोऽपि अन्तःकरणमस्त्विति वाच्यम् ?
कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुत्या तस्य जीवोपाधित्वेन नियत-
त्वात् । ज्ञातृत्वं च सर्वज्ञत्वस्थापकं ज्ञातृत्वविशेषरूपत्वात्
भवेन्नत्वस्य । तथाच ब्रह्मणः ज्ञातृत्वस्य व्यापकस्य निवृत्त्या व्याप्य-
सर्वज्ञत्वनिवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञातृत्वाभावे सर्वज्ञत्वं दूरापास्त-
मित्येवकारार्थः । अन्तःकरणानां जीवोपाधित्वेऽपि तद्वासना-
नामीश्वरोपाधित्वात् सम्भवति कथञ्चित् तस्य सर्वज्ञत्वमिति
परिहरति ।

अत्र सर्ववस्त्विति अत्र इत्यस्य अस्मिन्नाक्षेप इत्यर्थः ।
सर्वविषयवासनासाक्षितयेति स्वीपाधिभूतवासनाविषयसर्व-
वस्त्ववभासकतया इत्यर्थः ।

अस्मिन् समाधाने प्रागुक्तमस्त्वरसं मनसि निधाय
समाधानान्तरमाह प्रकटार्थकारास्त्विति । यथा अन्तः

प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्वरूपनिरूपणम् । १८३

तत्त्वशुद्धिकारास्तूक्तरीत्या ब्रह्मणो विद्यमान-
निखिलप्रपञ्चसाक्षात्कारसम्भवात् तज्जनितसं-
स्कारवत्तया च स्मरणोपपत्तेरतीतसकलवस्त्वव-
भाससिद्धिः । सृष्टेः प्राक् मायायाः सृज्यमाननि-
खिलपदार्थस्फुरणरूपेण जीवादृष्टानुरोधेन विव-
र्त्तमानत्वात् तत्साक्षितया तदुपाधिकस्य ब्रह्मणो-
ऽपि तत्साधकत्वसिद्धेरनागतवस्तुविषयविज्ञा-
नोपपत्तिरिति सर्वज्ञत्वं समर्थयन्ते ।

करणं ज्ञातृत्वोपाधिस्तथा मायापि ज्ञातृत्वोपाधिर्भव-
त्येव । तथाच ब्रह्मणि मायोपाधिके सर्वज्ञत्वव्यापकस्य
ज्ञातृत्वस्य निवृत्त्यभावात् न सर्वज्ञत्वनिवृत्तिशङ्का इत्यर्थः ।
लोपाधिमायेति मायिनमिति श्रुतेर्मायोपाधिः जगद्योनिः
सर्वज्ञत्वादिलक्षण इति वाक्यवृत्तिवचनाच्च मायाया ईश्वरोपा-
धित्वं सिद्धमिति भावः । सर्वज्ञत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वात्म-
कत्वानि लक्षणानि असाधारणधर्माः यस्य सः सर्वज्ञत्वादिल-
क्षण इत्यर्थः । अवकलनादिति विषयीकरणादित्यर्थः ।

तत्त्वशुद्धिकारास्त्विति प्रकटार्थकाराणां मते अतीतानागतप्र-
पञ्चरूपविषयेऽपि ईश्वरीयमायावृत्तिप्रतिविम्बरूपं ज्ञानमप-
रोक्षं तत्त्वशुद्धिकाराणां मते अतीतादिविषये जीवनामिव
परिज्ञानमपि परोक्षमेव इति विशेषार्थकस्तुशब्दः । विद्यमा-
नेति । लोके प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्त्तमानवस्तुमात्रविषयकत्व-
साभाव्यदर्शनेन नस्य क्लृप्तस्वभावातिलङ्घने कारणाभावात्
सर्वज्ञत्वप्रतिपादकशास्त्रस्य ईश्वरीयज्ञानगतपरोक्षत्वापरोक्ष-

कौमुदीकृतस्तु तदन्ति स्वरूपज्ञानेनैव स्वसं-
 ष्टसर्वावभासकत्वात् सर्वज्ञत्वम् । अतीतानागत-
 योरपि अविद्यायां चित्रभित्तौ विमृष्टानुन्मोलित-
 चिद्रवत् संस्कारात्मना सत्त्वेन तत्संमर्गस्यापि
 उपपत्तेः । न तु वृत्तिज्ञानैस्तस्य सर्वज्ञत्वं तमेव
 भान्तमनुभाति सर्वमिति सावधारणश्रुतिविरो-
 धात् । सृष्टेः प्रागिकमेव अद्वितीयमित्यवधारणा-
 नुरोधेन महाभूतानामिष वृत्तिज्ञानानामपि
 प्रलयस्य वक्तव्यतया ब्रह्मणस्तदा सर्वज्ञत्वाभावा-
 पत्त्या प्राथमिकमायाविवर्त्तरूपे ईक्षणे तत्पूर्व-
 कमहाभूतादौ च स्रष्टृत्वाभावप्रसङ्गाच्च ।

त्वयोरुदासीनत्वादिति भावः । तज्जनितेति विद्यमानवस्तुमा-
 चात्कारजनितेत्यर्थः । अनागतवस्तुज्ञानमुपपादयति सृष्टेः प्राक्
 इति । स्फुरणपदं वृत्तिपरम् । विवर्त्तमानत्वं परिणममानत्वम् ।
 तदुपाधिकस्येति मायोपाधिकस्य इत्यर्थः । कथं तदुपाधिकत्वं
 मत आह तत्साक्षितयेति । तस्यां मायायां प्रतिविम्बिततया
 इत्यर्थः । सृष्टेः पूर्वकाले मायायास्तथा परिणामे कारणमाह
 जीवाष्टेति । तत्साधकत्वमिद्वेरिति मायावृत्तिकर्तृत्वमिद्वेरि-
 त्यर्थः । अनागतेति । अनागतवस्तुविषयकस्य ज्ञानस्य वृत्ति-
 प्रतिविम्बरूपस्य ब्रह्मण्युपपत्तिरित्यर्थः ।

जीववद् ब्रह्मणोऽपि चैतन्यप्रतिविम्बोपेतैः वृत्तिज्ञानैः
 सर्वज्ञत्वं निरूपितं मतइयेन इदानीं स्वरूपज्ञानेनैव तत्र

प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्वरूपनिरूपणम् । १८५

रूपयति कौमुदीकृतस्त्विति । ननु अतीतानागतप्रपञ्चयोः
प्रलयकाले सृष्टिपूर्वकाले च सत्त्वे मानाभावात् तदा
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं न सिध्यति असतोस्तयोः चैतन्यसंसृष्ट-
त्वासम्भवादिति नेत्याह । अतीतानागतयोरपि इति ।
अतीतप्रपञ्चस्य प्रलयकाले संस्कारात्मना सत्त्वस्य देव-
ताधिकरणे सूत्रभाष्यकारादिभिः साधितंत्वात् तथा अना-
गतस्यापि सृष्टिपूर्वकाले संस्कारात्मनैव सत्त्वस्य आरम्भणाधि-
करणादिषु च साधितत्वात् अतीतादिवस्तुसंसृष्टब्रह्मचैतन्यस्य
तदापि सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । चित्रस्य अनुन्मीलितत्वम्
अनभिव्यक्तत्वं तत्र हेतुविसृष्टत्वमविद्यैव चित्रभित्तिरिति
रूपकमत्र दृष्टव्यम् । अत्र इदं चिन्त्यम् । स्थूलप्रपञ्चस्थितिकाले
संस्कारात्मसूक्ष्मप्रपञ्चो नास्ति प्रलयकालादौ च स्थूलप्रपञ्चो
नास्ति तथाच ब्रह्मचैतन्यस्य सदा सर्वप्रपञ्चसंसृष्टत्वाभावात्
सदा तस्य असङ्कुचितसर्वज्ञत्वं न सम्भवतीति स्वरूपज्ञानेनैव
इत्यत्र इत्यस्य अवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह नतु वृत्तिज्ञानै-
रिति । श्रुतिगतस्य अवधारणस्य स्वप्रकाशात्मातिरिक्तानव-
भास्यमादित्यादि जगदित्यर्थः । अत्र इदं चिन्त्यं ब्रह्मचैतन्यस्य
जगदवभासनार्थं मायावृत्त्यपेक्षायां यदि श्रुतमवधारणं विरु-
ध्यते तदा जीवचैतन्यस्य घटाद्यवभासनार्थम् अन्तःकरणवृत्त्य-
पेक्षायामपि तद्विरुध्यत एव । यदि च अन्तःकरणवृत्तीनां जड-
त्वात् तदपेक्षायामपि सर्वे जडवस्तु चैतन्यमात्रावभास्यमिति
सावधारणश्रुत्यर्थस्य न बाधस्तदा मायावृत्त्यपेक्षायामपि तुल्यं
समाधानमिति । प्रलयकाले सर्वज्ञत्वाभावे को दोषस्तत्राह
प्राथमिकेति । तदा सर्वज्ञभावे सति सर्गादौ तदैक्षतेति श्रुत्युक्तं
भूतसृष्ट्यनुकूलमीक्षणं प्रति कर्तृत्वासम्भवेन ईक्षणपूर्वकभूतादि
सर्गे प्रत्यभि ब्रह्मणः कर्तृत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्रापि इदं

एवं सति ब्रह्मणः सर्वविषयज्ञानात्मकत्वमेव
स्यान्न तु सर्वज्ञातत्वरूपं सर्वज्ञत्वमिति चेत् सत्यं
सर्वविषयज्ञानात्मकमेव ब्रह्म नतु सर्वज्ञानक-
र्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वमस्ति ।

चिन्त्यम् । एवमपि सृष्टिपूर्वकाले ब्रह्मचैतन्यव्यतिरिक्तस्य माया-
तत्त्वबन्धादेः सत्त्वात् अद्वितीयत्वावधारणं मुख्यं न सम्भवति ।
यदि च मायादेरनादित्वप्रतिपादकश्रुत्यादिबलाद् व्याकृत-
कार्यात्मकद्वितीयाभावावधारणपरं तद्वचनमित्युच्येत तदा
सर्वदा सर्वविषयकज्ञानकर्तृत्वरूपसर्वज्ञत्वप्रतिपादकश्रुत्यादि-
बलात् सर्वज्ञत्वघटकमायावृत्तिसन्ततिव्यतिरिक्तकार्याभावाव-
धारणपरम् अद्वितीयत्ववचनमित्यपि कल्पनं तुल्यम् । माया-
वृत्तिभिः सर्वज्ञत्वसमर्थनमेव भाष्यसम्मतम् । तथा चेन्नत्यधिकरण-
भाष्यम् अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा-
ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्य ईश्वरस्य
इति सृष्टेः पूर्वकाले ब्रह्मणः स्रष्टव्यालोचनरूपमीक्षणं न
सम्भवति । वृत्तिज्ञानरूपेक्षणस्य शरीरादिकारकसाध्यताया
लोकसिद्धत्वेन ब्रह्मणस्तदा शरीराद्यभावादिति सांख्यशङ्कानिरा-
सार्थमिदं भाष्यम् । जीवस्यैव वृत्तिज्ञानोत्पत्तिः शरीरादिसाध्या
ईश्वरस्य तु मायावृत्तिरूपज्ञानोत्पत्तिः शरीराद्यनपेक्षा । तथा
च सृष्टेः पूर्वं प्रलयकालेऽपि तस्य मायावृत्तिरूपमीक्षणं सदा
सर्वज्ञत्वञ्च सम्भवतीति समाधानभाष्याभिप्रायः । इदं भाष्य-
मित्यमेव व्याख्याद्विभिर्नीतम् ।

भाष्ये ज्ञानप्रतिबन्धकारणमविद्यादीति मन्तव्यं ततश्च
मायावृत्तिभिः सर्वज्ञत्वसमर्थनपक्षदृष्टेः समसङ्गतमिति मन्तव्यं

प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्वरूपनिरूपणम् । १८७

अत एव वाक्यान्वयात् [व्या० सू० अ० १
पा० ४ सू० १६] इति अधिकरणे विज्ञातृत्वं
जीवलिङ्गमित्युक्तं भाष्यकारैः । यः सर्वज्ञ इत्या-
दिश्रुतिरपि दृश्यत्वावच्छिन्नरूपेणैव योजनीयेति ।

शङ्कते एवं सतीति । स्वरूपज्ञानेनैव सर्वज्ञत्वसमर्थने सती-
त्यर्थः । नतु इति स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वादिति भावः । न
तु सर्वज्ञानकर्तृत्वरूपमिति ब्रह्मण इति शेषः । अत्र यद्यपि
ज्ञातृत्वं सामान्यरूपं सर्वज्ञानकर्तृत्वन्तु विशेषरूपमिति न
तयोरभेदः सम्भवति तथापि ब्रह्मणो ज्ञातृत्वं नास्तौत्यत्रैव
तात्पर्यं न तु तयोरभेदोक्तावपौत्यविरोधः ।

अतएव इति ब्रह्मणो ज्ञातृत्वाभावादेवेत्यर्थः । इत्युक्तमिति ब्रह्म-
दारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे पठ्यते । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं
भवतीत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि । अत्र किं जीवो द्रष्टव्यत्वे-
नोपदिश्यते उत प्रत्यगभिन्नः परमात्मा निष्प्रपञ्चस्वभाव इति
संशयः । तत्र पूर्वपक्षः पूर्ववाक्ये भोक्तुर्जीवस्य प्रकृतत्वादुपसंहारे-
ऽपि विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति विज्ञातृत्वस्य जीवधर्मस्य
कीर्तनाच्च जीव एव अत्र द्रष्टव्य उपदिश्यत इति । सिद्धान्तस्तु
प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव द्रष्टव्यतयोपदिश्यते । कुतः वाक्यान्वयात्
तथा हि अत्र आत्मवेदनेन सर्वं विदितं भवतीति प्रतिपाद्यते ।
तच्च सर्वाधिष्ठानब्रह्मपरिग्रहे घटते न जीवपरिग्रहे । तथा इदं
सर्वमात्मेत्यादिवाक्यान्वयपि सर्वात्मके ब्रह्मण्येव तात्पर्येण प्रति-
पादकतया अन्वितानि लक्ष्यन्ते । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं
भवतीति पूर्ववाक्ये जीवपरामर्शस्तु लोकप्रसिद्धं भोक्तारमनूद्य
तस्य शब्दब्रह्मरूपेण द्रष्टव्यत्वोपदेशार्थः । विज्ञातारमिति-

यद्यपि ब्रह्मस्वरूपचैतन्येनैव स्वसंसृष्टस-
र्वावभासकं तथापि तस्य स्वरूपेणाऽकार्यत्वेऽपि
दृश्यावच्छिन्नरूपेण तु ब्रह्मकार्यत्वाद् यः सर्वज्ञ
इति ज्ञानजननकर्तृत्वश्रुतेरपि न कश्चिद्विरोध
इति आचार्यवाचस्पतिमिश्राः ।

वाक्यन्तु जीवस्य विज्ञातृत्वरूपधर्मपरं न भवति तस्य वाक्यस्य
मुक्तजीवपरत्वात् मुक्तजीवे च निरुपाधिके तस्यासम्भवात् किन्तु
भूतपूर्वगत्या विज्ञातृत्वानुवादमात्रं स्वातन्त्र्येण न कस्यचिदर्थस्य
साधकं तस्मान्मैत्रेयोब्राह्मणं प्रत्यगभिन्ने निर्विशेषे द्रष्टव्ये सम-
न्वितमिति सिद्धमिति । अत्र ज्ञातृत्वब्रह्मसाधारणश्चेज्जीवलिङ्ग-
तया भाष्यकारैर्नोपन्यस्येत उपन्यस्तञ्च तस्मात् ज्ञातृत्वं ब्रह्मणो
नास्तीति गम्यते इति भावः । ईश्वरस्य सर्वविषयकज्ञानकर्तृ-
त्वानभ्युपगमे श्रुतिविरोधमाशङ्काह । यः सर्वज्ञ इति । ननु
नित्यचैतन्यमात्रस्य सर्वत्र लक्ष्यतया ज्ञाधातुवाच्यत्वायोगात्
विशिष्टचैतन्यस्य प्रकृत्यर्थत्वं वाच्यम् । तथा च विशिष्टस्य कार्य-
त्वसम्भवात् प्रत्ययश्रुत्यर्थकर्तृत्वस्य न विरोधः । ब्रह्मणः सर्वज्ञान-
कर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधेन ज्ञातृत्वस्य जीवलिङ्गत्वोक्तेरभ्यु-
पगमात्रत्वेऽपपत्तेस्तदधिकरणं सिद्धान्ताभिगतनिर्विशेषब्रह्मव्या-
वृत्तत्वमात्रेण विज्ञातृत्वस्य पूर्वपक्षलिङ्गत्वोपन्यासोपपत्तेर्ब-
भाष्यकारैरेव मुख्यस्य सर्वविषयकज्ञानकर्तृत्वस्य ईश्वर्यधिक-
रणे प्रतिपादितत्वाच्च ।

प्रत्ययश्रुतेः स्वार्थपरत्वसम्भवे तस्यागायोगाच्चेत्यस्वरंसादाह ।
यद्यप्येत्यादिना चैतन्येनैव इति न मायावृत्तिभिरित्येवका-
रार्थः । तर्हि प्रत्ययार्थबाधः नेत्याह । तथापीति । तस्मै

(अथ वृत्त्युपयोगनिरूपणम्)

ननु ईश्वरवज्जीवोऽपि वृत्तिमनपेक्ष्य स्वरूप-
चेतन्येनैव किमिति विषयान्नावभासयति । अत्र
उक्तं विवरणे ब्रह्मचेतन्यं सर्वोपादानतया सर्वता-
दात्मापन्नं स्वसंस्पृष्टं सर्वमवभासयति न जीव-
चेतन्यं तस्य अविद्योपाधिकतया सर्वगतत्वेऽपि
अनुपादानत्वेनामङ्गित्वात् । यथा सर्वगतं गोत्व-
सामान्यं स्वभावादश्वादिव्यक्तिमङ्गित्वाभावे-
ऽपि सास्त्रावह्यक्तौ संस्पृज्यते एवं विषयामङ्गापि
जीवः स्वभावादन्तःकरणे संस्पृज्यते तथा च यदा
अन्तःकरणपरिणामी वृत्तिरूपो नयनादिद्वारेण
निर्गत्य विषयपर्यन्तं चक्षुरश्मिवज्झटिति दीर्घ-
प्रभाकारेण परिणस्य विषयं व्याप्नोति तदा तमु-

स्वरूपचेतन्यस्य इत्यर्थः । दृश्यावच्छिन्नेति न च अनादि-
मायादिरूपदृश्यावच्छिन्नचेतन्यस्य कथमुक्तप्रकारेणापि कार्यत्वं
सिद्ध्येदिति वाच्यम् । मायादेरपि तत्तत्कार्यतादात्म्यपक्ष्या
कार्यत्वसिद्धौ मायाद्यवच्छिन्नस्यापि कार्यत्वस्य सुसम्पादत्वा-
दिति भावः ।

आक्षिपति ननु इति । नावभासयतीति । न च अत्रे-
ष्टापत्तिर्वक्तुं शक्यते । तथा सति अविद्याप्रतिबिम्बचेतन्य-
रूपजीवस्य व्यापकतया स्वसंस्पृष्टमकलजगदवभासकत्वापत्त्या
सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् स्वरूपचेतन्यस्य कारकानपेक्षतया चक्षु-

पारुह्य तं विषयं गोचरयति केवलाग्नादाह-
स्यापि दृग्णादेरयःपिण्डममारूढाग्निदाह्यत्ववत्
केवलजीवचैतन्याप्रकाशस्यापि घटादेरन्तःकरण-

रादिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेति भावः । अत्र उक्तमिति अस्मिन्नाच्चे-
ममाधानमुक्तमित्यर्थः । जीवचैतन्यमिति यथा जगत् ब्रह्म-
संसृष्टं तथा जीवसंसृष्टं न भवति अतो न तस्य सर्वज्ञत्वप्रम-
त्तिरित्यर्थः । ननु यथा जीवस्य घटादिविषयैः सम्बन्धाभावः
तथान्तःकरणादिनापि सम्बन्धाभावस्तुल्यः । उपादानत्वाभावा-
देव तथा च अन्तःकरणादेर्हृत्तिं विनैव जीवचैतन्यरूपसाक्षि-
भास्यत्वं न स्यादित्याशङ्क्य उपादानत्वाभावेऽपि जीवचैतन्यस्य
अन्तःकरणादिना तादात्म्यसम्बन्धे दृष्टान्तमाह यथा सर्वगत-
मिति संसृज्यत इति अतो न अन्तःकरणादेः साक्षिभास्यत्व-
विरोध इति भावः । चक्षुरादि वैयर्थ्यप्रसङ्गं परिहरति तथा च
इत्यादिना । तथा च इत्यस्य जीवस्य स्वतो विषयसम्बन्धाभावे
सतोत्यर्थः । अन्तःकरणपरिणामस्य सहसा विषयव्याप्ती दृष्टान्तः
चक्षुरश्मिरिवेति । तमिति परिणाममित्यर्थः । गोचरयतीति
जीवचैतन्यमिति शेषः । विषयदेशे भतोऽपि जीवचैतन्यस्य स्वतो
विषयावभासकत्वं नास्ति तस्यैवतु दृष्ट्यारूढस्य तदस्तौत्यत्र
दृष्टान्तमाह केवलाग्नीति । तत्प्रकाशकत्वमित्यत्र तत्पदं
जीवचैतन्यपरम् । ननु जीवचैतन्यस्य विषयदेशे सतोऽपि विषयैः
संसर्गाभावात् न तत्प्रकाशकत्वं दृष्ट्या तयोः संसर्गलाभे च
तत् प्रकाशकत्वमिति किमिति परिहार्यते जीवचैतन्यस्य सर्वग-
तत्वेन सत्यपि विषयसंसर्गे विस्मृतचैतन्यवत्तस्यावृत्तत्वादेव
न विषयप्रकाशकत्वमिति प्रतिपादनेन अपि जीवस्य सर्वज्ञत्व-

वृत्त्युपाख्यस्य तत् प्रकाशयत्वं युक्तम् ।

यद्वा अन्तःकरणोपाधिकत्वेन जीवः परिच्छिन्नः
अतः संसर्गाभावान्न घटादिकमवभासयति वृत्ति-
द्वारा तत्संसृष्टविषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभि-
व्यक्तौ तं विषयं प्रकाशयति । अथवा जीवः सर्व-
गतोऽपि अविद्यावृतत्वात् स्वयमपि अप्रकाश-
मानतया विषयानवभासयन् विषयविशेषे वृत्त्यु-
परागादावरणतिरोधानेन तत्रैव अभिव्यक्तस्तमेव

प्रसङ्गादेः परिहारसम्भवादिति चेत् न । ब्रह्म न जानामीत्यनु-
भववलात्तस्यावृतत्वेऽपि मां न जानामीत्यनुभवाभावेन जीव-
चैतन्यस्यावृतत्वासम्भवादिति भावः । जीवचैतन्यस्य अन्तःकर-
णोपाधिकतया परिच्छिन्नत्वपक्षे सर्वज्ञत्वापत्तिशङ्कैव नास्ति
तस्य विषयैः सह स्वतः सम्बन्धाभावेन वृत्तिं विना तत्प्रका-
शकत्वासम्भवादिति ।

परिहारान्तरमाह यद्वेति । अत इति परिच्छिन्नत्वात्
इत्यर्थः । तत्संसृष्टेति वृत्तिद्वारा वृत्तिमदन्तःकरणसंसृष्टं
यद्विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यं तस्य अन्तःकरणोपाधिकजीव-
चैतन्येन सह अभेदाभिव्यक्तौ सत्यां स जीवस्तं विषयं
प्रकाशयति इत्यर्थः । अविद्याप्रतिविम्बो जीव इति प्रथम-
पक्षमेवाश्रित्य जीवस्योपादानत्वाभावेऽपि घटादिविषयैः सह
संसर्गमभ्युपेत्य परिहारमाह अथ वेति । सर्वगतोऽपीति उपल-
क्षणचैतत् विषयसंसृष्टोऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् इतरथा विषयसंसर्गा-
भावादेव जीवस्य विषयप्रकाशकत्वाभावोपपत्तौ तस्यावृतत्व

विषयं प्रकाशयति । एवं च चिदुपरागार्थत्वेन विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थत्वेनावरणाभिभवार्थत्वेन वा वृत्तिनिर्गममपेक्ष्य तत्संसृष्टविषयमात्रावभासकत्वाज्जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमपि उपपद्यत इति ।

कल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गादिति बोध्यम् । न च मां न जानामौत्यनुभवाभावात् कथं तस्यावृत्तत्वं सिध्यदिति वाच्यम् ? अन्तःकरणोपहितजीवचैतन्यस्यैव मामित्यनुभवविषयतया व्यापकजीवचैतन्ये अन्तःकरणावच्छेदेन तदभावेऽपि विषयदेशे तस्यावृत्तत्वकल्पने बाधकाभावात् सर्वगतत्वेन रूपेण मानं जानामि इत्यनुभवसत्त्वात् च इति भावः । स्वयमपि इति विषयात्त्वात् जडत्वात् स्वतो न प्रकाशन्ते । जीवस्तु स्वप्रकाशतया प्रकाशमानोऽपि आवृत्तत्वात् अप्रकाशमान इति वक्तुमपिशब्दः यद्वापि शब्दोऽवधारणार्थः । तथाच आवृत्तत्वात् स्वयमेव अप्रकाशमानतया इत्यर्थः । वृत्त्युपरागात् इति विषयविशेषे वृत्त्युपरागे सति विषयदेशस्य जीवचैतन्यस्यापि वृत्त्युपरागे भवति तेन जीवचैतन्यगतस्य आवरणस्य तिरोधानं भवति तथाच जीवचैतन्ये यो वृत्त्युपरागः स आदिपदार्थः । तत्रैवेति विषयविशेष एवेत्यर्थः । तमेवेति नान्यं विषयमतो न सर्वज्ञत्वप्रसङ्ग इति भावः । इममेव भावं प्रकटयति एवं चेति जीवचैतन्यस्य वृत्तिं विना विषयानवभासकत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः । तत् संसृष्टेति वृत्तिसंसृष्टेत्यर्थः । किञ्चिज्ज्ञत्वमपीति अनुभवसिद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वम् अनुभवसिद्धासर्वज्ञत्वादिति भावः । तत्कथं च श्रुत्यानुविधानं चैत्यपिशब्दार्थः ।

प्रथमपरिच्छदे ह्यस्या सङ्गविषयस्य सम्बन्धनिर्दिष्टम् । १८३

(ह्यस्या सङ्गविषयस्य सम्बन्धनिर्दिष्टम् ।)

अथ प्रथमपक्षे सर्वगतस्य जीवस्य वृत्ताधीनः
क्वो विषयापरागः । वृत्तापि हि पूर्वसिद्धयोः
निष्क्रिययोः जीवविषयचैतन्ययोस्तादात्मास्य
संयोगस्य वा न भवत्याधानम् अत्र केचिदाहुः ।
विषयविषयिभावसम्बन्ध एवेति ।

आक्षिपति अत्रेति । उक्तपक्षेषु मध्ये इत्यर्थः । क इति
स्वरूपलक्षणो वा तादात्म्यलक्षणो वा संयोगलक्षणो वेति किं
शब्दार्थः । तत्र न तावदाद्यो वृत्त्यधीनः जीवचैतन्यस्य सर्व-
गतत्वन विषयदेशगतजीवचैतन्यविषययोः स्वरूपात्मकसम्ब-
न्धस्य वृत्तिं विनापि सिद्धत्वादित्याशयेन सर्वगतस्य इत्युक्तं
द्वितीयद्वितीयौ क्रमेण दूषयति ह्यस्या पीति । लोके ययोः
पदार्थयोः तादात्म्यमनुभूयते तयोरादित आरभ्यैवानुभूयते न
तु मध्ये आगन्तुकमित्याशयेनाह पूर्वसिद्धयोरिति । संयोगस्य
अन्यतरकर्मजत्वमुभयकर्मजत्वं वा वक्तव्यम् । तदुभयं प्रकृते
न सम्भवतोत्याह निष्क्रिययोरिति । न च सुवर्णादी द्विविध-
कर्माभावेऽपि तेजःपार्थिवभागयोः संयोगो दृष्ट इति वाच्यम् ?
तथा विषयचैतन्ययोरादित आरभ्य संयोगाभ्युपगमे तस्य वृत्त्य-
धीनत्वप्रतिपादनविरोधादिति भावः । ह्यस्याप्याधानं न सम्भव-
तीति सम्बन्धः जीवचैतन्यस्यानुपादानतया निरवयवतया
च विषयजीवचैतन्ययोः तादात्म्यसंयोगौ स्वतो नस्त एवं
ह्यस्यापि तयोराधानं न सम्भवतीत्यपि शब्दार्थः । आधानमुत्पा-
दनमिति बोध्यम् । विषयदेशे सन्निरहितस्य जीवचैतन्यस्य वृत्तु-
त्पत्तेः पूर्वं विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धो नाभूत् तदुत्पत्त्यन-

अन्ये तु विषयविषयिभावमात्रनियामिका
वृत्तिश्चेदनिर्गताया अप्येन्द्रियकवृत्तेस्तन्निधामकत्वं
नातिप्रसङ्गावहमिति तन्निर्गमाभ्युपगमवैयर्थ्या-
पत्तेः स नाऽभिसंहितः किं तु विषयसन्निहित-
जीवचैतन्यतादात्म्यापन्नाया वृत्तेर्विषयसंयोगे
तस्यापि तद्विचारकः परम्परासम्बन्धो लभ्यत
इति स एव चिदुपरागोऽभिसंहित इत्याहुः ।

अपरे तु साक्षादपरोक्षचैतन्यसंसर्गिण एव
मुखादेरापरोक्ष्यदर्शनादपरोक्षविषये साक्षात्

न्तरं स जायते तस्य अतिरिक्तस्य अनिर्वचनीयस्य सम्भवादित्वा-
शयेनाह अत्र केचिदाहुविति । न तु स्वरूपसम्बन्धस्य वा
तादात्म्यस्य वा संयोगस्य वा वृत्त्यधीनत्वमुपेयते येन उक्तदोषः
स्यादित्वेवकारार्थः ।

परोक्षस्थले अनुमित्यादिब्रह्मपङ्क्तिजीवचैतन्यस्यानुमेया-
दिविषयैः सह विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धस्य वृत्तिनिर्गमनं
विनापि सिद्धान्ते स्वीकाराद्वृत्तिनिर्गमनमुपगच्छतां विवरण-
काराणामहं सम्बन्धो नाभिप्रेत इत्याह विषयविषयिभाव-
मात्र इति । परोक्षस्थलसाधारणविषयविषयिभाव इत्यर्थः ।
तन्निधामकत्वमिति विषयविषयिभावसम्बन्धः तच्छब्दार्थः
वृत्तिनिर्गमनाभावेऽपि यद्विषयावृत्तिर्जीवस्य स एव तस्य
प्रकाशो नान्य इति नियमसिद्धेर्विषयान्तरप्रकाशकत्वापत्ति-
रूपातिप्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः । संयोगादेरपि निरस्तत्वात्
कः सम्बन्धस्तदभिमत इति पृच्छति किन्त्विति । अभिमत

प्रथमपरिच्छेदे वृत्त्या सह विषयस्य स्वस्वन्धनिरूपणम् । १८५

संसर्ग एष्टव्यः तस्माद् वृत्तेर्विषयसंयोगे वृत्तिरूपा-
वच्छेदकलाभात् तदवच्छेदेन तदुपादानस्य जीव-
स्यापि संयोगजसंयोगः सम्भवति कारणाकारण-
संयोगात् कार्याकार्यसंयोगवत् कार्याकार्य-
संयोगात् कारणाकारणसंयोगस्यापि युक्तितौल्ये-
नाभ्युपगन्तुं युक्तत्वादित्याहुः । ✓

सम्बन्धमाह विषयसन्निहितेति । विषयव्यापितया उत्पन्नां वृत्तिं
इति विषयसन्निहितजीवचैतन्यस्याधिष्ठानतया वृत्तेस्तत् तादात्म्यं
बोध्यम् । तस्यापि इति विषयासन्निहितजीवचैतन्यस्यापि
विषयावभासकत्वेनाभिमतस्य विषयेण सह वृत्तिविषयसंयोग-
हारकः परम्परासम्बन्धः विषयसंयुक्तवृत्तितादात्म्यलक्षणो लभ्यत
इत्यर्थः । उक्तसम्बन्धस्य वृत्तिनिर्गमनं विना असम्भवात् तन्नि-
र्गमनं विवरणाचार्यैरुक्तमिति भावः । सुखादेरात्मरपदार्थस्या-
परोक्षत्वे तत्प्रकाशकजीवचैतन्येन सह तस्य साक्षात्सम्बन्धः
प्रयोजकत्वेन क्लृप्तः एवं वाङ्मयघटादीनामापरोक्षेऽपि साक्षात्-
सम्बन्ध एषितव्यः अन्यथा विषयापरोक्षे क्वचित् साक्षात्सम्बन्धः
क्वचिच्च परम्परासम्बन्धः प्रयोजक इति द्वैरूप्यापत्तेः सम्भवति
साक्षात्सम्बन्धे परम्परासम्बन्धकल्पनायोगाच्च तस्मात् नायमप्या-
चार्याभिमतः सम्बन्धः इत्याह अपरेत्विति ।

तस्मादिति । परम्परासम्बन्धस्य अनभिमतत्वादित्यर्थः ।
उत्तेरिति वृत्तेर्विषयेण संयोगे सति वृत्त्युपादानजीवचैतन्य-
स्यापि विषयेण सह संयोगजसंयोगः सम्भवति एतदुक्तं
भवति जीवचैतन्यस्य वृत्तिः कार्यम् अकार्यं विषयः
वृत्तेर्जीवचैतन्यमुपादानकारणं तस्या वृत्तेर्विषयो नोपादान-

एकदेशिनस्तु अन्तःकरणोपहितस्य विषया-
वभासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैत-
न्याभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यासम्पादन-
मेव चिदुपरागोऽभिसंहितः सर्वगततया सर्व-
विषयसन्निहितस्यापि जीवस्य तेन रूपेण विष-
यावभासकत्वे तस्य साधारणतया पुरुषविशेषाप-
रोक्ष्यव्यवस्थित्ययोगेन तस्यान्तःकरणोपहितत्व-
रूपेणैव विषयावभासकत्वात् । एवं च विषया-
परोक्ष्ये आध्यासिकसम्बन्धो नियामक इति
सिद्धान्तोऽपि संगच्छते । न च एवं द्वितीयपक्ष-

कारणं तथाच वृत्तिविषययोर्जीवचैतन्यं प्रति कार्या-
कार्ययोः संयोगाज्जीवचैतन्यविषययोर्वृत्तिं प्रति कारणाकार-
णयोः संयोगोऽत्र संयोगजसंयोगो विवक्षित इति । ननु काय-
प्रतिकारणभूतहस्तस्य तं प्रत्येवाकारणभूततरुणा संयोगात्
हस्तकार्यकायस्य हस्ताकार्यतरुणा सह संयोगो उपपद्यते
हस्ततरुसंयोगदशायां तरौ हस्तावच्छेदेन तरुःकायसंयुक्त
इत्यनुभवादित्याशङ्क्य प्रकृतेऽपि घटादौ विषये वृत्तिसंयोग-
दशायां घटे वृत्त्यवच्छेदेन घटः स्फुरतीति जीवचैतन्यसंसृष्ट-
त्वानुभवादित्याशयेनाह कारणाकारणेति । युक्तितौल्येनेति
उभयत्र कल्पनायामनुभवरूपाया युक्तौ तुल्यत्वेन इत्यर्थः ।

ननु विषयदेशे सन्निहितस्यापि जीवचैतन्यस्य वृत्त्युपादा-
नत्वं विवरणाच्चाशङ्क्यामभिमतं न भवति जीवस्यान्तःकरणा-

प्रथमपरिच्छेदे वृत्त्या सह विषयस्य स्वस्वन्निरूपणम् । १८७

साङ्ख्य्य जीवस्य सर्वगतत्वे प्रथमः पक्षः परिच्छि-
न्नत्वे द्वितीय इत्येव तयोर्भेदादित्याहुः ।

द्युपादानत्वाभावेऽपि साम्रादिमद्व्यक्ती गोत्वसामान्यस्य इव
स्वभावादेव जीवस्यान्तःकरणादौ सम्बन्ध इत्यस्यार्थस्य एवं विष-
यासङ्गापि जीवः स्वभावादन्तःकरणेन संसृज्यत इत्यत्र प्राग्वि-
वरणमतत्वेन प्रतिपादितत्वात् ततश्च जीवचैतन्यस्य वृत्तिं प्रति
उपादानकारणत्वाभावे सति उक्तसम्बन्धो न सिध्यतीति संयोग-
जसंयोगोऽपि नाचार्य्यसम्मत इति अस्वरसादाह एकदेशिन-
स्त्विति । घटादिविषयावभासकजीवचैतन्यस्य घटादिना विष-
येण सह तादात्म्यसम्बन्धसम्पादनमेव चिदुपरागत्वेनाभिमतमि-
त्यर्थः । ननु वृत्त्यापि पूर्वसिद्धयोर्विषयजीवचैतन्ययोस्तादात्म्यस्य
न सम्भवत्वाधानमिति प्रागुक्तत्वात् कथं तत्सम्पादनमत आह
विषयतादात्म्यापत्तेरिति । विस्वभूतब्रह्मचैतन्यस्य घटादिविषयो-
पादानतया ब्रह्मविषययोस्तादात्म्यं प्रागेव सिद्धं तथा च विष-
यतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्येन सह विषयावभासकजीवचैतन्यस्य
वृत्तिकृता भेदाभिव्यक्ती सत्त्वां जीवचैतन्यस्य विषयतादात्म्यं
हृत्त्वधीनतया लभ्यते अभेदाभिव्यक्तिप्रकारश्च वक्ष्यते अतो न
तादात्म्यसम्पादनानुपपत्तिरिति भावः । विषयावभासकजीव-
चैतन्यस्य अन्तःकरणोपहितस्येति यद्विशेषणं दत्तं तस्य प्रयोजन-
माह सर्वगततयेति । तेनेति सर्वगतत्वेन इत्यर्थः । तस्येति जीवस्य
इत्यर्थः । साधारणतयेति सर्वपुरुषसाधारणतयेत्यर्थः । पुरुषपदं
प्रमादपरम् अविद्याप्रतिविम्बो जीव इति पक्षे जीवभेदाभावा-
दयोगेन तस्येति जीवस्येत्यर्थः । तथाच सर्वगतमपि जीवचैतन्यं
यस्य पुरुषस्यान्तःकरणोपहितं सत् यमर्थमवभासयति सोऽर्थ-

स्तस्यैव अपरोक्षो नान्यस्येति व्यवस्थितिसिद्धये अन्तःकरणोप-
 हितत्वविशेषणं वाच्यमित्यर्थः । एकदेशिमते लाभमाह एव-
 चेति । विषयावभासकजीवचैतन्यस्य वृत्त्या विषयतादात्म्य-
 म्यादनोपगमे सति इत्यर्थः । आध्यासिकेति । अध्याससिद्धतादा-
 त्म्यसम्बन्ध इत्यर्थः । न च एवमिति । सम्बन्धार्था वृत्तिरिति
 प्रथमपक्षेऽपि वृत्त्या भेदाभिव्यक्त्युपगम इत्यर्थः । साङ्ख्यं परि-
 हरति जीवस्येति । जीवस्य सर्वगतत्वमते सम्बन्धार्था वृत्तिरिति
 प्रथमपक्षः जीवस्यान्तःकरणोपाधिकतया परिच्छिन्नत्वमते
 अभेदाभिव्यक्त्यर्था वृत्तिरिति द्वितीयपक्ष इत्यर्थः । अयं भावः ।
 प्रथमद्वितीयपक्षयोरुभयोर्वृत्तिरुक्ता भेदाभिव्यक्तिसाम्येऽपि प्रथ-
 मपक्षे वृत्तिरभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयावभासकजीवचैतन्यस्य
 विषयेण सह तादात्म्यसम्बन्धसम्पादनार्था द्वितीयपक्षे तु वृत्ति-
 र्विषयावभासकजीवचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्येन अभेदाभि-
 व्यक्त्यर्थेवेति न पक्षयोः साङ्ख्यमिति यद्वा प्रथमपक्षे जीवस्य
 व्यापकतया विषयदेशे सदा सान्निहितस्यैव विषयावभासक-
 जीवचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्था
 वृत्तिः द्वितीयपक्षे तु जीवस्य परिच्छिन्नतया वृत्तिस्तस्य
 विषयसन्निधिं सम्पाद्य विषयाधिष्ठानं ब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्ति-
 मपि सम्पादयतीति तयोः पक्षयो रसाङ्गार्थमयं परिहारो
 मूले सर्वगतत्वपरिच्छिन्नत्वपदाभ्यां सूचितः पूर्वपरिहारस्तु
 प्रथमपक्षद्वितीयपक्षपदाभ्यां सूचितः सम्बन्धार्था वृत्तिरिति
 प्रथमपक्षे सम्बन्धस्योद्देश्यत्वावगमादभेदाभिव्यक्त्यर्थावृत्तिरिति
 द्वितीयपक्षेऽभेदाभिव्यक्तेरेव उद्देश्यत्वावगमादिति । अत्र मते
 विवक्षितविवेकेन वृत्तेरभेदाभिव्यक्तिरेव प्रयोजनं प्रथमद्वि-
 तीयपक्षयोः पर्यवस्यतीति तयोः साङ्ख्यं दुर्वारमित्यभि-
 प्रेत्य आदावेव एकदेशिन इत्युक्तमिति मन्तव्यम् । वस्तुतस्तु

प्रथमपरिच्छेदे अभेदाभिव्यक्तिस्वरूपनिरूपणम् । १८६

[अभेदाभिव्यक्तिस्वरूपनिरूपणम् ।]

अथ द्वितीयपक्षे केयमभेदाभिव्यक्तिः । केचि-
दाहुः । कुल्याद्वारा तटाककेदारसलिलयोरिव
विषयान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ययोर्द्वैतिहारा एकी-
भावोऽभेदाभिव्यक्तिः । एवं च यद्यपि विषयाव-
च्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यमेव विषयप्रकाशकं तथापि

सम्बन्धार्था वृत्तिरिति वदतामाचार्याणामयमभिप्रायः विषया-
वभासकत्वेनाभिमतस्य जीवचैतन्यस्य विषयेण घटादिना
सह व्यङ्गाव्यञ्जकतालक्षणसम्बन्धस्तत्तद्विषयसंसृष्टवृत्त्यधीनोऽत्र
विवर्धतः तथाहि अन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वत एव
चैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थं घटादिकं तु तथा न भवति अस्वच्छ-
द्रव्यत्वात् घटादिविषयव्याप्तया तु वृत्त्या तत्र विद्यमानमस्वच्छ-
त्वमभिभूय चैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यता अधीयते तदुक्तं विवरणा-
चार्यैरेव अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ
चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति दृष्टं च अस्वच्छस्यापि
स्वच्छद्रव्यसंसर्गात् प्रतिविम्बग्राहित्वयोग्यत्वं यथा कुण्डदेर्जल-
संयोगकाले प्रतिविम्बग्राहित्वं घटादेः स्वस्मिन्निव जीव-
चैतन्यव्यञ्जकत्वं च तत्प्रतिविम्बग्राहित्वं चैतन्यस्यापि
व्यङ्गात्वं तत्र प्रतिविम्बितत्वमेव एवंविधव्यङ्गाव्यञ्जकतालक्षण-
सम्बन्धार्थमेव वृत्तेर्निर्गमनमुक्तं विवरणे तथा च वृत्त्या वह्निर्नि-
र्गततथा विषयचैतन्ययोर्यथोक्तसम्बन्धे सम्पादिते सति घटादौ
प्रतिविम्बितं तत्र च जीवचैतन्यं तमवभासयतीति ।

द्वितीयपक्षमाक्षिपति अथेति । केयमिति अभेदाभिव्यक्त्यर्था
वृत्तिरिति द्वितीयपक्षो हि जीवस्य परिच्छिन्नत्वमत इत्युक्तम्

तस्य वृत्तिद्वारैक्यभावेन जीवित्वं सम्पन्नमिति
जीवस्य विषयप्रकाशोपपत्तिरिति ।

अस्मिन् मते अन्तःकरणोपाधिकस्य जीवस्य विषयावच्छिन्न-
विश्वभूतब्रह्मचैतन्यस्य च वृत्त्या भेदाभिव्यक्तिर्न सम्भवति अख-
ण्डाकारवृत्तेरिव घटादिगोचरवृत्तेरुपाधिनिवर्तकत्वाभावेन
भेदकोपाध्योः अन्तःकरणविषययोः सतोर्जीवब्रह्माभेदाभिव्यक्ते-
योगादित्यर्थः । व्यावर्तकोपाध्योः सत्त्वेऽपि तयोरेकदेशस्थसम्पत्तौ
तद्वत्त्वाद्भेदाभिव्यक्तिः सम्भवति लोके तथा दर्शनादिति परि-
हरति केचिदाहुरिति । केदारः शस्यनिष्पत्तिस्थानं तथा च
तडाकस्थसलिलस्य कुल्याद्वारा केदारस्थसलिलस्य च अभेदाभि-
व्यक्तिः यथा लोकप्रसिद्धा तथा अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूप-
जीवस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्य च वृत्तिद्वारा भेदाभिव्यक्ति-
र्भवति वृत्तेर्विषयदेशस्थत्वे सति वृत्तिवृत्तिमतोरभेदेन जीवो-
पाध्यन्तःकरणस्यापि विषयदेशस्थत्वसिद्धिरित्यर्थः । एवञ्चेति
अभेदाभिव्यक्तेः सम्भावितायामित्यर्थः । ननु जीवचैतन्यस्य
विषयावभासकत्वं न सम्भवति तस्य विषयं प्रति उपादनत्वाभा-
वेन तादात्म्यसम्बन्धाभावात् न च ब्रह्मचैतन्यमेव विषयावभा-
सकमस्तु तस्योपादानतया साक्षादेव तादात्म्यसम्बन्धलाभादिति
वाच्यम् ? तथा सति आलोकेन घटः प्रकाशित इतिवत् मया
घटोऽवगत इति जीवचैतन्यस्यैव घटप्रकाशकत्वावगमविरोधा-
दिति मत्त्वा पुनः शङ्कते अभेदाभिव्यक्तिप्रयोजनं वक्तुं यद्यपि
इति विषयप्रकाशकमिति इति वक्तव्यं तादात्म्यसम्बन्धलाभा-
दिति शेषः । न जीवचैतन्यमित्येवकारार्थः तथा च मया-
यमवगतो घट इत्यनुभवविरोध इति भावः । परिहरति तथा-
पीति । तस्येति तादात्म्यसम्बन्धेन विषयावभासकब्रह्मचैतन्यस्य

अन्ये त्वाहुः । विम्बस्थानीयस्य विषयावच्छिन्नस्य
ब्रह्मणः प्रतिविम्बभूतेन जीवेनैकीभावो नाभेदा-
भिव्यक्तिः व्यावर्त्तकोपाधौ दर्पण इव जायति
तयोरेकीभावायोगात् । वृत्तिकृतभेदाभिव्यक्त्या
विषयावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जीवत्वप्राप्तौ ब्रह्मणस्तदा
तद्विषयसंसर्गाभावे तद्द्रष्टृत्वासम्भवे सति तस्य

वृत्तिद्वारान्तःकरणोपहितत्वप्राप्तौ जीवेन एकीभावाज्जीवत्वं
सम्पन्नमिति ब्रह्मचैतन्यस्य यद्विषयावभासकत्वं तज्जीवस्यैव
इति प्राप्या नानुभवविरोध इत्यर्थः ।

दर्पण इवेति दर्पणे प्रतिविम्बदशायां विम्बप्रति-
विम्बयोरभेदाभिव्यक्तिर्नास्तीति तयोस्तदानुभवात् तथा
प्रकृतेऽपि विषयादिरूपभेदकोपाधौ सति सा न सम्भवतीत्यर्थः ।
ननु तत्त्वसाक्षात्कारेण अशेषोपाधिनिवृत्तौ या दृश्यभेदाभि-
व्यक्तिस्तद्विषयी अत्र न विवक्षिता किन्तु क्षीरनीरयोरैकपात्र-
स्थयोरिव वृत्तिद्वारा अन्तःकरणविषययोः एकदेशस्थत्वप्राप्तौ
तन्मात्रप्रयुक्ता तदवच्छिन्नचैतन्ययोरौपचारिकी अभेदाभि-
व्यक्तिर्विवक्षिता अस्यां च अभेदाभिव्यक्तौ न व्यावर्त्तकोपाधि-
सत्त्वप्रयुक्तो विरोधोऽस्ति दर्पणे सुखप्रतिविम्बदशायामपि
मम सुखमेव दर्पणे भातीति विम्बप्रतिविम्बयोरभेदाभिव्यक्ति-
दर्शनात् । अस्मिन् मतेऽपि इत्यमेव निर्वाचः कर्त्तव्यः न
हि अन्तःकरणतद्वृत्तिप्रतिविम्बयोरभेदाभिव्यक्तिः सुख्या सम्भ-
वति वृत्तिवृत्तिमतोः कार्यकारणाभावापन्नयोरेक्यायोगेन तत्-
प्रतिविम्बयोरैक्यायोगात् ऐक्ये वा एवञ्चेति इत्यादिना प्रमा-

सर्वज्ञत्वाभावापत्तेश्च । किं तु विषयावच्छिन्नं
ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरग्रभागे विषय-
प्रकाशकं प्रतिविम्बं समर्पयतीति तस्य प्रतिवि-
म्बस्य जीवेनैकीभावः । एवं च अन्तःकरणतद्-
वृत्तिविषयावच्छिन्नचैतन्यानां प्रमातृप्रमाणप्रमेय-
भावेन असङ्करोऽपि उपपद्यते ।

वादीनामस्मिन् मते साङ्ख्याभावोपपादनविरोधादिति अस-
रसादाह वृत्तिज्ञता भेदाभिध्यक्त्येति तदा तद्विषयेति । विषया-
वच्छिन्नब्रह्मणो जीवत्वप्राप्तौ तस्येश्वरत्वनिवृत्तिरवश्यं वाचा
चैतन्ये एकावच्छेदेन जीवत्वेश्वरत्वयोरसम्भवात् तथा च तदा
जीवत्वदशायां ब्रह्मणस्तद्विषयसंसर्गाभावेन तद्ब्रह्मत्वं न सम्भव-
तीत्यर्थः । तस्येत्यनन्तरं तदेत्यनुषङ्गः । ननु विषयाधिष्ठान-
चैतन्यस्य वृत्तिसंसर्गदशायाम् अन्तःकरणोपहितत्वं प्रयुक्त-
जीवत्ववदवस्थोपहितत्वं प्रयुक्तमीश्वरत्वमपि अविरुद्धं
तथा च विम्बभूतेश्वरस्य तदापि सर्वज्ञत्वमक्षतम् अन्यथा
अन्तःकरणाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य तदुपाधिकत्वप्रयुक्तजीवत्वे
सदा स्थिते सति विम्बभूतब्रह्मणः सदा अन्तःकरणादिसंसर्गा-
भावेन तद्ब्रह्मत्वासम्भवे सति सर्वज्ञत्वाभावप्रसङ्गदोष इहापि
मते तुल्य इत्येश्वरसं मनसि निधाय कीदृशी तर्हि त्वदभि-
मताभेदाभिध्यक्तिरिति पृच्छति किन्तु इति । तामाह
विषयावच्छिन्नमिति अग्रभाग इति वृत्तिर्हृदयस्य अन्तः-
करणमारभ्य विषयपर्यन्तमवच्छिन्नकौस्तुभमप्यादि प्रमा-
वत्तु दोषीभावमापन्ना तिष्ठति तस्या वृत्तेर्विषयसंसृष्टो भागो

प्रथमपरिच्छेदे भेदाभिव्यक्तिस्वरूपनिरूपणम् । २०३

न च वृत्त्युपहितचैतन्यस्य विषयप्रमात्वे तस्य
विषयाधिष्ठानचैतन्यस्यैव विषयेणाध्यासिकस-
म्बन्धाभावाद्विषयापरोक्षे आध्यासिकसम्बन्धस्तत्त्वं
न स्यादिति वाच्यम् । विषयाधिष्ठानचैतन्यस्यैव
विषयेणावच्छिन्नस्य वृत्तौ प्रतिविम्बिततया तद-
भेदेन तत् सम्बन्धसत्त्वादिति ।

प्रभाग उच्यते तत्र यो ब्रह्मणः प्रतिविम्बः तस्य विषयप्रकाश-
कस्य जीवेन एकीभावः इह भेदाभेदाभिव्यक्तिर्विवक्षिता वृत्ति-
वृत्तिमतोः तादात्म्यरूपाभेदसत्त्वेन तत्प्रतिविम्बयोरभेदाभि-
व्यक्तिसम्भवादित्यर्थः । एवञ्चेति वृत्तिप्रतिविम्बस्य भक्तःकरण-
प्रतिविम्बात् वस्तुतो भिन्नस्यैव सतस्तदभेदेनाभिव्यक्तस्य विष-
यावभासकत्वे स्वीकृते सति इत्यर्थः । असङ्करोऽपि इति वृत्ति-
वृत्तिमतोः तादात्म्यात् तत् प्रतिविम्बयोरभेदाभिव्यक्तिवदसङ्क-
रोऽपि उपपद्यत इत्यपिशब्दार्थः । मुखं दर्पणोपाधिनेव
भक्तःकरणेनोपाधिना अवच्छिन्नं तत्प्रतिविम्बचैतन्यं प्रमाता-
वृत्तिप्रतिविम्बचैतन्यं तथैवावच्छिन्नं प्रमाविषयावच्छिन्नं ब्रह्म-
चैतन्यं प्रमेयमिति तेषामसाङ्कर्यमुपपद्यते व्यावर्तकोपाधि-
सङ्गावादित्यर्थः । अस्मिन् मतेऽसाङ्कर्यमुपपद्यते इत्युक्त्या
पूर्वमते विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्य जीवत्वप्राप्तिस्वीकारात्
प्रमाहप्रमेयचैतन्ययोरसङ्गाद्यर्थं नोपपद्यत इति सूचितम् ।
वस्तुतस्तु पूर्वमतेऽपि न साङ्कर्यजीवब्रह्मभेदकोपाधिसङ्गावस्य
तत्प्रयुक्ततया सर्वज्ञत्वादिव्यवस्थायाश्च प्राक् दर्शितत्वादिति
तत्त्वम् ।

शङ्कते न चेति । तस्येति तस्य विषयेण आध्यासि-

अपरे त्वाहुः । विम्बभूतविषयाधिष्ठानचैतन्य-
मेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धलाभाद्विषयप्रकाश-
कमिति तस्यैव विम्बत्वविशिष्टरूपेण भेदसद्भावे-
ऽपि तदुपलक्षितचैतन्यात्मनेकीभावोऽभेदाभि-
व्यक्तिः । न चैवं सति जीवब्रह्मसाङ्ख्यं न वा
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वविरोधः विम्बात्मना तस्य यथा-
पूर्वमवस्थानादिति ।

कसम्बन्धाभावादिति सम्बन्धः प्रमारूपस्य वृत्तिप्रतिविम्बस्य
विषयोपादानत्वाभावेन तयोस्तादात्म्यसम्भवात् तथा च विष-
यापरोक्ष्ये आध्यासिकतादात्म्यसम्बन्धो नियामक इति सिद्धान्त-
विरोध इति शङ्काभिप्रायः विम्बप्रतिविम्बयोरभेदाभ्युपगमात्
विम्बचैतन्यस्य विषयेण सह यस्तादात्म्यसम्बन्धः स एव प्रमा-
रूपप्रतिविम्बस्यापि इति न अपसिद्धान्त इति परिहरति
विषयाधिष्ठानेति । तदभेदेन इति प्रतिविम्बचैतन्यस्य विम्बा-
भेदेन इत्यर्थः ।

विम्बप्रतिविम्बयोरभेदे सत्यपि कल्पितभेदसत्त्वात् विम्ब-
सम्बन्धस्य प्रतिविम्बसम्बन्धत्वं नास्तीत्यस्वरसं साक्षात् पदेन
सूचयन् अभेदाभिव्यक्तिं प्रकारान्तरेणाह अपरे त्वाहुरिति ।
भेदसद्भावेऽपि इति प्रतिविम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूपजीवेन सह
इति शेषः । तदिति विम्बत्वप्रतिविम्बत्वाभ्यामुपलक्षितं शब्द-
चैतन्यं तदात्मना इत्यर्थः । न च एवं सति इति उपलक्षित-
चैतन्यात्मना भेदाभिव्यक्त्यङ्गीकारे पूर्वोक्तं दोषद्वयं नास्तीत्यर्थः ।
अत्र इदं चिन्त्यम् उपलक्षितचैतन्यात्मना एकीभावो न

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २०५

[आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् ।]

अथ तृतीये पक्षे को नाम आवरणाभिभवः
अज्ञाननाशश्चेत् घटज्ञानेनैव अज्ञानमूलः प्रपञ्चो
निवर्त्ततेति चेत् अत्र केचिदाहुः । चैतन्यमात्रा-
वरकस्य अज्ञानस्य विषयावच्छिन्नप्रदेशे खद्योता-
दिप्रकाशेन महाम्बकारस्येव ज्ञानेन एकदेशेन
नाशो वा कटवत् संवेष्टनं वा भीतभटवदपसरणं
वा अभिभव इति ।

अन्ये तु अज्ञानस्यैकदेशेन नाशे उपादाना-
भावात् पुनस्तत्र कन्दलनायोगेन सकृदपगते

वास्तवाभेदः तस्य वृत्तानपेक्षत्वात् नापि व्यावहारिकाभेदः
विश्वप्रतिविम्बभेदस्य व्यावहारिकत्वेन तत्समसत्ताकाभेदासम्भ-
वात्पि प्रातिभासिकाभेदः उपाध्यारिकदेशस्थमात्रेण विश्व-
प्रतिविम्बचैतन्ययोः • प्रातिभासिकाभेदसम्भवेन तदर्थं
चैतन्यमात्रोपलक्षणवैयर्थ्यादिति तृतीयपक्षमाक्षिपति ।

अथेति निवर्त्ततेति । अज्ञानस्य एकत्वादिति भावः । न तु
निवर्त्तते अतो न अज्ञाननाशः आवरणाभिभवः । न च
अन्यप्रकारः सम्भवति अनुपलम्भादिति भावः । अज्ञानैकमेव
अवलम्ब्य परिहरति अत्र केचिदाहुरिति । चैतन्यमात्रे मात्र-
पदं साक्षिव्यतिरिक्तकृतञ्चैतन्यपरं साक्षिष्वावरणाभावस्य
वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । एकदेशेन नाशो वेति तथा च तन्मू-
लप्रपञ्चस्य न निवृत्त्यापत्तिरिति भावः । प्रकारान्तरानुपलम्भोऽ-
सिद्ध इत्याशयेनाह कटवदित्यादिना

समयान्तरेऽप्यावरणाभावप्रसङ्गाद्विष्णुक्रियस्य अप-
सरणसंवेष्टनयोरसम्भवाच्च न यथोक्तरूपोऽभिभवः
सम्भवति । अतश्चैतन्यमात्रावरकस्यापि अज्ञानस्य
तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयावच्छिन्नचैतन्या-
नावरकत्वस्वाभाव्यमेवाभिभवः । न च विषया-
वगुण्ठनपठवद् * विषयचैतन्यमाश्रित्य स्थितस्य
अज्ञानस्य कथं तदनावरकत्वं युज्यत इति शङ्कम् ।
अहमज्ञ इति प्रतीत्या अहमनुभवे प्रकाशमान-
चैतन्यमाश्रयत एव तस्य तदनावरकत्वप्रतिपत्ते-
रित्याहुः ।

निरुक्तमावरणाभिभवं दूषयन् तं प्रकारान्तरेण निर्वर्त-
न्ये तु इत्यादिना । पुनस्तत्वेति । विषयावच्छिन्नचैतन्ये भाव-
योत्पत्त्ययोगेन इत्यर्थः । तत्तदिति तत्तद्विषयाकारवृत्ति-
संसृष्टावस्थं यद्विषयावच्छिन्नचैतन्यं तदनावरकत्वमित्यर्थः ।

ननु यथा घटं व्याप्य वर्त्तमानः पटस्तमावृणोति एव एवं
विषयावच्छिन्नज्ञचैतन्यं व्याप्य वर्त्तमानमज्ञानमपि चैतन्य-
मावृणोत्येवेति तदनावरकत्वकल्पनमयुक्तमिति शङ्कते न
चेति । अज्ञाने पटवैलक्षण्यस्य अनुभवसिद्धत्वाच्चैतन्नोप-
भवतरतीत्याह अहमिति तस्येति अज्ञानस्य इत्यर्थः
जीवचैतन्याश्रितमपि अज्ञानं न तदावृणोति तस्य आवृतत्वं
सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गादिति दहराधिकरणभाष्ये साधितत्वात्
साक्षिचैतन्यस्य अनावृतताया वक्ष्यमाणत्वाच्चेति भावः ।

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २०७

अपरे तु घटं न जानामौति घटज्ञानविरो-
धित्वेन घटज्ञाने सति घटाज्ञानं निवृत्तमिति
तन्निवर्त्यत्वेन च अनुभूयमानं न मूलाज्ञानं
शुद्धचैतन्यविषयस्य तज्ज्ञाननिवर्त्यस्य च तस्य
तथात्वायोगात् । किन्तु घटावच्छिन्नचैतन्य-
विषयमूलाज्ञानस्य अवस्थाभेदरूपमज्ञानान्तर-
मिति तन्नाश एवाभिभवः । न च एवमेकेन
ज्ञानेन तन्नाशे तत्समानविषयाणां ज्ञानान्त-
राणाम् आवरणाभिभावकत्वानापत्तिः । यावन्ति
ज्ञानानि तावन्ति अज्ञानानौत्सर्ग्यपक्षमादित्वाहुः ।

प्रपञ्चोपादानमूलाज्ञानापेक्षया अन्धदेव विषयावच्छिन्न-
चैतन्यावरकमज्ञानमिति घटादिज्ञानेन तन्निवृत्तावपि न
प्रपञ्चनिवृत्तिप्रसङ्गः तेन प्रपञ्चमूलाज्ञानानिवृत्तेरिति मतं
दर्शयति अपरे त्विति । अज्ञानभेदे मानमाह घटमिति
विरोधित्वेन इति न जानामि इति अज्ञानानुभवाभिलापक-
व्यधे नञो विरोध्यर्थकत्वादभिलष्यानुभवोऽपि ज्ञानविरो-
धिविषयक एव न च न जानामि इति अनुभवो ज्ञानप्राग-
भावविषयक एव न तु भावरूपाज्ञानविषयक इति वाच्यम् ?
प्रागभावसौवासंयतिपक्षेति भावः । तथात्वायोगादिति ।
घटावच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वतज्ज्ञाननिवर्त्तयोरयोगादि-
र्थः ।

किन्तु अज्ञानान्तरमिति सम्बन्धः । अवस्थाभेदरूप-
मिति पक्षविशेषणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते न च एवमेकेन इत्यादि-

इमानि च अवस्थारूपाण्यज्ञानानि मूला-
ज्ञानवदज्ञानत्वादनादीनीति केचित् ।

व्यावहारिकौ जगज्जीवी आहत्य स्वाप्नौ जग-
ज्जीवी विक्षिपन्ती निद्रां तावदावरणविक्षेप-
शक्तियोगात् अज्ञानावस्थाभेदरूपा तथा सुषुप्ता-

ग्रन्थः स्पष्टार्थः । ननु अवस्थान्नानानि किम् अनादीनि किंवा
आदिमन्ति नाथः मानाभावात् न द्वितीयः अज्ञानमनादीति ।

सिद्धान्तविरोधादिति चेदत्र केचिदाद्यं पक्षं साधयन्तीत्याह
इमानि चेति । अवस्थान्नानानि अनादीनि अज्ञानत्वात् मूला-
ज्ञानवत् न च दृष्टान्तासिद्धः देवताधिकरणे मूलज्ञानानादि-
त्वस्य श्रुतिन्यायाभ्यां साधितत्वादिति भावः । न च अज्ञान-
गतानादित्वे मूलज्ञानत्वं प्रयोजकं न तु अज्ञानत्वमात्रमिति
वाच्यम् । साधवेन तस्मात्तस्यैव प्रयोजकत्वादिति भावः ।

अवस्थान्नानान्यादिमन्तीति द्वितीयपक्षमन्ये साधयन्तीत्याह
व्यावहारिकौ इत्यादिना । न च सिद्धान्तविरोधः अज्ञानादि-
त्वाभ्युपगमस्य मूलज्ञानविषयत्वादिति भावः । विमतान्यव-
स्थान्नानानि आदिमन्ति अवस्थान्नानत्वात् निद्रावत् सुषुप्तिवत्
चेत्यनुमानमभिप्रेत्य दृष्टान्तद्वये साधनसाध्ययोर्वैकल्यं प्रथमं
परिहरति । व्यावहारिकाविति हेताववस्थापदं मूलज्ञानं
व्यभिचयवारणार्थम् । आहत्येति जाग्रत्कालीनौ जगज्जीवी
यादृशौ प्रसिद्धौ न तादृशावेव स्वप्नकाले उपलभ्येते अतस्तयो-
र्यथावदनुपलम्भादावरणं वक्तव्यमिति भावः । विक्षिपन्तीति
सृजन्तीत्यर्थः ।

अज्ञानावस्थाभेदरूपेति । अज्ञानस्य हि आवरणविक्षेप-

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवरूपनिरूपणम् । २०८

वस्थापि अन्तःकरणादौ विलीने सुखमहमस्वाप्सं
न किञ्चिद्वेदिष्यमिति परामर्शदर्शनान्मूला-
ज्ञानवत् सुषुप्तिकालेऽनुभूयमानाज्ञानावस्थाभेद-
रूपैव । तयोश्च जाग्रहोगप्रदकर्मापूरमे सत्येवोद्भवा-

शक्तिमत्त्वं लक्षणं तस्य स्वप्रकारणीभूतनिद्रायां सत्त्वा-
दज्ञानत्वं तावत् सिद्धं निद्रायाः वक्ष्यमाणरीत्या सादित्वेन
साक्षात् मूलाज्ञानत्वायोगात् तदवस्थाविशेषरूपत्वं सिद्धमिति
प्रथमदृष्टान्तेन साधनवैकल्पमिति भावः । तथा सुषुप्तिकाले
मूलाज्ञानवदनुभूयमाना सुषुप्तावस्थापि तथा अज्ञानावस्था-
भेदरूपैवेति सम्बन्धः । ननु सुषुप्तिकाले मूलाज्ञानसुषुप्तयोरनु-
भवोऽसिद्धः तदा अहमज्ञः अहं स्वपिमीत्यनुभवादृशनादिति
नेत्याह सुखमहमिति परामर्शः स्मरणं तथा च उद्यितस्य
दृश्यमानपरामर्शान्ध्यानुपपत्त्या तदा सुषुप्तिमूलाज्ञानयोरनु-
भवः साक्षिरूपः कल्प्यते । अहमुल्लेखे हि आत्मनि अन्तःकरण-
संसर्गः प्रयोजकः तत्काले तस्य लीनत्वात् न अहमुल्लेख इत्या-
शयेनाह अन्तःकरणादौ विलीन इति चक्षुरादिकमादिपदार्थः
सुषुप्तिस्वरूपसाधनार्थः । परामर्शकल्पसुषुप्त्यनुभवोपन्यासः
सुषुप्तिकाले मूलाज्ञानाभावेऽसुषुप्तेः तदवस्थारूपत्वं न सिध्येदतः
तदनुभवोपन्यासः तदा मूलाज्ञानसत्त्वसाधनार्थः । सुषुप्तेः तद-
वस्थारूपत्वं परिशेषादवगन्तव्यम् । सुषुप्तिकाले मूलाज्ञाना-
दतिरिक्तानामन्तःकरणादीनां विलीनत्वेन तस्यास्तदवस्था-
रूपत्वासम्भवादितिसूचनार्थं च अन्तःकरणादिविलयोपन्यासः ।
तथा च सुषुप्तिदृष्टान्तेऽपि न साधनवैकल्पमिति भावः ।

दृष्टान्तद्वयेऽपि साध्यवैकल्यं परिहरति तयोश्चेति निद्रासु-

स्यादित्यमिति तद्वदन्यदपि अज्ञानमवस्थारूपं
सादीत्यन्ये ।

ननु अनादित्वपक्षे घटे प्रथममुत्पन्नेन एव
ज्ञानेन सर्वतदज्ञाननाशो भवेत् विनिगमनावि-
रहात् तदवच्छिन्नचैतन्यावरकसर्वाज्ञानानाशे
विषयप्रकाशयोगात् च अतः पाश्चात्यज्ञानानाम्
आवरणानभिभावकत्वं तदवस्थमेव इति चेत् ।

• बुभुक्षोरित्यर्थः । अन्यदपीति घटादिविषयावच्छिन्नचैतन्यावर-
काज्ञानमपीत्यर्थः । अवस्थाज्ञानानां सादित्वपक्षे प्रथममुत्पन्नेन
घटज्ञानेन तदुत्पत्तेः पूर्वं घटावरकत्वेन स्थिताज्ञानस्य नाशे
सति पश्चादुत्पन्नमवस्थाज्ञानं पुनस्तमावृणोतीति व्यवस्था
सिध्यति तेषाम् अनादित्वपक्षे तु सांन सिध्येदिति शङ्कते
ननु इति । प्राथमिकघटज्ञानेन तदज्ञानानां सर्वेषां नाशोऽस्ति
न वा द्वितीयं कल्पं दूषयति घट इति प्राथमिकज्ञानेन एकमेव
अज्ञानं नश्यति नेतराणि इत्यत्र विनिगमकाभावात् सर्वाज्ञान-
नाशो वक्तव्यस्तथा च द्वितीयकल्पानुपपत्तिरित्यर्थः ।

• द्वितीयकल्प एव विनिगमकाभाववद्दोषान्तरमाह तदवच्छि-
न्नेति । एकावरणनाशेऽपि आवरणान्तराणां सत्त्वाद्विषयप्रका-
शानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं प्रथमकल्पं परिशेषयित्वा तं दूषयति
अत इति प्रथमज्ञानेन सर्वाज्ञानानां सादित्वार्थः । तदवस्थमेवेति
पाश्चात्यज्ञानानामावरणाभिभावकत्वसिद्धये । हि यावन्ति
ज्ञानानि तावन्ति तन्निवृत्त्या ज्ञानानीत्युपगम्यते तदभ्युपगमिऽपि
प्रथमज्ञानेनैव सर्वाज्ञाननाशे सदीपस्तदवस्थ एवेत्यर्थः । यथा

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २११

अत्र केचिदाहुः । यथा ज्ञानप्रागभावानाम्
अनेकेषां सत्त्वेऽपि एकज्ञानोदये एक एव प्राग-
भावो निवर्तते संशयादिजननशक्ततया तदाव-
रणरूपेषु प्रागभावान्तरेषु सत्स्वपि विषयाव-
भासस्तथैकज्ञानोदये एकमेवाज्ञानं निवर्तते
अज्ञानान्तरेषु सत्स्वपि विषयावभास इति ।

अन्ये तु आवृतस्य अपरोक्ष्यं विरुद्धम् एक-
ज्ञानोदये च प्रागभावान्तरसत्त्वेऽपि यावत् विशे-
षदर्शनाभावकूटरूपम् आवरणं विशेषदर्शनात्

न्यायमते यावन्ति घटज्ञानानि तावन्तो घटज्ञानप्रागभावाः
सन्तितत्र प्रथमेन ज्ञानेन एक एव ज्ञानप्रागभावो निवर्तते अन्ये
यथापूर्वं सत्त्वेव तेषां सत्त्वेऽपि विषयप्रकाशसोपेयते तैरेव-
मत्रापि योजनीयमिति परिहरति ।

अत्र केचिदाहुः । ननु दृष्टान्तो विषमः ज्ञानप्रागभाव-
स्यानावरकत्वात् भावरूपज्ञानस्य च विषयावरकत्वात् आव-
रणसत्त्वे च न विषयप्रकाशोपपत्तिरिति नेत्याह संशयादीति ।
विपर्यय आदिपदार्थः । सिद्धान्ते भावरूपज्ञानस्यावरकत्वं
हि अज्ञातत्वाभिमतं वस्तुनि, संशयादिजननसमर्थत्वं तच्च
परमते ज्ञानप्रागभावरूपज्ञानस्यापि समानं ततो न दृष्टान्त-
वैषम्यमिति भावः एकमेवेति फलवलादिति भावः ।

ननु अनादित्वपक्षे इत्यादिग्रन्थेन कृताक्षेपि प्रकारान्तरेण
समाधानमाह अन्ये त्विति । अस्य वदन्तीत्यनेन सम्बन्धः ।

तत् नास्तीति मन्यमाना वदन्ति । यदा यदज्ञानम्
 आवृणोति तदा तेन ज्ञानेन तस्य एव नाशः सर्वं
 च सर्वदा न आवृणोति वैयर्थ्यात् किन्तु आवर-
 काज्ञाने हृत्त्या नाशिते तद्दृष्ट्यापरमेऽज्ञानान्तरम्
 आवृणोति । न च एवं सति ब्रह्मावगमोत्पत्ति-
 कालेऽनावरकत्वेन स्थितानाम् अज्ञानानां ततो-
 ऽपि अनिवृत्तिप्रसङ्गः । तेषां साक्षात् तद्विरा-

पूर्वपरिहारे अन्येषामभिप्रेतमस्वरसं दर्शयति आवृतस्येति ।
 आवृतस्यापि पर्वतोयदहनादेः सिद्धान्ते परोक्षज्ञानाङ्गीकारात्
 अपरोक्षज्ञानमित्युक्तं यावदिति स्थाण्वादी संशयादिविरोधि-
 दर्शनप्रागभावमात्रं न संशयादिजननसमर्थं स्थाणुरयमिति
 निश्चयदशायामपि तत्समानविषयकनिश्चयान्तरप्रागभाव-
 सत्त्वेन तदा पुरुषत्वस्मृतिमतः पुनरपि संशयप्रसङ्गात् किन्तु
 संशयादिसमानविषयकनिश्चयानां यावन्तः प्रागभावाः तावतां
 समुदायः संशयादिजननसमर्थतया परमते विषयावरणत्वेन
 वाच्यः । एकनिश्चयकाले च यावद्विशेषदर्शनाभावकूटरूपस्य
 परमते आवरणत्वेन सम्मतस्य विशेषादर्शनस्य अभावान्न पुनः
 संशयादिप्रसङ्गः । न वा प्रथमघटादिज्ञानकाले परमते विषय-
 प्रकाशानुपपत्तिः आवरणत्वाभिमतप्रागभावकूटाभावात् तस्मात्
 आवृतस्यापि विषयस्य प्रमाज्ञानसमये प्रकाशः सम्भवतीत्यत्र
 न अयं दृष्टान्तः सम्भवतीत्यर्थः । न च एवमिति सर्वदा
 सर्वेषामवस्थाज्ञानानावरकत्वाभावे सति इत्यर्थः । ततोऽपि इति
 ब्रह्मावगमादपि इत्यर्थः । निवृत्त्या भावप्रसङ्गे हेतुरनावरकत्वेन
 स्थितिः यदि ब्रह्मावगमोत्पत्तिकाले मूलाज्ञानवदवस्थाज्ञाना-

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २१३

धित्वाभावेऽपि तन्निवर्त्तामूलाज्ञानपरतन्त्रतया
अज्ञानसम्बन्धादिवत् तन्निवृत्तापपत्तेः । एतदर्थ-
मेव तेषां तदवस्थाभेदरूपतया तत्पारतन्त्रा-
मिष्यत इति ।

नपि ब्रह्मचैतन्यं विषयप्रदेशेषु आहत्य तिष्ठेयुः तदा ब्रह्माव-
गमेन तत्समानविषयकमूलाज्ञानस्येव चैतन्यावरकत्वेन स्थिता-
नामवस्थाज्ञानानामपि निवृत्तिः स्यात् । समानविषयकत्वा-
विशेषात् तेषां तदनावरकत्वेन स्थितौ तु निवृत्तिर्न भवति
तत्समानविषयकत्वाभावादित्यर्थः । ततश्च विदेहकैवल्येऽपि
तेषामनुवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः । एवं सत्यनिवृत्तिप्रसङ्ग इति
न चेति सम्बन्धः । तत्र हेतुमाह तेषामिति । अत्र द्वितीय-
तृतीयतच्छब्दै ब्रह्मावगमपरी चतुर्थतच्छब्दो मूलाज्ञानपरः
यथा ज्ञाननिवृत्तौ चैतन्याज्ञानयोः सम्बन्धो निवर्त्तते तस्य
सम्बन्धज्ञानपरतन्त्रत्वात् तद्वदित्यर्थः ।

ननु अवस्थाज्ञानां मूलाज्ञानपरतन्त्रत्वमसिद्धमित्या-
शङ्काह एतदर्थमेवेति ।

यथा संसारस्य अज्ञाननिवृत्त्या निवृत्तिमिदये तन्मूलकतया
संसारस्य तत्पारतन्त्र्यं कल्प्यते तद्वत् प्रकृतेऽपि इति भावः । यदु-
क्तम् अवस्थाभेदरूपमिति विशेषणस्य प्रयोजनं वक्ष्यत इति तदत्र
दर्शितमिति मन्तव्यम् । ननु अनादित्वपक्ष इत्यादिना कृता-
शेष एव समाधानं प्रकारान्तरैर्न दर्शयति अपरे त्विति । अपरे
तु कल्पयन्तीति सम्बन्धः । तेषामाशयं दर्शयति अज्ञानस्येति ।
ननु सर्वमज्ञानं स्वस्थितिकाले सर्वदा विषयमाहृणोतीति
नियमो नास्ति एकज्ञानकाले एकस्य अज्ञानस्य नाशः इतरिवां

अपरे तु अज्ञानस्य सविषयस्वभावत्वात् उत्स-
र्गतः सर्वं सर्वदा आवृणोत्येव । न च विषयोत्पत्तेः
प्राक् आवरणौघाभावेन आवरणत्वं न युज्यत
इति वाच्यम् ? । तदापि सूक्ष्मरूपेण तत् सत्त्वा-
दिति मन्यमानाः कल्पयन्ति यथा बहुजनसमा-
कुले प्रदेशे कस्यचित् शिरसि पतन्नशनिरितरान्
अपसारयति यथा वा सन्निपातहरम् औषध-
मेकं दोषं निवर्त्तयत् दोषान्तरं दूरीकरोति एव-
मेकम् अज्ञानं नाशयत् ज्ञानम् अज्ञानान्तरा-
द्यपि तिरस्करोति तिरस्कारश्च यावत् ज्ञान-
स्थिति तदा आवरणशक्तिप्रतिबन्ध इति ।

• तदा सत्त्वेऽपि आवरणशक्तिप्रतिबन्धरूपतिरस्कारस्य वक्ष्यमाण-
त्वेन एकज्ञानकाले तेषामावरणत्वाभावादित्यत आह उत्सर्गत
इति ।

ननु सर्वं सर्वदा आवृणोति इत्युक्तेः घटादिविषयोत्-
पत्तेः पूर्वकालेऽपि घटाद्यवच्छिन्नत्वेन आवरणत्वमवस्थाज्ञानानां
प्रतीयते तदनुपपन्नं तदानामवच्छेदकविषयाभावेन तदवच्छि-
न्नत्वं तस्य अवस्थाज्ञानैरावरणीयस्य अभावादिति शङ्कामप-
नुदति । न च इत्यादिना तदा अपि इति कार्यमात्रस्य उत्पत्तेः
पूर्वकाले नाशोत्तरकाले च अनभिध्यक्तरूपेण अवस्थानस्य श्रुति-
स्मृतिन्यायैः तत्र तत्र पूर्वाचार्यैः साधितत्वादिति भवः । एवमिति
ज्ञानं कर्तुं यावद्ज्ञानस्थितिरिति सर्वं सर्वदा आवृणोतीत्युत्सर्गस्य

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २१५

ननु एवं सति धारावाहिकस्थले द्वितीया-
दिवृत्तौनाम् आवरणानभिभावकत्वे वैफल्यं स्यात्
प्रथमज्ञानेन एव निवर्त्तनंतिरस्काराभ्याम् आव-
रणमात्रस्य अभिभवादिति । अत्राहुः वृत्तितिर-
स्कृतमपि अज्ञानं तदुपरमे पुनरावृणोति प्रदीप-
तिरस्कृतं तम इव दीपोपरमे । वृत्ताः परमसमये
वृत्तान्तरोदये तु तिरस्कृतम् अज्ञानं तथैव अव-
तिष्ठते प्रदीपोपरमसमये प्रदीपान्तरोदये तम

ज्ञानस्थितिरपवादहेतुरिति भावः । ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्त्त-
कमिति नियममाक्षिपति ।

ननु एवं सति इति एकेन ज्ञानेन एकाज्ञानस्य नाशः इत-
रेषां तिरस्कार इत्युपगमे सति इत्यर्थः । वैफल्यं स्यादिति
अज्ञाननाशादिप्रयोजनवत्त्वं न स्यादित्यर्थः । तत्प्रयोजनस्य
प्रथमज्ञानेन एव सिद्धत्वादित्याह प्रथमेति । प्रथमज्ञान-
सिद्धस्यापि आवरणतिरस्कारस्य द्वितीयादिज्ञानसाध्यत्वं
साध्यलक्षणविशेषानुरोक्तं सम्भवति अतो न द्वितीयादि-
ज्ञानवैफल्यम् अज्ञाननाशरूपप्रयोजनाभावेऽपि तत्तिरस्कार-
लक्षणफलस्य सत्त्वादिति परिहरति ।

अत्राहुरिति प्रथमं एव धारारहितबुद्धिस्थले सिद्धमर्थं सदृष्टान्तं
दर्शयति वृत्तितिरस्कृतमिति । घटोऽयमिति प्रत्यक्षज्ञानं
हि एकमज्ञानं सर्वं तिरस्करोति तच्च तिरस्कृतमज्ञानं
घटज्ञानोपरमसमये पुनः तमावृणोति यदि बुभुक्षादि-
वशात् प्रथममुत्पन्नघटज्ञाननाशक्षणं घटप्रत्यक्षान्तरमुदेति

द्वय । तथा च यस्मिन् सति अग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद् व्यतिरेके च असत्त्वं तत् तज्जन्यमिति प्रागभावपरिपालनसाधारणलक्षणानुरोधेन अनावरणस्य द्वितीयादिवृत्तिकार्य्यत्वस्यापि लाभात् न तद्वैफल्यमिति ।

न्यायचन्द्रिकाकृतस्त्वाहुः । केनचित् ज्ञानेन कस्यचित् ज्ञानस्य नाश एव न तु आवरणकाणामपि अज्ञानान्तराणां तिरस्कारः । तथा च धारा-

तदा तिरस्कृतमज्ञानं तथैवावतिष्ठत इत्यर्थः । यस्मिन् सति अग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यस्मिन् सति यस्य असत्त्वं तज्जन्यमिति साध्यलक्षणम् इदञ्च साधनादिसाधारणं तथा हि यस्मिन् दण्डादौ सति उत्तरक्षणे घटादिकार्य्यसत्त्वं दण्डादौ असति घटादिकार्य्यसत्त्वं ततो घटादिकं दण्डादिजन्यं तथा प्रायश्चित्ते सति उत्तरक्षणे दुःखप्रागभावस्य सत्त्वं प्रायश्चित्ते च असति दुःखस्योदयात् दुःखप्रागभावस्य असत्त्वमिति त्रीत्या अनादेरपि दुःखप्रागभावस्य प्रायश्चित्तपरिपाल्यतया प्रायश्चित्तसाध्यत्वमुपेयते एवं प्रकृतेऽपि साध्यत्वं दर्शयति तथा चेति द्वितीयवृत्तुदये सति प्रथमज्ञानसमर्थस्य आवरणतिरस्कारस्य उत्तरक्षणे सत्त्वं प्रथमज्ञाननाशक्षणे द्वितीयवृत्तुदयव्यतिरेके च उक्ततिरस्कारस्य असत्त्वमिति प्रथमज्ञानकाल एव सिध्यस्यापि तस्य द्वितीयवृत्तिजन्यतया तत्फलत्वमेव द्वितीयादिवृत्तीनामपि आवरणतिरस्कारफलकत्वं योजनीयमित्यर्थः । अनावरणस्येति आवरणतिरस्कारस्येत्यर्थः । ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्त्तकं न भवति

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २१७

ग्राहिकद्वितीयादिदृष्टीनामपि एकैकाज्ञाननाश-
कत्वेन साफल्यम् । न च एवं ज्ञानोदयेऽपि आव-
रणसम्भवात् विषयानवभासप्रसङ्गः अवस्थाक-
पाणि अज्ञानानि तत्तत्कालकलोपलक्षितस्वरूपा-
वरकाणि ज्ञानानि च यावत् स्वकालोपलक्षित-
विषयावरकाज्ञाननाशकानि तथा च किञ्चित्
ज्ञानोदये तत्कालौनविषयावरकाज्ञानस्य नाशात्

धारावाहिकद्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारादित्यत्र प्रकारान्तरेण
परिहारं ब्रूते न्यायचन्द्रिकाकृतस्त्विति ।

न तु इति न च अज्ञानान्तराणां तिरस्काराभावे
एकज्ञानकालेऽपि तैः अतिरस्कृतैर्विषयस्य आहतत्वाद्विषया-
नवभासप्रसङ्ग इति वाच्यम् ? प्रथमज्ञानोदयसमये एकमेव
अज्ञानं विषयावरकम् इतरेषां तु तदा विषयावरकत्वमेव
नोपेयते अतो न तत् तिरस्करणापेक्षेति भावः । एकमेव
अज्ञानं विषयावरकम् इतरेषां तु तदा विषयावरकत्वमेव
नोपेयते ततः किं तत्राह तथा चेति । आशयमविदूषः
शङ्कामनूय निराकरोति न च एवम् इत्यादिना । एवं
शब्दस्य प्रथमज्ञानेन आवरकाज्ञानान्तराणामतिरस्करणे
सति इत्यर्थः । तत्तत्कालेति अवस्थाज्ञानानां सर्वेषां
मूलाज्ञानस्येव सर्वदा विषयचैतन्यावरकत्वं नास्ति वैयर्थ्यात्
किन्तु किञ्चिदज्ञानं कश्चित्कालं विषयचैतन्यमाहृणोति किञ्चित्
कालान्तरे तदाहृणोति इत्यनेन प्रकारेण कालविशेषरूप-
लक्षितविषयचैतन्यावरकत्वं ज्ञानानामपि स्वस्रोदयकाले

विद्यमानानाम् अज्ञानान्तराणाम् अन्यकालीन-
विषयावरकत्वाच्च न तत्कालीने विषयावभासे
काचित् अनुपपत्तिः । कारीरीफले वृष्टावासन्न-
समयस्येव अज्ञानविषये घटादौ तत्कालस्य उप-
लक्षणतया विषयकोटावनुप्रवेशेन सूक्ष्मतत्तत्-
कालभेदाविषयैः धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानैः
अज्ञानानां निवृत्तावपि न काचित् अनुपपत्ति-
रिति ।

स्वस्वविषयावरकत्वेन प्रसक्ताज्ञाननिवर्त्तकत्वमित्यर्थः । एवमाग-
यमुद्भाव्य इदानीं विषयानवभासप्रसङ्गं परिहरति तथा चेति ।
एकज्ञानकाले अज्ञानान्तराणामनावरकत्वे सिद्धे सति इत्यर्थः ।
तत्कालेनेति । किञ्चिदज्ञानोदयकालीनविषयस्य आवरकत्वेन
प्रसक्ताज्ञानस्य इत्यर्थः । न तदिति किञ्चिदज्ञानकालीन
इत्यर्थः । ननु तैः तैः कालविशेषैर्विशिष्टस्यैव विषयस्य तत्तद-
ज्ञानावरणीयत्वमित्येवं कालविशेषाणां विशेषणतया आव-
रणीयकोटावनुप्रवेशं विहाय तेषां किमित्युपलक्षणत्वं स्वीक-
यते इत्याशङ्क्य तथा सति धारास्थले आवरकत्वेन प्रसक्ताज्ञाननि-
वर्त्तकद्वितीयादिवृत्तीनामपि तत्तत्कालविशेषविशिष्टविषयकत्वं
वाच्यं समानविषयकत्वं विना तन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तेस्तच्च न
सम्भवति लक्षणभेदानामप्रत्यक्षत्वात् अतस्तेषामुपलक्षणत्व-
माश्रितमिति समाधानमभिप्रेत्य समयविशेषस्थोपलक्षणत्वे
दृष्टान्तमाह कारीरीफले वृष्टाविति । कारीरीनामकेष्टिफल-
भूता वृष्टिरिष्टिसमात्यत्तरक्षण एव वक्तव्या न तु कालान्तरं

केचित् तु प्रथमज्ञाननिवर्त्यमेव अज्ञानं स्वरूपावरकं द्वितीयादिज्ञाननिवर्त्तानि तु देशकालविशेषणान्तरविशिष्टविषयाणि । अत एव सत्तानिश्चयरूपेऽज्ञाननिवर्त्तके चैवदर्शने सकृज्जाते चैवं न जानामि इति स्वरूपावरणं नानुभूयते किन्तु इदानीं स कुत्रेति न जानामि इत्यादिरूपेण विशिष्टावरणमेव । विस्मरणशालिनः क्वचित् सकृद् दृष्टेऽपि न जानामीति स्वरूपावरणं

तदानीं श्रूयतः शस्त्रसंज्ञीवने कालान्तरीयदृष्टेरनुयोगात् तथा च आसन्नसमयस्य दृष्टिविशेषणतया फलकोटिप्रवेशो नोपेयते इच्छा विनापि समविशेषसम्भवात् किन्तु समयान्तरव्यावर्त्तकतया उपलक्षणत्वमेवाश्रितमित्यर्थः ।

धारवहनस्थले द्वितीयादिद्वितीयानामावरणाभिभावकत्वं न स्यादिति आक्षेप एव परिहारं त्रेधा दर्शयति केचित्तु इति । प्रथमं वस्तुगतिमाह प्रथमज्ञानेति । उक्तव्यवस्थायां प्रमाणत्वेन अनुभवं दर्शयति अतएवेति । उक्तविभागाभ्युपगमादेवेत्यर्थः । ननु उक्तविभागो न सिध्यति क्वचित् सकृत् दृष्टेऽपि वस्तुनि पूर्ववत् स्वरूपावरणानुभवादित्याशङ्काह विस्मरणशालिन इति । तत्र तथा अस्त्विति पुनः स्वरूपावरणानुभवस्थले द्वितीयादिज्ञाननिवर्त्यमपि अज्ञानस्वरूपावरकमस्त्वित्यर्थः । तथा च उक्तविभागं औत्सर्गिक इति भावः । अन्येति विस्मरणाभावस्थले इत्यर्थः । ननु अज्ञानानां विशिष्टविषयकत्वे

दृश्यते चेत् तत्र तथास्तु । अन्यत्र सकृत् दृष्टे
विशिष्टविषयाख्येव अज्ञानानि ज्ञानानि च ।
न च एवं सति धाराबाह्यिकद्वितीयादिज्ञानानाम्
अज्ञानानिवर्त्तकत्वं न स्यात् स्थूलकालविशिष्टा-
ज्ञानस्य प्रथमज्ञानेनैव निवृत्तेः पूर्वापरज्ञानव्या-
वृत्तसूक्ष्मकालविशिष्टाज्ञानस्य तदविषयैः द्विती-
यादिज्ञानैः निवृत्त्यायोगादिति वाच्यम् ? ।

तेषामनिवृत्तिप्रसङ्गः । सकृत् दृष्टे वस्तुनि द्वितीयादिज्ञाना-
नामपि प्रथमज्ञानवत् स्वरूपमात्रविषयकत्वेन तत्त्वमानावषय-
कत्वरहितानां तन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तेरिति नेत्याह ज्ञानानि
चेति । सकृत् दृष्टे विषये ज्ञानान्यपि चैत्र इदानीमत्रास्त
इत्याद्याकाराणि सन्ति विशिष्टविषयाख्येवेति स्वीकाराद्भोक्त-
दोषः इति भावः ।

ननु ज्ञानानां विशिष्टविषयकत्वं धारास्थले द्विती-
यादिवृत्तिषु व्यभिचारपरिहाराय हि कल्प्यते तथा च
तत्र ज्ञानानां किं घटिकार्यघटिकाद्यात्मकस्थूलकालविशिष्ट-
घटादिविषयकत्वं विवक्षितं किंवा क्षणात्मकसूक्ष्मकालविशि-
ष्टघटादिविषयकत्वं विवक्षितमिति विवक्ष्यं मनसि निधाय
उभयथापि धारास्थले द्वितीयादिवृत्तिषु व्यभिचारतादवस्थ-
मिति शङ्कते न च एवं सतीति । द्वितीयादिज्ञानानां च
उत्कर्गतो विशिष्टविषयकत्वे सतीत्यर्थः । प्रथमज्ञानेनैव इति
स्थूलकालविशिष्टविषयकेण इति शेषः । पूर्वापरेति धारा-
स्थले हि ज्ञानानि क्षणास्थितिकानि ततश्च पूर्वापरज्ञानकालेभ्यो

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २२१

धारावहनस्थले प्रथमोत्पन्नाया एव वृत्ते-
स्तावत् कालावस्थायित्वसम्भवेन वृत्ति-
भेदानभ्युपगमात् तदभ्युपगमेऽपि स्थूलकाला-
वस्थायि पञ्चषट्त्वृत्तिरूपत्वसम्भवेन परस्परव्या-
वृत्त-स्थूल-कालादि-विशेषण-भेद-विषयत्वोपपत्तेः
प्रतिक्षणोद्यदनेक-वृत्तिसन्तानरूपत्वाभ्युपगमेऽपि
द्वितीयादिवृत्तीनाम् अधिगतार्थमात्रविषयतया

व्यावृत्ता ये सूक्ष्मकालाः क्षणात्मकास्तैर्विशिष्टस्य विषयस्यावरकं
यदज्ञानं तस्य इत्यर्थः । तदविषयैरिति सूक्ष्मकालविशिष्टा-
विषयकैरित्यर्थः । यत्र एकस्मिन्नेव श्रीमूर्त्तादौ दीर्घकाल-
नैरन्तर्येण स्फुरणमस्ति तत्र श्रीमूर्त्त्यादिगोचरवृत्तिरेकैव
तद्भेदे मानाभावात् सिद्धान्ते वृत्तेः क्षणस्थितिकत्वानभ्युपगमात् ।

तथा च न तत्र व्यभिचारशङ्केत्याह धारावहनस्थले इति ।
ननु तत्र वृत्तेरेकत्वे धारावहनत्वप्रसिद्धिविरोधः एकस्यां तद-
सम्भवात् ध्यानसमाधौरपि उक्तरीत्या एकवृत्तिरूपत्वापत्तौ
तयोः प्रत्ययसन्ततिरूपत्वप्रतिपादकभाष्यादिविरोधप्रसङ्गाच्च
इत्याशङ्क्य धारायाः अनेकवृत्तिरूपत्वमङ्गीकृत्य व्यभिचारं
परिहरति तदभ्युपगमेऽपि इति । सम्भवेनेति धाराया इति
शेषः । उपपत्तेरिति द्वितीयादिवृत्तीनामज्ञानानिवर्तकत्वदोषो
नास्ति इति शेषः । धारावाहिकवृत्तीनां न्यायमत इव क्षण-
स्थितिकत्वमुपेत्यापि व्यभिचारं परिहरति प्रतिक्षणोद्यदिति ।
मनुद्यन्तः अनेकाश्च या वृत्तयः तत्सन्तानं इत्यर्थः । अभ्युपगमेऽपि

प्रामाण्याभावेन आवरणानिवर्त्तकत्वेऽपि अज्ञानेन । न हि विषयाबाधमात्रं प्रामाण्यं प्रागवगतानधिगतयोः पर्वततद्-वृत्तिपावकयोरनुमितिविषययोरबाधस्य अविशेषेण उभयत्रापि अनुमितेः प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः वक्तुं अनुमितिः प्रमाणमिति वत् पर्वतेऽपि अनुमितिः प्रमाणमिति व्यवहारादर्शनात् ।

इति धाराया इति शेषः । अज्ञानेनेति । ज्ञानमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमभङ्गरूपायाः हानेरभावादित्यर्थः । हान्यभावे हेतुमाह प्रामाण्याभावेनेति । अत्र हेतुमाह अधिगतार्थमात्रेति अनधिगतार्थविषयकत्वाभावो मात्रपदार्थः । तथा च द्वितीयादिद्वितीयां प्रमात्रं नास्ति स्मृतिवदधिगतार्थमात्रविषयकत्वादित्यर्थः । ननु अनधिगता बाधितार्थानुभवत्वं प्रमात्रं न भवति अबाधितानुभवपदव्यावर्त्तयोर्भ्रमस्मृत्योरिव अनधिगतपदव्यावर्त्त्याभावात् तथा च अबाधितार्थानुभवत्वमात्रं प्रमात्रं तच्च द्वितीयादिद्वितीयां अक्षतमिति तत्र नियमभङ्गरूपा हानिः स्यात् एव इति नेत्याह नहीति । प्रामाण्यमित्यनन्तरं तथा सति इति शेषः । नैयायिकः शङ्कते न चेष्टापत्तिरिति न इष्टापत्तेरिति चेति सम्बन्धः । व्यवहारादर्शनादिति । तथा च प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थायाः व्यवहारानुसारित्वादनुमितेः पर्वतांशे प्रमात्राभावेन अक्षयत्वे सिद्धे पर्वतांशानुमितौ प्रमालक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहाराय अनधिगतत्वविशेषणं तल्लक्षणे देयमेव ततश्च धाराद्वितीयादिद्वितीयां न प्रामाण्यमिति भावः ।

प्रथमपरिच्छेदे भावरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २२३

विवरणे साक्षिसिद्धस्य अज्ञानस्य अभा-
वव्यावृत्तिप्रत्यायनार्थानुमानादिविषयत्वेऽपि प्रमा-
णावेद्यत्वोक्तेश्च । तस्माद् द्वितीयादिदृष्टीनां
प्रामाण्याभावात् उपासनादिदृष्टीनामिव अज्ञा-

अज्ञातत्वस्य प्रमालक्षणे प्रवेशोऽस्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह
विवरणे इति । विवरणे अज्ञानस्य प्रमाणावेद्यत्वोक्तेरिति
सखन्धः । अत्रानुमानपदम् अनुमितिपरं प्रमाणपदमपि प्रमि-
तिपरं प्रमालक्षणस्य प्रकृतत्वादिति बोध्यम् । ननु अज्ञानस्य
अनुमितिशाब्दार्थापत्तिरूपवृत्तिविषयत्वे कथं तस्य प्रमाणावेद्य-
मत आह साक्षिसिद्धस्येति । अज्ञोऽहमित्यनुभवरूपेण साक्षिणा
ज्ञानस्वरूपस्य ज्ञातत्वादज्ञानानुमित्यादेः अज्ञानस्वरूपे विषये
अज्ञातत्वघटितप्रमात्वं नास्तीति मत्वा प्रमाणावेद्यत्वं
अस्योक्तं न च साक्षिण एव प्रमाणत्वात् कथं सामान्यतः
प्रमाणावेद्यत्वमुक्तमिति वाच्यम् । साक्ष्यतिरिक्तप्रमाणावेद्यत्वस्य
एव विवक्षितत्वात् साक्षिणो नित्यत्वेन प्रमाकरणाजन्यतया
पराभिमतेश्वरज्ञानवत् साक्षिणः प्रमा अप्रमावद्भिर्भूतत्वेन
माणत्वाभावाद्वा तदवेद्यत्ववचनमिति भावः । ननु साक्षि-
सिद्धं चेदज्ञानं किमर्थं तर्हि तत्रानुमानाद्युपन्यस्यते तत्राह
भावव्यावृत्तीति । अज्ञानस्य पराभिमतज्ञानादभावरूपात् या
वृत्तिस्तत् प्रत्यायनमर्थः प्रयोजनं येषामनुमानादीनां तानि
थेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं
एव रूपमिति सिद्धान्तिनः तदज्ञानप्रागभावरूपमिति वैशेषि-
दयः । ततश्चानुमानादिभिरज्ञानस्याभावप्रतियोगिकभेदः
प्राप्त इति न तेषां वैयर्थ्यम् । न च तस्य भावोऽप्यर्थसाधने

नानिवर्त्तकत्वेऽपि न हानिः प्रमाणवृत्तीनामेव
तन्निवर्त्तकत्वाभ्युपगमात् ।

ननु न अयमपि नियमः परोक्षवृत्तेर्नियमेन
अज्ञानानिवर्त्तकत्वादिति चेत् । अत्र केचिदाहुः ।
द्विविधं विषयावरकम् अज्ञानम् एकं विषया-

या किं लभ्यत इति वाच्यम् । मायान्तु प्रकृतिं विद्यादित्यादि
शास्त्रसिद्धस्य प्रपञ्चपरिणाम्युपादानत्वस्य सिद्धेः तत्साधनफल-
त्वात् । तस्मादिति । अनधिगतत्वघटितप्रमालक्षणाभावादित्यर्थः ।
उपासनादिवृत्तीनामिवेति उपासनारूपा वृत्तिर्न ज्ञानं कृतं
तत्कारणजन्यत्वात् मनसो ज्ञानकरणत्वस्य निरस्तत्वात् निर-
शिष्यमाणत्वाच्च किन्तु गमनादिवत् क्रियारूपापुरुषकृतिमाश्र-
त्वात् अतः सा नोपास्यस्वरूपा ज्ञाननिवर्त्तिका एवमिच्छा-
द्वेषादिवृत्तयोऽपि न स्वविषयाज्ञाननिवर्त्तिकाः ज्ञानरूपत्वा-
भावात् द्वितीयादिवृत्तीनां तु स्मृतिवद्ज्ञानरूपत्वेऽपि न अज्ञा-
ननिवर्त्तकत्वमुपेयते प्रमात्वाभावादित्यर्थः । ननु कथं न
हानिस्तासां प्रमात्वाभावेऽपि ज्ञानत्वाभ्युपगमेन ज्ञानमात्र-
मज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमस्य व्यभिचाररूपज्ञानेरावश्य-
त्वादित्याशङ्क्याह प्रमाणवृत्तीनामेवेति । नत्वधिगतार्थमात्रगो-
चरवृत्तीनामपि इत्येवकारार्थः । तथा च ज्ञानमात्रमज्ञान-
निवर्त्तकमिति नियमो नाङ्गीक्रियते येन उक्तदोषः स्यादिति
भावः । अभ्युपगमादिति अनन्तरम् इत्याहुरिति शेषः ।

केचित् तु इति उपक्रमात् प्रमात्वात्ममज्ञाननिवर्त्तकमिति निय-
मस्यापि व्यभिचारं शङ्कते नन्विति । परोक्षज्ञानस्यापि तत्र
वर्त्तकत्वसत्त्वात् न व्यभिचार इति वक्तुमज्ञानस्य द्विविधमात्र

श्रितं रज्ज्वादिविच्छेपोपादानभूतं कार्यकल्पाम् ।
पुरुषाश्रितमन्यत् विषयमहं न जानामि इति
अनुभविकम् । पुरुषाश्रितस्य विषयसन्निधिविच्छे-
पोपादानत्वासम्भवेन विषयाश्रितस्य विषयमहं
न जानामि इति साक्षिरूपप्रकाशसंसर्गायोगेन
द्विविधस्यापि आवश्यकत्वात् ।

एवं च परोक्षस्थले वृत्ते निर्गमनाभावात् दूरस्थ-

द्विविधमित्यादिना । रज्ज्वादिर्यो विच्छेपः सर्पादिरूपो विवर्तः
तदुपादानभूतमित्यर्थः । कार्यकल्पामिति विच्छेपाख्यकार्या-
नुपपत्तिकल्पं न तु अनुभवसिद्धमित्यर्थः । ननु रज्ज्वादि-
गताज्ञानस्य रज्ज्वं न जानामि इति अनुभवसिद्धत्वात् कथं तस्य
कार्यकगम्यत्वमित्याशङ्क्य अनुभवस्य विषयगताज्ञानं न विषय
इत्याह अन्यदिति । अत्र विषयावरकमज्ञानं द्विविधम् एकं
विषयाश्रितमन्यत्पुरुषाश्रितामिति सम्बन्धः । तथा च विषया-
श्रितं सप्रमाणं प्रदर्श्य पुरुषाश्रितं सप्रमाणं दर्शयतीति वा
पण्यदित्यस्यावतरणं बोध्यम् । ननु एकेनैव अज्ञानेन सर्पादि-
विच्छेपस्य न जानामीत्यनुभवस्य सिद्धेः किमज्ञानद्वैविध्येन अत
माह पुरुषाश्रितस्येति विषयोरज्ज्वादिरधिष्ठानं तत् सन्निधौ
विषयतादात्म्यापन्नो यो विच्छेपस्तदुपादानत्वासम्भवेन इत्यर्थः ।
जानामीत्याकारको यः साक्षिरूपः प्रकाशस्तत्संसर्गा-
योगेनेत्यर्थः ।

इदानीं व्यभिचारं परिहरति एवञ्चेति । अज्ञान-
विषये सति इत्यर्थः । एवञ्च परोक्षस्थले विषयगताज्ञाना-

वृत्ते आप्तवाक्यात् परिमाणविशेषावगमेऽपि तद्वि-
परीतपरिमाणविवेकपददर्शनाच्च विषयगताज्ञानानि
वृत्तौ अपि पुरुषगताज्ञाननिवृत्तिरस्ति एव शास्त्रार्थं
न जानामीति अनुभूताज्ञानस्य तदुपदेशानन्तरं
निवृत्तानुभवात् ।

निवृत्तावपि पुरुषगताज्ञाननिवृत्तिरस्येवेति सम्बन्धः । तथा
च न व्यभिचार इति भावः । परोक्षज्ञानस्य विषयगताज्ञान-
निवृत्तकत्वभावे हेतुद्वयमाह वृत्तेरित्यादिना । निर्गमनाभावा-
दिति विषयचैतन्यसंस्पृष्टाया एव वृत्तेर्विषयचैतन्यगताज्ञान-
निवृत्तकत्वस्य वक्ष्यमाणतया निर्गमनाभावे वृत्तिविषयचैतन्य-
संसर्गो न सिध्यतीति भावः । तद्विपरीतेति । दूरे दृश्यमानो
वृक्षः सन्निकृष्टवृक्ष इव महानित्याप्तवाक्यजन्यपरोक्षज्ञान-
विषयभूताददूरस्थवृक्षगतात्तस्मात् परिमाणविशेषात् विपरीतो-
यः परिमाणरूपविवेकविशेषः तस्य दर्शनादित्यर्थः । यदि परोक्ष-
ज्ञानं विषयगताज्ञाननिवृत्तकं स्यात् तदा आप्तवाक्यजन्यावगमेन
परिमाणविशेषाज्ञाननिवृत्त्यापत्त्या विपरीतपरिमाणात्मक-
विवेकोत्पत्तिर्न स्यात् उपादानाभावादिति भावः । परोक्ष-
ज्ञानेन पुरुषगताज्ञाननिवृत्तौ हेतुमाह शास्त्रार्थमिति । शास्त्रार्थ-
न जानामीत्यनेन प्रकारेण यच्छास्त्रार्थाज्ञानमनुभूतं तस्य
शास्त्रार्थोपदेशानन्तरं शास्त्रार्थाज्ञानमिदानीं निवृत्तमिति
निवृत्तिरनुभूयते तत्र शास्त्रार्थो द्विविधः धर्मरूपो ब्रह्मरूपश्च
धर्मरूपशास्त्रार्थोपदेशजन्यज्ञानं परोक्षमेव न तु कदाचिदपि
अपरोक्षं तस्य साक्षात्कारायोग्यत्वात् तथा च तत्र विषयगता-
ज्ञाननिवृत्तिप्रसक्तिरेव नास्तीति पुरुषगताज्ञानमेव निवृत्तं

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २२७

अत एवानुमेयादौ सुषुप्तिव्यावृत्तिरिति
विवरणास्य तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिरर्थ इत्युक्तं
तत्त्वदीपने इति ।

अन्ये तु नयनपटलवत् पुरुषाश्रितमेवा-

इति वक्तव्यम् । इतरथा तन्निवृत्त्यनुभवविरोधात् ब्रह्मरूपे च
शास्त्वर्थे उपदेशजन्यज्ञानं परोक्षं तावत् मात्रान्न विषयावरकं
मूलाज्ञानविषयगतं निवर्त्तते मननादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्
अतः पुरुषगताज्ञानमेव निवर्त्तते इति वक्तव्यमन्यथा तत्रापि
तन्निवृत्त्यनुभवविरोधादेव इति भावः ।

परोक्षज्ञानस्य अज्ञाननिवर्त्तकत्वे विवरणादिसम्प्रतिमाह
अतएवेति । उक्तानुभवबलादेव इत्यर्थः । तद्विषयेत्यत्र
तत्पदमनुमेयादिपरं सुषुप्तिपदमज्ञानपरं व्यावृत्तिपदं
निवृत्तिपरमिति व्याख्यातं तत्त्वदीपने तथा चानुमेयादौ
विषयगताज्ञाननिवृत्त्यभावस्य वक्ष्यमाणतया तत्र पुरुषगता-
ज्ञाननिवृत्तिरनुमित्यादिपरोक्षज्ञानेन जायत इत्ययमर्थस्तत्र
विवक्षित इति प्रतीयत इत्यर्थः ।

अज्ञानवैविध्याभावेऽपि प्रमामात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति
नियमस्य न व्यभिचार इति मतं दर्शयति अन्ये त्विति ।
पुरुषगताज्ञानापेक्षया अन्यद्विषयगतमज्ञानं किं विषया-
रणार्थमुपेयते किंवा शुक्ति-रजतादिविक्षेपोत्पत्त्यर्थं नाव्य-
त्याह नयनपटलवदिति । नयनगतकाचादिवदित्यर्थः । न
इतीय इत्याह न तदतिरेकेणेति । विषयगताज्ञाना-
विषेऽपि वक्ष्यमाणविधया विक्षेपोत्पत्तिसम्भवादिति

ज्ञानं विषयावरणं न तदतिरेकेण विषयगता-
 ज्ञाने प्रमाणमस्ति । न च पुरुषाश्रितस्य विषय-
 गतविक्षेपपरिणामित्वं न सम्भवति तत्सम्भवे वा
 दूरस्थवृक्षपरिमाणे परोक्षज्ञानात् अज्ञाननिवृत्तौ
 विपरीतपरिमाणविक्षेपो न सम्भवति इति
 वाच्यम् ? । वाचस्पतिमते सर्वस्य प्रपञ्चस्य जीवा-
 श्रिताज्ञानविषयौकृतब्रह्मविवर्तत्वेन तद्वच्छुक्ति-
 रजतादेः पुरुषाश्रिताज्ञानविषयौकृतब्रह्मविव-
 र्तत्वोपपत्तेः । परोक्षवृत्तौ कावस्थानिवृत्तावपि
 अवस्थान्तरेण विपरीतपरिमाणविक्षेपोपपत्तेश्च
 इत्याहुः ।

भावः । प्रमाणाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते न चेति । न
 सम्भवतीति पुरुषगताज्ञानस्य शुक्लाद्यवच्छिन्नचैतन्ये सत्त्वा-
 भावादिति भावः । पुरुषगतस्यैव अज्ञानस्य विषयगतविक्षे-
 पोपादानत्वे दोषमाह तत्सम्भवे वेति पुरुषगताज्ञानस्य विषयगत-
 विक्षेपपरिणामित्वं तच्छब्दार्थः । न सम्भवतीति विषयगता-
 ज्ञानस्यानभ्युपगमात् पुरुषगताज्ञानस्य च आसौदयदेशजन्य-
 परोक्षज्ञानेन निवृत्तत्वाच्च इति भावः । आद्यदोषं परिहरति
 वाचस्पतिमत इति । शुक्तिरजतादिविक्षेपस्य अज्ञानपरिणाम-
 त्वपक्षे अज्ञानस्य विषयचैतन्यगतत्वं वक्तव्यं तस्य अज्ञानपरि-
 णामत्वानङ्गीकारपक्षे तु तस्य विषयचैतन्यगतत्वं नापेक्षित-
 मिति भावः । दार्ष्टान्तिके ब्रह्मपदं शुक्लाद्यवच्छिन्नचैतन्यं

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २२८

अपरे तु शुक्तिरजतादिपरिणामोपपत्त्याञ्च-

रूपब्रह्मपरं न तु पूर्णब्रह्मपरम् अवच्छिन्नचैतन्यस्यैव शुक्ति-
रजताद्यधिष्ठानत्वोपगमादिति भावः । विपरीतपरिमाण-
रूपो विक्षेपो न सम्भवतीति द्वितीयदोषं परिहरति परोक्षवृ-
त्त्येति । परोक्षज्ञानादज्ञाननिवृत्त्यर्थं अनुभूयते तथा उदाहृत-
स्थले सत्यपि परोक्षज्ञाने विपरीतपरिमाणोत्पत्तिरनुभूयते
तथा च अनुभवद्वयानुरोधेन पुरुषाश्रितस्यैव अज्ञानस्य विषया-
वरकस्य एकदेशः परोक्षज्ञानेन निवर्तते एकदेशान्तरमनु-
वर्तते इति कल्प्यते न तु अज्ञानवैविध्यमभ्युपगम्यते गौरवा-
दिति भावः । अवस्थान्तरेणेति अनन्तरं पुरुषाश्रिताज्ञान-
स्यैव इति शेषः । वस्तुतस्तु परोक्षज्ञानस्य अज्ञाननिवर्त्तकत्व-
मतेऽपि प्रतिबन्धरहितमेव परोक्षज्ञानमज्ञाननिवर्त्तकं प्रकृते च
भ्रमानुरोधेन हरत्वादिदोषप्रतिबद्धत्वादाप्तवाक्यजन्यमपि ज्ञान
पुरुषगताज्ञाननिवर्त्तकं न भवति अतो न विपरीतपरिमाणो-
त्पत्त्यनुपपत्तिशङ्कावकाशः । न च तथा सति आपोपदेशानन्तरं
हरस्थवृत्तगतपरिमाणविशेषं न जानामि इत्यनुभवापत्तिरिति
वाच्यं सत्तानिश्चयरूपपरोक्षज्ञानस्य सत्यप्यज्ञाने तदनुभव-
प्रतिबन्धकत्वोपपत्तेः । न च प्रमामात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति
नियमस्य प्रतिबद्धपरोक्षप्रमाया व्यभिचार इति वाच्यम् ।
अप्रतिबद्धत्वस्य प्रमाविशेषणत्वोपपत्तेरिति बोध्यम् । एवम्
अप्रतिबद्धप्रमामात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियममनुसृत्य तद-
व्यभिचाराय परोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वमुपपादितमिदानीं
तथा नियमो नास्ति किन्तु अप्रतिबद्धपरोक्षज्ञानमेवाज्ञाननि-
वर्त्तकमतो न परोक्षज्ञानव्यभिचारशङ्केति मतमवतारयति ।

अपरे तु इति लोके घटादेर्दृष्टादिपरिणामत्वस्य प्रसिद्धत्वात्

स्यात् विषयावगुण्ठनपटवद्विषयगतमेव अज्ञानं
तदावरणम् ।

न च तथा सति अज्ञानस्य अन्तःकरणोप-
हितसाध्यसंसर्गेण

ततः प्रकाशानुपपत्तिः परोक्षवृत्तिनिवर्त्य-
त्वासम्भवश्च दोष इति वाच्यम् ?

तद्वत् शुक्तिरजतादेरपि परिणामत्वं सिध्यति तत्परिणामि च
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिशेषसहकृताभ्याम् अज्ञानमेव सिध्यति
शुक्त्यादेः प्रातिभासकरजतादिपरिणामित्वासम्भवादज्ञानस्य च
विषयचैतन्यगतस्य यथा रजतादिविज्ञेयपरिणामित्वमाश्रयेन
उपपद्यते न तथा पुरुषाश्रितस्य उपपद्यते अतस्तदुपपत्त्या आश्र-
यानुरोधेन विषयगतमेवावस्थारूपमज्ञानमाख्येयं न तु पुरुष-
गतमप्यवस्थारूपमज्ञानान्तरं वैयर्थ्यात् मानाभावाच्च इति
भावः । यद्यपि पुरुषाश्रितस्यापि अज्ञानस्य पुरुषमपरित्यज्यैव
दीर्घप्रभान्यायेन वृत्तिद्वारा वह्निर्निर्गत्य विषयचैतन्यमाश्रितस्य
रजतादिपरिणामित्वमुपपद्यते तथापि सा उपपत्तिः नाश्रय-
भूलाज्ञानवदवस्थान्नाज्ञानस्यापि निष्क्रियत्वेन प्रभान्यायानवता-
रादित्यभिप्रेत्य परिणामोपपत्त्या आश्रयस्यादित्युक्तम् ।

तथा सतीति विषयावरकाज्ञानस्य विषयगतत्वे सतीत्यर्थः ।

तत इति पञ्चमी साक्षिण इत्यर्थः ।

असम्भवश्चेति परोक्षवृत्तेर्विषयदेशे निर्गमनाभावादिति

भावः ।

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २३१

अवस्थारूपाज्ञानस्य साक्ष्यसंसर्गेऽपि तत्-
संसृष्टमूलाज्ञानस्यैव शक्तिमहं न जानामि इति
प्रकशोपपत्तेः ।

शुक्तादेरपि मूलाज्ञानविषयचैतन्याभिन्न-
तया तद्विषयत्वानुभवाविरोधात् ।

विवरणादिषु मूलाज्ञानसाधनप्रसङ्गे एव इद-
महं न जानामि इति प्रत्यक्षप्रमाणोपदर्शनाच्च ।

आद्यदोषं परिहरति अवस्थारूपाज्ञानस्येति । शक्तिं न
जानामीत्याद्यनुभवस्य न अवस्थाज्ञानं विषयगतं विषयः
किन्तु मूलाज्ञानं तस्यैव साक्षिसंसृष्टत्वादित्यर्थः । ननु
मूलाज्ञानस्य ब्रह्मविषयकत्वात् कथं तस्य शक्तिविषयकत्वा-
नुभवः सम्भवति अवस्थाज्ञानस्य वा कथं शक्तिविषयकत्वा-
नुभवः सम्भवति तस्यापि शक्त्यवच्छिन्नचैतन्यमात्रविषयकत्वात्
शक्तेरवस्थाज्ञानविषयचैतन्यतादात्म्यात् ।

शक्तिविषयकत्वानुभवो न विरुध्यते इति चेत् ।
तुल्यमुत्तरमित्यभिप्रेत्याह शक्त्यादेरपीति अभिन्नतयेति ।
जडमात्रस्य मूलाज्ञानविषयचैतन्ये अध्यस्ततया शक्त्यादेरपि
तत्तादात्म्यरूपं तदभिन्नत्वमस्तीति भावः ।

शक्तिं न जानामीत्याद्यनुभवस्य मूलाज्ञानविषयकत्वे
विवरणादिसम्प्रतिमाह विवरणादिषु इति । ननु मूला-
ज्ञानसाधनप्रकरणे अहमज्ञ इत्याकारो योऽनुभवः प्रदर्शितः
स एव मूलाज्ञानसाधकः । इदमहं न जानामीत्यनु-
भवस्तु अवस्थाज्ञानविषयक एव न च प्रकरणविरोधः शङ्क-

अहमन्न इति सामान्यतोऽज्ञानानुभव-
 एव मूलाज्ञानविषयः शुक्तिमहं न जानामि
 इत्यादिविषयविशेषालिङ्गिताज्ञानानुभवस्तु अव-
 स्थाज्ञानविषय इति विशेषाभ्युपगमेऽपि अवस्था-
 ऽवस्थावतोरभेदेन मूलाज्ञानस्य साक्षिसंसर्गात्वा

नीयः । शुक्तिरजतादिलक्षणपरिणामीपपत्तये अवस्था-
 ज्ञानस्यापि साधनीयत्वेन मूलाज्ञानसाधनप्रकरणेऽपि
 प्रसङ्गात् तत्साधनोपपत्तेः । यथा इदं न जानामी-
 त्यनुभवः तत्तद्विषयावच्छिन्नचैतन्याज्ञानगोचरः । एवमह-
 मन्नस्तत्त्वं न जानामीत्यनुभवो मूलाज्ञानगोचर इति । दृष्टान्त-
 विधया मूलाज्ञानसाधनप्रस्तावेऽपि विषयविशेषालिङ्गिताज्ञाना-
 नुभवदर्शनोपपत्तेश्च ।

तस्मात् इदं न जानामि शुक्तिं न जानामीत्याद्यनुभवानां
 मूलाज्ञानविषयकत्वे प्रमाणाभावादवस्थाज्ञानविषयकत्वस्यैव
 तत्साधनार्थतया वक्तव्यत्वाच्च तस्य विषयगतत्वे सिद्धे साक्षि-
 संसर्गाभावाच्च तदनुभवः सम्भवतीति इत्याशयवतीं शङ्कामनु-
 वदति अहमन्न इतीति ।

विषयगताज्ञानस्य साक्षिणा सह साक्षात् सम्बन्धाभावे-
 ऽपि परम्परासम्बन्धसम्भवाच्च तदनुभवानुपपत्तिरिति । परि-
 हरति अवस्थावस्थावतो रिति । अभेदेनेति तादात्म्यभेदः
 तथा च साक्षिसंसृष्टमूलाज्ञानावस्थात्वाद्विषयगताज्ञानस्य
 मूलाज्ञानद्वारा साक्षिसंसर्ग इत्यर्थः ।

साक्षीति साक्षिचैतन्यस्य अवस्थाज्ञानान्यविषयचैतन्यस्य
 च वस्तुत एकत्वात् वस्तुतः साक्षि अभिन्नचैतन्याश्रितत्वं
 साक्षिणा सह विषयगताज्ञानस्य संसर्ग इत्यर्थः । यदुक्तं

प्रथमपरिच्छेदे आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम् । २३३

साक्षिविषयचैतन्ययोः वास्तवैक्यात् वा विषय-
गतस्यापि अवस्थाज्ञानस्य साक्षिविषयत्वोपपत्तेः ।

परोक्षज्ञानस्य अज्ञानानिवर्त्तकत्वेऽपि ततः
तन्निवृत्तानुभवस्य सत्तानिश्चयरूपपरोक्षवृत्ति-
प्रतिबन्धक-प्रयुक्तानुभव-निवृत्तिनिबन्धन-भ्रान्ति-
त्वोपपत्तः ।

अपरोक्षज्ञानस्यैव अज्ञाननिवर्त्तकत्वनिय-
माभ्युपगमादित्याहुः ।

परोक्षवृत्तिनिवर्त्तकत्वं विषयगताज्ञानस्य न सम्भवति परोक्ष-
वृत्तेर्निर्गमनाभावात् । तथा च प्रमामात्रमज्ञाननिवर्त्तक-
मिति नियमो न सम्भवति परोक्षवृत्तौ व्यभिचारादिति
तत्र । परोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वानुपगमे न तथा नियमा-
नभ्युपगमात् तथा नियमे हि अभ्युपगते परोक्षवृत्तौ व्यभि-
चारदोषो भवेत् ।

ननु तर्हि शास्त्रार्थं न जानामीत्यनुभूताज्ञानस्य तदुपदेशा-
न्तरं तन्निवृत्त्यनुभवविरोध इति नेत्याह । परोक्षज्ञानस्य
इति तत इति परोक्षज्ञानादित्यर्थः । भ्रान्तित्वोपपत्तेरिति
न च अत्र बाधकाभावात् कथं भ्रान्तित्वकल्पनमिति वाच्यम् ।
विषयगताज्ञानापेक्षया पुरुषगतानन्तावस्थाज्ञानान्तरकल्पना-
गौरवस्य बाधकस्य सत्त्वादिति भावः ।

कथं तर्हि प्रमाणवृत्तीनां तन्निवर्त्तकत्वाभ्युपगमस्तत्राह ।
परोक्षज्ञानस्यैव इति । न तु परोक्षज्ञानसाधारणप्रमाण-

ननु नायमपि नियमः अविद्याहङ्कार-
सुखदुःखादितद्वर्मप्रत्यक्षस्य अज्ञाननिवर्त्तकत्वा-
नभ्युपगमादिति चेत् न । अविद्यादिप्रत्यक्षस्य
साक्षिरूपत्वेन वृत्तिरूपापरोक्षज्ञानस्य आवरण-
निवर्त्तकत्वनियमानपायात् ।

(अथ साक्षिरूपपरिरूपणम्)

अथ कोऽयं साक्षी जीवातिरेकेण व्यवह्रियते ।

अत्रोक्तं कूटस्थदीपे देहद्वयाधिष्ठानभूतं
कूटस्थचैतन्यं स्वावच्छेदकस्य देहद्वयस्य
साक्षादीक्षणाभिर्विकारत्वाच्च साक्षीत्युच्यते ।

ज्ञानमात्रस्य अतो न परोक्षज्ञाने व्यभिचार इत्येवकारा-
भिप्रायः ।

तद्वर्मेति तच्छब्दोऽहङ्कारपर अनभ्युपगमादिति अविद्याह-
ङ्कारादीनां स्वसत्ताकाले माननियमेन तेषामावरणानङ्गी-
कारादित्यर्थः । नियमस्य सङ्कोचं वदन् परिहरति नेति ।
सुखादिधर्मिणोऽहङ्कारस्य साक्षिप्रत्यक्षविषयत्वोक्त्या अहमर्थ-
जीवापेक्षया भिन्नस्तत्साक्षी निर्दिष्टः सुखादिधर्मिणोऽहङ्कार-
स्यैव लोके जीवत्वप्रसिद्धेस्तथा च योऽयं जीवभिन्नः साक्षी
व्यवह्रियते स नास्ति मानाभावादित्याक्षिपति ।

अथेति यः साक्षी जीवातिरेकेण व्यवह्रियते अयं क इति
सम्बन्धः किं शब्द आक्षेपार्थः मानाभावोऽसिद्ध इत्याशयेनाह
अत्रोक्तमिति ।

साक्षादीक्षणादिति अपरोक्षतया द्रष्टृत्वादित्यर्थः ।

लोकेऽपि हि औदासीन्यबोधाभ्यामेव साक्षित्वं सिद्धम् ।

निर्विकारत्वात् चेति ननु द्रष्टृत्वं दृष्टिक्रियाकर्तृत्वं निर्विकारत्वं च कर्तृत्वादिविकारराहित्यं तथा च तयोः परस्परविरोध इति चेन्न दृष्टिस्वरूपे एव कूटस्थे तत्कर्तृत्वस्य साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायामिति सूत्रानुसारेण साक्षिशब्दात् प्रतीतस्य सवितरि प्रकाशात्मके प्रकाशत इति प्रकाशकर्तृत्ववत् उपचारमात्रत्वात् साक्षात्पदाद्द्रष्टरि अर्थे इति प्रत्ययो भवति साक्षिपदस्य संज्ञात्व इति सूत्रार्थः ।

ननु साक्षिपदात् साक्षिलक्षणं बोद्धृत्वमात्रं प्रतीयते न तु निर्विकारत्वरूपमौदासीन्यमपि तत् कथं साक्षिलक्षणे निर्विकारत्वमपि प्रक्षिप्यते तत्राह लोकेऽपि हीति । अपिशब्दव्याख्यानमवधारणं तच्च औदासीन्य बोद्धृतयोः प्रत्येकं लक्षणत्वशङ्काव्यवच्छेदार्थं हि शब्दव्याख्यानं प्रसिद्धपदं लोके हि द्वयोर्विवदमानयोः सतोः ताभ्यामन्यस्तयोर्विवादस्यापरोक्षतया बोद्धा उदासीनश्च यो भवति स साक्षीत्युच्यते अतः उदासीनत्वविशेषणमावश्यकम् औदासीन्यमात्रमुक्तविवादस्थले स्तम्भादेरस्त्योति तद्धारणाय बोद्धृत्वविशेषणमिति मन्तव्यम् ।

स्थूलसूक्ष्मात्मकदेहद्वयावच्छिन्नं स्वावच्छेदकदेहद्वयाभासकं चैतन्यं साक्षीति यदुक्तं न तत् सम्भवति तथाभूतचैतन्ये मानाभावात् । न च तदभावे देहद्वयावभासासिद्धिरिति वाच्यम् । प्रकाशात्मकान्तःकरणवृत्तिभिरेव तस्मिन्नेरिति मत्वा शङ्कते यद्यपीति । जीवपदमहङ्कारात्मकान्तःकरणपरं नित्यचैतन्यस्य अनङ्गीकारपक्षे जडाहङ्कारातिरिक्तजीवाभावाद् जीवनामन्तः-

यद्यपि जीवस्य वृत्तयः सन्ति देहद्वयभासिका-
स्तथापि सर्वतः प्रसृतेन स्वावच्छिन्नेन कूटस्थ-
चैतन्येन ईषत् सदाभास्यमेव देहद्वयं जीवस्व-
रूपचैतन्यप्रतिविम्बगर्भान्तःकरणात् विच्छिद्य
विच्छिद्योद्गच्छन्निः वृत्तिज्ञानैर्भास्यते ।

करणपरिणामतायाः कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्
चेति बोध्यम् ।

वृत्तीनां दीपादिवत् प्रकाशात्मकत्वेऽपि तासां जड-
त्वात् देहद्वयावभासकत्वं न सम्भवति स्वप्रकाशनित्यचैत-
न्याभ्युपगमे तु तत्प्रतिविम्बयुक्तानां तासां देहद्वयानुभवरूपत्वं
सम्भवति । अतः तादृशचैतन्यमुपेयमित्यभिप्रायेणाह तथा
अपि इति ।

किञ्च वृत्तीनामन्तरालदशासु देहद्वयस्यास्पृष्टं भानं
देहद्वयगोचरवृत्तीनां सङ्गावकाले त्वहं कर्त्ता स्थूलोऽह-
मित्यादिरूपेण स्पृष्टं भानमित्यनुभवसिद्धं तत्रास्पृष्टभानोपप-
त्तये वृत्तिज्ञानातिरिक्तं नित्यसाक्षिचैतन्यमुपेयमित्याशयेनाह
सर्वतः प्रसृतेनेति व्याप्तेनेत्यर्थः । देहद्वयं कूटस्थचैतन्येन ईषत्
सदा भास्यमानमेव वृत्तिज्ञानैः स्फुटमवभास्यत इति सम्बन्धः ।
जीवचैतन्यरूपो यः प्रतिविम्बस्तद्गर्भान्तद्युक्तादित्यर्थः । अनेन
अन्तःकरणप्रतिविम्बो जीवः विम्बचैतन्यरूपः कूटस्थः साक्षीति
जीवसाक्षिणोर्भेदो दर्शितः । यथा अग्नितप्तायः पिण्डादुद्गच्छन्ती
विस्फुलिङ्गाः साम्नाय एवोद्गच्छन्ति एवं चैतन्यप्रतिविम्बोपेता-
दन्तःकरणादुत्पद्यमानाः वृत्तयोऽपि तत्प्रतिविम्बगर्भा एव
उत्पद्यन्ते अतस्तासां देहाद्यनुभवरूपत्वं सम्भवतीति सूचयितु-
मन्तःकरणस्य प्रतिविम्बगर्भत्वमुक्तम् ।

अन्तरालकाले तु सह वृत्ताभावैः कूटस्थ-
चेतन्येनैव भास्यते ।

अत एव अहङ्कारादीनां सर्वदा प्रकाश
संसर्गात् संशयाद्यगोचरत्वम् । अन्यज्ञान-

जाग्रदवस्थायां देहद्वयस्य सात्त्विकचेतन्यमात्रादस्पष्टतया
भानावमरं दर्शयितुं विच्छिद्य विच्छिद्येत्युक्तम् ।

तमेवावसरं स्पष्टमाह अन्तरालकाले तु इति । तद्वदस्य
व्याख्यानमेवकारः देहद्वयं वृत्त्यभावैः महावभास्यत इति
सम्बन्धः । वृत्त्यभावैरित्यस्य वृत्तीनां ध्वंसैरिति अर्थः । उपलक्षणं
च एतत् वृत्तीनामुत्पत्तिभिः वृत्तिभेदैश्च महेत्यर्थः ।

अयं भावः नित्यचेतन्यानभ्युपगमे वृत्त्युत्पत्तिविनाशतद्भेदादेः
अपरोक्षतया भानं न स्यात् स्वोत्पत्तिविनाशयोः स्वग्राह्यत्वा-
सम्भवात् वृत्तिगोचरापरोक्षवृत्तीनां निरशिश्यमाणतया तयोः
वृत्त्यन्तरग्राह्यत्वसम्भवाच्च ।

तस्माद् वृत्तिनाशादिमाक्षितयापि नित्यचैतन्यमुपेय-
मिति अत्रैवोपपत्त्यन्तरं दर्शयति अतएवेति । नित्य-
चैतन्यरूपसात्त्विकसद्भावादेव इत्यर्थः । अहङ्कारप्राणशरी-
रादीनां योग्यतद्धर्मसुखदुःखादीनाञ्च सदा अहङ्कारादिस-
त्ताकाले संशयादिनिर्वात्तलक्षणफलभाक्तां तावदनुभवमिदम् ।
न हि कदाचिदपि अहमासं न वा अहङ्कर्ता न वा अहं प्राणिमि
न वा अहं ब्राह्मणी न वेत्यादिप्रकारेण अहङ्कारादिसत्ता-
संशयः कस्यचिदप्यस्ति तच्च तेषां सदा प्रकाशसंसर्गं विना न
सम्भवति । घटादीनां प्रकाशसंसर्गदशायामेव संशयाद्यगोचरत्व-
दर्शनात् सदा प्रकाशसंसर्गत्वम् अहङ्कारादीनां जन्यज्ञानपक्षे
न सम्भवति तेषामुत्पत्तिविनाशवत्त्वात् क्रमिकत्वात् प्रायेण वाङ्म-

धाराकालीनाहङ्कारस्य एतावन्तं कालमिदमहं
पश्यन्नेव आसमित्यनुसन्धानं च ।

न च कूटस्थप्रकाशिते कथं जीवस्य व्यवहार-
स्मृत्यादिकमिति शङ्काम् ।

अन्योन्याध्यासेन जीवैकत्वापत्त्या कूटस्थस्य

विषयगोचरत्वाच्च तस्मात् अहङ्कारादीनां सदा संशयाद्यगोचर-
त्विर्वाहाय तेषां सदा साक्षिचैतन्यरूपप्रकाशसंसर्गी वाच्य
इति भावः । साक्षिसद्भावे उपपत्त्यन्तरमाह अहङ्कारग्रहणं
धारान्तर्गतवृत्तीनामपि उपलक्षणम् । नित्यानुभवरूपसाक्ष्य-
नङ्गीकारे दिव्यमङ्गलश्रीकृष्णमूर्त्तगोचरवृत्तिसन्ततिकालीना-
हमर्थस्य तत्कालीनवृत्तीनाञ्च तत्काले जन्यानुभवासम्भवेन
संस्कारासम्भवादुत्तरवानुसन्धानं न स्यात् । न हि धाराकाले
अहङ्कारगोचरो वा प्रत्येकं वृत्तिगोचरो वा जन्यानुभवः सम्भ-
वति । धाराविच्छेदप्रसङ्गाद्वृत्तिसन्ततेरिच्छाघटितसामग्रीकत्वेन
तद्विच्छेदासम्भवाच्च । तस्मादन्यज्ञानधाराकालीनाहमर्थादि-
साक्षितया नित्यानुभवो वाच्य इति भावः । अनुसन्धानं चेति
सङ्गच्छत इति शेषः ।

ननु साक्षिचैतन्येनानुभूताहमर्थतद्वृत्तीनां कथमहं पश्य-
न्नेवासमिति स्मरणं जीवस्य सम्भवति अहमर्थभूतप्रतिविम्ब-
जीवापेक्षया विम्बभूतस्य कूटस्थस्य चैतन्यात्मकसाक्षिणो
भिन्नत्वात् अन्यानुभूतेऽर्थेऽन्यस्य स्मरणायोगादिति शङ्कते
न च कूटस्थेति ।

स्वप्न स्वप्तादात्मगापत्तेन वा अनुभूतार्थे स्वस्य स्मरणं
भवतीत्यङ्गीकाराच्चातिप्रसङ्गः न हि देवदत्तयज्ञदत्तजीवयोः

जीवान्तरङ्गत्वात् । न च जीवचैनन्यमेव साक्षी
भवतु किं कूटस्थेन इति वाच्यम् ? ।

लौकिकवैदिकव्यवहारकर्तृस्तस्य उदासीन-
द्रष्टृत्वासम्भवेन साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति
श्रुत्युक्तसाक्षित्वायोगात् ।

परस्परं तादात्म्यमस्ति येन देवदत्तानुभूतेऽर्थे यन्नदत्तस्य
स्मरणप्रसङ्ग इति दोषो भवेदित्याशयेन परिहरति
अन्योन्याध्यासेनेति । तादात्म्याध्यासेनेत्यर्थः । जीवस्य
कूटस्थे कल्पितत्वस्य प्रागेव निरूपितत्वादिति भावः । न
च एवमपि सर्वदेहेषु साक्षिण एकत्वाद्देवदत्तसाक्षिणानुभूत-
देवदत्ताहङ्कारादिषु यन्नदत्तादेरपि अनुसन्धानप्रसङ्गः । यन्न-
दत्तादेरपि देवदत्तसाक्षिण्येवाध्यस्ततया तदेकत्वापत्तेः सत्त्वा-
दिति वाच्यम् । देहद्वयरूपावच्छेदकभेदेन तत्तज्जीवतादात्म्या-
एकसाक्षिणो भेदाभ्युपगमादेवमेव अवच्छेदकभेदेन साक्षिभेदं
ज्ञापयितुमेव स्थावच्छेदकस्येति विशेषणं पूर्वमेव दत्तमिति
बोध्यम् ।

ननु अस्तु जीवकूटस्थनामकं चैतन्यद्वयं तथापि जीव
एव साक्षी किं न स्यादिति शङ्कते न चेति किं कूटस्थेनेति ।
कूटस्थस्य साक्षित्वेनेत्यर्थः । न तु कूटस्थस्यैवाक्षेपः तस्य
साधितत्वात् ।

उदासीनस्यैव लोके साक्षित्वस्य प्रसिद्धत्वात् तद-
नुरोधेन श्रुत्यनुरोधेन च कूटस्थस्यैव साक्षित्वं न जीवस्येति
परिहरति लौकिकेति । साक्षिणो लक्षणमाह श्रुतिः । चेता
केवल इति । चेता बोधा केवलः अकर्ता उदासीन इति यावत् ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तानश्चन्नन्यो अभि-
चाकशीति इति कर्मफलभोक्तृजीवात् उदा-
सीनप्रकाशरूपसाक्षिणः पृथगात्मानाच्चेति ।

नाटकदीपेऽपि नृत्यशालास्थितदीपदृष्टान्तं
साक्षी जीवात् विविच्य दर्शितः ।

ज्ञानादिगुणक आत्मेति वैशेषिकादिमतं श्रुतिः स्वयमेव निरा-
करोति निर्गुणश्चेति । मध्यमपरिमाणः सक्रिय आत्मेति दिग-
म्बरमतनिरासार्थश्चकारः निष्क्रियश्चेत्यर्थः ।

साक्षिणो जीवाद्भिन्नत्वं श्रुतिमप्याह तयोरन्य इति । जीवकूटस्थ-
योर्मध्ये कूटस्थादन्यो जीवः पिप्पलं कर्मफलं स्वादु यथा भवति
तथा अस्ति भुङ्क्ते शरीरं स्यात्स्वल्पवृत्तत्वेन निरूपितत्वात् कर्म-
फलस्य पिप्पलत्वेन निरूपणमिति द्रष्टव्यम् । स्वाद्विति । विशेषणं
पुण्यफलाभिप्रायम् जीवादन्यः कूटस्थः अनश्नन् अशनं कर्मफल-
भोगमकुर्वन् अभिचाकशीति अभि आभिमुख्येन अपरोक्षतया
चाकशीति बुद्ध्यादिसाक्षितया प्रकाशत इति यावत् । अत्रान-
श्नन्नित्यनेन भोक्तृत्वे निषिद्धे सति कर्तृत्वमपि निषिद्धं भवति
तथा च अनश्नन्नभिचाकशीति पदाभ्याम् उदासीनत्वे सति
बोद्धृत्वरूपं साक्षित्वं प्रदर्शितमित्यर्थः ।

कूटस्थदीपे निरूपितः साक्षी अन्यत्रापि दृष्टान्तविशेष-
पूर्वकं सुषुप्तिसाधारणो निरूपित इत्याह नाटकदीपेऽपि
इति । दृष्टान्तप्रतिपादकतत्रत्यश्लोकं पठति नृत्यशालास्थित
इति । प्रभुं नृत्याभिमानिनं सभ्यास्तत्परिसरवर्त्तिनः । सर्व-
शेषेणेति दीपो हि वृद्धिं प्राप्य प्रभुं प्रकाशयति मध्य-
मावस्थां प्राप्य सभ्यान् ततो निष्कृष्टावस्थां प्राप्य नर्तकी

तथा हि नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च
नर्तकीम् । दीपयेत् अविशेषेण तदभावेऽपि
दीप्यते ।

तथा चिदाभासविशिष्टाहङ्काररूपं जीवं
विषयभोग-साकल्य-वैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षवि-
षादवत्त्वात् नृत्याभिमानिप्रभुतुल्यम् तत्परिसर-
वर्त्तित्वेऽपि तद्राहित्यात् सभ्यपुरुषतुल्यान् विष-

मिति प्रकाश्य तारतम्यानुसारेण वृद्धादिविकारं प्राप्य न
दीपयेत् किन्तु एकरूपेणैव स्थितः सन् प्रकाशयेदित्यर्थः ।
इदञ्च विशेषणं दार्ष्टान्तिके निर्विकारस्य कूटस्थस्य साक्षित्व-
ज्ञापनार्थमिति मन्तव्यम् । तदभावेऽपि इति प्रभुसभ्याश्च-
भावेऽपि इत्यर्थः ।

अहङ्कारः प्रभुः सभ्या विषया नर्तकी मतिः तालादिधा-
रौल्लङ्घाणि दीपः साक्ष्यवभासक इति दार्ष्टान्तिकसंग्रा-
हकं श्लोकं मनसि निधायाह तथेति ।

जीवस्य नृत्याभिमानिप्रभुतुल्यत्वकल्पनाप्रयोजकं साम्यमाह
विषयेति । नृत्यसाकल्यवैकल्यप्रयुक्तहर्षादिमत्त्वं प्रभोरभि-
मानपदेन सूचितम् ।

यथा सभ्याः प्रभुपरिसरवर्त्तिनस्तथा रूपादयो विषयाः जीव-
परिसरवर्त्तिनस्तथा च विषयाणां सभ्यसाम्यत्वं सभ्यत्वकल्पनं
युक्तमित्याशयेनाह तत्परिसरवर्त्तित्वेऽपि इति । तत्पदं
जीवपरम् ।

ननु जीवपरिसरवर्त्तिनामपि विषयाणां जीववत् प्रभुतुल्यत्व-

यान् नानाविधविकारवर्त्तित्वात् नर्त्तकीतुल्यां
धियं च दीपयन् सुषुप्तादौ अहङ्काराद्यभावेऽपि
दीप्यमानश्चिदाभासविशिष्टाहङ्काररूपजीवभ्रमा-
धिष्ठान-कूटस्थ-चैतन्यात्मा साक्षी ।

मेव कुतो न कल्पते इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजकाभावादित्याशये-
नाह तद्राहित्यादिति । प्रभुतुल्यत्वकल्पकहर्षविषयादेरभावा-
दित्यर्थः ।

यद्वा विषयाणां सम्भ्रपुरुषसाम्यमाह तद्राहित्यादिति ।
बुद्धेर्नर्त्तकीसाम्यमाह नानाविधेति । यथा तालादिधारिणः
पुरुषाः नर्त्तकीमनुवर्त्तन्ते एवम् इन्द्रियाण्यपि धियमनुवर्त्तन्ते
इत्यनेन साम्येन इन्द्रियाणां तालादिधारिपुरुषसाम्यं श्लोको-
पात्तम् । धियञ्चेत्यत्र चशब्दार्थः जीवादीनामवभासकसाक्षि-
दीपतुल्य इति चरमपादार्थः । तं संगृह्णाति दीपयन्नित्यादिना ।
प्रकाशयन्नित्यर्थः ।

दीपयन्नित्यतः प्राक् जाग्रदादौ इति शेषः । नाटकदीपे
निरूपितः साक्षी कूटस्थदीपोक्तकूटस्थ एव नान्य इत्याशये-
नाह चिदाभासविशिष्टेति । कूटस्थदीपे हि जीवभ्रमा-
धिष्ठानभूतकूटस्थचैतन्यं जीवादेरभासकमित्युक्तं नाटक-
दीपे च चिदाभासविशिष्टाहङ्कारं जीवं कल्पयित्वा तदवभासकं
चैतन्यं साक्षीत्युक्तं ततश्च तत्रोक्तकूटस्थ एव अत्र साक्षीत्यव-
गम्यते अन्तःकरणप्रतिविम्बरूपजीवाधिष्ठानत्वतदवभासकत्वा-
देर्निर्देशसाम्यात् तथा च नाटकदीपेऽपि नृत्त्यशालास्थदीप-
दृष्टान्तेन साक्षी जीवात् विविच्य दर्शित इति पूर्वग्रमे

एवं जीवात् विवेचितोऽयं साक्षी न ब्रह्म-
कोटिरपि । किन्तु अस्पृष्टजीवेश्वरविभागं चैतन्य-
मित्युक्तं कूटस्थदीपे ।

तत्त्वप्रदीपिकायामपि मायाशवलिते सगुणे
परमेश्वरे केवलो निर्गुण इति विशेषणानुपपत्तेः
सर्वप्रत्यग्भूतं विशुद्धं ब्रह्म जीवाभेदेन साक्षीति
प्रतिपाद्यत इति विदितम् ।

कूटस्थदीपे यः साक्षी जीवाभेदेन दर्शितः स एव नाटक-
दीपेऽपि तयो भेदेन दर्शित इति विवेचितार्थः सिद्ध इति
भावः ।

साक्षी यथा जीवकोटिर्न भवति जीवस्योदासीनत्वाभावात्
तथा ईश्वरकोटिरपि न भवति जगत्सृष्टिनियमनादि-
व्यापारकर्तुः तस्य उदासीनत्वाभावादीश्वरस्य परोक्षतया जीवं
प्रति बुद्ध्यादिसाक्षितया नित्यापरोक्षसाक्षिरूपत्वासम्भवाच्च
इत्याशयेनाह एवं जीवादिति ।

ब्रह्मपदमौश्वरपरं न तु उदासीनचैतन्यपरं कस्मिं
साक्षीति पृच्छति किन्तु इति उत्तरमाह अस्पृष्टेति । उक्त-
मिति शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रविवेचितः । जीवेशत्वादि-
रहितः केवलः स्वप्नः शिव इति श्लोकेनेति शेषः । जगद्रूप-
त्वमादिपदार्थः । केवल उदासीनः शिवः शुद्धः परमा-
त्मैत्यर्थः ।

ईश्वरत्वादिधर्मरहितस्त्रिदात्मैवान्यथापि साक्षित्वेन उक्त
इति संवादार्थमाह तत्त्वदीपिकायामपि । सर्वेषां जीवा-
नामन्तःकरणगतचित्प्रतिबिम्बात्मकानां प्रत्यग्भूतमधिष्ठान-

कौमुद्यां तु एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्व-
व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधि-

तथा भ्रान्तरं स्वरूपभूतं शुद्धं जीवत्वेश्वरत्वजगद्रूपत्वरहितं
ब्रह्म जीवाभेदेन तत्तज्जीवाधिष्ठानत्वादेव तत्तज्जीवतादात्म्या-
पत्त्या प्रतिशरीरं प्राप्तभेदं सत् साक्षीति प्रतिपाद्यते इति शब्दः
प्रकारवाचो सन् साक्षित्वमाह तथा च साक्षित्वं प्रतिपद्यते पर-
मेश्वरस्यैव कश्चिद्रूपभेदः साक्षी नाम कुतः देवत्वादिश्रुतेर्नत्वीश्व-
रविलक्षणः साक्षी देवत्वादिश्रुतिविरोधादित्येवकारार्थः । देव-
त्वादीत्यादिपदेन सर्वभूतान्तरात्मत्वादिधर्मा गृह्यन्ते । एतदुक्तं
भवति देवत्वादयो धर्माः श्रुतिस्मृत्यादिषु परमेश्वरधर्मत्वेन
प्रसिद्धा इति नान्यस्य साक्षित्वं देवत्वादिश्रवणविरोधात् ।
यद्यपि देवत्वं हिरण्यगर्भेन्द्रियादिजीवसाधारणं तथापि इतर-
धर्माणामोश्वरगतमेव श्राद्धमिति भावः ।

परमेश्वरस्य शिवविष्णुात्मना प्राप्तं भेदं निराचष्टे एक
इति । विष्णुभूतस्य परमेश्वरस्य मूर्त्तिभेदेन शिवविष्णुसंज्ञा
नत्वीश्वरभेदोऽपि इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरं शाश्वतं शिव-
मच्युतमिति अच्युतपदस्य विष्णौ रुढत्वात् भावयोरन्तरं
नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पत इत्यादिस्मृतयोऽपि अत्र शतशो
द्रष्टव्याः श्रुतौ सर्वभूतेषु इत्यनन्तरं वर्त्तत इति शेषः ।
तथा च स्मृतिः ।—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

इति । तर्हि किमिति सर्वेषां नोपलभ्यते तत्राह गूढ इति ।

तथा च स्मृतिः ।—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमाहृतः ।

वासः साक्षी चेता केवली निर्गुणश्च इति देव-
त्वादिश्रुतेः परमेश्वरस्य एव रूपभेदः कश्चित्
जीवप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुमन्ता स्वयम् उदासीनः
साक्षी नाम ।

इति श्रीकृष्णोऽवाहं शब्दार्थः । प्रकाशः प्रकाशमान
इत्यर्थः ।

परमात्मनो भूतेषु अवस्थानाभ्युपगमेऽधिकरणभेदात्
तस्यापि भिन्नत्वशङ्का स्यात् तां वारयति व्यापीति । व्यापि-
नभोवद् वस्तुतो जीवभिन्नत्वं वारयति सर्वभूतान्तरात्मेति ।
सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तसङ्घातानामन्तरवस्थित आत्मा
सर्वजीवस्वरूप इति यावत् । परमेश्वरस्य कर्मकर्तृजीवाभिन्नत्वे
तस्यापि तत्कर्तृत्वं स्यादिति नेत्याह कर्माध्यक्ष इति । जीव-
कर्तृकर्माणां साक्षी न स्वयं तत्कर्तृत्यर्थः । जीवपरमात्मनोः
प्रोपाधिकभेदेन धर्मव्यवस्था सम्भवतीति भावः । सर्वभूतेषु
इत्यादिना । परमात्मापेक्षया भेदेन भूतानां निर्देशात् तस्य
सहितोयत्वमाशङ्क्याह सर्वभूताधिवास इति । अधि उपरि वसन्ति
अस्मिन् भूतानि इति अधिवासोऽधिष्ठानं सर्वेषां भूतानामधिवासः
न च अधिष्ठानातिरेकेण आरोपितानां पृथक् सत्त्वमस्तौति ना-
हितोयत्वविरोध इति भावः । न केवलं जीवगतकर्मणामेव साक्षी
किन्तु जीवानामपि इत्याशयेनाह साक्षीति । अवशिष्टा श्रुतिः
प्रागेव व्याख्याता । अनुमन्ता नैरन्तर्येण बोद्धा स्वयमिति जीवे
व्यापारवत्यपि 'स्वयं' तद्रहितः । रूपविशेषसाक्षिलक्षणमुक्त्वा
साक्षिपदं तत्र वर्त्तयति साक्षी नामेति । नामपदं श्रुतिप्रसिद्धि-
स्रोतकम् ।

स च कारणत्वादिधर्मानास्पदत्वात् अपरोक्षो
जीवगतम् अज्ञानादि अवभासयंश्च जीवस्य अन्त-
रङ्गः सुषुप्तादौ च कार्यकारणोपरमे जीवगता-
ज्ञानमावव्यञ्जकः प्राज्ञशब्दितः ।

ननु साक्षी जीवस्यापरोक्षः तस्याज्ञानान्तःकरणाद्यनुभव-
रूपत्वाङ्गीकारात् ईश्वरस्तु नित्यं परोक्षः कारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वान-
यन्तत्वादेर्जीवं प्रति अयोग्यत्वेन तद्विशिष्टविश्वचैतन्यरूपेश्वरस्य
अयोग्यत्वादिति चेत् ? न, तस्यरूपविशेषत्वाङ्गीकारेणाप-
रोक्षत्वोपपत्तेरित्याशयेनाह स चेति । न चेश्वरस्यैतादृश-
रूपभेदे मानाभावः शङ्कनीयः एको देव इति मन्त्रस्य अन-
श्रवन्न्योऽभिचाकशीति मन्त्रभागस्य उदासीने परमेश्वररूप-
भेदे मानत्वात् कारणत्वादिधर्मास्पदे वेश्वरे सृष्टिवाक्यानां
सर्वेषामेव मानत्वादिति भावः । स च जीवस्यापरोक्षोऽन्त-
रङ्गश्चेति सम्बन्धः ।

उभयत्र हेतुमाह जीवगतमज्ञानाद्यवभासयन्निति ।
अन्तःकरण-तद्धर्मसुखदुःखादि-संग्रहार्थमादि-पदसाक्षि-चैतन्य-
मज्ञानाद्यवभासनद्वारा अहमज्ञः अहं सुखी दुःखोत्यादि-
व्यवहारनिर्वाहकं भवति अतः साक्षी जीवस्यान्तरङ्गः लोके
राजादिव्यवहारनिर्वाहकपुरुषे राजान्तरङ्गत्वस्य प्रसिद्धत्वा-
दिति भावः ।

ननु सुषुप्तादौ साक्षी अस्यान्तःकरणतद्वृत्त्यादेरुपरतत्वात्
तदा चिदात्मनः साक्षित्वं न स्यात् तथा च तन्मयो विलक्षणः

तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न वाह्यं
किञ्चन वेद न आन्तरमेव एव अयं पुरुषः
प्राज्ञेन आत्मना संपरिष्वक्तो न वाह्यं किञ्चन
वेद न आन्तरं प्राज्ञेन आत्मना अन्वारूढ उत्सर्जन्
यातीति श्रुतिवाक्याभ्यां सुषुप्तात्क्रान्त्यवस्थयोः

साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा शिव इत्यादौ सुषुप्तादौ अपि
तस्य साक्षित्वव्यवहारविरोध इत्यत आह सुषुप्तादाविति ।
तेभ्य इति भोक्तादिभ्य इत्यर्थः । तदापि मूलज्ञानस्य
साक्ष्यस्य सत्त्वात् न विरोध इति भावः ।

परमेश्वरस्यैव रूपविशेषात्मके साक्षिणि सुषुप्तात्क्रान्तिविष-
यकवाक्यद्वयमपि प्रमाणमित्याशयेनाह प्राज्ञशब्दित इति । सुषु-
प्तिविषयकवाक्ये उत्क्रान्तिविषयकवाक्ये च प्राज्ञशब्देन यथो-
क्तसाक्षिण एव प्रतिपादितत्वादिति भावः ।

ननु सुषुप्तात्क्रान्त्योर्भेदेन इत्यधिकरणे सुषुप्तादिविषयक-
श्रुतिगतप्राज्ञशब्दस्य सर्वेश्वरत्वभूताधिपतित्वादिर्वाशष्टपर-
मात्मप्रतिपादकताया उक्तत्वात् कथं प्राज्ञशब्दस्य उदासी-
नेश्वरपरत्वमत आह तद्यथेति ।

दृष्टान्तवाक्ये वाह्यं रथ्यादिदृष्टान्तमान्तरं गृहकृत्यं पुरुषो
जीवः प्राज्ञः परमात्मा अनेन सम्परिष्वक्तः सुषुप्तावुपाधिलयादे-
कोभावं प्राप्तः वाह्यं जाग्रत्प्रपञ्चं आन्तरं स्वप्नप्रपञ्चं किञ्चन
किञ्चिदपि उत्क्रान्तिवाक्यमुदाहरति प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ
इति । अन्वारूढः अधिष्ठितः उत्सर्जन् वेदनावशात् शब्दं कुर्वन्
याति शरीरादहिर्निर्गच्छति उत्क्रामति इत्यर्थः ।

जीवभेदेन प्रतिपादितः परमेश्वर इति सुषुप्ता-
क्लान्त्यधिकरणनिर्णयोऽपि साक्षिपर इत्यु-
पवर्णितम् ।

तत्त्वशुद्धावपि यथा इदं रजतमिति भ्रम-
स्थले वस्तुतः शुक्तिकोव्यन्तर्गतोऽपि इदमंशः

अवस्थयोरिति सप्तमी प्रतिपादित इत्यनन्तरं प्राज्ञ इति
शेषः । तथाच वाक्याभ्यां जीवभेदेन प्रतिपादितः प्राज्ञः परमेश्वर
इति निर्णयोऽपि साक्षिपर इत्युपवर्णितं कौमुद्यामिति सम्बन्धः ।
बृहदारण्यकषष्ठाध्यायो जीवानुवादमात्ररूपः न तदतिरिक्ते-
श्वरपर इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः । तद्यथा प्रिययेत्यादि-
वाक्ययोः सुषुप्तावस्थायामुत्क्रान्त्यवस्थायां च पुरुषशब्दित-
जीवापेक्षया भेदेन परमेश्वरस्य तृतीयान्तप्राज्ञशब्देन व्यपदेशात्
न षष्ठाध्यायो जीवानुवादमात्ररूपः किन्तु तदतिरिक्तेश्वर-
प्रतिपादनपरः । तत्प्रतिपादनञ्च लोकप्रसिद्धजीवानुवादेन
तस्येश्वराभेदप्रतिपादनार्थं तथा च वाक्यशेषो दृश्यते । स वा
एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय इति यो विज्ञानमयो
जीवः स एष महानात्मा पूर्णः परमात्मैत्यर्थं इति तदधिकरण-
निर्णयः । ननु अस्य निर्णयस्य उदासीनेश्वररूपसाक्षिपरत्वमनुप-
पन्नं स वा एष महानज आत्मैत्येतदनन्तरम् एष सर्वेश्वर एष
भूताधिपतिरित्यादिना । तस्य सर्वेश्वरत्वादिगुणजातप्रतिपाद-
नादिति चेत् न ज्ञेयब्रह्मप्रकरणगतसर्वेश्वरत्वादिवचनस्य स्तुति-
मात्रपरत्वादिति भावः ।

कौमुदीकारमतस्य संवादायं मतान्तरमुपन्यस्यति तत्त्वशु-
द्धावपि इति । इदं रजतमिति भ्रमस्थले रजताभेदेन प्रतिभास-

प्रतिभासतो रजतकोटिः तथा ब्रह्मकोटिरेव साक्षी प्रतिभासतो जीवकोटिरिति जीवस्य सुखादिव्यवहारे तस्योपयोग इत्युक्ता अयमेव पक्षः समर्थितः ।

केचित्तु अविद्योपाधिको जीव एव साक्षात् द्रष्टृत्वात् साक्षी लोकेऽपि हि अकर्तृत्वे सति द्रष्टृत्वं साक्षित्वं प्रसिद्धम् ।

मानोऽपि इदमंशः रजतान्तर्भूतो न भवति रजतवत् तस्य बाधाभावान्नापि शुक्तावेव अन्तर्भवति तस्य शुक्त्यंशवदज्ञात-
त्वप्रसङ्गात् । अतो यथेदमंशस्य वस्तुतः शुक्तिरूपत्वं प्रतिभासतो रजताभिन्नत्वमेवं साक्षिणोऽपि वस्तुगत्या ईश्वररूपाभेदत्वं कल्पिततत्तज्जीवाधिष्ठानरूपस्य साक्षिणः सुखाद्यनुभवितुः अहं सुखमनुभवामीत्यादिप्रतिभासतस्तत्तज्जीवाभिन्नत्वम् अतो जीवस्य सुखादिव्यवहारे तस्य सुखाद्यनुभवितुः जीवैकत्वमा-
पन्नस्योपयोग इत्यर्थः ।

अयमेवेति साक्षिणो वस्तुतोऽपि जीवान्तर्भावे तस्य ब्रह्मको-
टित्वोक्तिविरोधात् तस्य ईश्वररूपाभेदत्वं तत्त्वशुद्धिकाराभिमत-
मिति गम्यत इति भावः ।

जीवसाक्षिणोर्भेदपक्षानुपन्यस्य तयोरभेदपक्षानुपन्यस्यति
केचित्तु इत्यादिना । जीव एव साक्षीति सम्बन्धः नत्वीश्वरस्य
रूपभेदः साक्षी तत्र मानाभावादित्येवकाराभिप्रायः ।

जीवस्य साक्षित्वाभ्युपगमे हेतुमाह साक्षात् द्रष्टृत्वा-
दिति । तस्य औदासीन्यं सूचयति अविद्योपाधिक इति ।

तच्च असङ्गोदासौनप्रकाशरूपे जीव एव
साक्षात् सम्भवति ।

जीवस्य अन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या कर्तृत्वा-
द्यारोपभाक्तेऽपि स्वयम् उदासौनत्वात् ।

एको देव इति मन्त्रस्तु ब्रह्मणो जीव-
भावाभिप्रायेण साक्षित्वप्रतिपादकः ।

एतदेव प्रपञ्चयितुम् इदमेव साक्षिलक्षणं नान्यदिति पूर्वोक्तं
स्मारयति लोकेऽपि होति ।

पूर्वं संग्रहेणोक्तं जीवस्यैव साक्षित्वं प्रपञ्चयति तच्च इति
साक्षादिति । अविद्याप्रतिविम्बरूपजीवस्य स्वतः सम्भवति
इत्यर्थः । अनेन क्लृप्तस्य जीवस्यैव साक्षित्वसम्भवं तदतिरिक्त-
साक्षी न कल्पनीयः गौरवादिति सूचितम् ।

ननु लौकिकवैदिकव्यवहारकर्तृरौदासीन्यमसिद्धमिति
उक्तमित्याशङ्क्य ब्रह्मतादात्म्यप्रयुक्तमेव कर्तृत्वादिकं स्वतस्तु
उदासौनत्वमित्युपगमात् तस्य साक्षित्वं सम्भवतीत्याह ।
जीवस्य अन्तःकरणति ।

ननु ईश्वरस्य साक्षित्वानुपगमे मन्त्रविरोध इत्यत आह
एको देव इति मन्त्रस्त्विति । साक्षी तावज्जीवस्यापरोक्ष इत्युक्तम्
ईश्वरस्य तु उदासौनस्यापि अपरोक्षत्वं न सम्भवति विम्ब-
भूतेश्वरस्य जीवादीपाधिकभेदसत्त्वेन जीवं प्रति जीवान्त-
रचैतन्यस्यैवापरोक्षत्वायोगादतो जीवभावापन्नब्रह्माभिप्रायो
मन्त्रगतसाक्षिप्रतिपादकभाग इति भावः । ईश्वररूपभेदस्य
अपरोक्षत्वानुपपत्तिरूपहेतुर्मन्त्रस्त्विति तु शब्देन उक्त इति
ध्येयम् ।

हा सुपर्णेति मन्त्रो गुहाधिकरणन्यायेन जीवेश्वरोभयपरः । गुहाधिकरणभाष्योदाहृत-
पैङ्गिरहस्यब्राह्मणव्याख्यातेन प्रकारेण जीवान्तः-
करणोभयपरो वेति न कश्चिद्विरोध इत्याहुः ।

ननु गुहाधिकरणे यथा गुहां प्रविष्टा इति मन्त्रो जीवेश्व-
रोभयपरः तथा हा सुपर्णेति मन्त्रोऽपि जीवेश्वरोभयपर
इत्युक्तं भाष्ये । तथा च हा सुपर्णेति मन्त्रे तयोरन्यः पिप्पलं
स्वादु अतीति वाक्यं जीवविषयम् अनश्नन्नन्योऽभिचा-
कशीतिवाक्यं परमेश्वरविषयमिति पर्यवस्यति ततश्च जीवस्य
सात्त्विकपक्षे ईश्वरस्य सात्त्विकप्रतिपादकेन अनश्नन्नन्य इति
मन्त्रभागेन विरोध इत्याशङ्क्याह हा सुपर्णेति मन्त्र इति । यदा
मन्त्रः जीवेश्वरोभयपरस्तदापि न विरोधः । कश्चिदेको देव
इति मन्त्रवत् हा सुपर्णेति मन्त्रस्यापि जीवभावापन्नपरमात्म-
परलोपगमादित्यर्थः ।

ननु गुहाधिकरणभाष्ये पैङ्गिरहस्यब्राह्मणमुदाहृतं तच्च
इदं ब्राह्मणं तयोरन्यः पिप्पलं स्वादुतीति सत्त्वम् अनश्नन्नन्यो-
भिचाकशीति अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञा-
वेति अनेन ब्राह्मणेनादनवाक्यम् अन्तःकरणविषयम् अनश्नन्
वाक्यं क्षेत्रज्ञविषयमिति व्याख्यातम् । न च ब्राह्मणेनैव सत्त्व-
क्षेत्रज्ञपरत्वेन मन्त्रे व्याख्यायमाने कथं भाष्यकारैरस्य मन्त्रस्य
जीवेश्वरपरत्वमुक्तमिति वाच्यम् । तदुक्तेः कृत्वा चिन्तामात्र-
न विरोधाभावात् तथा च अन्तःकरणप्रतिबिम्बरूपो जीवो
दि पैङ्गो ब्राह्मणाभिप्रेतक्षेत्रज्ञः स्यात् तदा तस्यैवानश्रित-
त्वात् सात्त्विकं स्यात् न अविद्याप्रतिबिम्बरूपः ।

अन्ये तु सत्यं जीव एव साक्षी न तु सर्व-
गतेन अविद्योपहितेन रूपेण पुरुषान्तरान्तः-
करणादीनामपि पुरुषान्तरं प्रति स्वान्तःकरण-
भासकसाक्षिसंसर्गाविशेषेण प्रत्यक्षत्वापत्तेः ।
न च अन्तःकरणभेदेन प्रमादभेदात् तदना-
पत्तिः ।

तथा च अविद्याप्रतिविम्बरूपस्य ब्रह्मस्वभावस्य जीवस्य
साक्षित्वपक्षः पैङ्गीब्राह्मणनिर्णीतार्थकदासुपर्णेतिमन्त्रभागवि-
रुद्धः प्रसज्येतत्याशङ्काह गुहाधिकरणभाष्योदाहृतेति । न कश्चित्
विरोध इति पैङ्गीब्राह्मणाभिप्रेतः क्षेत्रज्ञो न अन्तःकरणगतचै-
तन्यप्रतिविम्बरूपोजीवः तस्य कर्तृभोक्तृस्वभावत्वेन अनश्वरिति
वाक्योक्तसाक्षित्वासम्भावात् किन्तु असङ्गोदासीनप्रकाशरूपा-
विद्याप्रतिविम्बरूपजीव एव ब्राह्मणाभिप्रेतः क्षेत्रज्ञः तस्य अन-
श्वरं वाक्योक्तसाक्षित्वसम्भवस्योपपादितत्वादतो विद्याप्रति-
विम्बरूपजीवस्य साक्षित्वपक्षे न पैङ्गीरहस्यब्राह्मणानुरोधि-
मन्त्रविरोध इत्यर्थः ।

अविद्यायां चैतन्यप्रतिविम्बरूपजीवस्य एव साक्षित्वमुपेत्य
तत्र कश्चित् विशेषं वक्तुं मतान्तरमवतारयति अन्ये तु इति ।
न तु अविद्यायां विद्विम्बभूतेश्वरसाक्षी तस्य अपरोक्षत्वानु-
पपत्तेरित्येवकाराभिप्रायः । रूपेणेति साक्षीत्यनुसङ्गः ।

सर्वशरीरसाधारणाविद्योपाधिकस्य साधारणरूपेण साक्षि-
त्वाभावे हेतुमाह पुरुषान्तरेति । यन्नदत्तान्तःकरण तद-
हन्तानामित्यर्थः । पुरुषान्तरं प्रतीति देवदत्तं प्रतीत्यर्थः ।
स्वेति स्वस्य देवदत्तस्य अन्तःकरणभासको यः साक्षी तेन

प्रथमपरिच्छेदे साक्षिस्वरूपनिरूपणम् । २५३

साक्षिभास्येऽन्तःकरणादौ सर्वत्र साक्ष्य-
भेदे सति प्रमादभेदस्य अप्रयोजकत्वात् ।
तस्मात् अन्तःकरणोपधानेन जीवः साक्षी ।
तथा च प्रतिपुरुषं साक्षिभेदात् पुरुषान्तरान्तः-
करणादेः पुरुषान्तरसाक्ष्यसंसर्गात् वा तदयोग्य-
त्वात् वा अप्रकाश उपपद्यते ।

साक्षिणा सह देवदत्तान्तःकरणस्येव यज्ञदत्तान्तःकरणादीना-
मपि संसर्गाविशेषात् देवदत्तस्य यथा स्वान्तःकरणं प्रत्यक्षं
तथा यज्ञदत्तान्तःकरणं तद्वृत्तयोऽपि देवदत्तस्य प्रत्यक्षाः
स्युरित्यर्थः । अत्र पुरुषान्तरं प्रतिपुरुषान्तरान्तःकरणादीना-
मपि प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः स्वान्तःकरणे-
त्यादिरिति ।

सर्वशरीरेषु साक्षिण एकत्वेऽपि प्रतिशरीरं प्रमाद-
भेदान्नोक्तदोष इत्याशङ्कते न चेति । देवदत्तं प्रति तदन्तःकर-
णादेः प्रत्यक्षत्वे हि देवदत्तसाक्षिसंसर्गः प्रयोजकः ।

तथा च यज्ञदत्तान्तःकरणादीनामपि देवदत्तं प्रति अपरोक्षत्व-
प्रयोजकस्य देवदत्तसाक्षिसंसर्गस्याविशेषेण तं प्रति अपरोक्षत्वा-
पादनात्मको दोषः प्रत्यक्षत्वप्रयोजकसाक्षी संसर्गभेदेनैव परि-
हर्तव्यो नाप्रयोजकप्रमादभेदेनेति दूषयति साक्षिभास्य इति
साक्ष्यभेद इति ।

साक्षिण एकत्वे सतीत्यर्थः । अप्रयोजकत्वादिति देवदत्तं
प्रति तदीयान्तःकरणादिकमेव प्रत्यक्षं नान्यदीयान्तःकरणादि-
कमिति व्यवस्थायामिति शेषः ।

तस्मादिति । अविद्योपाधिकजीवस्य साधारणरूपेण

सुषुप्तौ अपि सूक्ष्मरूपेण अन्तःकरणसङ्गावात्
तदुपहितः साक्षी तदापि अस्त्येव ।

न च अन्तःकरणोपहितस्य प्रमादत्वेन न
तस्य साक्षित्वम् सुषुप्तौ प्रमादभावेऽपि साक्षि-
सत्त्वेन तयोर्भेदस्य अवश्यं वक्तव्य इति वाच्यम् ।

साक्षित्वासम्भवादित्यर्थः । तथा चेति । साक्षिभेदप्रयोजको-
पाधिभेदविवक्षायां सत्यामित्यर्थः । तदयोग्यत्वात् वेति ।
पुरुषान्तरं प्रति अयोग्यत्वकल्पनात् वा प्रत्यक्षत्वाभाव उपपद्यत
इत्यर्थः ।

ननु अविद्याप्रतिविम्बरूपजीवस्य अविद्योपाधिकत्वेन
एव रूपेण साक्षित्वे सति तस्य सुषुप्तिसाधारण्यं सम्भवति
प्रतिशरीरं साक्षिभेदसिद्ध्यर्थं तस्यान्तःकरणोपहितत्वेन रूपेण
साक्षित्वे तु सुषुप्तिसाधारण्यं तस्य न सम्भवति सुषुप्तावन्तः-
करणलयश्रवणादित्याशङ्काह सुषुप्तावपि इति शङ्कते । न च
अन्तःकरणोपहितस्येति । अविद्याप्रतिविम्बरूपजीवस्येति
शेषः ।

न तस्येति । अन्तःकरणोपहितजीवस्य साक्षित्वं न सम्भवति
तस्य प्रमादत्वादन्यथा प्रमातुरेव साक्षित्वापत्त्या साक्षिप्रमात्रो-
र्भेदो न स्यादिति भावः ।

इष्टापत्तिमाशङ्काह सुषुप्ताविति अभावेति । अस्मिन् प्राण
एव एकधा भवतीति श्रुतौ सुषुप्तिकाले प्राणशब्दे परमात्मनि
एकोभावलक्षणस्य प्रमादलयस्य श्रवणादिति भावः ।

साक्षिसत्त्वेनेति । सुषुप्तिकाले साक्षिः सत्त्वमवश्यं वाच्यं
तत्काले तत्त्वस्य त्रिषु धामसु इत्यादिबहुश्रुतिसिद्धत्वात्

विशेषणोपाधोर्भेदस्य मिद्धान्तसम्मतत्वेन
अन्तःकरणविशिष्टः प्रमाता तदुपहितः साक्षीति
भेदोपपत्तेरित्याहुः ।

धामसु अवस्थासु इत्यर्थः । तत्काले साक्षिणा अनुभूतानाम-
ज्ञानसुखसुषुप्तौनामुत्थितस्य न किञ्चिदवेदिषं सुखमस्वाप्समिति
स्मरणदर्शनाच्च । न चाहमस्वाप्समिति स्वापादिवदहमर्थस्य
प्रमातुरपि सुषुप्तिकालौनत्वेन स्मरणदर्शनात् तस्यापि तदा
सत्त्वं वाच्यमेव इति वाच्यम् । सुषुप्तौ प्रमाद्वलयप्रतिपाद-
कवहुत्युतिविरोधेन अहमस्वाप्समित्यादिस्मरणस्याहमर्थान्ते
प्रभवरूपत्वकल्पनाच्च प्रमातुस्तदा सत्त्वमावश्यकम् । तथा च
सुषुप्तिकाले सदसतोः साक्षिप्रमातोरभेदायोगात् प्रमातुः
एकाशात् साक्षी भिन्न एव वाच्य इत्यर्थः । प्रमाद्वसाक्षिणो-
भेदपक्षे प्रमातुस्तदासीनत्वाभावेन साक्षित्वासम्भवरूपदोष-
प्रहार्यश्चकार इति बोध्यम् ।

न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह अन्तःकरणविशिष्ट इति ।
अन्तःकरणस्य अविद्योपाधिके जीवे विशेषणत्वेन प्रमाद्वत्व-
प्रयोजकत्वमुपाधित्वेन साक्षित्वप्रयोजकत्वम् । तथा च
विशिष्टोपहितयोः प्रमाद्वसाक्षिणोर्भेदः विशिष्टस्य प्रमातुः
तन्मोक्षत्वस्वभावत्वेऽपि उपहितस्य उदासीनत्वात् साक्षि-
व सम्भवतीत्यर्थः ।

ननु विशेषणत्वस्य उपाधित्वस्य च भेदे सति एकस्यापि
अन्तःकरणस्य विशेषणत्वादिरूपेण भेदं कल्पयित्वा तद्वि-
ष्टस्य प्रमाद्वत्वं तदुपहितस्य साक्षित्वमिति व्यवस्था
यति तयोर्भेद एव कथमित्यत्र आह विशेषणोपाधोरिति ।

कार्यान्वयित्वे सति व्यावर्त्तकत्वं विशेषणत्वं यथा नीलोत्पलमा-
 नयेत्यादौ नैत्यस्य तस्य रक्तोत्पलादिव्यावर्त्तकत्वादुत्पलद्वारा
 आनयनरूपकार्यान्वयित्वाच्च लक्षणे कार्यपदविधेयपरं तथा
 च यत् काकवत् तद्देवदत्तगृहमित्यादौ विधेयस्य देवदत्तगृह-
 त्वस्य कार्यस्य उपलक्षणे कार्केनास्यन्वयः । गृहान्तरव्यावर्त्तकत्वं
 त्वस्त्योति तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तकार्यान्वयि निवि-
 शेष्यउत्पलादौ अतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । कार्यान्वयित्वे
 सति कार्यान्वयकाले विद्यमानत्वमुपाधित्वं यथा लोहित-
 स्फटिकमानयेत्यादौ स्फटिकसन्निहितस्य जपाकुसुमस्य उपा-
 धित्वं तस्यानयनलक्षणकार्यान्वयाभावात् स्फटिकान्ता-
 व्यावर्त्तकत्वादानयनान्वयकाले विद्यमानत्वाच्च । तत्र प्रथम-
 सत्यन्तं विशेषणे नैत्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय न च विशेषण-
 त्वेनाभिमतनैत्यादिकमपि अत्र लक्ष्यमेवेति वाच्यम् । जपा-
 कुसुमादौ उपाधित्वव्यवहारवत् नैत्यादौ तथा व्यवहाराभावात्
 जपाकुसुमादौ स्फटिकादिविशेषणत्वव्यवहाराभावाच्च । तथा
 च विशेषणोपाध्योर्भेदावश्यभावे सति विशेषणत्वाभिमतनैत्या-
 देरलक्ष्यत्वात् अत्रातिव्याप्तिवारणं युक्तमेव । काकवत् गृहं प्रविशे-
 त्यत्र प्रवेशरूपकार्यान्वयकाले यदि दैवयोगादुपलक्षणभूत
 काकस्यान्यत्र गमनं काकान्तरस्य तद्गृहे आगमनं तद-
 तत्रागतकाकस्य पूर्वं स्थितकाकवत् व्यावर्त्तकत्वं नास्ति । तत्र
 च तत्रागतकाके प्रवेशानन्वयिनि विद्यमाने उपाधित्वरहि-
 अतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यन्तम् उक्तस्थल एव उपलक्षणं
 भूतकाके अतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । न च यत्र उपलक्षणं
 भूतकाकस्यैव कार्यकालेऽपि दैवादिद्यमानत्वं तत्रोपलक्षणं
 काके कृतं लक्षणमस्तीत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । कार्यका-
 नियमेन विद्यमानत्वस्य विवक्षितत्वात् । ननु एव

ननु उक्तरूपस्य साक्षिणश्चैतन्यमात्रावरकेण
अज्ञानेन आवरणमवर्जनीयमिति कथम् आहतेन
अविद्याहङ्कारादिभानमिति चेत् राहुवत्
अविद्या स्वाहतप्रकाशप्रकाशेति केचित् ।

लोहितस्फटिकमानयेत्यत्र क्वचित् वाक्यश्रवणकाले सत
एव जपाकुसुमस्य स्फटिकानयनकाले देवादविद्यमानत्व-
सम्भवात् जपाकुसुमस्यापि कार्यकाले विद्यमानत्वनियमो
नास्तीति चेत् तर्हि इदं लक्षणं श्रोत्रत्वोपाधिकर्णशष्कुल्या-
मन्तःकरणादौ च विवक्षितमस्तु जपाकुसुमस्यान्यस्य
वा तत्तत्त्वस्य स्वनिष्ठधर्मासञ्जकत्वरूपं प्रसिद्धमेव उपाधि-
त्वमस्तु न चाननुगमः स्वनिष्ठेत्यादिलक्षणोपाधित्वस्य
प्रसिद्धोपाधौ कर्णबलये विष्वप्रतिविष्वपक्षे दर्पणादौ स्वोप-
हितविष्वमुखे स्वधर्मानासञ्जके च बाधितत्वेन तत्संग्राहक-
लक्षणान्तरकरणस्य आवश्यकतया तस्यादोषत्वादनुगतलक्षण-
सम्भवे हि तस्य दोषत्वं प्रसिद्धम् । तथाच प्रकृते अन्तःकरणस्य
उभयविधोपाधित्वसम्भवात्कार्यानन्वयित्वे सतीत्यादिलक्षणानु-
रोधेन अन्तःकरणोपहितो जीवः साक्षीत्वपगमे साक्षित्वं
जोवचैतन्यमात्रनिष्ठं पर्यवस्यति जोवचैतन्यमात्रन्तु उदासीन-
मेवेति नोपहितस्य साक्षित्वानुपपत्तिर्न वा प्रमादसाक्षिणोः
साङ्कर्यमिति संक्षेपः ।

अविद्याहङ्कारादीनां पूर्वोक्तं साक्षिभास्यत्वमाक्षिपति
ननु इति चैतन्यमात्रेति । कृतञ्चैतन्यावरकेष्वेत्यर्थः । कथ-
मिति । न च साक्षिगोचरापरोक्षहृत्वा तदावरणनिवृत्तौ

वस्तुतोऽविद्यान्तःकरणतद्वर्मावभासकं साक्षि-
चैतन्यं विहायैव अज्ञानं चैतन्यम् आवृणोतीति
अनुभवानुसारेण कल्पेनान्न कश्चित् दोषः ।
अत एव सर्वदा तेषाम् अनावृतप्रकाशसंसर्गात्
अज्ञानविपरीतज्ञानसंशयागोचरत्वम् ।

निवृत्तावरणेन साक्षिणा अविद्यादिभानं सम्भवतीति
वाच्यम् । तेषां केवलसाक्षिभाससिद्धान्तविरोधप्रसङ्गात्
मनसा करणत्वस्य निरशित्यमाणतया साक्षिचैतन्यगोचरा-
परोक्षवृत्त्यसम्भवाच्च । अहङ्कारादीनां स्वसत्ताकाले तत्त्व-
त्ताप्रकारकसंशयाद्यभावेन सदा तेषां संशयादिनिवृत्तिप्रयो-
जकतया सदा प्रकाशसंसर्गे वक्तव्ये सति कादाचित्कवृत्त्या तेषां
सदा भानासम्भवाच्च सदा साक्षिगोचरवृत्तिसन्तत्युपगमे
युगपद्वृत्तिहयानभ्युपगमेन वाङ्मयटादिप्रतीत्युच्छेदप्रसङ्गाच्च
तस्मात् साक्षिमात्रभास्यत्वमविद्याहङ्कारादीनां वक्तव्यं तच्च
न सम्भवति तस्यावृतत्वात् । न च साक्षिचैतन्यं विहायान्य-
देव चैतन्यमावृतमिति वाच्यम् । अज्ञानस्य चैतन्यमात्रावरक-
त्वादित्यथा साक्षिचैतन्यादन्यचेतन्येऽप्यावरणाभावप्रसङ्गादित्या-
क्षेपाभिप्रायः ।

आवृतस्यापि साक्षिणो विद्याप्रकाशकत्वं दृष्टान्तेन दर्श-
यन् परिहरति राहुवदिति । राहुणा सर्वात्मना वृतस्य
चन्द्रमण्डलादेः स्वावरकराहुमात्रप्रकाशकत्वेऽपि तदतिरिक्त-
प्रकाशकत्वाददर्शनादत्राप्यावृतस्य साक्षिणः कैश्चित्दविद्या-
मात्रावभासकत्वं स्यात् नाहङ्कारादिभासकत्वमित्यस्वरसादाह
वस्तुत इति अनुभवानुसारेणेति । अहङ्कारादिषु उक्तरीत्या कादा-

प्रथमपरिच्छेदे साक्षिणोऽज्ञानावृतत्वसाधनम् । २५९

साक्षिचैतन्यस्य अनावृतत्वे तत्स्वरूपभूतस्य
आनन्दस्यापि प्रकाशापत्तिरिति चेत् न दृष्टापत्तेः ।
आनन्दरूपप्रकाशप्रयुक्तस्य आत्मनि निरुपाधिक-
प्रेम्णो दर्शनात् भासत एव परमप्रेमास्पदत्वल-
क्षणं सुखमिति विवरणाच्च ॥

चित्कज्ञानासम्भवेऽपि सदा प्रकाशसंसर्गफलस्य संशयनिवृ-
त्त्यादेः सत्त्वानुसारिणेत्यर्थः ।

अनुभवफलमेवोपदर्शयति अतएवेति । अज्ञानस्य
साक्षिचैतन्यं विहायैव आवरकत्वस्वभावकल्पनादेवेत्यर्थः ।
अगोचरत्वमिति । ननु अविद्याया भावरूपत्वादौ अह-
ङ्कारस्यानात्मत्वादौ सुखदुःखादिवृत्तानामनात्मधर्मत्वादावज्ञान-
विपरीतज्ञानसंशयानां सत्त्वेन तेषां सदा संशयाद्यगोचरत्वम-
सिद्धमिति चेत् न । अविद्यादिसत्त्वकाले कदाचिदप्यविद्यादि-
सत्त्वप्रकारकाज्ञानाद्यभावस्य विवाचितत्वात्तथा च तद्वतवि-
शेषगोचराज्ञानविपरीतज्ञानादेरभ्युपगमेऽपि न दोष इति
भावः ।

शङ्कते साक्षिचैतन्यस्येति । नन्विष्टापत्तेरिति वक्तुं न शक्यते
संसारदशायां स्वरूपानन्दप्रकाशप्रयुक्तकार्यादर्शनादित्यत आह
आनन्दरूपेति । लेके हि तस्य तस्यानुभूयमाने आनन्दे प्रीतिरनु-
भवसिद्धा तथा च प्रीतेः प्रकाशमानानन्दविषयकत्वे सिद्धे प्राणि-
मात्रस्य स्वस्वात्मनि दुःखदशायामपि प्रीतिदर्शनादात्मगोचर-
प्रीतेरपि प्रकाशमानात्मानन्दविषयकत्वं सिध्यति पुत्रादिगोचर-
प्रातिः तावदौपाधिकी उपाधिश्च आत्मसुखाभिव्यक्तिसाधन-
मुपाधित्वव्यतिरेकदशायां तेषु प्रीतिरदर्शनादात्मनि तु प्रीति-

अथ साच्यानन्दस्य अनाहतत्वनिर्दिष्टम् ।

स्यादेतत् कूटानीमपि आनन्दप्रकाशे मुक्ति-
संसारयोरविशेषप्रसङ्गः ।

ननु कल्पितभेदस्य साच्यानन्दस्य प्रकाशे-

निरुपाधिकौ पुत्रादिष्विवात्मनि प्रीतेरन्यार्थत्वाभावात् । तथा च
श्रुतिरात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति तथा तदेतत् प्रेयः
पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरमिति । अन्त-
रतरमित्यनेन सर्वान्तरमुच्यते तथा च यत् सर्वान्तरमात्मचैतन्यं
तदेतत् अपरोक्षं प्रीतिविषयत्वेन सम्भावितात् पुत्रादेः सर्व-
स्मादतिशयेन प्रियमिति द्वितीयश्रुत्यर्थः । तथा च आत्मानन्दो
यदि प्रकाशेत तदा आत्मनि श्रुत्यनुभवसिद्धा निरुपाधिकप्रीतिर्न
स्यात् । प्रीतेः प्रकाशमानानन्दविषयकत्वनियमादतः साच्या-
नन्दप्रकाशापादने दृष्टापत्याभिधानं युक्तमेव ।

उक्तार्थं वृद्धसम्प्रतिमप्याह भासत एवेति । परमप्रेमविष-
यत्वं परमप्रेमास्यदत्वं तल्लक्षणं यस्य सुखस्य तत्तथा सुखं
भासत एव परमप्रेमास्यदत्वादन्वयात् तत् न स्यादित्येवकारा-
भिप्रायः ।

तच्च सुखं साक्षिचैतन्याभिन्नमिति स्वरूपानन्दप्रकाशे
सम्प्रतिर्भवत्येव संसारदशायां स्वरूपानन्दस्फुरणाभ्युपगमे बाध-
कमाशङ्कते स्यादेतदित्यादिना ।

तस्मात् साच्यानन्दस्य अनाहतत्वकल्पनमयुक्तमित्यनेन
सिद्धान्ती विशेषं शङ्कते ।

ननु इति । अविद्यायामानन्दप्रतिविम्बः साच्यानन्दः

प्रथमपरिच्छेदे साध्यानन्दस्य अनादृतत्वनिरूपणम् । २६१

ऽपि अनवच्छिन्नस्य ब्रह्मानन्दस्य आदृतस्य संसार-
दशायाम् अप्रकाशेन विशेषोऽस्ति इति चेत् न ।

आनन्दे अनवच्छेदांशस्य अपुरुषार्थत्वात् आन-
न्दापरोक्षमात्रस्य च इदानीमपि सत्त्वात् ।

तस्य विस्वभूतानन्दाद्भेदः कल्पितस्तथा च संसारदशायामनादृतसाध्यभिन्नप्रतिविम्बानन्दप्रकाशेऽपि विस्वभूतब्रह्मानन्दो न प्रकाशते तथा प्रकाशमानोऽपि साध्यानन्दः प्रति शरीरं भिन्न एव प्रकाशते । नतु अनवच्छिन्न इति शेषोऽस्त्यर्थः । विस्वभूतब्रह्मानन्दाप्रकाशे हेतुरादृतस्येति । अत्र यद्यपि मूलाज्ञानं शुद्धचिन्मात्राश्रयं तद्विषयकं नतु विस्वभूतेश्वरविषयकं तस्यानादृतत्वेऽपि जीवापेक्षया कल्पितभेदवत्त्वात् तस्य जीवं प्रत्यप्रकाशमानत्वं सम्भवति तथा मुक्तौ विस्वभूतब्रह्मानन्दस्फुरणमपि मिद्धं मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्प्रयुक्तप्रतिविस्वभावस्येव विस्वभावस्यापि निवृत्त्यवश्यभावात् तथापि पूर्वपक्षमुख्यपिधानमात्रे मिद्धान्तनस्तात्पर्यमिति बोध्यम् ।

किमनवच्छिन्नानन्दस्फुरणं मोक्षे विशेषः आनन्दस्फुरणमात्रं वा उभयथापि विशेषो वक्तुं न शक्यते इत्याह पूर्ववादौ नेति । अवच्छेदो हि भेदः स च आत्मनि कल्पितस्तथावच्छेदाभावः ।

यद्यानन्दादतिरिक्तस्तदा दोषमाह अनवच्छेदांशस्येति ।

यद्यानन्द एव कल्पितो भावस्याधिष्ठानात्मकत्वात् तदा अस्य द्वितीयप्रकारे एवान्तर्भाव इति मत्वा तं प्रकारं दूषयति आनन्दापरोक्षमात्रस्य चेति । तथा च न मुक्तिसंसारयोर्विशेष इति भावः ।

ननु अवच्छिन्नमाद्यानन्दः सातिशयः सुषुप्ति-
माधारणात् अनतिस्पष्टात् ततो वैषयिकानन्देषु
अतिशयानुभवात् ।

अनवच्छिन्नो ब्रह्मानन्दस्तु निरतिशयः आन-
न्दबल्लां मानुषा-नन्दाद्युत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षो-
पवर्णनस्य ब्रह्मानन्दे समापनादिति चेत् न ।

मिहान्ती प्रकारान्तरेण विशेषमाशङ्कते । ननु अवच्छिन्न इति ।
अतिशयोरनवच्छिन्नत्वेन न प्रकाशमानः साध्यानन्दः सातिशयः
उत्कर्षापकर्षातिशयवानित्यर्थः ।

साध्यानन्दस्यातिगम्यत्वे हेतुमाह सुषुप्तिमाधारणादिति ।
स्पष्टता उत्कर्षः अतिस्पष्टता अत्युत्कर्षः सुषुप्तिकाले प्रकाश-
मानोऽपि साध्यानन्दः स्पष्ट एव इतरथा तस्य सुखम-
त्वाप्तमिति परामर्शनीयत्वाभावप्रसङ्गात् । लोके हि य आनन्दः
स्पष्टमनुभूतः स एव पुनः परामर्शयोग्यो नानुभूतानन्दमात्र-
मिति प्रसिद्धम् । तथा च ततः साध्यानन्दात् सुषुप्तावतिस्पष्ट-
नारहितात् स्रक्चन्दनादिविषयप्रयुक्तानन्देषु उत्कर्षविशेषानु-
भवादित्यर्थः ।

अनवच्छिन्न इति । कल्पितावच्छेदाभावात्मा ब्रह्मानन्दो
मुक्तिकाले प्रकाशमानोऽतिशयसामान्यरहित एव इत्यन्त-
रर्थः । मुक्ती ब्रह्मानन्द एकरूपेण पूर्णतया च प्रकाशते
इदानीं तादृशब्रह्मानन्दप्रकाशो नास्ति किन्तु उत्कर्षापकर्षो-
पेतानन्दप्रकाश एवास्ति अतः स्वरूपानन्दस्फुरणेऽपि तत्तदुत्-
कृष्टानन्दाभिलाषारूपपिगाचीग्रस्ततया कस्यापि निवृत्ति-
र्नास्तीति संसारमोक्षयोर्विशेष इति भावः ।

प्रथमपरिच्छेदे साध्यानन्दस्य अनादृतत्वनिरूपणम् । २६३

सिद्धान्ते साध्यानन्दविषयानन्दब्रह्मानन्दानां
वस्तुत एकत्वेन उत्कर्षापकर्षासम्भवात् ।

मानुषानन्दादीनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षं श्रुति-
वदति इति चेत् को वा ब्रूते श्रुतिर्न वदति
इति किन्तु अद्वैतवादे तदुपपादनम् अशक्य-
मित्युच्यते ।

अविद्याप्रतिबिम्बरूपसाध्यानन्दस्य लोके विषयानन्दत्वेन
गृहीतस्य सातिशयत्वे ब्रह्मानन्दस्यैकरूपत्वे च श्रुतिं प्रमाणयति
आनन्दवत्त्वमिति । मानुषानन्दः सार्वभौमानन्दः स च शत-
गुणितः सन् मनुष्यगन्धर्वानन्दो भवति सोऽपि शतगुणितः सन्
देवगन्धर्वानन्दो भवति एवमेव पितृानन्दादिषु स एको ब्रह्मण
आनन्द इत्युक्तहिरण्यगर्भानन्दान्तेषु उत्कर्षापकर्षयोरुपवर्णनं
योजनीयम् ।

समापनादिति । स यश्चासावादित्ये स एक इति वाक्येन
इति शेषः । पुरुषो मनुष्यः आद्यचकारस्तियेगादिसंग्रहार्थः ।
आदित्यपदं मण्डलाभिमानिदेवतापरं द्वितीयचकारस्तदितर-
सकलदेवतासंग्रहार्थः । तथा च देवमनुष्यतिर्यक्तु सर्वत्र
विद्यमानो ब्रह्मानन्द एक एकरूप एव न तु साध्यानन्दवत्
सातिशय इति श्रुत्यर्थः ।

साध्यानन्दविषयानन्दब्रह्मानन्दानां सति भेदे उक्तरीत्या
सुक्तिसंसारयोर्विशेषो वक्तुं शक्यते स एव तवासिद्ध इति पूर्व-
वादी दूषयति ० नेति असम्भवादिति उत्कर्षापकर्षयोरजाति-
विशेषरूपयोरैकस्यां व्यक्तावसम्भवादित्यर्थः ।

ननु आनन्दव्यक्तेर्वस्तुगत्या एकत्वेऽपि कल्पितभेदवत्यां तस्या-

ननु एकस्यैव सौरालोकस्य करतलस्फटि-
कदर्पणादाभिव्यञ्जकविशेषोपधानेन अभिव्यक्ति-
तारतम्यदर्शनात् एकत्वेऽपि आनन्दस्य अभि-
व्यञ्जकमुखवृत्तिभेदोपधानेन अभिव्यक्तितारत-
म्यरूपम् उत्कर्षापकर्षवत्त्वं युक्तमिति चेत् न ।
दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः ।

मुत्कर्षादिः सम्भवतीत्यभिमन्विमान् सिद्धान्ती शङ्कते मानुषा-
नन्दादीनामिति । अनुभवानुसारिश्रुतिसिद्धानन्दोत्कर्षादेरप-
लापकरणमयुक्तं पूर्ववादिन इत्यर्थः ।

अभिसन्धिर्माविद्धानिव पूर्ववादी दूषयति को वेति ।
का तर्ह्यनुपपत्तिरिति सिद्धान्ती शङ्कते किन्त्विति तामाह
अद्वैतवाद इति । आनन्दैकत्वमत इत्यर्थः ।

अशक्यमिति । औपाधिकभेदेनापि तदुपादानमशक्य-
मनुरूपदृष्टान्ताभावादिति पूर्ववादिनोऽपि अभिसन्धिः एकस्या-
मपि आनन्दव्यक्तौ औपाधिकभेदेन श्रुत्यनुभवसिद्धानन्दोत्कर्-
षादिरूपपादनं कर्तुं शक्यमिति स्वाभिसन्धिसुद्धाटयन् सिद्धान्ती
शङ्कते ।

ननु एकस्यैवेति । आलोकस्य करतलादिसम्बन्धरहितस्य
याभिव्यक्तिस्तदपेक्षया करतले ईषदधिकाभिव्यक्तिस्तदपेक्षया
स्फटिके अधिकाभिव्यक्तिस्तदपेक्षयाप्यधिका दर्पणादौ अभि-
व्यक्तिरनुभवसिद्धा तद्वलात् कृतेऽपि स्वरूपानन्दव्यञ्जकवृत्ति-
तारतम्ये न तत्तत् दृष्ट्युपहितसाध्यानन्दे उत्कर्षादिकमुपपद्यत
इत्यर्थः ।

यद्यालोक एकव्यक्तिक एकरूपश्च स्वतो भवेत् तदा तथा

प्रथमपरिच्छेदे साङ्ख्यानन्दस्य अनाद्यतत्वनिरूपणम् । २६५

सर्वतः प्रसृमरस्य सौरालोकस्य गमने विना
करतलादिसम्बन्धमस्पृष्टं प्रकाशमानस्य निम्नतले
प्रसृमरस्य जलस्येव करतलसम्बन्धेन गतिप्रति-
हतौ बहुलीभावात् अधिकप्रकाशः भास्वर-
दर्पणादिसम्बन्धेन गतिप्रतिहतौ बहुलीभा-
वात् तदीयदीप्तिसंवलनाच्च ततोऽपि अधिकप्रकाश
इति तत्र अभिव्यञ्जकोपाधिकाभिव्यक्तितार-
तम्यानभ्युपगमात् ।

दृष्टान्तसम्प्रतिपत्तौ च गगनप्रसृतसौरालो-
कवत् अनवच्छिन्नानन्दस्य अस्पृष्टता करतला-

विधस्वरूपानन्दस्य दृष्टान्तो भवेन्न त्वालोकस्यैकव्यक्तित्वमस्ति
तस्य नानाकिरणसमूहरूपत्वात् नाप्येकरूपत्वं तस्यास्ति
तत्र तत्र सौरकिरणानामल्पत्वबाहुल्यरूपनानारूपत्वावगमा-
दिति पूर्ववादी स्वाभिसन्धिमुद्घाटयत् दूषयति नेति । असम्प्रति-
पत्तेरिति ममासम्मतत्वादित्यर्थः ।

प्रसृमरस्येति गमनशैलस्य इत्यर्थः ।

गतिप्रतिहताविति सूर्यकिरणानां गतिप्रतिबन्धे सति
इत्यर्थः । अतएव यत्र भूभागे करतलादिकृतप्रबिम्बवशात्
सूर्यकिरणा न प्रसरन्ति तत्र तमोरूपा च्छाया दृश्यते आलो-
कस्य गतिप्रतिहत्या बहुलीभावे दृष्टान्तमाह निम्नतले इति
या निम्नतले प्रसृमरस्य जलस्य करतलसम्बन्धेन गतिप्रति-
पत्तौ जलस्य बहुलीभावस्तथेत्यर्थः ।

यवच्छिन्नसौरालोकवत् सुखवृत्त्यवच्छिन्नान-
न्दस्य अधिकाभिव्यक्तिरिति मुक्तितः संसारस्यैव
अभ्यर्हितत्वापत्तेश्च ।

एतेन संसारदशायां प्रकाशमानोऽपि आनन्दो
मिथ्याज्ञानतत्संस्कारविक्षिप्ततया तीव्रवायुवि-
क्षिप्तदीपप्रभादत् न स्पष्टं प्रकाशते मुक्तौ तदभा-
वात् यथावत् अवभासते इत्यपि निरस्तम् ।

अधिकेति । करतलादिसम्बन्धरहितगगने य आलोकस्य
स्फुटः प्रकाशस्तदपेक्षया अधिक इत्यर्थः । तदीयदीप्तिसंवल-
नादिति । दर्पणादेर्या दीप्तिः प्रभा तया मिथ्यानादित्यर्थः ।
ततोऽपि इति करतलगतप्रकाशादपौत्यर्थः । तत्रेति ।
एकरूपस्य आलोकस्य उपाधिगततारतम्यकृताभिव्यक्ति-
तारतम्यासंप्रतिपत्तेर्न तस्य दृष्टान्तत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।

उक्तदृष्टान्ताङ्गीकारे सिद्धान्तिनो बाधकमप्याह दृष्टान्त-
सम्प्रतिपत्तौ चेति मुक्तित इति । तथा च सिद्धान्ते मुक्तिसुद्दिश्य
तत्साधनेषु कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गचोद्ये समाधानप्रकारविशेषोऽपि
वक्ष्यमाणहेतुना निरस्त इत्याह पूर्ववादी एतेनेति । अनात्मनि
देहादौ आत्मत्वज्ञानं वस्तुत आत्मसम्बन्धशून्ये देहादौ आत्मीय-
त्वमज्ञानं च मिथ्याज्ञानं तच्च जाग्रदादिकाले स्वरूपानन्दस्य
प्रकाशमानस्यापि विक्षेपकमसृष्टतापादकं मिथ्याज्ञानजन्य-
संस्कारस्य सुषुप्तौ प्रकाशमानस्यापि आनन्दस्य विक्षेपकः पुन-
र्षार्थत्वविघटकः पुनर्भोगप्रदकर्मविशेषोद्बोधितामिथ्याज्ञान-

प्रथमपरिच्छेदे साध्यानन्दस्य अनादृतत्वनिरूपणम् । २६७

निर्विशेषस्वरूपानन्दे प्रकाशमाने तत्र
विक्षेपदोषात् अप्रकाशमानस्य मुक्त्यन्वयिनो-
ऽतिशयस्य असम्भवात् । तस्मात् साध्यानन्दस्य
अनादृतत्वकल्पनमयुक्तम् ।

अत्र आहुरद्वैतविद्याचार्याः । यथा अत्युत्कृष्टस्य
एकस्य एव धवलरूपस्य मालिन्यतारतम्ययुक्तेषु
अनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सति उपाधिमा-

संस्कारवशादेव हि सर्वे जन्तुः सौषुप्तमानन्दानुभवं परित्यजति
ततश्च सौषुप्तानन्दप्रकाशस्याध्रुवस्य मुमुक्षुभिलषितत्वाभावाद-
पुरुषार्थत्वमिति भावः ।

दृष्टान्ते प्रभायाः सावयवत्वात् तीव्रवायुना केषाञ्चिदवय-
वानां नाशरूपाद्वा प्रभारूपगतभास्वरत्नस्य तेन प्रतिबन्धरूपात्
वा विक्षेपात् प्रकाशमानायामपि दीपप्रभायामस्यष्टप्रकाशता
उपपद्यते अवयवगुणादिविशेषरहितस्य ब्रह्मानन्दस्य तु न
तथा विशेष उपपद्यते इत्याह निर्विशेषेति । प्रकाशमान
इति सति सप्तमौ तत्रेत्यधिकरणसप्तमौ मुक्त्यन्वयिन इति
मुक्तिदशायां प्रकाशमानस्येत्यर्थः । अतिशयस्येति दृष्टान्त
श्चावयवरूपस्य जातिविशेषरूपस्य चेत्यर्थः ।

तस्मादिति मुक्तिसंसारयोः अविशेषप्रसङ्गादित्यर्थः ।

स्यादेतदित्यादिना प्राप्तं पूर्वपक्षं निराकरोति अत्राहु-
रित्यादिना । एकस्य एकरूपस्य स्वरूपानन्दस्याभिध्यक्तितार-
तम्येऽनुरूपं दृष्टान्तं वदन् स्वरूपानन्दे न्युत्यनुभवसिद्धं तार-

लिन्यतारतम्यात् तत्र तत्र प्रतिविम्बे धावल्या-
पकर्षः तारतम्येन अध्यस्यते एवं वस्तुतो निरति-
शयस्य एकस्य एव स्वरूपानन्दस्य अन्तःकरणाप्रति-
विम्बिततया साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसम्प-
त्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्क-प्रयुक्तसत्त्वोत्कर्षापक-
र्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तमुखरूपान्तःकरणावृत्तिप्रति-
विम्बिततया विषयानन्दभावे च तमोगुणरूपो-
पाधिमालिन्यतारतम्यदोषात् अपकर्षः तारतम्येन

तस्यशब्दोक्तमुत्कर्षापकर्षवत्त्वमुपपादयति यथेति अत्युत्-
कृष्टस्येति । धवलरूपाणां मध्ये सर्वोत्तमस्य इत्यर्थः ।
एकस्येति अनेन वक्ष्यमाणो उत्कर्षापकर्षौ तत्र स्वतो नष्ट
इति सूचितम् ।

तत्र तत्र प्रतिविम्बे इत्येतानि पदानि समानाधिकरणानि
धावल्यापकर्ष इति ईष्यमलिनदर्पणप्रतिविम्बे अपकर्षोऽध्यस्यते
ततः मध्यमविधमलिनदर्पणप्रतिविम्बे च तदपेक्षया अधिकोऽप-
कर्षोऽध्यस्यते अत्यन्तमलिनदर्पणप्रतिविम्बे च अत्यन्तापकर्षोऽ-
ध्यस्यते ततश्च तादृशदर्पणेषु प्रतिविम्बितं धवलरूपं तारतम्येन
अभिव्यज्यते वस्तुत एकरूपमपि स्वरूपेण प्रकाशमानमपि
इत्यर्थः । अन्तःकरणेति सुषुप्तावस्थाःकरणं सूक्ष्मरूपेण तिष्ठ-
तीति साक्ष्यानन्दस्य सुषुप्तिसाधारण्यं बोध्यम् । मतान्तरे
त्वविद्यायां प्रतिविम्बिततया साक्ष्यानन्दभावो दृष्टव्यः । आन-
न्दभाव इति प्राप्ते सति इति शेषः । सम्पत्तिः परिणाम-
फलजननौमुख्यमिति यावत् प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनो व

प्रथमपरिच्छेदे साध्यानन्दस्य अनाहतत्वनिरूपणम् । २६८

अध्यस्यत इति संसारदशायां प्रकाशमानेऽपि
आनन्देऽध्यस्तापकर्षतारतम्येन सातिशयत्वात्
अदृष्टिः विद्योदये निखिलापकर्षाध्यासनिवृत्ते-
रारोपितसातिशयत्वापायात् कृतकृत्यतेति विशे-
षोपपत्तेर्निरुपाधिकप्रेमगोचरतया प्रकाशमानः
साध्यानन्दोऽनाहत एवेति ॥

अन्ये तु प्रकाशमानोऽपि आनन्दो नास्ति
न प्रकाशत इति आवरणानुभवादाहत एव ।

विश्वविशेषसम्यक्ः तत्प्रयुक्तौ यौ सत्त्वस्योत्कर्षापकर्षौ तद्रूपं
यच्छुद्धितारतम्यं तदयुक्तासु सुखरूपास्वन्तःकरणवृत्तिषु प्रति-
विम्बिततया विषयानन्दभावे च प्राप्ते सति इत्यर्थः । वृत्तीनां
स्वरूपसुखव्यञ्जकतया सुखरूपत्वमुक्तम् एतदुक्तं भवति पूर्व-
जन्मसुसम्पादितपुण्यकर्मपरिपाकवशात् अन्तःकरणस्य सक्-
चन्दनादिरूपविषयविशेषगोचरवृत्तिद्वारा विषयविशेषैः सह
सम्बन्धे सति तद्वतसत्त्वगुणस्य उत्कृष्टविषयसम्बन्धादुत्कर्षो
भवति । निकृष्टविषयसम्बन्धान्निष्कर्षो भवति ततश्च अन्तःकर-
णगतसत्त्वांशपरिणामरूपाः वृत्तयः स्वरूपानन्दगोचरा जायन्ते ।
जायमानाश्च ता अप्युत्कर्षापकर्षोपेता एव जायन्ते । तासु
आनन्दप्रतिविम्बो विषयानन्द उच्यते इति ।

ननु स्वरूपानन्दगोचरसत्त्ववृत्तिगतापकर्षवशात् प्रति-
विम्बरूपे विषयानन्दे अपकर्षाध्यासो घक्तव्यः मलिनद्रव्य-
क्षतदर्पणोपाधिनिष्ठापकर्षवशात् तत्प्रतिविम्बे अपकर्षाध्या-
सदर्शनात् तथा च स्वरूपानन्दगोचरासु वृत्तिषु सत्त्वगुणप-

एकस्मिन्नपि साक्षिणि अविद्याकल्पितरूपभेद-
सम्भवेन चैतन्यरूपेण अनावरणस्य आनन्दरूपेण
आवरणस्य च अविरोधात् ।

रिणामभूतासु अपकर्षप्रयोजकं मलिनद्रव्यं किञ्चिदवश्यं
वक्तव्यं साक्षाद्वर्णनसंयुक्तस्यैव मलिनद्रव्यस्य दर्पणे अपकर्षा-
धायकत्वदर्शनादित्यत आह तमोगुणरूपेति । अन्तः-
करणस्य सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वात् तद्भूतिषु अपि तमोगुण-
रूपोपाधिरनुवर्तते तत्कृतो यो मालिन्यतारतम्यदोषापकर्ष-
तारतम्यात्मको वृत्तिगतदोष इति यावत् तस्माद्दोषादपकर्षः
सत्त्ववृत्तिप्रतिबिम्बरूपे विषयानन्देऽध्यस्यत इत्यर्थः । पूर्वं
विषयसम्पर्कः सुखरूपवृत्तिकारणत्वेन निर्दिष्टः तत्र विषयविशे-
षेति विशेषपदं विषयगतोत्कर्षतारतम्यपरं तत् तारतम्यं च
सुखरूपवृत्तिगतोत्कर्षतारतम्यप्रयोजकत्वेन निर्दिष्टम् इह तु
सुखरूपवृत्तिषु एवापकर्षप्रयोजकतया अपकर्षतारतम्यप्रयोजक-
तया च तारतम्योपेततमोगुणात्मकं मलिनद्रव्यं निर्दिष्टमिति
विभागी बोध्यः ।

ततः किं तत्राह इति संसारदशायामिति प्रकाशमाने-
ऽपि आनन्दे यदध्यस्तमपकर्षतारतम्यं तेन सातिशयत्वात्
विषयानन्दस्य इत्यर्थः । तथा च निष्कष्टमानन्दमनुभवतः उत्-
कृष्टानन्दद्वय्याभिभूतस्य तत्सम्पादनाय प्रयतमानस्य तस्मा-
धनत्वभ्रान्त्या कदाचित् दुःखसाधनेष्वपि प्रवर्तमानस्य देव-
मनुष्यतिर्यग्गादियोन्यापत्तिलक्षणे भवत्यनर्थ इति नास्ति
निवृत्तिरित्यर्थः । निवृत्तेरिति मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्या-
पाधिनिवृत्त्या तत्कृतापकर्षादध्यासनिवृत्तेरित्यर्थः । कृतः

प्रथमपरिच्छेदे साध्यानन्दस्य अनाहतत्वनिरूपणम् । २७१

स्वरूपप्रकाशस्य आवरणानिवर्त्तकतया प्रका-
शमाने आवरणस्य अविरोधाच्च ।

कृत्यतेति कृत्यं कर्त्तव्यजातं कृतं येन सः कृतकृत्यः तस्य
भावस्तत्ता पुरुषस्य हि विद्योदयात् पूर्वदुःखनिवृत्तये सुखा-
वाप्तये च बहुकर्त्तव्यजातमासौ द्विद्योदये तु दुःखमात्रस्य निवृ-
त्तत्वादत्युक्तवृद्धवत्तत्त्वस्य निर्मलदर्पण इव निरतिशयस्व-
रूपानन्दभानाच्च तन्निवृत्तये तत्प्राप्तये वा न किञ्चित्कर्त्तव्य-
मस्तीतिभावः । तदाह भगवान् श्रीकृष्णः एतत् बुद्ध्वा बुद्धिमान्
स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेति एतन्निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्माप-
रोक्षतया बुद्ध्वा बुद्धिमान् भवति कृतकृत्यश्च भवति पाण्ड-
तोऽपि भवति हे भारत ! अजुन ! यतस्तत्त्वज्ञानं विना पाण्डि-
त्यादिकं न लभ्यते तस्मात्तदेव सम्पादय अन्यत्सर्वं परित्यजेति
भावः । विशेषोपपत्तेरिति मुक्तिसंसारयोरिति शेषः ।

ननु ब्रह्मानन्दवत्साध्यानन्दोऽपि आहतोऽस्तु तथा च मुक्ति-
संसारयोर्विशेषः सुवच इति न इत्याह निरुपाधिकेति एवम्भूतः
प्रेमास्वरूपानन्दावरणसत्त्वेन सम्भवति लोके च प्रकाशमान-
सुख एव प्रीतेरनुभवसिद्धत्वादिति भावः । साच्चैतन्यस्य
अनाहतत्वे तदभिन्नस्य आनन्दस्याप्यनाहतत्वापत्त्या मुक्तिसंसा-
रयोरविशेषप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षे प्राप्ते स्वरूपानन्दस्य अनाह-
तत्वेऽपि तयोर्विशेषः सम्भवतीति सिद्धान्तो दर्शितः ।

इदानीं तस्य आहतत्वमुपेत्येव विशेषं मुक्तिसंसारयोर्वेदन्
सिद्धान्तं दर्शयति अन्येत्येति वेदान्तप्रतिपाद्यस्वरूपानन्दो मे
नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारदर्शनात्तद्वैतभूतमावरणं ताव-
दस्येव संसारदशायां मुक्ती तु तदावरणनाशात् स्वरूपानन्द-

स्फुरणमस्तीति न तयोरविशेषप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्र प्रकाशमानोऽप्यानन्दः प्राप्त एवेति सम्बन्धः न त्वनावृतः तस्य अनावृतत्वे उक्तव्यवहारविरोधप्रसङ्गादित्येवकाराभिप्रायः । ननु एवमात्मनि सदा निरुपाधिकप्रेमा न स्यादनावृतस्वरूपानन्दस्फुरणस्य अभावात् वृत्तिकृतानन्दस्फुरणस्य च कादाचित्कत्वादिति चेत् न, फलबलेन प्राप्तस्यापि स्वरूपानन्दप्रकाशस्य निरुपाधिकप्रेमहेतुत्वकल्पनाङ्गामत एव परप्रेमास्यदत्वलक्षणं सुखमिति विवरणस्याप्यत्रैव तात्पर्योपपत्तेश्च अनेनैवाभिप्रायेण प्रकाशमानोऽपीत्युक्तमन्यथा प्रकाशमानत्वविशेषणस्य प्राप्तत्वकल्पने उपयोगाभावेन वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति बोध्यम् ।

साक्षिचैतन्याभिन्नस्य साक्ष्यानन्दस्य प्राप्तत्वे साक्षिचैतन्यमप्यावृतं स्यादेकत्र प्राप्तत्वानावृतत्वयोर्युगपत्विरोधादित्यत्र आह एकस्मिन्नपीति । यथा वस्तुत एकस्मिन्नेव चैतन्ये जीवेश्वरत्वाख्यौ रूपभेदौ कल्प्येते नाहमीश्वरः किन्तु संसारौति व्यवहारबलात्तथाहं सुखोत्यादि ज्ञानमानन्दो न भातोत्यादिरूपेणाहङ्काराद्यवभासकज्ञानस्य आनन्दान्नेदव्यवहारदर्शनात्तदनुरोधेन चित्तानन्दत्वाख्यौ रूपभेदावनादिसिद्धौ कल्प्येते यथा च एकस्मिन्नेव चैतन्ये जीवत्वावच्छेदेनाज्ञत्वादिकमीश्वरत्वावच्छेदेन तदभावश्च कल्प्यते तथैवानन्दत्वावच्छेदेन प्राप्तत्वे चित्त्वावच्छेदेनाहङ्काराद्यवभासकचैतन्ये तदभावश्च कल्प्यते फलबलादिति न विरोधः जीवत्वादेरिव चित्त्वादिरूपभेदस्याप्यविद्याकल्पितत्वाभ्युपगमाच्चाद्वैतविरोधश्च इत्यर्थः ।

ननु एकस्मिन् साक्षिणि रूपभेदेनावृतत्वतदभावयोर्विरोधाभावेऽप्यानन्दः प्रकाशमानोऽप्यावृत इति विरुद्धं प्रका-

प्रथमपरिच्छेदे साध्यानन्दस्य अनाहतत्वनिरूपणम् । २७३

त्वदुक्तमर्थं न जानामि इति प्रकाशमान
एव आवरणदर्शनात् ।

अस्य आवरणविरोधित्वादिति न इत्याह स्वरूपप्रकाशस्य
इति । आगन्तुकवृत्तिरूपप्रकाशस्य आवरणविरोधित्वकल्प-
नान्न स्वरूपप्रकाशस्तद्विरोधो तस्य आवरणसाधकत्वादित्यर्थः ।
ननु एवं प्रकाशमानोऽप्यानन्द आहत इति ग्रन्थे प्रकाश-
मानत्वविशेषणं स्वरूपप्रकाशस्य आवरणाविरोधित्वज्ञाप-
नार्थमिति तत्प्रयोजनसम्भवात् तद्विशेषणम् आत्मनि निरु-
पाधिकप्रेमसम्भवज्ञापनप्रयोजनकमिति यदुक्तं तन्न सम्भव-
तीति चेत्तर्हि विनिगमकाभावेन तद्विशेषणस्य उभय-
प्रयोजनकत्वमस्तु स्वरूपप्रकाशे आवरणाविरोधित्वस्य एव
आनन्दावरणपक्षे आनन्दरूपे आत्मनि निरुपाधिकप्रेम-
सम्भवस्याप्यवश्यं ज्ञापनीयत्वात् ।

स्वरूपप्रकाशस्यावरणाविरोधित्वे हेत्वन्तरमाह त्वदुक्तमिति
एवकारानन्तरमाप्तोक्तार्थ इति शेषः । श्रीकृष्ण एव वेदान्तवेद्यः
परमात्मा दुर्विज्ञेयोऽयम् अकृतात्मभिरित्याप्तोपदेशानन्तरं मन्दस्य
वाक्यार्थबोधो न भवति स च मन्दस्त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्य-
ज्ञानमनुभवतीति प्रसिद्धं लोके तत्र त्वदाक्यस्याप्ति-
कश्चिदर्थ इति जानामि आप्तवाक्यत्वात् विशेषन्तु न
जानामीति व्यवहारदर्शनादवगतो यस्त्वदाक्यार्थत्वलक्षणः
सामान्याकारः स एव विशेषावरकाज्ञानस्य विषयतया प्रकाशते
तथा च त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवे अज्ञानविशेषणतया
प्रकाशमान-सामान्याकारस्यावरणविषयत्वा-भावादावरणविष-
यस्य विशेषस्य प्रकाशमानत्वाभावात् प्रकाशमानस्याहतत्वेन
अयमनुभवः प्रमाणमिति शङ्कते न च तत्रेति ।

न च तत्र अनाहतसामान्याकारावच्छेदेन
विशेषावरणमेव अनुभूयत इति वाच्यम् । अन्या-
वरणस्य अन्यावच्छेदेन भानेऽतिप्रसङ्गात् ।

न च सामान्यविशेषभावो नियामक इति
न अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । व्याप्यव्यापकभावा-
तिरिक्तसामान्यविशेषभावाभावेन वज्रिं न
जानामि इति धूमावरकाज्ञानानुभवप्रसङ्गात् ।

अन्यावरकाज्ञानस्यान्यावच्छेदेन प्रकाशाभ्युपगमे चैत्रं न
जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्य विष्णुमित्तविषयकत्वप्रसङ्ग इति
दूषयति अन्यावरणस्येति । ननु त्वद्वाक्यार्थत्वलक्षण आकारस्ता-
वत् सामान्यरूपः आतोपदिष्टे श्रीकृष्ण इव त्वदुपदिष्टेषु श्रीकृष्ण-
प्रतिपक्ष्यपायेषु अपि त्वद्वाक्यार्थत्वस्य सत्त्वात् वेदान्तवेद्य-
त्वादिलक्षणाकारस्तु विशेषरूपः तस्य श्रीकृष्णस्वरूपमात्रवृत्ति-
त्वात् ।

तथा च विशेषावरकाज्ञानं सामान्याकारावच्छेदेन
प्रकाशते इत्युपगमेनातिप्रसङ्गः चैत्रत्वविष्णुमित्तत्वयोः सामा-
न्यविशेषभावाभावादिति शङ्कते न च सामान्येति । किं सामान्य-
विशेषभावः श्रीकृष्णमूर्तित्वविष्णुमूर्तित्वयोरिव व्याप्यव्यापक-
भावः तदतिरिक्तो वा ? न द्वितीयस्तत्स्थानिरूपणादित्याशयेनाह
व्याप्येति । आद्ये दोषमाह वज्रिमिति । तस्मात् अज्ञानानुभवे
अज्ञानविशेषणतया यद्वस्तु प्रकाशते तदेवावरणविषय इति
वक्तव्यम् । न च त्वदुक्तं न जानामीति ज्ञानस्य त्वदुक्तार्थ-
प्रकारकत्वे सत्यज्ञानविशेषकत्वेन त्वदुक्तार्थो विशेषणरूप एव

प्रथमपरिच्छेदे साध्यानन्दस्य अनाहतत्वनिरूपणम् । २७५

तस्माद् यदवच्छिन्नम् अज्ञानं प्रकाशते
तदेव आवृतामिति प्रकाशमानेऽपि अज्ञानं
युज्यते ।

अज्ञानं च यथा साक्ष्यं विहाय चैतन्यम्
आवृणोति एवम् आनन्दमपि तत्तत् सुख-
रूपवृत्तिकवलौकृतं विहायैव आवृणोति स एष
वैषयिकानन्दस्य आवरणाभिभवः ।

इत्युपगमे तद्वानस्य विशेषणज्ञानरूपकारणस्याभावात् तद्वि-
शिष्टाज्ञानानुभवो न स्यादिति वाच्यम् । अज्ञानानुभवस्य
नित्यसाक्षिरूपत्वोपगमेन तत्र विशेषणज्ञानानपेक्षणात् । न च
प्रकाशमानत्वमाहतत्वञ्च विरुद्धं प्रकाशस्यावरणविरोधित्वादिति
वाच्यम् ।

अस्य विरोधस्य प्रागेव परिहृतत्वादित्याशयेनोपसंह-
रति तस्मादिति । अन्यावरकाज्ञानस्यान्यावच्छिन्नतया
भागासम्भवादित्यर्थः । यदवच्छिन्नमिति येन वस्तुना विशे-
षितमित्यर्थः ।

ननु आनन्दस्याहतत्वे विषयसम्पर्कदशायां विशिष्टानन्द-
प्रकाशो न स्यादित्यत आह अज्ञानं चेति । ननु वृत्ते-
रावरणाभिभावकत्वोपगमादज्ञानस्य सुखवृत्तिविषयीकृतान-
न्दानावरकत्वमिति कथमुच्यते तत्राह स एष इति । सुखवृत्ति-
विषयत्वप्रयुक्तानावरकत्वस्य भाव एव वृत्तिकृतावरणाभिभव-
इत्यर्थः ।

स च आवरणाभिभवः प्रत्युषसमये वाह्याव-
रणाभिभववत् कारणविशेषप्रयुक्तवृत्तिविशेष-
वशात् तारतमभावेन भवति ।

अतः स्वरूपानन्दविषयानन्दयोः विषयान-
न्दानां च परस्परभेदसिद्धिरिति वदन्ति ।

सर्वथापि सार्द्धचित्तन्यस्य अनावृतत्वात् आव-
रणाभिभवार्थं वृत्तिमनोपत्यैव तेन अहङ्कारादि-
प्रकाशनामिति तुल्यमेव ।

ननु सुखरूपवृत्तेरकरूपत्वात् तत्कृतावरणाभिभवोऽपि
एकरूप एव स्यात् तथा च विषयसम्बन्धदशायामानन्दोऽपि
एकरूपतयैव प्रकाशेन न तु उत्कृष्टापक्वष्टरूपेणेति नैयाह
स चेति । यथाऽप्रत्युषसमये आलोकतारतम्येन वाह्यतमसस्धार-
तस्यप्रयुक्ताभिभवो भवति ततश्च तमसावृतानां पदार्थानां
तारतम्यभावप्रयुक्तं प्रकाशनं भवति एवं विषयविशेषरूप-
कारणविशेषप्रयुक्तो यो वृत्तिषु विशेषः उत्कर्षतारतम्यरूप-
स्तद्वशात् तारतम्यभावप्रयुक्त एव आवरणाभिभवो भवति
ततश्च आनन्दोऽपि तारतम्यभावप्रयुक्त एव प्रकाशते इत्यर्थः ।

एवमपि आनन्दस्यैकत्वाभ्युपगमात् तद्वेदप्रथा कथं सिध्यति
तदाह अत इति । वस्तुत एकस्मिन्नापि आनन्दे उपाधिप्रयुक्तभे-
दाभ्युपगमादित्यर्थः । तथा च विद्यया आवरणनिवृत्तौ सत्यां
प्रकाशमानानन्दः स्वरूपानन्दस्तदनिवृत्तिदायां वृत्तिसम्बन्धात्
प्रकाशमानानन्दो विषयानन्द इति स्वरूपानन्दविषयानन्द-
योर्भेदो ज्ञातव्यस्तथा वृत्तिभेदेन आनन्दभेदाभ्युपगमात् विष-
यानन्दानां परस्परं भेदप्रसिद्धिश्चावकल्पत इत्यर्थः ।

प्रथमपरिच्छेदे अहङ्काराद्यनुसन्धानोपपादनम् । २७७

अथ अहङ्काराद्यनुसन्धानोपपादनम् ।

ननु एवं कथम् अहङ्कारादीनाम् अनुसन्धानं ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपस्य संस्कारस्य ज्ञाने सति अयोगेन नित्येन साक्षिणा तदाधानासम्भवात् ।

अत्र केचिदाहुः । स्वसंसृष्टेन साक्षिणा सदा भास्यमानेऽहङ्कारस्तत्तद्घटादिविषयवृत्त्याकारपरिणतस्वावच्छिन्नेन अपि साक्षिणा

अहङ्कारादीनां केवलसाक्षिभास्यत्वं परमप्रकृते सिद्धमित्याशयेनाह सर्वथा अपि इति । स्वरूपानन्दस्यानावृतत्वपक्षे तस्यावृतत्वपक्षे च इत्यर्थः । तेनेति साक्षिचैतन्येन इत्यर्थः ।

ननु सिद्धान्ते संस्कारस्यानुभवनाशरूपत्वोपगमेन संस्कारार्थं साक्षिचैतन्यस्य अहङ्कारादिगोचरवृत्तापेक्षा अस्येवेति शङ्कते ननु एवमिति । अहङ्कारादि साक्षिणो वृत्तानपेक्षत्वे सति इत्यर्थः । अनुसन्धानं स्मृतिः तदाधानेति संस्कारोत्पादनेत्यर्थः । तदाधानासम्भवे हेतुमाह ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपस्येत्यादिना । ननु यदि साक्षिचैतन्यस्थितिदशायां तत्सूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारोत्पत्त्ययोगस्तर्हि तन्नाशदशायां तदुत्पत्तिरस्तु नेत्याह नित्येन इति ।

तथा च अहङ्काराद्यवच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्यानावृतत्वेन तदभिभवाद्यं वृत्त्यनपेक्षणेऽपि संस्कारार्थं तदपेक्षासत्त्वात् केवलसाक्षिभास्यत्वम् अहङ्कारादीनामिति सिद्धान्तव्याकोप इति भावः । अहङ्कारादिगोचरवृत्तिं विनैव संस्कारोपपत्तेर्न सिद्धान्तविरोध इति समाधत्ते अत्र केचिदादुरिति । स्वपदद्वय-

भास्यत इति तस्य अनित्यत्वात् सम्भवति संस्काराधानं घटादौ विषय इव ।

न हि स्वाकारवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणैव स्वगोचरसंस्काराधानमिति नियमोऽस्ति ।

तथा सति वृत्तिगोचरसंस्कारासम्भवेन वृत्तेरस्मरणप्रसङ्गात् । अनवस्थापत्त्या वृत्तिगोचरवृत्तान्तरस्य अनुव्यवसायनिरासेन निरस्तत्वात् ।

महङ्कारपरं स्वसंसृष्टेन इत्यादिना भास्यत इत्यन्तेन ग्रथेन अहङ्कारस्य यथा अहङ्कारावच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वं तथा घटपटादिविषयगोचरवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वमप्यस्तीति दर्शितं भवति ततः किं तत्राह तस्य इति । घटादिगोचरवृत्तावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्य अनित्यत्वात् तेन यथा घटादौ विषये संस्काराधानं सम्भवति तथा तेनैव वृत्तावच्छिन्नसाक्षिचैतन्येन अहङ्कारादावपि संस्काराधानं सम्भवतीति न अहङ्कारगोचरवृत्त्यपेक्षेति भावः ।

ननु अहङ्कारव्यतिरिक्तेषु घटादिषु सर्वत्र स्वाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनैव घटादिगोचरसंस्काराधानदर्शनात् स्वगोचरवृत्त्या एव स्वगोचरसंस्काराधानमिति नियमोऽवसीयते तथा च अहङ्कारमात्र एव कथमन्यगोचरवृत्त्या तदाधानमित्याशङ्क्याह न हीति ।

तथा नियमे मानाभावादप्रयोजकत्वाच्च इति भावः । नियमाभ्युपगमे बाधकमाह । तथा सतीति । ननु ज्ञानरूपवृत्तेः संस्कारादिलाभाय वृत्तिगोचरवृत्तान्तरमप्यस्ति

प्रथमपरिच्छेदे अहङ्काराद्यनुसन्धानोपपादनम् । २७८

किन्तु यद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन यत् प्रकाशते
तद्वृत्त्या तद्गोचरसंस्काराधानमित्येव नियमः ।

नेत्याह अनवस्थापत्तेरिति । घटादिगोचरवृत्तिस्मरणसिद्ध्यर्थं
तद्गोचरवृत्तान्तरोपगमे द्वितीयवृत्तिस्मरणाय तृतीयापि
तद्गोचरावृत्तिर्वक्तव्या स्यादेवं तत्तद्वृत्तिगोचरवृत्तप्रभ्युपगमा-
पत्त्या वृत्तानवस्था प्रसज्येत । न च द्वितीयतृतीयादि-
वृत्तीनां मध्ये कासाच्चिदज्ञातानामेव नाशाभ्युपगमसम्भवाच्च-
अनवस्थाप्रसक्तिरिति वाच्यम् । उत्पन्नाया वृत्तेरवश्यज्ञात-
व्यत्वादित्यथा सत्यामेव घटाद्याकारवृत्तौ कदाचिन्नया इदं
ज्ञायते नवा घटादिवृत्तिनाशानन्तरं मया इदं ज्ञातं न वेति वा
संशयप्रसङ्गात् । तस्मात् वृत्तेरवश्यज्ञातव्यत्वं वृत्तैर्ब्रह्मैव वेद्यत्व-
पक्षे प्रापयेदेव अनवस्थाम् अनेनैव न्यायेन निबन्धनेषु अनुव्यव-
सायो निरस्तः । ततश्च स्वगोचरवृत्तैरेव स्वगोचरसंस्काराधान-
नियमो नास्ति वृत्तिषु असम्भवादित्यर्थः ।

ननु अन्यगोचरवृत्तया अन्यगोचरसंस्काराधानोपगमे घटगो-
चरवृत्तया घटादावपि तदाधानप्रसङ्ग इति शङ्कते । किन्तु इति
अतिप्रसङ्गपरिहाराय प्रयोजकमाह यद्वृत्तीति । यद्वस्तुगोचरवृ-
त्तवच्छिन्नचैतन्ये यावन्तः पदार्थाः प्रकाशन्ते तद्वस्तुगोचरवृत्तया
तावन्तु पदार्थेषु संस्काराधानमिति नियमे घटगोचरवृत्तप्र-
वच्छिन्नचैतन्ये च घटादेरप्रकाशनाच्चातिप्रसङ्गः न तु स्वगो-
चरवृत्तैरेव स्वगोचरसंस्काराधानमिति नियम इति एव-
कारार्थः । ननु घटादिवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये घटादिप्रकाशनं
निर्विवादं तच्च चैतन्येऽहङ्कारस्यापि प्रकाशनं घटादिविषयवृत्त्या-
कारपरिणतत्वावच्छिन्नेनापि साक्षिणा भास्यत इति पूर्वग्रन्थे

एवं च ज्ञानसुखादयोऽपि अन्तःकरण-
वृत्तयस्तप्तायःपिण्डाद् व्यञ्जरन्तो विस्फुलिङ्गा
इव स्वावच्छिन्नेन वङ्किनेव स्वस्वावच्छिन्नेन
अनित्येन साक्षिणा भास्यन्त इति युक्तं तेषु अपि

दर्शितम् । तथा च घटादिवृत्त्या अहङ्कारेऽपि संस्काराधान-
मस्तु तथापि घटादिज्ञानरूपाया वृत्तेः स्वावच्छिन्नचैतन्ये प्रका-
शनस्यासिद्धत्वात्तस्याः स्वगोचरसंस्कारजनकत्वं न स्यात् तथाच
सुखदुःखेच्छाद्वेषादीनामहङ्कारधर्माणां घटादिवृत्त्यवच्छिन्न-
चैतन्ये प्रकाशनप्रसक्त्यभावात् तथा तेषु संस्काराधानं न स्यात्
न च सुखादिरूपवृत्तिषु घटादिवृत्त्या संस्काराधानेऽपि
सुखदुःखादिगोचरान्तःकरणवृत्तिभिरेव तासु तदाधानमस्तु
ज्ञानरूपासु घटादिवृत्तिषु तदाधानार्थं वृत्तान्तरोपगम इव
अनवस्थाप्रसक्त्यभावादिति वाच्यम् । सुखदुःखादिगोचरावृत्ति-
रभ्युपगम्यमाना किं ज्ञानरूपा किं वा इच्छादिवृत्तिर्विक्रि-
यारूपा नाद्यस्तदुत्पादककरणाभावात्प्रत्ययःकरणताया निरशि-
यमाणत्वाच्च द्वितीयस्तस्या अपि वृत्तेः संस्काराधानाय तत्
गोचरवृत्तान्तरोपगमे सैवानवस्था प्राप्नोति ।

तस्मात् ज्ञानरूपासु घटादिवृत्तिषु ज्ञानभिन्नासु सुखदुःखादि-
रूपवृत्तिषु च कथं संस्काराधानमित्याशङ्क्याह एवमेति । उक्त-
नियमे सतीत्यर्थः । अन्तःकरणे या या वृत्तय उत्पद्यन्ते ज्ञानरूपा-
स्तद्विज्ञा वा ताः सर्वा अपि स्वस्वावच्छिन्ननित्यचैतन्यभासा
एव । तथाच चैतन्यस्य नित्यत्वेऽपि तन्नास्त्वतया तदवच्छेदक
तथा च उत्पद्यमानानामहङ्कारधर्माणामनित्यतया तत्तद्वर्माव

प्रथमपरिच्छेदे अहङ्काराद्यनुसन्धानोपपादनम् । २८१

संस्काराधानम् । यस्तु घटैकाकारधीस्या चिद्-
घटमेव अवभासयेत् घटस्य ज्ञातता ब्रह्मचैतन्येन
अवभास्यते इति कूटस्थदीपोक्तो विषयविशेषणस्य
ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यावभास्यत्वपक्षः
यश्च तत्त्वप्रदीपिकोक्तो ज्ञानेच्छादीनाम् अन-
वच्छिन्नशुद्धचैतन्यरूपनित्यसाक्षिभास्यत्वपक्षस्तयो-
रपि चैतन्यस्य स्वसंसृष्टापरोक्षरूपत्वात् वृत्ति-

शिष्टस्य तत्तदवभासकस्य चैतन्यस्य नाशरूपस्तद्वर्गोचरः
संस्कारः सम्भवतीति न ज्ञानसुखादिषु संस्कारानुपपत्तिरिति
भावः । दृष्टान्ते स्वपदं विस्फुलिङ्गपरं घटस्यैव एकस्याकार
इवाकारो यस्याः सा घटैकाकारा सा चासौ धीश्च
तस्यां स्थिता चित् चिदाभासाः घटाकारवृत्तिप्रति-
विम्बरूपं घटज्ञानमिति यावत् घटमेव न घटस्य ज्ञातता-
मपि इत्येवकारार्थः । ज्ञातता नाम ज्ञानविषयत्वं विषयता-
सम्बन्धेन विषयनिष्ठं ज्ञानमित्यर्थः । तच्च ज्ञानं विषयस्य
विशेषणं ज्ञातो घट इत्यनुभवादिति भावः । ननु अनयोः
पक्षयोः ज्ञानेच्छादिभासकचैतन्यस्य नित्यत्वात् कथं ज्ञानेच्छा-
दिषु संस्कारः । न च पूर्वोक्तरीत्या ज्ञानेच्छादिद्वत्तीनां स्वस्वा-
वच्छिन्नसाक्षिचैतन्यप्रकाश्यत्वमादाय अनयोरपि पक्षयोः संस्का-
राधानमिति वाच्यम् । घटादिगोचरवृत्तिप्रतिविम्बरूपज्ञानस्य
ज्ञातताशब्दितस्य तद्वृत्त्यनवाच्छिन्नविषयाधिष्ठानब्रह्मचैतन्य-
भास्यत्वोक्तिविरोधात् तथा द्वितीयपक्षे ज्ञानेच्छादिद्वत्तीनामन-
वच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वोक्तिविरोधप्रसङ्गात् अतः कथं तयोः पक्षयो-

संसर्गोऽवश्यं वाच्य इति तत्संसृष्टानित्यरूप-
सद्भावात् न तेषु संस्काराधाने काचिदनुपपत्ति-
रिति ।

अन्ये तु सुषुप्तावविद्याद्यनुसन्धानसिद्धये

स्तदाधानमत आह तयोरपीति । विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्य
ज्ञातताभासकत्वमते तद्ब्रह्मचैतन्यं ज्ञातताया अपरोक्षज्ञान-
रूपमेवोपेयते ज्ञातोऽयं घट इति ज्ञातताया अपरोक्षत्वानु-
भावात् अनवच्छिन्नशुद्धचैतन्यमपि इच्छाज्ञानादीनामपरोक्ष-
ज्ञानरूपमेवोपेयते इच्छादिवृत्तीनामपि अपरोक्षत्वानुभावात् ।
तथा च अपरोक्षज्ञानरूपार्हावधचैतन्यस्य स्वविषयभूतैर्ज्ञानि-
च्छादिभिः संसर्गोऽवश्यम्भावी अपरोक्षज्ञानस्य स्वतादात्म्यापन्न-
विषयानुभवरूपत्वनिर्णयमात् ततश्च स्वविषयभूतैर्ज्ञानिच्छादि-
नाशसमये ज्ञानादिविशिष्टरूपेण र्हावधचैतन्यस्यापि नाश-
लक्षणसंस्कारोपपत्तिरित्यर्थः । तयोरपीति सप्तमी । चैतन्य-
स्येति द्वित्वस्येति शेषः । तत्पदं ज्ञानेच्छादिरूपवृत्तिपरं
यदि च खगोचरवृत्त्यैव स्वसंस्काराधानमवश्यं वाच्यम् । तदपि
नानुपपत्तिः अविद्यावृत्तिभिरहङ्कारतन्मगोचराभिरहङ्कारादि-
संस्काराधानसम्भवात् । न च वृत्तिगोचरवृत्तुपगमे प्रागुक्तानव-
स्थाप्रसक्तिरिति वाच्यम् । अविद्यावृत्तीनामनुभवायोग्यत्वे
तासु ज्ञानाय संस्काराय वा ज्ञानेच्छाद्यनुभवकाले अविद्या
वृत्तान्तरानुपगमात् । न च अविद्यावृत्तीनामकृतसंस्कारजन-
कत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम् ।

सुषुप्तौ तासां तज्जनकत्वस्य कृतत्वादित्याशयेन मतान्

कल्पिताम् अविद्यावृत्तिमहमाकाराम् अङ्गी-
कृत्य अहमर्थे संस्कारम् उपपादयन्ति ।

न च अस्मिन् पक्षे एतावन्तं कालमिदम्
अहं पश्यन्नेव आसमित्यन्यज्ञानधाराकालौना-

रमाह अन्ये त्विति । उल्लिखितस्य अविद्याद्यनुसन्धानसिद्धये
सुषुप्तौ कल्पितामविद्यादिगोचरामविद्यादिवृत्तिमिव अहमा-
कारामविद्यावृत्तिमङ्गीकृत्येति वाक्यं योजनीयं यथा श्रुते
सुषुप्तौ यदविद्याद्यनुसन्धानं तत्सिद्धये इति भ्रान्तिः स्यात्
सन्निधानात् तथा सुषुप्तौ कल्पिताया एव अविद्या-
वृत्तेरहमाकारत्वमङ्गीकृतमिति भ्रान्तिः स्यादिति बोध्यम् ।
अविद्यादौल्यादिपदं सुखसुषुप्त्योः संग्रहार्थं सुखमहमस्वाप्तं
न किञ्चिदवेदिषमिति सुषुप्तकालौनानां सुखसुषुप्त्यविद्या-
दौनामुत्थानानन्तरमनुसन्धानदर्शनात् तत्कालौनाविद्याद्यनु-
भवस्य नित्यसाक्षिरूपतया तस्याविद्यावृत्तिरूपावच्छेदका-
कल्पने संस्कारासम्भवेनोक्तानुसन्धानाभावप्रसङ्गात् । ननु
अज्ञानाहङ्कारादिगोचराविद्यावृत्तुप्रपगमे तेषां केवलसाक्षि-
वेद्यत्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत् न, अविद्यावृत्तीनां कृत-
ज्ञानकारणजन्यत्वाभावेन ज्ञानात्मकवृत्तित्वाभावात् ज्ञाना-
त्मकवृत्तयनुपहितसाक्षिण एव केवलसाक्षिशब्दार्थत्वाङ्गीकारा-
दिति भावः । अहमर्थग्रहणं तद्वर्माणामपि उपलक्षणं तुल्य-
न्यायतया बाधकाभावेन च तद्वर्त्मेषु अपि अविद्यावृत्तिभिः
संस्कारस्योपपादितत्वादिति बोध्यम् ।

ननु अस्मिन् पक्षे अन्यज्ञानधाराकालो नाहमर्थादिषु

हमर्थानुसन्धानानुपपत्तिः । अवच्छेदकभेदेन
सुखदुःखयोगपदवत् वृत्तिद्वययोगपदस्यापि
अविरोधेन अन्यज्ञानधाराकालेऽपि अहमाका-
राविद्यावृत्तिसन्तानसम्भवादिति ।

अपरे तु अहमाकारा वृत्तिरन्तःकरणवृत्तिरेव

अहमर्थादिगोचराविद्यावृत्तिसम्भवेन संस्काराधानं न स्यात् ।
धाराकाले अविद्यावृत्तारङ्गीकारे युगपद्वृत्तिद्वयप्रसङ्गादिति
शङ्कामनूय दृष्टान्तेन परिहरति न च अस्मिन् पक्षे इति ।
अविद्यावृत्तिभिः संस्काराधानपक्ष इत्यर्थः । अवच्छेदक-
भेदेनेति । शिरसि मे वेदना पादे मे सुखमित्यनुभवादिति
भावः । वृत्तिद्वयेति । अन्यज्ञानधाराकालेऽपि अन्यवस्तु-
गोचरान्तःकरणवृत्तिरहमर्थगोचराविद्यावृत्तिश्च युगपत् प्रसा-
या अवच्छेदकभेदेन न विरुध्यत इत्यर्थः । सन्तानेति । ननु
अन्यज्ञानधाराकाले एकैवाविद्यावृत्तिरिति वक्तुं शक्यते
तदा तन्नानात्व मानाभावात् लाघवाच्च इति चेत् सत्यं तथापि
अन्तःकरणवृत्तिसन्ततिरूपत्वात् धारायास्तत् कालौनाविद्या-
वृत्तेरपि सन्ततिरूपत्वं सम्भवतीति सम्भावनामात्रेण
तथोक्तमत एवाह सन्तानासम्भवादिति । अहमर्थांशे अन्तः-
करणवृत्तौ च संस्काराधानं सम्भवतीति न तदंशेऽपि अविद्या-
वृत्तिः कल्पनीया अन्तःकरणवृत्तिसम्भवे तत्कल्पनायोगात् । न
च अन्यज्ञानधाराकाले अहमर्थगोचरान्तःकरणवृत्तिः न सम्भ-
वति सुखदुःखयोगपदवत् ज्ञानद्वययोगपदायोगादिति ।
वाच्यम् ।

किन्तु उपासनादिवृत्तिवत् न ज्ञानं क्लृप्ततत्कार-
णाजन्यत्वात् । न हि तत्र चक्षुरादिप्रत्यक्षलक्षणं
सम्भवति । न वा लिङ्गादिकं लिङ्गादिप्रतिसन्धा-
नशून्यस्यापि अहङ्कारानुसन्धानदर्शनात् । न
अपि मनःकरणं तस्योपादानभूतस्य क्वचिदपि
करणत्वाक्लृप्तेः । तर्हि अहमर्थप्रत्यभिज्ञापि ज्ञानं
न स्यादिति चेत् न । तस्या अहमंशे ज्ञानत्वा-
भावेऽपि तत्तांशे स्मृतिकरणत्वेन क्लृप्तसंस्कार-
जन्यतया ज्ञानत्वात् । अंशभेदेन ज्ञाने परोक्ष-

संस्कारार्थाहंवृत्तेः ज्ञानरूपत्वानुपगमादिति मतान्तरमाह
अपरेत्विति । तर्हि सा वृत्तिर्घटादिवृत्तिवत् ज्ञानरूपापि स्यात्
तथा च ज्ञानात्मकवृत्तुपहितसाक्षिवेद्यत्वापत्त्या अहमर्थस्य
केवलसाक्षिभास्वत्वसिद्धान्तहानिरित्याशयेनाह शङ्कते किन्तु
इति । परिहरति उपासनादौति । इच्छादिसंग्रहार्थमादि-
पदम् अनुसन्धानम् अनुभवः क्वचिदपि इति वृत्तिज्ञानं
प्रति उपादानभूतस्यान्तःकरणस्याहमाकारवृत्तेः सकाशादन्यत्र
क्वचिदपि वृत्तौ तस्य करणत्वात् क्लृप्तेरित्यर्थः । तर्हीति ।
योऽहं स्वप्ने साक्षाद्भवन्तं श्रीकृष्णमन्वभूवं सोऽहमिदानीं तं
स्मरामोति प्रत्यभिज्ञा अहमर्थ्यां ज्ञानं न स्यात् ज्ञानकारणा-
जन्यत्वादित्यर्थः । इष्टापत्त्या परिहरति नेति । तर्हि प्रत्यभि-
ज्ञानं तत्तांशेऽपि ज्ञानं न स्यादेकस्यां प्रत्यभिज्ञायां ज्ञान-
त्वतदभावयोर्विरोधेनायोगादित्यत आह तस्या इति । प्रत्यभि-

त्वापरोक्षत्ववत् प्रमात्वाप्रमात्ववत् च ज्ञानत्वा-
ज्ञानत्वयोरपि अविरोधात् इत्याहुः ।

इतरे तु अहमाकारापि वृत्तिः ज्ञानमेव
मामहं जानामि इत्यनुभवात् । न च करणासम्भवः
अनुभवानुमारेण मनस एव अन्तरिन्द्रियस्य
करणात्वस्य अपि कल्पनादित्याहुः ।

ज्ञाया इत्यर्थः । अंशभेदेनेति । विषयैकदेशोऽत्र अंशः स च प्रागेव
दर्शितः । अहमंश इति तत्तांश इति च परोक्षत्वेति । पर्वतो
वह्निमानित्यनुमितेः सिद्धान्ते वह्निंशे परोक्षत्वं सन्निकृष्ट-
पर्वतांशे त्वपरोक्षत्वमुपेयते मतद्वयसम्मतं दृष्टान्तमाह प्रमा-
त्वेति । पूर्वापददर्शितप्रत्यभिज्ञाया अहमर्थांशेऽपि ज्ञानत्वमुपेय-
मन्यथा हि प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्येनान्तःकरणोपहितचैतन्य-
रूपस्य जीवस्य अहमर्थस्य स्थायित्वसाधनं सूत्रभाष्ययोर्दृ-
श्यमानं विरुध्येत तथाच सूत्रम् अनुस्मृतेत्येति । अनुस्मृतिः प्रत्य-
भिज्ञा तथाच तत्सूत्रस्य भाष्यं परावाहं पूर्वद्युरद्राक्षं स
एवाहमस्य स्मरामीति ।

तथाच प्रत्यभिज्ञाया अहमंशे ज्ञानत्वाभावाभिधानम-
युक्तमिति मन्यमानानां मतमाह इतरेत्येति अनुभवा-
दिति । अहमर्थगोचरवृत्तौ ज्ञानत्वानुभवादित्यर्थः । मनस
इति । अतएव वियत्यादे भाष्यं ब्रुहेः करणत्वाभ्युपगमा-
दिति अतएव चाहङ्कारधर्माणां ज्ञानसुखादीनां केवल-
साक्षिभाष्यत्वेऽप्यहमर्थरूपस्य मनः प्रति असाधारणविष-
यस्य सत्त्वात्तस्येन्द्रियत्वं प्राणपादे चक्षुरादेरिव भाष्यकारै-

एवं सति बाह्यविषयापरोक्षवृत्तौ नामैव आव-
रणाभिभावकत्वनियमः पर्यवसन्नः । ननु
न अयमपि नियमः शुक्तिरजतस्थले इदमाका-
रवृत्तेरज्ञानानभिभावकत्वात् । अन्त्या उपादा-
नाभावेन रजतोत्पत्त्ययोगादिति चेत् अत्राहुः ।

एव व्यवस्थापितमिति मन्तव्यम् । केवलसाक्षिभास्यत्वसिद्धान्तो-
ऽपि अत एवाहमर्थव्यतिरिक्ताज्ञानसुखादिमात्रविषय इत्यपि
मन्तव्यम् । ननु मनस इन्द्रियत्वपक्षे रूपाध्यक्षे चक्षुरादेरिव
तस्याहमर्थे प्रमाणत्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति अहमर्थस्य
अनाहतसाक्षिचेतन्येऽध्यस्तस्याज्ञानत्वाभावेन मनसः अज्ञात-
ज्ञापकत्वाभावादिति चेत् न, तदिति तत्प्रकारानुभवत्वमबा-
धितानुभवत्वं वा प्रमात्वमिति मतानुरोधेनाहमाकारज्ञानस्य
प्रमात्वोपपत्तौ तत्करणस्य मनसोऽपि चक्षुरादेरिव प्रमात्व-
सम्भवादिति भावः ।

ननु तर्हि अपरोक्षवृत्तौ नामावरणाभिभावकत्वनियमस्य
अहमाकारापरोक्षवृत्तौ व्यभिचार इत्याशङ्क्य नियमस्य
सङ्कोचं दर्शयति एवं सतीति । अहमाकारापरोक्ष-
वृत्तुपगमे सति अर्थः । उक्तनियमानाक्षिपति ननु
इति । इदं रजतमिति भ्रमस्थले प्रथममिदमाकारापरोक्ष-
वृत्तिरुदेति पश्चादिदं रजतमिति भ्रमो भवति तत्रेदमाका-
रायाः प्रथमोत्पन्नवृत्तेरज्ञाननिवर्त्तकत्वं नास्ति उतास्ति आद्ये
नियमस्य व्यभिचारमाह नायमपीति । यथा अपरोक्षवृत्ति-
त्वावमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमो नास्ति अहमाकारवृत्तौ

इदमाकारवृत्त्या इदमंशाज्ञाननिवृत्तौ अपि
 शुक्तित्वादिविशेषांशाज्ञानानिवृत्तेस्तदेव रजतो-
 पादानं शुक्तित्वाद्यज्ञाने रजताध्यासस्य तज्ज्ञाने
 तदभावस्य अनुभूयमानत्वात् । अध्यासभाष्य-
 टीका विवरणेऽनुभूयमानान्वयव्यतिरेकस्यैव अज्ञा-
 नस्य रजताद्यध्यासीपादानत्वोक्तेः । अत एव
 शुक्तांशोऽधिष्ठानम् इदमंश आधारः सवि-
 क्षासाज्ञानविषयोऽधिष्ठानम् अतद्रूपोऽपि तद्रू-

व्यभिचारात् तथा वाङ्मनोचरा परोक्षवृत्तिमात्रमज्ञाननिव-
 र्त्तकमिति नियमो नास्ति इदमाकारवृत्तौ व्यभिचारादित्यर्थः ।
 द्वितीये बाधकमाह अन्यथेति । इदमाकारवृत्तेरज्ञानाभिभाव-
 कत्व इत्यर्थः । इदमाकारवृत्तिनिवर्त्तार्थाज्ञानमन्यत् रजतोपादा-
 नभूताज्ञानमन्यत् तथाच न व्यभिचारः न वा रजतोत्पत्तययोग
 इति परिहरति अत्राहुरिति । शुक्तित्वादिविशेषांशावरकाज्ञा-
 नमेव रजतोपादानमित्यत्र मानमाह शुक्तित्वाद्यज्ञान
 इति । नीलपृष्ठत्वादिकमादिपदार्थः । रजतमेवाध्यस्यत इति
 अध्यास इत्यर्थः । प्रथमतत्पदं विशेषांशपुरं द्वितीयतत्पदमध्या-
 सपरं तत्र सम्प्रतिमाह अध्यासेति । टीका पञ्चपादिका अनु-
 भूयमानावन्यव्यतिरेकी यस्योक्त विग्रहः । ननु पुरोवर्त्तित्वस्य
 शुक्तित्वादिविशेषरूपविशिष्टस्य एव रजतकारणाज्ञानादृत-
 त्वाभ्युपगमे तस्यैवाधिष्ठानत्वं स्यात् न तु इदमस्वरूपविशिष्टस्य
 इदमंशस्य सविक्ष्वासाज्ञानविषयस्यैवाधिष्ठानत्वात् तथाचापि

पेण आरोप्य बुद्धौ स्फुरन्नाधार इति संक्षेपशारी-
रके विवेचनादिति ।

अपरे तु इदं रजतमिति इदमंशसम्भिन्नत्वेन
प्रतीयमानस्य रजतस्येदमंशाज्ञानमेव उपादानं
तस्य च इदमाकारवृत्त्या आवरणशक्तिमात्र-

ष्ठानारोप्ययोरेकज्ञानविषयत्वनियमाच्छुक्तिरजतमिति भ्रमा-
कारः स्यात् न स्याच्चेदं रजतमिति प्रतीयत्वाकारः इदमंशस्या-
धिष्ठानत्वाभावादित्यत आह अतएवेति । अध्यासोपादानाज्ञान-
विषयत्वादेवेत्यर्थः । शुक्त्यंश इति । शुक्तित्वविशेषरूपेण पुरोव-
र्त्तावच्छिन्नचैतन्यमित्यर्थः । इदमंशस्याधिष्ठानत्वाभाव इष्टा-
पत्त्याशयेनाह इदमंश इति । ननु तस्याधारत्वे आगतमेवाधि-
ष्ठानत्वं तयोर्भेदाभावादिति न इत्याह सविलासेति । विलासो
रजतादिविक्षेपविषयत्वमावृतत्वमतद्रूपोऽपीति तत्पदम-
ध्यस्तरजतादिपरं तथा च अध्यस्तरजताद्यभेदरहितोऽपि
तदभिन्नत्वेन स्फुरन्नित्यर्थः । अधिष्ठानस्य एव आरोपितरज-
ततादात्म्यात् वस्तुगत्या इदमंशस्य अतद्रूपत्वमिति बोध्यम् ।
अस्मिन्नस्मिन् अधिष्ठानारोप्ययोरेकज्ञानविषयत्वं नास्ति किन्तु
आधारारोप्ययोरिव तदिति न भ्रमस्य शुक्त्यंशोक्तेरुपापत्ति-
रिति भावः ।

ननु अधिष्ठानारोप्ययोरारोपे प्रकाशमानत्वस्य सम्भा-
वना भाव्यटोक्ताविवरणादिषु समर्थिता तद्विरोधित्वमाशङ्क्य
मतान्तरं तदविरुद्धमाह अपरे त्विति । सम्भिन्नत्वं तादात्म्या-
मिति यावत् । अज्ञानमेवेति । न तु विशेषांशाज्ञानमित्येवका-

निवृत्तौ अपि विक्षेपशक्त्या सह तदनुवृत्तेर्नोपा-
दानत्वासम्भवः । जलप्रतिविम्बितवृक्षाधोऽयत्वा-
ध्यासे जीवन्मुक्त्यानुवृत्तप्रपञ्चाध्यासे च सर्वात्मना
अधिष्ठानसाक्षात्कारानन्तरभाधिन्याम् आवरण-
निवृत्तौ अपि विक्षेपशक्तिसहिताज्ञानमावस्य
उपादानत्वसम्प्रतिपत्तेरित्याहुः ।

रार्थः । विशेषांशस्यारोपे स्फुरणाभावेन तस्याधिष्ठानरूपत्वा-
सम्भवादिति भावः । श्रुतित्वादिरूपविशेषदर्शनस्य अध्यास-
प्रतिबन्धकत्वात् तदभावविषयौ पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेका-
विति भावः । ननु इदमाकारवृत्त्या इदमंशाज्ञानस्य
निवृत्तत्वात् कथम् इदमंशस्याधिष्ठानत्वमत आह तस्य
चेति । इदमंशाज्ञानस्येत्यर्थः । ननु अज्ञानस्यावराणांशमात्र-
निवृत्तिर्विक्षेपशक्त्या सह अनुवृत्तिस्य क्वापि न दृष्टा अत आह
जलप्रतिविम्बेति प्रपञ्चेति । जीवन्मुक्तस्यापि अन्तःकरणादिप्रपञ्च-
प्रतीतिः सत्त्वादिति भावः । सर्वात्मनेति । रजतादिभ्रमस्थले
हि सर्वात्मना अधिष्ठानसाक्षात्कारो नास्ति श्रुतित्वादिविशेष-
रूपेण श्रुतिसाक्षात्काराभावादतस्तत्र इदमंशाज्ञाननिवृत्तावपि
विशेषांशाज्ञाननिवृत्तभावात् तस्याध्यासोपादानत्वप्रसक्तिरिति
प्रतिविम्बभ्रमस्थले तु जले वृक्षो नास्त्येव ऊर्ध्वाय एवायं वृक्ष
इति सर्वात्मना विशेषदर्शनस्य सत्त्वात् सामान्यांशाज्ञानं
निवृत्तं विशेषांशाज्ञानमनिवृत्तमिति विभागासम्भवेन
विशेषांशाज्ञानम् उपादानमिति वक्तुमशक्यं तस्मादत्र वृक्षा-
धोऽयत्वाध्यासानुरोधेन एकस्यैव अज्ञानस्य आवराणांश-
निवृत्तावपि विक्षेपशक्तिमदज्ञानांशावृत्तिरूपेया । तथा

कविताकिञ्चक्रवृत्तिरुसिंहभट्टोप्राध्यायास्तु
द्वदं रजतमिति भ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेण रज-
तोत्पत्तेः प्रागिदमाकारा वृत्तिरेव नास्तीति
तस्या अज्ञाननिवर्त्तकत्वसदसद्भावविचारं निरा-
लम्बनं मन्यन्ते ।

तथा हि न तावद् भ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेण
इदमाकारा वृत्तिरनुभवसिद्धा ज्ञानद्वित्वाननु-

जीवशुक्त्यवस्थायामपि ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारादौ आवरण-
मात्रनिवृत्तिः विक्षेपशक्तिमदज्ञानांशानुवृत्तिश्च वाच्या तस्या
रजताध्यासस्थलेऽपि इदमंशाज्ञानस्य उपादानत्वं सम्भव-
तीति भावः । एवं वाङ्मगोचरापरोक्षवृत्तीनां सर्वासा-
मेवावरणाभिभावकत्वनियमस्य भ्रमस्थलीयेदमाकारवृत्तौ या
व्यभिचारशङ्का सा तत्रापि इदमंशाज्ञाननिवर्त्तकत्वस्य इदमंशा-
वरणमात्रनिवर्त्तकत्वस्य वा सत्त्वादित्युपपादनेन निरस्ता ।

इदानीं प्रथममिदमाकारे वृत्तिरेव भ्रमस्थले नास्ति तत्र न
व्यभिचारशङ्का तत्समाधाने तु दूरत एव निरस्तेत्याह कविता-
किञ्चेति भ्रमरूपवृत्तीति । पूर्वमतद्वये इदमाकारवृत्तिसत्त्वात्
तदभिव्यक्तचैतन्यरूपमेव शक्तिरजतादिज्ञानं न तु वृत्तिरूपम्
अस्मिन्नस्ते तु तदभावावृत्तिरूपमेव तदज्ञानमिति मत्तव्यम् ।
एतच्चाग्रे स्फुटं भविष्यति ।

धर्मिज्ञानरूपाभिदमाकारवृत्तिं निराकरोति तथा हि
इत्यादिना । सा किमनुभवसिद्धा उत कार्यकल्पा अथवा
सामग्र्योक्त्या नाथ इत्याह न तावदिति ज्ञानद्वित्वेति । इद-

भवात् । नापि अधिष्ठानसामान्यज्ञानम् अध्यास-
कारणमिति कार्य्यकल्पात् तस्याः तत्कारणत्वे
मानाभावात् ।

न च अधिष्ठानसम्प्रयोगाभावे रजताद्यनु-
त्पत्तिस्तत्र मानं ततो दुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगस्यैव
अध्यासकारणत्वप्राप्तेः ।

मित्येकं ज्ञानमिदं रजतमिति ज्ञानमपरमित्यनुभवाभावादित्यर्थः । द्वितीयं निराकरोति नापि अधिष्ठानेति । अध्यासरूपं कार्य्यं स्वकारणमधिष्ठानगोचरसामान्यज्ञानमन्तरेणानुपपद्यमानं सत् तत् कल्पयति ततश्च अधिष्ठानसामान्यज्ञानरूपा इदमाकारावृत्तिः सिध्यतीत्यपि न मन्तव्यम् । अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्याध्यासकरणत्वे मानाभावादित्यर्थः ।

मानाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते न चेति । इदमर्थस्य चक्षुःसंयोगे सति रजतादिरूपस्याध्यासस्योत्पत्तिर्नान्यथेत्यनुभवसिद्धम् । तथा च उक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य रजताद्यध्यासं प्रति कारणत्वं सिध्यति न च उक्तान्वयादिना सम्प्रयोगस्यैव अध्यासकारणत्वं सिध्यति न धर्मिज्ञानस्येति वाच्यम् । तथा सति अहङ्काराद्यध्यासे सम्प्रयोगासम्भवेन व्यभिचारापत्तेः अतः सम्प्रयोगस्याध्यासं प्रति कारणत्वप्राप्त्याह काभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिरजताद्यध्यासस्वले धर्मिज्ञानस्यैव सम्प्रयोगसाध्यस्य कारणत्वं कल्पयते । तथा च अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्याध्यासकारणत्वे उक्तान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणं भवत एवेति गूढाभिसन्धिः । अभिसन्धिमज्ञात्वा दूषयति तत इति । उक्तान्वयादित इत्यर्थः । सम्प्रयोगमात्रस्य प्रमास्यलसाधारणत्वात् दुष्टेत्युक्तम् ।

न च सम्प्रयोगो न सर्वत्र भ्रमव्यापि अधिष्ठान-
स्फुरणं तु स्वतः प्रकाशमाने प्रत्यगात्मनि अहङ्का-
राद्यध्यासमपि व्याप्नोति इति वाच्यम् ।

तस्यापि घटाद्यध्यासाव्यापित्वात् । घटादि-
प्रत्यक्षात् प्राक् तदधिष्ठानभूतनीरूपब्रह्ममात्र-
गाचरचाक्षुषवृत्तासम्भवात् । स्वरूपप्रकाशस्य
आवृतत्वात् ।

धर्मिज्ञानकारणवादी स्वाभिसन्धिमाविष्करोति न च
सम्प्रयोग इति । अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य संप्रयोगस्वेव न
व्यभिचार इत्याह अधिष्ठान स्फुरणत्विति । संप्रयोगवैलक्ष्य-
ण्यार्थस्तु शब्दः अधिष्ठानस्फुरणकर्तृ शुक्तिरजताद्यध्यासमिव
अहङ्काराद्यध्यासमपि व्याप्नोतीत्यर्थः । स्वत इति वाच्य-
चेतन्यस्यावृतत्वात् वृत्तिकृतं तत्र अधिष्ठानस्फुरणं साक्षि-
चेतन्यस्यानावृतत्वात् अहङ्काराद्यध्यासे स्वरूपप्रज्ञाद्यध्यासे च
तत् स्वतः सिद्धमित्यर्थः ।

अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य अपि व्यभिचारमाह तस्यापीति ।
उक्तज्ञानं तच्छब्दार्थः । घटाद्यध्यासव्यापित्वाभावादित्यर्थः ।
तथा च धर्मिज्ञानं नाध्यासकारणमिति भावः । अव्यापित्व-
शब्दितं व्यभिचारमुपपादयति घटादीत्यादिना । घटाद्यध्यास-
स्थले शुक्तिरजताद्यध्यासस्थल इव किं वृत्तिकृतमधिष्ठानस्फुर-
णम् अहङ्काराद्यध्यासस्थल इव स्वतः सिद्धं वा नाद्य इत्याह ।
घटादिप्रत्यक्षादिति । तत्पदं घटादिपरं न द्वितीय इत्याह
स्वरूपेति ।

आहतानाहतसाधारण्येन अधिष्ठानप्रकाशमात्रस्य अध्यासकारणत्वे शुक्तीदमंशसंयोगात् प्रागपि तदवच्छिन्नचैतन्यस्वरूपप्रकाशस्य आहतस्य सङ्गावेन तदापि अध्यासापत्तेः ।

न च अध्याससामान्येऽधिष्ठानप्रकाशसामान्यहेतुः प्रातिभासिकाध्यासेऽभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाश इति न अतिप्रसङ्गः सामान्ये सामान्यस्य विशेषे विशेषस्य हेतुत्वौचित्यादिति वाच्यम् ।

ननु अधिष्ठानप्रकाशमात्रम् अध्यासे कारणं लाघवाच्च तु अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशः तथा च सन् घटः सन् पट इत्यादिरूपेषु अध्यासेषु घटादधिष्ठानस्य सद्रूपस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वादधिष्ठानप्रकाशमात्रं तत्रापि अस्तीति न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह आहतानाहतेति तदापीति । संप्रयोगात् प्राक्कालेऽपि इत्यर्थः ।

धर्मिज्ञानकारणवादी शङ्कते न चाध्याससामान्य इति प्रातिभासिक इति । अभिव्यक्ताधिष्ठानस्फुरणं प्रातिभासिकाध्यासेषु एव कारणमाचार्याणामभिप्रेतम् तेषु एव दोषसंप्रयोगसंस्काररूपकारणत्रयजन्यताया अध्यासटीकाविवरणादिषु व्यवस्थापितत्वेन संप्रयोगकारणताग्राहिकप्रमाणलभ्याधिष्ठानापरोक्षस्य तेषु एव कारणत्वसिद्धेरित्यर्थः । प्रकाशपदानन्तरं हेतुपदमनुषञ्जनीयं नातिप्रसङ्ग इति न संप्रयोगात् प्राक् रजताद्यध्यासप्रसङ्ग इत्यर्थः । रजताद्यध्यासस्य प्रातिभासिकत्वेन तदधिष्ठानापरोक्षाय संप्रयोगाधीनवृत्तेरपेक्षितत्वादिति भावः ।

एवमपि प्रातिभासिकशङ्कपौतिमकूपजल-
नैत्याद्यध्यासाव्यापनात् । रूपानुपहितचाक्षुष-
प्रत्ययायोगेन तदानीं शङ्कादिगतशैक्लोपलम्भा-
भावेन च अध्यासात् प्राक् शङ्कादिनीरूपाधिष्ठान-
गोचरवृत्तसम्भवात् ।

तैचित्यादिति । तथा च धर्मिज्ञानस्याध्यासकारणत्वे संप्रयो-
गकारणतायाहकान्वयादेः प्रमाणस्य सत्त्वात् बाधकाभावाच्च
।स्याध्यासकारणत्वसिद्धौ इदमाकारा वृत्तिः सिद्धेति भावः ।
अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशस्य प्रातिभासिकाध्यासेषु अपि सर्वत्र
याप्तिर्नास्तीति कवितार्किकमतानुवर्त्ती दूषयति एवमपौति ।
अधिष्ठानापरोक्षस्य प्रातिभासिकाध्यासमात्रहेतुत्वे स्वीकृतेऽपि
त्यर्थः । धर्मिज्ञानकारणवादे हि प्रथममिदमित्येव-
माकारा वृत्तिरुदेति तथा च वृत्त्याभिव्यक्ते शङ्कजलाद्यवच्छिन्न-
वैतन्ये पीतनीलरूपादेरध्यास इति प्रक्रिया । तथा च तत्रेद-
माकारा वृत्तिः किं शङ्कादिद्रव्यमात्रं विषयीकरोति किंवा
रूपविशिष्टं द्रव्यं नाद्य इत्याह रूपानुपहितेति । रूपविषयक-
द्रव्यचाक्षुषवृत्तिः न सम्भवति इतरथा वायादेरपि चाक्षुषत्वा-
पत्तेरिति भावः । द्वितीयेऽपि किं शुक्लरूपविशिष्टद्रव्यं विषयी-
करोति किं वा आरोप्यरूपविशिष्टं न द्वितीयः आरोप्यरूप-
विशिष्टशङ्कादिहृत्तेरेव भ्रान्तित्वेन तस्या धर्मिज्ञानत्वाभावा-
वाद्य इत्याह । तदानीमिति । अध्यासात् पूर्वकाल इत्यर्थः ।
तदानीं शैक्लोपलम्भे च अध्यासाभावप्रसङ्गादिति भावः ।
प्रसम्भवादिति । तथा च अभिव्यक्ताधिष्ठानस्फुरणस्य तत्र अस-

न च प्रातिभासिकेषु अपि रजताध्यासमात्रे
निरुक्तो विशेषहेतुरास्तामिति वाच्यम् । तथा सति
सम्प्रयोगात् प्राक् पीतशङ्खाद्यध्यासाप्रसङ्गाय तद-
ध्यासे दुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगः कारणमित्यवश्यं वक्त-

अवात् व्यभिचारेण धर्मिज्ञानं नाध्यासकारणमिति भावः ।
ननु अध्यासात् पूर्वं द्रव्यमात्ररूपेण शङ्खादिगोचरा चाक्षुषवृत्ति-
रुदेत्येव द्रव्यगोचरचाक्षुषवृत्तौ रूपविषयकत्वनियमस्याप्रयो-
जकत्वात् न चैवं वाह्यादेरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गः । द्रव्यचाक्षुषे
द्रव्यगतोद्भूतरूपस्य नियामकत्वादध्यासात् पूर्वकाले द्रव्यग्रह-
णेऽपि शुक्तित्वादेरिव दोषबलात् सन्निकटस्यापि शुक्लरूप-
मात्रस्याग्रहणोपपत्तेः । तदुक्तं भामत्यां शङ्खश्च दोषाच्छादित-
शुक्तिमा न द्रव्यमात्रस्वरूपं गृह्येति शुक्तिमा शुक्लरूपमित्यर्थः
अस्तु वा तत्र शुक्लरूपविशिष्टशङ्खादिग्रहणं तथापि नाध्यासा-
नुपपत्तिर्दोषबलेन रूपगतशुक्लत्वजातिग्रहणप्रतिबन्धमात्रेण
अपि तदुपपत्तेस्तथा च प्रातिभासिकाध्यासेषु अभिव्यक्ताधि-
ष्ठानस्फुरणस्य व्यभिचाराभावात् धर्मिज्ञानरूपा इदमाकारा-
वृत्तिः सिद्धा भवति तत्सिद्धौ च तस्यामावरणनिर्त्तकत्व-
सदसङ्गावादिचिन्ता सालम्बनैवाचार्याणां न निरालम्बनेति
चेत् सत्यमस्मिन् मते अयमेवास्वरसः उपाध्याया मन्यन्ते इत्यनेन
सूचितः ।

पीतशङ्खादिभ्रमस्थले वस्तुतो व्यभिचाराभावेऽपि तमभ्यु-
पगम्य धर्मिज्ञानकारणवादी शङ्कते न च प्रातिभासिकेषु अपि
इति निरुक्त इति । अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाश इत्यर्थः ।
तथा सतीति । पीतशङ्खाद्यध्यासेषु अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशस्य

यतया तस्यैव सामान्यतः प्रातिभासिकाध्यास-
मात्रे लाघवात् कारणत्वसिद्धौ तत एव रजता-
ध्यासकादाचित्कत्वस्यापि निर्वाहात् अधिष्ठान-
प्रकाशस्य सामान्यतो विशेषतो वा अध्यासका-
रणत्वस्य असिद्धेः ।

हेतुत्वानुपगम इत्यर्थः । अधिष्ठानापरोक्षवत् संप्रयोगस्य अपि
पीतशङ्खाद्यध्यासेषु कारणत्वानुपगमे संप्रयोगात् प्रागपि पीत-
शङ्खाद्यध्यासप्रसङ्गः । अतस्तत्परिहाराय तत्र संप्रयोगस्य
कारणत्वमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । ततः किं तत्राह तस्यैवेति ।
दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगस्यैव इत्यर्थः । सामान्यत इत्युक्तं सामान्यमेव
दर्शयति प्रातिभासिकाध्यासमात्र इति । प्रातिभासिकाध्यास-
त्वमेव दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगकार्यतावच्छेदकं लाघवात् न तु पीत-
शङ्खाद्यध्यासत्वं गौरवादित्यर्थः । ततोऽपि किं तत्राह तत
वेति । संप्रयोगात् प्राक् पीतशङ्खाद्यध्यासप्रसङ्गपरिहाराय
तत्र सामान्यतः क्लृप्तात् दुष्टेन्द्रियसंयोगादेवेत्यर्थः । कादा-
चित्कत्वस्यापौति । सदा रजताध्यासप्रसङ्गपरिहारायाभि-
यन्ताधिष्ठानप्रकाशस्य रजताद्यध्यासकारणत्वं वाच्यम् ।
यथा सति शक्त्यवच्छिन्नचेतन्यरूपस्य अधिष्ठानप्रकाशस्यावृत्त-
तया सदा तदभिव्यक्तेरभावेन सदा रजताद्यध्यासप्रसङ्ग-
परिहारोपपत्तेरिति हि धर्मिज्ञानकारणवादिनस्तत्वाभिप्रायः ।
च अतिप्रसङ्गपरिहरः पीतशङ्खाद्यध्यासस्थले क्लृप्तात्
संप्रयोगादेव लभ्यत इत्यर्थः । सामान्यत इति । अधि-
ष्ठानप्रकाशमात्रमध्यास-मात्रे कारणमभिव्यक्ताधिष्ठान-प्रकाशः

ननु च सादृश्यनिरपेक्षेऽध्यासान्तरेऽकारण-
त्वेऽपि तत्सापेक्षे रजताद्यध्यासे रजतादिसादृ-
श्यभूतरूपविशेषादिविशिष्टधर्मिज्ञानरूपम् अधि-
ष्ठानसामान्यज्ञातं कारणम् अवश्यं वाच्यम् ।

प्रातिभासिकाध्यासे कारणमिति पूर्वोक्तं कार्यकारण-
भावद्वयमपि न सिध्यतीत्यर्थः । ननु तस्यैव सामान्यतः
प्रातिभासिकाध्यासमात्रे लाघवात् कारणत्वसिद्धौ इत्युक्तम-
हङ्काराद्यध्यासे साक्षिचैतन्ये स्वप्नाध्यासे च सम्प्रयोगासम्भवेन
व्यभिचारात् न च अहङ्काराद्यध्यासस्य व्यावहारिकत्वमते
तत्र व्यभिचारो न दोष इति वाच्यम् । तथापि तत्प्राति-
भासिकत्वमते दोषपरिहारासम्भवात् साक्षिणि स्वप्नाध्यासे
प्रातिभासिकत्वस्य सम्प्रतिपन्नतया तत्रोक्तव्यभिचारस्य दृढत्वाच्च
न च स्वप्नाद्यध्यासेऽभिव्यक्ताधिष्ठानस्फुरणं कारणमन्यथा स्वप्न-
प्रपञ्चस्यापरोक्षभावात्प्रसङ्गात् वाङ्मयप्रातिभासिकाध्यासे तु
दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगः कारणमिति न तस्य व्यभिचार इति वाच्यम् ।
प्रातिभासिकाध्यासमात्रे त्वदुक्तलाघवेनाभिव्यक्ताधिष्ठान-प्रका-
शस्य कारणत्वौचित्यात् वाङ्मयाध्यासेषु संप्रयोगस्याधिष्ठानचैत-
न्याभिव्यक्तकृत्युत्पादकतया चरितार्थसम्भवाच्च । प्रीतशङ्काद्य-
ध्यासस्थलेऽपि अधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तकृतिसम्भवस्य दर्शित-
त्वाच्चेति चेत् सत्यं सूक्ष्मदृष्ट्या विचार्यमाणे एवमेव स्थूलदृष्ट्या तु
संप्रयोगस्य लाघवात् प्रातिभासिकाध्यासमात्रे कारणत्वमुक्त-
मिति सत्यम् ।

शक्तिरजताद्यध्यासात् प्रागिदमाकारवृत्तिसिद्धये प्रकारा-
न्तरेण धर्मिज्ञानस्य कारणत्वं शङ्कते ननु च सादृश्येति ।

दृष्टेन्द्रियसम्प्रयोगमात्रस्य कारणत्वे शुक्तिवदि-
ङ्गालेऽपि तद्वज्रताध्यासप्रसङ्गात् ।

न च सादृश्यमपि विषयदोषत्वेन कारणमिति
वाच्यम् । विसदृशेऽपि सादृश्यभ्रमे सति अध्या-
सप्रसङ्गात् जलधिसलिलपूरे दूरे नीलशिला-
रोपदर्शनात् ।

अध्यासान्तर इति पीतशङ्खाद्यध्यास इत्यर्थः । शङ्खादेः पीत-
रूपादेश सादृश्याभावादिति भावः । तत्पदं सादृश्यपरं
रजतादिना सह शुक्त्यादेः सादृश्यभूतो यो रूपविशिष्टादि-
स्तद्विशिष्टधर्मित्यर्थः । स्यात्वादौ पुरुषाद्यध्यासापेक्षितमूर्ध-
त्वादिकमादिपदार्थः । सम्प्रयोगमात्रेति सादृश्यानापेक्षाया-
मिति मात्रपदार्थः । अग्निदग्धं नीलरूपवत् काष्ठ-
मिङ्गालशब्दार्थः ।

ननु अपेक्षितमपि सादृश्यं स्वरूपसदेवाध्यासकारणं
तावता उक्तातिप्रसङ्गनिरासाम् ज्ञातं सत् तत्कारणं तथा
च न धर्मिज्ञानस्य कारणत्वसिद्धिरिति मत्वा शङ्कते न
च सादृश्यमपीति । स्वरूपसत्कारणत्वे सादृश्यभ्रमादध्यासो न
स्यात् सादृश्यभ्रमस्थले स्वरूपसतः सादृश्यस्याभावात् अतः
सादृश्यज्ञानं भ्रमप्रमासाधारणमध्यासकारणं वाच्यमिति
तद्विशिष्टधर्मिज्ञानसिद्धिरिति । धर्मिज्ञानकारणत्वादी परिहरति
विसदृशेऽपीति । तत्रोदाहरणमाह जलधिसलिलपूर इति ।
प्रवाहः पूरशब्दार्थः जलस्य वस्तुतः शुक्तरूपवत्त्वात् नीलशिला-

न च तद्वेतोरेवेति न्यायात् सादृश्यज्ञान-
सामग्रीव अध्यासकारणमस्तु इति युक्तम् ।
ज्ञानसामग्र्या अर्थकारणत्वस्य क्वचिदपि अदृष्टेः ।

ततः सादृश्यज्ञानत्वस्यैव लघुत्वाच्च । न च
स्वतः शुभ्रेऽपि शुभकलधौतभृङ्गारगतेऽपि
स्वच्छे जले एव नैल्याध्यासः न मुक्ताफले इति

तलसादृश्यं नास्ति अतः सादृश्यभ्रमात् नीलशिलातलत्वारोप
इति भावः । ननु धर्मिज्ञानकारणतापक्षेऽपि तत्सामग्रीत्वेन
दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगोऽवश्यं वाच्यः । तथा च आवश्यकत्वादध्यास-
विशेषकारणतावच्छेदकं सादृश्यज्ञानसामग्रीत्वमेव न तु सादृ-
श्यज्ञानत्वम् ।

ततश्च न धर्मिज्ञानसिद्धिरित्याशयेन इङ्गाले रजता-
ध्यासप्रसङ्गं विस्मृत्य शङ्कते न च तद्वेतोरेवेति । तद्वेतोरेवासु
तद्वेतुत्वं मध्ये किं तेनेति न्यायादित्यर्थः । धर्मिज्ञानवादी
निराकरोति ज्ञानसामग्र्या इति । धर्मिज्ञानकारणतामते हि
धर्मिज्ञानं रजतादिरूपार्थोत्पत्तौ कारणमिष्यते तथा च तद्वेतो-
रेवेति न्यायेन धर्मिज्ञानसामग्रीभूतसंप्रयोगस्य कारणत्वमुच्य-
मानं रजताद्यर्थोत्पत्तावेव भवेत् तच्च न सम्भवति सर्वकर्षण-
ज्ञान इव विषयोत्पत्तौ कारणतायाः क्वचिदपि अङ्गुलत्वादित्यर्थः ।

तत इति । सादृश्यज्ञानसामग्रीत्वापेक्षया सादृश्यज्ञान-
त्वस्यैव कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः । तथा च धर्मि-
ज्ञानसिद्धिरिति भावः । सादृश्यज्ञानस्याध्यासविशेषे कारण-
त्वाभावेऽपि व्यवसायसम्भवात् न धर्मिज्ञानसिद्धिरिति मल

व्यवस्थावद् वस्तुस्वभावादेव शुक्तौ रजताध्यासो
नेङ्गासादौ इति व्यवस्था न तु सादृश्यज्ञानापेक्ष-
णादिति वाच्यम् ।

स्वतः पटखण्डे पुण्डरीकमुकुलत्वानध्यासेऽपि
तत्र एव कर्त्तनादिघटिततदाकारे तदध्यासदर्श-
नेन तदध्यासस्य वस्तुस्वभावम् अननुरुध्य सादृ-
श्यज्ञानभावाभावानुरोधित्वनिश्चयात् ।

पुनः शङ्कते न च स्वत इति । जलस्य मुक्ताफलस्य च नैत्येन
सादृश्याभावे समानेऽपि जल एव नैत्याध्यासो दृश्यते न मुक्ता-
फल इति व्यवस्थायां जलादिवस्तुस्वभाव एव हेतुर्नान्य इत्यर्थः ।
ननु पात्रगतनैत्यसन्निधानं जले तदध्यासे नियामकं न स्वभाव
इत्यत आह शुभ्रकलधौतेति । निर्मलसौवर्णपात्रविशेषगतेऽपि
इत्यर्थः । ननु एवमपि जलगतनीलरूपवत् द्रव्यसंसर्गात् तत्रैव
तदध्यास इति नेत्याह स्वतः शुभ्रेऽपीति । जलविशेषणं
स्वतः शुभ्रपदव्याख्यानं स्वच्छ इति पदम् । एवं क्वचित्
स्वभावस्यैवाध्यासप्रयोजकत्वे क्लृप्ते फलितमाह वस्तु-
स्वभावादेवेति । उक्तपीतशङ्काद्यध्यास इव भङ्गारादिगतजले
नैत्याध्यासे सादृश्यज्ञानानपेक्षत्वेऽपि पुण्डरीकमुकुलत्वाध्यासे
तदपेक्षाया अन्यव्यतिरेकसिद्धत्वेन तद्वच्छुक्तिरजताध्यासेऽपि
सादृश्यज्ञानभावाभावाभ्यामेव व्यवस्था न तु वस्तुस्वभावा-
दगतिकनितित्वात् वस्तुस्वभावाश्रयणस्य ।

तथा च धर्मिज्ञानकारणतासिद्धिरप्रत्यूहेति मत्त्वा
दूषयति स्वतः पटखण्ड इति । पुण्डरीकस्य कमलस्य या

अन्यथा अन्यदापि तत्र तदध्यासप्रसङ्गात् ।
उच्यते । सादृश्यज्ञानस्य अध्यासकारणत्ववादे-
ऽपि विशेषदर्शनप्रतिबध्येषु रजताद्यध्यासेषु एव
तस्य कारणत्वं वाच्यं न तु तदप्रतिबध्येषु पीत-
शङ्खाद्यध्यासेषु असम्भवात् ।

विशेषदर्शनप्रतिबध्येषु च प्रतिबन्धकज्ञान-
सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वानयमेन विशेषदर्शन-

मुकुलत्वावस्था तस्या अनध्यासेऽपि इत्यर्थः । तत्र एव
पटखण्ड एव । कर्त्तनादिना घटितः सम्पादितः तदाकारः
पुण्डरीकमुकुलत्वाकारो यस्य पटखण्डस्य स तथा तस्मिन्
इत्यर्थः । तदध्यासेति पुण्डरीकमुकुलत्वाध्यास इत्यर्थः ।
तदध्यासस्य अनुरोधित्वनिश्चयादिति सम्बन्धः ।

अन्यथेति । वस्तुस्वभावस्यैव तदध्यासकारणत्व इत्यर्थः । अन्य-
दापीति कर्त्तनादिना तदाकारसम्पादनात् प्रागपि इत्यर्थः ।
ननु सादृश्यनिरपेक्षेऽध्यासान्तरे अकारणत्वेऽपि इत्यादिना प्राप्तं
सादृश्यज्ञानस्याध्यासविशेषे कारणताप्रसाधनद्वारा धर्मिज्ञानस्य
कारणत्वमावश्यकमिति पूर्वपक्षं कवितार्किकमतानुवर्त्ती
निराकरोति उच्यते इत्यादिना न तु इति । पीतत्वाभावव्याप्य-
शङ्खत्ववान् अयं नैव्याभावव्याप्यजलत्ववदिदमित्यादिरूपविशेष-
दर्शनाप्रतिबध्येषु इत्यर्थः । उक्तविशेषदर्शने सत्यपि पीतः शङ्खः
नोल' जलमित्यध्यासदर्शनादिति भावः । असम्भवादिति
वस्तुतः सादृश्यस्य तस्य तत्र असम्भवात् पुण्डरीकमुकुलत्व-
भ्रमवत् सादृश्यज्ञानाननुरोधित्वाच्च इत्यर्थः ।

सामग्री अवश्यं प्रतिबन्धिका वाच्येति तत एव सर्वव्यवस्थोपपत्तेः किं सादृश्यज्ञानस्य कारणत्व-
कल्पनया । तथा हि ।

इङ्गालादौ चक्षुःसम्प्रयुक्ते तदीयनैल्यादिरूपवि-
शेषदर्शनसामग्रीसत्त्वान्न रजताध्यासः । शुक्त्यादौ
अपि नीलभागादिव्यापिचक्षुःसंप्रयोगे तत्

ततः किं तत्राह विशेषदर्शनप्रतिबन्धेषु चेति । प्रति-
बन्धकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे दाहप्रतिबन्धकमत्स्यादिसामग्र्या
दाहप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गः । तद्वारणाय ज्ञानपदं मत्स्यादेः
प्रतिबन्धकज्ञानत्वाभावाच्चातिप्रसङ्गः । ज्ञानसामग्र्याः प्रति-
बन्धकत्वोक्तौ धर्मिज्ञानसामग्रीभूतसंप्रयोगस्याध्यासप्रतिबन्ध-
कत्वप्रसङ्गः तद्वारणाय प्रतिबन्धक इति ज्ञानविशेषणम् ।
धर्मिज्ञानस्य च अध्यासानुगुणत्वेन प्रतिबन्धकज्ञानत्वाभा-
वाच्चातिप्रसङ्गः । तथा च पक्षे साध्याभाववत्ताज्ञानं
ग्राह्याभाववगाहित्वादनुमितिं प्रति साक्षात् प्रति-
बन्धकं तत्र साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्यो-
त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकमिति व्यवस्था प्रसिद्धेत्यर्थः । तत
एव वेति । प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादेव
इत्यर्थः । किमिति । तथा च धर्मिज्ञानरूपा इदमाकारा
वृत्तिर्न सिध्यति इति भावः ।

सादृश्यज्ञानस्य अकारणत्वे पूर्वाज्ञातिप्रसङ्गं परिहरति
इङ्गालादावेति । इङ्गालगतनैल्यादिर्विशेषः । तद्दर्शनसामग्री
च चक्षुःसंयुक्तेङ्गालतादात्म्यरूपा अस्तीति बोध्यम् ।

सत्त्वान्न तदध्यासः सदृशभागमात्रसंप्रयोगे तद-
भावादध्यासः । तदा अपि शुक्तित्वरूपविशेषदर्श-
नसामग्रीसत्त्वात् अनध्यासप्रसङ्ग इति चेन्न ।
अध्याससमये शुक्तित्वदर्शनाभावेन तत्पूर्वं तत्
सामग्राभावस्य त्वया अपि वाच्यत्वात् ।

नीलभागादिति त्रिकोणभागसंग्रहार्थमादिपदं तत्सत्त्वादिति
विशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वादित्यर्थः । न तदिति । तत् पदं
रजतादिपरं ननु यदि शुक्तिसंप्रयोगकाले रजताध्यासाभाव-
स्तर्हि संप्रयोगोऽप्यध्यासकारणं न स्यादिति न इत्याह
सदृशभागमात्रेति तदभावादिति । नैव्यादिदर्शनसामग्रा-
भावादित्यर्थः । शङ्कते तदापीति । सदृशभागमात्रसंप्रयोग-
कालेऽपि इत्यर्थः । अनध्यासप्रसङ्ग इति । तथा चाध्यासाभाव-
प्रसङ्गपरिहाराय सादृश्यज्ञानं दोषत्वेनाध्यासकारणं वाच्यं
ततश्च उक्तदोषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वादप्रतिबन्धाशुक्तित्वदर्शनसा-
मग्री नास्ति अतो रजताद्यध्यास उपपद्यत इति धर्मिज्ञान-
कारणवादिनोऽभिसन्धिः । अनध्यासप्रसङ्गं परिहर्तुम् उभय-
सम्मतमर्थं धर्मिज्ञानापलापी दर्शयति न इत्यादिना त्वयापीति
सादृश्यज्ञानकारणवादिनोऽपि इत्यर्थः । वाच्यत्वादिति
सदृशभागमात्रसंप्रयोगकाले शुक्तित्वदर्शनसामग्रां चक्षुःसंयुक्त
तादात्म्यलक्षणायां सत्यामप्यध्यासदर्शनेन तदनुरोधात् शुक्तित्व-
रूपविशेषदर्शनसामग्राः प्रतिबन्धको दोषोऽवश्यं वाच्य
इति तावत्सत्यं स च दोषो न सादृश्यज्ञानं किन्तु दूरत्वादि-
रेवातो दोषत्वेनापि न सादृश्यज्ञानमध्यासकारणमिति न
धर्मिज्ञानसिद्धिरिति तदपलापिनोऽप्यभिसन्धिः ।

मम सादृश्यज्ञानरूपाध्यासकारणदोषेण
प्रतिबन्धात् तदा शुक्तित्वदर्शनसामग्र्यभावाभ्यु-
पगमः । तत्र तथाभ्युपगमे तु घटकुटीप्रभात-
वृत्तान्त इति चेद् न । समीपोपसर्पणान्तरं
रजतसादृश्यरूपे चाकचक्रे दृश्यमान एव शुक्ति-
त्वापलम्भेन तस्य तत् सामग्र्यप्रतिबन्धकत्वा-
सिद्धौ दूरत्वादिदोषेण प्रतिबन्धात् वा व्यञ्जन-
नीलपृष्ठत्वादियाहकासमवधानात् वा तत्सा-
मग्र्यभावस्य वक्तव्यत्वात् ।

धर्मिज्ञानवादी स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन् आशङ्कते ममेति
तवेति । धर्मिज्ञानापलापे प्रवृत्तस्य कषितार्किकमतानुवा-
र्त्तिन इत्यर्थः । सादृश्यज्ञानस्य अध्यासकारणत्वं त्वदनिष्टं
दूरगतस्यापि तव प्रसज्येतेति भावः । धर्मिज्ञानापलापवाद्यपि
स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन् अनध्यासप्रसङ्गं परिहरति न इत्या-
दिना । तस्येति सादृश्यदर्शनस्य इत्यर्थः । तत्सामग्र्येति
शुक्तित्वदर्शनसामग्र्येत्यर्थः । रजतरागादिदोषसंग्रहार्थमादि-
पदं ननु दूरत्वस्यापि पुंसः कदाचिच्छुक्ती शुक्तिप्रमायाः
दर्शनेन दूरत्वस्यापि सादृश्यज्ञानस्य एव व्यभिचारस्तुष्यः
तथा रजते रागवतोऽपि समीपोपसर्पणान्तरं शुक्तिप्रद-
र्शनेन तस्यापि व्यभिचारस्तुष्यः । तथाच दूरत्वादेरपि दोषत्वं
न स्यात् यदि च कचिदध्यासे कदाचित् कश्चिदोष इति-
रीत्या दूरत्वादेर्दोषत्वेनाध्यासकारणत्वं समर्थ्यते तदा ज्वालादी

एवं जलधिजले नियतनीलरूपाध्यासप्रयो-
जकदोषेण दूरे नीरत्वव्यञ्जकतरङ्गादिग्राहकास-

सादृश्यज्ञानरूपेणैव दोषेण सेयं दीपज्वालेत्यादि भ्रमस्य
सर्वानुभवसिद्धतया तस्यापि कदाचिद्रजताध्यासादौ दोषत्वेन
कारणत्वं दुर्वारं सादृश्यज्ञानस्य दोषत्वं भाष्यसम्मतञ्च तथाच
देवताधिकरणे भाष्यं सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विर्वेति ।
तथा बौद्धाधिकरणेऽपि सादृश्यनिमित्तप्रतिसम्भानमिति ।
प्रतिसम्भानं प्रत्यभिज्ञानं तथाच सादृश्य ज्ञानस्य दोषत्वेना-
ध्यासकारणत्वमत निराकरणमयुक्तमिति चेत् सत्यं तथापि
स्थूलबुद्धिमात्रित्येदमिति ध्येयम् । सहकार्यभावात् सामग्र्यभाव-
माह व्यञ्जकेति शुक्तित्वव्यञ्जक इत्यर्थः । ग्राहकपदं नील-
भागव्यापि चक्षुःसंप्रयोगपरं तत्सामग्रीनि शुक्तित्वविशेषदर्शन-
सामग्र्यभावस्योभाभ्यां वक्तव्यत्वादित्यर्थः ।

शुक्तिरजतभ्रमस्थलोक्तन्यायमन्यत्रापि योजयति एव-
मिति । सादृश्यज्ञानरूपदोषं विना रजताध्यासवन्नौलशिला-
तलत्वाद्यध्यासः सम्भवतीत्यर्थः । जले नीलशिलातलत्वा-
ध्यासे हि शुक्लरूपात्मकविशेषदर्शनं जलराशित्वादिरूप-
विशेषदर्शनं च प्रतिबन्धकं ततः शुक्लरूपादिदर्शनसामग्र्यापि
तत्र प्रतिबन्धिका तथा च प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्यभावादेव
नीलशिलातलत्वारीपः । ननु प्रथमं जले नैक्याध्यासेन
सादृश्यज्ञानसम्पत्तौ सत्यां तद्दोषान्नौलशिलातलत्वाध्यास
इत्यर्थः । ननु जलधिसलिलपूरशुक्लरूपात्मकविशेषदर्शन-
सामग्र्याभावोऽसिद्धः तत्र नीलशिलातलत्वारीपात्पूर्वकाले
चक्षुःसंयुक्ते जले शुक्लरूपस्य तादात्म्याभ्युपगमेन चक्षुः-

मवधानेन च शौक्लाजलराशित्वादिविशेषदर्शन-
सामग्राभावात् शिलातलत्वाद्यध्यासः ।

विस्तृते पटे परिणाहरूपविशेषदर्शनसामग्री-

मंयुक्ततादात्म्यरूपसन्निकर्षस्य आलोकादेश सत्त्वात्तथा
तलराशित्वादिरूपविशेषदर्शनसामग्राभावोऽप्यसिद्धः । जल-
राशित्वव्यञ्जकतरङ्गादिप्रत्यक्षस्यापि तत्र सत्त्वादित्यत
आह नियतेति । जलधिसलिले दूरे नैव्याध्यासवत्समीपोपसर्प-
णानन्तरमपि तदध्यासो दृश्यते अतस्तस्य नियतत्वम् । एतदुक्तं
भवति शुक्लरूपात्मकविशेषदर्शनसामग्री नियतनीलशिला-
रूपाध्यासप्रयोजकदोषेण प्रतिबद्धा अतः सा अप्रतिबद्धा नास्ति
दूरत्वदोषाज्जलराशित्वव्यञ्जकतरङ्गादेर्ग्राहकसमवधानं नास्ति
तेन जलराशित्वरूपविशेषदर्शनसामग्रीव नास्ति तथा च
द्विविधाप्रतिबन्धकज्ञानसामग्राभावाज्जलधिसलिले नीलशिला-
तलत्वाद्यध्यास उपपद्यत इति । तत्र इदं बोध्यं जलधिसलिल-
पूरे नीलशिलातलत्वारोपे उक्तविधया विशेषदर्शनसामग्रा-
भावस्य अपेक्षितत्वेऽपि न तावन्मात्रात्तदध्यासः किन्तु जले
नीलरूपाध्यासेन नीलशिलातलसादृश्यज्ञानसम्पत्त्यनन्तरमेव
तदध्यासस्तथा च दूरे नीलशिलातलत्वाध्यासवतां जलधि-
सलिलपूरसमीपोपसर्पणानन्तरं व्यवहारः । अस्मिन् जलधि-
सलिलपूरे मम दूरे नैव्यनैव्यत्वादिसाम्येन नीलशिलातलत्व-
भ्रम आसीत् इदानीं स भ्रमो निवृत्त इति । एवं तत्र तत्र
सादृश्यदोषात् मम पूर्वमन्यथा भ्रम आसीत् इदानीं स निवृत्त
इति लोकव्यवहार एव । सादृश्यज्ञानस्य दोषत्वेनाध्यास-
विशेषकारणत्वसाधको द्रष्टव्य इति ।

सत्त्वात् न पुण्डरीकमुकुलत्वाध्यासः कर्त्त-
नादिघटिततदाकारे तदभावात् तदध्यास इति।

ननु एवं करस्पृष्टे लोहशकले तदीयनीलरूप-
विशेषदर्शनसामग्राभावात् रजताध्यासः किं न
भवेत् सादृश्यज्ञानानपेक्षणादिति चेद् भवत्येव
किन्तु तान्मादिव्यावर्त्तकविशेषदर्शनसामग्रा अपि
अभावात् तदध्यासेनापि भाव्यमिति क्वचिदने-

सादृश्यज्ञानस्याध्यासकारणतायाहकान्वयव्यतिरेकोदाह-
रणान्तरमप्यन्यथयति विस्तृत इति। परिणाहो विस्तार-
स्तद्दर्शनं पुण्डरीकमुकुलत्वाध्यासप्रतिबन्धकं तस्मादग्र-
सत्त्वादित्यर्थः। सादृश्यज्ञानकारणमते हि चक्षुःसंप्रयोगस्थले
चाक्षुषं सादृश्यज्ञानं धर्मज्ञानत्वेन दोषत्वेन च रजताद्य-
ध्यासोत्पत्तौ कारणं त्वगिन्द्रियसंप्रयोगस्थले च स्पर्शनं
सादृश्यज्ञानमुक्तविधया रजताद्यध्यासोत्पत्तावेव कारणं
कवितार्किकमते तु धर्मज्ञानप्रसङ्गभीत्या सादृश्यज्ञानं कुत्राप्य-
ध्यासे कारणं नाभ्युपेयत इति व्यवस्था।

तथा च त्वगिन्द्रियेदमर्थसंप्रयोगस्थले त्वदभिमताध्यास-
कारणसत्त्वात् स किं न स्यादिति शङ्कते ननु एवमिति।
सादृश्यज्ञानं विनापि अध्यासप्रतिबन्धकविशेषदर्शनं सामग्रा-
भावमात्रेण अध्यासोपगम इत्यर्थः। किं तत्र रजताध्यास-
आपाद्यते किं वा रजताध्यास एव आपाद्यते आद्ये
इष्टापत्तिरित्याह भवत्येवेति। द्वितीयं शङ्कते किन्त्विति
तत्र विशेषदर्शनसामग्राभावस्य तान्माद्यध्याससाधारणत्वात्

काध्यासे संशयगोचरो भवति क्वचित्तु रजतप्राये
कोशगृहादौ रजताध्यास एव भवति क्वचित् सति
अपि सादृश्यज्ञाने शुक्तिकादौ कदाचित् करण-
दोषाद्यभावेन अध्यासानुदयवत् अध्यासानुदये-
ऽपि न हानिः ।

तस्मात् न कार्य्यकल्पा इदमाकारवृत्ति-

रजताद्यध्यास एव स्यादित्यत्रापादकं नास्तीति मत्त्वा
परिहरति ताम्नादीति । रङ्गसुवर्णशकलादिसंग्रहार्थमादिपदं
क्वचिदिति । करतलसृष्टलोहशकलस्थलेऽपि क्वचिदित्यर्थः ।
गोचर इति लोहशकलरूपेदमर्थः । किमिदं रजतं किं वा
ताम्नं किं वा सुवर्णादीति संशयविषयो भवति इत्यर्थः ।
ताम्नादिव्यावर्तकविशेषदर्शनस्थले तु रजताध्यास एव भवती-
त्याह क्वचित्त्विति । यस्मिन् कोशगृहादौ प्रायेण रजत-
शकलानामेवावस्थानं तत्र प्रविष्टस्य देवादयःशकले कर-
तलसृष्टे सति तत्र रजताध्यास एव भवति रजतकोश-
गृहमिति बुद्धेस्तस्य सत्त्वादित्यर्थः । ननु क्वचित् करतल-
सृष्टलोहशकले रजताध्यासाभावोऽपि दृश्यते स च तव
मते न सम्भवति विशेषदर्शनसामग्र्यभावस्य तत्रापि सत्त्वेन
रजताध्यासापत्तेरावश्यकत्वात् मम तु सादृश्यज्ञानरूपकारणा-
भावात् स न भवतीति वक्तुं शक्यत इत्यत आह क्वचित्
सत्यपीति । समीपोपसर्पणानन्तरं सत्यपि सादृश्यज्ञाने यथा
रजताध्यासाभावस्तव मते उपेयते तथा मम, मतेऽपि क्वचिद-
ध्यासाभावो न दोषावह इत्यर्थः ।

ङ्गच्छेत् । एष तु वा अतिवदतीति । सत्यं त्वेव वि-
 जिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तर-
 विवक्षां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्र-
 कृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुर्वेदानधीत
 इत्येकविद्भिर्भ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते ता-
 दृगेतद् द्रष्टव्यम् । न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवा-
 र्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति,
 प्रकृतसम्बन्धासम्भवकारितत्वादर्थान्तरविव-
 क्षायाः । तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णीं-
 भूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति ।
 यत् प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवा-
 दित्वमनतिवादित्वमेव तदेप तु वा अतिवदति
 यः सत्येनातिवदतीति । तत्र सत्यमिति परं ब्र-

तुशब्देनापि तद्वाध्यमाह ॥ प्रकृतेति ॥ विजिज्ञास्यत्वलिङ्गाच्च पू-
 र्वोक्ताङ्गिन्नमित्याह ॥ सत्यं त्वेवेति ॥ प्रकरणाविच्छेदे दृष्टान्तमा-
 ह ॥ तस्मादिति ॥ श्रुतिलिङ्गबलादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात् प्रा-
 धान्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या
 प्राणलिङ्गत्वं निरस्तम् । यत्तु प्रश्नं विनोक्त्यलिङ्गाद् भूमा प्राण इति
 तन्न, तस्याप्रयोजकत्वादित्याह ॥ न चेति ॥ प्रश्नभेदादर्थभेद इति
 न नियमः, एकस्यात्मनो मैत्रेय्या बहुशः पृष्टत्वात् प्रश्नं विनोक्तचा-
 तुर्वेदस्य प्रकृतैकवेदाङ्गिन्नत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य
 प्रकृतासम्बन्धादर्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति ॥ तत्रेत्यादिना ॥
 सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्यत आह ॥ तत्र सत्यमिति ॥ विज्ञानं नि-

होच्यते परमार्थरूपत्वात् “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म” इति च श्रुत्यन्तर्गतम् । तथा व्युत्पादिताय
नारदाय “सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि” इ-
त्येवं प्रवृत्तोऽयं विज्ञानादिसाधनपरम्परया भू-
मानमुपदिशति । तत्र यत् प्राणादधिसत्यं वक्त-
व्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते ।
तस्मादस्ति प्राणादधिभूम्न उपदेश इत्यतः प्रा-
णादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति । एवं चे-
हात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भ-
विष्यति । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि
नोपपद्यते । न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽ-
त्मत्वमस्ति । न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकवि-
निवृत्तिरस्ति, “नान्यः प्रन्था विद्यतेऽयन्ताय”

दिध्यासनं, आदिपदान्मननश्रद्धाश्रवणमनःशुद्धिनिष्ठातद्वेतुकर्माणि
गृह्यन्ते । इमान्यपि श्रवणादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि-
। एवं श्रुतिलिङ्गैः प्राणस्यावान्तरप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म
भूमपदोक्तबहुत्वधर्मीत्याह ॥ तत्र यदिति ॥ किञ्च सन्निहितादपि व्य-
वहितं साकाङ्क्षं बलीय इति न्यायेन सन्निहितं निराकाङ्क्षं प्राणं दृष्ट्वा
वाक्योपक्रमस्थ आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा
ग्राह्य इत्याह ॥ एवं चेति ॥ किं च “शोकस्य परं पार”मित्युपक्रम्य त-
मसः पारमित्युपसंहारात् शोकस्य मूलोच्छेदं विना तरणायोगाच्च । शो-
कपदेन मूलतमो गृह्यते तन्निवर्तकज्ञानगम्यत्वलिङ्गात्, आत्मा ब्रह्मे-
त्याह ॥ न चान्यत्रेति ॥ ब्राह्मणमात्मायत्तत्त्वं प्राणस्य वदतीति सम्ब-

इति श्रुत्यन्तरात् । “तं मां भगवान् शोकस्य परं पारं तारयतु” इति चोपक्रम्योपसंहरति “तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः” इति । तम इति शोकादेकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत । आत्मनः प्राण इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते च परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमा तु प्राण एवेति चेन्न । “स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि” इत्यादिना भूम्न एवाप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात् परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते । यत्र “नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति परमात्मनि चायं द-

न्धः । नन्विदं चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमस्तु ततः प्रागुक्तो भूमा प्राणः । ति शङ्कते ॥ प्रकरणान्त इति ॥ तच्छब्देन भूमानुकर्षात् मैवमित्याह ॥ नेति ॥ ८ ॥ भूम्नो ब्रह्मत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ धर्मेति सूत्रम्यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखत्वममृतत्वं च प्राणेषु योज्यमिति तदनुय

र्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः," यत्र त्वस्य सर्व-
 मात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदि"ति श्रुत्यन्तरात् ।
 योऽप्यसौ सुषुप्त्यवस्थायां दर्शनादिव्यवहारा-
 भाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षया
 उक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकर-
 णात् । यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं तद-
 प्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत आ-
 ह " एषोऽस्य परमं आनन्द एतस्यैवानन्दस्या-
 न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती"ति । इहापि
 "यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सु-
 ख"मिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भू-
 मानं दर्शयति । "यो वै भूमा तदमृत"मिति अ-
 मृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति;
 विकाराणाममृतत्वस्य आपेक्षिकत्वात्, "अतो-
 विघटयति ॥ योऽप्यसावित्यादिना ॥ सति बुद्ध्याद्युपाधावात्म-
 नो द्रष्टृत्वादित्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गत्वज्ञानार्थं प्रश्नोपनि-
 षदि न शृणोति न पश्यतीति परमात्मानं प्रकृत्योक्तम् । तथा तत्रै-
 वात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राणस्य । यतः श्रुत्यन्तरम् आत्मन एव सु-
 खत्वमाह तस्मादित्यर्थः । आमयो नाशादिदोषः तत् सहितं सामयम्
 आर्तं नश्वरम् । स एवाधस्त्रात् स उपरिष्ठादिति सर्वगतत्वं, स एवेदं
 सर्वमिति सर्वात्मत्वं च श्रुतं, तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे समन्वित
 इति सिद्धम् ॥ १ ॥

ऽन्यदार्त”मिति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च सत्यत्वं
स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं । सर्वगतत्वं सर्वात्मत्व-
मिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोप-
पद्यन्ते नान्यत्र तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥९॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

“कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति
स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिव-
दन्त्यस्थूलमनण्वि” त्यादि श्रूयते । तत्र संश-
यः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा पर ए-
वेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षर-
शब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धव्यतिक्रमस्य

॥ अक्षरमम्बरान्तधृतेः । बृहदारण्यकं पठति ॥ कस्मिन्निति ॥
यद्भूतं भवञ्च भविष्यञ्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतमिति गार्गी पृष्टेन मुनिना
याज्ञवल्क्येनाव्याकृताकाशः कार्यमात्राश्रय उक्तः । आकाशः कस्मि-
न्नोत इति द्वितीयप्रश्ने स मुनिरुवाच । तत् अव्याकृतस्याधिकरण-
मेतदक्षरम् अस्थूलादिरूपमित्यर्थः । उभेयत्राक्षरशब्दप्रयोगात् संश-
यः । यथा सत्यशब्दो ब्रह्मणि रूढ इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं तथाक्षरशब्दो
वर्णे रूढ इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः, तत्रोद्गारोपास्तिः फलम् । सिद्धान्ते
निर्गुणब्रह्मधीरिति विवेकः । ननु न क्षरतीत्यचलत्वानाशित्वयोगाद् ब्र-
ह्मण्यप्यक्षरशब्दो मुख्य इत्यत आह ॥ प्रसिद्धिव्यतिक्रमस्येति ॥
रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादित्यर्थः । वर्णस्योद्गारस्य सर्वाश्रयत्वं क-

१ वर्णे परमात्मनि चेत्यर्थः । २ पूर्वपक्षे ।

चायुक्तत्वात्, ॐकार एवेदं सर्वमित्यादौ च श्रु-
त्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्थत्वेन सर्वात्मकत्वाव-
धारणात् वर्ण एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्ते उ-
च्यते । पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः, कस्मादम्ब-
रान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजा-
तस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्त-
स्य विकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याकाश
एव तदोतं च प्रोतं चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा
कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्र-
श्नेनेदमक्षरमवतारितं, तथा चोपसंहृतमेतस्मि-
न्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ।
न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवीति ।
यदप्योङ्कार एवेदं सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिप-
तिसाधनत्वात् स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्ष-
रत्यश्रुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं पर-
मेव ब्रह्म ॥ १० ॥ स्यादेतत् कार्यस्य चेत् का-
रणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधान-
कारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते कथं अम्बरान्तधृ-
यमित्याशङ्क्य ध्यानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे सर्वात्मत्वमित्याह ॥ ॐ-
कारइति ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां आकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्यनि-
श्चयान्न ध्यानार्थता, अतस्त्रिङ्गुबलाद्ब्रूहिं बाधित्वा योगवृत्तिर्ग्राह्येति
सिद्धान्तयति ॥ एवमित्यादिना ॥ १० ॥ अकाशंभूतं कृत्वा शङ्कते ।

ते ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म, कस्मात् ? प्रशासनात् । प्रशासनं हीह श्रूयते “एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रम-सौ विधृतौ तिष्ठत” इत्यादि । प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति । न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाक्षर-शब्दवाच्यं, तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्य चित् । किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभाव-

स्यादेतदिति । चेतनकर्तृकशिक्षाया अत्र श्रुतेर्मेवमित्याह ॥ सा चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ सा चेति ॥ चकार आकाशस्य भूतत्वनिरासार्थः । भूताकाशस्य कार्यान्तःपातिना श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वा-योगात् अव्याकृतमज्ञानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदाश्रयत्वा-चाक्षरं न प्रधानमित्यर्थः । विधृतौ विषयत्वेन धृतौ ॥ ११ ॥

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति ॥ किमिदमिति ॥ घटत्वात् व्यावृत्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यति ॥ एतदिति ॥ अम्बरान्तस्याधारमक्षरं श्रु-

व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते तद्वादिदमम्बरा-
न्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः, “तद्वा एत-
दक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं अश्रुतं श्रोतुं अमृतं मन्तुं
अविज्ञातं विज्ञात्रि”ति । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः
प्रधानस्यापि सम्भवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु-
न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्, तथा “नान्यदतो-
ऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतो-
ऽस्ति मन्तुं नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रि”त्यात्मभेद-
प्रतिषेधात् न शरीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्द-
वाच्यत्वं, “अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन” इति चो-
पाधिमत्ताप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शा-
रीरो नाम भवति । तस्मात् परमेवं ब्रह्माक्षरमि-
ति निश्चयः ॥ १२ ॥

- ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

“एतद्वै सत्यं काम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्का-
तिरचेतनत्वाद्यावर्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजय-
ति ॥ तथेति ॥ अन्यभावो भेदः तन्निषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि शो-
धितो जीव एवाक्षरं न पर इत्यत आह ॥ न हीति ॥ शोधिते जी-
वत्वं नास्तीत्यर्थः । तस्माद्गार्गीब्राह्मणं निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति
सिद्धम् ॥ १२ ॥

रस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती”ति
 प्रकृत्य श्रूयते “यः पुनरितं त्रिमात्रेणोमित्येतेनै-
 वाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीति” ति । किमस्मि-
 न् वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते आ-
 होस्विदपरमि “त्येतेनैवायतनेन परमपरं चैक-
 तरमन्वेती” ति प्रकृतत्वात् संशयः । तत्रापरमि-

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ मश्रोपनिषदमुदाहरति ॥ एतदि-
 ति ॥ पिप्पलादो गुरुः सत्यकामेन पृष्ठो ब्रूते, हे सत्यकाम परं निर्गुणम-
 परं सगुणं त्वब्रह्मतदेव योऽयमोङ्कारः, स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य
 प्रतीकस्तस्मात् प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनैवोङ्कारध्यानेनायतनेन
 प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये-
 एकमात्रद्विमात्रोङ्कारयोर्ध्यानमुक्त्वा ब्रवीति ॥ यः पुनरिति ॥ इत्थ-
 स्भावे तृतीया ब्रह्मोङ्कारग्योरेभेदोपक्रमात् । यो हकारादिमात्रात्र-
 ये एकस्या मात्राया अकारस्य ऋण्यादिकं जाग्रदादिविभूतिं च जा-
 नाति तेन सम्यक् ज्ञाता एकमात्रा यस्योङ्कारस्य स एकमात्रः । एवं
 मात्राद्वयस्य सम्यग्विभूतिज्ञाने द्विमात्रस्तथा त्रिमात्रः । उमोङ्कारं पु-
 रुषं योऽभिध्यायीत स ॐकारविभूतित्वेन ध्यातैः सामभिः सूर्यद्वारा
 ब्रह्मलोकं गत्वा परमात्मानं पुरुषं ईक्षत इत्यर्थः । संशयं तद्दीजं चा-
 ह ॥ किमित्यादिना । अस्मिन् त्रिमात्रवाक्य इत्यर्थः । पूर्वत्र पू-
 र्वपक्षत्वेनोक्ते ॐकारे बुद्धिस्थं ध्यातव्यं निश्चीयत इति प्रसङ्गसङ्ग-
 तिः । यद्वा पूर्वत्र वर्णे रूढस्याक्षरशब्दस्य लिङ्गात् ब्रह्माणि वृत्तिरुक्ता
 तदत्रापि ब्रह्मलोकप्राप्तिलिङ्गात् परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति

१ त्रिमात्रेणेति तृतीया । २ प्रश्नोपनिषदि पंचमप्रश्ने एतद्वा तत्सत्यकामपरं चापरं च-
 ब्रह्मपदोकार इत्येवमभेदोपक्रम इति ध्येयम् ।

दं ब्रह्मेति प्राप्तं, कस्मात्? “स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः, स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक” मिति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । न हि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमश्रुवीतेति युक्तं, सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः । नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैष दोषः, पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते, कस्मात्? ‘ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्’ । ईक्षतिदर्शनं दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म, ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वादृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ तत्रापरमिति । कार्यपरब्रह्मणोरूपास्तिरुभयत्र फलम् । स उपासकः । सूर्ये सम्पन्नः प्रविष्टः । ननु वसुदान ईश्वर इति ध्यानात् विन्दते वस्वित्वल्पमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह ॥ नहीति ॥ अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परवित् परमपरविदपरमेवर्तौत्युपक्रमात् परविदोऽपरप्राप्तिर्युक्ता उपक्रमविरोधात् । न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति वाच्यं, परस्य सर्वगतत्वात् । अत्रैव प्राप्तिरसम्भवेन सूर्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात् । तस्मात् उपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरूपाह्लिङ्गात् परं पुरुषमिति परश्रुतिर्बाध्येत्यर्थः । परश्रुतेर्गतिं पृच्छति ॥ नन्विति ॥ पिण्डः स्थूलो विराट् तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाध्यर्थः सूत्रे सशब्द ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन तं व्याचष्टे ॥ परमेवेति ॥ स उपासक एतस्माद्विरण्यग-

१ कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्योपास्तिः पूर्वपक्षे फलं परब्रह्मण उपास्तिः सिद्धान्ते फलमिति विवेकः ।

क्यशेषे व्यपदेशो भवति, “स एतस्माज्जीवघ-
नात् परात् परं पुरुषं पुरिशयं ईक्षत” इति । त-
त्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति
मनोरथकल्पितस्यापि अभिध्यायतिकर्मत्वात् ।
ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमि-
त्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्ष-
तिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह
परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञाय-
ते । नन्वाभिध्याने पर पुरुष उक्त ईक्षणे तु परा-
त्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायते इति, अ-
त्रोच्यते । परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ ।
न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः

भा० परं पुरुषं ब्रह्माहमितीक्षत इत्यर्थः । नन्वीक्षणविषयोऽप्य-
परोऽस्तु तत्राह ॥ तत्राभिध्यायतेरिति ॥ नन्वीक्षणं प्रमात्वादि-
ष्यसत्यतामपेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः, ध्यस्तस्यस्त्वस-
त्योऽपरः किं न स्यादित्यत आह ॥ स एवेति ॥ श्रुतिभ्यां प्रत्यभि-
ज्ञानात् स एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । अत्रैवं सूत्रयोजना,
ॐकारे यो ध्येयः स पर एवात्मा वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तेः, अत्र च
श्रुतिप्रत्याभिज्ञानात् स एवायमिति । ननु शब्दभेदात् न प्रत्यभिज्ञेति
शङ्कते ॥ न न्विति ॥ परात् पर इति शब्दभेदं अङ्गीकृत्य श्रुति-
भ्यामुक्तप्रत्याभिज्ञाया अविरोधमाह ॥ अत्रेति ॥ नन्वेतस्माज्जी-
वघनात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यातव्यपरामर्शादीक्षणीयः परात्मा
ध्येयादन्य इत्यत आह ॥ न चात्रेति ॥ ध्यानस्य तत्फलक्षणस्य च लो-

परः पुरुषः परामृश्यते येन तस्मात् परात्परोऽ-
यमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्धः स्यात् । कस्तर्हि,
जीवघन इत्युच्यते घना मूर्तिर्जीवलक्षणो घ-
नो जीवघनः सैन्धवखिल्यवत् यः परमात्मनो
जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विष-
येन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति । अपर आह
“स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमि”ति अतीता-
नन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोका-
न्तरैभ्यः सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि
सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिर-
ण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सङ्घातोपपत्तेर्भ-
वति ब्रह्मलोको जीवघनः, तस्मात् परो यः पर-
मात्मेक्षणकर्मभूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभू-
के समानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः । एवं चोपक्रमोपसंहारयोरैकवा-
क्यता भवतीति भावः । “स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जी-
वघनादित्येतत्पदेन सन्निहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परामृश्यत इति प्र-
श्न पूर्वकं व्याचष्टे ॥ कस्तर्हीत्यादिना ॥ ‘मूर्तौ घनः’ (३ । ३ । ७७)
इति सूत्रादिति भावः । सैन्धवखिल्यो लवणापिण्डः खिल्यवदल्पो
भावः परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परा-
मृश्यते इत्याह ॥ अपर इति ॥ जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणां
दर्शयति । जीवानां हीति ॥ व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां घनः
सङ्घातो यस्मिन् सर्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तत्त्वामिक-
त्वात् परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात् परः सर्वलो-

त इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं पर-
मात्मपरिग्रह एवावकल्पते । परो हि पुरुषः पर-
मात्मैव भवति यस्मात् परं किञ्चिदन्यन्नास्ति,
“पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागति-
रिति च श्रुत्यन्तरात् । परं चापरं च ब्रह्म य-
दोद्गार इति च विभज्यान्तरमोद्गारेण परं पुरुष-
मभिध्यातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं पुरुषं ग-
मयति । “यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं
ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्त” इति पाप्मविनिर्मु-
क्तफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचय-
ति । अत्र यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देश-
परिच्छिन्नं फलं युज्यते इति, अत्रोच्यते । त्रिमा-
त्रेणोद्गारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः
फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्प-

कातीतः शुद्ध इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स
एव ध्येय इत्याह ॥ परमिति ॥ यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् स
एव मुख्यः परः न तु पिण्डात् परः सूत्रात्मेत्यर्थः । किञ्च परशब्देनो-
पक्रमे निश्चितं ब्रह्मैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह ॥ परं चापरं चेति ॥
पापनिवृत्तिलिङ्गाच्चेत्याह ॥ यथेति ॥ पादोदरः सर्पः । ॐकारे पर-
ब्रह्मोपासनया सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेक्षित्वा तदेव शा-
न्तमभयं प्राप्नोतीत्यविरोधमाह ॥ अत्रोच्यते इति ॥ एवमेकवाक्य-
तासमर्थनप्रकरणानुगृहीतपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्म-

तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्विष्यतीत्यदोषः १३

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

“अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरी-
कं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यद-
न्तस्तदन्वेष्टव्यं, तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” इ-
त्यादि वाक्यं समाम्नायते। तत्र योऽयं दहरे ह-
ृदयपुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूता-
काशोऽथ विज्ञानात्माथ वा परमात्मेति संश-
य्यते। कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्या-
म्, आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिञ्च
ब्रह्मणि प्रयुज्यमानो दृश्यते। तत्र किम्भूताका-
श एव दहरः स्यात् किं वा पर इति संशयः। त-
था ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं

लोकप्राप्तिलिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रणवध्येये ब्रह्मणि समन्वितमि-
ति सिद्धम् ॥ १३ ॥

॥ दहर उत्तरेभ्यः । छान्दोग्यमुदाहरति ॥ अथेति ॥ भूमविद्या-
नन्तरं दहरविद्याप्रारम्भार्थोऽथशब्दः । ब्रह्मणोऽभिव्याक्तेस्थानत्वात्
ब्रह्मपुरं शरीरं अस्मिन् यत् प्रसिद्धं दहरमल्पं हृत्पद्मं तस्मिन् हृद-
ये यदन्तराकाशशब्दितं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं विचार्य ज्ञेयमित्यर्थः । अ-
त्राकाशो जिज्ञास्यस्तदन्तःस्थं वेति प्रथमं संशयः कल्प्यः । तत्र य-
थाकाशस्तदा संशयद्वयम् । तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपु-
रशब्दात् संशयान्तरमाह ॥ तथा ब्रह्मपुरमिति ॥ अत्र शब्दे जी-

पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथ वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तं, तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वं, “यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदयआकाश” इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावो व्यावापृथिच्यादि च तस्मिन्नन्तःसमाहितमवकाशात्मनाकाशस्यैक-

वस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः । तत्र तस्मिन् संशये सतीति योजना । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात् ब्रह्म ध्येयमित्युक्तं । तथेहाप्याकाशपदस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ तत्राकाशेत्यादिना ॥ दहरवाक्यस्यानन्तरं प्रजापतिवाक्यस्य च सगुणे निर्गुणे च समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशाद्युपास्तिः सिद्धान्ते सगुणब्रह्मोपास्त्या निर्गुणधीरिति फलभेदः । न चा“काशस्तलिङ्गादि”त्यनेनास्य पुनरुक्तता शङ्कनीया । अत्र तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशान्तस्थस्यान्वेष्टव्यत्वादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे स्पष्टलिङ्गाभावात् । ननु भूताकाशस्याल्पत्वं कथमेकस्योपमानत्वम् उपमेयत्वं च कथं “उभे अस्मिन् व्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्चे”त्यादिना श्रुतसर्वाश्रयत्वं च कथमित्याशङ्क्य क्रमेण परिहरति ॥ तस्येत्यादिना ॥ हृदयापेक्षया अल्पत्वं ध्यानार्थं कल्पितभेदात् सादृश्यं, स्वत एकत्वात् सर्वाश्रयत्वमित्यर्थः । नन्वे“ष आत्मे”त्यात्मशब्दो भूते

त्वात् । अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपु-
 रशब्दात्, जीवस्य हीदं^१ पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुर-
 मित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात् । भ-
 क्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । न हि पर-
 स्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सम्ब-
 न्धोऽस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं
 दृष्टं यथा राज्ञः, मनउप्राधिकश्च जीवो मनश्च
 प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं ह-
 दयान्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैवा-
 राग्रोपमितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि
 च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति । न चात्र दह-

न युक्त इत्यरुचेराह ॥ अथ वेति ॥ भक्त्येति चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः ।
 मुख्यं ब्रह्म गृह्यतामित्यत आह ॥ न हीति ॥ अस्तु पुरस्वामी जी-
 वो हृदयस्थाकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह ॥ तत्रेति ॥ पुरस्वामिन एव
 तदन्तःस्थत्वं सम्भवात् नान्यापेक्षेत्यर्थः । व्यापिनोऽन्तःस्थत्वं कथ-
 मित्यत आह ॥ मन इति ॥ आकाशपदेन दहरमनुकृष्योक्तोपमा-
 दिकं ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यतीत्याह ॥ आकाशेति ॥ ननु जीव-
 स्थाकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोस्तु
 तस्मिन्नन्तःस्थं किञ्चिद्वचेयमिति पक्षान्तरमाह ॥ न चात्रेति ॥ प-
 रमन्तःस्थं वस्तु, तद्विशेषणत्वेनाधारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपा-
 दानादित्यर्थः । यद्वा अन्वेष्यत्वादिलिङ्गात् दहरस्य ब्रह्मस्वनिश्चयादा-
 काशस्तिल्लिङ्गा^१ दित्यनेन गतार्थत्वमिति शङ्कात्र निरसनीया, अन्वेष्य-

रस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च
 श्रूयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वे-
 नोपादानादिति, अत उत्तरं ब्रूमः । परमेश्वर ए-
 व दहराकाशो भवितुमर्हति, न भूताकाशो जी-
 वो वा । कस्मादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हे-
 तुभ्यः । तथा हि अन्वेष्टव्यतया अभिहितस्य
 दहराकाशस्य “तं चेद्वयुरिति” त्युपक्रमस्य “किं तद-
 त्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यम्”
 इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति
 “स ब्रूयाद् यावान् वा अयमाकाशस्तावन्नेषोऽ-
 न्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी
 अन्तरेव समाहिते” इत्यादि । तत्र पुण्डरीकद-
 हरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाका-
 शौपम्येन दहरत्वं निवर्तयन् भूताकाशत्वं दह-
 रस्याकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते । यद्व्या-

त्वादेः परविशेषणत्वेन ग्रहणात् दहरस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नास्तीत्यर्थः । अप-
 हतपाप्मत्वादिलिङ्गोपेतात्मश्रुत्या केवलाकाशश्रुतिर्बाध्येति सिद्धान्त-
 यति ॥ परमेश्वर इत्यादिना ॥ आकाशस्याक्षेपपूर्वकमिति सम्बन्धः । त-
 माचार्यं प्रति यदि ब्रूयुः हृदयमेव तावदल्पं तत्रत्याकाशोऽल्पतरः, किं
 तदत्राल्पे विद्यते, यदिचार्यं ज्ञेयमिति, तदा स आचार्यो ब्रूयादाकाश-
 स्याल्पतानिवृत्तिमित्यर्थः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ तत्रेति ॥ निवर्तय-
 ति आचार्य इति शेषः । नन्वाकाशशब्देन रूढ्या भूताकाशस्य भा-

काशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव त-
स्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निव-
र्तिता भवति । नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्या-
भ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः
सम्भवतीत्युक्तम् । नैवं सम्भवति । अगति-
का हीयं गतिर्यत् काल्पनिकभेदाश्रयण-
म् । अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभा-
वं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न
बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत । ननु परमेश्वर-
स्यापि “ज्यायानाकाशादि”ति श्रुत्यन्तरान्नै-
वाकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत, नैष दोषः, पुण्ड-

नात् कथं तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ यद्यपीति ॥ ननु “रामरावणयोर्युद्धं
रामरावणयोरिवे”त्यभेदेऽप्युपमा दृष्टेति चेत्, न, अभेदे सादृश्यस्यान-
न्वयेन युद्धस्य निरूपमत्वे तात्पर्यात् अयमनन्वयालङ्कार इति काव्य-
विदः । पूर्वोक्तमनूय निरस्यति ॥ नन्वित्यादिना ॥ “सीताक्षिष्ट
इवाभाति कोदण्डप्रभया युत” इत्यादौ प्रभायोगसीताक्षेपरूपवि-
शेषणभेदाद् भेदाश्रयणमेकस्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयभावसि-
द्धयर्थमगत्या कृतमित्यनुदाहरणं द्रष्टव्यं नैवमत्राश्रयणं युक्तं वाक्य-
स्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भावात् । किंच हार्दाकाशस्यान्तर-
त्वात्यागे अल्पत्वेन व्यापकबाह्याकाशसादृश्यं न युक्तमित्याह ॥ अपि
चेति ॥ आन्तरत्वत्यागे तु अत्यन्ताभेदान्न सादृश्यमितिभावः ।
ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तावच्चे च तात्पर्यं किं न स्यादि

रीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य, न तावच्चप्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत । न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाधानमुपपद्यते । “एष आत्मापहतपाप्मां विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्कापि निवर्तिता भवति । न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्यारागोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुं ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादिविवक्ष्येत इति चेत् यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादिविवक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात् सर्वगतत्वादिविवक्ष्यतामिति युक्तम् । यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्वाज्ञ इव जीवस्यैवेदं

त्यत आह ॥ उभयेति ॥ अतोऽल्पत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः । एवमाकाशोपमितत्वादहराकाशो न भूतमित्युक्तं सर्वाश्रयत्वादिलिङ्गेभ्यश्च तथेत्याह ॥ न चेत्यादिना । विगता जिघत्सा जग्धुमिच्छा यस्य सोऽयं विजिघत्सः बुभूक्षाशून्य इत्यर्थः । प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन तत्सापेक्षचरमश्रुतषष्ठीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नेयः न

पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्वित्यत्र ब्रूमः ।
 परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्य-
 ते ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन् मुख्यत्वात् । तस्या-
 प्यस्ति पुरेणानेन सम्बन्ध उपलब्ध्यधिष्ठान-
 त्वात् । “स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पु-
 रिशयं पुरुषमीक्षते,” “स वा अयं पुरुषः सर्वा-
 सु पूर्णं पुरिशयं” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ वा
 जीवपुरे एवास्मिन् ब्रह्म सन्निहितमुपलक्ष्यते ।
 यथा शालग्रामे विष्णुः सन्निहित इति तद्वत् ।
 “तद्यथेहं कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र
 पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति च कर्मणामन्त-

तु ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावो ग्राह्यः । निरपेक्षेण तत्सा-
 पेक्षं बाध्यमिति न्यायादित्याह ॥ अत्र ब्रूमं इति ॥ शरीरस्य ब्रह्म-
 णा तदुपलब्धिस्थानत्वरूपे सम्बन्धे मानमाह ॥ स इति ॥ पूर्णं
 शरीरेषु पुरि हृदये शय इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मशब्दस्य जी-
 वेऽप्यन्नादिना शरीरवृद्धिहेतौ मुख्यत्वान्न षष्ठ्यर्थः कथं चिन्नेय इत्य-
 त आह ॥ अथ वेति ॥ बृहयति देहमिति ब्रह्म जीवः तत्स्वामिके पु-
 रे, हृदयं ब्रह्मयेश्म भवतु राजपुरे मैत्रसद्भवदित्यर्थः । अनन्तफल-
 लिङ्गादपि दहरः परमात्मेत्याह ॥ तद्यथेति ॥ अथ कर्मफलद्वैराग्या-
 नन्तरमिह जीवद्वशायामात्मानं दहरं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगु-
 णान् आचार्योपदेशमनुविद्य ध्यानेनानुभूय ये परलोकं गच्छन्ति तेषां
 सर्वलोकेष्वनन्तमैश्वर्यं स्वेच्छया संचलनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे
 उक्तलिङ्गान्यन्यथासिद्धानि तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयि-

वत्फलत्वमुक्त्वा “अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्र-
जन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोके-
षु कामचारे भवती”ति प्रकृतदहराकाशवि-
ज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन् परात्मत्वमस्य सूच-
यति । यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वे-
ष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं परविशेष-
णत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूमः । यद्याकाशो नान्वे-
ष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् “यावान् वा अयमा-
काशस्तावान्नेषोऽन्तर्हृदय आकाश” इत्याद्या-
काशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत । नन्वेतद-
प्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते “तं-
चेद् ब्रूयुः, यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पु-
ण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं-
तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासित-
व्यमि”त्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशैष्य-
म्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहि-
तत्वदर्शनात् नैतदेवम् । एवं हि सति यदन्तः

त्वा दूषयति ॥ यदपीत्यादिना ॥ उत्तरत्राकाशस्य स्वरूपप्रतिपादना-
न्यथानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वेष्टव्यत्वादिकमित्यत्रान्यथोपपत्तिं शङ्कते
॥ नन्विति ॥ एतदाकाशस्वरूपं आक्षेपबीजमाकाशस्याल्पत्वमुप-
मया निरस्यान्तःस्थवस्तुक्तेः तदन्तःस्थमेव ध्येयमित्यर्थः । तर्हि ज-
गदेव ध्येयं स्यादित्याह ॥ नैतदेवमिति ॥ अस्तु को दोषस्तत्राह

समाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञा-
 सितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्ये-
 त । “अस्मिन् कामाः समाहिताः एष आत्माप-
 हतपाप्मा” इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमा-
 धानाधारमाकाशमाकृष्या “थ य इहात्मानम-
 नुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानि”ति स-
 मुच्चयार्थेन च शब्देनात्मानं च कामाधारमाश्रि-
 तांश्च कामान् विज्ञेयान् वाक्यशेषो दर्शयति ।
 तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपु-
 ण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथि-
 व्यादिभिः सत्यैश्च कामैः विज्ञेय उक्त इति ग-
 म्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च १५

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् ।

॥ तत्रेति । सर्वनामभ्यां दहराकाशमाकृष्यात्मत्वादिगुणानुक्ता गुणैः
 सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध इत्यर्थः । ‘तस्मिन् यद-
 न्तरि’ति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया ग्राह्यमित्याह ॥ त-
 स्मादिति ॥ यद्वा आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदुभयमन्वेष्टव्यमिति
 योजनां सूचयति ॥ सहान्तः स्थैरिति ॥ ४ ॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ गतीति ॥ प्रजा जीवा एतं ह-
 दयस्थं दहरं ब्रह्मस्वरूपं लोकमहरहः प्रत्यहं स्वापे गच्छन्त्यस्तदात्मना
 स्थिता अप्यनृताज्ञानेनावृतास्तं न जानन्ति अतः पुनरुत्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्चयन्ति । इतश्च पर-
मेश्वर एव दहरो यस्मात् दहरवाक्यशेषे परमे-
श्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः । “इ-
माः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं
न विन्दन्ती”ति, तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्दे-
नाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां
जीवानां अभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां ग-
मयति । तथा दहरहर्जीवानां सुषुप्त्यवस्थायां
ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे “सता सोम्य तदां
सम्पन्नो भवती”त्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं
सुषुप्तमाचक्षते ‘ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत’ इति । त-
था ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो
जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्तयन् ब्रह्मतामस्य ग-
मयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो
गमयेत्, गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठी-

नन्वेतत्पदपरामृष्टदहरस्य स्वापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायातमि-
त्याशङ्क्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे ॥ तथा हीति ॥ लोकेऽपि दृष्टमित्य
र्थान्तरमाह ॥ लोकेऽपीति ॥ गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥
जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धिरिति भावः । ब्रह्मण्यपि त-
स्याऽप्रसिद्धिं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ निपादस्थपतिन्यायेन समाधत्ते ॥ गम-
येदिति ॥ षष्ठे चिन्तितं स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात् । रौद्रीमिष्टिं

समासवृत्त्या व्युत्पाद्येत । सामानाधिकरण्यवृ-
त्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक
इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहर-
हर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामा-
नाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । न त्यहरहरि-
माः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छ-
न्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं ? “द-
हरोऽस्मिन्नन्तराकाश” इति हि प्रकृत्याकाशौप-

विधाय एतया निषादस्थपतिं याजबेदित्याम्नायते । तत्र निषादानं
स्थपतिः स्वामीति षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको ग्राह्यः अग्निविज्ञादिसाम-
र्थ्यात् न तु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषादो ग्राह्योऽ-
सामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः, निषाद एव स्थपतिः स्यात् नि-
षादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात्, तस्याश्रुतपष्ठार्थसम्बन्धलक्षकत्व-
कल्पनायोगात् श्रुतद्वितीयाविभक्तेः पूर्वपदसम्बन्धकल्पनायां लाघ-
वात् अतो निषादस्येष्टिसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति । तद्वद्ब्रह्मलोकशब्दे
कर्मधारय इत्यर्थः । कर्मधारयेलिङ्गं चास्तीति व्याचष्टे ॥ एतदेवेति ॥
सूत्रे चकार उक्तन्यायसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥

सर्वजगद्धारणालिङ्गाच्च दहरः पर इत्याह ॥ धृतेरिति ॥ न-
न्वयशब्दाद्दहरप्रकरणं विच्छिद्य श्रुता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते ।
॥ कथमिति ॥ य आत्मेति प्रकृतापकर्षात् अयशब्दो दहरस्य धृ-

सू० १६ । अ० ५] शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्ये (३३३)

म्यपूर्वकं तस्मिन् सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्ने-
व चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं
चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशत्य “य
य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामस-
म्भेदाये”ति । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामा-
नाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, क्तिचः कर्तरि स्म-
रणात् । यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लो-
के सेतुः क्षेत्रसम्पदामसम्भेदायैवमयमात्मा ए-
षामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्र-
मादीनां च विधारयिता सेतुरसम्भेदायासङ्करा-
येति । एवमिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं म-
हिमानं दर्शयति, अयं च महिमा परमेश्वर एव
श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते “एतस्य वाक्षरस्य प्रशास-
ने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत”इत्या-

तिगुणविधिः प्रारम्भार्थमित्याह ॥ दहरोऽस्मिन्नित्यादिना ॥ श्रुतौ वि-
धृतिशब्दः कर्तृवाचित्वात् किजन्तः । सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधिकर-
ण्याद् धृतिशब्दः किञ्चिन्तो विधारणं ब्रूते, ‘स्त्रियां किन् (३।३।१४) इति
भावोक्तिनो विधानादिति विभागः । सेतुः सङ्करहेतुः, विधृतिस्तु स्थितिहे-
तुरित्यपौनरुक्त्यमाह ॥ यथोदकेति ॥ सूत्रं योजयति । एवमिहेति ॥
धृतेश्च दहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमस्य च महिम्नोऽस्मिन् पर-
मात्मन्येव श्रुत्यन्तर उपलब्धेरिति सूत्रार्थः । धृतेश्चेति चकारात्
सेतुपदोक्तनियामकत्वाल्लिङ्गं ग्राह्यं तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपलब्धिमा-

देः । तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रू-
यते “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपा-
ल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदा-
ये”ति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दह-
रः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव दहरोस्मिन्नन्तराकाश
इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे
प्रसिद्धः । “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहि-
ता, “सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्त” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे
तु न कचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्य-
ते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसि-
द्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान्न ग्रहीतव्य
इत्युक्तिम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवा
त् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्व-
रः ॥ एतस्येति ॥ धृतौ तामाह ॥ तथेति ॥ १६ ॥ आ समन्तात्
काशते दीप्यते इति स्वयंज्योतिषि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य विभुत्वगुण-
तो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यम् ॥ १७ ॥

रः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्य-
 शेषे परामर्शः । “अथ य एष सम्प्रसादो
 ऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्प-
 द्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति हो-
 वाचे”ति । अत्र हि सम्प्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे
 सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्नो-
 त्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपा-
 श्रयस्यैव जीवस्य शरीरात् समुत्थानं सम्भव-
 ति । यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामा-
 काशात् समुत्थानं, तद्वत् । यथा चादृष्टोऽपि लो-
 के परमेश्वरविषयआकाशशब्दः परमेश्वरधर्म-

यदि एष आत्मापहतप्राप्तेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परमार्हं जी-
 वोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति ॥ इतरेति ॥ जीवस्यापि वाक्यशेषमाह
 ॥ अथेति ॥ दहरोक्त्यनन्तरं मुक्तोपसृप्यं शुद्धं ब्रह्मोच्यते, य एष सम्प्र-
 सादो जीवोऽस्मात् कार्यकरणसङ्घात् सम्यगुत्थाय आत्मानं तस्मादि-
 विच्य विविक्तम् आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य
 तदेव प्रत्यक् परं ज्योतिरूपसम्पद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम् । यथा-
 मुखं व्यादाय स्वपितीति वाक्यं सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते इति व्याख्या-
 यते तद्वत् । ज्योतिषोऽनात्मत्वं निरस्यति ॥ एष इति ॥ सम्प्रसादे
 रत्त्वा चरित्वेति श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य लिङ्गमि-
 त्याह ॥ तथेति ॥ तदाश्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥
 ननु काप्याकाशशब्दो जीवेन दृष्ट इत्याशङ्क्योक्तावस्थोत्थानलिङ्गब-
 लात् कल्प्य इत्याह ॥ यथा चेति ॥ नियामकाभावाज्जीवो दहरः किं

समभिव्याहारादां “काशो वै नामरूपयोर्निर्व-
हिते” त्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, ए-
वं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरप-
रामर्शात् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव
जीव उच्यते इति चेत्, नैतदेवं स्यात्, कस्माद-
सम्भवात् । नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधि परिच्छेदा-
भिमानी सन्नाकाशेन उपमीयते । न चोपाधि-
धर्मानभिमान्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो ध-
र्माः सम्भवन्ति । प्रपञ्चितं चैतत् प्रथमसूत्रे,
अतिरेकाशङ्कापरिहाराय तु पुनरुपन्यस्तम् ।
पठिष्यति चोपरिष्ठात् “अन्यार्थश्च परामर्श”
(सू० १।३।२०) इति ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा अ-
सम्भवात् निराकृता । अथेदानीं मृतस्यैवामृत-
न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह ॥ नैतदित्यादिना ॥ दहरे श्रुतधर्मा-
णामसम्भवात् न जीवो दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह ॥ अति-
रेकेति ॥ उत्तराच्चेत्यधिकाशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जी-
वपरामर्शस्य गतिस्तत्राह ॥ पठिष्यतीति ॥ जीवस्य स्वापस्थानभू-
तब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते ॥ १८ ॥

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति ॥ उत्तराच्चे-
त्यादिसूत्रम् ॥ निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजापतिवाक्यबलात्

सेकात् पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्मात् प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि “य आत्मापहतपाप्मे”त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकं. आत्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय-
 “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मे”ति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति
 “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी”ति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य, “य एष स्वप्ने म-
 हीयमानश्चरत्येष आत्मे”ति । “तद्यत्रैतत् सु-
 त्तः समस्तः सम्पन्नः स्वप्नं न विजानात्येष
 . आत्मे”ति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे ।
 तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्ये “तदमृत-

पुनः समुत्थानं क्रियते तत्र जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिग्रहणेनासम्भ-
 वासिद्धेरित्यर्थः, कथं तत्र जीवाकिस्तत्राह ॥ तत्रेत्यादिना । यद्यप्यु-
 पक्रमे जीवशब्दो नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्र-
 म्य तस्य जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिश्चयात्तस्यैव
 ते गुणाः सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजपतिर्व्रूते ॥ य एष इति ॥
 प्राधान्यादक्षिग्रहणं सवैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापन्नमित्याह
 ॥ द्रष्टारमिति ॥ महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्न-
 पर्याये, तद्यत्रेति, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्याचष्टे इत्यन्वयः ।
 यत्र काले तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात्तथा सुप्तः सम्यक् अस्तो निरस्तः करण-
 ग्रामो यस्य स समस्तः, अत एवोपहतकरणत्वात् कृतकालुष्यहीनः संप्र-
 सन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति अतोऽज्ञानसत्त्वात् मुक्ता

मभयमेतत् ब्रह्मे”ति । “नाहं खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
मानि भूतानी”ति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुप-
लभ्य “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि
नो एवान्यत्रैतदस्मादि”ति चोपक्रम्य शरीर-
सम्बन्धनिन्दापूर्वकं “मेष सम्प्रसादोऽस्माच्छ-
रीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रू-
पेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष” इति जीव-
शरीरात् समुत्थितं उत्तमं पुरुषं दर्शयति ।
तस्मादस्ति सम्भवो जीवे पारमेश्वराणां ध-
र्माणाम्, अतो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति जीव
एवोक्त इति चेत् कश्चिद्ब्रूयात् तं प्रतिब्रूयादावि-

दिलक्षणः प्राज्ञः एष स्वचैतन्येन कारणशरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्ता-
स्फूर्तिप्रदत्वादात्मेत्यर्थः । चतुर्थपर्याये ब्रह्मोक्तेः तस्यैवापहतपाप्मत्वा-
दिगुणा इत्याशङ्क्य तस्यापि पर्यायेऽस्य जीवत्वमाह ॥ नो हेति ॥ अहेति
निपातः खेदार्थः । खिद्यमानो हीन्द्रः उवाच न खलु सुप्तः पुमानयं स-
म्प्रति सुषुप्त्यवस्थायामयं देवदत्तोऽहमित्येवमात्मानं जानाति । नो
एव नैवेमानि भूतानि जानाति किन्तु विनाशमेव प्राप्तो भवति । ना-
हमत्र भोग्यं पश्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससाद ।
तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह ॥ एतमिति ॥ एतस्मात् प्रकृतादात्म-
नोऽन्यत्रान्यं न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य मधवन्मर्त्यं वा इदं शरीरं
इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः । तस्मात् प्रजापतिवाक्यात् ।
अतः सम्भवासिद्धेः । सिद्धान्तयति ॥ तं प्रतीति ॥ अवस्थात्रया-

भूतस्वरूपस्त्विति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थो नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशङ्का सम्भवतीत्यर्थः । कस्माद्यतस्तत्रापि आविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते । आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः, भूतपूर्वगत्या जीववचनम् । एतदुक्तं भवति । 'य एषोऽक्षिणी' त्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैनं शरीरात्मताया व्युत्थाप्यै "तं त्वेव त" इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपे भिनिष्पद्यत" इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूप-

च्छोधनेनाविर्भूतं शोधितत्वं अर्थस्य वाक्योक्त्यवृत्त्यभिव्यक्तत्वमित्यर्थः । तर्हि सूत्रे पुंलिङ्गेन जीवोक्तिः कथं ज्ञानेन जीवत्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह ॥ भूतपूर्वेति ॥ ज्ञानात् पूर्वमविद्या तत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वरूपं जीवत्वमभूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपोपि जीवनाम्नोच्यत इत्यर्थः । विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयपर्यायचतुष्टयात्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ एतदिति ॥ जन्मनाशवच्चात् प्रतिबिम्बवद्विम्बदेहो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्युवाचोदशरावे आत्मा ज्ञमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे ब्रूतमित्यादिब्राह्मणेनेत्याह । उदशरावेति । उदकपूर्णं शरावे प्रतिबिम्बात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्याज्ञातं यत्तन्महं वाच्यमित्युक्तश्रुत्यर्थः । व्युत्थाप्य विचार्याभिनिष्पाद्यते इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः । किमुक्तमित्यत आह । यदस्येति । जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिद्ध

पं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे, न जैवेन
 रूपेण। यत् परं ज्योतिरूपसम्पत्तव्यं श्रुतं तत्
 परंब्रह्म तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं तदेव च जी-
 वस्य पारमार्थिकं स्वरूपं तत्त्वमसीत्यादिशा-
 स्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितम् । यावदेव हि
 स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निर्व-
 र्तयन् कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मा-
 स्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वम् । य-
 दा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घाताद्व्युत्थाप्य श्रु-
 त्याप्रतिबोध्यते । 'नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धि-
 सङ्घातो नासि संसारी' किं तर्हि तद्यत् सत्यं स
 आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति । तदा
 कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुद्ध्यास्मा-
 च्छरीराद्यभिमानात् समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थ-

त्वात् किंतु तमनूय परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य
 ब्रह्मस्वरूपं बोधयति अतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न
 जीव इत्युक्तं भवति, शोधितस्य ब्रह्माभेदेन तद्धर्मोक्तिरित्यर्थः । एवम
 वस्थोपन्यासस्य विवेकार्थत्वान्न जीवल्लिङ्गत्वम् एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे-
 तिलिङ्गोपेतश्रुतिविरोधादिति मन्तव्यम् । ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्ध-
 धर्मवतोः कथमभेदस्तत्राह । तदेवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्व-
 स्याविव्याकल्पितत्वादविरोधः इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह । याव-
 दिति । व्यतिरेकमाह॥ यदेति॥ अविद्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्योत्थ-

नित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति, स यो ह वे त-
 त् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः।
 तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं, येन शरीरात्
 समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते कथं पुनः
 स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति सम्भव-
 ति कूटस्थनित्यस्य । सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्त-
 रसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासा-
 धारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमा-
 नानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् तथा नक्ष-
 त्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवि-
 योगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न
 तु तथा आत्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केन-
 चिदभिभवः सम्भवत्यसंसर्गित्वात् व्योम्न इव
 दृष्टविरोधाच्च, दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीव-

प्रबोधात्तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरित्याविद्यकं तदित्यर्थः । संसारित्वस्य
 कल्पितत्वे सिद्धं निगमयति ॥ तदेव चास्येति ॥ समुत्थाय स्वेन
 रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं व्याख्यातुम् आक्षिपति ॥ कथं
 पुनरित्यादिना ॥ कूटस्थनित्यस्य स्वरूपमित्यन्वयः । मलस-
 ङ्गिनो हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिर्न तु कूटस्थस्यासङ्गिन
 इत्याह ॥ सुवर्णेति ॥ द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः । अभिभूतेत्यस्य व्या-
 ख्यानमनभिव्यक्तेति । असाधारणो भास्वरत्वादिः अभिभावकः
 सौरालोकः । जीवस्वरूपस्याभिभवे बाधकमाह ॥ दृष्टेति ॥ विज्ञा-
 नघन एवेति श्रुत्या चिन्मात्रस्त्वावदात्मा तच्चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृ-

स्य स्वरूपं, तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जी-
वस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः
पश्यन् शृण्वन्मन्वानो विजानन् व्यवहरत्यन्य-
था व्यवहारानुपपत्तेः । तच्चेच्छरीरात् समुत्थित-
स्य निष्पद्येत प्राक् समुत्थानात् दृष्टो व्यवहा-
रो विरुध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात्
समुत्थानं किमात्मिका च स्वरूपेणाभिनिष्प-
त्तिरिति, अत्रोच्यते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः
शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविवि-
क्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भव-
ति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छयं शौक्ल्यं-
च स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपा-
धिभिरविविक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेक-

तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहाराङ्गं जीवस्य स्वरूपं भवतीति
तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत हेत्वभावाद्यवहारो न स्यादि-
त्यर्थः । अज्ञस्यापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यङ्गीकार्यं व्यवहारदर्शना-
दित्याह ॥ तच्चेति ॥ अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति ॥ तच्चेदिति ॥ स्वरूपं चेत्
ज्ञानिन एव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः । अतः सदैव व्य-
क्तस्वरूपत्वादित्यर्थः । सदा वृत्तिषु व्यक्तस्य वस्तुतोऽसङ्गः स्यात्मानः आ-
विद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्था-
नादिश्रुतिरित्युत्तरमाह ॥ अत्रेति ॥ वेदना हर्षशोकादिः । अविविक्त-
मिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तमात्रं कल्पितसङ्गे दृष्टा-
न्तः ॥ यथेति ॥ श्रुतिकृतमिति त्वंपदार्थश्रुत्या योऽयं विज्ञानमयः प्रा-

ग्रहणान्तु पुराचीनस्फटिकः स्वाच्छयेन शौक्ल्येन
 च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि
 तथैव सन्, तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव स-
 तो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात् स-
 मुत्थानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्प-
 त्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवेकावि-
 वेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च मन्त्र-
 वर्णात्, “ अशरीरं शरीरेष्विति “शरीरस्थोऽपि
 कौन्तेय न करोति न लिप्यत” इति च सशरी-
 रत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात् । तस्माद्विवे-
 कविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन् विवेक-
 विज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते, न त्वन्यादृशा-
 वाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य सम्भवतः स्व-

णेष्वित्याद्यया सिद्धमित्यर्थः । प्राणादिभिन्नशुद्धत्वंपदार्थज्ञानस्य वा-
 क्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह ॥ केवलेति ॥ सशरीरत्वस्य मुत्थत्वा-
 त् समुत्थानमुक्त्वान्तिरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याशङ्क्याह ॥ तथा वि-
 वेकेति ॥ उक्तश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतेः
 अविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वम्, अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः ।
 ननु स्वकर्माजिते शरीरे भोगस्यापरिहार्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरू-
 पाविर्भाव इत्यत आह । शरीरस्थोऽपीति । अशरीरवत् शरीरस्थस्या-
 पि बन्धाभावस्मृतेर्जीवतो मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः । अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रशे-
 षोक्त इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ अन्यादृशौ सत्यावित्यर्थः । ज्ञानाज्ञा-
 नकृताविर्भावतिरोभावाविति स्थिते भेदोऽप्यंशांशित्वकृतो निरस्त

रूपत्वादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपर-
 मेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः व्योमवदसङ्गत्वावि-
 शेषात् । कुतश्चेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतो “य
 एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इत्युपदिश्यै “तदमृ-
 तमभयमेतत् ब्रह्मे”त्युपदिशति । योऽक्षिणि प्र-
 सिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयल-
 क्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत् स्यात् ततोऽमृताभयब्रह्म-
 सामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिच्छाया-
 त्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्भृषावा-
 दित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये “य ए-
 ष स्वप्ने महीयमानश्चरती”ति न प्रथमपर्या-
 यनिर्दिष्टादक्षिपुरुषात् द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः, “एतं
 त्वेवं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी”त्युपक्रमात् ।
 किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं प-

इत्याह ॥ एवमिति ॥ अंशादिशून्यत्वमसङ्गत्वं आत्मा द्रव्यत्वव्या-
 प्यजातिशून्यः विभुत्वात् व्योमवादित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः ।
 प्रजापतिवाक्याच्च भेदो मिथ्येत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह ॥ कुतश्चेत्यादिमाह ॥
 एतद्भेदस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः । छायायां ब्रह्मदृष्टिपरमि-
 दं वाक्यं, नाभेदपरमित्यत आह ॥ नास्तीति ॥ यस्य ज्ञानात् कृतकृत्यता
 सर्वकामप्राप्तिमात्मानमन्विच्छाव इति प्रवृत्तयोरिन्द्रविरोचनयोर्यद्य-
 नात्मच्छायां प्रजापतिर्ब्रूयात् तदा मृषावादी स्यादित्यर्थः । प्रथमवत् द्वि-
 तीयादिपर्याये व्यावृत्तास्ववस्थासु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह
 ॥ तथेति ॥ अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूतौ युक्तिमाह ॥ किंचेति ॥ सुशुप्तौ-

श्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे, द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति, “य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामी”ति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये “नाह स्वल्पयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानी”ति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति, न विज्ञातारं प्रतिषेधति । यत्तु “तत्र विनाशमेवापीतो भवती”ति तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव, न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम् । नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते “अविनाशित्वा”दिति श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पर्याये “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एयान्ब्रैतस्मादित्युपक्रम्य “मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीर”मित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्यानेन सम्प्रसादशब्दोदितं ज्जिब्रं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन् न परस्मात् ब्रह्मणोऽमृताभयस्व-

ज्ञातुर्व्यावृत्तिमाशङ्क्याह ॥ तथो तृतीय इति ॥ सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्मास्तीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमाह ॥ नहीति ॥ बुद्धेः साक्षिणो नाशो नास्ति नाशकाभावादित्यर्थः । एवमवस्थाभिरसङ्गत्वेनोक्त आत्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह ॥ तथेति ॥ श्रुतेरेक-

रूपादन्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मवि-
 वक्षार्या “एतन्त्वेव ते” इति जीवाकर्षणमन्याय्यं
 मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहत-
 पाप्मत्वादिगुणकमात्मानं “ते भूयोनुव्याख्या-
 स्यामी”ति कल्पयन्ति, तेषामेतमिति सन्नि-
 हितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत, भू-
 यः श्रुतिश्चोपरुध्येत, पर्यायान्तराभिहितस्य
 पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात्, “एतन्त्वेव ते”
 इति च प्रतिज्ञाय प्राक् चतुर्थात् पर्यायादन्य-
 मन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्र-
 सज्येत, तस्माद्यद्विद्याप्रत्युपस्थापितमपार-
 मार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरामद्वेषादिदोषक-
 लुषितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीत-
 मपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं
 विद्यया प्रतिपाद्यते । सर्पादिविलयनेनेव र-

देशिव्याख्यां दूषयति ॥ केचित्त्विति ॥ जीवपरयोर्भेदादिति भावः ।
 श्रुतिबाधान्नैवमित्याह ॥ तेषामिति ॥ सन्निहितो जीव एव सर्व-
 नामार्थ इत्यर्थः । उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । तवतूपक्रान्तपर-
 मात्मनश्चतुर्थ एवोक्तेस्तद्वाच्य इत्याह ॥ भूय इति ॥ लोकसिद्धजीवानुवा-
 देन ब्रह्मत्वं बोध्यत इति स्वमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ व्याख्या-
 नान्तरासम्भवादित्यर्थः । विलयनं शोधनं विद्यया महावाक्येनेति
 यावत् । ये तु संसारं सत्यमिच्छन्ति तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमि-

ज्वादीन् । अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जै-
वं रूपमिति मन्यन्ते । अस्मदीयाश्च केचित् ते-
षां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां
प्रतिषेधायेदं शारीरकमारब्धमेक- एव परमेश्व-
रः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायंया-
मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञान-
धातुरस्तीति । यच्चिदं परमेश्वरवाक्ये जीवमा-
शङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः “नासम्भवात्” (१।३।
१८।) इत्यादिना तत्रायमभिप्रायः नित्यशु-
द्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्य एकस्मिन्नस-
ङ्गे परमात्मनि तद्विपरीतं “जैवं रूपं व्योम्नीव
तलमलादिपरिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादन-
परैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्या-
मीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति, जी-

त्याह ॥ अपरे त्वित्यादिना ॥ शारीरकस्यार्थं सङ्केपेणोपदिशति
॥ एक एवेति ॥ अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यं आव-
रणविक्षेपशक्तिरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सहप्रयोगः ब्रह्मैवाविषया
संसरति न ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थ इत्यर्थः । तर्हि सूत्रकारः कि-
मिति भेदं ब्रूते तत्राह । यत्त्विति । परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्ध्यर्थं
जीवाद्भेदं द्रढयति । तस्यासंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदोक्तावपि जीव-
स्य संसारित्वानपायादित्यर्थः । अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदेऽपि क-
ल्पितस्याधिष्ठानान्न पृथक् सत्त्वमित्याह ॥ जीवस्य त्विति ॥ क-

वस्य तु न फेस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति
 किंत्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जी-
 वभेदम् । एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वा-
 नुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति
 मन्यते, प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्श-
 यति “शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवव” दित्या-
 दिना, वर्णितश्चास्माभिर्विद्वद्विद्वद्भेदेन कर्म-
 विधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शि-
 तः “अथ य एष सम्प्रसादः” इत्यादिः स द-
 हरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोप-
 देशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नो-
 तीत्यत आह, अन्यार्थः । अयं जीवपरामर्शः न

ल्पितभेदानुमानस्य फलमाह ॥ एवं हीति ॥ सूत्रेष्वभेदो नोक्त इ-
 ति भ्रान्तिं निरस्यति । प्रतिपाद्यमिति ॥ आत्मैति तूपगच्छन्ती-
 त्यादिसूत्राणि आदिपदार्थः । नन्वद्वैतस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षवि-
 धिविरोधस्तत्राह ॥ वर्णितश्चेति ॥ अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैताश्रया
 विधयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वाद्यु-
 क्तेः जीवे तदसम्भवान्न जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य
 का गतिरित्यत आह ॥ अन्यार्थश्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ अथेत्या-

जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि? परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी, कथम्? सम्प्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात् समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यदस्योपसम्पन्नव्यं परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरंवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति तस्य परिहारो कृत्तव्यः । उक्तो ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्य-

दिना ॥ प्रकृते दहरे विशेषो गुणतस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः । तत्र दह-
रवाक्यशेषरूपं सम्प्रसादवाक्यमाशङ्कापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्या-
चष्टे ॥ कथमित्यादिना ॥ २० ॥

“भ्रकौकस्त्वास्त्वपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्य-
त्वादेवं व्योमवच्चे”त्यत्र स एव इह परिहारोऽनु-
सन्धातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्प-
त्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया “धा-
वान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आ-
काश” इति ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा वि-
द्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनु-
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती” ति
समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं य-
स्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजो-
धातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां

उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्था-
न्तरमाह ॥ श्रुत्यैव चेदमिति । एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यं च
सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च । मुण्डकवाक्यमुदाहरति ॥ न तत्रेति ॥ तस्मिन्
ब्रह्मणि विषये न भाति तं न भासयतीति, यावत् । यदा चन्द्रभास्क-
रादिर्न भासयति तदा अल्पदीपेरग्नेः का कथेत्याह ॥ कुत इति ॥ किं-
च सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वान्न तद्भासकत्वमित्याह ॥ तमेवेति ॥
अनुगमनवर्देनुभानं स्वगतमिति शङ्कां निरस्यति ॥ तस्येति ॥ तत्रे-

१ तेन ब्रह्मणा भास्यत्वादित्यर्थः । २ गच्छन्तमनुगच्छतीतिप्रयोगप्रतीतानुगमनवत् ।

तेजोधातुरिति तावत् प्राप्तम्, कुतः? तेजोधातू-
नामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् । तेजःस्व-
भावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव
सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम्,
तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मि-
न्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावक एव कश्चि-
दित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभाव-
क एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनुकारदर्श-
नात्, गच्छन्तमनुगच्छतीति वत्, तस्मात् तेजो-
धातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राज्ञ एवाय-
मात्मा भवितुमर्हति । कस्मात्? अनुकृतेः, अ-

ति. सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात् सशयमाह ॥ तत्रैते ॥ पू-
र्वत्रात्मश्रुत्यादिबलादाकांशशब्दस्य रूढित्यागादीश्वरे वृत्तिराश्रिता
तथेहापि सतिसप्तमीबलात् वर्तमानार्थत्यागेन यस्मिन् सति सूर्याद-
यो न भास्यन्ति स तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे वृत्तिराश्रयणी-
या अधुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधात् इति दृष्टान्तेन पू-
र्वपक्षयति ॥ तेजोधातुरिति ॥ तेजोध्यानं निर्गुणस्वयंज्योतिरात्म-
ज्ञानमित्युभयत्र फलम् । तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह ॥ तेजोधातूनामि-
ति ॥ यत्तेजसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह ॥ तेजःस्वभावक-
मिति ॥ यस्मिन् सति यन्न भाति तदनु तद्भातीति विरुद्धमित्यत
आह ॥ अनुभानमिति ॥ ततो निरुष्टभानं विवक्षितमिति भावः ।
मुख्यसम्भवे विवक्षानुपपत्तेः मुख्यानुभानलिङ्गात् सर्वभासकः परमा-
त्मा स्वप्रकाशकोऽत्र ग्राह्यः इति सिद्धान्तमाह ॥ प्राज्ञ इति ॥ प्राज्ञत्वं स्व-

नुकरणमनुकृतिः, यदेत “तमेव भान्तमनुभाति
 सर्वमित्यनुभानं तत् प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते ।
 भारूपः सत्यसङ्कल्प इति हि प्राज्ञमात्मान-
 मामनन्ति, न तु तेजोधातुं कश्चित् सूर्यादयो-
 ऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातूनां
 सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं
 भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरम-
 नुभाति । यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुका-
 रो दृश्यत इति नायमेकान्तो नियमोऽस्ति, भि-
 न्नस्वभावेकेष्वपि त्यनुकारो दृश्यते, यथा सुत-
 त्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदह-
 ति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति । अ-
 नुकृतेरित्यनुभानमसुसूचत् । तस्य चेति चतुर्थ-
 पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । “तस्य भासा
 सर्वमिदं विभाती”ति च तद्वेतुकं भानं सूर्यादे-

प्रकाशकत्वं भासकत्वार्थमुक्तं, तत्र श्रुतिमाह ॥ भारूप इति ॥ मानाभा-
 वाच्च तेजोधानुर्न ग्राह्य इत्याह ॥ न त्विति ॥ किञ्च सूर्यादयस्तेजोऽन्तर-
 भानमनु न भान्ति तेजस्त्वात् प्रदीपवादित्याह ॥ समत्वाच्चेति ॥
 योऽयमनुकरोति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीत्याह ॥ नायमेका-
 न्त इति ॥ पौनरुक्त्यमाशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्या-
 चष्टे ॥ अनुकृतेरिति ॥ तमेव भान्तमित्येवकारोक्तं तद्भानं विना सर्व-
 स्य पृथग्भानाभावरूपं अनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्तम् । तस्य चेति ।

रुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । “तद्देवा ज्यो-
तिषां ज्योतिरायुर्होषासतेऽमृत”मिति हि प्रा-
ज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोऽन्तरेण तु सूर्यादि-
तेजो विभांतीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च, तेजोऽन्तरेण
तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात् । अथ वा न सूर्यादी-
नामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्वेतुकं विभान-
मुच्यते, किं तर्हि “सर्वमिदमि”त्यविशेषश्रुतेः
सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य
याऽभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता ।
यथा सूर्यादिज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रू-
पजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । “न तत्र सूर्यो भा-
ती”ति च तत्रशब्दमाहरन् प्रकृतग्रहणं दर्शयति
प्रकृतं च ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरि-
क्षमोतमित्यादिना । अनन्तरं च, हिरण्यमये प-
रे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्यो-

सर्वभासकत्वमुक्तम् इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभास-
कत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धं चेत्याह ॥ तद्देवा इति ॥ सर्वशब्दः प्र-
कृतसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यातः । सम्प्रति तस्यासंकुचद्वृत्तितां म-
त्वाऽर्थान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म
ग्राह्यमित्याह ॥ न तत्र सूर्य इति ॥ किंच स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राका-
ङ्क्षपूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह ॥ अनन्तरं चेति ॥ हिरण्यमये
ज्योतिर्मये अन्नमयाद्यपेक्षया परे कोशे आनन्दमयाख्ये पुच्छशब्दि-

तिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति । कथं
तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं “न तत्र
सूर्यो भाती”ति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां
भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते
सूर्य इवेतरेषाम् इति, तत्र तु स एव तेजोधातु-
रन्यो न सम्भवतीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चै-
षां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते, यतो यदुपलभ्य-
ते तत् सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म
तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्व-
रूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन् भायुः । ब्रह्म
त्यन्यद् व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते “आ-

तं ब्रह्मे विरजं आगन्तुकमलशून्यं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिक-
मलशून्यं सूर्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मविप्रसिद्धमित्यर्थः । सतिसप्तमी-
पक्षमनुवदति ॥ यदपीति ॥ सूर्याद्यभिभावकं तेजोधातौ प्रामाणिके-
तस्येह ग्रहणशङ्का स्यात् न तत्र प्रमाणमस्तीत्याह ॥ तत्रेति ॥ सिद्धा-
न्ते तत्रेति वाक्यार्थः कथमित्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्मण्यपीति ॥ सतिस-
प्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन् सति न भा-
स्यन्तीत्यश्रुतमविष्यत्त्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय, विषयस-
प्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतणिजध्याहारमात्रं कल्प्यं न श्रुतत्याग
इति लाघवं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादेर्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभा-
स्यत्वमुच्यत इत्यर्थः । येनान्यभास्यत्वेन हेतुना सूर्यादयस्तस्मिन् ब्र-
ह्मणि विषये भासकाः स्युः, तथा तु ब्रह्मान्येन नोपलभ्यते स्वप्रकाश-
त्वादिति योजना । उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रढयति ॥ ब्रह्मेति ॥ स्वप्रका-

त्मनैवायं ज्योतिषास्ते” “अगृह्यो नहि गृह्य-
ते” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भ-
गवद्गीतासु ।

“न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्वत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम” ॥ इति ।

“यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्” ॥

इति च ॥ २३ ॥

शब्दादेवं प्रमितः ॥ २४ ॥

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि ति-
ष्ठति” इति श्रूयते, तथा “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो

शत्वेऽन्याभास्यत्वे च श्रुतिद्वयम् । ग्रहणायोग्यत्वाद्ग्राह्य इत्यर्थः २२

णिजध्याहारपक्षे स्मृतिबलमप्यस्तीत्याह ॥ अपि चेति ॥

सूत्रं व्याचष्टे ॥ अपि चेति ॥ अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च भोक-

द्वयं द्रष्टव्यं तस्मादनुभानमन्त्रो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ काठकाक्यं पठति ॥ अङ्गुष्ठेति ॥ पुरुषः

पूर्णोऽप्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्र इ-

त्युच्यते तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह ॥ तथेति ॥ अधूमकमिति

पठनीयम् । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निर्धूमजोतिर्वनिर्मलप्र-

ज्योतिरिवाधूष्कः ईशानो भूतभव्यस्य स ए-
वाध स उ श्व एतद्वैतत् इति च तत्र योऽयम-
ङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा
किं वा परमात्मेति संशयः । तत्र परिमाणोपदे-
शाद्विज्ञानात्मेति तावत् प्राप्तम् । न त्वनन्ताया-
मविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाण-
मुपदिश्येत । विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात् स-
म्भवति कयाचित् कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम्,
स्मृतेश्च,

अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशङ्गतम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्कं यमो बलात् ॥ इति ।

कांशरूपं इति त्वमर्थं संशोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह ॥ ईशान इति ॥ तस्या-
द्वितीयत्वमाह ॥ स एवेति ॥ कालत्रयेऽपि स एवास्ति नान्यत् नचिके-
तसा मृष्टं ब्रह्म तदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह ।
॥ तत्रेति ॥ यथानुमानादिलिङ्गात् णिजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्र-
ह्मेत्युक्तं तथा प्रथमश्रुतपरिमाणलिङ्गता जीवप्रतीतावीशानोऽस्मीति
ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति ॥ तत्र-
परिमाणेति ॥ पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्य-
ग्ब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति मन्तव्यम् । आयामो दैर्घ्यं विस्तारो महत्त्व-
मिति भेदः ॥ कयादिचिति ॥ अङ्गुष्ठमात्रहृदयस्य विज्ञानशब्दित-
बुद्ध्यभेदाध्यासकल्पनप्रेत्यर्थः । स्मृतिसंवादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इ-
त्याह ॥ स्मृतेऽथेति ॥ अथ मरणानन्तरं यमपाशैर्बद्धं कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यः
 तेन तत्र संसार्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहा-
 पीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्र-
 परिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात् ? श-
 ब्दात् “ईशानो भूतभव्यस्ये”ति । न ह्यन्यः
 परमेश्वराद् भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता ।
 “एतद्वै तदि”ति च । प्रकृतं पृष्ठमिहानुसन्दधाति,
 “एतद्वै तत् यत् पृष्ठम्” ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्ठं चेह ब्रह्म ।
 “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृ-
 ताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् प-
 श्यसि तद्वद” इति । शब्दादेवेति अभिधान-
 श्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः
 परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् २५

तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ ‘प्रभवति संयमने
 ममापि विष्णु’रिति यमस्येश्वरनियम्यत्वस्मरणादिति भावः । भूत-
 भव्यस्येत्युपपदाद्वाधकाभावाच्च ईशान इतीशत्वशब्दान्निरङ्कुशमी-
 शिता भातीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तयति ॥ परमात्मैवे-
 ति ॥ प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह ॥ एतदिति ॥ शब्दो
 वाक्यं लिङ्गात् दुर्बलमित्याशङ्क्याह ॥ शब्दादिति ॥ २४ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थान-
मपेक्ष्याद्गुणमात्रत्वमिदमुच्यते, आकाशस्येव
वंशपर्वपेक्षमरत्निमात्रत्वम् । न त्वञ्जसातिमा-
त्रस्यैव परमात्मनोऽद्गुणमात्रत्वमुपपद्यते । न
चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हति ईशानश-
ब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदया-
नामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यद्गुणमात्रत्वं नो-
पपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वा-
दिति । शास्त्रं त्वविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवा-

• करः सकानिष्ठिकोऽरत्नि ॥ मुख्याद्गुणमात्रो जीवो गृह्यतां किं
गौणग्रहणेनेत्यत आह ॥ न चान्ये इति ॥ सति सम्भवे मुख्यग्रहो
न्याय्यः अत्र तु श्रुतिविरोधादसम्भव इति गौणग्रह इत्यर्थः । मनु-
ष्यानेवेति त्रैवर्णिकानेवेत्यर्थः । शक्तत्वादित्यनेन पञ्चादीनां देवाना-
मृषीणां चाधिकारो बाधितः । तत्र पञ्चादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसाम-
र्थ्यभावात् कर्मण्यशक्तिः, इन्द्रादेः स्वदेवताके कर्मणि स्वोद्देशेन द्र-
व्यत्यागायोगादशक्तिः ऋषीणामार्षेयवरणे ऋण्यन्तराभावादशक्तिः ।
अर्थित्वादित्यनेन निष्क्रामानां मुमुक्षूणां स्थावराणां चाधिकारो वा-
रितस्तत्र मुमुक्षूणां शुद्धचर्चित्वे नित्यादिष्वधिकारो, न काम्येषु । शुद्ध-
चित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रवणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो, न कर्मस्विति
मन्तव्यम् । शूद्रस्याधिकारं निरस्यति ॥ अपर्युदस्तत्वादिति ॥ 'शू-
द्रो यज्ञेऽनवकल्प इति पर्युदासात्, 'उपनयीत तमध्यापयीते'ति शा-
स्त्राच्च न शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजातित्वस्मृतेरुपनय-
नप्रयुक्तद्विजातित्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । अत्रापेक्षितोन्यायः

धिकरोति शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपन-
यनादिशास्त्राच्चेति । वर्णितमेतदधिकारलक्षणे,
मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः औचि-
त्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृद-
यम् । अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्य-
हृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं पर-
मात्मनः । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात् स्मृ-
तेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इ-
ति तत् प्रत्युच्यते 'स आत्मा, तत्त्वमसी' त्या-
दिवत् संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्र-
ह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्त-
वाक्यानां प्रवृत्तिः, क्वचित् परमात्मस्वरूपनि-
रूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोप-

पष्टाध्याये वर्णित इत्याह ॥ वर्णितमिति ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्या-
दिशास्त्रस्याविशेषेण सर्वान् फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राणिमात्र-
स्य सुखार्थित्वाच्च फलार्थे कर्मणि पञ्चादीनामप्यधिकार इत्याशङ्क्यो-
क्तीत्या तेषां शक्तत्वाद्यभावात् स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया सङ्कोच्य
मनुष्याधिकारत्वे स्थापिते चातुर्वर्ण्याधिकारित्वमाशङ्क्य 'वसन्ते ब्रा-
ह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः' इति त्रयाणामेवाग्नि-
सम्बन्धश्रवणात् तेषामेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रस्तुते कि-
मायातं तत्राह ॥ मनुष्याणाञ्चेति ॥ प्रायेण सप्तवितस्तिपरिमितो म-
नुष्यदेह इत्यर्थः । एवमङ्गुष्ठशब्दः हृत्परिमाणवाचकः तत्रस्थं ब्रह्म
लक्षयतीत्युक्तं, सम्प्रति तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्रजीवमनूषायमीशान इति

देशपरा । तदज्ञ विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्व-
मुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमे-
वार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति । “अङ्गुष्ठमात्रः पु-
रुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन् मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण
तं विद्याच्छुक्रममृत” मिति ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्या-
धिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं, तत्प्रसङ्गादिदमुच्य-
ते । बाढं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनु-
ब्रह्माभेदो बोध्य इति वक्तुमुक्तमनुवदति ॥ यदपीति ॥ प्रतिपाद्याभे-
दविरोधात् अनुवाद्याङ्गुष्ठमात्रत्वं बाध्यं तात्पर्यार्थस्य बलवत्त्वादित्या-
ह ॥ तदिति ॥ कचिदस्थूलमित्यादौ । कचित्तत्त्वमसीत्यादौ । ए-
कत्वार्थे वाक्यशेषमनुकूलयति । एतमिति । श्रुतिर्यमो वा कर्ता द्रष्ट-
व्यः तं जीवं प्रवृहेत् पृथक् कुर्यात् धैर्येण बलवादिन्द्रियनिग्रहादिना तं
विविक्तमात्मानं शुक्लं स्वप्रकाशममृतं कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः ।
तस्मात् कठवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २५ ॥

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः
स्यादित्याशङ्क्याह ॥ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ ननु सम-
न्वयाध्यायेऽधिकारचिन्ता न सङ्गतेत्यत आह ॥ अङ्गुष्ठेति ॥ स्मृत-
स्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां देवादी-
नां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे भोगासक्तानां वै-
राग्याद्यसम्भवाच्चेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥ बाढमिति ॥ एवमधि-

प्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनु-
 प्याणामुपरिष्ठाद्ये देवादयस्तानप्यधिकसेति
 शास्त्रमिति बादारायण आचार्यो मन्यते, क-
 स्मात्? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्यर्थि-
 त्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षवि-
 षयं देवादीनामपि सम्भवति विकारविषयवि-
 भूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् । तथा साम-
 र्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपु-
 राणलोकेभ्यो विग्रहत्वाद्यवगमात् । न च तेषां
 कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । न चोपनयनादिशास्त्रे-

कारविचारात्मकाधिकरणद्वयस्य प्रासाङ्गिकी सङ्गतिः । अत्र पूर्वप-
 क्षे देवादीनां ज्ञानानाधिकारान् देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलासु-दह-
 रायुपासनासु क्रममुक्त्यर्थिनां मनुष्याणां अप्रवृत्तिः फलं सिद्धान्ते तु
 प्रवृत्तिः । उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानान्मुक्तिसम्भवा-
 दिति सफलोऽयं विचारः । ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावा-
 न्नाधिकार इत्यत आह । अर्थित्वं तावदिति । विकारत्वेनानृतविष-
 यसुखस्य क्षयासूयादिदोषदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं सत्त्वप्रकृ-
 तीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः । नन्विन्द्राय स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्यन्तशब्दा
 तिरिक्ता विग्रहवती देवता नास्ति शब्दस्य चासामर्थ्यान्नाधिकार इ-
 त्यत आह । तर्ह्येति । अर्थित्ववदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्वमाह ॥ न
 च तेषामिति ॥ “शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः” इतिवत् देवादीनां विद्याधि-
 कारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टसामर्थ्यं सत्यप्युप-
 नयनाभावात् शास्त्रीयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह ॥ न चेति ॥ जन्मा-

णैषामधिकारो निवर्त्येत । उपनयनस्य वेदा-
ध्ययनार्थत्वात्, तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् ।
अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शय-
ति “एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्र-
ह्मचर्यमुवास,” “भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमु-
पससार अधीहि भगवो ब्रह्मे”त्यादि । यदपि
कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्त-
राभावात् न ऋषीणामार्षेयान्तराभावादिति न
तद्विद्यास्वस्ति । न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधि-
क्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यम-
स्ति, न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया ।
तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वा-

न्तराध्ययनबलात् स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृता वेदा येषां ते तथा तद्भा-
वादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोद्घोषदर्शनात् । देवयो-
नीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त इ-
त्यर्थः । देवानां च ऋषीणां च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्त्वा
श्रौतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह ॥ अपि चेति ॥ ननु ब्रह्मविद्या देवा-
दीन्नाधिकरोति वेदार्थत्वात् अग्निहोत्रवदित्यत आह ॥ यदपीति ॥
देवानां कर्मसु नाधिकारः देवतान्तराणामुद्देश्यानार्षेयान्तराभावादिति प्रथ-
मसूत्रार्थः, ऋषीणामनधिकारः ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते कर्म-
ण्यशक्नोति द्वितीयसूत्रार्थः । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति ॥ न-
तदिति ॥ असामर्थ्यरूपं कारणमित्यर्थः, न ह्यस्ति येनासामर्थ्यं स्या-
दिति शेषः, “तयो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तथर्षीणां”-

यते । देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वा-
ङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥ २६ ॥

**विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्द-
र्शनात् ॥ २७ ॥**

स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन
देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहव-
त्त्वात् ऋत्विगादिवत् इन्द्रादीनामपि स्वरूप-
सन्निधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च-
विरोधः कर्मणि स्यात्, न हीन्द्रादीनां स्वरूप-
सन्निधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते, न च स-

मिति वाक्यबाधोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः । ननु देवादीन् प्रत्यङ्गुष्ठमा-
त्रश्रुतिः कथं तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यास्मदङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात् ।
अतः श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह ॥ देवाद्यधिकारेऽ-
पीति ॥ २६ ॥

ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा
देवादीनामधिकार उक्तः स चायुक्तः अन्यपराणां तेषां प्रत्यक्षादिविरो-
धेन स्वार्थे तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिहरति
॥ विरोधः कर्मणीत्यादिना ॥ वर्ण्येत, तर्हीति शेषः । स्वरूपं वि-
ग्रहः अभ्युपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत न च दृश्यते अतो योग्यानु-
पलब्ध्या देवताया विग्रहवत्या अभावात् सम्प्रदानकारकाभावेन
कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह ॥ तदा चेति ॥ विग्रहस्याङ्गत्वं अनुपल-
ब्ध्यापि न युक्त्या च न सम्भवतीत्याह ॥ न चेति ॥ तस्मादर्थोप-

म्भवति । बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानतानुपपत्तेरिति चेत्, नायमस्ति-
विरोधः, कस्मादनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देव-
तात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भव-
ति । कथमेतदवगम्यते, दर्शनात् । तथा हि
'कति देवा' इत्युपक्रम्य 'त्रयश्च त्री च शता त्र-
यश्च त्री च सहस्रे'ति निरुच्य 'कतमे ते'
इत्यस्यां पृच्छायां 'महिमान एवैषामेते त्रय-
स्त्रिंशत्त्वेव देवा' इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य दे-
वतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा
त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडायन्तर्भावक्रमेण 'कतम ए-
को देव' इति 'प्राण' इति प्राणैकरूपतां देवा-

हितशब्द एव देवता तस्या अचेतनत्वान्न विद्याधिकार इति शङ्का-
र्थं परिहरति ॥ नायमिति ॥ एकस्यापि देवस्य योगबलादनेकदेह-
प्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात् सम्भवति । अतो न कर्मणि विरोध इति
व्याचष्टे ॥ कस्मादित्यादिना । वैश्वदेवशास्त्रे शस्यमानदेवाः कर्ताति
शाकल्येन पृष्ठो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयश्चेत्यादिरूपया उत्तरं ददौ ।
निविन्नाम शस्यमानदेवसङ्ख्यावाचकः शब्दः । षडधिकानि त्रीणि श-
तानि त्रीणि सहस्राणीति सङ्ख्योक्तौ सङ्ख्येयस्वरूपप्रश्ने महिमानो
विभूतयः सर्वे देवाः, एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवास्तेऽपि षण्णां अग्नि-
पृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानस्तेऽपि षट्सु देवेषु अन्तर्भव-
न्ति । षट् देवास्त्रिषु लोकेषु त्रयश्च द्वयोरन्मप्राणयोर्द्वौ च एकस्मिन् प्रा-

नां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदने-
करूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि ।

“आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ ।
योगी कुर्याद्वलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्
सङ्क्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव” ॥

इत्येवंजातीयिका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां यो-
गिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु
वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्र-
तिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मा-
नं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छ-
ति परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादि-
त्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् इत्यस्याप-
णे हिरण्यगर्भे अन्तर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवा-
नामिति सम्बन्धः । दर्शनं श्रौतं व्याख्याय स्मार्तं व्याचष्टे ॥ तथा
स्मृतिरिति ॥ बलं योगसिद्धिम् ।

अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरीशता ।

प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता ॥

इत्यष्टैश्वर्याणि । क्षणेन अणुर्महान् लघुर्गुरुश्च भवति योगी । अ-
ङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः प्राप्तिः । ईशता सृष्टिशक्तिः । प्राकाम्यं इच्छानभि-
धातः । वशित्वं नियमनशक्तिः । सङ्कल्पमात्रादिष्टलाभो यत्र कामा-
वसायितेति भेदः । आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थः । फ-
लितमाह ॥ अनेकेति ॥ अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः ।

रा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदना-
 स्वत्तेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कचिदेकोऽपि विग्रह-
 वाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बहु-
 भिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क-
 चित्त्वेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं
 गच्छति । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो
 युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मक-
 त्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य
 बहवः स्वंस्वं द्रव्यं युगपत् परित्यक्ष्यन्तीति
 विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां किञ्चित् कर्मणि विरुध्य-
 ते ॥ २७ ॥

**शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षा-
 नुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥**

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्य-
 माने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसञ्जि शब्दे तु वि-

तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह ॥ कचिदेक इति । प्रक-
 तोपयुक्तमन्वयदृष्टान्तमाह । कचिदिति ॥ २७ ॥

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ श-
 ब्द इति चेदिति ॥ मा प्रसञ्जि प्रसक्तो माभून्नामेत्यर्थः । औत्पत्तिकसू-
 त्रे शब्दार्थयोरनायोः सम्बन्धस्यानादित्वाद्देदस्य मानान्तरानपेक्षत्वेन
 प्राणाण्यमुक्तम्, इदानीं अनित्यविग्रहव्यक्त्यभ्युपगमे तत्सम्बन्धस्या-

रोधः प्रसज्येत, कथं औत्पत्तिकं हि शब्दस्या-
र्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य
प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती दे-
वताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युपग-
दनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि
विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति
नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे
प्रलीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं त-
स्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरो-
धः, कस्मात् अतः प्रभवात् । अत एव हि वै-
दिकाच्छब्दादेवादिकं जगत् प्रभवति । ननु ज-
न्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधा-
रितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपि च यदि
नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः क-
थमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः यावता व-

प्यनित्यत्वात् मानान्तरेण व्यक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्केतः पुंसा कर्त-
व्यः इति मानान्तरापेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह । क-
थमित्यादिना । किं शब्दानामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्यत्वमापा-
यते उतार्थानामनित्यतया, नायं इत्याह ॥ नायमपीति ॥ कर्मण्य-
विरोधवदित्यपेक्षार्थः । देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात्
नानित्यत्वमिति भावः । अत्र पूर्वापरविरोधं शङ्कते ॥ नन्विति ॥
शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं

सर्वो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्येते-
 ऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे च
 तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं
 केन निवार्यते । प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य
 पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इ-
 ति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न गवा-
 दिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् । नहि गवा-
 दिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्ति-
 मत्त्वं स्यात्, द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवो-
 त्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां स-
 म्बन्धो न व्यक्तिभिः । व्यक्तीनामानन्त्यात् स-
 म्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषूत्पद्यमानां स्व-
 प्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्वि-

कल्पमुत्थापयति ॥ अपि चेति ॥ अनित्यत्वं सादित्वं व्यक्तिरूपार्था-
 नामनित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं, तस्मात् पौरुषे-
 यसम्बन्धसापेक्षत्वात् प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः । न च व्यक्तीनामनि-
 त्यत्वेपि घटत्वादजातिसमवायवत् शब्दसम्बन्धोऽपि नित्यः स्यादि-
 ति वाच्यम्, उभयाश्रितसम्बन्धस्यान्यतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्ता-
 सिद्धेरिति भावः । यथा गोत्वादयो गवादिशब्दवाच्याः तथा वसुत्वा-
 याकृतयो वस्वादिशब्दार्थाः न व्यक्तय इति परिहरति । नेत्यादिना ॥
 शब्दानां तदर्थानां जातीनां च नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रति-
 पादयति ॥ न हीत्यादिना ॥ व्यक्तीनामानन्त्यादिति ॥ न च गोत्वा-
 वच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुग्रहेति वाच्यं, सामान्यस्वाप्रत्यासत्तित्वेन

रोधो दृश्यते तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपग-
मेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु
विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु देवादी-
नां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमाद-
वगन्तव्यः । स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रा-

सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावात् गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति ग्रहापेक्षया
गोत्वं शक्यमिति लाघवात् निरूढजहलक्षणाया व्यक्तेर्लाभेनानन्यल-
भ्यत्वाभावाच्चेति भावः । यद्वा केवलव्यक्तिषु शक्तिरत्र निरस्यतेऽ-
नुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्या यत्तु जातिज्ञानविषयत्वेन
उभयशक्तेरावश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातितादात्म्येन व्यक्ते-
रनादित्वात्तत्सम्बन्धोऽप्यनादिः सत्कार्यवादात् अतएव वाक्यवृत्तौ
तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणोक्ता युज्यते केवलसामान्यस्यावाच्य-
त्वेऽखण्डार्थस्य वाच्यैकदेशत्वाभावात् । “अतः प्रभवादि”ति सू-
त्रस्वास्याच्च केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः
खलु इत्थादिशब्दाः अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिकाः गवादिशब्दास्तु
व्यक्तिप्रभावहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः साङ्केति-
काः किन्तु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्त्याविनाभूतसामान्यवचना
इति मन्तव्यम् । न चेन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवत्
इन्द्रचन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति साम्प्रतं अतीतानागत-
व्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन, दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्ति-
कमाह ॥ व्यक्तिष्वित्यादिना ॥ आकृतिर्जातिः । ननु का सा व्यक्तिः
यदनुगतेन्द्रत्वादजातिः शब्दार्थः स्यादित्यत आह ॥ आकृतिवि-
शेषस्त्विति ॥ वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिभ्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दा-
नां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्ता उपाधिनिमित्तत्वमाह

दिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो य-
स्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैर-
भिधीयते इति न दोषो भवति । न चेदं शब्दप्र-
भवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रा-
येणोच्यते कथं तर्हि स्थितिवाचकात्मना नित्ये
शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्या-
र्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते । कथं पुन-
रवगम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षा-
नुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपे-
क्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्ष-
त्वात् । ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः । “एत इति वै
प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव

॥ स्थानेति ॥ व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थानस्य स्थायित्वात् शब्दार्थसम्ब-
न्धनित्यता इत्यत आह ॥ ततश्चेति ॥ उक्तं पूर्वापरविरोधं परिहरति
॥ न चेति ॥ शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा सूत्रशेषमवतारयति
॥ कथं पुनरिति ॥ स्मृत्या स्वप्रामाण्यार्थं मूलश्रुतिरनुमीयत इत्य-
नुमानं स्मृतिः । “एतैः असृग्रमिन्दवास्तिरःपवित्रमाशवः । विश्वान्यभि-
सौभगे”त्येतन्मन्त्रस्थैः पदैः स्मृत्वा ब्रह्मा देवादीनसृजत । तत्रैत इति
पदं सर्वनामत्वात् देवानां स्मारकं, असृग्रुधिरं तत्प्रधाने देहे रमन्त
इति असृगा मनुष्याः । चन्द्रस्थानां पितॄणां इन्दुशब्दः स्मारकः ।
पवित्रं सोमस्थानं तिरस्कुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः । ऋचो-
श्रुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणामाशुशब्दः । “ऋच्यध्यूढं सामे”ति
श्रुतेः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः । सर्वत्र

इति पितृंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति
स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्र-
जा” इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि “स मनसा
वाचं मिथुनं समभव”दित्यादिना तत्र तत्र श-
ब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते। स्मृतिरपि ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥इति।

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मको द्र-
ष्टव्यः अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्ग-
स्यासम्भवात् । तथा ।

नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः॥इति॥

सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे॥इति च॥

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वा-

सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगशब्दः स्मारक इति छन्दोगब्राह्मणवाक्या-
र्थः । स प्रजापतिर्मनसा वाचं त्रयीमिथुनं समभवत् । मनोवाग्रूपं
मिथुनं सम्भावितवान् मनसा त्रयीप्रकाशितां सृष्टिमालोचितवानि-
त्यर्थः । रश्मिरित्येवादित्यमसृजतेत्यादिः श्रुतिरादिशब्दार्थः । सम्प्र-
दायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनं । संस्था अवस्थाः या प्रजापतिसृष्टिः
सा शब्दपूर्विका सृष्टित्वात् प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि-
त्यस्यार्थान्तरमाह । अपि चेति । अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्वरूपं

चक्रं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति
 सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः
 सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः
 पश्चात्तदनुगतमनर्थान् ससर्जति गम्यते । तथा
 च श्रुतिः “स भूरिति व्याहरन् स भूमिमसृज-
 ते”त्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रा-
 दुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् सृष्टान् दर्शयति ।
 किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभव-
 त्वमुच्यते । स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषा-
 मुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्य-
 क्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नप्रध्वं-
 सिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च
 प्रतीयमानत्वात् । तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरु-
 षविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो नि-
 वक्तुमुक्तमाक्षिपति ॥ किमात्मकमिति ॥ वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपं
 चेति किंशब्दार्थः । तत्र वर्णानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न
 जगद्धेतुत्वं इत्याक्षेपे द्वितीयपक्षं वैयाकरणो गृह्णाति । स्फोटमिति ॥
 स्फुट्यते वर्णैर्व्यज्यत इति स्फोटो वर्णव्यङ्ग्योऽर्थस्य व्यञ्जको गवा-
 दिशब्दो नित्यस्तमभिप्रेत्येदमुच्यते इति पूर्वेणान्वयः, स एवायपक्षं
 दूषयति ॥ वर्णेति ॥ सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसि-
 द्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह । उत्पन्नेति ॥ तारत्त्वमन्दत्वादिविरुद्धधर्म-
 वन्धेन तासे गकारो मन्दो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमा-

धीर्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इ-
ति । नचायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मि-
थ्याज्ञानं बाधकप्रत्ययाभावात् । न च वर्णेभ्यो-
ऽर्थावगतिर्युक्ता, न त्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याय-
येत् व्यभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्ययो-
ऽस्ति क्रमवत्त्वाद्वर्णानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवज-
नितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययि-
ष्यतीति यद्युच्येत, तन्न, सम्बन्धग्रहणापेक्षो हि
शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमा-
दिवत्, न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारस-

नात् प्रत्यभिज्ञागत्वजातिप्रियेत्यर्थः । ननु विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधि-
कं भ्रम इत्यत आह ॥ नचेति ॥ तथा च वर्णानामनित्यत्वात् न जग-
देतुष्विति भावः । किं च तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य
इत्याह ॥ नचवर्णेभ्य इत्यादिना ॥ व्यभिचारात् एकस्माद्वर्णादर्थप्रती-
त्यदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो
बोधक इत्याशङ्क्या क्षणिकानां संनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ वर्णानां स्व
तःसाहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणापूर्वद्वारा साहित्यमाग्नेयादियागा-
नामिवेति शङ्कते ॥ पूर्वेति ॥ किमयं संस्कारो वर्णैर्जनितोऽपूर्वाख्यः
कश्चित् उत वर्णानुभवजनितो भावनारख्यः । नाद्यो मानाभावात् ।
किंचायमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः नाय इत्याह ॥ तच्चेति ॥ संस्कार-
सहितः शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वात्
धूमादिवदित्यर्थः । द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन, नाय

हितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्त्यप्रत्यक्षत्वात्
 संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहि-
 तोऽन्त्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न, सं-
 स्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात्, त-
 स्मात् स्फोट एव शब्दः, स चैकैकवर्णप्रत्यया-
 हितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके
 प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभा-

इत्याह ॥ नचेति ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ कार्येति ॥ कार्यमर्थधीस्तस्यां जा-
 तायां संस्कारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सेति परस्पराश्रयेण दूषयति ॥ नेति ॥
 पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संस्कारसहितान्त्य-
 वर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यक्षरार्थः । अपिशब्दः परस्पराश्रय-
 बोधनार्थः । एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः । तस्य वर्णस्मृति-
 मात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न चान्त्यवर्णसाहित्यादर्थधीहे-
 तुत्वं केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वंमिति वाच्यं, अर्थधी-
 पूर्वकादे भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न च वर्णस्म-
 रणेनानुमिता सा अन्त्यवर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति वाच्यं, तत्कार्य-
 स्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्याप्यन्त्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनान-
 नुमितभावनानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादितिभावः । वर्णानामर्थबो-
 धकत्वासम्भवे फलमाह ॥ तस्मादिति ॥ स्फोटेऽपि किं मानमित्या-
 शङ्क्यैकं पदमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह ॥ स चेति ॥ यथा रत्नतत्त्वं
 बहुभिश्चाक्षुषप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवादि पदस्फोटो गकारा-
 यैकैकवर्णरुतप्रत्ययैः स्फोटविषयैः आहिताः संस्कारा बीजं यस्मि-
 न् चित्ते तस्मिन्नन्त्यवर्णरुतप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्त्यः संस्का-
 रो यस्मिन् तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरितिपदमिति प्रत्ययः प्र-

सते। नचायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः, वर्णा-
नामनेकत्वरदेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । तस्य
च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं, भेद-
प्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दा-
त् स्फोटरूपात् अभिधायकात् क्रियाकारकफ-
ललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति । वर्णा
एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः । ननूत्पन्नप्रध्वं-
सित्वं वर्णानामुक्तं तन्न, त एवेति प्रत्यभिज्ञा-
नात् । सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवे-
ति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधा-
नुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चे-

त्यक्षस्तद्विषयतया स्पष्टं अधभासत इत्यर्थः । अनेन वर्णान्वयव्यति-
रेकयोः स्फोटज्ञानेऽन्यथासिद्धिः । नचैकस्माद्वर्णात्सम्यक् स्फोटाभि-
व्यक्तिः येन वर्णान्तरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्बहुप्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक्
स्फोटाभिव्यक्तिरित्युक्तं भवति । नन्वेकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पद-
वाक्यस्फोटयोर्न प्रमाणं तस्य वर्णसमूहालम्बनस्मृतित्वादित्याशङ्क्य
निषेधति॥न चेति॥स्फोटस्य जगद्धेतुत्वार्थं नित्यत्वमाह॥तस्य चेति॥ न
तु तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह ।
॥भेदेति॥ आचार्यसम्प्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति ॥ वर्णा एवेति ॥
वर्णातिरिक्तस्फोटात्मकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थः । सादृश्यदोषा-
दियं भ्रान्तिरीति शङ्कते ॥सादृश्यादिति॥ वपनानन्तरं त एवमे केशा
इति धीर्भ्रान्तिरिति पुक्तं भेदधीविरोधात्, स एवायं वर्ण इति धीस्तु
प्रमैव बाधकाभावादित्याह॥नेति॥गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्णेषु प्रत्य-

तु न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चार-
णं गवादि व्यक्तिवदन्या अन्या-वर्णव्यक्तयः
प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्या-
त् । न त्वेतदस्ति वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चार-
णं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति-
हि प्रतिपत्तिः न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा
अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञ-
दत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्यु-
क्तं । अत्राभिधीयते । सति वर्णविषये निश्चिते
प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णा-
नामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो वि-
चित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपि च वर्ण-

भिज्ञा गत्वादिविषयेति शङ्कते । प्रत्यभिज्ञानमिति । व्यक्तिभेदे सिद्धे
प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्यात्, यत् त्वया पीतं जलं तदेव मया पी-
तमित्यादौ न तथेह व्यक्तिभेदः सिद्ध इति परिहरति । न व्यक्तीति ॥
न त्वेतदिति ॥ व्यक्त्यन्यत्वज्ञानमित्यर्थः । उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वात्
व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुवदति । नन्विति । भेदप्रत्ययस्य कुम्भ-
कूपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादप्यथासिद्धेः । अनन्यथा-
सिद्धव्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपालम्बनया बाध इत्युत्तरमा-
ह ॥ अत्रेति । तात्त्वादिदेशैः कोष्ठस्थवायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां
व्यङ्ग्यत्वात् वर्णेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः । कल्पनागौरवान्न वर्णेषु स्वतो
भेदो नास्तीत्याह । अपि चेति ॥ अनन्ताः गकारादिव्यक्तयस्तासु
प्रत्यभिज्ञानार्थगत्वादजातयस्तासु चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमि-

व्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णा-
कृतयः कल्पयितव्याः । तासु च परोपाधिको भे-
दप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यं तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव प-
रोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभि-
ज्ञानमिति कल्पना लाघवम् । एष एव च वर्णविष-
यस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत् प्रत्य-
भिज्ञानम् । कथं तर्ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चा-
रयतामेक एव सन् गंकारो युगपदनेकरूपः
स्यात् उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुना-
सिकश्च निरनुनासिकश्च इति । अथवा ध्वनि-
कृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः
पुनरयं ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवे-

ति कल्पनाद्वरं वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यान-
न्त्यस्य जातीनां च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः । ननु भेदस्य बाधकाभावात् नौ-
पाधिकत्वमित्यत आह ॥ एष इति ॥ अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्याय भेदा-
भेदयोः सत्यत्वं तत्राह । कथं तर्हीति ॥ उभयोरेकविरोधात् भेद औपा-
धिक एवेत्यर्थः । ननु वायुसंयोगादेरतीन्द्रियत्वात् न तद्वत वैचित्र्यस्योदा-
त्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यरुचिं वदिष्यन् स्वमतमाह । अथ
वेति ॥ ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासाद्वर्णेषु भ्रान्तीत्यर्थः ।
प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह ॥ क इति ॥ अवतरति, स्वध्वनिरिति
शेषः । वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः । समीपं गतस्य पुंसस्तार-

कमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति प्रत्या-
सीदतश्च मन्दत्वपटुत्वादिभेदं वर्णेष्ववासञ्जय-
ति तन्निबन्धनाश्रोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्व-
रूपनिबन्धनाः । वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वात् । एवं च सति सालम्बना उदा-
त्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्र-
त्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभा-
गकृता उदात्तादिभेदाः कल्पेरन् । संयोगविभा-
गानां चाप्रत्यक्षत्वात् न तदाश्रया विशेषाः व-
र्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना ए-
वैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपि च नैवैतद-

त्वमन्दत्वादिधर्मान् स्वगतान् वर्णेषु स एवाशेषयतीत्याह ॥ प्रत्या-
सीदतश्चेति ॥ आदिपदं विवृणोति ॥ तादिति ॥ नन्वव्यक्तवर्ण एव
ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह ॥ वर्णानामिति ॥ प्रत्युच्चारणं वर्णा
अनुवर्तन्ते ध्वनिवर्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथाऽवाचिके जपे
वर्णेषु अव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धिः स्यात् दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण
गृह्यमाणे अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यं एवं ध्वन्यु-
पाधिकत्वे स्वमते गुणं वदन् वायुपाधिकत्वे पूर्वोक्तामरुचिं दर्शयति ।
॥ एवं चेत्यादिना ॥ अस्तु को दोषस्तत्राह ॥ संयोगेति ॥ वायुसंयो-
गादेरश्रावणत्वादित्यर्थः । तस्मात् श्रावणध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपो-
पाधिरिति भावः । एवं विरुद्धधर्मकध्वनीनां भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा
भिद्यन्त इत्युक्तं, तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति ॥ अपि चेति ॥ यथा

भिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभि-
 ज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न त्वन्यस्य भेदे-
 नान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । न-
 हि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णेभ्य-
 श्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनानर्थिका ।
 न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवग-
 च्छामि । एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ
 झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत्, न अस्या अपि
 बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्, एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाली-
 ना हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया
 नार्थान्तरविषया । कथमेतदवगम्यते, यतोऽ-
 स्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते न
 खण्डमुण्डादिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिन्नं गोत्वं तथा ध्वनिषु वर्णा अ-
 भिन्ना एवेत्यर्थः । उदात्तादिध्वनिस्तद्भेदेन हेतुना वर्णानोमपीति योज-
 ना प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यक्षरार्थः । यद्वा उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्र-
 त्यभिज्ञायमानत्वात् वर्णानां भेद इत्याशङ्क्यं दृष्टान्तेन निरस्यति
 ॥ अपि चेति ॥ वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं
 स्फोटं विघटयति ॥ वर्णेभ्यश्चेति ॥ कल्पनामसहमान आशङ्कते
 ॥ नेति ॥ चक्षुषा दर्पणयुक्तायां बुद्धौ मुखवत् श्रोत्रेण श्रवणयुक्तायां
 बुद्धौ विनैव हेत्वन्तरं स्फोटः प्रत्यक्ष इत्याह ॥ झटितीति ॥ यस्यां
 संविदि योऽर्थो भासते सा तत्र प्रमाणं एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फु-
 रन्ति नातिरिक्तस्फोटः प्रमाणमित्याह ॥ नास्या अपीत्यादिना ॥ न-
 नु गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयो गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरि-

तु दकारादयः । यदि त्वस्या बुद्धेर्गकारादिभ्यो-
 स्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात् ततो दकाराद-
 य इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरनू, न-
 तु तथास्ति, तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृ-
 तिः । नन्वेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपप-
 द्यत इत्युक्तं तत्प्रति ब्रूमः । सम्भवत्यनेकस्याप्ये-
 कबुद्धिविषयत्वम् । पङ्क्तिर्वनं सेना दशशतं सह-
 स्रमित्यादिदर्शनात् । यां तु गौरित्येकोऽयं शब्द-
 इति बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेषु एकार्थावच्छेदनि-
 बन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राह,
 यदि वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयतामाप-

त्यत आह ॥ यदिहीति ॥ व्यङ्ग्यवद्विबुद्धौ व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः । वर्णसमूहालम्बनत्वोपपत्तेर्न स्फोटः कल्पनीयः प्रदार्थान्तरकल्पनगौरवादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ अनेकस्याप्यौपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह ॥ सम्भवतीति । ननु तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति प्रकृते क उपाधिरित्यत आह ॥ या त्विति ॥ एकार्थं शक्तमेकं पदं प्रधानार्थे एकस्मिन् तात्पर्यवदेकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानं, अस्मिन् ज्ञाते तदित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं । उत्तमवृद्धोक्तानां वर्णानां क्रमेणान्त्यवर्णश्रवणानन्तरं बालस्यैकस्मृत्यारूढानां मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यादिलिङ्गानुमितैकार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनिश्चयात् । वर्णसाम्येऽपि पदभेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमङ्गीकार्यमिति शङ्कते ॥ अत्रा-

द्यमानाः पदं स्युः ततो जारा राजा कपिः पि-
 क इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्, त
 एव हि वर्णा इतरत्र चेतरे एव प्रत्यवभासन्त इ-
 ति । अत्र वदामः । सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवम-
 र्शे यथा क्रमानुरोधिष्य एव पिपीलिकाः पङ्-
 क्तिबुद्धिमारोहन्त्येवं क्रमानुरोधिष्वेव वर्णाः प-
 दबुद्धिमारोक्ष्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषऽपि क्रमवि-
 शेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । वृद्धव्य-
 वहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशे-
 षसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रह-
 णानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा ए-
 व प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्र-
 त्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी क-
 ल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना
 च । वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्ज-

हेति ॥ क्रमभेदाद्वर्णेष्वेव पदभेददृष्टिरिति परिहरति ॥ अत्रेति ॥ ननु
 नित्यविभूनां वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं
 तत्राह ॥ वृद्धेति ॥ व्युत्पत्तिदशायां मुञ्चारणक्रमेण उपलब्धिक्रममु-
 पलभ्यमानवर्णेष्वारोप्यैते वर्णा एतत्क्रमैतत्सङ्ख्यावन्त एतदर्थशक्ता
 इति गृहीताः सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्मृत्यांरूढाः स्वस्वार्थ-
 बोधयन्तीत्यर्थः । स्थायिवर्णवादमुपसंहरति ॥ वर्णेति ॥ दृष्टं वर्णा-
 नामर्थबोधकत्वं, अदृष्टः स्फोटः । सम्प्रति वर्णानामस्थिरत्वमङ्गी-

यन्ति, स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी-
 ल्पना स्यात् । अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्ये-
 न्ये च वर्णाः स्युस्तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभा-
 वेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगम्यत्वात् या
 वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्ये
 षु सञ्चारयितव्या, ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो
 देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिस्थिते वेद-
 स्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन त-
 स्य विरोधमाशङ्क्य, अतः प्रभवादिति परिह-
 त्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रढयति,
 अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव च नियता
 कृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दनि-

कृत्य प्रौढिवादेन स्फोटं विघटयति ॥ अथापीति ॥ स्थिराणि गत्वा-
 दिसामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतसङ्गतिकान्यर्थबोधकानीति
 क्लृप्तेषु सामान्येषु प्रक्रिया सञ्चारयितव्या न त्वक्लृप्तः स्फोटः कल्प-
 नीय इत्यर्थः । वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह ।
 ततश्चेति ॥ २८ ॥

पूर्वतन्त्रवृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे ॥ कर्तुरित्यादिना ॥ पू-
 र्वतन्त्रसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसृष्टौ तद्वाचकशब्दस्या-
 पि सृष्टेरसिद्धमित्याशङ्क्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दात् व्यक्तेजन्मो

त्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथा च मन्त्रवर्णः, “यज्ञे-
न वाचः पद्मवीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रवि-
ष्टामि”ति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति ।
वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति,
युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् स्मेतिहासान्महर्षयः ।
लोभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भूवा ॥
इति । २९ ।

**समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यवि-
रोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥**

अथापि स्यात् यदि पश्वादिव्यक्तित्वं दे-
वादिव्यक्तयोऽपि सन्तत्यैवोत्पद्येरन् निरुध्ये-
रंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहारावि-
च्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परि-
ह्रियेत । यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्त-

क्त्या साङ्केतिकत्वं निरस्य वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायी जगद्धेतुत्वा-
दीश्वरवादित्यनुमानेन द्रढयतीत्यर्थः । यज्ञेन पूर्वसुकृतेन, वाचो वेद-
स्य, लाभयोग्यतां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकास्तामृषिषु स्थितां लब्धवन्त
इति मन्त्रार्थः । अनुविन्नामुपलब्धां । पर्वमवान्तरकल्पादौ ॥ २९ ॥

ननु महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वात् शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वं इ-
त्याशङ्क्याह ॥ समानेति ॥ सूत्रं निरस्याशङ्कामाह ॥ अथापीति ॥
व्यक्तिसन्तत्या जातीनां अवान्तरप्रलये सत्त्वात् सम्बन्धासिष्ठिति व्य-

नामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमि-
ति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा कथमविरोध-
इति । तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादि-
ति । तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्त-
व्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्या-
नादित्वमुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति अनादौ
च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रव-
णेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न
कश्चिद्विरोधः । एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपी-
ति द्रष्टव्यम् । स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूये-
ते । “यदा सुप्तः खप्नं न कञ्चन पश्यत्यशास्मिन्

वहाराविच्छेदात् ज्ञायते चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्येन कश्चिद्विरो-
धः स्यात् । निर्लेपलये तु सम्बन्धनाशात् पुनः सृष्टौ केनचित् पुं-
सा सङ्केतः कर्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं अ-
ध्यापकस्याश्रयस्य नाशादाश्रितस्यानित्यत्वं च प्राप्तमित्यर्थः । म-
हाप्रलयेऽपि निर्लेपलयोऽसिद्धः सत्कार्यवादात् । तथा च संस्कारात्म-
ना शब्दार्थतत्सम्बन्धानां सतामेव पुनः सृष्टावभिव्यक्तेर्नानित्यत्वम् ।
अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पयिनामरूपसमानत्वात् न सङ्केतः केनचित् कार-
यः, विषमसृष्टौ हि सङ्केतापेक्षा न तुल्यसृष्टाविति परिहरति ॥ तत्रे-
दमित्यादिना ॥ नन्वाद्यसृष्टौ सङ्केतः केनचित् कार्य इत्यत आह
॥ तदापीति ॥ महासर्गप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः । नन्वस्त्वनादिसंसारे
सम्बन्धस्यानादित्वं तथापि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे कथं वेदार्थ-
व्यवहारस्तत्राह ॥ अनादौ चेति ॥ न कश्चिद्विरोधः, शब्दार्थसम्बन्ध-

प्राण एवैकधा भवेति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः
 सहाप्येति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं
 सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहा-
 प्येति, स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा
 दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्म-
 नः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो
 देवा देवेभ्यो लोकाः ॥ (कौ० ब्रा० उ० अ० ३।
 ख० ३) इति । स्यादेतत् स्वापे पुरुषान्तरव्यव-
 हाराविच्छेदात् स्वयं च सुषुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबो-
 धव्यवहारानुसन्धानसम्भवादविरुद्धम् । महाप्र-
 लये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च
 कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसन्धातुमशक्यत्वात् वै-
 प्रम्यम् इति । नैष दोषः, सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छे-
 दिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हि-
 रण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानो-

स्मरणादेरिति, शेषः । * स्वापप्रबोधयोर्लयसर्गासिद्धिमाशङ्क्य श्रुति-
 माह ॥ स्वापेति ॥ अथ तदा सुषुप्तो प्राणे परमात्मनि जीव एकी-
 भवति एनं प्राणं सजीवस्तदैतीतिशेषः । एतस्मात् प्राणात्मनः, आ-
 यतनं गोलकं । आनन्तर्ये षष्ठमी प्राणेभ्य इत्यादौ द्रष्टव्या ।
 स्वप्नवत् कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं सृष्टिः अदर्शनं लयः
 इति दृष्टिसृष्टिपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । दृष्टान्तवैषम्यमा-
 शङ्क्य परिहरति ॥ स्यादित्यादिना ॥ अविरुद्धमनुसन्धानादि-

पपत्तेः। यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तर-
व्यवहारमनुसन्दधाना दृश्यन्ते इति, न तत् प्रा-
कृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । यथा हि प्राणि-
त्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्बपर्यन्तेषु ज्ञानैश्व-
र्यादिप्रतिबन्धः परेणपरेण भूयान् भवन् दृश्यते,
तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानै-
श्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेणपरेण भूयसी भवती-
त्येतत् श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृत् श्रूयमाणं न श-
क्यं नास्तीति वदितुम् । ततश्चातीतकल्पानुष्ठी-
तप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां
वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृही-
तानां सुप्तप्रतिबुद्धवत् कल्पान्तरव्यवहारानु-
सन्धानोपपत्तिः । तथा च श्रुतिः । “यो ब्रह्मा-
कमिति शेषः । हिरण्यगर्भादयः पूर्वकल्पानुसन्धानशून्याः संसारित्वा-
दस्मदादिवदित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ इति यद्यपि तथापि न प्राकृ-
तवदितियोजना । ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यः बाधाभावादिति
न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानं बध्यमित्याह ।
यथा हीत्यादिना ॥ ननु तथापि पूर्वकल्पेश्वराणां मुक्तत्वादस्मिन्
कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह । ततश्चेति ॥ ज्ञानाद्युत्कर्षादित्यर्थः ।
मुक्तेभ्योऽन्वेऽनुसन्धातार इति भावः । परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानाति-
शये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह । तथा चेति ॥ पूर्व कल्पादौ सृजति
तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति
यस्तं देवं स्वात्माकारं महावाक्योत्थबुद्धौ प्रकाशमानं शरणं पर-

णं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति त-
स्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं ममुक्षुर्वै शरण-
महं प्रपद्ये” इति । स्मरन्ति च शौतकादयो म-
धुच्छन्दः प्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतप्यो दृष्टा इ-
ति । प्रतिवेदश्चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्यन्ते ।
श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्श-
यति “यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्म-
णेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं
चर्च्छति गर्तं वा प्रपद्यते” इत्युपक्रम्य “तस्मा-
देतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्या” इति । प्राणिनां च सु-
खप्राप्तये धर्मो विधीयते दुःखपरिहाराय चा-
धर्मः प्रतिषिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविष-

ममभयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः । न केवलमेकस्यैव
ज्ञानातिशयः किन्तु बहूनां शास्त्राद्रष्टृणामिति विश्वासात्तथाह ॥
स्मरन्तीति । ऋग्वेदो दशमण्डलावयववान् तत्र भवा ऋचो दाशत-
प्यः वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां द्रष्टारो बोधायनादिभिः स्मृता
इत्याह ॥ प्रतीति ॥ किञ्च मन्त्राणां ऋष्यादिज्ञानावश्यकत्वं ज्ञापिका
श्रुतिर्मन्त्रदृष्टृणां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह । श्रुतिरपीति । आ-
र्षेय ऋषियोगः, छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियोगः
एतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः । स्थाणुं स्थावरं, गर्तं नरकं,
तथा च ज्ञानाधिकैः कल्पान्तरितं वेदं स्मृत्वा व्यवहारस्य प्रवर्तित-
त्वात् वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वं चाविरुद्धमिति भावः । अधुना समान-
नामरूपत्वं प्रपञ्चयति । प्राणिनां चेति । ततः किं तत्राह । दृष्टेति ।

यौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्य-
 त्ते धर्माधर्मफलभूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमा-
 ना पूर्वसृष्टिस्मृश्येव निष्पद्यते । स्मृतिश्च भवति,
 “तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनःपुनः ॥
 हिंस्त्राहिंस्त्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते” इति ॥
 प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव
 प्रलीयते शक्तिमूलमेव च प्रभवतीतरथा आक-

ऐहिकामुष्णिकविषयसुखरागकृतधर्मस्य फलं पञ्चादिकं दृष्टपञ्चादि-
 सदृशमिति युक्तं विसदृशे कामाभावेन हेत्वभावात् । तथा दृष्टदुःख-
 द्वेषरुताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं कृतहान्यादिदोषापत्तेरित्य-
 र्थः । तर्कितेर्धे मानमाह ॥ स्मृतिश्चेति ॥ उत्तरसृष्टिः पूर्वसृष्टिसजाती-
 या कर्मफलत्वात् पूर्वसृष्टिवादित्यनुमानाच्चशब्दार्थः । तेषां प्राणिनां म-
 ध्ये तान्येव तज्जातीयान्येव । तानि दर्शयन् तत्प्राप्तौ हेतुमाह ॥ हिं-
 स्त्रेति ॥ कर्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेणापूर्वं क्रियात्वेन संस्कारं च ज-
 नयन्ति । तत्रापूर्वात् फलं भुङ्क्ते संस्कारभावितात्त्वात् पुनस्तज्जातीयानि
 करोतीत्यर्थः । संस्कारोलिङ्गमाह ॥ तस्मादिति ॥ संस्कारवशादेव
 पुण्यं पापं वा रोचते । अतोऽभिरुचिलिङ्गात् पुण्यापुण्यसंस्कारो-
 ऽनुमेयः स एव स्वभावः प्रकृतिर्वासनेति च गीयते । एवं कर्मणा
 सृष्टिसादृश्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तियलादपि सा-
 दृश्यमाह ॥ प्रलीयमानमिति ॥ इतरथा संस्कारप्रलये जगद्वैचि-
 त्त्यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः । ननु जगद्वैचित्र्यकारिण्योऽन्याः श-

स्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः शक्तयः
शक्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्यविच्छिद्या-
प्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्यङ्मनु-
ष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्र-
मधर्मफलव्यवस्थानाञ्चानन्दौ संसारे नियतत्व-
मिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत् प्रत्येतव्यम् ।
नहीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रति स-
र्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रे-
क्षितुं । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वा-
त् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चेश्वरा-

क्तयः कल्पयन्तां तत्राह ॥ न, चेति ॥ अविद्यायां लीनकार्यात्मकसं-
स्कारादन्याः शक्तयो न कल्प्याः मानाभावद्वौरेवाच्च, स्वोपादाने ली-
नकार्यरूपा शक्तिस्तु महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति श्रु-
तिसिद्धा, अतोऽविद्यातत्कार्यादन्याः शक्तयो न सन्ति ओत्माविद्यैव त-
च्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वप्युपादानस्थकार्यमेवाविद्याघ-
टनया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रहः । उपादाने कार्यसंस्कारसिद्धेः फलमाह
॥ ततश्चेति ॥ यथा सुप्तोत्थितस्य पूर्वचक्षुजातीयमेवचक्षुर्जायते तच्च
रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकं, एवं भोग्यलोका भोगाश्रयाः प्रा-
णिनिकाया भोगहेतुकर्माणि संस्कारबलात् पूर्वलोकादितुल्यान्येवेति
नियम इत्यर्थः । निकायाः समूहाः । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याह ॥ न ही-
ति ॥ यथा षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषयो नास्ति सुखादेः सा-
क्षिवेद्यत्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्वमसदित्यर्थः । षष्ठमिन्द्रियं त-
द्विषयश्चासन्निति वार्थः । उक्तार्थं सङ्क्षिपति ॥ अतश्चेति ॥ व्यवहा-

णां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रा-
दुर्भवन्ति समाननामरूपत्वाच्चावृत्तवपि महा-
सर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमा-
नायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिषिरोधः । समा-
ननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः ।

“सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ॥

दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरीक्षमथो स्वः” ॥ इति ।

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृति
जगत् क्लृप्तं तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽक-
ल्पयदित्यर्थः । तथा “अग्निर्वा अकामयत अ-
न्नादौ देवानां स्यामिति” “स एवमग्नये कृत्ति-
काभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति” नक्ष-
त्रैष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपत् यस्मै वाग्नये निरवप-
त् तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवं जाती-
यिक श्रुतिरिहोदाहर्तव्या । स्मृतिरपि,

“ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।

शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

रसाम्यात्सम्भवाच्च व्यवहियमाणा व्यक्तयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रं यो-
जयति ॥ समानेत्यादिना ॥ भाविदृष्ट्या यजमानोग्निः, अन्नादोऽग्निरहं
स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायाग्नये अष्टसु कपा-
लेषु पचनीयं हविर्निरुतवानित्यर्थः । नक्षत्रव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं ।

यथर्तुष्टुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते, तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥

यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह ।

देवा देवैरतीतैर्हिरूपैर्नामभिस्त्व च ॥

इत्येवं जातीयिका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

**मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमि
निः ॥ ३१ ॥**

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकारं
इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामन-
धिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् मध्वा-
दिष्वसम्भवात् । ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि
विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽ-
भ्युपगम्येत । न चैवं सम्भवति, कथम् “असौ
आदित्यो देव मध्व” इत्यत्र मनुष्या आदित्यं म-

स्मृतौ, वेदेष्विति विषयसप्तमी, शर्वयन्ते प्रलयान्ते । ऋतूनां वसन्ता-
दीनां, लिङ्गानि नवपल्लवादीनि । पर्यये घटीयन्त्रवदावृत्तौ, भावाः प-
दार्थाः, तुल्या इति शेषः ॥ ३० ॥

तस्माज्जन्मनाशवद्विग्रहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभा-
वात् देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमाक्षिपति । मध्वादिष्वि-
ति । ब्रह्मविद्या देवादीन् नाधिकारोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्याव-
दित्यर्थः । दृष्टान्तं विवृणोति । कथमित्यादिना । युलोकाख्यवंशदण्डे
अन्तरिक्षरूपे मध्वयूपे स्थित आदित्यो देवानां मोदनान्मध्ववम-

ध्वध्यासेनोपासीरन्, देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्यु-
 पगम्यमानेषु आदित्यः कमन्यमादित्यमुपासी-
 तं पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादी-
 न्यमृतान्यनुपक्रम्य “वसवो रुद्रा आदित्या म-
 रुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृत-
 मुपजीवन्तीत्युपदिश्य “स य एतदेवममृतं वेद
 वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृप्यती”त्यादिना वस्वादुपजीव्यान्यमृतानि वि-
 जानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वस्वाद-
 यस्तु कानन्यान् वस्वादीन् अमृतोपजीविनो वि-
 जानीयुः, कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः ।
 तथा “ग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः
 पादो वायुर्वाव सम्बर्गः आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः”

ध्वित्यरोप्य ध्यानं कार्यम् । तत्रादित्यस्याधिकारो न युक्तः ध्यातृध्येयभे-
 दाभावात् इत्याह । देवादिष्विति । अस्तु वस्वादीनां तत्राधिकार इ-
 ति आशङ्क्य तेषामपि च ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्यातृत्वमित्याह
 ॥ पुनश्चेति ॥ चतुर्वेदोक्तकर्माणि प्रणवश्चेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सो-
 माज्यादिद्रव्याणि हुतानि लोहितशुक्लरुष्णपररुष्णगोपाख्यानि पञ्चा-
 मृतानि तत्तन्मन्त्रभागैः प्रागायूर्ध्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मि-
 नाङ्गीभिर्मध्ययूपस्थितच्छिद्ररूपाभिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्ते
 जहन्न्द्रियवीर्यान् आत्मना परिणतानि पञ्चदिक्षु स्थितैर्वस्वादिभिरुपजी-
 व्यानीति ध्यायतां वस्वादिप्राप्तिरुक्तेत्यर्थः । सूत्रस्थादिपदार्थमाह ॥ त-
 थाग्निरिति ॥ आकाशब्रह्मणश्चत्वारः पादाः द्वौ कर्णौ द्वे नेत्रे द्वे नासिके

सू० ३२ । अ० १ ३ शाङ्ख्यब्रह्मसूत्रभाष्ये (३१३).

इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवता-
त्मनामधिकारः सम्भवति । तथे“मावेव गौतम-
भरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाज” इत्यादि-
ष्वृषिसम्बन्धेषु उपासनेषु न तेषामेवर्षीणाम-
धिकारः सम्भवति कुतश्चन देवादीनामनधि-
कारः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां
बभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो दे-
वतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वा-
क्यशेषप्रसिद्धेश्च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृद-
यादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा यो

एका वागिति सप्तस्विन्द्रियेषु शिरश्चमसतीरस्थेषु सर्वापि ध्यानं कार्य-
मित्याह ॥ तथेमावेवेति ॥ अयं दक्षिणः कर्णः गौतमो वामो भरद्वाज
एवं दक्षिणेनेत्रनासिके विश्वामित्रवसिष्ठौ वामे जमदग्निः कश्यपौ वाग-
त्रिरित्यर्थः ॥

अत्र ऋषीणां ध्येयत्वान्नाधिकारः ॥ ३१ ॥ किञ्च विग्रहाभावात्
देवादीनां न काव्यधिकार इत्याह ॥ ज्योतिषि भावाच्चेति । आदि-
त्यः सूर्यश्चन्द्रः शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य
भावात् सत्त्वान्न विग्रहवान् देवः कश्चिदंस्तीत्यर्थः । आदित्यः पुरस्ता-
दुदेता पश्चादस्तमेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्र-
सिद्धः । तर्हि ज्योतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह ॥ न चेति ॥ अ-

गोऽवगन्तुं शक्यते, मृदादिवदचेतनत्वावगमात् ।
 एतेनग्न्यादयो व्याख्याताः । स्यादेतत्, मन्त्रा-
 र्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
 वत्त्वाद्यवगमादयमदोषः इति नेत्युच्यते, न ता-
 वल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, प्र-
 त्यक्षादिभ्य एव व्यवहारित विशेषेभ्यः प्रमाणे-
 भ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात् प्रसिध्यतीत्युच्यते, न
 चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इति-
 हासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलता
 माकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्

ग्न्यादीनामधिकारमाशङ्क्याह ॥ एतेनेति ॥ अग्निर्वायुर्भूमिः इत्यादि-
 शब्दानां अचेतनवाचित्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्तां शङ्कते ॥ स्यादेतदित्या-
 दिना ॥ वज्रहस्तः पुरन्दरः इत्यादयो मन्त्राः । सोऽरोदीदित्यादयोऽ-
 र्थवादाः ।

“इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः” ॥

इत्यादीतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यमं दण्डहस्तं लिखन्ति, इ-
 न्द्रं वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकस्याभावात् अनधिकारदोषो नास्ती-
 त्यर्थः ।

“विग्रहो हविषां भाग ऐश्वर्यञ्च प्रसन्नता ।

फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकम्” ॥

मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति ॥ नेत्यादिना ॥ न चात्रेति, वि-
 ग्रहादावित्यर्थः । अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्याशङ्क्याह ॥ अर्थवा-

स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां विग्र-
हादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अ-
पि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभि-
धानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते
तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरायण-
स्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि म-
न्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामि-
श्रास्वसम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धा-
यां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रति-
षेधाद्यपेक्षत्वादाधिकारस्य । न च कचिदसम्भव
इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्ये-
त, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वै-
षु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति, तत्र यो न्या-
दा इत्यादिना ॥ ब्रह्मादिवत् प्रयोगविधिगृहीता मन्त्राः प्रयोगसम्ब-
न्धार्थाभिधानार्थाः नाज्ञातविग्रहादिपरा इति मीमांसका आचक्षत
इत्यर्थः । तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति ॥ तुशब्द इत्यादिना ॥ ब्रह्मवि-
द्या देवादीन्नाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इति उक्तहेतुर-
प्रयोजक इत्याह ॥ यद्यपीति ॥ दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकरोति कर्म-
त्वात् राजसूयादिवदिति आभाससाम्यं विद्यात्वं हेतोराह ॥ न चेति ॥

यः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य
 भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकम्,
 “तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथ-
 र्षीणां तथा मनुष्याणामिति” “ते होचुर्हन्त त-
 मात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वा-
 श्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामानिति” “इन्द्रो ह
 वै देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणा” मि-
 त्यादि च । स्मार्तमपि गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवा-
 दादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूमः,
 ज्योतिरुदिविषया अपि आदित्यादयो देवताव-
 चनाः शब्दाच्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तंतं देवा-
 त्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादिषु तथा व्यवहा-
 रात् । अस्ति त्वैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्या-

यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारीति न्यायस्तुल्य इत्यर्थः ।
 यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोषेतेत्यन्वयः ।
 तत् ब्रह्म योयो देवादीनां मध्ये प्रत्यक्तेनाबुध्यत स तत् ब्रह्माभवदि-
 त्यर्थः । ते ह देवा ऊचुरन्योन्यं, तत इन्द्रपिरोचनौ सुरासुरराजौ
 प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जग्मतुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः । किमत्र
 ब्रह्मामृतमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्मेषु
 श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह ॥ स्मार्तमिति ॥ यथा बालानां
 गोलकेषु चक्षुरादिपदयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्गोलकातिरिक्तेन्द्रियाणि स्वी-
 क्रियन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रहवद्देवताः
 स्वीकार्या इत्याह । ज्योतिरादीति । तथा चेतनत्वेन व्यवहारा-

त्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च । तंतं विग्रहं ग्रहीतुं
 सामर्थ्यं । तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे मे-
 धातिथेर्मेषेति, मेधातिथिं ह काण्वायनं इन्द्रो
 मेषो भूत्वा जहारेति । स्मर्यते च, “आदित्यः पुरु-
 षो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम हे”ति । मृदादिष्वपि चे-
 तनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते मृदब्रवीदापोऽब्रु-
 वन्नित्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूतधातोर-
 दित्यादिष्वप्यचेतनत्वं मभ्युपगम्यते, चेतना-
 स्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिषु
 व्यवहारादित्युक्तम् । यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोर-
 न्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमि-
 ति, अत्र ब्रूमः । प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावास-
 द्भावायोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा । तथा

दित्यर्थः । एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं तत्राह ॥ अस्ति ही-
 ति ॥ तथा हि विग्रहवत्तया, देवव्यवहारः श्रूयते । सुब्रह्मण्य उद्गातृ-
 गणस्थः ऋत्विक् तत्सम्बन्धी योऽर्थवाद इन्द्रागच्छेत्यादिः तत्र मे-
 धातिथेर्मेषेतिन्द्रसम्बोधनं श्रुतं तद्व्याचष्टे ॥ मेषेति ॥ मुनिं मेषो भू-
 त्वा जहारेति ज्ञापनार्थं मेषेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्या-
 दयो मृदादिवदचेतना एवेति तन्न सर्वत्र जडाजडांशद्वयसत्त्वादित्या-
 ह । मृदिति । आदित्यादौ को जडभागः कश्चेतनांश इति तत्राह ।
 ज्योतिरादेस्त्विति । मन्त्रादिकं पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वा-
 र्थं न प्रमाणं अन्यपरत्वात्, विषं भुङ्क्वेति वाक्यवत् इत्याह । यद-
 पीति । अन्यपरादपि वाक्यात् बाधाभावे स्वार्थो ग्राह्य इत्याह । अत्र

त्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णादि
 अस्तीत्येवं प्रतिपद्यते । अत्राह विषम उपन्या-
 सः तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तम-
 स्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते । अत्र पुनर्विध्यु-
 द्वेशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थग-
 र्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसा-
 तुं । न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्य-
 स्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति, यथा “न सुरां
 पिबेदि”ति नञ्भवति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात्
 सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोवगम्यते न पुनः सु-
 रां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापानविधिर-
 पीति । अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः, युक्तं यत्
 सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवा-
 क्यार्थस्याग्रहणं, विध्युद्देशार्थवादोऽस्त्वर्थवा-

ब्रूम इति । तात्पर्यशून्येऽप्यर्थे प्रत्ययमात्रेणास्तित्वं मुदाहरति ।
 ॥ तथा हीति ॥ तृणादौ प्रत्ययोऽस्ति विग्रहादौ स नास्तीति वैषम्यं
 शङ्कते ॥ अत्राहेति ॥ विध्युद्देशो वाक्यं तदेकवाक्यतया प्रश-
 स्तो विधिरित्येवार्थवादिषु प्रत्ययः । वृत्तान्तो भूतार्थो, विग्रहादिः
 तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । नन्वान्तरवाक्येन विग्रहादिप्रत्य-
 योऽस्त्वित्यत आह ॥ न हीति ॥ सुरापानप्रत्ययोऽपि स्यादि-
 तिभावः । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यान्मैवामित्याह ॥ अ-
 त्रोच्यत इति ॥ नञ्पदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्यामन्वे-

दस्थानि पदानि पृथगेन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रति-
 पद्यानन्तरं कैमर्थक्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्र-
 तिपद्यन्ते । यथा हि “ वायव्यं श्वेतमालभेत भू-
 तिकामः ” इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादि-
 पदानां विधिना सम्बन्धः, नैवं “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा
 देवता वायुमेव स्येन भागधेयेनोपधावति स ए-
 वैनं भूतिं गमयति ” इत्येषामर्थघ्रादंगतानां पदा-
 नां न हि भवति वायुर्वा आलभेत क्षेपिष्ठा देवता
 वा आलभेतेत्यादि वायुस्वभावसङ्कीर्तनेन त्व-
 वान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विशिष्टदेवत्यमिदं क-
 मेति विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः
 प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थ-
 वादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गु-
 णवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमा-
 णान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित् प्रमाणा-

ति तदा पदैकवाक्यं एकमेवार्थानुभवं करोति न तु पदद्वयं पृ-
 थक् सुरापानं बोधयति तस्य विधौ निषेधानुपपत्तेः वाक्यार्थानुभवं
 प्रत्यक्षत्वात्, अर्थवादस्तु भूतार्थसंसर्गस्तुतिद्वारं बोधयन् विधिना
 वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति विग्रहाद्यनुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवा-
 दस्थपदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु
 तत्राह ॥ यथा हीति ॥ साक्षादन्वयायोगं दर्शयति ॥ न हीति ॥
 अर्थवादात् सर्वत्र स्वार्थग्रहणमाशङ्क्यार्थवादान् विभजते ॥ तद्यत्रे-

न्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणै-
 विद्यमानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणवादः ।
 एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च, विधिभिरेवे-
 न्द्रादिदेवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरेपेक्षितमि-
 न्द्रादीनां स्वरूपं, न हि स्वरूपरहिता इन्द्राद-
 यश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यना-
 रूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्य-
 ते । श्रावयति च, “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं
 स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्ति”ति । न

ति ॥ तत्तत्रार्थवादिषु यत्राग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादावित्यर्थः । आदि-
 त्यो यूप इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्वगुणवादः, यत्र वज्रहस्तः
 पुरन्दर इत्यादौ मानान्तरसंवादविसंवादौ न स्तः तत्र भूतार्थवाद
 इत्यर्थः, इति विमृश्येत्यध्याहारः । विग्रहार्थवादः स्वार्थेऽपि तात्पर्य-
 वान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञानाबाधितार्थकशब्दत्वात् प्रयाजादिवाक्य-
 वत् इति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिशति ॥ एतेनेति ॥ वेदान्तानुवादगुणवा-
 दानां निरासाय हेतौ पदानि न चोभयपरत्वे वाक्यभेदोऽवान्तरार्थस्य
 महावाक्यार्थद्वारत्वादिति भावः । विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवताविग्रहो-
 ऽङ्गीकार्य इत्याह । अपि चेति । ननु क्लेशात्मके कर्मणि विधिः
 फलं विना अनुपपन्न इति भवतु यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यर्थवाद-
 सिद्धः स्वर्गो विधिप्रमाणकः विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिस्त्वामाह ॥
 न हीति ॥ उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहो ऽङ्गीकार्य इत्यत्र
 श्रुतिमप्याह ॥ यस्या इति ॥ अतश्चेतस्यारोहार्थं विग्रह एष्टव्यः ।
 किञ्च कर्मप्रकरणपाठात् विग्रहप्रमितिः प्रयाजवत् कर्माङ्गत्वेना-

च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवति शब्दार्थयो-
 र्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां
 स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्र-
 त्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्या-
 तेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्र-
 भवति देवताविग्रहादि साधयितुम् । प्रत्यक्षामू-
 लमपि सम्भवति । भवति त्वस्माकमप्रत्यक्षम-
 पि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम् । तथा च व्यासादयो दे-
 वादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु-
 ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति दे-
 वादिभिः व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं
 प्रतिषेधेत् । इदानीमित्र च नान्यदापि सार्वभौ-
 मः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूया-
 ङ्गीकार्यतां, विना कर्मापूर्वासिद्धेः । किञ्च सुप्रसन्नविग्रहवद्देवतां
 त्यक्त्वा शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुकेत्याह ॥ न च शब्देति ॥ न चा-
 रुतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं विग्रहेणेति वाच्यं, निर्व्यक्त्याकृत्ययोगा-
 त्, अतः शब्दस्यार्थाकाङ्क्षायां मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्या-
 ह ॥ तत्रेति ॥ एवं मन्त्रार्थवादमूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मान-
 मित्याह ॥ इतिहासेति ॥ प्रमाणत्वेन संभवदित्यर्थः । व्यासादीनां
 योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहासादेर्मूलमित्याह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ व्या-
 सादयो देवतादिप्रत्यक्षशून्याः प्राणित्वादस्मद्दित्यनुमानमतिप्रसङ्गेन
 दूषयति । यस्त्वित्यादिना । सर्वं घटाभिन्नं वस्तुत्वात् घटवदिति ज-
 गद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं

दिचोदना उपरुन्धात्। इदानीमिव च काला-
 न्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान् प्र-
 तिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थ-
 कं स्यात् तस्माद्वर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादि-
 भिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति श्लिष्यते। अपि च
 स्मरन्ति स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोग इत्या-
 दि। योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलकः स्मर्य-
 माणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम्।
 श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यापयति

“पृथ्व्यप्तेजोऽनिलस्ये समुत्थिते

पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः

प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्”, इति ॥

ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं

वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थां च ब्रूयात् निरङ्कुशबुद्धित्वात्। तथा च राजसूया-
 दिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः। योगसूत्रा-
 र्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह। अपि चेति। मन्त्रजपात् देवसा-
 न्निध्यं तत्संभाषणं चेति सूत्रार्थः। योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसि-
 द्धत्वात् योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह ॥ योग इति ॥ पादतला-
 दाजानोर्जानोरानभेराग्रीवं ग्रीवायाश्चाकेशप्ररोहं ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं
 पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणजाते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते
 योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श इत्य-

नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तं, तस्मात् स-
मूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न स-
ति सम्भवै निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता, तस्मा-
दुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यव-
गमः । ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादी-
नामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिदर्श-
नान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥ ३३ ॥

**शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्
सूच्यते हि ॥ ३४ ॥**

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादी-
नामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्य-
धिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्या-
दित्येतामाशङ्कां निवर्तयितुं इदमधिकरणमार-

र्थः । चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह ॥ लोकेति ॥ अधि-
करणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ चिन्तायाः फलमाह ॥ क्रमेति ॥
एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा मुक्तिफ-
लान्युपासनानि युज्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात् क्रममुक्त्य-
र्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्णयात् प्रवृत्तिसिद्धि-
रिति भावः ॥ ३३ ॥

शुगस्य-सूच्यते हि ॥ पूर्वेणास्य दृष्टान्तसङ्गतिमाह ॥ यथेति ॥
पूर्वत्र देवादीनां अधिकारसिद्धयर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ सम-

भ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति ताव-
त् प्राप्तं, अर्थित्वसामर्थ्योः सम्भवात्, “तस्मा-
च्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्मसः” इतिवत् शूद्रो विद्याया-
मनवकल्मस इति च निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म-
स्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्व-
धिकारस्यापवादकं लिंगम् । न त्यावहनीयादि-
रहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च लिङ्गं
शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं, संवर्गविद्यायां हि जा-
नश्रुतिं पौत्राथणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति
“अहं हरेत्वा शूद्रं तवैव सह गोभिरस्तु” इति ।

विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्ट-

न्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृतः, अत्र
पि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या सं दृढीक्रियत इत्यधि-
करणद्वयस्य प्रासङ्गिकस्यास्मिन् समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्त-
व्यं । पूर्वपक्षे शूद्रस्याऽपि द्विजवदेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तद-
भाव इति फलं, अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति
न वेति संभवासंभवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र शूद्रस्यापीत्या-
दिना ॥ तस्मादनग्नित्वादनवकल्मसोऽसमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्र-
योगाल्लिङ्गादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह ॥ भवति चेति ॥ जानश्रुतिः
क्विल षट् शतानि गवां रथं च रैक्वाय गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्युवाच,
ततो रैको विधुरः कन्यार्थी सन् इदमुवाच । अहेति निपातः खेदा-
र्थः । हारेण निष्केन युक्त इत्वा गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह

विज्ञानसम्पन्नाः स्मर्यन्ते, तस्मादधिक्रियते शू-
द्रो विद्यास्त्वित्येवं प्राप्तं ब्रूमः । न शूद्रस्याधिका-
रो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदित-
वेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदा-
ध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्देवाध्ययनस्य,
उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं
न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सा-
मर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भ-
वति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापे-
क्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययन-
निराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं “शूद्रो यज्ञे-
ऽनवकलृप्तः” इति सत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायाम-

हे शूद्र तवैवास्तु किमल्पेनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः ।
अर्थित्वादिसंभवे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्या-
योपेताल्लिङ्गादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति ॥ न-
शूद्रस्याधिकार इत्यादिना ॥ आपाततो विदितो वेदार्थो येन
तस्येत्यर्थः । अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदस्तदुत्थमापातज्ञानञ्च वे-
दार्थविचारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यं तदभावात् शूद्रस्यार्थित्वादिसंभवन्या-
यासिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः । यद्वाध्ययनसंस्कृतेन
वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो
नान्यस्य अनधीतवेदस्याऽपि, वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनविधिवैय-
र्थ्यापातात् । अतः फलपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु श्रवणादिविधिषु
शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानवच्चरूपस्याध्ययनविधि-

प्यनवकल्लसत्त्वं द्योतयति; न्यायस्य साधारण-
त्वात् । यत् पुनः संसर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं
लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गं, न्यायाभावात् । न्यायो-
क्तेर्हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽ-
स्ति । कामञ्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैक-
स्यां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु वि-
द्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु कचिदप्ययं शूद्र-
मधिकर्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधि-
कृतविषये योजयितुं । कथमित्युच्यते । “कं वर
एनमेतन्न सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थे” त्यस्मा-

लभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यत्तपदं वेदार्थो-
पलक्षणार्थमित्याह ॥ न्यायस्य साधारणत्वादिति ॥ तस्माच्छूद्र-
इत्येतच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वो-
क्तं लिङ्गं दूषयति ॥ यदिति ॥ असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्भवन्या-
यस्य निरस्तत्वादित्यर्थः । ननु निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभा-
वेऽपि निषादशब्दात् निषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्याया-
मधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति ॥ का-
ममिति ॥ तद्विषयत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विधिव-
क्ष्यस्थत्वान्निषादशब्दोऽप्यधिकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्यावि-
धिपरार्थवादस्थो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेना-
न्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं त्यजति
॥ अर्थवादिति ॥ तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सू-
त्रेणार्थमाह ॥ शक्यते चेत्यादिना ॥ जानश्रुतिर्नाम राजा निदाघ-

हंसवाक्यादात्मनोऽज्ञादरं। श्रुतवतो जानश्रुतेः
 पौत्रायणस्य शुगुत्पदे तामृषी रैकः शूद्रशब्देना-
 नेन सूचयांबभूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य रूपाप-
 नायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात्। कश्च-
 पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्य-
 ते, तदा, द्रवणाच्छुचमभिंदुद्राव शुचां वाभिदु-
 द्रुवे शुचा वा रैकमभिंदुद्रावेति शूद्रावयवार्थस-
 म्भवात् रूढार्थस्य चासम्भवात्। दृश्यते चाय-
 मर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

समये रात्रौ प्रासादतले सुप्वाप, तदा तदीयान्नदानादिगुणगणतोपि-
 ना ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मालारूपेण तस्योपरि आजग्मुः,
 तेषु पाश्चात्यो हंसोऽग्रेसरं हंसमुवाच, भो भो भद्राक्ष किं न पश्यसि
 जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं तत् त्वां धक्ष्यति न गच्छेति
 तमग्रेसर उवाच, कमप्येनं वराकं विद्याहीनं सन्तं अरे सयुग्वानं
 युग्वा गन्त्री शकटी तथा सह स्थितं रैकमिवैतद्वचनमात्थ। रैकस्य हि
 ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिक्रमं नास्यानात्मज्ञस्येत्यर्थः। अस्मद्वचनात्
 खिन्नो राजा शकटलिङ्गेन रैकं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसा-
 नामभिप्रायः। कम् उ अरे इति पदच्छेदः उशब्दोऽप्यर्थः। तेषां हंसा-
 नामनादरवाक्यश्रवणात् अस्य राज्ञः शुगुत्पन्ना, सा शूद्रशब्देन रैकेन
 सूच्यते, हीति सूत्रान्वयः। श्रुतयौगिकार्थलाभे सति अनन्वितरू-
 ढ्यर्थस्त्याज्य इति न्यायद्योतनार्थो हि शब्दः। तदा द्रवणात् तथा शु-
 चा आद्रवणात्। शूद्रः शोकं प्राप्तवात्। शुचा वा कर्न्या राजा अ-
 भिदुद्रुवे प्राप्तः। शुचा वा करणेन रैकं गतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः, यत्कारणं
प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथे-
नाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहारात् लि-
ङ्गात् गम्यते । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे
चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सङ्कीर्त्यते । “अथ
ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसे-
निं सूदेनं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे”
इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययो-
गादवगन्तव्यं, कापेययोगो हि चैत्ररथस्याव-
गतः । “एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजय-
न्ति”ति । समानान्वयानां च प्रायेण समाना-
न्वया याजका भवन्ति । “तस्माच्चैत्ररथिर्नामै-

शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह ॥ क्षत्रियत्वेति ॥ संवर्गविद्या-
विध्यन्तरमथार्थवाद आरभ्यते । शुनकस्यापत्यं कैपिगोत्रं पुरोहितम-
भिप्रतारिणामकं राजानं च काक्षसेनस्यापत्यं सूदेन परिविष्यमाणौ
तौ भोक्तुमुपविष्टौ बटुर्भक्षितवानित्यर्थः । नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रु-
तमित्यत आह ॥ चैत्ररथित्वञ्चेति ॥ एतेन द्विरात्रेणेति छान्दोग्यश्रुत्यैव
पूर्वं चित्ररथस्य कापेययोग उक्तः । अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात्
चित्ररथवंश्यत्वं निश्चीयते । राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्या या-
जका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्त्वभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वं तावता कथं

कः क्षत्रपतिरजायत इति च क्षत्रपतित्वावगमात्
क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यं । तेन क्षत्रियेणाभिप्र-
तारिणा सह समानायां विद्यायां सङ्कीर्तनं जा-
नश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समानानामेव
हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षत्रप्रेष-
णाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतैः क्षत्रियत्वावगतिः ।
अतो न जातिशूद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिला-

पाञ्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषू-
पनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते, “तं हो-
पनिन्ये अधीहि भगव इति होपससाद” “ब्र-

क्षत्रियत्वं तत्राह ॥ तस्मादिति ॥ चित्ररथादित्यर्थः । क्षन्ता सूतः तस्य
रैकान्वेषणाय प्रेषणं, अन्नगोदानादिकं च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गम्
॥ ३५ ॥ अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थि-
तं तत्र लिङ्गान्तरमाह ॥ संस्कारेति ॥ उपनयनं वेदग्रहणाङ्गं शूद्रस्य
नास्तीति पूर्वमुक्तं इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परा-
मर्शात् शूद्रस्य तदभावान्न विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये आदिपदे-
नाध्ययनगुरुशुश्रुषादयो गृह्यन्ते । तं शिष्यमाचार्य उपनीतवानित्य-
र्थः । नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याह ।
॥ अधीति ॥ उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपारगाः, सगुणब्रह्मनि-
ष्ठाः, परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, एष पिप्पलादः तज्जिज्ञासितं सर्वं

ह्यपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वे
 तत्सर्वं वक्ष्यतीति “ते ह समित्पाणयो भग-
 वन्तं पिप्पलादमुपसन्ना” इति च तान् हानुप-
 नीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति । शू-
 द्रस्यं च संस्काराभावोऽभिलप्यते, शूद्रश्चतुर्थो
 वर्ण एकजातिरित्येकजातित्वस्मरणात्, न शूद्रे
 पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचने-

वक्ष्यतीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः षट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः ।
 ननु वैश्वानरविद्यायां ऋषीन् राजा अनुपनीयैव विद्यायुवाचेति श्रुते-
 रनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह ॥ तानाहोति ॥ ते ह
 समित्पाणयः पूर्वाह्ने प्रतिचक्रमिर इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनय-
 नार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निषिध्यते । हीनवर्णे-
 नोत्तमवर्णा अनुपनीयैवोपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः । एक-
 जातिः अनुपनीतः । पातकं अभक्ष्यभक्षणरुतं ॥ ३६ ॥ सत्यकामः
 किल मृतपितृको जाबालां मातरमपृच्छत् किंगोत्रोऽहमिति, तं मातो-
 वाच भर्तृसेवाव्यग्रतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि जाबाला
 तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामीति ततः
 स जाबालो गौतममागत्य तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ठ उवाच नाहं
 गोत्रं वेद्मि न माता वेत्ति परन्तु मे मात्रा कथितं उपनयनार्थमाचा-
 र्यं गत्वा सत्यकामो जाबालोऽस्मीति ब्रूहीति अनेन सत्यवचनेन त-
 स्य शूद्रत्वाभावो निर्धारितः । अब्राह्मण एतत् सत्यं विविच्य वक्तुं

न शूद्रत्वाभावे निर्वर्तिते आबालं गौतम उप-
नेतुमनूशासितुं च प्रवृत्ते, “नैतदब्राह्मणो विव-
क्तमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न स-
त्यादगाः” इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

**श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृते-
श्च ॥ ३८ ॥**

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः श्रव-
णाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो
वेदाध्ययनप्रतिषेधः तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्र-
तिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावद-
“थास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपू-
रण”मिति, “पद्यु हवा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्त-
स्मात् शूद्रसमीपे नाध्येतव्य”मिति च । अत ए-
वाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेऽपि नाध्ये-
नार्हतीति निर्धार्य, हे सोम्य सत्यात् त्वन्नागाः सत्यं न त्यक्तवान-
सि, अतस्त्वामुपनेष्ये तदर्थं समिधमाहरेति ॥

गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह । तदभा-
वेति ॥ ३७ ॥

स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह । श्रवणेति । अस्य
शूद्रस्य द्विजैः पठ्यमानं वेदं प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यां
श्रोत्रद्वयपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः । पद्यु पादयुक्तं सञ्चरिष्णुरूप-
मिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति शेषः । मतिं वेदार्थज्ञानं । दानं

तव्यं भवति स कथं श्रुतमधीयीत । भवति च-
 वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति ।
 अत एव च तदर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भ-
 वति । “न शूद्राय मतिं दद्यादि”ति “द्विजातीना-
 मध्यं यनमिज्या दानं”मिति च । येषां पुनः पू-
 र्वकृतसंस्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां
 ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिब-
 द्धं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । “श्रावयेच्चतुरो
 वर्णा”निति चेति हासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्या-
 धिकास्स्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः
 शूद्राणामिति स्थितम् ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृ-
 तामेव इदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्या-
 मः । “यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निः-
 नित्यं निषिध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकं तु दानमस्त्येव । यदुक्तं विदुरादीनां
 ज्ञानित्वं दृष्टमिति तत्राह ॥ येषामिति ॥ सिद्धानां सिद्धेर्दुर्गपहरत्वेऽपि
 साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह । श्रावयेदिति ॥ ३८ ॥
 कम्पनात् ॥ अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमाशङ्क्याह ॥ अवसित इति ॥
 समाप्त इत्यर्थः । काठकं पठति ॥ यदिदमिति ॥ सर्वं जगत् प्राणात्
 निःसृतं उत्पन्नं प्राणे चिदात्मनि प्रेरके सति एजति चेष्टते, तच्च प्रा-
 णाख्यं कारणं महद्ब्रह्म बिभेत्यस्मादिति भयं तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टा-

सृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भव-
न्तीति । एतद्वाक्यं एजृ कम्पन इति धात्वर्थानु-
गमात् लक्षितं । अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जग-
त् प्राणाश्रयं स्पन्दते । महच्च किञ्चिद्भयकारणं
वज्रशब्दितं उद्यतं, तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरि-
ति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं
वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे, प्राप्तं तावत्
प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति, प्रसिद्धेरेव
चाशनिर्वज्रं स्याद्वायोश्चेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते ।
कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दि-
ते प्रतिष्ठाप्यैजति वायुनिमित्तमेव च महद्भया-

न्तमाह । वज्रमिति । यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः ये तत्प्राणाख्यं
ब्रह्म निर्विशेषं विदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्याह । य इति । नन्वस्मिन्
सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह । एतदिति । एजृत्यर्थस्य
सूत्रितत्वात् एजतिपदयुक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधि-
कारचिन्तयास्य सङ्गतिर्नापेक्षितेति 'शब्दादेवप्रमित' इत्यनेनोच्यते ।
तत्राङ्गुष्ठवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थ इत्युक्तं, न तथेह प्राणा-
नुवाद ऐक्यज्ञानार्थः सभवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात्,
अतः प्राणोपास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति ॥ प्रसि-
द्धेः पञ्चवृत्तिरिति ॥ नन्वत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्माणि लिङ्गात्
प्राणश्रुतिर्नीता, अत्रापि सर्वचेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति ना-
स्ति पूर्वपक्षावसरो गतार्थत्वादित्यत आह । वायोश्चेति । प्रतिष्ठा-
य स्थितिं लब्ध्वा प्राणे वायौ निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धं, अतः

नकं वज्रमुद्यम्यते । वायौ हि पर्जन्यभावेन वि-
वर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त
इत्याचक्षते । वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वं । तथा
हि श्रुत्यन्तरं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुन-
र्मृत्युं जयति य एवं वेदे”ति तस्माद्वायुरयमिह प्र-
तिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मैवेदमिह प्रति-
पत्तव्यं, कुतः पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि
ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे, इ-
हैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्र-
तिपद्येमहि । पूर्वत्र तावत्

“तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदैवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः मर्वे तदु नात्येति कश्चन”॥
इति । ब्रह्मनिर्दिष्टं तदेवेहापि सन्निधानात् ज-
गत् सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्वप्रत्य-
भिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दोऽप्य-
यं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, “प्राणस्य प्राण”मिति
दर्शनात्, एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवो-
पपद्यते न वायुमात्रस्य, तथाचोक्तम्,

स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं नास्तीति भावः । वज्रलिङ्गाच्च वायुरित्याह ॥ वाग्विति ॥
व्यष्टिर्विशेषः समष्टिः सामान्यं । सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते ॥
ब्रह्मैवेति ॥ पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्य-
भेदकप्राणश्रुतेर्बाधकमित्याह ॥ पूर्वत्रेत्यादिना ॥ शुक्रं स्वप्रकाशं ।

“न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” ॥

इति । उत्तरत्रापि,

“अयादस्याग्निस्तपति अयांतपति सूर्यः ।

अयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति ।

ब्रह्मेव निर्देक्ष्यते न वायुः, सवायुकस्य ज-
गतो भयहेतुत्वाभिधानात् तदेवेहापि सन्निधा-
नात् महद्भयं वज्रमुद्यतमिति च भयहेतुत्वप्रत्य-
भिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽप्य-
यम्भयहेतुत्वसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्र-
मुद्यतं ममैव शिरसि निपतेत् यद्यहमस्य शास-
नं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजा-
दिशासने प्रवर्तते । एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं
जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापा-
रे प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा
च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्,

“भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥

तदु नात्येति ब्रह्मानाश्रितः कोऽपि लोको नास्त्येवेत्युकारार्थः । सौ-
त्रलिङ्गं व्याचष्टे ॥ एजयितृत्वमिति ॥ सवायुकस्य सर्वस्य कम्पन-
श्रवणादपि प्राणः परात्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि वज्रशब्दः कथमित्याश-
ङ्क्य गौणइत्याह ॥ वज्रशब्द इति ॥ बृहदारण्यके वायुरेव व्य-

इत्यमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते।
 ब्रह्मज्ञानाद्वयमृतत्वप्राप्तिः, “तमेव विदित्वाऽति-
 मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”ति मन्त्रव-
 र्णात् । यत्तु वायुविज्ञानात् कचिदमृतत्वमभिहि-
 तं तदापेक्षिकं तत्रैव च प्रकरणान्तरकरणेन परमा-
 त्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वाय्वादेरा-
 र्तत्वाभिधानात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः ।
 “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
 अन्यत्र भूताद्भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद” ॥
 इति परमात्मनः पृष्ठत्वात् ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

“एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरांस्समुत्थाय परं ज्यो-
 तिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” इति श्रू-
 यते, तत्र संशय्यते किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयं

ष्टिरित्यत्रापपुनर्मृत्युमिति अपमृत्युजयरूपमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते
 न मुख्यामृतत्वं । तत्रैव वायुपाप्तिप्रकरणं समाप्त्याथ है नमुषस्तः पप्र-
 च्छेति ज्ञेयात्मानमुक्त्वा वाय्वादेर्नाशित्वोक्तेरित्याह ॥ यत्तु वाय्वि-
 त्यादिना ॥ तस्मात् काठकावाक्यं ज्ञेयं समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ३९ ॥

॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह ॥ एष
 इति ॥ परं ज्योतिःश्रुतिभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ घटादिविषयाव-
 रकतमोनाशकं सौरमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुग्राहकः सर्वश-

तमोऽपहंतेजः किं वा परं ब्रह्मेति, किं तावत् प्राप्तं, प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कुतः तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात् । ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र हि प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते । न चेह तद्वत् किञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा च नाडीखण्डे, “अथ यत्रैतदस्मात् शरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते” इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता, तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो

ब्दसङ्कोचाद्ययोगोऽस्तीति प्राणश्रुतिर्व्रह्मणि नीता, न तथात्र य आत्मापहतपाप्मेति प्रकरणस्नानग्राहकं पश्याम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह ॥ प्रसिद्धमेवेत्यादिना ॥ पूर्वपक्षे सूर्योपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलं । ननु ज्योतिरधिकरणे ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेरुक्तत्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह ॥ ज्योतिरिति ॥ तत्र गायत्रीवाक्ये प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छब्दसामानाधिकरण्यात् ज्योतिःशब्दस्य स्वार्थत्यागः कृतस्तथात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात् पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःश्रुतेरनुग्राहकत्वेनाचिरादिमार्गस्थत्वं लिङ्गमाह ॥ तथा चेति ॥ ता वा एता हृदयस्य नाड्य इति कण्डिकया नाडीनां रश्मीनां च मिथः संश्लेषमुक्त्वा अथ संज्ञालोपानन्तरं यत्र काले एतन्मरणं यथा स्यात्तथोत्क्रामति अथ तदा एतैर्नाडीसंश्लिष्टरश्मिभिरूर्ध्वं सन्नुपरि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोकद्वारभूतं गच्छति इत्यभिहितं, तथैवान्नापि शरीरात् समुत्थाय मृत्वा परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसम्पद्य तद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति वक्तव्यं । समु-

ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमे-
व ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कस्मादर्शनात् । तस्य हीह
प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तैर्दृश्यते । “य आत्मा-
पहतपाप्मे”त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्म-
नः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वे-
न च प्रतिज्ञानात् “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्या-
स्यामी”ति चानुसन्धानात्, “अशरीरं वाव-
सन्तं न प्रियोप्रिये स्पृशतः” इति च अशरीर-
तायै ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभा-
वाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योतिः स उ-
त्तमः पुरुष इति च विशेषणात् । यत्तूक्तं मुमुक्षो-
रादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको

त्थायोपसम्पद्येति त्वाश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वभाना-
दित्यर्थः । अतो मार्गस्थसूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते
सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ व्याख्येयत्वेनोपक्रान्तं आत्मैवात्र ज्यो-
तिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यता प्रयोजकप्रकरणा-
नुगृहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः ।
अशरीरत्वफललिङ्गात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह ॥ अशरीरमिति ॥
न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषि-
तस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह
॥ परमिति ॥ पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति ॥ यच्चिवति ॥ नाडीखण्डे दहरो-
पासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु
प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामर्चिरादिगतिस्थसूर्यस्यानन्वयादनर्थ-

मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात् । न हि आत्य-
न्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥

**आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदे-
शात् ॥ ४१ ॥**

“ आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता
ते यदन्तरा तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूय-
ते । तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्ध-
मेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः,
आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूप-
निर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन् योज-
यितुं शक्यत्वात् । स्पष्टत्वादेष्व स्पष्टस्य ब्रह्म-
लिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्ते इदमभिधीयते ।
परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्,
कत्वात् श्रुतिव्यत्यासेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपस-
म्पद्यत इति व्याख्येयमिति भावः ॥ ४० ॥

आकाशोऽव्यपदेशात् ॥ छान्दोग्यमुदाहरति ॥ आकाश इति ॥
यथोपक्रमबलात् ज्योतिःश्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्द-
बाधइति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ भूतेति ॥ श्रुतैर्गुणैराकाशोपास्ति-
निर्गुणब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलं । ‘आकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन पौन-
रुक्त्यमाशङ्क्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति ॥ स्पष्टत्वादेष्वे-
ति ॥ वै नामेति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मा-
त्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गेपेताभ्यां बाधो युक्तः । यत्र बहुप्रमाणसंवादस्तत्र

ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमे-
व ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कस्मादर्शनात् । तस्य हीह
प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । “य आत्मा-
पहतपाप्मे”त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्म-
नः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वे-
न च प्रतिज्ञानात् “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्या-
स्यामी”ति चानुसन्धानात्, “अशरीरं वाव-
सन्तं न प्रियोऽप्रिये स्पृशतः” इति च अशरीर-
तायै ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभा-
वाच्चान्वत्राशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योतिः स उ-
त्तमः पुरुष इति च विशेषणात् । यत्तूक्तं मुमुक्षो-
रादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको

त्यायोपसम्पद्येति क्ताश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वभाना-
दित्यर्थः । अतो मार्गस्थसूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते
सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ व्याख्येयत्वेनोपक्रान्तं आत्मैवात्र ज्यो-
तिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यता प्रयोजकप्रकरण-
ानुगृहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः ।
अशरीरत्वफललिङ्गात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह ॥ अशरीरमिति ॥
न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषि-
तस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह
॥ परमिति ॥ पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति ॥ यत्त्विति ॥ नाडीखण्डे दहरो-
पासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु
प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामर्चिरादिगतिस्थसूर्यस्यानन्वयादनर्थ-

मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात् । न हि आत्य-
न्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदे-

शात् ॥ ४१ ॥

“आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता
ते यदन्तरा तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूय-
ते । तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्ध-
मेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः,
आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूप-
निर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन् योज-
यितुं शक्यत्वात् । स्मृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्म-
लिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्ते इदमभिधीयते ।
परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्,
कत्वात् श्रुतिव्यत्यासेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपस-
म्पद्यत इति व्याख्येयमिति भावः ॥ ४० ॥

आकाशोऽव्यपदेशात् ॥ छान्दोग्यमुदाहरति ॥ आकाश इति ॥
यथोपक्रमबलात् ज्योतिःश्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्द-
बाधइति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ भूतेति ॥ श्रुतैर्गुणैराकाशोपास्ति-
निर्गुणब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलं । ‘आकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन पौन-
रुक्त्यमाशङ्क्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति ॥ स्मृत्वादेश्चे-
ति ॥ वै नामेति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मा-
त्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः । यत्र बहुप्रमाणसंवादस्तत्र

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् “ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे”-
 ति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यप-
 दिशति । न, च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्था-
 न्तरं सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरू-
 पाभ्यामेव व्याकृतत्वात् । नामरूपयोरपि नि-
 र्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
 “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक-
 र्वाणी”ति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्या-
 पि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोदृत्वमस्ति । बाढ-
 मस्ति अभेदस्त्वत्र विवक्षितः नामरूपनिर्वह-
 णाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहि-
 तं भवति । “तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मे”ति च ब्र-
 ह्मवादस्य लिङ्गानि । आकाशस्तलिङ्गादित्य-
 स्यायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥

वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयादिति सिद्धान्तयति ॥ परमेवेत्यादिना
 ॥ नामरूपे शब्दार्थौ, तदन्तःपातिनस्तद्भिन्नत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमि-
 त्यर्थः । नामादिकर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं जीवस्थत्वादिति शङ्कते ॥ नन्वि-
 ति ॥ अनेन जीवेनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन तत् कर्तृत्वमुच्यते साक्षाद-
 योगादिति परिहरति ॥ बाढमिति ॥ यच्चेकं स्पष्टं लिङ्गं नास्तीति तत्रा-
 ह ॥ नामेति ॥ तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह ॥ आकाशेति ॥ तस्यैव सा-
 धकोऽयं विचारः अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवत्त्वस्य तत्र
 संशयादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते, बृहदारण्यके षष्ठे प्र-
पाठके “कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्रा-
णेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः” इत्युपक्रम्य भूया-
नात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत् किं संसारिस्व-
रूपमात्रान्वारूयानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरू-
पप्रतिपादनपरमिति संशयः, किं तावत् प्राप्तं
संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति । कुतः, उपक्र-
मोपसंहाराभ्यां । उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा
एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणे-
ष्विति तदंपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यव-
स्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रू-

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ अहं धीगम्येषु कतम आत्मेति जनकप्रश्ने
याज्ञवल्क्य आह । योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः, स-
प्तमी व्यतिरेकार्था प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । वृत्तेरज्ञानाच्च भेदमा-
ह ॥ अन्तर्ज्योतिरिति ॥ पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयलिङ्गानां दर्शनात्
संशयमाह । तत् किमिति । पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो ब्र-
ह्मेत्युक्तं तदयुक्तं, प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति अभिन्नेऽपि जीवा-
त्मनि भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिसम्भवादित्याक्षेपसङ्गतिः । पूर्व-
पक्षे कर्मकर्तृजीवस्तुतिः सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदभि-
न्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रामिति रिति फलं, बुद्धान्तो जा-

मः । परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शरीरमा-
 न्नान्वाख्यानपरं, कस्मात्, सुषुप्तावुत्क्रान्तौ
 च शरीरात् भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् ।
 सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्व-
 क्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति शरीराद्भे-
 देन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शरीरः
 स्यात्तस्य वेदितृत्वात् बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रस-
 ज्ञे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् । प्राज्ञः परमेश्व-
 रः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात्
 तथोत्क्रान्तावप्य“यं शरीर आत्मा प्राज्ञेना-
 त्मनान्वारूढ उत्सर्जन् याती”ति जीवाद्भेदे-
 न परमेश्वरं व्यपदिशति, तत्रापि शरीरो जीवः
 स्यात् शरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव पर-
 मेश्वरः, तस्मात् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदे-
 शात् परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते ।

ग्रदवस्था । आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेर्जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति
 प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ परमेश्वर इत्यादिना ॥ वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे
 जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञातसन्नि-
 पाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयं अपूर्वं वाक्यतात्पर्यमिति न्या-
 यादिति सिद्धान्ततात्पर्यं । पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वा-
 रयति ॥ तत्र पुरुष इत्यादिना ॥ देहस्य वेदनाप्रसक्तेर्निषेधायोगात्
 पुरुषो जीव एव, प्राज्ञस्तु रूढ्या पर एवेत्यर्थः । अन्वारूढोऽधिष्ठितः,

यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात् तत्परत्वम-
स्य वाक्यस्येति, अत्र ब्रूमः । उपक्रमे तावत् योऽ-
यं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं वि-
वक्षितं, किं तर्त्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्म-
णाऽस्यैकतां विवक्षति, यतो “ध्यायतीव लोलाय-
तीवे”त्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिरा-
करणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि, यथोपक्रम-
मेवोपसंहरति । “स वा एष महानज आत्मा योऽ-
यं विज्ञानमयः प्राणेष्विति । योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महा-
नज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित
इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासा-
त् संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमिति
दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत, य-
तो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेमावस्थावृत्तत्वं सं-
सारित्वं वा विवक्षितं, किं तर्त्यवस्थारहितत्वम-
संसारित्वं च विवक्षति । कथमेतदवगम्यते । यद

उत्सर्जनं घोरान् शब्दान् मुञ्चन्, बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चल-
न्त्यां चलतीव । वस्तुतः सर्वविक्रियाशून्य इत्युक्तेर्न संसारिणि तात्प-
र्यमित्याह । यत इति । उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्यैक्यं विवक्षित-
मित्याह ॥ तथेति ॥ व्याचष्टे ॥ योऽयमिति ॥ अवस्थोपन्यासस्य त्वम-
र्थशुद्धिद्वारैक्यपरत्वात् न जीवलिङ्गत्वमित्याह ॥ यतो न बुद्धान्तेति ॥

“त ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूही”ति पदेपदे पृच्छ-
 ति, यच्चा“नन्वागतस्तेन भवति असङ्गो त्य-
 यं पुरुषः” इति पदेपदे प्रतिवक्ति । “अनन्वा-
 गतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा स-
 र्वान् शोकान् हृदयस्यैव भवती”ति च, तस्माद-
 संसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यव-
 गन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वा-
 क्यमित्यवगन्तव्यं । यदस्मिन् वाक्ये पत्यादि-
 शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः संसारिस्व-
 भावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । “सर्वस्य वशी सर्व-
 स्येशानः सर्वस्याधिपति”रित्येवंजातीयका अ-
 संसारिस्वभावप्रतिपादनाः “स न साधुना कर्म-

प्रश्नोत्तराभ्यामसंसारित्वं गम्यत इत्याह ॥ यदत ऊर्ध्वमिति ॥ का-
 मादिविवेकानन्तरमित्यर्थः ॥ भवतीति ॥ चेति, यद्यस्माद्वक्ति त-
 स्मादवगम्यत इति योजना । तेनावस्थाधर्मेणानन्वागतोऽस्पृष्टो भव-
 ति असङ्गत्वात् सुषुप्तावप्यात्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टं भवति । हि
 यस्मात् आत्मा सुषुप्तौ सर्वशोकातीतः तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका
 इति श्रुत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ पत्यादीति ॥ सूत्रं
 व्याचष्टे ॥ इतश्चेति ॥ वशी स्वतन्त्रोऽपराधीन इति यावत् । ईशानो

सू० ४३ । अ० १४] शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्ये (४२५)

णा भूयान्नो एवासाधुना कनीयाऽनित्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनास्तस्माद्वसं-
सारी परमेश्वर इहोक्त इति गम्यते ॥ ४३ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमि-
च्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥

नियमनशक्तिमान् । शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः । तस्माच्छ्रोधि-
तत्त्वमर्थैक्ये षष्ठाध्यायसमन्वय इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमा-
ध्याये तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ।

ॐ नमः परमात्मने ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चे-
न्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्द-
र्शयति च ॥ ५ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं
जन्माद्यस्य यत इति, तल्लक्षणं प्रधानस्यापि
समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतमीक्ष-
तेर्नाशब्दमिति, गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्या-
नां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारण-
वादं प्रतीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदन्त्विदा-
नीमवशिष्टमाशङ्क्यते । यदुक्तं प्रधानस्याशब्द-
त्वं तदसिद्धं, कासुचिच्छाखासु प्रधानकारणस-
मर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः
प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परम-
र्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रस-
ॐ ब्रह्मणे नमः ।

अव्यक्तेशमजं पञ्चजनाधारं च कारणम् ॥

वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम् ॥ १ ॥

आनुमानिकम् ॥ अस्मिन् पादेऽधिकरणत्रयस्येक्षत्यधिकरणेन
सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति । ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिक-
शब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वञ्च प्रति-

उच्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रति-
 पाद्यते, तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति,
 प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यप-
 रत्वं दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते । आनुमानि-
 कमपि अनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां
 शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते,
 “महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति ।
 तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपु-
 रुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते,
 तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वा-
 च्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृ-

ज्ञातं, तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितं, अधुना प्रधा-
 नस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य निरूप्येत इत्याक्षेपसङ्गतिः । तेनाश-
 ब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवतीत्यध्या-
 यसङ्गतिरप्यधिकरणत्रयस्य ज्ञेया । अत्राव्यक्तपदं विषयः । तत् किं प्र-
 धानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां संशये पूर्वमप्रसिद्ध-
 ब्रह्मपरत्वं यथा षष्ठाध्यायस्य दर्शितं तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपर-
 मिति पूर्वपक्षयति । आनुमानिकमिति । अपिशब्दात् ब्रह्माङ्गीका-
 रेणायमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन
 कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं
 सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वादधिकरणानामे-
 तत्पादसङ्गद्विबोद्ध्या, स्मार्तक्रमरूढिभ्यां अव्यक्तशब्दः प्रधानपरः ।
 शब्दस्पर्शादिशून्यत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह ॥ शब्दादीति ॥ प्रधा-

तिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयतेऽतस्तस्य शब्दव-
त्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं, तदेव प्रधानं तादृशं प्रत्य-
भिज्ञायते जगतः कारणं च, श्रुतिस्मृतिन्यायप्र-
सिद्धिभ्य इति चेत्, नैतदेवं । न ह्येतत्काठकवा-
क्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोस्तत्त्वपरं ।
न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रि-
गुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमात्रं
ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते, स च शब्दो न
व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सू-
क्ष्मे दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः ।
या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभा-
षिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रति-

नस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह ॥ तदेवेति ॥ अजा-
मेकामित्याद्या श्रुतिः, हेतुः प्रकृतिरुच्यते इत्याद्या स्मृतिः, यदल्पं
तज्जडप्रकृतिकमिति न्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरिति-
भावः । सूत्रे नञर्थं वदन् सिद्धान्तयति ॥ नैतदिति ॥ प्रधानं वैदि-
कं नेत्यत्र तात्पर्याभावं हेतुमाह ॥ नहीति ॥ ननु प्रधानस्यात्र प्रत्य-
भिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत आह ॥ न ह्यत्रेति ॥ ननु शब्दप्रत्यभिज्ञा-
यामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति न्या-
मके नार्थविशेषधीरित्याह ॥ सचेति ॥ रूढ्या तद्दीरित्याशङ्क्य रूढिः
किं लौकिकी स्मार्ता वा, नाथ इत्याह ॥ नचेति ॥ द्वितीयं मत्याह ॥
या खिति ॥ पुरुषसङ्केतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः, पुंमतेर्विचित्र-
त्वादित्यर्थः । यत्तु स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञया क्रमिकार्थः स्मार्त एवेति त-

पद्यते । न च क्रममात्रसामान्यात् समानार्थप्र-
तिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न त्वश्व-
स्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्र-
करणनिरूपणायां चात्र न परपरिक्लिप्तं प्रधानं
प्रतीयते, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतिः । शरीरं
त्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्य-
ते । कुतः प्रकरणात् परिशेषाच्च । तथा ह्यनन्तरा-
तीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपक-
कृतिं दर्शयति ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

ब्राह्म ॥ न च क्रमेति ॥ स्थानात् तद्रूपप्रत्यभिज्ञानशङ्कयामसतीत्यन-
न्वयान्नश्वो व्यत्यासेमातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सती-
त्यर्थः । पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति तस्य धीर्ना-
स्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हीति ॥ प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानमित्या-
शङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह ॥ प्रकरणेति ॥ शरीरमेव रूपके-
ण रथसादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये आत्म-
बुद्ध्योर्मध्यस्थानपतितस्यात्रापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणान्न प्र-
धानस्य वैदिकत्वमिति सूत्रार्थः । स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्तव्य इत्या-
शङ्क्य श्रौतक्रमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवच्चादित्याह ॥ कुत इ-
त्यादिना ॥ तदुभयं विवृणोति ॥ तथा हीति ॥ रूपककल्पिः सादृश्य-
कल्पना । प्रग्रहोऽश्वरशना । यदा बुद्धिसारथिर्विवेकी तदा मनसेन्द्रि-
यह्यान् विषमविषयमार्गादाकर्षति । यद्यविवेकी तदा मनोरशनाब-
द्धांस्तान् प्रवर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तं । तेषु ह्येषु, गोचरान्

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छ-
ति । संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमा-
प्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः प-
रमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य
इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं
तत् विष्णोः परमं पदं दर्शयति ॥

“इन्द्रियेभ्यः परा त्वर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषात्र परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति ॥

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां स्वरूपकक-
ल्पनायामश्वदिभावेन प्रकृतास्ते एवेह परिगृ-
ह्यन्ते । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रे-
न्द्रियमनोबुद्ध्यस्तावत् पूर्वत्रेह च समानशब्दा

मार्गान् । ननु स्वतश्चिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्यत आह
॥ आत्मेति ॥ आत्मा देहः, देहादिसङ्गकल्पनया भोक्तृत्वं न स्वतोऽ-
सङ्गत्वादित्यर्थः । अधुना रथादिभिर्गन्तव्यं वदन् आकाङ्क्षापूर्वकमु-
त्तरवाक्यमाह ॥ तैश्चेत्यादिना ॥ शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदे-
न प्रधानं गृह्यतामित्यत आह ॥ तत्र य एवेति ॥ एवं प्रकरणं शो-

एव, अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहय-
 गोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं ब्र-
 ह्मिन्द्रियाणां च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वंमिति
 श्रुतिप्रसिद्धेः, विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं, मनो-
 मूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य, मनसस्तु परा
 बुद्धिः, बुद्धिं त्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपस-
 र्पति, बुद्धेरात्मा महान् परोऽयः स आत्मानं र-
 थिनं विद्वीति रथित्वेनोपक्षितः, कुतः, आत्म-
 शब्दात् भोक्तुश्च भोगोपकरणत् परत्वोपपत्तेः ।
 महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नं । अथ वा,

“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
 प्रज्ञा संविच्चित्तिश्चैव स्मृतिश्च परिपश्यते” ॥

इति स्मृतेः ।

धयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति ॥ तत्रेन्द्रियेत्यादिना ॥ अ-
 र्थानां पूर्वमनुक्तिशङ्कां वारयन् परत्वमुपपादयति ॥ अर्था इति ॥
 गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि । तेषां ग्रहत्वं विष-
 याधीनं । असति विषये तेषामकिञ्चित्करत्वात्, ततो ग्रहेभ्यः श्रे-
 ष्ठा अतिग्रहा विषया इति बृहदारण्यके श्रवणात् । परत्वं श्रेष्ठ्या-
 मिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पकं ज्ञानं मनः, निर्वि-
 कल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः, प्र-
 त्यभिज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भाभिदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टि-
 बुद्धिः महानित्याह ॥ अथवेति ॥ मननशक्तिर्व्यापिनी भाविनिश्चयः
 ब्रह्मा आत्मा भोग्यवर्गाश्रयः तात्कालिकनिश्चयः कीर्तिशक्तिः नियम-

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” । इति च श्रुतेः ।

यां प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्मे-
त्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता स-
ती हिरुक् इहोपदिश्यते, तस्या अपि अस्मदी-
याभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु प-
क्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथि-
न आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं, परमार्थतस्तु परमा-
त्मविज्ञानमात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं
परिशिष्यते, तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृता-
न्येव परमपददिदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशि-
ष्यमाणेनेहानेनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं ।

नशक्तिः त्रैकालनिश्चयः संविदभिव्यञ्जिका चिदध्यस्तातीतसर्वार्थ-
ग्राहिणी समष्टिबुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुति-
मह ॥ य इति ॥ नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते तदुक्तौ च प्रधानेन कि-
मपराद्धमित्यत आह ॥ सा चेति ॥ हिरुक् पृथक् । पूर्वं व्यष्टिबु-
द्ध्यभेदेनोक्तात्र ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनौ द्वौ
परिशिष्टौ स्यातां नेत्याह ॥ एतस्मिंस्त्विति ॥ अतो रथ एव परिशि-
ष्ट इत्याह ॥ तदेवमिति ॥ तेषु पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः । परि-
शेषस्य फलमाह ॥ इतराणीति । वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चे-
ति सूत्रभागो व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्मात्मैकत्वपरे ग्रन्थे भेदवादिनां
प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह ॥ शरीरेत्यादिना ॥ भोगो वेदना

प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियम-
नोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य त्वविधावतो भो-
क्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसार-
मोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यंगात्मब्रह्मावगतिरिह
विवक्षिता । तथा च,

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” इति

वैष्णवस्य परमपदस्य दुःखगमत्वमुक्त्वा त-
दवगमार्थं योगं दर्शयति ।

“यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आ-
त्मनि” इति ।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत् । वा-
गादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणा-
वतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विक-
ल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्ध्यावध्यव-
सायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं मह-
त्यात्मनि भोक्तव्ययायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापा-
दनेन नियच्छेत् महान्तं त्वात्मानं शान्त आ-
त्मनि प्रकरणवति परस्मिन् पुरुषे परस्यां का-

काठकग्रन्थस्यैक्यतात्पर्यं गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविधयो लिङ्गा
नि सन्तीत्याह ॥ तथाचैष इत्यादिना ॥ अग्न्या समाधिपरिपाकजां

प्रायां प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापरालोचना-
यांनास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः १

सूक्ष्मं तु लदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्य-
क्तशब्दं न प्रधानमिति, इदमिदानीमाशङ्क्यते
कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूल-
त्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं अस्पष्ट-
वचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते ।
सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते, सू-
क्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं
शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य
त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति, प्रकृति-
शब्दश्च विकारे दृष्टः, यथा “गोभिः श्रीणीत म-
त्सरम्” इति । श्रुतिश्च “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमा-
सी”दिति । इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं
जगत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं

वागित्यत्र द्वितीयालोपश्छान्दसः, मनसीति दैर्घ्यं च ॥ १ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । उक्तमेतदित्यादिना ॥ कार्यकारणयो-
रभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । गो-
भिर्गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति या-
वत् । श्रीःपाक इति धातोर्लोठि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् । अव्य-
क्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ तर्हि-

बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दं योग्यं दर्शयति ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगदिदमनभिर्व्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत । स एव तर्हि प्रधानकारणवादं एवं सत्यापयेत । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति । अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित् प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादं परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्थां जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या अर्थवती हि सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्पष्टत्वं सिध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानां च पु-

प्रागवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् ह किलेत्यर्थः । बीजरूपा शक्तिः संस्कारस्तदवस्थम् ॥ २ ॥

अपसिद्धान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ अत्राहेत्यादिना । तर्हि तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पिता तन्नियम्येत्यङ्गीकारान्नापसिद्धान्त इत्याह ॥ अत्रोच्यत इत्यादिना ॥ कूटस्थब्रह्मणः स्पष्टत्वसिद्ध्यर्थं अविद्या स्वीकार्येत्युक्तं बन्धमुक्तिव्यवस्थार्थमपि सा स्वीकार्येत्याह ॥ मुक्तानामिति ॥ य-

नरनुत्पत्तिः, कुतः विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दा-
हात् । अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्त-
शब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महा-
सुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते सं-
सारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं कचिदाकाशश-
ब्दनिर्दिष्टं, “एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश
ओतश्च प्रोतश्चे”ति श्रुतेः । कचिदक्षरशब्दोदितं,
“अक्षरात् परतः परः” इति श्रुतेः । कचिन्माये-
ति सूचितं, “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
महेश्वरं” इति मन्त्रवर्णात् । अव्यक्ता हि सा
माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् । त-
दिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वा-
न्महतः, यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु

ज्ञाशान्मुक्तिः सा स्वीकार्या तां विनैव सृष्टौ मुक्तानां पुनर्बन्धपत्ति-
रित्यर्थः । तस्याः परकल्पितसत्यस्वतन्त्रप्रधानाद्वैलक्ष्ण्यमाह ॥ अवि-
द्येत्यादिना ॥ मायामयी प्रसिद्धमायोपमिता लोके मायाविनो माया-
वत्परतन्त्रेत्यर्थः । जीवभेदोपाधित्वेनापि सा स्वीकार्येत्याह ॥ महासु-
षुप्तिरिति ॥ बुद्ध्यायुपाधिभेदाज्जीवा इति बहूक्तिः । अविद्यायां श्रुति-
मप्याह ॥ तदेतदिति ॥ आकाशहेतुत्वादाकाशः । ज्ञानं विना अ-
न्ताभावादक्षरं । विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः इदानीमविद्याया ब्र-
ह्माभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह ॥ अव्यक्तेति ॥
तस्य महत्परत्वं कथमित्यत आह ॥ तद्विद्वमिति ॥ यदा बुद्धिर्म-
हांस्तदा तद्वेतुत्वात् परत्वमित्यन्वयः । प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्त्र-

जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य
महत्तः परमव्यक्तमित्युक्तं । अविद्याः स्यादव्यक्तं,
अविद्यावत्त्वे नैव जीवस्य सर्वः संव्यवहारः
सन्ततो वर्तते । तच्चाव्यक्तगतं महत्तः परत्वमभे-
दोपचारात् तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते । सत्य-
पि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे श-
रीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्दत्वेन ग्रहणं इ-
न्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्ट-
त्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि
शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । स्थूलं यदिदमुपलभ्यते ।
सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते, तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति
संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति । तच्चोभय-
मपि शरीरमविशेषात् पूर्वं रथत्वेन संकीर्तितं, इ-
ह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते सूक्ष्मस्या-

त्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात् परत्वमाह ॥ यदा त्विति ॥ हेतुं स्फुटय-
ति ॥ अविद्येति ॥ अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं जातं तदाह
॥ तच्चेति ॥ नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च कि-
मिति नोच्यते तत्राह ॥ सत्यपीति ॥ सूत्रद्वयस्य वृत्तिरुच्चारणानुमुत्था-
पयति ॥ अन्ये त्विति ॥ पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूल-
देहारम्भकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवः लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतम-
स्तीति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकमित्यर्थः ।
कथं तस्य महतो जीवात् परत्वं इत्यांशङ्क्य द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे ॥

व्यक्तशब्दाहत्वात् तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्य-
वहारस्य जीवात्तस्य परत्वं, यथा अर्थाधीनत्वा-
दिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति
तैस्त्वेतद्व्यक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथ-
त्वेन सङ्कीर्तितत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरि-
शिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते न
पुनः स्थूलमपीति । आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्र-
भवामो नाम्नातं पर्यनुयोक्तुं, आम्नातं चाव्यक्त-
पदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्व्यक्त-
त्वात् तस्येति चेत् न एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्र-
तिपत्तेः । न हीमे पूर्वोतरे आम्नाते एकवाक्यताम-
नापद्य कश्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतहानाप्र-
कृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवा-
क्यताप्रतिपत्तिरस्ति, तत्राविशिष्टायां शरीरद्वय-

॥ तदधीनत्वाच्चेति ॥ अर्थवदिति सूत्रस्थदृष्टान्तमाह ॥ यथेति । त-
च्चाख्यानं दूषयति ॥ तैरिति ॥ अव्यक्तपदबलात् प्रकृतमपि स्थूलं त्यज्य-
त इति शङ्कते ॥ आम्नातस्येति ॥ एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ
आकाङ्क्षायै एकस्यां बुद्धावारूढत्वमेकवाक्यता, तव मते तस्या अभा-
वात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते ॥ नेति ॥ तां विनापि अर्थधीः किं
न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ शरीरशब्देन रूढ्या स्थूलं प्रकृतं
तस्य हानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्यायं स्यादि-
त्यर्थः । अस्त्वेकवाक्यतेत्यत आह ॥ न चेति ॥ ततः किं तत्राह
॥ तत्रेति ॥ आकाङ्क्षया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्य-

स्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं सम्बन्धेऽन-
 भ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति
 कुत आम्नातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः । न चैवं मन्त-
 व्यं दुःशोधत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं,
 स्थूलस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वाद्ग्रहणमि-
 ति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते, न त्व-
 त्र शोधनविधायि किञ्चिदारुयातमस्ति अन-
 न्तरनिर्दिष्टत्वात् किं तद्विष्णोः परमं पदमिति
 इदमिह विवक्ष्यते । तथा हि इदमस्मात् परमि-
 दमस्मात्परमित्युक्त्वा पुरुषान्न परं किञ्चिदित्या-
 ह । सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्त-
 थानामास्तु न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

कपदेन ग्राह्यं आकाङ्क्षायास्तुल्यत्वादिति भावः । अनात्मनिश्चयः शु-
 द्धिः तदर्थं सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं ग्राह्यं । तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृही-
 तस्य दुःशोधत्वात् । स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लशुनादिवत् अ-
 नात्मत्वधीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शङ्कते ॥ न चेति ॥ दृष्टा बीभ-
 त्सा घृणा यस्मिन् तस्य भावस्तयेत्यर्थः । दूषयति ॥ यत इति ॥ वै-
 राग्याय शुद्धिर्न विवक्षिता विध्यभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं
 विवक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः ।
 किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिम इन्द्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणान्न पृथक्
 अव्यक्तशरीरपदाभ्यां ग्रहः । अभ्युपेत्याह ॥ सर्वथेति ॥ स्थूलस्य सू-
 क्ष्मस्य वा ग्रहेऽपीत्यर्थः ॥ तथा नामेति ॥ सूक्ष्ममेवाव्यक्तम-
 स्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च साङ्ख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरु-
 पान्तरज्ञानात् केवल्यमिति वदद्भिः, न हि गुण-
 स्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं
 ज्ञातुमिति । क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं
 ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वे-
 नाच्यते, पदमात्रं त्वव्यक्तशब्दो नेहाव्यक्तं ज्ञा-
 तव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न चानुप-
 दिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुं,
 तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते ।
 अस्माकं तु रथरूपककल्टप्तशरीराद्यनुसरणेन

अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्वन्तरार्थं सूत्रं ॥ ज्ञेयत्वेति ॥ सन्वा-
 दिमुणरूपात् प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः । न हि श-
 क्यमिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः । न केवलं
 भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किन्तु तस्योपासनयाऽणि
 मादिप्राप्तयेपीत्याह ॥ क्वचिच्चेति ॥ ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्य-
 ज्ञानगम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह ॥ न चानुपदिष्टमिति ॥
 उपदिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्फलस्योपदेशायोगाद-
 व्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात् सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । फलित-
 माह ॥ तस्मादिति ॥ साङ्ख्येष्टसफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः । ननु
 शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं तत्राह ॥ अस्माकं त्विति ॥

सू०५। अ०१] शाङ्ख्यब्रह्मसूत्रभाष्ये (४४१)

विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्य-
नवद्यम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञा हि प्रकरणात् ॥५॥

अत्राह साङ्ख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं क-
थं श्रूयते. तद्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधान-
स्य ज्ञेयत्ववचनम्।

“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” ॥ इति

अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः
परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन नि-
र्दिष्टं, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्दनि-
र्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः। नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन
निर्दिष्टं, प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन नि-
र्दिष्ट इति गम्यते। कुतः प्रकरणात्। प्राज्ञस्य हि
प्रकरणं विततं वर्तते,

अस्मन्मते विष्णवाख्यपदस्यैकस्यैव ज्ञेयत्वात् तद्दर्शनार्थमव्यक्तपदेन
शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

साधारणशब्दमात्राच्च प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मार्तलिङ्गस्यानुक्त्या-
नियामकाभावादिति तात्पर्यलिङ्गोक्तिमाशङ्क्य निषेधति ॥ वदती-

“पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ।
इत्यादि निर्देशात् ।

“एष सर्वेषु भूतेषु गुढोत्मान प्रकाशते” ।

इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाका-
ङ्क्षात् । “यच्छेद्वार्द्धमनंसी प्राज्ञः” इति च त-
ज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात् मृ-
त्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं
निचाय्य मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति साङ्ख्यैरि-
ष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात् प्रमु-
च्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु च वेदान्तेषु
प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते, त-
स्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्ट-
त्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञे-
यत्वं वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजी-
वपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदा-
नसामर्थ्याद्व्यक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विष-
ति ॥ अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः, स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

किञ्चात्र कठवल्ह्यां प्रधानस्य प्रश्नोत्तरयोरसत्त्वान्न ग्रहणमित्याह ।
॥ त्रयाणामिति ॥ मृत्युना नचिकेतसम्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्वेत्सुकेः
त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः उपन्यासश्च मृत्युना कृतो ना-

सू० ६। अ० १।] शाङ्ख्यब्रह्मसूत्रभाष्ये (४४३)

य एव च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो
वास्ति । तत्र तावत्, “स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येष्वि
मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मृत्यमूः” इत्यग्नि-
विषयः प्रश्नः ।

“येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके
नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वर-
स्तृतीयः” । इति जीवविषयः प्रश्नः ॥

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद” ।

इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि

“लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका या-
वतीर्वा यथा वा” इत्यग्निविषयं ।

“हन्त, त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म संनातमं ।

न्यस्येत्यर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति ॥ तत्र तावदांते ॥ हे मृत्यो
स मह्यं दत्तवरस्त्वं स्वर्गहेतुमग्निं स्मरसि प्रेते मृते देहादन्योऽस्ति
न वेति संशयोऽस्ति अत एतदात्मतत्त्वं सन्दिग्धं जानीयामित्य-
र्थः । क्रमेणोत्तरत्रयमाह ॥ प्रतिवचनमपीति ॥ लोकहेतुविराडा-
त्मनोपास्यत्वाल्लोकादिश्रित्योऽग्निस्तं मृत्युरुवाच । नचिकेतसे याः
स्वरूपतो यावतीः संङ्ख्यातो यथा वा क्रमेणाग्निश्चीयते तत्सर्व-
मुवाचेत्यर्थः । हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्ना-
व्यवहितमपि यथा च मरणं प्राप्येत्यादि वाक्यं जीवविषयमुत्तर-

यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम” ॥

“योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतं” ॥ इति

व्यवहितं जीवविषयं । “न जायते म्रियते
वा विपश्चि”दित्यादि बहुप्रपञ्चं परमात्मविषयं ।
नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति अपृष्ठत्वादनुप-
न्यसनीयत्वं तस्येति । अत्राह, योऽयमात्मविष-
यः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति
किं स एवायमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुन-
रनुकृष्यते, किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उ-
त्थाप्यते इति । किञ्चातः स एवायं प्रश्नः पुनर-
नुकृष्यते इति यद्युच्येत तदा द्वयोरात्मविषय-
योः प्रश्नयोरैकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च
द्वैविध्यं प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोप-

योग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु आत्ममरणं प्राप्य यथा भव-
ति तथा वक्ष्यामीति । प्रतिज्ञातमाह ॥ योनिमिति ॥ चराचरदेह-
प्राप्तौ निमित्तमाह ॥ यथेति ॥ श्रुतमुपासनं । सूत्रे आद्यश्रवका-
रो यत इत्यर्थे । एवं च त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अ-
तो न प्रधानं अव्यक्तमिति योजना । उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति ॥ अ-
त्राहेति ॥ एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति ।
किञ्चातं इति । सप्तम्यर्थे तसिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः ।
प्रश्नैक्ये सूत्रासङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्व वाद्या-
ह ॥ स एवेत्यादिना ॥ प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह ॥ अत्रोच्य-

न्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्य-
 त इति यद्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण
 प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि
 प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति, अ-
 त्रोच्यते । नैवं वयमिह वरदानव्यतिरेकेण प्रश्नं
 कञ्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् ।
 वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतः संवादरूपा
 वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठक्लीनां लक्ष्यते । मृ-
 त्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन् वरान्
 प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः
 सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्म
 विद्यां, येयं प्रेते, “इति वराणामेष वरस्तृतीयः”
 इति लिङ्गात् । तत्र “यदन्यत्र धर्मा” दित्यन्योऽय-
 मपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेके-

त इति ॥ येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने व-
 रत्रित्वोपक्रमविरोधः स्यादिति विवृणोति ॥ वरेत्यादिना ॥ वरप्रदा-
 नमुपक्रमो यस्याः सा प्रहिताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय इतः पुनः
 मर्त्यलोकं प्राप्तस्य मम पिता यथा पूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वव्रे ।
 ननु द्वितीयवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्या-
 दित्यत आह ॥ येयमिति ॥ प्रेते इत्युपक्रम्य तृतीयत्वोक्तिलिङ्गाज्जी-
 वः सौमनस्यैव तृतीयो वर इत्यर्थः एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न
 युक्तमित्याह ॥ तत्रेति ॥ मरणधर्माद्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवे-

णापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत । ननु प्रष्टव्य-
 भेदात्पूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वो हि प्र-
 श्नो जीवविषयः, “येयं प्रेतै विचिकित्सा मनुष्ये
 ऽस्ति नास्ती”ति विचिकित्साभिधानात्, जीव-
 श्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्न-
 मर्हति प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति
 प्रश्नमर्हतीति, प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्य-
 ते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य ध-
 र्माद्यतीतवस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञा-
 नाभावात् प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानु-
 कर्षणमिति चेत् न, जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्यु-
 पगमात् । भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्य-
 न्यो जीवः प्राज्ञात् स्यात्, न त्वन्यत्वमस्ति “त-
 त्वमसी”त्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चान्यत्र ध-
 र्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं “न जायते म्रि-
 यते वा विपश्चि”दिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्र-
 तिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति ।

श्वरयोर्भेदात् प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते ॥ नन्वित्या-
 दिना ॥ गोचरत्वादाश्रयत्वात् । न केवलं प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः कि-
 न्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह ॥ प्रश्नच्छायेति ॥ प्रष्टव्य-
 भेदोऽसिद्ध इति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मा-
 दिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन् यमस्तयोरैक्यं सूचयतीत्याह ॥ इह

सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्ग-
श्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छरीरस्य भ-
वति न परमेश्वरस्य । तथा ।

“स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” ॥

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्व-
विभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शय-
न् न प्राज्ञादन्यो जीवं इति दर्शयति । प्राज्ञवि-
ज्ञानाद्वि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः ।
तथाग्रे,

“यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति

जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । तथा जीववि-

चान्यत्रेति ॥ तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत आह ॥ सैतीति ॥
भागी युक्तः, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन स्वरू-
पमुक्तमित्यर्थः । किञ्च जीवो ब्रह्माभिन्नः मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वा-
त् ब्रह्मवादित्याह ॥ तथास्वप्नेति ॥ अन्तोऽवस्था येन साक्षिणा प्र-
माता पश्यति तमात्मानमिति सम्बन्धः । हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य
तमेव विदित्वेत्मादि श्रुतिविरोधमाह ॥ प्राज्ञेति ॥ किञ्चाभेदमुक्त्वा
भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह ॥ तथेति ॥ इह देहे य-
च्चैतन्यं तदेवामुत्र सूर्यादौ, एवमिहाखण्डैकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मि-
थ्या भेदं पश्यति स भेददर्शी मरणान्मरणं प्राप्नोति संसारभयान्न
मुच्यत इत्यर्थः । किञ्च जीवप्रश्नानन्तरं तं दुर्दर्शमिति यदुत्तरमुवाच

षयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरं “अन्यं
 क्वं नचिकेतो वृणीष्वे”त्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः
 कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचा-
 ल तदैवं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्श-
 नेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च “विद्याभी-
 प्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलो-
 लुपन्ते”ति प्रशस्य-प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन् य-
 दुवाच

“तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणं ।
 अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशो
 कौ जहाति” ॥

इति । तेनापि जीवप्राज्ञबोरभेद एवेह विव-

तेनाप्युत्तरेणाभेदो गम्यत इति सम्बन्धः । प्रष्टृप्रश्नयोः प्रशंसयापि लि-
 ङ्गेन पृष्टस्य जीवस्य दौर्लभ्यत्वद्योतनात् ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह ॥ अन्यं
 वरमित्यादिना ॥ पुत्रादिकं वृणीष्वेत्युक्तेऽपि विषयांस्तुच्छीकृत्या-
 त्मज्ञानात् न चचाल ‘नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते’ इति श्रवणात् ।
 तदा सन्तुष्टो यमोऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय इति भोगापवर्गयोर्वैलक्ष-
 ण्यं प्रतिज्ञाय दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति दर्शित-
 वानित्यर्थः । प्रेयः प्रियतमं स्वर्गादिकं विषूची विरुद्धफले, अविद्या
 कर्म, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीप्सितं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये यतः
 त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि ना-
 लोलुपन्त लोभवन्तं न रुतवन्त इति प्रष्टारं स्तुत्वा प्रश्नमपि त्वाद-
 ङ्गो नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति स्तुवन्नित्यक्षरार्थः । इयं प्रशंसा प्रश्नभे-

क्षित इति गम्यते । यत्प्रश्ननिमित्ताच्च प्रशंसां-
महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं वि-
हाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेत् अ-
स्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्,
तस्माद्येयं प्रेते इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम-
न्यत्र धर्मादिति । यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं
तद्दूषणं, तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्य-
मानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्म-
नोऽस्तित्वं पृष्टं उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृ-
च्छ्यत इति । यावद्विद्या न निवर्तते तं ब्रह्मा-
दिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । त-
न्निवर्तनेन तु प्राज्ञ एव “तत्त्वमसी”ति श्रुत्या
प्रत्याप्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः
कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा कश्चित् सन्तमसे च-
तितां काञ्चिद्रज्जुमहिं मन्यमानस्ततो भीतो वे-

दपक्षे न घटत इत्याहं ॥ यत्प्रश्नेति ॥ यत्प्रश्नेन स्तुतिं लब्धवान् तं
प्रश्नं विहाय यद्यन्यदेवोत्थापयेत् तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः
॥ तस्मादिति ॥ प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः । प्रश्नवाक्यव्यक्त्योः सा-
दृश्याभावात् प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ धर्मा-
द्याश्रयस्य जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह ॥ यावदिति ॥ अवि-
द्यानाशानन्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनित्यं च स्यादित्यत आह ॥ न
चाविद्यावत्त्व इति ॥ जीवस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य

पमानः पलायते, तं चापशो भ्रूयात् माभैषीः ना-
 ग्रमही रज्जुरेवेति, स च तदपश्रुत्याहिकृतं भयमु-
 त्सृजेद्वपथुं पलायनं च, न त्वहिबुद्धिकाले तदप-
 गमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्, तथै-
 वैतदपि द्रष्टव्यं । ततश्च न जायते घ्रियते वेत्ये-
 वमाद्यपि भवति अस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनं ।
 सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया यो-
 जयितव्यं । एकत्वेऽपि त्यात्मविषयस्य प्रश्न-
 स्य प्रयाणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमा-
 त्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावान-
 पोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रे-
 क्ष्यते; उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसङ्कीर्तनात् प्राज्ञ-
 विषयत्वमिति, ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मक-
 ल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्र-
 श्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यात् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथ-

यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि भवतीति लाभं दर्शयति, ततश्च न जायत
 इति जीवब्रह्मैक्ये त्रयाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह ॥ सूत्रं त्वि-
 ति ॥ कल्पितभेदात् प्रश्नभेदकल्पनेत्याह ॥ ततश्चेति ॥ परमात्मनः
 सकाशात् प्रधानस्य वैषम्यमनात्मत्वेन तृतीयवरान्तर्भावायोगादिति
 भावः ॥ ६ ॥

मजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते,
 “बुद्धेरात्मा महान् परः” “महान्तं विभुमात्मा-
 नं” “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं” इत्येवंमादौ
 आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाव्यक्तश-
 ब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति।
 अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वं ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्वं प्रधानस्या-
 सिद्धमित्याह, कस्मात् मन्त्रवर्णात्,

“अजामेकां रोहितशुक्लकृष्णां

श्रौतोऽव्यक्तशब्दो न साङ्ख्यासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्द-
 त्वान्महच्छब्दवादित्याह ॥ मेहद्वच्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ यथेत्या-
 दिना ॥ न चाकांशादिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मतान्तरसाधार-
 णत्वेन साङ्ख्यासाधारणत्वासिद्धेः । साध्यस्यापि सत्त्वादिति मेन्तव्यं ।
 सत्तामात्रे सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः ।
 आत्मा महानित्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचन्ति तमसः
 परस्तादित्यादिना शोकात्ययतमः परत्वादिभ्यश्च महच्छब्दः साङ्ख्य-
 तत्त्वं नाभिधत्ते इति सम्बन्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ अ-
 तश्चेति ॥ ७ ॥

॥ चमसवदविशेषात् ॥ अत्राजापदं विषयः, तत् किं प्रधानपरं
 मायापरं वेति रूढ्यर्थासम्भवात् संशये पूर्वत्राव्यक्तशब्दमात्रेण प्रधा-
 नस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गोपेतादजापदात् प्रत्यभि-
 ज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति ॥ पुनरपीति ॥ फलं पूर्वपक्षे

बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।
 अजो ल्येको जुषमाणोऽनुशेते
 जहात्येतां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ इति ।
 अत्र हि मन्त्रे रोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःस-
 च्चतमांस्यभिधीयन्ते । रोहितं रजः रञ्जनात्म-
 कत्वात्, शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात्, कृष्णं त-
 मः आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्यावस्थावय-
 वर्धर्मैर्व्यपदिश्यते रोहितं शुक्लं कृष्णेति । न जाय
 त इति चाजा स्यात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्य-
 भ्युपगमात् । नन्वजाशब्दः छागायां रूढः । बा-
 ढं, सां तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या विद्याप्रकर-
 णात्, सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति,
 तां प्रकृतिं अजो ल्येकः पुरुषः जुषमाणः प्रीयमा-

ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत् सिद्धिरिति पूर्ववद्ब्रष्टव्यं ।
 रागहेतुत्वादिगुणयोगात् रोहितादिशब्दै रजआदिगुणलाभेऽपि कथं
 प्रधानलाभस्तत्राह ॥ तेषां साम्येति ॥ अवयवाः प्रधानस्य रजआ-
 दयस्तेषां धर्मा रञ्जकत्वादयः तैर्निमित्तै रोहितादिशब्दैः प्रधानमु-
 च्यत इत्यर्थः । गुणाभेदात् प्रधानलाभ इति भावः । तत्राजाशब्दं यो-
 जयति ॥ नेति ॥ रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥
 रूढ्यसम्भवायोग आश्रयणीय इत्याह ॥ बाढमिति ॥ अजाशब्दि-
 तप्रकृतित्वपुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेत्याह ॥ सा चे-
 यादेना ॥ प्रजायन्त इति प्रजाः महदादयः । त्रैगुण्यं सुखदुःखमो-

णः सेवमानो वाऽनुशेते, तामेवाविद्ययात्मत्वेनो-
पगम्य सुखी दुःखी मुढोऽहमित्यविवेकितया सं-
सरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्नविवेक-
ज्ञानो विरक्तो जहाति एनां प्रकृतिं भुक्तभोगां
कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः,
तस्मात् श्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पनां कापि-
लानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नानेन मन्त्रेण श्रुति-
त्वं साङ्ख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुं । न त्वयं म-
न्त्रः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि वादं समर्थयितुमु-
त्सहते । सर्वत्रापि यथा कयाचित् कल्पनयाऽ-
जात्वादिसम्पादनोपपत्तेः साङ्ख्यवाद एवेहाप्रे-
त इति विशेषावधारणकारणाभावात् चमसव-
त् । यथा हि, “अर्वाग्विलश्चमस उर्ध्वबुध्नः”- इ-
त्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽ-
भिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुं सर्वत्रापि य-
थाकथञ्चिदर्वाग्विलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एव-
मिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य ना-

हाः । अनुशयनं विवृणोति ॥ तामेवाविद्ययेति ॥ अविवेकेनेत्यर्थः ।
विषयधीर्भोगः गुणभिन्नात्मख्यातिरपवर्गः । सिद्धान्तयति ॥ एवं
प्राप्त इति ॥ मायादावपि साधारणान्मन्त्रादिशेषार्थग्रहो न युक्तः वि-
शेषग्रहहेतोः प्रकरणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं व्याचष्टे
॥ चमसवादिति ॥ सर्वत्रेति ॥ गिरिगुहादावपि ॥ ८ ॥ उत्तरसूत्रं

स्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजोभिप्रेतेति शक्यते नि-
 ग्नन्तुम् ॥ ८ ॥ तत्र त्विदं तच्छिर एष त्वर्वाग्बि-
 लश्चमंस ऊर्ध्वबुध इति वाक्यशेषाच्चमसविशेष-
 प्रतिप्रतिर्भवति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्त-
 व्येति अत्र ब्रूमः

**ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत
 एके ॥ ९ ॥**

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽव-
 न्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रांमस्य प्रकृतिभूते-
 यमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भू-
 तत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्ष-
 णा । कस्मात् । तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽवन्ना-
 नां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहिता-
 दिरूपतामामनन्ति “यदग्ने रोहितं रूपं तेजस-
 स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य”
 इति । तान्येवेह तेजोऽवन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते,

व्यावर्त्याशङ्कामाह ॥ तत्र त्विदमिति ॥

चतुर्विधस्येति ॥ जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जस्वरूपस्येत्यर्थः ।
 स्मृत्युक्ता कुतो न ग्राह्येति शङ्क्यते ॥ कस्मादिति ॥ श्रुतेः श्रुत्यन्त-
 रादर्थग्रहो युक्तः । साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह ॥ तथा हीति ॥
 शाखिनश्छान्दोगाः । किञ्च रोहितादिशब्दैरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या अ-

रोहितादिशब्दसामेन्यात्, रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भाक्तत्वान्न गुणविषयत्वस्य, असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य “ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वंगुणैर्निगूढा”मिति, पारमेश्वर्याश्च शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि “मायांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं” । इति ।

“यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः” इति च तस्या एवावगमात्, न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाज्ञमन्त्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुं ।

व्यवधानात् न तु रक्षणीयत्वादिगुणव्यवाहिता सत्त्वादिगुणलक्षणेत्याह ॥ रोहितादीनाञ्चेति ॥ ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्थेभन्त्रस्य निर्णयः कथमित्यत आह ॥ असन्दिग्धेनेति ॥ सर्वशोखाप्रत्ययन्यायादिति भावः । यथा शाखान्तरवाक्यान् प्रधानग्रहस्तथेहापि श्वेताश्चतरोपनिषदि मायाप्रकरणान् तद्ब्रह्म इत्याह ॥ तथेति ॥ सृष्ट्यादौ किं सहायं ब्रह्मेति विमृश्यते, ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्ययोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां शक्तिं परतन्त्रां मायां सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मणः सहायमपश्यन्नित्यन्वयः । मायाया एकत्वेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्सङ्घातयोनीनां अविवार्यानां भेदाद्विप्सा, अव्याकृते अनभिव्यक्ते नामरूपे यस्यां सा । अनेन तद्भेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता । तस्यां श-

प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा
 नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणाम्नायत
 इत्युच्यते । तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरू-
 प्येष त्रैरूप्यमुक्तं । कथं पुनस्तेजोऽबन्नानां
 त्रैरूप्येण विरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते । यावता
 न तावत्तेजोऽबन्नेष्वजाकृतिरस्ति, न च तेजो
 ऽबन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजा
 शब्दः सम्भवतीति अत उत्तरं पठति ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरो-

धः ॥ १० ॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौ-
 गिकः किं तर्हि कल्पनोपदेशोऽयं अजारूपकः

तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यलिङ्गकानुमानं सूचयति ॥ नामेति ॥ मायाया
 रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह ॥ तस्या इति ॥ विषयः आश्र-
 यः, एवं प्रकरणबलान्मायैव अजेति भाष्यरुन्मतं । छान्दोग्यश्रुत्या
 तेजोऽबन्नलक्षणाऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूत्ररुन्मतेनोत्तरसूत्रव्यावर्त्यं
 शङ्कते ॥ कथमिति ॥ किं तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दो रूढः न जायत इति
 यौगिको वा नायस्तेष्वजात्वजातेरसत्त्वादित्याह ॥ यावतेति ॥ यत
 इत्यर्थः । अतो न रूढ इति शेषः न द्वितीय इत्याह ॥ नचेति ॥ जा-
 तिर्जन्म अजातिर्जन्म ॥ ९ ॥

लौकिकयाऽजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोऽबन्नानामजात्वोपदे-
 शादौघोऽयं शब्द इति परिहरति ॥ कल्पनेति ॥ अनियमो यदृच्छा ।

सिस्तेजोऽबन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यं-
 ते । यथा हि लोके यदृच्छया कश्चिदजा रोहित-
 शुक्लकृष्णवर्णा स्यात् बहुवर्कैरा स्वरूपवर्कैरा च
 तां च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशंसीत कश्चिद्वैनां
 भुक्तभोगां जंघ्यादेवमियमपि तेजोऽबन्नलक्षणा
 भूतप्रकृतिविवर्णा बहुसंरूपं चराचरलक्षणं वि-
 कारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभु-
 ज्यते, विदुषा च परित्यज्यते इति । न च इदमा-
 शङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीति,
 अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्रा-
 मोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा
 किन्तु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषैवैषा ।
 प्रसिद्धं तु भेदं अनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्थां प्रति-
 पाद्यते, भेदस्तु उपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानेक-
 लिप्तो न पारमार्थिकः,

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
 भूतान्तरात्मा ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत्
 यथादित्यस्यामधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं

वर्कैरो बालपशुः । यदुक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तन्नेत्या-
 ह ॥ नचेदमिति ॥ व्यवस्थार्थो भेदोऽप्यर्थात् प्रतिपाद्यत इत्याह
 ॥ प्रसिद्धन्तिवति ॥ सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह ॥ भेदस्त्विति ॥
 कल्पनोपदेशे दृष्टान्तं व्याचष्टे ॥ मध्विति ॥ न च योगस्य मुख्यवृ-

द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वं इत्येवंजाती-
यकं कल्प्यते, एवमिदमनजाय अजात्वं कल्प्य-
त इत्यर्थः, तस्मादविरोधस्तेजोऽबन्नेष्वजाश-
ब्दप्रयोगस्य ॥ १० ॥

**न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावाद-
तिरेकाच्च ॥ ११ ॥**

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरप्यन्यस्मान्म-

न्त्रात् साङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते, “यस्मिन् पञ्च प-

त्तित्वात् तेन प्रधानग्रहो न्याय्य इति वाच्यं रूढार्थानपेक्षायोगात् त-
दाश्रितगुणलक्षणाया बलीयस्त्वाद्वृणवृत्तौ हि रूढिशाश्रिता भवति ।
तथा च रोहितादिशब्दसमभिव्याहारानुगृहीतया रूढ्याश्रितया गुण-
वृत्त्या प्रधाने योगं बाधित्वाऽन्तरप्रकृतिरजाशब्देन ग्राह्या यथा मध्वा-
दिशब्दैः प्रसिद्धमध्वायाश्रितगुणलक्षणया आदित्यादयो गृह्यन्ते तद-
त्, तस्मादशब्दं प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १० ॥

न संख्योपसंग्रहात् ॥ पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्य-
परो वेति योगरूढ्योरनिश्चयात् संशये यथा तत्त्वविद्याधिकारे छा-
गायां तात्पर्याभावादजापदे रूढित्यागस्तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभा-
वात्पञ्चजनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणीति दृष्टान्तसङ्ग-
तिं सूचयन् मन्त्रमुदाहृत्य पूर्वपक्षयति ॥ एवमित्यादिना । फलं पू-
र्ववत्, प्राणचक्षुःश्रोत्रान्मनांसि वाक्यशेषस्थाः पञ्चजनाः पञ्च,
तत्र चत्वारः सूत्रं अन्नं विराट् तयोः कारणमव्यारुतमाकाशश्च य-
स्मिन् अध्यस्तास्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये तस्मान्मननात् विद्वान्म-
मृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनं । नन्वस्तु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु-

अजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः, तमेवमन्य आ-
त्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमिति” अस्मिन्म-
न्त्रे पञ्च पञ्चजना इति पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा
पञ्चसङ्ख्या श्रूयते पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् त एते
पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यन्ते । तथा च
पञ्चविंशतिसङ्ख्या यावन्तः सङ्ख्येया आका-
ङ्क्षन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि साङ्ख्यैः सङ्ख्या-
यन्ते ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः”
इति ।

तथा श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्या ते-
षां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्र-
हः पुनः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्तावता कथं सांख्यत-
त्त्वग्रह इत्याशङ्क्य संख्याया धर्म्याकाङ्क्षयां तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह
॥ तथेति ॥ जगतो मूलभूता प्रकृतिर्लिङ्गणात्मकं प्रधानमनादित्वा-
दविकृतिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थः । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रा-
णि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च, तत्र महान् प्रधानस्य विकृतिरह-
ङ्कारस्य प्रकृतिः अहङ्कारः तामसः पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृ-
तिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां, पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चानां स्थूलभू-
तानामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च स्थूलभूतान्येतान्येकादशेन्द्रियाणि
चेति षोडशसंख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादा-
नत्वाभावात्, पुरुषस्तूदासीन इति साङ्ख्यकारिकार्थः । सङ्ख्या

हांते प्रातं पुनः श्रुतिभस्त्वमेव प्रधानादीनां, अत्र
 ब्रूमः । न सङ्ख्यापसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रु-
 तिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या, कस्मात्, नानाभा-
 वात् । नाना त्वेतां पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि, नै-
 पां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन प-
 ञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्च पञ्च सङ्ख्या निवि-
 शेरन्, न त्वेकमिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वि-
 त्वादिकाः सङ्ख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्च-
 विंशतिसङ्ख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते । यथा, —

“पञ्च सप्त च वर्षाणि नववर्षं शतक्रतुः” । इति ।

तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवच्चमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ नेति ॥ ना-
 नात्वमिष्टमित्यत आह ॥ नैपामिति ॥ पञ्चसुपञ्चसु साधारणस्येतर-
 पञ्चकाव्यावृत्तस्य धर्मस्याभावेन नानात्वं विवक्षितमित्यर्थः । यद्यपि
 ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरणत्वं च पञ्चकद्वयेऽस्ति
 पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्वं च तथापि यस्मिन्नित्यात्मन
 आकाशस्य च पृथगुक्तेः सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराः पञ्च कर्तव्याः
 मनश्चत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकद्वये मिथोऽनुवृत्तेतरपञ्चक-
 व्यावृत्तधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । मास्त्वित्यत आह ॥ येनेति, धर्मे-
 णेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति ॥ न हीति ॥ महासङ्ख्यायामवान्तरस-
 ङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वावश्विनौ सप्त सप्तर्षयोऽष्टौ वसवश्चेति प्रजा-
 पतिः सप्तदशेत्यत्राश्वित्वादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति, नान्यथे-
 त्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेनस्ववाच्यन्यूनसंख्याद्वारेण तद्व्याप्या महासं-
 ख्यैव लक्ष्यते इति सदृष्टान्तं शङ्कते ॥ अथेति ॥ मुख्यार्थस्य वक्ष्य-

सू० ११ । अ० ३] शाङ्ख्यब्रह्मसूत्रभाष्ये (४६१).

द्वादशवर्षिकीमंगवृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति,
तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन् पक्षे दोषो
यल्लक्षणाश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पञ्चश-
ब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, पारि-
भाषिकेण स्वरेणैकपदत्वं निश्चयात् । प्रयोगा-

माणत्वाल्लक्षणा न युक्तेति परिहरति ॥ तदपि नेति ॥ पञ्चजनशब्द-
योरसमासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरिस्ता सम्प्रति समा-
सनिश्चयान्न तत्प्रतीतिरित्याह ॥ परश्चेति ॥ समासहेतुमाह ॥ पारि-
भाषिकेणेति ॥ अयमर्थः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः आद्युदा-
त्तः । द्वितीयः सर्वानुदात्तः । जनशब्दश्चान्तोदात्तः । तथा च न द्विती-
यपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासं विनान्त्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वेषा-
मनुदात्तत्वं च घटते । “समासस्य” [६ । १ । २२३] इति सूत्रे-
ण समासस्यान्तोदात्तविधानात् “अनुदात्तं पदमेकवर्जं” [६ । १ ।
१५८] इति च सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य
विधीयते तमेकं वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदं अनुदात्तं भवतीति विधा-
नादेव मान्त्रिकान्तोदात्तस्वरेणैकपदत्वं निश्चयः । भाषिकाख्ये तु श-
तपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे “स्वरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण
यो मन्त्रदशायां अनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणदशायामुदात्तो भ-
वतीति अपवाद आश्रितः, तथा चान्त्यादाकारात् पूर्वेषामनुदात्ता-
नामुदात्तत्वं ब्राह्मणावस्थायां प्राप्तं, “उदात्तमनुदात्तमनन्त्यं” इति
सूत्रेण मन्त्रदशायां उदात्तस्यान्त्यस्य परलग्नतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्त-
त्वं विहितं, तथा चात्र नकारादुपरितन आकार आकाशश्चेत्यनेन
श्लिष्टतया पठ्यमानोऽनुदात्तो भवति, अयं मन्त्रानुदात्तस्वरः पारि-
भाषिकस्तेन ब्राह्मणस्वरेणैकपदत्वं निश्चीयत इति । प्रकटार्थकारैस्तु

न्तरे च पञ्चानां त्वापञ्चजनानांमित्येकपदैकस्व-
 र्नेकविभक्तिकत्वावगमात्, समस्तत्वाच्च न वी-
 ष्सा पञ्चपञ्चेति । न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चप-
 ञ्चेति, न च पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः पञ्चसङ्ख्य-
 याऽपरया विशेषणं पञ्चपञ्चका इति, उपसर्ज-

पाठकप्रसिद्धान्तोदात्तस्वरः पारिभाषिक इति व्याख्यातं, तद्व्याख्यानं
 कल्पतरुकारैर्दूषितं । अन्तानुदात्तं हि समाम्नातारः पञ्चजनशब्दम-
 धीयत इति पाठकप्रसिद्धिरसिद्धेति । तथा च पञ्चपञ्चजना इति
 मान्विकान्तोदात्तः स्वरः यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इत्यन्तानुदात्तो ब्रह्म-
 ह्मणस्वर इति निभागः, उभयथापि एकैकपद्यात् समाससिद्धिरिति ।
 त्रैत्तिरीयकप्रयोगादप्येकपदत्वमित्याह ॥ प्रयोगान्तरे चेति ॥ आ-
 ज्य त्वा त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 इत्याज्यग्रहणमन्त्रशेषः । देवतानां कर्मणि "यन्त्रवदवस्थितं शरीरं त-
 देव धर्त्र इहामुत्र भोगाधारस्तस्मै, तस्यावैकल्यार्थमिति यजमानोक्तिः,
 अस्तु समांसस्ततः किमित्यत आह ॥ समस्तत्वाच्चेति ॥ आवृत्ति-
 र्वाप्सा तदभावे पञ्चकद्वयाग्रहणात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति
 भावः । जर्जपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकद्वयं त-
 स्य पञ्चपञ्चेति ग्रहणं नेत्यक्षरार्थः । किञ्चासमस्तपक्षेऽपि किं पञ्च-
 शब्दद्वयोक्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः किं वा तयोः शुद्धजनैरन्वयः
 अथवा पञ्चत्वविशिष्टैर्जनैरपरस्य पञ्चत्वस्यान्वयः । ननु इत्याह ॥ न-
 च पञ्चसंख्याया इति ॥ विशेषणमन्वयः । अनन्वये हेतुमाह ॥ उपस-
 र्जनस्येति ॥ अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्येणैवान्वयो वाच्यः,
 गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशसंख्याप्रती-
 तिः स्यात् न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । तृतीयमुत्थापयति ॥ नन्विति ॥

नस्य विशेषणेनासंयोगात् । मन्वापन्नपञ्चस-
ङ्ख्याका जना एव पुनः पञ्चसङ्ख्यायां विशेषे-
ष्यमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येक्ष्यन्ते । यथा प-
ञ्च पञ्च पूल्य इति पञ्चविंशतिः पूलाः प्रतीयन्ते
तद्वत्, नेति ब्रूमः, युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य स-
माहाराभिप्रायत्वात् कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षा-
यां पञ्च पञ्च पूल्य इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना
इत्यादित एव भेदोपादानात् कतीति असत्यां
भेदाकाङ्क्षायां न पञ्चपञ्चजना इति विशेषणं भ-
वेत्, भवदपीदं विशेषणं पञ्चसङ्ख्याया एव भ-
वेत्, तत्र चोक्तो दोषः, तस्मात् पञ्च पञ्चजना

पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्व-
यात् पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः । दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति ॥ नेति ब्रू-
म इति ॥ पञ्चानां पूलानां समाहार इत्यत्र “संख्यापूर्वो द्विगुः” (२।१।५
२।) इति समासो विहितः । ततो “द्विगोः” [४।१।३९] इति सूत्रेण
ङीपो विधानात् समाहारप्रतीतौ समाहाराः कतीत्याकाङ्क्षायां सत्यां
पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः, पञ्चजना इत्यत्र तु ङीबन्तत्वाभावेन स-
माहारस्याप्रतीतिः जनानां चादित एव पञ्चत्वोपादानात् संख्याकाङ्क्षा-
या असत्त्वात्पञ्चेतिपदान्तरं नान्वेति आकाङ्क्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः ।
भेदो विशेषणं । ननु जनानां निराकाङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वा-
नि कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्कते ॥ भवद-
पीति ॥ नोपसर्जस्योपसर्जनान्तरेणान्वयः किन्तु प्रधानेनैवेति न्या-
यविरोध उक्त इति परिहरति ॥ तत्र चेति ॥ एवं नानाभावादिति व्या-

इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेकाच्च
 न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेको हि भव-
 त्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः । आ-
 त्मां तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः,
 यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य “तमेदमन्य आ-
 त्मानम्” इत्यात्मत्वनानुकर्षणात् । आत्मा च
 चेतनः पुरुषः स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति
 न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते, अर्थान्त-
 रपरिग्रहे च तत्त्वसङ्ख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः
 प्रसज्येत । तथा “आकाशस्य प्रतिष्ठितः” इ-
 त्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगु-
 पादानं न्याय्यं, अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणं ।

कथं च सङ्ख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविं-

ख्यातिरेकाच्चेति व्याचष्टे ॥ अतिरेकाच्चेत्यादिना ॥ अतिरेकः आ-
 धिक्यं जनशब्दिदपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मान्तर्भूतो न वा नाद्य इ-
 त्युक्त्वा द्वितीये दोषमाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ तथाकाशं विकल्प्य दूष-
 यति ॥ तथेति ॥ उक्तो दोषः सङ्ख्याधिक्यं । पञ्चविंशतिजना आ-
 त्माकाशौ चेति सप्तविंशतिसङ्ख्या स्यादित्यर्थः । न च सत्त्वरजस्त-
 मसां पृथग्गणनया सेष्टेति वाच्यं, आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात् य-
 स्मिन्निति आत्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठेति किंविरोधात्तव मते स्वतन्त्रप्रधा-
 नस्यैवानाधारत्वान्नेह नानास्तीति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्यद्वैत-
 वादित्वात् । किञ्च पञ्चविंशतिसङ्ख्या प्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रह-
 णमित्याह ॥ कथञ्चेति ॥ किं जनशब्दात्तच्चग्रहः उक्तसंख्ययेति कथं-

शतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत, जनशब्दस्य
तत्त्वेष्वरूढत्वात्, अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि सङ्ख्यो-
पपत्तेः। कथं तर्हि पञ्च पञ्चजन इति, उच्यते, “दि-
क्सङ्ख्ये संज्ञायाम्” (२।१।५०) इति विशेषस्म-
रणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन स-
मासः ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित् पञ्चज-
ना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्ख्यतत्त्वाभिप्रायेण, ते
कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते,
पञ्चजना नाम केचित्, ते च पञ्चेत्यर्थः, सप्तर्षयः
सप्तेति यथा ॥ ११ ॥ के पुनस्ते पञ्चजना नामे-
ति तदुच्यते ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्-

शब्दार्थः । नाय इत्याह ॥ जनेति ॥ न द्वितीय इत्याहुः ॥ अर्थान्तरे-
ति ॥ किंतदर्थान्तरं यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति ॥ कथमिति ॥
पञ्च च ते जनाश्चेति कर्मधारयादिसमासान्तरात् संज्ञासमासस्य प्रो-
क्त्या बलवत्त्वं तावदाह ॥ उच्यत इति ॥ दिग्वाचिनः संख्यावाचिन-
श्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुबन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते यथा
दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इत्यादि । अयं च समासस्तत्पुरुषभेदः ॥ ११ ॥
पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वमुक्त्वा संज्ञिकथनार्थं सूत्रं गृह्णाति ॥ के पु-
नस्त इति ॥ श्रुतौ उत्तशब्दोऽप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिण-
मात्मानं विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कया

न्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्थानं मनसो ये मनो विदुः” इति, तेऽत्रवाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्च जना इति विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः, समाने तु प्रसिद्धतिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति, जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, “ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः” इत्यत्र “प्राणो ह पिता प्राणो ह माता” इत्यादि च ब्राह्मणं । समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्व-

वृत्त्या प्रयोग इति शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगस्तथा मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह ॥ तत्त्वेष्विविति ॥ तर्हि, रूढ्यतिक्रमसाम्यात्तत्त्वान्येव ग्राह्याणीत्यंत आह ॥ समाने त्विति ॥ सन्निहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्था एव ग्राह्याः न तु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्मृतिस्था इत्यर्थः । लक्षणाबीज सम्बन्धमाह ॥ जनेति ॥ जनः पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषपित्रादिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकत्वं युक्तमित्याह । ॥ जनवचनश्चेति ॥ ननु जायन्त इति जनाः महदादयः जनकत्वाज्जनः प्रधानमिति योगसम्भवे किमिति रूढिमाश्रित्य लक्षणावृत्त्या प्रयास इत्यत आह ॥ समासेति ॥ यथा अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य वृक्षेरूढिरेवं पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्यात्मको योग

मविरुद्धं । कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः श-
क्याश्रयितुं । शक्योद्भिदादिवदित्याह । प्रसिद्धा-
र्थसन्निधानेन त्वप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः
समभिव्याहारात् तद्विषयो निबन्ध्यते यथोद्भि-
दा यजेत, यूपं छिनत्ति, वेदिं करोतीति, तथाऽय-
मपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगत-
संज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्या-

इत्यर्थः । पूर्वकालिकप्रयोगाभावान्न रूढिरित्याक्षिपति ॥ कथमिति ॥
स्युः पुमांसः पञ्चजना इत्यमरकोशादौ प्रयोगोऽस्त्येक, तद्भावमङ्गीक-
त्याप्याह ॥ शक्येति ॥ जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नेरंपु पञ्चजनश-
ब्दस्य रूढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता इह तु प्रौढत्वादेन प्राणादिषु
रूढिच्यते इति मन्तव्यं । संगृहीतं विवृणोति ॥ प्रसिद्धेत्यादिना ॥ उ-
द्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिदपदं विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं
वेति संशये खनित्रादावुद्भिदपदस्य प्रसिद्धेर्यागनामत्वे प्रसिद्धिविरो-
धात् ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्तं राद्धान्तः । यजेत यागेनेष्टं भा-
वयेदित्यर्थः । ततश्चोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य तृतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्र-
सिद्धार्थकेन सामानाधिकरण्येन तन्नामत्वं निश्चीयते, उद्भिन्नत्ति प-
शून् साधयतीति प्रसिद्धेरविरोधादप्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात्
तद्विधौ चोद्भिदाभ्यगुणवता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गा-
च्चेति कर्मनामैवोद्भिदपदं । तथा छिनत्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोग्यार्थ-
कशब्दसमभिव्याहाराद्वारुविशेषो यूपशब्दार्थः । करोतीति समभि-
व्याहाराद्देशशब्दार्थः संस्कारयोग्यस्थण्डिलविशेष इति गम्यते, तथा
प्रसिद्धार्थकप्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणार्थक

हृतेषु प्राणादिषु वर्त्तिष्यते । कैश्चित्तु देवाः पित-
रो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना
व्याख्याताः । अग्नैश्चत्वारो वर्णा निषादपञ्च-
माः परिगृहीताः । क्वचिच्च “यत् पाञ्चजन्यया वि-
श्वे”ति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते
तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः । अचार्यस्तु न
पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरत-
या प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद ॥ १२ ॥
भवेयुस्तावत् प्राणादयः पञ्चजना माध्यन्दिना-
नां येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति काण्वानां तु कथं
प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः येऽन्नं प्राणादिषु
नामनन्तीति अत उत्तरं पठति ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषां तेषां प-

इति निश्चीयत इत्यर्थः । एकदेशिनां मतद्वयमाह ॥ कैश्चिदित्यादि-
ना । शूद्र्यां ब्राह्मणाज्जातो निषादः । श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्त-
रमाह ॥ क्वचिच्चेति ॥ पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विदुः तथा
विशा पुरुषरूपयेन्द्रस्याह्वानार्थं घोषाः सृष्टा इति यत्तद्युक्तं घोषाति-
रेकेणेन्द्राह्वानायोगादिति श्रुत्यनुसारेण प्रजामात्रग्रहेऽपि न विरोध
इत्यर्थः । सूत्रविरोधमाशङ्क्याह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ अतः सांख्य-
तत्त्वातिरिक्तयत्किञ्चित्परतया पञ्चजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति
भाक् ॥ १२ ॥ शङ्कोत्तस्त्वेन सूत्रं गृह्णाणि ॥ भवेयुरिति ॥

असङ्ख्या पूर्यते । तेषां हि यस्मिन् पञ्च पञ्चज-
ना इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणा-
यैव ज्योतिरधीयते “तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः”
इति । कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्यो-
तिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसङ्ख्यया
केषांचिद्व्यत्यते केषांचिन्नेति, अपेक्षाभेदादित्या-
ह । माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणा-
दिपञ्चजनलाभात् नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्यो-
तिषि अपेक्षा भवति तदलाभानु काष्णानां भ-
वत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्यो-
तिषो ग्रहणाग्रहणे, यथा समानेऽप्यतिरात्रे व-
चनभेदात् षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् । तदेवं
न तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः काचित् प्रधानविषया-

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः । नन्वि-
दं षष्ठ्यन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शाखाद्वयेऽप्यस्ति तत्का-
ष्णानां पञ्चत्वपूरणाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति
शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ आकाङ्क्षाविशेषादिकल्पो युक्त इत्याह
सिद्धान्ती ॥ अपेक्षेति ॥ यथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णाती-
ति वाक्यभेदादिकल्पस्तद्वच्छाखाभेदेनान्नपाठापाठाभ्यां ज्योति-
षो विकल्प इत्यर्थः । ननु क्रियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुनीति चेत्,
सत्यं, अत्रापि शाखाभेदेन सान्ना ज्योतिःसहिता वा प्राणादयो यत्र
प्रतिष्ठितास्तन्मनसाऽनुद्रष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरि-
यनवद्यम् । उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति ॥ तदेवमिति ॥ तथापि

स्ति, स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते ॥ १३ ॥
 कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्य-
 पदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं च
 ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्र-
 तिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वं । तत्रेदमपरमा-
 शङ्क्यते । न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मवि-

स्मृतियुक्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह ॥ स्मृतीति ॥ १५

॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तः ॥ पूर्वग्र-
 न्येनास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति ॥ प्रतिपादितमिति ॥ अधि-
 करणत्रयेण प्रधानस्याश्रौतत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव
 बुद्धिस्थता, तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां सम-
 न्वय इति साधितं पूर्वसूत्रसन्दर्भेण । तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरेव
 श्रुतीनां विरोधदर्शनादित्याक्षेपरूपान्तेनास्य सङ्गतिमाह ॥ तत्रेति ॥
 न चाविरोधचिन्तायाः द्वितीयाध्याये सङ्गतिर्नास्मिन्ध्याये इति वाच्यं,
 सिद्धे समन्वये स्मृत्यादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थ-
 त्वात् तत्पदवाच्यजगत्कारणवादिश्रुतीनां मिथो विरोधाद्वाच्यार्थानि-
 श्रयेन लक्ष्ये समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तत्साधकाविरोधचिन्ताया अ-
 त्रैव सङ्गतत्वात् । न चैवं सृष्टिश्रुतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय
 इति वाच्यं, स्वप्नवत् कल्पितसृष्टौ विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि
 द्वितीये तच्चिन्तनं, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं इति ब्रूमः । इह तु सूक्ष्म-
 दृशां वाक्यार्थे समन्वयज्ञानाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिह्रियते ।
 यद्यपि त्वंपदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिहर्तव्यः तथापि प्रथमसूत्रेण बन्ध-

षयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपा-
दयितुं शक्यं, कस्मात्, विगानदर्शनात्, प्रति-
वेदान्तं त्यन्यान्या सृष्टिरूपलभ्यते. क्रमादिवै-
चित्र्यात्, तथा हि कचिद्वात्मन आकाशः स-
म्भूतः” इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते, कचि-
त्तेजआदिका “तत्तेजोऽसृजते”ति, कचित्प्राणा-
दिका “स प्राणमसृजत प्राणच्छद्मामि”ति, क-
चिदक्रमेणैव. लोकानामुत्पत्तिराम्नायते “स इ-
माँल्लोकानसृजताम्भो मरीचिर्मरमापः” इति,
तथा कचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते, “असद्वा

मिथ्यात्वसूत्रैवाविरोधः सिद्धः, प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन
भविष्यतीति मन्यते सूत्रकारः । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयस्ताः
किं ब्रह्मणि मानं न वेति संशयेऽन्नज्योतिषोः संख्यादृष्टिक्रियायां
विकल्पेऽपि कारणे वस्तुन्यसद्वा सद्वा कारणमित्यादिविकल्पसम्भ-
वादप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वप्रक्षयन्तुकाक्षेपं विवृणोति ॥ प्र-
तिवेदान्तमित्यादिना ॥ वेदान्तानां समन्वयसाधनाच्छ्रुत्यध्याय-
सङ्गतिः । असदादिपदानां सत्कारणे समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः, पू-
र्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । क्र-
माक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं तावद्दर्शयति ॥ तथा हि कचिदित्यादिना ॥
स परमात्मा लोकानसृजत / अस्मयशरीरप्रचुरस्वर्गलोकोऽम्भःशब्दा-
र्थः । सूर्यरश्मिव्याप्तोऽन्तरिक्षलोको मरीचयः । मरो मर्त्यलोकः । अ-
ब्यहृलाः पाताललोकाः आप इति श्रुत्यर्थः । सृष्टिविरोधमुक्त्वा का-
रणविरोधमाह ॥ तथेति ॥ असदनभिव्यक्तनामरूपात्मकं कारणं,

इदमग्र आसीत्ततो वै सज्जायते”ति, “असदे-
वेदमग्र आसीत् तत्सदासीत्सत्यम्भवदि”ति
च, कचिदसद्भादभिराकरणेन सत्पर्विका प्रक्रि-
या प्रतिज्ञायते “तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आ-
सी”दित्युपक्रम्य, “कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादि-
ति होवाच कथमसतः सज्जायेते”ति, “सदेव सो-
म्येदमग्र आसीदि”ति, कचिद् स्वयंकर्तृकैव व्या-
क्रिया जगतो निगद्यते, “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमा-
सीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत” इति ।
एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः वस्तुनि च विकल्पस्या-
नुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधार-
णपरता न्याय्या, स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु का-
रणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

ततः कारणात् सदभिव्यक्तं । एतत्तुल्यार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह ॥ अ-
सदेवेति ॥ किं शून्यमेव नेत्याह ॥ तत्सदिति ॥ अबाधितं ब्रह्मैवा-
सीदित्यर्थः । तद्ब्रह्मात्मना स्थितं जगत् सृष्टिकाले सम्यगभिव्यक्तभ-
वत् । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणे एके बाह्यास्तेषां मतं । श्रुतिरेव दूषयति
॥ कुत इति ॥ कुत एवं पदयोरर्थमाह ॥ कथमिति ॥ स्वमतमाह ॥ सदिति ॥
तदिदं जगद् किल तर्हि प्राक्कालेऽव्याकृतं कारणात्मकमासीत् । श्रु-
तीनां विरोधमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ किमत्र न्याय्यमित्याशङ्क्य
मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्यमित्याह ॥ स्मृतीति ॥ त
त्र सृष्टौ, विरोधमङ्गीकृत्य लघुरि विरोधं परिहरति ॥ सत्यपीति ॥ आ-
काशादिषु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह

सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वकाशादिषु क्र-
मादिद्वारेके विज्ञानेन स्रष्टरि किञ्चिद्विगम-
स्ति, कुतः, यथाव्यपदिष्टोक्तेः । यथाभूतो त्येक-
स्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मकोऽद्विती-
यः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदांता-
न्तरेष्वपि व्यपदिश्यते, तद्यथा, “सत्यं ज्ञानमन-
न्तं ब्रह्मे”ति, अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च त-
द्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्मान्यरू-
पयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् । तद्वि-
षयेणैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपरम्पर-
या चान्तरानुप्रवेशनेन सर्वेषामन्तः प्रत्यगात्मानं
निरधारयत्, “बहु स्यां प्रजायेये”ति चात्मवि-
षयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां विका-
राणां स्रष्टुरभेदमभाषत् तथे “दं सर्वमसृजते य-
दिदं किञ्चे”ति समस्तजगत् सृष्टिनिर्देशेन प्राक्
सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे, तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म-

॥ कुत इति ॥ यथाभूतत्वमेवाह ॥ सर्वज्ञ इति ॥ कारणस्य सर्वज्ञ-
त्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यत इत्याह ॥ तद्यथेत्यादिना तद्विषयेण
ब्रह्मविषयेण, चेतनं सर्वज्ञं, तद्वात्मानं स्वयमकुरुतेति ॥ श्रुतेरपरप्रयो-
ज्यत्वं । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति प्रत्यगात्मात्मत्वं स्वस्य बहुरूप-
त्वकामनया स्थितिकालेऽप्यद्वितीयत्वं । यथा तैत्तिरियके सर्वज्ञ-
त्वादिकं कारणस्य तथा छान्दोग्यादावपि दृश्यते इत्याह ॥ त-

कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञा-
यते । “सदेव सोम्येदमग्रं आसीत्, एकमेवा-
द्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽ-
सृजतेति” तथा “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ-
सीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकानुसृ-
जा इति च” एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनि-
रूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमवि-
गीतार्थत्वात् । कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते क-
चिदाकाशादिका सृष्टिः कचित्तेजआदिकेत्येवं-
जातीयकम् । न च कार्यविषयेण विगानेन कार-
णमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमा-
नमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं, अ-
तिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविष-
यं विगानं न वियदश्रुतेरित्यारभ्य भवेदपि का-

दत्र यल्लक्षणमिति, मिषत्सव्यापारं अविगीतार्थत्वादविरुद्धार्थ-
कत्वात् कारणे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति शेषः, तथापि कार्ये वि-
रोधात् कारणेऽपि विरोधः स्यादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ कार्यवि-
षयन्त्वित्यादिना ॥ स्वप्नसृष्टीनां प्रत्यहमन्यथात्वेन सोऽहमिति प्रत्य-
भिज्ञायमाने द्रष्टर्यपि नानात्वं प्रसज्येतेत्याह ॥ अतिप्रसङ्गादिति ॥
सृष्टिविरोधमङ्गीकृत्य लष्टरि न विरोध इत्युक्तं अधुनाङ्गीकारं त्य-
जति ॥ समाधास्यति चेति ॥ किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्यथा-
न्यथा वदन्तीत्याशङ्क्य सृष्टावतात्पर्यज्ञापनायेत्याह ॥ भवेदित्या-

र्यस्य विगीतत्वं अप्रतिपाद्यत्वात्, न त्वयं सृ-
ष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः । न हि तत्प्र-
तिबद्धः कश्चित् पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा, न
च कल्पयितुं शक्यते उपक्रमीपसंहाराभ्यां तत्र-
तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यतायां ग-
म्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य-
ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां, “अन्नेन सोम्य शुद्धेनापो-
मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलम-
न्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सम्मूलमन्विच्छे”
ति । मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं व-
दितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते । त-
था च सम्प्रदायविदो वदन्ति,

“मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन” ॥ इति ।

दिना । अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्यत्र तात्पर्यं साधयति ॥ न
हीति ॥ फलवद्ब्रह्मवाक्यशेफत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवच्चसम्भवान्न
स्वार्थे पृथक् फलं कल्प्यं वाक्यभेदापत्तेरित्याह ॥ न च कल्पयितुमि-
ति ॥ न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयन्तीत्याह ॥ दर्शय-
ति चेति ॥ शुद्धेन कार्येण लिङ्गेन कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुती-
नामुक्त्वा कारणस्याद्वयत्वज्ञानं फलान्तरमाह ॥ मृदादीति ॥ एवं
निष्फलायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्विरोधो न दोष इत्यत्र
वृद्धसम्प्रतिमाह ॥ तथा चेति ॥ अन्यथान्यथेति वीप्सा द्रष्टव्या ।

ब्रह्मप्रतिपत्तिसम्बद्धं तु फलं श्रूयते “ब्रह्म-
विदाप्नोति परं” “तरति श्लोकमात्मवित्” “त-
मेव विदित्वा अस्मि मृत्युमेति” इति च । प्रत्य-
क्षावंगमं चेदं फलं “तत्त्वमसि” इत्यसंसार्या-
त्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः
॥ १४ ॥ यत् पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितं
“असद्वा इदमग्र आसीत्” इत्यादि तत् परि-
हर्तव्यं । अत्रोच्यते ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

“असद्वा इदमग्र आसीत्” इति नात्रासन्निरात्म-
कं कारणत्वेन श्राव्यते । यतो “ऽसन्नेव स भवत्य-
सत् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं
ततो विदुः” इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्र-
ह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं नि-
अवताराय ब्रह्मधीजन्मने, अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः ज्ञे-
ये न विगानमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वमुक्तं तन्निर्वाहाय त-
स्य फलमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ मृत्युमत्येतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ एवं सृष्टिद्वा-
रकं विरोधमुत्सूत्रं समाधाय कारणस्य सदसत्त्वादिशा साक्षाच्छ्रुति-
विरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते ॥ यत् पुनरिति ॥ यतोऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म
निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्न
श्राव्यत इति योजना । तत् तत्र सदात्मनि श्लोको मन्त्रो भवति ।

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह

सू० १५।अ० ४।] शाङ्ख्यब्रह्मसूत्रभाष्ये (४७७)

धीर्य सोऽकामयतेति तमेव प्रकृतं समाकृष्य स-
प्रपञ्चां सृष्टिं तस्मात् श्रावयित्वा तत् सव्यमि-
त्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको भव-
ति इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहर-
त्य “सद्वा इदमग्र आसी” इति । यदि त्वसन्निरा-
त्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्ष-
णेऽन्यस्योदाहरणादसम्बद्धः वाक्यमापद्येत ।
तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण स-
च्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया
प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते ।
एषैवासदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि योजना,
तत् सदासीदिति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभा-
वाभ्युपगमे हि तत् सदासीदिति किं समाकृष्ये-
त । “तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि
न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोऽन्यासः

॥ तस्मादिति ॥ न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यं । चेतनार्थकब्रह्मा-
दिशब्दानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भावः । तित्तिरिश्रुतौ सूत्रं यो-
जयित्वा छान्दोग्यादौ योजयति ॥ एषैवेति ॥ सदेकार्थकतत्पदेन
पूर्वोक्तासतः समाकर्षणं शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता
श्रुतिभिरेव स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमवादिकल्पस्य दशैतत्वादित्यत
आह ॥ तद्वैक इति ॥ एके शाखिन इत्यर्थो न भवति, किन्तु अना-
दिसंसारचक्रस्था वेदवाद्या इत्यर्थः । शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सद्वा-

क्रियायामिव दस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् ।
 तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदाढ्यायैवायं मन्द-
 मतिपरिकल्पितस्थासत्पक्षस्योपन्यस्य निरा-
 सइति द्रष्टव्यं । “तद्वै तर्ह्यव्याकृतमासी” इत्य-
 त्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्य-
 ते । “स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः” इत्यध्य-
 क्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात्
 निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे त्यनन्तरेण प्रकृ-
 तावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्या-
 नुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत । चेतनस्य चायमा-
 त्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य
 चेतनत्वश्रवणात्, “पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं
 मन्वानो मनः” इति । अपि च यादृशमिदमदा-
 त्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्य-
 क्षं व्यक्रियते एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते, दृष्ट-
 विपरीतकल्पनानुपपत्तेः । श्रुत्यन्तरम “प्यनेन

दस्यैवेष्टत्वात्तासां विरोधस्फूर्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः ।
 यदुक्तं कचिदकर्तृका सृष्टिः कथितेति तन्नेत्याह ॥ तद्वेदमिति ॥
 अध्यक्षः कर्ता । ननु कर्त्रभाव एव परामृश्यते इत्यत आह ॥ चेतन-
 स्य चायमिति ॥ चक्षुर्द्रष्टा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः
 आयकार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवादित्याह ॥ अपि चेति ॥ अय-
 त्वे इदानीं । ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्तुः सत्त्वे कर्मण एव कर्तृवा-

जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी”
 ति साध्यक्षामेव अगतो व्याक्रियां दर्शयति ।
 व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव प-
 रमेश्वरे कर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा
 लयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवित-
 रि । यद्वा कर्मण्येवैष लकारः अर्थाक्षिप्तं कर्त्रन्तर-
 मपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते ग्राम इति ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौपीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे
 श्रूयते, “ यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता
 यस्यैष तत् कर्म सवै वेदितव्यः ” इति (कौ०
 ब्रा० अ० ४ । क० १९ ।) । तत्र किं जीवो वेदित-

चिलकारो विरुद्ध इत्यत आह ॥ व्याक्रियते इति ॥ अनायोसेन सि-
 द्विमपेक्ष्य कर्मणः कर्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत् स्वय-
 मेव निष्पन्नमिति व्याख्याय केनचिद्व्याकृतमिति व्याचष्टे ॥ यद्वेति ॥
 अतः श्रुतीनामविरोधात् कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ विषयमाह ॥ कौपीतकीति ॥ बालाकाया अ-
 पत्यं बालाकिर्ब्राह्मणस्तं प्रति राजोवाच ॥ यो वा इति ॥ न केव-
 लमादित्यादीनां कर्ता किन्तु सर्वस्य जगत इत्याह ॥ यस्येति ॥ ए-
 तज्जगद् यस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः । किमेति शब्दस्य
 योगरूढिभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वत्रैकवाक्यस्थ सदादिशब्दबला-
 दसच्छब्दो नीतः, इह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिवाक्य-

व्यत्वेनोपदिश्यते उत-मुख्यः प्राण उत परमात्मे-
 ति विशयः, किं तावत् प्राप्तं प्राण इति कुतः यस्य
 वै तत् कर्मेति श्रवणात्, परिस्पन्दलक्षणस्य
 च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे चा“था-
 स्मिन् प्राण एवैकधा भवती”ति प्राणशब्ददर्श-
 नात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्,
 ये चैते पुरस्ताद्वालाकिनाऽऽ“दित्ये पुरुषश्चन्द्रम-
 सि पुरुषः” इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषां
 मपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वा-
 दादित्यादिदेवतात्मनां “कतम एको देव इति
 प्राण इति स ब्रह्मेत्यश्चक्षते” इति श्रुत्यन्तरप्र-
 सिद्धेः, जीवो वाऽयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते
 तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुं

स्थब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणे-
 न पूर्वपक्षमाह ॥ किं तावदिति ॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपास्तिपर-
 त्वाद्वह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलं ।
 अथ सुषुप्तौ द्रष्टेति शेषः । श्रुतं पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह
 ॥ ये चैत इति ॥ सूत्रात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह
 ॥ कतम इति ॥ यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितम्
 अतः सर्वदेवात्मकत्वात् स प्राणो ब्रह्म सत्परोक्षं शास्त्रैकवेद्यत्वादि-
 त्यर्थः । पूर्वपक्षान्तरमाह ॥ जीवो वेति ॥ यत्कारणं यस्माज्जीवं बो-
 धयति तस्मादस्ति सुप्तोत्थापनं जीवलिङ्गमिति योजना । तौ ह पु-
 रुषं सुप्तमाजग्मतुः तं राजाहे बृहत्पाण्डुरवासः सोम राजन्नित्याम-

“यस्य वै तत् कर्म” इति, सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगो-
पकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तृपमद्यते,
वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते। यत्कारणं वे-
दितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तृवेदनांयो-
पेतं बालाकिं प्रतिबुद्ध्ययिपुरजातशत्रुः सुप्तं पु-
रुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादी-
नामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघ्रातोत्थापनात्प्रा-
णादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति,
तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते। “तद्यथा
श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येव-
मेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैते आत्मा-
न एतमात्मानं भुञ्जन्ति” इति (कौ० ब्रा० अ०
४। क० २०।) प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं
प्राणशब्दत्वं। तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतरं
इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तल्लिङ्गानवगमादि-
ति, एवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर एवायमेतेषां पुरु-

न्ध्य सम्बोध्य सम्बोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यष्ट्या-
वातेनोत्थाप्य जीवं बोधितवान् इत्यर्थः। श्रेष्ठी प्रधानः स्वैर्भृत्यैर्ज्ञा-
तिभिरुपहृतं भुङ्क्ते स्वाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति। एवं जीवोऽपि
आदित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते ते च हविर्ग्रहणादि-
ना जीवमुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गं। ननु प्राण एवैकधा-
भवतीति श्रुतः प्राणशब्दो जीवं कथमित्यत आह ॥ प्राणभृत्त्वाच्चे-

षाणां कर्ता स्यात्, कस्मात्, उपक्रमसाम-
र्थ्यात्, इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह “ब्र-
ह्म ते ब्रवाणि” इति संवदितुमुपचक्रमे, स च क-
तिचिदादित्याद्यधिकरणान् पुरुषान् मुख्यब्रह्म-
दृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव, तमजातशत्रु “मृ-
षा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते प्रब्रवाणी” त्य-
मुख्यब्रह्मवादितपापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदित-
व्यतयोपचिक्षेपः यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभा-
क् स्यादुपक्रमो बाध्येत, तस्मात् परमेश्वर ए-
वायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वञ्चैतेषां पुरुषाणां न
परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । य-
स्य वै तत् कर्मेत्यपि नायं परिस्थन्दलक्षणस्य
धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः तयो-
न्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् असंशब्दितत्वाच्च । ना-
पि पुरुषाणां अयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्ते-

ति ॥ सूत्राद्वहिरेव सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ स च बालाकिर्ब्रह्म-
त्वभ्रान्त्या व्यष्टिलिङ्गरूपान् पुरुषानुक्त्वा राज्ञा निरस्तस्तूष्णीं स्थितः,
तदुक्तं ब्रह्म मृषेत्युक्त्वा राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यमन्यथा राज्ञोऽपि
मृषावादित्वप्रसङ्गादित्याह ॥ यदि सोऽपीति ॥ वेदितव्योऽपीत्यर्थः ।
मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गं प्राणजीवयोस्तन्नियम्यत्वेनास्वात-
न्त्र्यादित्याह ॥ कर्तृत्वं चेति ॥ यदुक्तं चलनादृष्टयोर्वाचकः कर्मश-
ब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति तन्नेत्याह ॥ यस्चेति ॥ अनेका-

त्येवं तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च ।
 नापि पुरुषविषयस्त्वकरोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य
 वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात्,
 परिशेषात् प्रत्यक्षसन्निहितं जगत् सर्वनाम्ने-
 तच्छब्देन निर्दिश्यते, क्रियत इति च तदेक-
 जगत्कर्म । ननु जगदप्यकृतमसंशब्दितं च, स-
 त्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने साधार-
 णेनार्थेन सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्यायं
 निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित्,
 विशेषसन्निधानाभावात् । पूर्वत्र च जगदेकदे-

र्थकाच्छब्दादप्यतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वा ग्रहणं न्याय्यं । अत्र प्र-
 करणोपपदयोरसत्त्वात्, कस्य ग्रहणमिति संशये पुरुषकर्तृपदसन्नि-
 ध्यात् क्रियत इति योगाज्जगद्ग्रहणमित्यर्थः । एतत्कर्मेति प्रकृतपरा-
 मर्शात् पुरुषाः पूर्वोक्ताः कर्मशब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह ॥ ना-
 पीति ॥ पौनरुक्त्यापातात् पुरुषाणां नपुंसकैकवचनेन, परामर्शायोगा-
 च्चेत्यर्थः । ननु पुरुषोत्पादकस्य कर्तृव्यापारः करोत्यर्थ उत्पादने त-
 स्य फलं पुरुषजन्म तदन्यतरवाची कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह ॥ ना-
 पीति ॥ कर्तृशब्देनेति ॥ क्रियाफलाभ्यां विना कर्तृत्वायोगात् कर्तृ-
 शब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः । जगतोऽपि प्रकरणोपपदे न स इत्युक्तम-
 ङ्गीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ प्रकरणादिकं हि सर्वनाम्नः सङ्कोचकं त-
 स्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते, अत्र च सङ्कोच-
 कासत्त्वात् सर्वार्थकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्थस्य कार्यमात्रस्य कर्मशब्दो
 वाचक इत्याह ॥ तथापीति ॥ किञ्च जगदेकदेशोक्त्या जगत् प्रक-

शभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं
जगदेतदोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भव-
ति, य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता
किमनेन विशेषेण यस्य वा कस्त्रमेव जगदविशे-
षितं कर्मेति । वाशब्द एकदेशावाच्छिन्नकर्तृत्व-
व्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वमभिमताः
पुरुषाः कीर्त्तितास्तेषामब्रह्मत्वरूप्यापनाय विशे-
षोपादानं, एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामा-
न्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदि-
श्यते, परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्ते-
ष्ववधारितः ॥१६॥

**जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्या-
ख्यातम् ॥१७॥**

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् मु-
तमित्याह ॥ पूर्वत्रेति ॥ जगद्वहे पुरुषाणामपि ग्रहात् पृथगुक्तिर्व्य-
र्थेत्यत आह ॥ एतदुक्तमिति ॥ स वेदितव्य इति सम्बन्धः । पुरुष-
मात्रनिरूपितं कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो वाशब्दः । ब्राह्मणा भो-
जयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्य-
विषयः तथात्र कुर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वोचीत्याह ॥ एवमिति ॥ अ-
स्तु जगत्कर्ता वेदितव्यः परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह ॥ पर-
मेश्वरेति ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति ॥ जीवमुख्यप्राणलि-

स्थप्राणलिङ्गाच्च स्थोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्या-
 य्यं न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्तव्यं । अत्रोच्य-
 ते, परिहृतं चैतन्नोपांसात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह
 तद्योगादित्यत्रात्रिविधं तद्योपांसनमेवं सति प्र-
 सज्येत, जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मो-
 पासनं चेति । न त्रैतत् न्याय्यं, उपक्रमोपसंहा-
 राभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्य-
 ते । तत्रोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं ।
 उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्म-
 विषयत्वं दृश्यते “सर्वान् पाप्मनोऽपहृत्य सर्वे-
 षां कर्माभूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति
 य एवं वेदः” इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्य-
 निर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत, न निर्णीयते
 यस्य वैतत् कर्मेत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानि-
 धारितत्वात्, तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशब्दा पु-
 नरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्म-
 विषयो दृष्टः “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” इ-

ङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातमिति ॥ उक्तमेव स्मारयति ॥ त्रिविधमि-
 ति । श्रेष्ठं गुणाधिक्यं, आधिपत्यं नियन्तृत्वं, स्वाराज्यमनियम्यत्वमि-
 ति भेदः सम्भवति । एकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इत्युक्तं चेत्
 पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते ॥ नन्वेवमिति ॥ कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्व-
 पक्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह ॥ नेत्यादिना ॥ प्रा-

त्यत्र, जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मवि-
षयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥ १७ ॥

**अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्याना-
भ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥**

अपि च नैवात्र विवदितव्यं, जीवप्रधानं वा
इदं वाक्यं स्यात् ब्रह्मप्रधानं वेति, यतोऽन्यार्थं
जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं अस्मिन् वाक्ये
जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रश्नव्या-
ख्यानाभ्यां, प्रश्नस्तावत् सुपुत्रपुरुषप्रतिबो-
धनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पु-
नर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, “कैष एतद्वा-
लाके पुरुषोऽशयिष्ठ क वा एतदभूत् कुत एतदा-
गादिति । (कौ० ब्रा० अ० ४ । क० १९) प्रति-
पशब्दजीवलिङ्गयोग्येतिमाह ॥ प्राणशब्दोऽपीति ॥ १७ ॥

मनो जीवैः जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तं, इदानीं तल्लिङ्गेन
जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म ग्राह्यमित्याह ॥ अन्यार्थमिति ॥ जीवपरामर्शस्य
जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह ॥ कैष इति ॥ हे बालाके ए-
तच्छयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्तथैष पुरुषः आशयिष्ठ क-
स्मिन् अधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थः । एकीभावाश्रयज्ञानार्थं पृच्छति
॥ क वा इति ॥ एतद्भवनमेकीभावरूपं यथा स्यात्तथा एष पुरुषः
काभूत्सुप्तः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं पृच्छति
॥ कुत इति ॥ एतदागमनमैक्यभ्रंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत

वचनमपि “यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्य-
 थास्मिन् प्राणं एवैकधा भवती”त्यादि, “एत-
 स्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठ-
 न्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः” इति च (कौ०
 ब्रा० अ० ४ क० १९। २०) सुषुप्तिकाले च प-
 रेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्मान्न ब्र-
 ह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमया-
 दा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसम्बोधता स्व-
 च्छतारूपः स्वापः उपाधिजनितविशेषविज्ञान-
 रहितं स्वरूपं यतस्तद्भंशरूपमागमनं सोऽत्र-
 परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते ।
 अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव
 बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्दे-
 न जीवसाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामन-

आगत इत्यर्थः । प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यानमाह ॥ प्रतिवचनमिति ॥
 शयनभवनयोराधारः उत्थानापादानश्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उ-
 त्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय इत्यत आह ॥ सुषुप्तिकाले चे-
 ति ॥ जगद्धेतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मैत्यर्थः । जीवोक्तेरन्यार्थ-
 त्वमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ निःसम्बोधता विशेषधीशून्यता,
 स्वच्छता विक्षेपमलशून्यता । भेदभ्रान्तिशून्यता स्वरूपमैक्यमाह
 ॥ उपाधीति ॥ प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह
 ॥ अपि चैवमेके शाखिन इति ॥ ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमु-

न्ति, “य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्व वै तदभूत्
 कुत एहदागा”दिति प्रश्ने प्रतिवचनेऽपि “य
 एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते” इति,
 आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तो “दहरोऽ-
 स्मिन्नन्तराकाशः” इति, अत्र “सर्व एत आत्मा-
 नो व्युच्चरन्ती”ति चोपाधिमतामात्मनामन्य-
 तो व्युच्चरणसामनन्तः परमात्मानमेव कारण-
 त्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि
 सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदे-
 शोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते “न

क्तं न ब्रह्मेत्यत आह ॥ आकाशेति ॥ उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्म-
 हेतुत्वाच्चाकाशो ब्रह्मेत्याह ॥ सर्व इति ॥ एवं जीवनिरासार्थकत्वेन
 सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासेपरत्वेनापि व्याचष्टे ॥ प्राणेति ॥ अस्मिन्
 वाक्ये प्राणोपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्याना-
 भ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अपि चैके शास्त्रिनः एवमेव प्राणातिरिक्तं
 जीवात्मानमामनन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोज-
 ना । अतिरिक्तजीवोपदेशः प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चयो हेत्वन्तरमि-
 ति भाष्यार्थः, तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥ १८ ॥

॥ वाक्यान्वयात् ॥ विषयवाक्यमाह ॥ बृहदिति ॥ पत्यादेरा-
 त्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मैव सर्वशेषी प्रियतमः, अतोऽन्यत्परित्यज्या-

वा अरे पत्युः कामाय” इत्युपक्रम्य “न वा अ-
रे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्या-
त्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं
सर्वं विदितम्” इति । तत्रैतद्विचिकित्स्यते किं वि-
ज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यमन्तव्यनिदिध्यासितरूपेणोपदि-
श्यते आहोस्वित् परमात्मेति । कुतः पुनरेषा वि-
चिकित्सा, प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमा-
द्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति, तथात्मविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश इति,
किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मा-
त्, उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवितादि-
कं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भ-
वतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्र-
म्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं क-

त्मैव द्रष्टव्यः, दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थः ॥ प्रियसंसूचितेने-
ति ॥ पतिजायादिभिः प्रियैर्भोग्यैर्जीवतयानुमितेनेत्यर्थः । यथा ब्रह्म
ते ब्रवाणीत्युपक्रमबलाद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमाद-
स्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ किं तावदि-
ति ॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपाप्तिपरत्वं सिद्धान्ते ज्ञेये प्रत्यग्ब्रह्मणि
समन्वय इति फलं । इदं प्रत्यक् महदपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं

स्यान्यस्यात्मनः स्यात् । मध्येऽपीदं “मह-
 द्भूतमनन्तमपारं विज्ञानेधन एवैतेभ्यो भूते-
 भ्यः समुत्थाय नान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य
 संज्ञास्ती”ति श्रुत्यैव महतो भूतस्य द्र-
 ष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावे-
 न ब्रुवन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्श-
 यति । तथा “विज्ञातारमरे केन विजानीया-
 त्” इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन् विज्ञाना-
 त्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति, तस्मादात्मविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानवचनं भोक्तृत्वात् भोग्यजातस्योप-
 चारिकं द्रष्टव्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मो-
 पदेश एवायं, कस्मात् वाक्यान्वयात् । वाक्यं
 हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्य-
 न्वितावयवं लक्ष्यते कथमिति तदुपपाद्यते, “अ-
 मृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन” इति याज्ञव-
 ल्क्यादुपश्रुत्य “येनाहं नामृता स्यां किमहं ते-

नित्यमपारं सर्वगतश्चिदेकरसं एतेभ्यः कार्यकारणात्मना जायमाने-
 भ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थाय भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येव भू-
 तानि लीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति । औपाधिकमरणानन्तरं विशे-
 षधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं विज्ञानकर्तारं, भोक्तारं ज्ञाते भोग्यं
 ज्ञातमित्युपचारः । मोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वादिलिङ्गैर्वाक्यस्यान्वयाद्ब्र-
 ह्मण्येव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्तयति ॥ एवमि-

न कुर्यां यदेव भगवान् वेदं तदेव मे ब्रूहि” इति
 अमृतत्वमाशासानायै मंत्रेभ्यै याज्ञवल्क्य आ-
 त्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मवि-
 ज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति।
 तथा चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं ना-
 न्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते, न
 चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमा-
 त्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्र-
 न्थेन तदेवोपपादयति “ब्रह्म तं परादाद्योऽन्य-
 त्रात्मनो ब्रह्म वेद” इत्यादिना, यो हि ब्रह्म-
 क्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण ल-
 ब्धसद्भावं, पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मि-
 थ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत् पराकरोति इति
 भेददृष्टिमपोद्ये “दं सर्वं यदयमात्मे”ति स-
 र्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति ।
 दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति ।

ति ॥ वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः । भेदनिन्दापूर्वकमभेद-
 साधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न यु-
 क्तमित्याह ॥ नचैतदौपचारिकमित्यादिना ॥ पराकरोति श्रेयो-
 मार्गाद् भ्रंशयति । यथा दुन्दुभिशाङ्खवीणाशब्दसामान्यग्रहणेनैव गृ-
 ह्यमाणास्तदवान्तरविशेषाः शुक्तिग्रहणग्राह्यरजतवत् सामान्ये क-
 ल्पितास्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्मभानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति नि-
 श्चितमित्याह ॥ दुन्दुभ्यादीति ॥ एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा-

“अस्य महतो भूतस्य निश्चयसितमेतद्यद्वे-
दः” इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरू-
पकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मा-
नमेनं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि
सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रप-
ञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं
व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति, तस्मात्
परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते
॥ १९ ॥ यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञा-
नात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा “आत्मनि विज्ञाते सर्वमि-
दं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा” इति च
तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं य-
न्द्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसङ्कीर्तनं ।
यदिहिविज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्, त-

या मुख्यत्वाद्वह्नानिश्चयः । सर्वलघुत्वलिङ्गादपीत्याह ॥ अस्य महत
इति ॥ ऋग्वेदादिकं नाम, इष्टं हुतमिति कर्म, अयञ्च लोकः परश्च लो-
क इति रूपं । किञ्च स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमिति ख-
ण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यलयाधारत्वमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह
॥ तथैवैकायनोति ॥ १९ ॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वाद्भेदशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाध-

तः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञा-
त इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं त-
द्दीयेत, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपर-
मात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य. आ-
चार्यो मन्यते ॥ २० ॥

**उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडु-
लोमिः ॥ २१ ॥**

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घा-
तोपाधिसम्पर्कात् कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादि-
साधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य देहादिसङ्घा-
तादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदे-
नोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रु-
तिश्चैवं भवति “एष स्रम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्
समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पद्यते” इति । क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नो-
मरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति,

कमित्याश्मरथ्यमतम् ॥ २० ॥

सत्यसंसारदशायां भेद एव मुक्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिमतं । तत्र
मानमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ समुत्थानमुत्क्रान्तिः । ननु संसारस्यौपाधि-
कत्वात् सर्वदैवाभेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविक-
त्वमित्याह ॥ क्वचिच्चेति ॥ यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छ-

“ यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-

ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ” ॥ इति ॥

यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं वि-
हाय समुद्रमुपयन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव
नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैति इति हि मंत्रा-
र्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यता-
यै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभा-
वेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति
काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथा च ब्राह्मणं
“ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक-

न्ति नामरूपे विहायेति नदीनिर्देशनं व्याचष्टे ॥ यथा लोक इति ॥ २१ ॥

सिद्धान्तमाह ॥ अवस्थितेरिति ॥ अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमु-
पक्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन जीवलिङ्गानां
ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दनाधिकरणे कथि-
तत्वान्नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यत्र ग-
तत्वात्, अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्र-
तिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदनोद्दे-
श्यत्वादिकं स्वतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थं अस्यारम्भात्, ज्ञायते चात्र

रवाणी” इत्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावे-
 नावस्थानं दर्शयति । मन्त्रवर्णश्च “सर्वाणि
 रूपाणि विचित्य धीरो नाममनि कृत्वाभिवदन्
 यदास्ते” इत्येवंजातीयकः । न च तेजःप्रभृती-
 नां सृष्टौ जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता येन परस्मा-
 दात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् । काशकृ-
 त्स्यस्याचार्यस्याधिकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य
 इति मतं । आशमरंथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य प-
 रस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धे-
 रिति स्वापेक्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः कि-
 यानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औदुलोमिपक्षे पु-
 नः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते ।
 तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्र-
 तिपिपादयिषितार्थानुसारात् “तत्त्वमसी”त्या-

लिङ्गं आत्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्यन्तरेण ग्र-
 हणं विनैव ब्रह्मधर्मकथनं भेदाभेदे धर्मिद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यं । धी-
 रः सर्वज्ञः । सर्वाणि रूपाणि कार्याणि विचित्य सृष्ट्वा तेषां नामानि च
 कृत्वा तेषु बुद्ध्यादिषु प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते तं विद्वानि-
 हैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह ॥ मन्त्रेति ॥
 जीवस्य ब्रह्मविकारत्वान्नैक्यमित्यत आह ॥ न च तेज इति ॥ मन्त्र-
 त्रयं विभज्य दर्शयति ॥ काशेत्यादिना ॥ कियानपीति ॥ अभेदवद्भे-
 दोऽपीत्यर्थः । तत्रान्त्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह ॥ तत्र काशेति ॥ सोऽयं

दिश्रुतिभ्यः, एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रसङ्गात् तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत, अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासम्भवात् उपाध्याश्रयनामरूपं जीव उपचर्यते, अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या । यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या । 'प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्मरथ्यः' । इ-

देवदत्त इति वत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः पसपरयोरत्यन्ताभेदः प्रतिपादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः । ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याप्ययमेवं प्रक्ष आद्देय इत्याह ॥ एवञ्चेति ॥ अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः । कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति न सत्यस्येत्यपि द्रष्टव्यं । यदुक्तं नदीरष्ठान्तात् संसारः स्वाभाविक इति तन्नेत्याह ॥ अतश्चेति ॥ अनामरूपब्रह्मत्वाजीवस्येत्यर्थः । उत्पत्तिश्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदावित्यत् आह ॥ अतएवेति ॥ उत्पत्तेः स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगादेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे बीजत्रयमुक्तं जीवोपक्रमः परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं विज्ञातृशब्दश्चेति । तत्रायं बीजं त्रिसूत्र्या निरस्तं, सम्प्रति द्वितीयमनूय तयैव निराचष्टे । ॥ यदप्युक्तमित्यादिना ॥ आत्मज्ञानात् सर्वज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तत्र हे-

दमत्र प्रतिज्ञातं “आत्मनि वेदिते सर्वमिदं वि-
दितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा” इति च, उप-
पादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रस-
वत्त्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दभ्यादिदृष्टान्तैश्च का-
र्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्यां एव प्र-
तिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यन्महतो भू-
तस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन क-
थितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि
सत्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्प-
त इति । ‘उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौदुलो-
मिः’ । उत्क्रमिष्यतो विज्ञावात्मनो ज्ञानध्याना-
दिसामर्थ्यात् सम्प्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यस-
म्भवादिदमभेदाभिधानमित्यौदुलोमिराचार्यो
मन्यते । ‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः’ । अस्यैव
परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनालुप्ता-
नादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न
आचार्यो मन्यते । न नूच्छेदाभिधानमेतत् ‘एते-

तुरिदं सर्वं यदयमात्मेत्वव्यतिरेक उक्तस्तस्य प्रतिपादनात्तदेव प्रति-
ज्ञातमुपपादितमिति योजना । एकस्मात् प्रसवो यस्य एकस्मिन् प्र-
लयो यस्य तद्भावादित्यर्थः । समुत्थानमभेदाभिधानमिति यावत् ।
जन्मनाशावुकौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति ॥ नन्वित्यादिना ॥
मृतस्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्यात्म-

भ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय ताल्थेवानुविनश्यति न
 प्रेत्य संज्ञास्ति' इति कथमेतदभेदाभिधानं । नै-
 ष दोषः, विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्वि-
 नाशाभिधानं नात्माच्छेदाभिप्रायं, अत्रैव "मां
 भगवानममूहन्न प्रेत्य संज्ञास्ती"ति, पर्यनु-
 युज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात्
 "न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽय-
 मात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भव-
 ति" इति । एतदुक्तं भवति कूटस्थनित्य एवा-
 यं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽ-
 स्ति, मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरवि-
 द्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति, संसर्गाभा-
 वे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावात् न प्रेत्य-
 संज्ञास्तीत्युक्तमिति यदप्युक्तं "विज्ञातारमरे

नो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिते मैत्रेय्योक्तो मुनिराह ॥ न वा अरे
 इति ॥ मोहं मोहकरवाक्यं, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्छि-
 त्तिधर्मा नाशवान्न भवतीति अनुच्छित्तिधर्मेत्यर्थः । तृतीयं बीजं तृती-
 येन मतेनैव निरसनीयमित्याह ॥ यदपीत्यादिना ॥ आद्यमतद्वये स-
 त्यभेदाङ्गीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः काशकृत्स्नस्य मते त्वत्यन्ता-
 भेदाविज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते मनः-
 कल्पितं विज्ञातृत्वं मुके ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगत्योक्तमिति परिहरणीय-
 मित्यर्थः । किञ्च पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मपरत्वावगमा-

केन विजानीयात्” इति कर्तृवचनेन शब्देनो-
 पसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं दृष्टव्यत्वमिति, त-
 दपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयं ।
 अपि च “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
 पश्यति” इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्श-
 नादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य “यत्र त्वस्य
 सर्वमात्मेवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिना-
 विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेष-
 विज्ञानस्याभावमभिदधाति । पुनश्च विषया-
 भावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य “वि-
 ज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इत्याह । त-
 तश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्य-
 स्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन् भूतपूर्व-
 गत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्य-
 ते । दर्शितं तु पुरस्तात् काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य
 श्रुतिमत्त्वं, अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरवि-
 द्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधि-
 निमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः स-
 र्वैवेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः, “सदेव सो-

तु विज्ञातृत्वं कल्पितमेवानूयते इति न तल्लिङ्गेन जीवपरत्वमित्याह ।
 ॥ अपि चेति ॥ आर्षेषु पक्षेषु काशकृत्स्नपक्षस्यैवादेयत्वे किं बीजं त-
 दाह ॥ दर्शितमिति ॥ अतश्च, श्रुतिमत्त्वाच्च । पुनरपि श्रुतिस्मृतिम-

म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं, इदं सर्वं यदथमात्मा, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यतोऽस्ति द्रष्टृ इत्येवं-
 रूपाभ्यः श्रुतिभ्यः, स्मृतिभ्यश्च “वासुदेवः सर्वमिति” “क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” “समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्” ।
 इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न संवेद यथापशुः” “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति इह नानेव पश्यति” इत्येवंजातीयकात् । “स वा एष महानज आत्मा-
 ऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मे”ति चात्मनि सर्व-
 विक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थानुपपत्ते-
 श्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तक-
 मात्मविषयमिष्यते, “नेदान्तविज्ञानसुनिश्चिता-

च्वमाह ॥ सदेवेत्यादिना ॥ हेतूनां भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिज्ञा-
 या सम्बन्धः । भेदाभेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवृत्तात्तन्निषेधो
 न स्यादित्याह ॥ स वा एष इति ॥ भेदस्य सत्यत्वे तत्प्रमया बाधा-
 दहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह ॥ अन्यथा चेति ॥ अभेद-
 स्यापि सत्त्वात् प्रमेत्याशङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधात् संशयः स्यादित्या-
 ह ॥ सुनिश्चितेति ॥ मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह ॥ निरपवाद-
 मिति ॥ अहं ब्रह्मेत्यबाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्तकत्वमित्यत्र

था” इति च श्रुतेः, “तत्र को मोहः कः शोक
 एकत्वमनुपश्यतः” इति च स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृ-
 तेश्च । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्य-
 ग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात् क्षे-
 त्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञा-
 द्विन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयोऽयं निर्ब-
 न्धो निरर्थकः । एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदे-
 न बहुधाभिधीयत इति, न हि सत्यं ज्ञानमन-
 न्तं ब्रह्म यो वेदनिहितं गुहायामिति काश्चिदे-
 वैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तं, न च ब्रह्मणोऽन्यो
 गुहायां निहितोऽस्ति “लक्ष्मृष्टा तदेवानुप्रावि-
 शत्” इति स्त्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात्, ये तु निर्ब-

स्मृतिमप्याह ॥ स्थितेति ॥ आत्यन्तिकैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भव-
 ति न भेदाभेदयोरिति भावः । ननु जीवपरमात्मानौ स्वतो भिन्नौ अ-
 पर्यायनामवत्त्वात् स्मभकुम्भवदित्यत आह ॥ स्थिते चेति ॥ कथं
 तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदोदित्याह ।
 एकोहीति । किञ्च विद्यातज्जबुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भव-
 ति तस्यामेव ब्रह्म निहितमिति श्रुतेः । स्थानैक्या जीव एव ब्रह्मेत्याह ।
 न हीति ॥ काश्चिदेवैकामिति ॥ जीवस्थानादन्यामित्यर्थः । नन्वेकस्यां
 गुहायां द्वौ किं न स्यातामिष्यत आह । न चेति ॥ लक्ष्मृष्टेव प्रवेशेन
 जीवत्वान्न भेदः । नन्वत्यन्ताभेदे जीवस्य स्पष्टभानात् ब्रह्मापि स्पष्टं
 स्यादतः स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेन्न दर्पणे प्रतिबिम्बस्य
 स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्यास्फुटत्ववत् कल्पितभेदेन विरुद्धधर्मव्यवस्थोपप-

एतेन शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे शब्दयोग्य-
तायाः शब्दधीप्रामाण्यस्य च सत्यत्वं वक्तव्यम्
प्रातिभासिकयोग्यतावता अनाप्तवाक्येन व्यावहारि-
कार्थस्य व्यावहारिकयोग्यतावता अग्निहोत्रादिवा-
क्येन तात्त्विकार्थस्य वा सिद्धाभावेन योग्यतासमा-
नसत्ताकस्यैव शब्दार्थस्य सिद्धिनियमात् ।

अर्थाबाधरूपप्रामाण्यस्य असत्यत्वे अर्थस्य
सत्यत्वायोगाच्च ।

तथा च ब्रह्मातिरिक्तसत्यवस्तुसत्त्वेन द्वैतावश्य-
भाव इति वियदादिप्रपञ्चोऽपि सत्योऽस्तीति निर-
स्तम् ।

तथा घटादिरूपप्रपञ्चसाक्षात्कारे सति श्रुतिन्यायसिद्धिं
मिथ्यात्वं न निवर्त्यते इत्यर्थः ।

चोद्यान्तरमपि वक्ष्यमाणहेतुना निरस्तमित्याह एतेन
इति । शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे शब्दनिष्ठयोग्यतायाः
सत्यत्वं वक्तव्यमित्यत्र हेतुमाह योग्यतासमानसत्ताकस्यै-
वेति । वाक्यार्थवाक्यनिष्ठयोग्यतयोः समानसत्ताकत्वनियमं
साधयति प्रातिभासिकयोग्यतावतेति व्यावहारिकार्थस्य
सिद्धाभावेन इति सम्बन्धः ।

शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे ब्रह्मगोचरशब्दज्ञाननिष्ठस्य
प्रामाण्यस्य सत्यत्वं वक्तव्यमित्यत्र हेतुमाह अर्थाबाधरूपेति
तथाच वेदान्तार्थस्य ब्रह्मणः सत्यत्वसंरक्षणाय तच्च प्रामाण्यस्य
सत्यत्वं वक्तव्यमिति भावः ।

व्यावहारिकस्य अर्थक्रियाकारित्वस्य व्यवस्था-
पितृत्वे न व्यावहारिकयोग्यताया अपि सत्यब्रह्मसि-
द्धिसम्भवात् । ब्रह्मपरे वेदान्ते सत्यादिपदसत्त्वाद्
ब्रह्मसत्यत्वसिद्धिः । अग्निहोत्रादिवाक्ये तादृशपदा-
भावात् तत्सत्त्वेऽपि प्रबलब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधात्
तदसिद्धिरित्येव वैषम्योपपत्तेः ।

ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य निरुक्तयोग्यतादेः सत्यत्वसिद्धावपि पूर्वे-
वाद्यभिमतं निखिलद्वैतसत्यत्वं कथं सिध्यति तत्राह तथा च
इति द्वैतावश्यम्भाव इति अद्वैतभङ्गावश्यम्भाव इत्यर्थः ।

वेदान्तशब्दनिष्ठयोग्यतायाः सत्यत्वं किं तस्याः शाब्दबोधरू-
पाथक्रियाकारित्वसिद्धयर्थमपेक्ष्यते किं वा ब्रह्मणः सत्यत्वसिद्धयर्थं
नाय इत्याह व्यावहारिकस्येति प्रपञ्चस्येति शेषः । योग्यताया
इति पञ्चमौ । सत्यस्य ब्रह्मणः सिद्धिः शाब्दबोधः द्वितीये योग्य-
तायाः सत्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मणस्तत्सिध्यतीत्याह ब्रह्मपर इति ।
अत्रादिपदं चित्पदादिसंग्रहार्थम् । तर्हि अग्निहोत्रादिधर्मस्यापि
सत्यादिपदात् सत्यत्वसिद्धिः स्यादिति न इत्याह अग्निहोत्रा-
दीति । ननु यो वै स धर्मः सत्यञ्च एतदिति धर्मेऽपि सत्यपदं
श्रुतौ प्रयुक्तमस्ति तत्राह तत्सत्त्वेऽप्येति तदसिद्धिरिति यो वै
स धर्म इति वाक्यस्याग्निहोत्रादौ परमार्थत्वप्रतिपादने तात्प-
र्यलिङ्गानामभावेन अतत्परस्य तस्य तत्परत्वेन प्रबलया द्वैत-
श्रुत्या बाधाधर्मस्य न ब्रह्मवत् परमार्थत्वसिद्धिरित्यर्थः । श्रुताव-
ग्निहोत्रादेरवगन्नावस्थत्वेन सत्यत्वमनुष्ठीयमानावस्थत्वेन धर्म-

शब्दार्थयोग्यतयोः समानसत्ताकत्वनियमस्य निष्प्र-
माणकत्वात् ।

घटज्ञानप्रामाण्यस्य अघटत्ववत् सत्यभूतब्रह्म-
ज्ञानप्रामाण्यस्य अपि तदतिरिक्तघटितत्वेन मिथ्या-
त्वोपपत्तेश्च । तस्मात् आरम्भणाधिकरणोक्तन्यायेन
कृत्स्नस्य वियदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वञ्चलेपायते ।

औपोपाधिभेदसम्भावना आत्माभेदेऽपि उपाधिभेदेन सुखदुःखादिव्यवस्था ।

ननु आरम्भणशब्दादिभिरचेतनस्य वियदादि-
प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धौ अपि चेतनानाम् अपवर्ग-
भाजां मिथ्यात्वायोगात् अद्वितीयब्रह्मणि समन्वयो
न युक्तः ।

तच्च विवक्षित्वा यो वै स धर्मः सत्यं चैतदिति सत्यधर्मयोरभेद
उक्त इति मन्तव्यम् ।

व्यावहारिकयोग्यतावता वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मणः
सिद्धौ फलितमाह । शब्दार्थयोग्यतयोरिति ।

ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यस्य न सत्यत्वं सिध्यति
तस्य ब्रह्ममात्रत्वाभावादित्याह घटज्ञानेति तदतिरिक्तोक्ति
ब्रह्मत्ववति ब्रह्मत्वप्रकारकानुभवत्वरूपतत्प्रामाण्यस्यापि
ब्रह्मातिरिक्तब्रह्मत्ववैशिष्ट्याघटितत्वेन इत्यर्थः । यदि च ब्रह्म-
ज्ञानगतं प्रामाण्यमवाधितार्थानुभवत्वरूप तच्च विवक्षितवै-
केन अबाधतोऽप्यविषयस्वरूपमात्रं पर्यवस्यति तस्मात्पर्यव-
सितप्रामाण्यस्य च अखण्डार्थपरवेदान्तेषु ब्रह्ममात्रत्वमेव न
तदतिरिक्तघटितत्वमिति ब्रह्मज्ञानप्रामाण्यस्य सत्यत्वं सम्भव-

न च तेषां ब्रह्माभेदः प्रागुक्तो युक्तः परस्पर-
भिन्नानां तेषाम् एकेन ब्रह्मणा भेदासम्भवात् । न
च तद्भेदासिद्धिः सुखदुःखादिव्यवस्थया तत्सिद्धे-
रिति चेत् न । तेषामभेदेऽपि उपाधिभेदादेव
तद्भावस्योपपत्तेः ।

जीवोपाधिभेदसम्भावनीयपत्तिनिरूपणम् मनसां भेदात् तस्यैव सुखाद्याश्रयत्वम् ।

ननु उपाधिभेदेऽपि तदभेदानपायात् कथं

तीति उच्यते तर्हि ब्रह्मगोचरशब्दधीप्रामाण्यस्य सत्यत्वेऽपि
न तव इष्टसिद्धिस्तस्य ब्रह्ममात्रत्वेन ब्रह्मातिरिक्तसत्यवस्त्वसिद्धे-
रिति भावः । तस्मादिति विरोधाभावादित्यर्थः ।

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वपक्षे प्रत्यक्षादिविरोधाभावो निरूपितः
इदानीं सर्वेषु शरीरेषु आत्मन एकत्वपक्षे सुखदुःखादिव्यवस्था-
विरोधमाशङ्क्य तां निरूपयितुं प्रसङ्गमाह ननु इत्यादिना । अप-
वर्गेति जीवानां स्वरूपेण मिथ्यात्वे तत्त्वज्ञानेन निवृत्त्यापत्त्या
तेषां सुक्तिभाक्त्वं न स्यादित्यर्थः । ननु जीवानां ब्रह्माभेदस्य वेदा-
न्तप्रमाणकस्य प्रथमपरिच्छेदावसाने उक्तत्वात् ब्रह्मणो नाहि-
तीयत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति न च तेषामिति ।
जीवानां परस्परभेदासिद्धिमाशङ्क्याह न च तदिति । एकस्य
यदा दुःखं भवति तदा जीवान्तरस्य सुखं भवतीति सुखदुःख-
व्यवस्था । एवं रागद्वेषादिव्यवस्थापि अनुभवसिद्धा द्रष्टव्या । तथा
तेषां परस्परभेदः सिध्यतीत्याह सुखेति । ननु आरम्भणेत्यादिना
प्राप्तं प्रतिशरीरमात्मभेदपक्षं प्रतिक्षिपति नेति उपपत्तेरिति ।
॥ अत्र भेदः प्रमाणिक इत्यर्थः ।

व्यवस्था । न हि आश्रयभेदेन उपपादनीयो विरुद्ध-
धर्मासङ्गरस्तदतिरिक्तस्य कस्यचिद्भेदोपगमेन
सिध्यति ।

अत्र केचिदाहुः । सिध्यत्येव अन्तःकरणो-
पाधिभेदेन सुखदुःखादिव्यवस्था कामः सङ्कल्पो
विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्
सर्वं मन एव विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादिभिः
श्रुतिभिस्तस्यैव निखिलानर्थाश्रयत्वप्रतिपादनाद-
सङ्गो हि अयं पुरुषः असङ्गो न हि सज्जत
इत्यादिश्रुतिभिश्चेतनस्य सर्वात्मना औदासीन्यप्रति-
पादनाच्च ।

तदभेदेति आत्माभेदेत्यर्थः । कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिमाह
नह्येति तदतिरिक्तस्येति । विरुद्धसुखदुःखाद्याश्रयातिरिक्तस्य
कस्यचिदहमनुभवागोचरस्य इत्यर्थः । अन्तःकरणमेव बन्धा-
श्रयोऽहमनुभवगोचरश्च न तु आत्मा तस्य कूटस्थत्वात् ।

तथा च आश्रयभेदादेव धर्मव्यवस्थेति समाधत्ते अत्र केचिदा-
हुरिति मन एवेति । मनोऽन्तःकरणं कामसङ्कल्पादीनां तत्परि-
णामत्वात् सामानाधिकरण्यं विज्ञानमन्तःकरणं तनुते करोति
यज्ञं शास्त्रोक्तं कर्म आदिपदेन कामा येऽस्य हृदि स्थिता इत्या-
दिश्रुतिगोष्ठा । चिदात्मनः कूटस्थत्वे प्रमाणमाह असङ्ग इति न
हि सज्जते इति सङ्गायोग्यत्वादित्यर्थः । आदिपदेन साक्षो
चेता केवलो निर्गुणश्च अनश्वरन्योऽभिचाकशोऽत्यादिश्रुति-
संग्रहः ।

जीवोपाधिभेदसम्भावनोपपत्तिनिरूपणम् । ५०७

न च एवं सति कर्तृत्वादिवन्धस्य चैतन्य-
सामानाधिकरण्यानुभवविरोधः अन्तःकरणस्य
चेतनतादात्म्येन अध्यस्ततया तद्धर्माणां चैतन्य-
सामानाधिकरण्यानुभवोपपत्तेः । न च अन्तः-
करणस्य कर्तृत्वादिवन्धाश्रयत्वे चेतनः संसारी न
स्यादिति वाच्यम् ।

कर्तृत्वादिवन्धाश्रयाहङ्कारग्रन्थितादात्माध्या-
साधिष्ठानभाव एव तस्य संसार इत्युपगमात् ।

न च एवं सतीति अन्तःकरणस्यैव बन्धाश्रयत्वे सतीत्यर्थः ।
अहं करोमि अहं सुखी अहं दुःखी अहमुपलभे इत्यादिरूपे-
णोपलब्धिरूपचैतन्यस्य कर्तृत्वसुखदुःखात्मकं बन्धसामानाधि-
करणमनुभूयते तद्विरोध इत्यर्थः । यथा इदमंशतादात्म्येन
अध्यस्ते रजते रजतत्वस्य इदम्वसामानाधिकरण्यानुभवस्तद्व-
दिति समाधत्ते अन्तःकरणस्येति । तद्धर्माणामित्यत्र तत्पदमन्तः-
करणपरम् । एतदुक्तं भवति आत्मनश्चैतन्यस्वरूपत्वेऽपि भेदकल्प-
नया चैतन्यमात्मधर्मस्तथा च आत्मान्तःकरणयोरैक्याध्यासे सति
तयोर्धर्माणां चैतन्यकर्तृत्वादीनां सामानाधिकरण्यं सम्पद्यत
इति न तदनुभवविरोध इति । चेतन इति चैतन्याश्रय आत्मा
संसारिकर्तृत्वादिधर्मवत् न स्यादित्यर्थः । चेतनस्य स्वतः
संसाराश्रयत्वाभावेऽपि बुद्धिनिष्ठस्य संसाराश्रयत्वस्य साक्षिणा
अनुभूयमानस्य आत्मन्यारोपोपपत्तेः ।

आरोपितसंसाराश्रयत्वमस्तीति परिहरति कर्तृत्वादीति ।
अहङ्कारस्य चेतनेन सह ग्रन्थितुष्यो यस्यादात्मरूपोऽध्यास-

तावतैव भीषणत्वाश्रयसर्पतादात्म्याध्यासाधि-
ष्ठाने रज्ज्वादौ अयं भीषण इत्यभिमानवदात्मनो-
ऽनर्थाश्रयवत्त्वाभिमानोपपत्तेः । एतदभिप्रायेणैव
ध्यायतीव लेलायतीव अहङ्कारविमूढात्मा कर्ता-
ऽहमिति मन्यत इत्यादिश्रुतिस्मृतिदर्शनाच्च ।

न च एकस्मिन्नेव आत्मनि विचित्रसुख-
दुःखाश्रयतत्तदन्तःकरणानामध्यासादात्मनि आभि-

स्तदधिष्ठानत्वमेव इत्यर्थः । तस्य चेतनस्य इत्यर्थः । संसार
इति संसाराश्रयत्वभ्रान्तिप्रयोजक इत्युपगमादित्यर्थः ।

तावतैवेति उपाधेः संसाराश्रयत्वमात्रेण इत्यर्थः । भीषणत्वं
भयहेतुत्वं तच्च सर्पधर्मः अभिमानो भ्रान्तिः । न चान्यनिष्ठ-
संसाराश्रयत्वस्यात्मन्यारोपेऽन्यथाख्यातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
अनुभूयमानारोप्यस्यैव आरोप्याधिष्ठानयोः संसर्गस्य अवि-
चनीयस्योत्पत्त्युपगमेन तदप्रसङ्गादिति भावः । एतदिति बुद्धि-
निष्ठसंसारस्यात्मन्यारोपाभिप्रायेण एव इत्यर्थः । बुद्धौ ध्याय-
न्त्यामात्मा ध्यायतीव भाति तस्यामेव लेलायन्त्याञ्जलन्यामात्मा
चलतीव न तु वस्तुतो ध्यानाध्याश्रय इति इवशब्दार्थः । ध्यानादि-
ग्रहणमग्रेष्वबुद्धिधर्माणामुपलक्षणार्थम् । अहङ्कारेण कर्तृत्वाश्रयेण
सह विमोहं तादात्म्याध्यासमापन्नः सत्त्वात्मा स्वात्मानमहं
कर्त्तेति मन्यते । कर्तृत्वमननमग्रेष्वसंसारमनोपलक्षणार्थम् ।
ननु बुद्धेः स्वतः संसाराश्रयत्वं चिदात्मनस्तु भ्रान्तिसिद्धं संसा-
राश्रयत्वमिति विभागाभ्युपगमे प्रतिशरीरं बुद्धिभेदात्तद्वर्गः

मानिकसुखदुःखादिव्यवस्थैवमपि न सिध्यतीति वाच्यम् ।

आध्यासिकतादात्म्यापन्नान्तःकरणगतानर्थजात-
स्येव तद्वतपरस्परभेदस्यापि अभिमानत आत्मीय-
तया आत्मनो यादृशमनर्थभाक्त्वं तादृशेन भेदेन
तद्वावस्थोपपत्तेः ।

एतेन सुखदुःखादीनामन्तःकरणधर्मत्वेऽपि
तदनुभवः साक्षिरूप इति तस्यैकत्वात् सुखदुःखा-
नुभवरूपभोगव्यवस्था न सिध्यतीति निरस्तम् ।

व्यवस्थासिद्धावपि प्रतिशरीरमात्मभेदाभावात् तद्वतस्य बन्धस्य
व्यवस्था न सिध्यतीति शङ्कते न च एकस्मिन् एव इति ।
विचित्राणां सुखदुःखानामाश्रयभूतानि तत्तदन्तःकरणानि
तेषामेकस्मिन्नेव आत्मन्यध्यासाद्धेतोर्य आत्मन्याभिमानिकः
सुखदुःखादिस्तस्य व्यवस्था न सिध्यतीत्यर्थः । एवमपीति बुद्धि-
सधर्मव्यवस्थासिद्धावपि इत्यर्थः ।

बन्धाश्रयत्वस्येव बुद्धिगतस्य परभेदाश्रयत्वस्यापि आत्म-
न्यारोपाभ्युपगमाद्वाव्यवस्थेति परिहरति आध्यासिकेति ।
ननु आरोपितेन भेदेन कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्य व्यवस्थाप-
नीयस्यापि आत्मन्यारोपितत्वात् न व्यवस्थापकत्वं तादृशभेदस्य
त्याह यादृशमिति । आत्मसाक्षिचैतन्ययोः अभेदेऽपि भेदं
कल्पयित्वा कल्पितबन्धाश्रयस्य आत्मन एकत्वप्रयुक्तो दोषो
निरस्तः ।

इदानीं साक्षिचैतन्यस्य सर्वशरीरेषु एकत्वप्रयुक्तं

तत्तदन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या तदन्तः-
करणभेदेन भेदवत् एव साक्षिणः तदन्तःकरणसुख-
दुःखाद्यनुभवरूपत्वेन तत्तदव्यवस्थाया अपि उप-
पत्तेरिति ।

अन्ये तु जडस्य कर्तृत्वादिवन्धाश्रयत्वानुपपत्तेः
कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति चेतनस्यैव तदाश्रयत्व-
प्रतिपादकसूत्रेण अन्तःकरणे चिदाभासोवन्धा-
श्रयः तस्य च असत्यस्य विम्बाङ्गिन्नस्य प्रत्यन्तःकरण-
भेदात् विद्वद्विद्वत्सुखिदुःखिकर्तृकर्त्तादिव्यवस्था ।

दोषमाशङ्क्य निराकरोति एतेन इति वक्ष्यमाणहेतुना
इत्यर्थः । तदनुभव इति सुखाद्यनुभव इत्यर्थः । सुखेति
देवदत्तस्य यः सुखानुभवः स एव चेदयन्नदत्तस्यापि तदा देव-
दत्तस्य सुखानुभवकाले तमेव सुखानुभवमादाय यन्नदत्तस्यापि
अहं सुखीति भोगप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

यथा अन्तःकरणगतभेदस्य आत्मन्यारोपस्तथा साक्षिचेतन-
रूपसुखाद्यनुभवेऽपि तदन्तःकरणभेदारोपाभ्युपगमाच्च भोगाव्यव-
स्थेति परिहरति तत्तदिति भेदेन इति । तत्तदन्तःकरण-
भेदेन साक्षिण्यारोपितेन भेदविशिष्टस्य इत्यर्थः । धान्येन
धनवानित्यत्रेव द्वितीया । साक्षिण्यन्तःकरणभेदारोपे हेतु-
तादात्म्यापत्त्येति ।

सर्वशरीरेष्व्वात्मनः एकात्वे सुखादिव्यवस्था न स्यादिति
पूर्ववाद्याक्षेपे अन्यत्तमाधानमाह अन्ये त्विति । पूर्वोक्त-
नुष्ठेर्वन्धाश्रयत्वं दूषयति जडस्येति अनुपपत्तेरिति । वद

न चैवमसत्यस्य बन्धाश्रयत्वे बन्धमोक्षयोः
वैयधिकरण्यापत्तिः । अस्य चिदाभासस्य
अन्तःकरणावच्छिन्ने स्वरूपतः सत्यतया मुक्त्यन्व-
यिनि पारमार्थिकजीवे अध्यस्ततया कर्तृत्वाश्रयचि-
दाभासतादात्म्याध्यासाधिष्ठानभावः तस्य बन्ध इत्यु-
पगमादिति आहुः ।

चेतनधर्मत्वप्रसिद्धिविरीधादिति भावः । बुद्धेरैवाकर्तृत्वं न
चेतनस्य तस्य कूटस्थत्वादिति साङ्ख्यमतनिराकरणपूर्वकचे-
तनस्यैव कर्तृत्वव्यवस्थापकसूत्रानुसाराच्चेत्याह कर्तेति । चेतनः
कर्त्ता भवितुमर्हति तथा सत्येव चेतनस्य कर्तृत्वप्रतिपादके
कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष एति शास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं
स्यादिति सूत्रार्थः । चिदाभास इति न तु साक्षाच्चिदात्मैव
तस्य कूटस्थत्वेन सम्बन्धपरिणामित्वायोगादिति भावः । चिदा-
भासस्य बन्धाश्रयत्वेऽपि कथं व्यवस्थासिद्धिस्तत्राह तस्य चेति ।
विश्वप्रतिविश्वयोरभेदेऽपि प्रत्यन्तःकरणप्रतिविश्वभेदो लभ्यते
उपाधिभेदेन तन्निरूपितप्रतिविश्वानामपि कल्पितभेदाभ्युप-
गमात् तथापि प्रतिविश्वमिथ्यात्वमत एव तस्य बन्धाश्रयत्वं
स्वाभाविकं सम्भवतीति तन्मिथ्यात्वमतमाश्रितम् ।

न च एवमिति विश्वप्रतिविश्वयोर्भेदाङ्गोकार इत्यर्थः । सत्यस्य
विश्वचेतनस्य ब्रह्मभावलक्षणमोक्षाश्रयत्वे च सतीति शेषः ।
मुक्त्यन्वयिनी विश्वभूतावच्छिन्नचेतनस्य स्वतः संसाराश्रयत्वा-
भावेऽपि भ्रान्तिसिद्धस्य तदाश्रयत्वस्य सम्भवाच्च वैयधिकरणस्य
दोष इत्याह अस्येति । चिदाभासगतबन्धस्य चिदात्मन्यध्यासे

अपरे तु आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्म-
नीषिण इति सहकारित्वेन देहेन्द्रियैः तादात्म्येन
मनसा च युक्तस्य चेतनस्य भोक्तृत्वश्रवणात् अन्तः-
करणभेदेन तद्विशिष्टभेदाद् व्यवस्था । न च एवं
विशिष्टस्य बन्धः शुद्धस्य मोक्ष इति वैयधिक-
रणं विशिष्टगतस्य बन्धस्य विशेष्ये अनन्वया-
भावाद् विशिष्टस्य अनतिरेकादिति आहुः ।

चिदात्मचिदाभासयोस्तादात्म्याध्यासहेतुमाह अध्यस्ततयेति
अस्य चिदाभासस्य परमार्थजोऽपि अध्यस्ततयेति सम्बन्धः । तस्य-
बन्ध इति सम्बन्धः । बन्धारोपे हेतुरित्युपगमादित्यर्थः ।

यथाश्रुतस्याध्यासाधिष्ठानत्वस्य बन्धरूपत्वाभावात् सुखा-
देरेव बन्धरूपत्वाच्चेति बोध्यम् । सर्वशरीरेषु चिदात्मन
एकत्वेऽपि तस्य केवलस्य बन्धाश्रयत्वं नोपेयते किन्तु बुद्धिवि-
शिष्टस्य चिदात्मनस्तथाच बन्धाश्रयविशिष्टस्य प्रतिशरीरं
भेदात् न सुखदुःखादिसाङ्ग्यमिति मतान्तरमाह अपरे
त्विति । विशिष्टस्य भोक्तृत्वे मानमाह आत्मेति आत्मशब्दो
देहपरः श्रुतावात्मानमित्यध्याहारः । इतिशब्दो द्वितीया-
समानार्थकः । ततश्च देहेन्द्रियान्तःकरणयुक्तमात्मानं भोक्ता-
रमाहुर्विद्वांस इत्यर्थः । ननु देहस्य विशेषणतया भोक्तृकोटी
निवेशो न सम्भवति तस्यात्मनि भोगं प्रति अवच्छेदकतया
उपकरणत्वात् इन्द्रियाणामपि भोक्तृकोटीनिवेशो न सम्भवति
तेषामुपकरणमात्रत्वात् स्वप्ने तेषामभावेऽपि भोगदर्शनाच्च तस्मात्
देहेन्द्रियैर्युक्तस्यात्मनो भोक्तृत्वश्रुतिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य युक्तपदो-

इतरे तु अस्तु केवलः चेतनः कर्तृत्वादिव्या-
ग्रयः स्फटिकलौहित्यन्यायेन अन्तःकरणस्य तद्वि-
शिष्टस्य वा कर्तृत्वाद्याग्रयस्य सन्निधानात् चेत-
नेऽपि कर्तृत्वाद्यन्तराध्यासोपगमात् । न च तस्य
एकत्वाद् व्यवस्थानुपपत्तिः । उपाधिभेदात्
एव तदुपपत्तेः । न च अन्यभेदात् अन्यत्र विरुद्ध-
धर्मव्यवस्था न युज्यते इति वाच्यम् ।

दितं योगं यथायोग्यं दर्शयति सहकारित्वेन चेति । आत्मनि
तावत्कामसङ्ख्यादयोऽनुभूयन्ते ते च मनोधर्मत्वेन श्रुतिसिद्धा-
स्तथाच कामादिमन्त्रनस्तादात्म्यं विना आत्मनःकामाद्याग्रय-
त्वानुपपत्तेस्तादात्म्येन तद्विशिष्टस्य भोक्तृत्वं युक्तमित्याशयेनाह
तादात्म्येन इति । ननु बुद्धिविशिष्टात्मा केवलात्मनः सकाशाद्भिन्नः
विशिष्टः केवलं न भवतीति प्रतीतेर्विशिष्टवृत्तिकेवलप्रतियोगि-
कभेदस्य विशेषवृत्तित्वनियमात् तथाच विशिष्टात्मगतबन्धस्य
विशेषान्वयित्वेऽपि मुक्तान्वयिकेवलचेतन्ये बन्धान्वयाद् वैय-
धिकरण्यं तादवस्थामिति न इत्याह । विशिष्टस्येति विशिष्टान्त-
र्गतविशेषस्य केवलादनतिरेकादित्यर्थः ।

अयं भावः लोके दण्डविशिष्टपुरुषे केवलपुरुषाभेदस्य
प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् तत्प्रत्यभिज्ञाया बाधकाभावाच्च विशि-
ष्टान्तर्गतविशेषस्य केवलस्य च स्वाभाविकमेकत्वं विशिष्ट-
त्वाविशिष्टत्वरूपभेदेन काल्पनिको भेदश्च कल्पते तथाच
विशिष्टगतबन्धस्य विशेषान्वयिनः केवलात्मन्यपि अन्वयसिद्ध इति
अज्ञसा बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यमाह इतरे त्विति । स्फटि-

मूलाग्ररूपोपाधिमात्रेण वृत्ते संयोगतदभावव्य-
वस्थादर्शनात् । तत्तत्पुरुषकर्णपुटोपाधिभेदेन
श्रोत्रभावमुपगतस्य आकाशस्य तत्र तत्र शब्दोप-
लम्भकत्वतारतम्येष्टानिष्टशब्दोपलम्भकत्वादिवैचि-
त्र्यादर्शनाच्च इत्याहुः ।

केति । यथा लौहित्याश्रयस्य जपाकुसुमादेः सन्निधानात् स्फटिके
उपाधिगतलौहित्यापेक्षया तत्प्रतिविम्बभूतस्य लौहित्यान्तर-
स्योत्पत्तिसंस्थाचिदात्मनि बुद्ध्यादिगतबन्धापेक्षया अन्यस्य कर्त्तृ-
त्वादिवन्धस्याध्यासात्मकस्योपगमादित्यर्थः । न च बुद्ध्यादौ
मात्रिणा अनुभूयमानस्य बन्धस्य चिदात्मनि संसर्गमात्राध्यासो-
पगमेन वैयधिकरस्यशङ्कापरिहारसम्भवात् तत्र बुद्ध्यादिनिष्ठ-
कर्त्तृत्वादिसदृशकर्त्तृत्वप्रमुखबन्धोत्पत्तिकल्पनं न प्रामाणिक-
मिति वाच्यम् । बुद्धेर्गुणेनाराग्रमात्रो ह्यवर इति श्रुतावर-
शब्दितजीवस्य आराग्रमात्रशब्दितमल्पपरिमाणबुद्धिगुणशब्दित-
बुद्धिपरिमाणहेतुकमितिप्रतिपादनेन तुल्यन्यायतया कर्त्तृ-
त्वादिकमपि बुद्धिधर्मसदृशमात्मनि उत्पद्यते इत्यस्यार्थस्य
श्रुतिसम्मतत्वेन प्रामाणिकत्वात् न च तस्येति कर्त्तृत्वाध्या-
साधिष्ठानस्यात्मन इत्यर्थः ।

मूलेति परमतेनेदं दृष्टान्तद्वयं सिद्धान्ते मूलावच्छिन्नवृत्तस्य
अथावच्छिन्नवृत्तस्य च काल्पनिकभेदाभ्युपगमेन एव संयोगतद-
भावस्योपगमात् श्रोत्रेन्द्रियस्य दिगारभ्यत्वोपगमाच्चेति बोध्यम् ।
तारिति तारशब्दोपलम्भकत्वमन्दशब्दोपलम्भकत्वेष्टशब्दोपल-
म्भकत्वानिष्टशब्दोपलम्भकत्वादिलक्षणस्य वैचित्र्यस्य दर्शनार्थ-
त्यर्थः ।

एके तु यदि आश्रयभेदादेव विरुद्धधर्मव्यवस्था-
उपपादनीया तदा चेतने निष्कृष्टे एव उपाधिव-
शाङ्गेदकल्पना अस्तु अकल्पिताश्रयभेद एव व्यवस्था-
प्रयोजक इति कापि असंप्रतिपत्तेः ।

मणिमुकुरक्लपाणाद्युपाधिकल्पितेन भेदेन मुखे
श्यामावदातवर्तुलदीर्घभावादिधर्माणाम् अङ्गुल्युप-
ष्टम्भोपाधिकल्पितेन भेदेन दीपे पञ्चात्यपौरस्त्यरूप-
भावादिधर्माणाञ्च व्यवस्थासंप्रतिपत्तेरित्याहुः ।

यदि दृष्टान्तयोरुपाधिभेदेन तदुपहितवृत्तादिभेदं परो ब्रूयात्
तदा प्रकृतेऽपि तथा अस्तु इत्याशयेनाह एके त्विति निष्कृष्ट
इति । अन्तःकरणविशिष्टवेशान्निष्कृष्टे तदुपहिते चिदात्मनी-
त्यर्थः । ननु सत्यभेद एव व्यवस्थाप्रयोजक इति नेत्याह
कल्पितेति घटादिभेदस्यापि सत्यत्वस्य अस्माकमसम्मतत्वा-
दित्यर्थः ।

ननु स्वाभाविकभेद एव व्यवस्थाप्रयोजको न तु औपाधि-
कभेद इत्याशङ्क्याह मणीति । मुखे हि मलिनमणिदर्पणीकृतेन
भेदेन श्यामत्वावदातत्वव्यवस्थासंप्रतिपत्तेः क्लपाणमणिमयस्त-
भादिकृतेन भेदेन वर्तुलत्वदीर्घत्वभावादिव्यवस्थासम्प्रतिपत्ते-
रित्यर्थः । न च विस्वप्रतिविम्बयोरभेदे स्वाभाविके खलु भेद
औपाधिक इति सिध्यति तद्वशात् व्यवस्था च सिध्यति तयोर-
भेद एव कथं सिद्ध इति वाच्यम् । तस्य प्रागिव साधितत्वादिति
भावः । अवच्छेदपक्षे औपाधिकभेदस्य व्यवस्थापकत्वसंप्रतिपत्तिं

शरीरस्य उपाधितम् ।

एवं उपाधिवशाद्वावस्थोपपादने सम्भाविते
जीवानां परस्परसुखाद्यननुसन्धानप्रयोजक उपाधिः
क इति निरूपणीयम् ।

अत्र केचिदाहुः । भोगायतनाभेदतद्भेदावनु-
सन्धानाननुसन्धानप्रयोजक उपाधिः शरीराव-
च्छिन्नवेदनायास्तदवच्छिन्ने नानुसन्धानात् चरणाव-
च्छिन्नवेदनाया हस्तावच्छिन्नेन अननुसन्धानाच्च ।
हस्तावच्छिन्नोऽहं पादावच्छिन्नवेदनामनुभवामी-
त्यप्रत्ययात् ।

दर्शयति अङ्गुलीति । जीवानामुपाधिभेदाद्वा औपाधिकभेदाद्वा
सुखदुःखादिव्यवस्थसिद्धौ तेषां वस्तुतः परस्परभेदे प्रमाणाभा-
वादेकब्रह्माभेदः सिध्यति तत्सिद्धौ च जीवाभिन्ने निष्प्रपञ्चे
ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयः सिद्ध इति प्रतिपादितम् ।

संप्रति विचारान्तरमारभ्यते एवमिति उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । क
इति अनुसन्धानाननुसन्धानयोः किं भोगायतनाभेदतद्भेदौ प्रयो-
जकौ किं वा स्निग्धभोगायतनाभेदतद्भेदौ अथवा शरीराभेदतद्भे-
दौ अन्तःकरणभेदतद्भेदौ वा अज्ञानाभेदतद्भेदौ वेति प्रश्ने प्रतिव-
चनं निरूपणीयमित्यर्थः ।

तत्रार्थं पञ्चमादाय प्रतिवचनं निरूपयति अत्र केचि-
दाहुरिति । तत्रान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणयति शरीरावच्छिन्नेति
भोगायतनं हि अवच्छेदकतासम्बन्धेन भोगाश्रयः स च

कथं तर्हि चरणलग्नकण्टकोद्धाराय हस्त-
व्यापारः । नायं हस्तव्यापारो हस्तावच्छिन्नानुसन्धा-
तात् किन्तु अवयवावयविनोश्चरणशरीरयोरभेद-
सत्त्वेन चरणावच्छिन्नवेदना शरीरावच्छिन्नेन अहं
चरणे वेदनावानित्यनुसन्धीयत इति तदनुसन्धा-
नात् ।

एवं चैवमैवशरीरभेदाभावाच्चैवशरीरा-
वच्छिन्नवेदना मैवशरीरावच्छिन्नेन नानुसन्धीयते

देहस्तदवयवहस्तादिषु भवतीत्याशयेनाह चरणेति । अननुस-
न्धानमेव दर्शयति हस्तावच्छिन्न इति ।

हस्तावच्छिन्नात्मनः पादावच्छिन्नात्मगतदुःखानुसन्धात्वा-
भावे बाधकं शङ्कते कथं तर्हीति । अयं हस्तव्यापारो हस्ताव-
च्छिन्नस्यानुसन्धानात् न भवति किन्तु तदनुसन्धानादिति
सम्बन्धः । तस्य शरीरावच्छिन्नस्य यश्चरणावच्छिन्नगतवेदनानु-
सन्धानं तस्मादित्यर्थः । ननु चरणावच्छिन्नगता वेदना कथं
शरीरावच्छिन्नेनानुसन्धीयते अवयवावयविनोर्भेदाद्भेदेऽप्यनु-
सन्धानोपगमे चैवशरीरावच्छिन्ना मैवशरीरावच्छिन्नेनापि
अनुसन्धीयत भेदाविशेषात् । तथा च चैवशरीरलग्नकण्टको-
द्धाराय मैवशरीरस्य स्वारसिको व्यापारः प्रसज्येत अत आह
अवयवावयविनोरिति । अवयवानां परस्परभेदेऽपि शरीरतद-
वयवयोस्तादात्म्योपगमादित्यर्थः ।

एवञ्चेति । शरीरावच्छिन्नस्य चरणावच्छिन्नवेदनानुसन्धानं

नाप्युभयशरीरानुस्यूतावयव्यन्तरावच्छिन्ने नानुसन्धो-
यते उभयानुस्यूतस्यावयविनो भोगायतनस्या-
भावादिति न चैत्रशरीरलग्नकण्टकोद्गाराय मैत्र-
शरीरव्यापारप्रसङ्ग इति ।

अन्ये तु विश्लिष्टोपाधिभेदोऽननुसन्धानप्रयो-
जकः । तथा च हस्तावच्छिन्नस्य चरणावच्छिन्न-
वेदनानुसन्धानाभ्युपगमेऽपि न दोषः ।

प्रतिशरीरचरणयोस्तादात्म्यस्य नियामकत्वे सतीत्यर्थः । ननु
हस्तावच्छिन्नस्य चरणावच्छिन्नगतवेदनानुसन्धादत्वाभावेऽपि
चरणलग्नकण्टकोद्गाराय हस्तव्यापारवत् मैत्रशरीराव-
च्छिन्नस्य चैत्रशरीरावच्छिन्नगतवेदनानुसन्धादत्वाभावेऽपि
चैत्रशरीरलग्नकण्टकोद्गाराय मैत्रशरीरव्यापारप्रसङ्गः परि-
हर्तुं न शक्यते तत्राह नापीति चैत्रमैत्रशरीरद्वयानुस्यूते-
त्यर्थः । चैत्रशरीरावच्छिन्नवेदना उभयानुस्यूतावयव्यन्तरा-
वच्छिन्नापि न अनुसन्धोयत इति सम्बन्धः । अतो न
दृष्टान्तसाम्यमिति भावः । चरणलग्नकण्टकोद्गाराय हस्तव्या-
पारानुरोधेन हस्तावच्छिन्नस्यैव चरणावच्छिन्नवेदनानुसन्धा-
दत्वमुपेयते । न च तथा सति भोगायतनभेदस्याननुसन्धानप्र-
योजकत्वं न स्यात् चरणहस्तभेदे व्यभिचारादिति वाच्यम् ।

तद्वारणाय विशेषणदानोपपत्तेरिति मत्वा द्वितीयमुपाधिं
निरूपयति अन्ये त्विति । उपाधिपदं भोगायतनपरम् । न दोष
इति भागायतनयोर्हस्तचरणयोर्भेदे सत्यपि तयोर्विश्लिष्टत्वाभा-
वेन विश्लिष्टभोगायतनभेदस्याननुसन्धानप्रयोजकत्वाभावात् न
तत्र व्यभिचारदोष इत्यर्थः ।

न चैवं सति गर्भस्थस्य मातृसुखानुसन्धान-
प्रसङ्गः ।

एकस्मिन् अवयविनि अवयवभावैनाऽननु-
प्रविष्टयोर्विशिष्टशब्देन विवक्षितत्वात् । मातृगर्भ-
शरीरयोस्तथात्वादित्याहुः ।

न च उददायुधदोर्दण्डाः पतितस्त्वशिरोऽ-
क्षिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीनि-
हेति भारतीक्या विश्लेषेऽपि अनुसन्धानमवगत-
मिति वाच्यम् ।

तस्मापि शिरःकबन्धयोरेकस्मिन् अवयविनि

न च एवं सतीति विशिष्टत्वविशेषणदाने सतीत्यर्थः ।
गर्भस्थजीवस्य यदुभोगायतनं तस्य मातृशरीरस्य च विश्लेषा-
भावादिति भावः ।

विशिष्टपदार्थानभिन्नस्य इदं बोध्यमिति परिहरति
एकस्मिन्निति तथात्वादिति । एकस्मिन् अवयविनि अवयव-
भावैरानुप्रविष्टत्वादित्यर्थः । तथा च विशिष्टोपाधिभेद-
सत्त्वात् न गर्भस्थजीवस्य मातृसुखानुसन्धानप्रसङ्ग इति भावः ।

निवृत्तानुसन्धानप्रयोजकस्य व्यभिचारं शङ्कते न
चेति । दोर्दण्डाः बाहुदण्डाः कबन्धाः क्षिप्रशिरस्काः देहाः
इह युक्ते भूमौ वा । अत्र वचने चैत्रमेव शरीरयोरिव विशिष्टयोः
कबन्धशिरसो भेदे सत्यपि शिरोऽवच्छिन्नस्य कबन्धावच्छिन्न-
गतयोद्भूतानुसन्धात्त्वमवगम्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः ।

अवयवभावेनानुप्रविष्टचरत्वात् शिरश्छेदानन्तरं
मूर्च्छामरणयोरन्यतरावशम्भावेन दृष्टविरुद्धान्यस्य
तादृशवचनस्य कैमुत्यन्यायेन योधोत्साहातिशय-
प्रशंसापरत्वात् ।

तादृक्प्रभावयुक्तपुरुषविशेषविषयत्वेन भूतार्थ-
वादत्वेऽपि निरुक्तस्योत्सर्गतोऽननुसन्धानतन्त्र-
त्वाविधाताच्च ।

अत एव उक्तवक्ष्यमाणपक्षेषु योगिनां जाति-

तत्रानुसन्धानमुपेत्य चैत्रमैत्रशरीरवैलक्षण्येन समाधत्ते तत्रा-
पीति चरत्वादिति पूर्वमनुप्रविष्टत्वादित्यर्थः । अस्य वचनस्य
स्वार्थं मानत्वाभावात् व्यभिचारशङ्कैव अयुक्तेत्याशयेनाभ्युपगमं
परित्यजति शिरश्छेदानन्तरमिति । कबन्धा अपि पातयन्ति
किमुतान्ये इति । योद्धृणामुत्साहातिशयं प्रशंसत्येतद्वचन-
मित्यर्थः ।

ननु शिरश्छेदानन्तरमपि युद्धानुसन्धानादिकं योग-
महिम्ना तपोमहिम्ना वा वरदानमहिम्ना वा केषाञ्चित्
सम्भवति ततो विद्यमानार्थकमेव इदं वचनमित्याशङ्क्यां
पुनरनुसन्धानमुपेत्य व्यभिचारं परिहरति तादृगिति । विशिष्ट-
भोगायतनभेदोऽननुसन्धानप्रयोजक इत्युत्सर्ग इत्युपगमादुदा-
हृतानुसन्धानस्यलस्य तदपवादस्यलत्वाभ्युपगमात् तत्र व्यभि-
चारो न दोषायेति भावः ।

अतएवेति उत्सर्गरूपत्वाभ्युपगमादेव इत्यर्थः । न दोष-

स्मराणां च शरीरान्तरवृत्तान्तानुसन्धाने न दोष-
प्रसक्तिः ।

अपरे तु शरीरैक्यभेदौ अनुसन्धानतदभाव-
प्रयोजकोपाधी बाल्यभवान्तरानुभूतयोरनुसन्धान-
तदभावदृष्टेः । न च बाल्ययौवनयोरपि शरीर-
भेदः शङ्कनीयः प्रत्यभिज्ञानात् । न च परिमाण-
भेदात् तद्भेदावगमः । एकस्मिन् वृक्षे मूलाग्र-
भेदेनैव कालभेदेनैकस्मिन् अनेकपरिमाणान्व-
योपपत्तेः ।

प्रसक्तिरिति भोगायतनभेदादेरनुसन्धानप्रयोजकत्वनियमा-
भ्युपगमे हि योगिषु जातिस्मरेषु च भोगायतनभेदादिप्रयो-
जकचतुष्टयस्य सत्त्वेऽपि अननुसन्धानाभावेन व्यभिचाररूप-
दोषप्रसक्तिर्न भवेदित्यर्थः । अदृष्टविशेषासङ्गतस्य भोगाय-
तनभेदादेरनुसन्धानप्रयोजकत्वस्य विवक्षितत्वात् न योग्या-
दिषु व्यभिचार इति तात्पर्यम् ।

तृतीयपक्षमादाय प्रतिवचनं निरूपयति अपरे त्विति । तत्र
मानमाह बाह्येति । बाह्येऽनुभूतस्य वार्त्तिकेऽनुसन्धानं दृश्यते
बाह्यवार्त्तिकयोः शरीरभेदात् तद्भेदादेव भवान्तरानुभूतस्यास्मिन्
जन्मनि अनुसन्धानं न दृश्यते इत्यर्थः । शङ्कनीय इति परिमाण-
भेदादिति भावः । बाह्याद्यवस्थाभेदेऽपि तदेव इदं शरीरमिति
प्रत्यभिज्ञादर्शनात् न शरीरभेद इति परिहरति प्रत्यभिज्ञाना-
दिति । शङ्कनीयमनूय अन्यथासिद्धिमाह न च इत्यादिना ।

ननु अवयवोपचयमन्तरेण न परिमाणभेदः
 अवयवाश्च पश्चादापतन्तो न पूर्वसिद्धशरीरं परि-
 युज्यन्त इति परिमाणभेदे शरीरभेद आवश्यक-
 इति चेन्न । प्रदीपारोपणसमसमयसौधोदरव्यापि-
 प्रभावमण्डलविकासतत्पिधानसमयतत्सङ्कोचाद्य-
 ननुरोधिनः परमाणुप्रक्रियारम्भादस्थानभ्युपग-
 मात् । विवर्तवादे चैन्द्रजालिकदर्शितशरीरवद्
 विनैव अवयवोपचयं मायया शरीरस्य वृद्धापपत्ते-
 रित्याहुः ।

आरम्भादमाश्रित्य शङ्कते ननु इति न पूर्वसिद्धमिति । पूर्व-
 सिद्धे शरीरे उपादानत्वायोगात् पूर्वसिद्धशरीरनाशपूर्वं तदव-
 यवैरुपचितावयवैश्च मिलित्वा शरीरान्तरं द्वाणुकाणुकादिक्रमेण
 आरब्धमिति परिमाणभेदे शरीरभेद आवश्यकः । प्रत्यभिज्ञा
 च शरीरत्वसामान्यविषया भविष्यतीत्यर्थः । समसमयकत्वं विका-
 सविशेषणम् । समयश्च क्षणरूपो बोध्यः । तत्पदं दीपपरम् ।
 उपादानोपादेययोः सामानाधिकरण्यानुभवादेरादिपदार्थः ।
 अननुरोधिन इति द्वाणुकादिक्रमेण स्थूलावयव्युत्पत्तिपक्षे विल-
 म्बापत्तेः समसमयत्वानुभवविरोधात् परमाणुसंयोगनाशक्रमेण
 प्रभादिनाशेऽपि विलम्बापत्तेः आरम्भादे उपादानोपादेययोः
 अत्यन्तभेदाभ्युपगमेन सामानाधिकरण्यानुभवविरोधाच्च तदा-
 दस्य हेयत्वमेव इत्यर्थः । अवयवोपचयक्रमेण शरीरारम्भानुपगमे
 कथमेकास्मिन् शरीरे विवर्तपरिमाणयोग इत्यत आह विवर्त-
 वादिचेति ।

उपाधिभेदेऽपि सुखाद्यनुसन्धानसाङ्ख्यापादनम् । ५३३

इतरे तु अन्तःकरणाभेदतद्भेदाभ्यामनुसन्धानानुसन्धानव्यवस्थामाहुः । अयञ्च पक्षः प्रागुपपादितः ।

केचित्तु अज्ञानानि जीवभेदोपाधिभूतानि नानेति स्वीकृत्य तद्भेदाभेदाभ्यामनुसन्धानाननुसन्धानव्यवस्थामाहुः ।

उपाधिभेदेऽपि सुखाद्यनुसन्धानसाङ्ख्यापादनम् ।

अत्र केचित् । अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे अदृष्टानियमात् अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवं प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावादिति सूत्रतद्भाष्यरीतिमनुसृत्य एकस्मिन् आत्मनि उपाधिभेदेन व्यवस्थानुपगमे कणभुगादिरीत्यात्मभेदवादेऽपि व्यवस्थानुपपत्तितौल्यमाहुः । तथा हि । चैत्रचरणलम्नकण्टकेन चैत्रस्य वेदनोत्पादसमये अन्येषामप्या-

चतुर्थपक्षमादाय प्रतिवचनं ददाति । इतरेत्विति ।

प्रागिति सुखदुःखादिव्यवस्थोपपादनग्रन्थ इत्यर्थः ।

पक्षम् पक्षमाह केचित्तु इति । प्रतिजीवमज्ञानभेदे प्रमाणं ब्रह्मलक्षणाविचारावसरे दर्शितम् ।

एवमेवात्मवादे व्यवस्थामुपपाद्य तन्मानात्मवादे व्यवस्थानुपपत्तिमाह अत्रेति । अंशो ब्रह्मणोजीवः । श्रुतिषु जीवब्रह्मणोर्नामात्मव्यपदेशात् । न च ब्रह्मणो निरंशस्य कथं जीवः अंश इति वाच्यम् । अवच्छिन्नाकाशो महाकाशस्य यथा

त्मनां कुतो वेदना न जायते सर्वात्मनां सर्वगतत्वेन
चैत्रशरीरान्तर्भावाविशेषात् । न च यस्य शरीरे
कण्टकवेधादि तस्यैव वेदना नान्येषामिति
व्यवस्था ।

सर्वात्मसन्निधौ उत्पद्यमानं शरीरं कस्यचिदेव
नान्येषामिति नियन्तुमशक्यत्वात् । न च यददृष्टो-
त्पादितं यच्छरीरं तत्तदीयमिति नियमः अदृष्ट-
स्यापि नियमासिद्धेः ।

यदा हि तददृष्टोत्पादाय केनचिदात्मना

अंशस्तथा अवच्छिन्नचैतन्यमनवच्छिन्नचैतन्यरूपस्य ब्रह्मणोऽंश
इत्युपगमादिति सूत्रभागार्थः । अदृष्टानियमादित्यादिसूत्रत्रयस्य
व्याख्यानं भविष्यति । कणभुगादिभिर्हि प्रतिशरीरमात्माभेदा-
भावे व्यवस्था न सम्भवतीत्यात्मभेद आश्रितः । न च आत्मन
एकत्वेऽप्युपाधिकृता व्यवस्था सम्भवतीति तद्भेदाश्रयणं तेषां
व्यर्थमिति वाच्यम् । उपाधिकृतव्यवस्थायाः क्लिष्टत्वादतोऽक्षसा
व्यवस्थासिद्धये आत्मभेदः तैराश्रितः । तदेतं मतं दूषयति कण-
भुगादिरोत्येति व्यवस्थेति । व्यवस्थाक्षसाभावस्तुल्यत्वमाहुः
त्यर्थः । यथा चैत्रस्य तथान्येषामपीत्यर्थः कण्टकवेधादीत्यादि-
पदं खड्गघातादिसंग्रहार्थम् ।

शरीरस्वात्मविशेषं प्रति असाधारण्यमसिद्धमिति दूषयति
सर्वात्मसन्निधाविति अदृष्टानियमादिति 'सूत्रमवतारयति
यददृष्टेति सूत्रं व्याचष्टे अदृष्टस्यापीति ।

उपाधिभेदेऽपि सुखाद्यनुसन्धानसाङ्गर्थ्यापादनम् । ५२५

संयुज्यते मनः संयुज्यत एव तदा अन्यैरपि कथं
कारणसाधारण्ये क्वचिदेव तददृष्टमुत्पद्येत ।

ननु मनःसंयोगमात्रसाधारण्येऽप्यहमिदं
फलमाप्नुयाम् इत्यभिसन्धिः अदृष्टोत्पादक-
कर्मानुकूलकृतिरित्येवमादि व्यवस्थितमिति तत
एव अदृष्टनियमो भविष्यतीति चेन्न । अभिसन्ध्या-
दीनामपि साधारणमनःसंयोगादिनिष्पाद्यतया
व्यवस्थित्यसिद्धेः ।

ननु स्वकीयमनःसंयोगोऽभिसन्ध्यादिका-
रणमिति मनःसंयोग एव साधारणो भविष्यतीति
न । नित्यं सर्वात्मसंयुक्तं मनः कस्यचिदेव
स्वमिति नियन्तुमशक्यत्वात् । न च अदृष्ट-

अनियमं साधयति यदाहीति । तदा अन्यैरप्यात्मभिः
संयुज्यत इत्यर्थः । ततः किं तत्राह कथमिति । आत्ममनःसंयोग-
रूपासमवायिकारणस्य सम्भवायिकारणरूपस्यात्मनश्च साधा-
रणत्वादित्यर्थः ।

संयोगमात्रेति मात्रपदमभिसन्ध्यादिसाधारण्यव्यवच्छेदार्थम् ।
न तु समवायिकारणस्य तद्व्यवच्छेदार्थमिति बोध्यम् । अभि-
सन्धिः फलेच्छा आदिपदेन कृतिजनककार्यताज्ञानचिकीर्षणोः
संग्रहः । अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवमिति सूत्रं योजयन् उत्तरमाह
न इत्यादिना ।

मनसोऽसाधारण्यमाशङ्क्य निराकरोति ननु स्वकीयमिति ।

विशेषादात्मविशेषेण मनसः स्वस्वामिभावसिद्धिः
तस्याप्यदृष्टस्य पूर्ववद्वावस्थित्यसिद्धेः ।

ननु आत्मनां विभुत्वेऽपि तेषां प्रदेशविशेषा
एव बन्धभाज इत्यात्मान्तराणां चैव शरीरे तत्प्रदेश-
विशेषाभावात् सुखादिव्यवस्था भविष्यतीति न ।

यस्मिन् प्रदेशे चैत्रः सुखाद्यनुभूय तस्मात्
प्रदेशादपक्रान्तस्तस्मिन्नेव मैत्रे समागते तस्यापि
तत्र सुखदुःखादिदर्शनेन शरीरान्तरे आत्मा-
न्तरप्रदेशविशेषस्याप्यन्तर्भावात् ।

तथाच तत्संयोगासमवायिकारणकं सर्वमसाधारणं भविष्य-
तीति भावः ।

प्रादेशादिति चेन्नान्तर्भावादिति सूत्रं व्याचक्षाण एव
प्रदेशकृतां व्यवस्थामाशङ्क्य निराकरोति ननु आत्मनामिति ।
बन्धः सुखदुःखादिः । तत्तदात्मासाधारणत्वात् प्रदेशविशेषा-
भावस्येति चेदिति सौत्रशङ्काभागाक्षरार्थः ।

एकस्मिन् शरीरे एकस्यैवात्मनः प्रदेशो नात्मान्तराणामिति
नियमोऽसिद्ध इति दूषयति न यस्मिन्निति । अदृष्टदुःखादेरव्या-
प्यवृत्तित्वादात्मनो यः प्रदेशो दृष्टाव्याप्यः स एवात्र प्रदेश-
शब्दार्थः तथाच यस्मिन्नासनादिप्रदेशे चैत्रशरीरं स्थितं
सत् चैत्रस्य सुखाद्यायतनं भवति तस्मिन्नेव प्रदेशे चैत्रशरी-
रापक्रमणान्तरं मैत्रशरीरमागत्य स्थितं सत् मैत्रस्य सुखा-
द्यायतनं दृश्यते अतस्तत्र पश्चादागतमैत्रमैत्रात्मप्रदेशयोरदृष्टा

उपाधिभेदेऽपि सुखाद्यनुसन्धानसाङ्ख्य्यापादनम् । ५२७

तस्मादात्मभेदेऽपि व्यवस्था दुरुपपादैव । कथञ्चित्त-
दुपपादने च श्रुत्यनुरोधात्ताघवाच्चैकात्म्यमङ्गीकृत्य
तत्रैव तदुपपादनं कर्त्तुं युक्तमिति ।

जीवाणुत्वनिराकरणम् ।

सक्तु तर्हि अणव एवात्मानो यदि विभुत्वे
व्यवस्था न सुवचा । मैवम् । आत्मनामणुत्वे कदा-
चित् सर्वाङ्गीनसुखोदयस्य करशिरश्चरणाधिष्ठानस्य
चानुपपत्तेः । यदत्र अर्वाचीनकल्पनमुत्क्रान्तिग-

अययोः प्रवेशात्तच्छरीरे चैवमैतयोः उभयोरपि भोगप्रसङ्गः ।
न च पूर्वशरीरापक्रमणसमये तच्छरीरगतस्य चैवात्मप्रदेश-
स्यापि अपक्रमणमेवास्तु इति वाच्यम् । प्रदेशवत् आत्मनः
स्थिरत्वेन प्रदेशस्य चलनानुपपत्तेः । एवमन्येषामपि आत्मनां
प्रदेशान्तर्भावप्रयुक्तं भोगसाङ्ख्य्यमूढम् तस्मादिति आत्मनां
व्यापकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । ननु आत्मैक्यमत इव तन्ना-
तात्वमतेऽपि कथञ्चिद्व्यवस्था स्वीक्रियत इत्याशङ्क्याह श्रुतीति
आत्मैक्यश्रुतीत्यर्थः । तत्रैवेति एकस्मिन्नेवात्मनीत्यर्थः ।

जीवाणुत्वगमकश्रुतियुक्तवष्टभेन पुनर्जीवब्रह्माभेदमाक्षिपति
सन्त्विति । निराकरोति मैवमिति अधिष्ठानस्य चेति । युगप-
त्कारादिप्रेरणेत्यर्थः । जीवस्याणुत्वेऽपि सर्वशरीरव्यापिसुखा-
दिकं सम्भवतीति शङ्कते यदत्रेति । कल्पनाप्रकारस्तेषामणुत्वेऽपि
इत्यादिना भविष्यति आदौ तस्याणुत्वे मानमाह उत्क्रान्तीति
तमुत्क्रान्तमिन्द्रादि श्रुतिषु उत्क्रान्त्यादिकं श्रूयत इति
भावः ।

त्यागतिश्रवणान्यथानुपपत्त्या अणुर्ह्येवैष आत्मा यं
वा एते सिनीतः पुण्यं च पापं च बालाग्रशतभाग-
स्येत्यादिश्रुतिषु साक्षादणुत्वश्रवणेन चाणव एव
जीवाः ।

तेषामणुत्वेऽपि ज्ञानसुखादीनां प्रदीप-
प्रभान्यायेनाश्रयातिरिक्तप्रदेशविशेषव्यापिगुणतया
सर्वाङ्गीनसुखाद्युपलम्भः ।

द्रोणं ब्रह्मस्य तेर्भागमित्यादिस्मृत्यनुरोधेन
जीवानामंशसत्त्वात् । करशिरश्चरणाद्यनुगतेषु

ननु अमध्यमपरिमाणस्य जीवस्योक्रान्त्यादन्यथानुपपत्त्या
चेदणुत्वं कल्प्यते तर्हि जीवस्य ब्रह्मभावनश्रवणानुपपत्त्या तस्य
विभुत्वं कल्प्यते श्रुतार्थापत्तेरविशेषादित्याशङ्क्य श्रुतिमप्याह
अणुर्हीति यमात्मानमेतं सिनीतः बध्नीतः । के ते तत्राह पुण्यश्च
पापश्च एष आत्मा अणुर्हीत्यर्थः । बालः केशः शतधा कश्चित्स्य
च भागो जीवः स विज्ञेय इतिवाक्यं आदिपदेन गृह्यते ।
बालाग्रस्य यः शततमो भागस्तस्यापि शतधा विभक्तस्य यो भाग-
स्तत्तुल्यपरिमाणो जीव इत्यर्थः ।

जीवस्याणुत्वसाधकप्रमाणानुसारिणामर्वाचीनकल्पना-
प्रकारं दर्शयति तेषामणुत्वेऽपि इति । यथा प्रभायाः स्वाश्रय-
प्रदीपं विहाय प्रदेशान्तरव्यापित्वं तथा ज्ञानादीनां स्वाश्रय-
मणुमात्मानं विहाय कदाचिच्छरीरव्यापित्वं कल्प्यत इत्यर्थः ।

ननु प्राक्मनः शरीरव्यापित्वे सति युगपत् सुखदुःख-
प्रयत्नादय उदपद्यमानास्तस्मिन्नवच्छेदकभेदेन सञ्चरन्ति तस्या-

द्वितीयपरिच्छेदे जीवाणुत्वनिराकरणम् । ५२८

मुखदुःखादियौगपदं कायव्यूहगतेषु योगिनां
भोगवैचित्र्यं चेति न काचिदनुपपत्तिः ।

एवं जीवानामणुत्वेनासङ्करात् मुखदुःखादि-
व्यवस्था विभोरीश्वराद्भेदश्चेति ।

अत्रोक्तमद्वैतदीपिकायाम् । एवमपि कथं
व्यवस्थसिद्धिः चैतस्य पादे वेदना शिरसि मुख-
मिति स्वांशभेदगतमुखदुःखानुसन्धानवन्मैत्रगत-
मुखदुःखानुसन्धानस्यापि दुर्वारत्वात् । अविशेषो
हि चैवजीवात् तदंशयोः मैत्रस्य च भेदः ।

एत्वे तु कथं तेषां यौगपदनिर्वाहस्तत्राह द्रोणमिति अनुगते-
ष्वित्यनन्तरं जीवांशेषु इति शेषः । व्यूहः समूहः कायव्यूहगतेष्वि-
त्यनन्तरमपि जीवांशेष्विति शेषः । भोगानां भुज्यमानसुखा-
दीनां वैचित्र्यं युगपद्वानाविधत्वं युगपदेनेकशरीराधिष्ठानञ्च
योगिनां स्वांशैः सम्भवतीत्यर्थः ।

जीवाणुत्वपक्षे न केवलमनुपपत्तिसामान्याभावः किन्तु
लाभोऽप्यस्तीत्याह एवमिति जीवस्याणुत्वे सतीत्यर्थः । अस-
ङ्करादिति एकस्मिन् शरीरे सर्वेषां जीवानां प्रवेशाभावादि-
त्यर्थः । विभोरिति जीवस्यापि विभुत्वे लक्षणभेदाभावादीशात्
भेदो न सिद्ध्येदणुत्वे तु अत्यन्तवैलक्षण्यात् भेदः सुगम इति
भावः ।

अर्थाचीनकल्पनं दूषयति अत्रोक्तमिति एवमपीति ।
जीवस्याणुत्वसांशत्वकल्पनेऽपि इत्यर्थः । जीवस्य स्वांशगत-
सुखाद्यनुसन्धानं जीवान्तर्गतसुखाद्यनुसन्धानं च अभ्युप-

कायब्यूहस्थले वियुज्यान्यत्र संसरणसमर्था-
नामंशानां जीवात् भेदावश्यम्भावादंशांशिनोऽस्त्वया
भेदाभेदाभ्युपगमाच्च ।

न च शुद्धभेदोऽननुसन्धानप्रयोजक इति
वाच्यम् । शुद्धत्वं हि भेदस्यांशांशिभावासह-
चरितत्वम् अभेदासहचरितत्वं वा स्यात् । नाद्यः
अंशो ह्येष परमस्य ममैवांशो जीवलोके अंशो
नानाव्यपदेशादिति श्रुतिस्मृतिसूत्रैः जीवस्य ब्रह्मां-
शत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मजीवयोर्भोगसाङ्ग्यप्रसङ्गात् ।

गच्छता त्वया भेदोऽननुसन्धानप्रयोजकः अभेदश्च तदनुसन्धान-
प्रयोजक इति वक्तव्यम् । तत्राननुसन्धानप्रयोजकभेदो भेदमात्रं
वा शुद्धभेदो वा आद्ये चैत्रः स्वांशगतं सुखादिकं नानुसन्दध्यात्
अननुसन्धानप्रयोजकभेदस्य सत्त्वाद । यदि सत्त्वपि भेदे स्वांश-
गतमनुसन्दध्यात्तदा चैत्रो मैत्रगतसुखादिकमपि अनुसन्दध्यादि-
त्याह चैत्रस्येति ।

अंशांशिनोरननुसन्धानप्रयोजकभेदासिद्धिमाशङ्क्य तं
साधयति कायब्यूहेति वियुज्येति । अंशिनः सकाशादिभारं
प्राप्येत्यर्थः । अन्यत्रेति योगिनो निजशरीरादन्त्यत्र कायब्यूह
इत्यर्थः । तयोर्भेदो नास्माभिः साधनीय इत्याशयेनाह अंशा-
शिनोरिति । ननु भेदमात्रमननुसन्धानप्रयोजकतया भिद्यते येन
जीवः स्वांशगतमपि सुखादिकं नानुसन्दध्यात् यदि अनुसन्दध्यात्
तदा जीवान्तरगतमपि तदनुसन्दध्यादिति द्वौकः प्रसज्यते ।

किन्तु विशेषतो भेद इति द्वितीयं शङ्कते न च इति ।

ननु जीवांशानां जीवं प्रतीव जीवस्य ब्रह्म प्रति न
अंशत्वं किन्तु चन्द्रविम्बस्य गुरुविम्बः शतांश इति-
वत् सदृशत्वे सति ततो न्यूनत्वमावमौपचारिकांश-
त्वमिति चेत् ।

किं तदतिरेकेण मुख्यमंशत्वं जीवांशानां जीवं
प्रति यद्वाननुसन्धानप्रयोजकशरीरे निवेश्यते ।

प्राप्तकाले जीवेश्वरभेदस्यांशंशिभावसहचरितत्वेन शुद्धभेद-
त्वाभावात्तयोः परस्परं सुखाद्यनुसन्धानं स्यादित्याह नाद्य
इति । जीवेश्वरयोरंशंशिभावे मानमाह अंशो हीति । परस्पर-
मस्य परमात्मनः जीवलक्षणे लोको जीवलोकाः ।

ननु भेदस्यांशंशिभावमात्रासहचरितत्वं न शुद्धत्वं भवति
किन्तु सुखाद्यंशंशिभावासहचरितत्वं जीवेश्वरयोरंशंशित्वं
तु न सुखमत्तस्तयोर्भेदे सुखाद्यंशंशिभावासहचरितत्वरूप-
शुद्धत्वस्य सत्त्वालोकादोष इति शङ्कते ननु इति जीवं प्रतीति ।
तथाच जीवतदंशयोर्भेदे सुखाद्यंशंशिभावसहचरितत्वस्यैव
सत्त्वेन तदसहचरितत्वरूपशुद्धत्वाभावादननुसन्धानोपपत्तिरिति
भावः । नांशत्वमित्यनन्तरं मुख्यमिति शेषः ।

कान्तिमत्त्वं सदृशं सुखाद्यंशंशिभावासहचरितभेदोऽननु-
सन्धानप्रयोजक इत्यत्र सुखाद्यंशंशिभावो दुर्निरूप इत्याह
किन्तदिति । यन्मुख्यमंशत्वमत्र प्रयोजकशरीरे निवेश्यते तदेत-
दतिरेकेण किमिति योजना । मुख्यमंशत्वप्रारम्भकावयवत्वं वा
प्रादेशत्वं वा लक्ष्यत्वं वा भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वं वेति किंशब्दाः ।

न तावत्पटं प्रति तन्तूनामिवारम्भकत्वं जीव-
स्थानादित्वात् । नापि महाकाशं प्रति घटा-
काशादीनामिव प्रदेशत्वं टङ्कच्छिन्नपाषाणशक-
लादीनामिव खण्डत्वं वा । अणुत्वेन निष्प्र-
देशत्वात् अच्छेद्यत्वाच्च ।

भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वम् अंशत्वम् अभिमतमिति
चेन्न ।

तथा सति जीवेश्वरयोः जीवानाञ्च भोग-
साङ्ख्यप्रसङ्गात् । स्वतो भिन्नानां तेषां चेतन-
त्वमदिना अभेदस्यापि त्वया अङ्गीकारात् ।

तत्राद्यं निराकरोति न तावदिति । द्वितीयतृतीयौ
क्रमेणानुद्य दूषयति नापीत्यादिना । जीवस्याणुत्वेन प्रदेशा-
सम्भवादणुत्वमेव द्वैधीभावायीक्यत्वाच्च इत्यर्थः ।

चतुर्थं गच्छते भिन्नाभिन्नेति । जीवांशानां जीवेन सह
भिन्नत्वे सति अभिन्नद्रव्यत्वं मुख्यमंशत्वमभिमतं तदेव चाननु-
सन्धानप्रयोजकशरीरे निवेद्यते । तथाच भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वासह-
चरितभेदः शुद्धभेदः स चाननुसन्धानप्रयोजक इति निष्कर्षः ।

तत्र दूषणमाह तथा सतीति । जीवेश्वरयोस्त्वया भिन्ना-
भिन्नद्रव्यत्वाभ्युपगमात्तयोर्भेदः शुद्धभेदो न भवति । तथा
जीवांशानां परस्परं भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वस्य त्वया स्वीकारात् तेषां
भेदोऽपि शुद्धभेदो न भवति । तथाच चाननुसन्धानप्रयोजका-
भावस्तु जीवेश्वरयोर्जीवांशानां च भोगसाङ्ख्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
चेतनत्वादिनेति सत्त्वद्रव्यत्वसंप्रज्ञादर्थमाहपदम् ।

द्वितीयपरिच्छेदे जीवाणुत्वनिराकरणम् । ५३३

समूहसमूहिनोः भेदाभेदवादिनस्तव मते
एकसमूहान्तर्गतानां परस्परमपि अभेदसत्त्वाच्च ।
स्वाभिन्नसमूहाभिन्नेन स्वस्यापि अभेदस्य
दुर्वारत्वात् ।

यदि संयोगादीनां जातेश्च अनेकाश्रितत्वं
स्यात् तदा गुणगुण्यादेरभेदाद् घटाभिन्नसंयो-
गाभिन्नपटादेरपि घटाभेदः प्रसज्येत इत्यादि
वदता त्वया तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदनियमाभ्युप-
गमात् ।

दूषणान्तरमाह समूहेति । समूहस्य समूहिनाञ्च परस्परं
भिन्नत्वे सति अभिन्नत्वमङ्गीकुर्वतस्तव मते समूहिनामपि
परस्परमभिन्नत्वमावश्यकम् । तथा च उत्सवादावैकत्र मिलितानां
जीवानां परस्परमभिन्नद्रव्यत्वस्यापि सत्त्वात् तेषां परस्परभेदः
शुद्धभेदो न भवति भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वसङ्घचरितत्वात् तथा च
परस्परं तेषां सुखाद्यनुसन्धानप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

ननु समूहिनां समूहाभिन्नत्वेऽपि तेषां परस्परमभिन्नत्व-
मस्मिन् मतेऽस्ति अतो नोक्तदोष इत्याशङ्काह स्वाभिन्नेति ।
स्वमेकः समूहो देवदत्तः तदभिन्नः समूहस्तदभिन्नो यज्ञदत्त-
स्तेन सङ्घः स्वस्यापि देवदत्तस्यापि अभेदस्य तव मते दुर्वार-
त्वात् त्वया तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमाभ्युपगमा-
दित्यर्थः ।

परं प्रति उक्तनियमाभ्युपगमं साधयति यदि इत्यादिना ।
गुणगुणिनोर्जातिव्यक्तयोः अभेदवादिनं प्रति दूषणपरोऽयं

न च जीवान्तरसाधारणचेतनत्वादिधर्मैक-
 प्यैकसमूहान्तर्गत्यादिप्रयुक्ताभेदविलक्षणम् अभे-
 दान्तरमंशांशिनोरस्ति भेदेऽपि अनुसन्धानप्रयो-
 जकं यदत्र अनतिप्रसङ्गाय विवक्ष्येत ।

जीवाणुत्ववादिप्रत्यो यदि इत्यादिः । गुणगुणिनोरभेदमङ्गीकृत्य
 यदि गुणस्य संयोगविभागद्वित्वादेरनेकाश्रितत्वमभ्युपगम्येत
 तथा जातिव्यक्त्योरभेदमुपेत्य यदि जातेरनेकाश्रितत्वमभ्युप-
 गम्येत तदा पटादेरपि घटाभेदप्रसङ्ग इत्यत्र हेतुगर्भं विशेषण-
 माह घटाभिन्नेति । घटाभिन्नसंयोगस्तदभिन्नत्वान् पटादे-
 रित्यर्थः ।

ननु जीवेक्षरयोर्जीवांशानां समूहाभिन्नजीवानां च
 योऽयं चेतनत्वादिधर्मप्रयुक्ताभेद एकसमूहाभेदप्रयुक्ताभेदश्च
 तदपेक्षया अन्य एव अभेदो जीवतदंशयोरस्ति अतः तयोर्भेदे
 सत्यपि परस्परमनुसन्धानं जीवेक्षरयोर्जीवांशानां समूहि-
 जीवानां च तादृशमीदाभावात् चेतनत्वादिप्रयुक्ताभेदे सत्यपि
 न परस्परमनुसन्धानमिति व्यवस्था । तथा च भिन्नाभिन्न-
 द्रव्यत्वासहचरितः भेदः शुद्धभेदः स च अननुसन्धानप्रयोजक-
 इत्यत्र जीवतदंशयोः परस्परानुसन्धानप्रयोजकत्वाभिमती
 विलक्षणाभेद एव प्रविष्ट इति जीवेक्षरादौ तादृशमीद-
 घटितभिन्नाभिन्नद्रव्यत्वासहचरितभेदसत्त्वात् नोक्तातिप्रसङ्ग
 इति शङ्कां निराकरोति न चेति । जीवतदंशयोरेव जीवान्-
 राणांमपि साधारणो यच्चेतनत्वादिधर्मैककल्प्यप्रयुक्त एकसमूहा-
 न्तर्गत्यादिप्रयुक्ताभेदस्तद्विलक्षणमित्यर्थः । जीवेक्षरगतस्या-

द्वितीयपरिच्छेदे जीवाणुत्वनिराकरणम् । ५३५

तथा सति तस्यैव विशिष्य निर्वक्तव्यत्वापत्तेः ।
धर्मेकरूप्याद्यप्रयुक्तत्वमंशांशिनोरभेदे विशेष इति
चेन्न ।

जीवतदंशयोश्चेतनत्वादिधर्मेकरूप्यसत्त्वेन
एकशरीरावच्छेदे कायव्यूहमेलने च समूहसत्त्वेन च
तयोरभेदे धर्मेकरूप्यादिप्रयुक्तत्वस्यापि सम्भवात् ।
धर्मेकरूप्यादिप्रयुक्ताभेदान्तरसत्त्वेऽपि जीवतदंश-
योरंशांशिभावप्रयोजकाभेदो न तत्प्रयुक्त इति चेत्

मुख्यांशांशिभावस्य संग्रहार्थमादिपदम् । अंशांशिनोर्भेदे सत्यपि
तयोरनुन्धानप्रयोजकभेदान्तरं न चास्ति यदभेदान्तरं जीवे-
श्वरादावतिप्रसङ्गपरिहाराय भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वशरीरप्रविष्ट-
तथा विवक्ष्येतीति योजना ।

नन्वभेदान्तरं कुतो नास्तीत्याशङ्काह तथा सतीति विश-
ेषणभेदस्यांशांशिनोः सत्त्वे इत्यर्थः । जीवेश्वराद्यभेदापेक्षया
जीवतदंशयोरभेदस्य विशेषं विशेषतो निर्वक्त धर्मेकरूप्याद्य-
प्रयुक्तत्वमिति ।

विशेषासिद्धिमाह न जीवेति । जीवस्य तदंशानां
चेतनत्वसत्त्वद्रव्यत्वादिधर्मेकरूप्यमस्ति तथा जीवस्य तदव-
यवानां च एकशरीरानुप्रवेशकाले तच्छरीरावच्छेदेन समूहो-
ऽप्यस्ति तथा योगिजीवावयवानां कायव्यूहशब्दानेकशरीरेषु
प्रविष्टानां कदप्रचित् तेषां शरीराणां मेलने सति योगि-
जीवेनांशिनोः सह समूहोऽस्ति । तथा च जीवतदंशयोरभेदे
धर्मेकरूप्यादिप्रयुक्तत्वसम्भवात् तदप्रयुक्तत्वमप्रसिद्धमित्यर्थः ।

न, तयोरभेदद्वयाभावात् त्वन्मतेऽधिकारणैक्ये
सति भेदस्याभेदस्य वा प्रतियोगिभेदेन तदाकार-
भेदेन वा अनेकत्वानभ्युपगमात् । तस्मादाद्यपक्षे
सुस्थोऽतिप्रसङ्गः ।

एतेनैव द्वितीयपक्षोऽपि निरस्तः । अभेदा-
सहचरितभेदस्य अननुसन्धानप्रयोजकत्वे उक्त-
रीत्या त्वन्मते जीवब्रह्मणो जीवानां चाभेदस्यापि
सत्त्वेनातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् ।

ननु जीवानां चेतनत्वादिधर्मेकरूप्यादिप्रयुक्ताभेदसत्त्वेऽपि
तेषामंशांशिभावाभावादंशांशिभावप्रयोजकाभेदोऽन्य एव स
च न धर्मेकरूप्यादिप्रयुक्त इति शङ्कते धर्मेकरूपादीति । जीवा-
न्तरसाधारणाभेदस्य धर्मेकरूप्यादिप्रयुक्तस्याप्यपरिहार्यत्वात्
तस्याप्यभ्युपगमे सति जीवतदंशयोरभेदद्वयमभ्युपगतं परस्म-
मते प्रसज्यते ।

अमिति वदन्तं परं प्रत्याह न तयोरिति अंशांशि-
नोरित्यर्थः । तदाकारेति प्रतियोग्याकारित्वर्थः । प्रतियोगि-
तावच्छेदकेति यावत् । भेदस्य अनेकत्वानभ्युपगमोप न्यासो
दृष्टान्तार्थः । तस्मादिति जीवेश्वरयोर्यः पूर्वमंशांशिभावो
निरूपितस्तदतिरेकेण जीवतदंशयोर्मुख्यत्वांशांशिभावस्य
दुर्निरूपत्वादित्यर्थः । तथा च जीवेश्वरयोर्भेदस्य निरूपितां-
शांशिभावसहचरितत्वेन तदसहचरितत्वरूपशुद्धत्वाभावे सति
अननुसन्धानप्रयोजकशुद्धमिदाभावात् जीवेश्वरयोः परस्परं भोग-
साङ्ग्यप्रसङ्गरूपो दोषः स्थिर इत्यर्थः । आद्यपक्ष इति अंशांशि-
भावासहचरितत्वं शुद्धत्वमिति पक्ष इत्यर्थः ।

ननु अभेदप्रत्यक्षमनुसन्धाने प्रयोजकमिति तदभावे अननुसन्धानं स्वस्य स्वाभेदः स्वांशाभेदश्च प्रत्यक्ष इति तद्द्रष्टुर्दुःखाद्यनुसन्धानम् । जीवान्तरेण अभेदसत्त्वेऽपि तस्याप्रत्यक्षत्वान्न तद्दुःखाद्यनुसन्धानम् ।

जातिस्मरस्य प्राग्भवीयात्मनापि अभेदस्य प्रत्यक्षसत्त्वात् तद्वृत्तान्तानुसन्धानमन्येषां तदभावान्नेत्यादि सर्वं सङ्गच्छते इति चेत् तर्हि ऐकात्म्यवादेऽपि सर्वात्मत्वावरकाज्ञानावरणाच्चैवस्य न मैत्रात्माद्यभेदप्रत्यक्षमिति तत एव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्व्यर्थः श्रुतिविरुद्धात्मभेदाभ्युपगमः ।

अभेदासङ्गचरितत्वं शुद्धत्वं भेदस्येति पक्षं वक्ष्यमाणहेतुना निराकरोति एतेनैवेति उक्तरीत्येति ।

चेतनत्वादिधर्मैकरूप्यमुक्तरीतिः जीवतदंशयोरिव जीव-
ब्रह्मणोर्जीवानां च अभेदमुपेत्यापि पूर्वोक्तातिप्रसङ्गपरि-
हारं शङ्कते ननु इति स्वस्येति । अंशिनो जीवस्येत्यर्थः ।
जीवान्तरेणेति स्वस्येत्यनुषङ्गः ।

जातिस्मरस्येति पूर्वजन्मस्मरणवत् इत्यर्थः । सर्वेति सर्वात्म-
तावारकं यदज्ञानं तत्प्रयुक्तावरणादित्यर्थः । तत एवेति
चैवमैवादीनां सर्वेषां परस्परमभेदप्रत्यक्षाभावादेव व्यवस्थित-
तया सुखाद्यनुसन्धानोपपत्तेरित्यर्थः ।

न च इत्थमपि प्रपञ्चतत्त्ववादिनस्तव व्यवस्थानि-
 वाहः सर्वज्ञस्येश्वरस्य वस्तुसञ्जीवान्तराभेदप्रत्यक्षाव-
 श्यभावेन जीवेषु दुःखवत्सु अहं दुःखीत्यनुभवापत्तेः ।
 अस्मन्मते तु ईश्वरः स्वाभिन्ने जीवे संसारं प्रति-
 मुखे मालिन्यमिव पश्यन्नपि मिथ्यातन्निश्चयान्न
 शोचतीति नैष प्रसङ्गः ।

अभेदप्रत्यक्षस्यानुसन्धानप्रयोजकत्वमुपेत्य परमते आत्म-
 भेदकल्पनागौरवं श्रुतिविरोधश्च दर्शयित्वा परमते तस्य
 प्रयोजकत्वमपि न सम्भवत्यतिप्रसङ्गादित्याह न च इत्थमपीति ।
 अभेदप्रत्यक्षमनुसन्धानप्रयोजकमिति कल्पनयापि इत्यर्थः ।
 वस्तुसत् परमार्थो यो जीवान्तराभेदस्तत्प्रत्यक्षमीश्वरस्य
 आवश्यकमन्यथा सर्वज्ञत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

ननु सिद्धान्तेऽपि ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वजीवाभिन्नत्वयोः
 सत्त्वादुक्तदोषप्रसङ्ग इति नेत्याह अस्मन्मत इति । यत्तु
 जीवानां सांशत्वात्कारशिरस्वरणानुगतेषु जीवांशेषु सुखदुःखादि-
 योगपक्षं सम्भवति योगिनां कायव्यूहगतेषु योगिजीवावयवेषु
 युगपत् सुखदुःखादिभोगवैचित्र्यञ्च सम्भवतीति न काचित्तनु-
 पपत्तिरिति । तत्र जीवं प्रति जीवांशानां मुख्यंशत्वस्य निरस्त-
 त्वात् जीवं प्रति तदंशानां जीवसदृशत्वे सति जीवापेक्षया
 न्यूनपरिमाणत्वरूपीपचारिकांशत्वस्यापि जीवानुत्वपक्षे बाध-
 तत्वाच्च अणुपरिमाणस्यैव सर्षपरिमाणापेक्षया न्यूनपरिमा-
 णत्वेन ततोऽपि न्यूनपरिमाणाभावात् सदृशत्वे सति ततो
 न्यूनत्वरूपांशत्वस्य चन्द्रविम्बांशगुरुविम्बांशवज्जीवांशानां

स्यादेतत् माभूदंशभेदः करशिरश्चरणादीनां
कायव्यूहस्य चाधिष्ठानमात्मदीपस्थानपायिनी
ज्ञानप्रभा अस्ति व्यापिनीति तथैव सर्वाधिष्ठानं
भविष्यतीति चेन्न ।

ज्ञानवदात्मधर्मस्य सुखदुःखभोगस्य ज्ञानमा-
श्रित्य उत्पत्त्यसम्भवेन करचरणाद्यवयवभेदेन काय-
व्यूहवतः कायभेदेन च भोगवैचित्र्याभावप्रसङ्गात् ।

जीवापेक्षया अत्यन्तभेदप्रयोजकत्वेन जीवस्य स्वांशगतसुखाद्यनु-
सन्धानत्वासम्भावः । तथा योगिजीवांशानां कायव्यूहाधिष्ठातृ-
त्वेऽपि तेभ्योऽत्यन्तभिन्नस्य योगिजीवस्य कायव्यूहाधिष्ठातृत्वा-
भावप्रसङ्गात् । तथा शरीराधिष्ठातृजीवस्य शरीरावयवकरशि-
रश्चरणाद्यधिष्ठातृणां जीवांशानां च अत्यन्तभिन्नत्वेन एकास्मान्
शरीरे भोक्तृनानात्वप्रसङ्गात् । जीवस्य सांशत्वे मानाभावाच्च
द्रोणे वृहस्पतेर्भागमित्यादिवचनस्य वर्णितरीत्या उक्तांशपरत्वा-
सम्भवेन वृहस्पत्यादेर्योगप्रभावेण भूभारहस्तादिदेवकार्यार्थं
शरीरान्तरपरिचरमात्रपरत्वात् । एतेन श्रीरामकृष्णादेर्विष्णुं श-
त्यन्ववहारोऽपि व्याख्यातः ।

तज्जाजीवाग्रविशेषस्य करशिरश्चरणाद्यधिष्ठातृत्वं काय-
व्यूहाधिष्ठातृत्वञ्च न सम्भवतीति पूर्वग्रन्थाग्रये स्थिते ग्रहणे
स्यादेतदिति अधिष्ठानमिति प्रेरक इत्यर्थः । भविष्यतीति
जीवः स्वयमनुभूतया शरीरैकदेशस्थोऽपि स्वसमवेतेन व्यापि-
ज्ञानेन करशिरश्चरणादीन् कायव्यूहं चाधितिष्ठतीति निर-
ग्रस्याप्यसौजीवस्य कृत्स्नशरीराधिष्ठातृत्वादिकं नानुपपन्न-
मिति भावः ।

सुखदुःखभोगादि ज्ञानधर्म एव नात्मधर्म
इत्युपगमे तद्वैचित्र्येण आत्मगुणस्य ज्ञानस्य
भेदसिद्धावपि आत्मनो भेदासिद्ध्या भोगवैचित्र्या-
दिना आत्मभेदप्रतिक्षेपायोगाद् भोगाद्याश्रयस्या-
त्मनोऽणुत्वेन प्रतिशरीरं विच्छिन्नतया तद्व्यापित्व-
वादद्वय तदभेदवादद्वय च न धर्मसङ्करापत्तिरिति
मतहानेश्च ।

ज्ञानमाश्रित्वेति ज्ञानधर्मत्वे सुखादेः ज्ञाने उत्पत्तिसम्भवे
ततश्च ज्ञानस्य व्यापकता तदाश्रितसुखादिरूपभोगस्यापि कर-
शिरस्तरणादौ कायव्यूहे च युगपदुदयः सम्भवेत् न तु त्वया
सुखादेर्ज्ञानधर्मत्वमिष्यते तस्य ज्ञानवदेव आत्मधर्मत्वाभ्युपगमात्
एषिज्ञानस्य व्यापित्वेऽपि न करशिरस्तरणादौ कायव्यूहे च
युगपद्भोगवैचित्र्यं सम्भवति इत्यर्थः । कायव्यूहवत् इति
योगिन इति शेषः तस्य च भोगवैचित्र्यं स्मर्यते ।

आत्मनां च सहस्राणि बह्वनि भरतर्षभ ! ।

योगी कुर्यात् चलं प्राप्य तैश्च सर्वां महीं चरेत् ।

प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ।

संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥

इति आत्मवादिनां अत्यन्तयोगजनितं सामर्थ्यं तर्हि
ज्ञानधर्मत्वमेव सुखादेरस्तु यदि तद्धर्मत्वे भोगवैचित्र्यं सम्भवेत् ।

तत्राह सुखदुःखभोगादौति चसिद्धेति । आत्मगुणज्ञाननिष्ठस्य
भोगवैचित्र्यस्य व्यभिचारतया आत्मभेदसाधकत्वासम्भवादि-
त्यर्थः । सुखादेर्व्यापिज्ञानधर्मत्वं स्वमतविरुद्धञ्च इत्याह भोगा-
द्याश्रयस्येति नैयायिकादिमत इव अद्वैतमत इव च इत्यर्थः ।

तस्माज्जीवस्याणुत्वोपगमेन व्यवस्थोपपादनं
न युक्तम् । नापि तेन तस्येश्वराद्भेदसाधनं युक्तम् ।

उत्क्रान्त्यादिश्रवणात् साक्षादणुत्वश्रवणाच्च
अणुर्जीव इति वदतस्तव मते तत् सृष्ट्वा तदेवानु-
प्राविशत् अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां गुह्यं
प्रविष्टौ परमे परार्थे इत्यादिश्रुतिषु प्रवेशादिश्र-
वणात् स एषोऽणिमा एष म आत्मा अन्तर्हृदये-
ऽणीयान् व्रीहेर्वा यवादेति श्रुतेः साक्षादणुत्व-
श्रवणाच्च परोऽप्यणुरेव सिध्यतीति कुतः परजीवयो-
र्विभुत्वाणुत्वाभ्यां भेदसिद्धिः ।

तस्मादिति आत्मगुणस्य ज्ञानसुखादेर्व्यापित्वकल्पनायोगादि-
त्यर्थः । जीवाणुत्वाभ्युपगमस्य पराभिमतं प्रयोजनान्तरं
दूषयति नापि तेन तस्येति जीवस्याणुत्वेन इत्यर्थः ।

श्रुतितदर्थपत्तिभ्यां जीवस्याणुत्वं वदतस्तव मते ताभ्यामेव
ईश्वराणुत्वस्यापि दुर्वारत्वात् न ईश्वरस्य विभुत्वसिद्धिस्तदसिद्धौ
च न तवेष्टसिद्धिरिति दूषयति उत्क्रान्त्यादीति वदतस्तव परो-
ऽप्यणुरेव सिध्येदिति सम्बन्धः । तत् सृष्टेत्यत्र तत्पदद्वयं जगत्परम् ।
प्रकृतः परमात्मा सृष्ट्यादिकर्त्ता अन्तरिति शरीरेषु इति शेषः ।
शास्ता नियन्ता परस्वार्हस्थानमर्हतीति परार्थः परमसुत्-
कृष्टं हार्दाकाशं, तस्मिन् वा बुद्धिलक्षणा गुह्या तां प्रविष्टौ
जीवेश्वरावित्यर्थः । प्रवेशादीति शरीरान्तस्त्वत्वादिकमादि-
पदार्थः स उपक्रमे प्रकृत एषः सन्निहितः अणिमा अणुभाव-

ननु आकाशवत्सर्वगतस्य नित्यः आ्यायान् दिवो
 आ्यायानन्तरिक्षादित्यादिश्रवणात् सर्वप्रपञ्चोपादा-
 नत्वाच्च परस्य सर्वगतत्वसिद्धेः तदणुत्वश्रुतयः
 उपासनार्था दुर्ग्रहत्वाभिप्राया वा उन्नेयाः प्रवेश-
 श्रुतयश्च शरीराद्युपाधिना निर्वाद्याः ।

न च जीवोत्क्रान्त्यादिश्रुतयोऽपि बुद्ध्या उपा-
 धिना निर्वोदुं शक्या इति शङ्काम् । तमुत्क्रामन्तं
 प्राणोऽनूत्क्रामतीति प्राणाख्यबुद्ध्यात्क्रान्तेः प्रागेव
 जीवोत्क्रान्तिवचनात् ।

प्रत्ययो न विवक्षितः । मे हृदयेऽन्तरेषः प्रकृतो भावरूपत्वादि-
 गुणक आत्मा वर्तते स च ब्रीह्याद्यपेक्षया अणुतर इत्यर्थः ।

अनन्यथासिद्धश्रुत्यादिवशेन विभुत्वमीश्वरस्य शङ्कते ननु इति ।
 आ्यायान् महत्तरः परस्य विभुत्वे लिङ्गमाह सर्वेति । परमाणु-
 त्वश्रुतीनामन्यथासिद्धिमाह तदणुत्वेति । उपासनार्था इति
 अणीयान् ब्रीहैर्वेत्यादिश्रुतय इत्यर्थः । दुर्ग्रहत्वेति स एषो-
 ऽस्मिन्नेत्यादिश्रुतय इत्यर्थः । आसामुपासनाप्रकरणगतत्वा-
 भावादिति भावः । व्यवस्थितविकल्पवाची वाकारः । प्रवेशादि-
 अवयवस्थान्यथासिद्धिमाह प्रवेशश्रुतयश्चेति परमेश्वरस्य स्वेच्छा-
 परिग्रहीतशरीरेन्द्रियप्रवेशोपाधिकः शरीरेषु अन्तःप्रवेश
 इत्यर्थः ।

ननु जीवाणुत्वश्रुतिलिङ्गानामपि अन्यथानयनसम्भवात्
 जीवत्वमपि स्वाभाविकं विभुत्वं किं न स्यात् तथा च

तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुष-
मुपैति दिव्यमिति नामरूपमोक्षानन्तरमपि गतिश्र-
वणाच्च ।

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जयन् यायादेवमे-
वायं शरीर आत्मा प्राप्तेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जयन्
यातीति स्वाभाविकगत्याश्रयशकटदृष्टान्तोक्तोच्चेति
चेन्नैतत् सारम् ।

न तस्मात्सिद्धिरिति सिद्धान्तिनः शङ्कामनूय निराकरोति
जीवाणुत्ववादो न च इत्यादिना तमुत्क्रामन्तमिति । न
चात्र श्रुतौ प्राणोत्क्रान्तेः प्रागेव जीवस्योत्क्रान्तिश्रवणेऽपि
न केवलस्य तस्योत्क्रान्तिसिद्धिः बुद्धिविशिष्टस्य तस्योत्क्रान्ति-
सम्भवादिति वाच्यम् । बुद्धिप्राणयोर्भेदासिद्धेस्तयोरभेदस्यैव श्रुति-
सिद्धत्वाच्च । तथाच श्रुतिः यो वै प्राणः स प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण
इति प्रज्ञा बुद्धिरित्याशयेनाह प्राणाख्यबुद्धिरुत्क्रान्तेरिति ।
नामरूपशब्दितोपाधिनिवृत्त्यनन्तरमपि जीवस्य ब्रह्म प्रति
गतिः श्रूयते ।

तथाच यथा उत्क्रान्तेरौपाधिकत्वं न सम्भवति तथा
गतेरप्यौपाधिकत्वं न सम्भवतोत्थमध्यमपरिमाणस्य जीवस्य
स्वाभाविकमणुत्वं स्वीकर्तव्यमित्याशयेनाह तथा विद्वानिति ।

पराद्विरस्यगर्भात् जीवस्य स्वाभाविके गत्याश्रयत्वे सत्येव
दृष्टान्तविशेषः, सङ्गच्छते अन्यथा तद्वैरूप्यं स्यादित्याशयेनाह
तथयेति । तत्र जीवस्य परलोकं प्रति गमने दृष्टान्त उच्यते ।
अनः शकटं सुसमाहितं गृहोपकरणैः पूर्णमुत्सर्जयन् शब्दं कुर्वन्

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय
घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा । घटे
नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम इत्यादिश्रुतिषु
जीवस्यापि विभुत्वश्रवणात् ।

“त्वन्मते प्रकृतेरेव जगदुपादानत्वेन ब्रह्मणे
जगदुपादानत्वाभावात् । जीवस्य कायव्यूहगतमुख-
दुःखोपादानत्ववदणुत्वेऽपि जगदुपादानत्वसम्भवाच्च
ततस्तस्य सर्वगतत्वासिद्धेः ।

यायात् गच्छेद् यथा एवं जीव ईश्वरेणान्वाकृष्टः प्रेरितो गच्छति
परलोकं इत्यर्थः । तथाच जीवस्याणुत्वे स्वाभाविके सिं-
सति अणुत्वविभुत्वाभ्यां जीवेश्वरयोर्भेदसिद्धिरिति भावः
सिद्धान्तो दूषयति न एतत् सारमिति ।

यथा परमात्मप्रकरणे श्रुतं परस्य विभुत्वमन्यथा नेतुमशुक्तं
तथा जीवप्रकरणे श्रुतं जीवस्य विभुत्वमपि अन्यथा नेतुमशुक्तं
मित्याशयेन कतम आत्मेत्यादिजीवप्रकरणगतं वाक्यजातं
मुदाहरति स वा इत्यादिना । विज्ञानमयी जीवो महान-
व्यापक आत्मेति जीवस्य व्यापकत्वश्रवणादित्यर्थः । नभोप-
मत्त्वेन स्वतो जीवस्य विभुत्वमुच्यते इत्यर्थः । इयं श्रुतिः
प्रागेव व्याख्याता विभुत्वे त्वन्यथासिद्धश्रुतिसाम्यमुक्तम् ।

परस्परोक्तविभुत्वसिद्धं विघटयति त्वन्मत इति । प्रकृति-
र्माया परस्य ब्रह्मणः सर्वप्रपञ्चोपादानत्वमुपेत्यापि न तद्वि-
भुत्वसाधकमित्याह जीवस्येति अणोरिति शेषः । तत-
सर्वोपादानत्वात् तस्येश्वरस्य इत्यर्थः ।

तत्प्रवेशश्रुतीनां शरीरोपाधिकत्वकल्पने जीवोत्-
क्रान्त्यादिश्रुतीनामपि बुद्ध्यापाधिकत्वोपगमसम्भ-
वात् । पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वापदिश्यत इति सूत्रभाष्ये
बुद्धिप्राणयोः कार्यभेदाद् भेदस्य प्रतिपादितत्वेन
बुद्ध्यापाधिके जीवे प्रथममुत्क्रामति प्राणस्यानूत्क्रम-
णोपपत्तेः नामरूपमोक्षानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिश्रवणस्य
प्राप्तिरि जीवे इव प्राप्ये ब्रह्मण्यपि विभुत्वविरोधि-
त्वात् ।

जीवाणुत्वश्रुतिलिङ्गानामन्वयानयनमपि तुल्यमेवेत्याह
तत्प्रवेशश्रुतीति ब्रह्मप्रवेश इत्यर्थः । पञ्च प्राणापानादिलक्षण
वृत्तयो यस्य मुख्यप्राणस्य स पञ्चवृत्तिः प्राणः श्रुतिषु व्यप-
दिश्यते । बहुवृत्तिमत्त्वमाने च दृष्टान्तः मनोवदिति ।
प्राणापानादिवृत्तीनाञ्च उच्छ्वासादिकं प्रत्येककार्यमिति द्रष्ट-
व्यम् । तथाच दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन सूत्रे मनःशब्दितः बुद्धेः
प्राणस्य च भेदो निर्दिष्टः । स च बुद्धीन्द्रियकार्यविषयालोच-
नापेक्षया विलक्षणस्योच्छ्वासादिक्रियारूपकार्यस्य प्राणे
दर्शनात् । प्राणो बुद्ध्यादिभ्यो भिन्न इत्यादिप्रकारेण भाष्ये
साधित इत्यर्थः । यो वै प्राणः स प्रज्ञेति श्रुती प्रज्ञाप्राणयोर्भेदे
सत्यपि प्रज्ञाप्राणोपहितस्य प्रत्यगात्मन एकत्वादुपहितात्म-
प्राधान्येन तयोरेकौकरणमविरुद्धमिति प्रतर्दनाधिकारणभाष्ये
प्रतिपादितत्वाद् श्रुतिविरोधोऽपीति भावः । यत्तु नामरूपो-
पाधिनिवृत्त्यनन्तरं जीवस्य ब्रह्मप्रतिगतिश्रवणं जीवस्य विभुत्व-
विरोधोति तदयुक्तं तस्य ब्रह्मण्यपि विभुत्वविरोधित्वेन ब्रह्म-

प्राकृतनामरूपधिमोक्षानन्तरमपि अप्राकृत-
लोकविषयाद्युपधानेन ब्रह्मणः प्राप्तव्यत्ववादिमते
प्राप्सुर्जीवस्यापि अप्राकृतदेहेन्द्रियादिसत्त्वेन तदु-
पधानेन ब्रह्मप्राप्तिश्रवणाविरोधात् । स्वाभाविक-
गत्याश्रयशकटदृष्टान्तश्रवणमात्राज्जीवस्य स्वाभा-
विकगतिसिद्धौ गुहां प्रविष्टाविति स्वाभाविकप्रवे-
शाश्रयजीवसमभिव्याहारेण ब्रह्मणोऽपि स्वाभाविक-
प्रवेशसिद्धिसम्भवात् ।

ब्रह्मजीवोभयान्वयिन एकस्य प्रवेशपदस्य
एकरूपप्रवेशपरत्वस्य वक्तव्यत्वात् ।

णोऽपि तदसिद्धिप्रसङ्गात् लोके परिच्छिन्नस्यैव गन्तव्यत्व-
नियमदर्शनादित्याह नामरूपेति ।

ननु परमते ब्रह्मणो व्यापकस्वरूपेण न मुक्तप्राप्यत्वं
किन्तु लोकविशेषाद्युपहितत्वेन उपहितरूपेण प्राप्तव्यत्वञ्च
न ब्रह्मणः स्वरूपेण व्यापकत्वविरोधीत्याशङ्क्य तुल्यमेतत्तत्र मते
जीवस्वापीत्याह प्राकृततेति । विहात्राभिरूपादिमुक्त इति श्रुतौ
प्राकृतनामरूपादिमुक्त इत्यर्थं कल्पयता त्वया विदुषो जीव-
स्यापि अप्राकृतनामरूपस्वीकारेण स्वतो विभोरापि जीवस्य
अप्राकृतनामरूपोपधिपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मप्रतिगन्तृत्वसम्भवात्
न किमुत्वश्रुतयो जीवविषया बाधनीया इत्यर्थः ।

ननु प्रविष्टाविस्थित-प्रविष्टपदं जीवे स्वाभाविकप्रवेशार्थकं
ब्रह्मणि तु शरीराद्युपप्राधिकृतप्रवेशार्थकमिति आशङ्क्य तथा

अस्मन्मते ब्रह्मात्मैक्यपरमहावाक्यानुरोधेनावान्तरवाक्यानां नेयत्वात् स्वरूपेण जीवस्य विभुत्वमौपाधिकरूपेण परिच्छेद इत्यादिप्रकारेण जीवब्रह्मभेदप्रापकश्रुतीनामुपपादनं भाष्यादिषु व्यक्तम् ।

सति सकृच्छ्रुतस्य प्रविष्टपदस्यार्थवैरूप्यं प्रसज्येतेति मत्वाह ब्रह्मजीवोभयेति यदि च ब्रह्मणो विभुत्वश्रुत्याद्यनुरोधेन प्रवेशसामान्यपरत्वमेव प्रविष्टपदस्य कल्पते न तु तद्वत्विशेषपरत्वमपि । तर्हि जीवस्यापि विभुत्वश्रुत्यनुरोधेन शकटदृष्टान्ते गमनादिसाम्यमात्रं विवक्ष्यते न तु स्वाभाविकगत्याश्रयत्वादिकमपीति न जीवस्य स्वाभाविकाणुत्वसिद्धिः । तस्य तत्त्वित्वा वा ब्रह्मणोऽप्यणुत्वं दुर्वारं विनिगमनाविरहादिति भावः । तत इति उक्तव्यवस्थितेरित्यर्थः ।

ननु परमते जीवेश्वरयोरपि विभुत्वाणुत्वश्रुतिलिङ्गानामविशेषादुभयाणुत्वश्रुतिलिङ्गानामन्यथासिद्धाविशेषाच्च तयोरणुत्वं विभुत्वं वा समानतयैव सिध्येन्नत्वेकस्य विभुत्वमपरस्याणुत्वमिति व्यवस्था सिध्येदिति यथा दोषः प्रसज्यते तथा सिद्धान्तेऽपि जीवस्य परिच्छिन्नत्वविभुत्वश्रुतिलिङ्गानामविशेषात् तस्य स्वाभाविकं विभुत्वं परिच्छिन्नत्वमौपाधिकमिति व्यवस्था न सिध्येदिति दोषः प्रसज्यत एवेति नेत्याह अस्मिन् मत इति । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वात् तज्ज्ञानजनकानि तत्त्वमस्मादिवाक्यानि महावाक्यार्थज्ञानकारणीभूततत्त्वं पदार्थज्ञानं प्रति साधनभूतानि जीवस्वरूपप्रतिपादकवाक्यानि ईश्वरस्वरूपप्रतिपादकवाक्यानि च अवान्तरवाक्यानि महावाक्यशेषत्वात् पदार्थप्रतिपादकवाक्याना-

तस्मादचेतनप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाच्च तनप्रपञ्चस्य
ब्रह्माभेदाच्च न वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि
विद्यैकप्राप्ये समन्वयस्य कश्चिद्विरोध इति ।

इति द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

भामतीनते कर्मणा विविदिषीत्यादनीपयीनित्यम् ।

ननु कथं विद्ययैव ब्रह्मप्राप्तिर्यावता कर्मणा
मपि तत्प्राप्तिहेतुत्वं स्मर्यते तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं
कर्म चोक्तं महामुने ! इति । सत्यम् ।

मिति प्रधानवाक्यानुरोधेन गुणभूतवाक्यानां नेयत्वादित्यर्थः ।
स्वरूपेणेति जीवस्य स्वरूपेणाशुत्वे महावाक्यप्रतिपाद्यब्रह्मा-
भेदानुपपत्तेः ब्रह्मणश्च स्वरूपेण पूर्णत्वाभावे बहुश्रुत्यादि-
विरोधादिति भावः ।

अद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयाविरोधसमर्थनरूप
परिच्छेदार्थमुपसंहरति तस्मादिति पञ्चम्यन्तं पञ्चमीभ्यां विवृ-
णोति अचेतनस्येति ।

पूर्वपरिच्छेदान्ते ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षस्य विद्यैकप्राप्यत्वमुक्तं
तत्र विद्याप्राप्यत्वमुपेत्य मोक्षस्यैकपदसम्भवं साधनान्तरस्यैव

भामतीमते कर्मणां विविदिषोत्पादनोपयोगित्वम् । ५४८

नान्यः पन्था इति श्रुतेर्नित्यसिद्धब्रह्मावाप्तौ कण्ठ-
गतविस्मृतकनकमालावाप्तितुल्यायां विद्यातिरिक्तस्य
साधनत्वासम्भवाच्च । ब्रह्मावाप्तौ परम्परया कर्मापे-
क्षामात्रपरा तादृशी स्मृतिः ।

क्व तर्हि कर्मणामुपयोगः । अत्र भामतीमता-
नुवर्तिन आहुः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा

च्छेदमसहमानः समुच्चयवादी प्रत्यवतिष्ठते ननु कथमिति
यावतेति यस्मादित्यर्थः । स्मृतौ तत्पदं ब्रह्मपरम् उक्तमिति
तेनेति ब्रह्मवित्पुण्यकृदित्यादिश्रुत्येति शेषः । तेन ब्रह्मवेदन-
पुण्ययोः समुच्चयेन एति ब्रह्म प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः । ज्ञानकर्मणोः
समुच्चयस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वश्रवणमनुमोदते सत्यमिति ।

ब्रह्मप्राप्तिर्विद्यासाध्यत्वप्रतिपादकश्रुत्यन्तरणोपपत्तिसहि-
तेन विरोधात् समुच्चयश्रवणं तन्मूलकस्मृतिवचनञ्च क्रमसमुच्चय-
परतया नेतव्यमित्याशयेनाह नान्यः पन्था इति । ब्रह्मज्ञाना-
पेक्षया अन्यः ज्ञानकर्मसमुच्चयरूपः केवलकर्मरूपो वा पन्था
उपायो मोक्षं प्रति नास्तीति श्रुत्यर्थः । नित्यमात्मास्वरूपतया
सिद्धस्य ब्रह्मणोऽवाप्तिरप्राप्तत्वभ्रमादिनिवृत्तिरूपा अप्राप्तत्वभ्र-
मादिनिवृत्तिश्च ज्ञानमात्रसाध्यत्वेन लोके दृष्टा । यथा कण्ठ-
गतायामेव कनकमालायां विस्मृतायां सत्यां तस्यामप्राप्तत्व-
भ्रमेण बहुविधविशेषप्राप्तस्याप्तोपदेशजन्यज्ञानमात्रेणाप्राप्तत्व-
भ्रमनिवृत्तिरूपा पूर्वसिद्धकनकमालाप्राप्तिः तत्तुल्यायां नित्य-
सिद्धब्रह्मावाप्तौ विद्यातिरिक्तसाधनापेक्षाभावात् । तदतिरिक्तस्य
भ्रमादिनिवृत्तौ सामर्थ्याभावाच्च इत्यर्थः ।

विविदिषन्ति यच्चेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति
श्रुतेर्विद्यासम्पादनद्वारा ब्रह्मावाप्तापायभूतायां
विविदिषायामुपयोगः ।

ननु दृश्यमाणायां विद्यायामुपयोगः किं न
स्यात् । न स्यात् प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् ।

परम्परया मुक्तौ कर्मणामुपयोगं प्रपञ्चयितुं पृच्छति क
तर्हीति तर्हि ज्ञानवत् साक्षात्मुक्तिहेतुत्वाभावे मति क विवि-
दिषायां विद्यायां वा साधनत्वं तेषामित्यर्थः । तमेतमिति
तच्छब्दः प्रकृतपरमात्मपरः एतच्छब्दो नित्यापरोक्षजोवपरः ।
तथा च जीवाभिन्नं परमात्मानं वेदानुवचनादिभिर्वेदितुमिच्छ-
न्तीत्यर्थः । अनशनादिलक्षणतपोव्यावृत्तये तपसो विशेषणं
अनाशकेनेति । तथा च हितमितमेध्याशनादिरूपं तप इह
विवक्षितमिति लभ्यते । ननु विविदिषायामपुमर्थभूतायां कथं
विनियोगस्तत्राह विद्यासम्पादनद्वारेति ततश्च गौणपुरुषार्थत्वं
तस्याः सम्भवतोत्यर्थः ।

ननु मुक्तिं प्रति प्रत्यासन्नत्वात् विद्यायास्तस्यामेव
विनियोगः कुतो न कल्पते श्रुतत्वाविशेषाच्च कामनाविषयत्वेन
श्रुतस्वर्गादेरेव कर्मफलतया अन्यत्र स्वीकाराच्चेति मत्वा शङ्कते
नन्विति । स्वर्गकामादिवाक्येषु यागादेर्विधिप्रत्ययेन इष्टसाधनत्वे
बोधिते किं तदिष्टमिति विशेषाकाङ्क्षायां सत्यां पुरुषविशेषण-
त्वेन श्रुतयोः कामनास्वर्गयोरन्यतरस्यापि शङ्कतः प्राधान्या-
भावेन तद्वार्थतः प्राधान्यस्यैवाश्रयणीयत्वे स्वतः पुरुषार्थतया
स्वर्गस्यैव फलत्वेनान्वयः स्वीकृतः । यागः स्वर्गसाधनमिति

भामतीमते कर्मणां विविदिषोत्पादनोपयोगित्वम् । ५५१

विद्यासम्प्रयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि
शमदमादीनि विविदिषासम्प्रयोगान्तु वाञ्छतराणि
यज्ञादीनीति सर्वापेक्षाधिकरणभाष्याच्च ।

ननु विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठातुर्वेदनगोचरे-
च्छावत्त्वे विविदिषायाः सिद्धत्वेन तदभावे वेद-
नोपाये विविदिषायां कामनासम्भवेनच विविदि-

न तु कामनायाः इह तु वेदनकामनाया एव फलत्वेनान्वय
उचितः शब्दतः प्रधानत्वादतः फलप्रत्यासत्त्यादिकर्मापेक्षि-
त्वात्किंमिति मत्वा समाधत्ते न स्यादिति । सन् प्रत्ययः प्रत्यय-
शब्दार्थः ।

विविदिषायामेव विनियोग इत्यत्र भाष्यसम्प्रतिमाह
विद्यासंप्रयोगादिति विद्यासाधनत्वादित्यर्थः । प्रत्यासन्ना-
नीति यावत् विद्योदयमनुष्ठेयानीत्यर्थः । शमादिवैषम्यं
कर्मसु दर्शयति विविदिषासंप्रयोगात्त्विति तत्साधनत्वादेव
इत्यर्थः । वाञ्छतराणीति विविदिषोदयपर्यन्तमेव अनुष्ठेयानीति
यावत् । सर्वापेक्षाधिकरणेति विद्योत्पत्तौ सर्वाणि कर्माणि
अपेक्षितव्यानीति प्रतिपादिकाधिकरणेत्यर्थः ।

विविदिषाविनियोगं प्रकारान्तरेणाक्षिपति ननु इति ।
वेदनेच्छायाः यज्ञादिफलत्वे वेदनेच्छागोचरेच्छया यज्ञाद्यनु-
ष्ठान वाच्यम् । वेदनेच्छायाश्च स्वतः फलत्वाभावात् वेदनद्वारा
मुक्तिफलकत्वं वाच्यम् । तथा च अयं क्रमः प्रथमं मुक्तौ
स्वतः पुरुषार्थत्वज्ञानादिच्छा ततो वेदने मुक्तिसाधन-
त्वज्ञानादिच्छा ततो वेदनेच्छायां वेदनसाधनत्वज्ञाना-
दिच्छा तथा च यज्ञाद्यनुष्ठानमिति तथा च वेदनेच्छारूप-

षार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानायोगाद् न यज्ञादीनां विविदिषायां विनियोगो युक्त इति चेन्न ।

अन्नद्वेषेण कार्श्यं प्राप्तस्य तत्परिहाराय अन्नविषयौत्कण्ठालक्षणायामिच्छायां सत्यामपि उत्कटाजीर्णादिप्रयुक्तधातुवैषम्यदोषात्तत्र प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायते इति तद्रोचकौषधविधिवन्निरतिश-

विविदिषोद्देशेन यज्ञाद्यनुष्ठाने प्रवर्त्तमानस्य ब्रह्मवेदने विविदिषाफले किमिच्छास्ति न वा आद्ये यज्ञाद्यनुष्ठानवैयर्थ्यमभिप्रेत्याह वेदनगोचरेति । वेदनगोचरेच्छाया एव विविदिषात्वादिति भावः । सिद्धत्वेन विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानायोगादिति सम्बन्धः । न द्वितीयः विविदिषाफले वेदने कामनाया असत्त्वे विविदिषायामपि कामनाया अभावाद्विविदिषोद्देशेन यज्ञाद्यनुष्ठानायोग इत्याह तदभाव इति वेदनगोचरेच्छाया अभाव इत्यर्थः । विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानातुरस्येव वेदनगोचरेच्छा न तावता तदनुष्ठानवैयर्थ्यं विविदिषायाः हेविध्योपपत्तेः । तथा हि वेदनेच्छा द्विविधा विद्यायामौक्थ्यलक्षणा रुचिलक्षणा च तत्र आद्या यज्ञाद्यनुष्ठानात् प्रागपि वेदने वर्त्तत इति तामादाय वेदनसाधनभूतायां विविदिषायां कामना सम्भवतीति विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानमुपपन्नं द्वितीया तु यज्ञादिफलभूता तदनुष्ठानान्तरभाविनीति युक्त एव विविदिषायां यज्ञादिविनियोग इति समाधानमभिप्रेत्याह नेति ।

वेदनेच्छाया हेविध्ये च यज्ञाद्यनुष्ठानादौ च दृष्टान्त-

भामतीमते कर्मणां विविदिषोत्पादनीयगित्वम् । ५५३

यानन्दरूपं ब्रह्म तत्प्राप्तौ विद्या साधनमित्यर्थे
प्राचीनबहुजन्मानुष्ठितानभिसंहित-फलनित्यनैमि-
त्तिककर्मापार्जितचित्तप्रसादमहिम्ना सम्पन्नवि-
श्वासस्य पुरुषस्य ब्रह्मावाप्तौ विद्यायां च तदौत्क-
ण्ठालक्षणायामिच्छायां सत्यामपि अनादिभव-
सञ्चितानेकदुरितदोषेण आस्तिककामुकस्य हेय-
कर्मणीव विषयभोगे प्रावण्यं सम्पादयता प्रति-

माह अन्नहेषणेति तत्परिहारायेति । काश्च्यपरिहाराय अन्नभ-
क्षणविषयकोत्कटेच्छायां सत्यामपीत्यर्थः । उत्कटेति अधिके-
त्यर्थः । धातुवैषम्यप्रयोजकात्यन्तानशनादिसंग्रहार्थम् आदि-
पदम् । तत्रेति अन्नभक्षण इत्यर्थः । जायत इति एतच्चानुभव-
सिद्धमिति भावः । अधोतस्वाङ्गस्वाध्यायः पुरुषो वेदान्तैः
ब्रह्मणो निरतिशयानन्दरूपत्वं विद्यायाः तत्प्राप्तिसाधनत्वञ्च
ज्ञात्वा तस्मिन्नर्थे सम्पन्नविश्वासो भवतीत्युक्तम् । तथाविधाना-
मपि पुरुषाणां बहूनां तस्मिन्नर्थे विश्वाससम्पत्तेरदर्शनादित्या-
शङ्काह प्राचीनेति । प्राचीनेषु बहुजन्मसु अनुष्ठितानि फलाभि-
सन्धिरहितानि च यानि नित्यनैमित्तिककर्माणि तैरुपार्जितो
यचित्तप्रसादः शुद्धिविशेषस्तस्य महिम्नेत्यर्थः । तथाच स्मृतिः
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये इति कश्चिदिति उक्त-
चित्तप्रसादवानित्यर्थः । सिद्धये विद्यालाभाय न सर्वं इति
भावः ।

ननु ब्रह्मप्राप्तितत्साधनविद्यागोचरोत्कटेच्छायां सत्यां
तत्साधनश्रवणादौ प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्भवेदेवेति कृतं तस्य यज्ञा-

बन्धादिद्यासाधने श्रवणादौ प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न
जायत इति प्रतिबन्धनिरासपूर्वं तत्सम्पादक-
यज्ञादिविधानोपपत्तेरिति ।

विवरणानुसारिणस्त्वाहुः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति सामान्यन्यायादिच्छावि-
षयतया शब्दबोध्यएव शाब्दसाधनतान्वय इति
स्वर्गकामादिवाक्ये कृत्तविशेषन्यायस्य बलीयस्त्वाद-
श्वेन जिगमिषति असिना जिघांसतीत्यादि-

अनुष्ठानेन तत्राह अनादीति । दुरितदोषेण प्रतिबन्धात् रुचिर्न
जायत इति सम्बन्धः । ननु पूर्वोक्तचित्तप्रसादमहिम्ना ब्रह्म-
विद्यादौ सम्पन्नविज्ञासंख्यास्तकतमस्यानर्थबहुले विषय-
भोगे प्रावण्यं कथं सम्भवतीत्याशङ्क्य अनुभवसिद्धदृष्टान्तेन तत्
सम्भावयति आस्तिककामुकस्येति । विहितानुष्ठानादवश्यं श्रेयो
भवति निषिद्धकरणादित्यावश्यं महाननर्थो भवति शास्त्र-
प्रामाण्यादिति निश्चयवानास्तिकस्तस्यापि कस्माच्चित् कामो-
द्रेको निन्दितागम्यागमनादौ प्रावण्यञ्च यथा पापविशेषात्
सम्भवति तथा यथोक्तमुमुक्षोरपीत्यर्थः । प्रतिबन्धेति अनादि-
भवसंचितानेकदुरितदोषकृतप्रतिबन्धेत्यर्थः । तत्सम्पादकेति ।
विविदिषाशब्दिता या श्रवणादौ प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिस्तत्सम्पा-
दकेत्यर्थः ।

अ तर्हि कर्मणामुपयोग इत्यत्र पुनरे विद्यायां
विनियोग इति प्रतिज्ञानान्तरमवतारयति विवरणेति । पूर्वत्र
यज्ञादीनां इतीयान्युत्था साधनत्वेनावगतानां साध्याकाङ्क्षायां

भामतीमते कर्मणां विविदिषोत्पादनोपयोगित्वम् । ५५५

लौकिकप्रयोगेऽश्वादिरूपसाधनस्य तदन्वेष्टव्यं
तद्वाव विजिज्ञासितव्यं निदिध्यासितव्य इत्यादि-
वैदिकप्रयोगे तद्व्यार्थभूतविधेस्य संप्रत्ययाभिहिते-
च्छाविषयएव गमनादावन्वयस्य व्युत्पन्नत्वाच्च प्रकृ-
त्यभिहितायां विद्यायां यज्ञादीनां विनियोगः ।

विविदिषैव साध्यत्वेनान्वेति । तस्याः शब्दतः प्रधानत्वात् शब्दतः
प्रधानस्यैव पदार्थस्य राजपुरुषमानयेत्यादौ सर्वत्र समभि-
व्याहृतपदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादित्याशयेन यज्ञा-
दीनां विविदिषायां विनियोग उक्तः । तत्रास्वरसं दर्शयन्
विद्यायां तेषां विनियोगमुपपादयति प्रकृतौति । प्रकृतिप्रत्यया-
र्थयोर्वेदनतदिच्छयोर्मध्ये प्रत्ययार्थस्य विविदिषालक्षणस्य
प्रत्ययार्थत्वात् शब्दतः प्राधान्यं ततश्च विविदिषाया एव
यज्ञादिफलत्वेनान्वय इत्यत्र हेतुभूतो यः सामान्यन्यायो
राजपुरुषमानयेत्यादौ प्रसिद्धः शब्दतः प्रधानस्यैव समभिव्याह-
तक्रियाकारकान्वय इत्येवंरूपस्तस्मादित्यर्थः । विधिप्रत्ययेन इष्ट-
साधनत्वेन भवगतयागादेरिष्टविशेषाकाङ्क्षायां सत्त्वां शब्दतः
प्राधान्याभावेऽपि स्वर्गस्य फलत्वेनान्वयः कृत इत्यर्थः । शाब्द-
प्राधान्याभावाविशेषे कामनाया एव यागादिफलत्वेनान्वयः
कुतो न कल्पितस्तत्राह इच्छाविषयतयेति । इच्छाविषयत्वस्य
फलत्वं व्यञ्जकत्वात् पुरुषार्थत्वेन प्रतीतस्य स्वर्गस्यैव फलत्वं
न कामनाया इत्यर्थः । ननु कामनाविषयत्वस्य मुक्तिसाधा-
रकत्वात् तस्यैव यागादिफलं कक्षात् न कल्प्यते तत्राह शब्द-
बोध इति । शाब्दो हि आकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत इति न्याया-

ननु तथा सति यावद्विद्योदयं कर्मानुष्ठानाप-
तेत्यजतेतैव हि तज्ज्ञेयमित्यादिश्रुतिसिद्धं कर्म-
त्यागरूपस्य सव्यासस्य विद्यार्थत्व' पीड्यतेति चेत् ।

ज्ञातिप्रसङ्गः । तथा च इच्छेयमाणसमभिव्याहारे इष्टमाणस्यैव
प्राधान्यं न तु इच्छाया इति विशेषन्यायेन उक्तमामान्यन्याय-
बाधस्य कामोपबन्धवाक्येषु क्लृप्तत्वाद्विर्वादिषन्तीत्यत्रापि प्रत्य-
यार्थत्वप्रयुक्तं विविदिषायाः शाब्दप्राधान्यं त्यक्त्वा वेदनप्राधान्य-
मेवादरणीयमित्यर्थः । इच्छावाचिसन्प्रत्ययसमभिव्याहृतेषु
एव लौकिकवैदिकप्रयोगेषु प्रत्ययार्थतया प्रधानभूतामपि इच्छा-
मुक्तं तद्विषयेषु एव समभिव्याहृतपदार्थान्तरान्वयदर्शनाच्च
इत्याह अक्षेनेति तदन्वेष्टव्यमिति । तद्द्वराकाशाख्यं ब्रह्म
विचार्यमित्यर्थः । विजिज्ञासितव्यमिति तदेव ब्रह्म ध्यातव्य-
मित्यर्थः । निदिध्यासितव्य इति आत्मा ध्यातव्य इत्यर्थः ।
ननु उदाहृतप्रयोगेषु इच्छाया अक्षादिमाधनाद्यन्वयायोग्य-
त्वात् तस्याः परित्याग इति चेत् तर्हि प्रकृतेऽपि वेदनेच्छायाः
तदयोग्यत्वात् ब्रह्मवेदनस्य च ब्रह्मानन्दमाप्ताकाररूपतया
फलत्वेनान्वेतुं योग्यत्वात् वेदन एव यन्नाद्यन्वयो न विवि-
दिषाशामिति तुल्यमिति भावः ।

विद्याविनियोगपक्षे विध्यन्तरविरोधं शङ्कते नन्विति ।
कर्माणि त्यजतेतैव सुसुक्ष्मा त्यक्तुः स्वस्य प्रत्यगात्मस्वरूपं पदं
ब्रह्म साक्षात्कर्तव्यम् । न तु अत्यजतेति श्रुत्यर्थः । अथ
परिव्राडित्युपक्रम्य ब्रह्मभूयाय कल्पयत इत्यन्तेन श्रुत्य-
न्तरेण अपि परिव्राट्शब्दोपात्तसव्यासस्य ब्रह्मभूयशब्दो

भामतीमते कर्मणां विविदिषोत्पादनोपयोगित्वम् । ५५७

न प्राग्बीजावापात् कर्षणं तदनन्तरमकर्ष-
णमिति कर्षणाकर्षणाभ्यां ब्रौह्मादिनिष्पत्तिवत्
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य
तस्यैव शमः कारणमुच्यत इत्यादिवचनानुसारेण
चेतसः शुद्धौ विविदिषादिरूपप्रत्यक्प्रावण्योदय-
पर्यन्तं कर्मानुष्ठानं ततः सञ्ज्ञास इति कर्मतत्-
सञ्ज्ञासाभ्यां विद्यानिष्पत्त्युपगमात् ।

उक्तं हि नैष्कर्म्यसिद्धौ प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः
कर्माख्यापाद्य शुद्धितः । कृतार्थान्यस्तमायान्ति
प्रावृडन्ते घना इवेति । कर्मणां विद्यार्थत्वपक्षेऽपि
विविदिषापर्यन्तमेव कर्मानुष्ठाने विविदिषार्थत्व-
पक्षात् को भेद इति चेद् अयं भेदः ।

ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वमुक्तम् एवं श्रुत्यन्तरेषु अपि इत्यभि-
प्रेत्यादिपदं द्रष्टव्यम् ।

विविदिषावाक्यसञ्ज्ञासविध्योरविरोधं सदृशान्तं सप्रमा-
णञ्च दर्शयति । न प्रागिति । वचने कारणपदद्वयं कर्त्तव्यार्थकम् ।
शमः सञ्ज्ञासः चित्तशुद्धिविविदिषारूपप्रत्यक्प्रावण्येत्येतत्
गीतावचनगतयोगपदव्याख्यानमिति बोध्यम् ।

रागादिराहित्यरूपचित्तशुद्धिविविदिषावैराग्यगुरुदेवतादि-
भक्तिलक्षणप्रत्यक्प्रावण्यजन्मपर्यन्तं कर्मानुष्ठानमित्यत्र सुरेश्व-
रप्राचार्यसम्प्रतिमाह उक्तं हीति शुद्धित इति शुद्धिद्वारेत्यर्थः ।

कर्मणां विद्यार्थत्वपक्षे द्वारभूतविविदिषा-
सिद्धान्तान्तरमुपरतावपि फलपर्यन्तानि विशिष्टगुरु-
लाभात् निर्विघ्नश्रवणमनननिदिध्यासनसाधनानि
निवृत्तिप्रमुखानि सम्पाद्य विद्योत्पादकत्वनियमो-
ऽस्ति । विविदिषार्थत्वपक्षे तु श्रवणादिप्रवृत्ति-
जननसमर्थोत्कटेच्छासम्पादनमात्रेण कृतार्थतेति
नावश्यं विद्योत्पादकत्वनियमः ।

अस्तमायान्तीति त्यागमायान्ति त्यक्तव्यान्येव भवन्ति कृतप्रयो-
जनत्वादित्यर्थः । कृतप्रयोजनानां निवृत्तौ दृष्टान्तमाह प्राहुः
इति । वर्षाकालावसान इत्यर्थः । विविदिषाया विनियोग-
पक्षे विविदिषोदयपर्यन्तमेव यज्ञाद्यनुष्ठानमित्यविवादम् ।

विद्यायां विनियोगपक्षेऽप्येवं चेत् कस्तयोर्भेद इति शङ्के
कर्मणामिति । अनुष्ठाने विशेषाभावेऽपि फलतो विशेषोऽस्ती-
त्याह अयं भेद इति वक्ष्यमाण इत्यर्थः । उपरताविति त्यागे-
ऽपीत्यर्थः । अदृष्टद्वारेति शेषः । विविदिषाविनियोगपक्षे
हि यज्ञादिकर्मजनितादृष्टं श्रवणादिषु प्रवृत्तिपर्यन्तां विविदि-
षाशब्दितां वचिमुत्पाद्य नश्यति फलैकनाशत्वाददृष्टस्य । विवि-
दिषोत्पत्त्यनन्तरञ्च श्रवणादिप्रतिबन्धकदुरिताभावे सति विवि-
दिषाबलादेव श्रवणादिकं सम्पाद्य विद्यां लभते श्रवणादिप्रतिब-
न्धकदुरितसत्त्वे तु तत्सत्त्वं यत्ने कृतेऽपि श्रवणाद्यस्त्राभेन निश्चित-
तन्निवृत्त्युपायमनुतिष्ठति । प्रायेण तन्निवर्त्तकोपायाननुष्ठाने वा
तदनुष्ठानस्यापि विघ्नबाधुत्वे वा श्रवणाद्यसंश्रवात् न ज्ञानोदयः ।
यथा बीजधवौर्ज्याबभक्ष्ये वक्ष्युत्पत्तौ सत्यामपि अप्रतिबन्धे

भामतीमते कर्मणां विविदिषोत्पादनोपयोगित्वम् । ५५८

यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा इति स्मृतिमूले
कर्मणामात्मज्ञानयोग्यतापादकमलापकर्षणगुणा-
धानलक्षणसंस्कारार्थत्वपक्ष इवेति वदन्ति ।

नाललाभे तद्वक्षणेन कार्श्यनिवृत्तिं लभते । तदलाभे तु तन्नाभाय
यतते यत्र कृतेऽपि यद्यन्नं लभते तदा न कार्श्यनिवृत्तिं लभते ।
एवमिहापीत्यभिप्रेत्याह नावश्यमिति ।

विविदिषाविनियोगपक्षस्य संस्कारे कर्मणां विनियोगपक्षं
दृष्टान्तयति यस्यैत इति । यस्य पुरुषस्य एते श्रौतस्मार्त्ता धर्मा
अष्टाचत्वारिंशत्संख्यकाः संस्काराः सन्ति शमादिसम्पत्तिश्च
वर्तते तस्य कर्मभिः संस्कृतस्य विद्याधिकारिणः श्रवणादि-
सम्पत्तौ सत्यां तत्त्वज्ञानद्वारा परब्रह्मप्राप्तिर्भवति तदसम्पत्तौ
च पुण्यलोकावाप्तिरिति कर्मणां संस्कारकत्वपक्षे यथा ज्ञानो-
त्पादकत्वनियमो नास्ति संस्कारजननमात्रेण सञ्चरिता-
र्थानां कर्मणां विद्योत्पत्तिपर्यन्तव्यापाराभावात् तथा तेषां
विविदिषार्थत्वपक्षेऽपीत्यर्थः । आत्मज्ञानयोग्यताकार्यकर-
सङ्घातनिष्ठा तदापादकौ यौ मलापकर्षणगुणाधानलक्षणौ
संस्कारौ तदर्थत्वपक्ष इत्यर्थः । कर्मणां विविदिषार्थत्वपक्षे
संस्कारार्थत्वपक्षे च ज्ञानोत्पत्त्यनियमे समानेऽपि विविदिषार्थ-
त्वपक्षे प्रापिका ज्ञानोत्पत्तिस्तीव्रबुद्ध्याया इव दृढविविदि-
षायाः सर्वप्रयत्नेन विद्यासम्पादनसमर्थत्वात् संस्कारार्थत्वपक्षे
तु ब्रह्मज्ञानयोग्यतामात्रसिद्धावपि विविदिषाया अप्यनि-
यतत्वेन विद्योत्पत्तिः प्रापिकापि न भवतीति विविदिषा-
संस्कारार्थत्वपक्षयोरपि भेद ऊहनीय इति भावः । ननु केवा-
मिति किमात्रमकर्मणामेव किं वा अन्येषामपि इत्यर्थः ।

कर्मणां शान्तिरूपी उपयोगनिरूपणम् ।

ननु केषां कर्मणामयमुदाहृतश्रुत्या विनियोगो बोध्यते ।

अत्र कैश्चिदुक्तं वेदानुवचनेनेति ब्रह्मचारि-
धर्माणां यज्ञेन दानेनेति गृहस्थधर्माणां तपसाऽ-
नाशकेनेति वानप्रस्थधर्माणां चोपलक्षणमित्या-
श्रमधर्माणामेव विद्योपयोगः । अत एव विहित-
त्वाच्च आश्रमकर्मापीति शारीरकसूत्रे विद्यार्थकर्मसु
आश्रमकर्मपदप्रयोग इति ।

ननु आश्रमधर्माणामपि सर्वेषां विविदिषावाक्ये श्रवणा-
भावात् तेषामपि न सर्वेषां विनियोगो लभ्यते तत्राह वेदानु-
वचनेनेति । वेदस्य गुरुवचनमनुशिष्य वचनं वेदाध्ययनं तच्च
ब्रह्मचारिधर्माणां मध्ये प्रधानं तेन तद्धर्माः सर्वे गृह्यन्ते इत्यर्थः ।
एवम् उत्तरत्रापि प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । तपः क्लृप्त्वान्द्रायणादि-
रूपं वानप्रस्थासाधारणमिह तपःशब्दरूढ्या भातीति भावः ।
अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति य इत्यादिस्मृतिषु नित्य-
माश्रमिणां कार्यं कर्त्तव्यं यद्यत् कर्मास्ति तत्सर्वफलाभिर्नाम
त्यक्ता यः करोति स योगपदोदितं पूर्वोक्तचित्तशुद्धिविविदिषादि-
रूपं प्रत्यक्प्रावक्ष्यं लभते इति प्रतिपादनात् तन्मूलभूते विवि-
दिषावाक्येऽपि सर्वेषामाश्रमकर्मणामुपलक्षणं युक्तमिति मन्त-
व्यम् । आश्रमकर्मणामेव विनियोग इत्यत्र सौख्यं लिङ्गमाह अत-
एवेति । आश्रमकर्मणामेव विनियोगाभ्युपगमादेव इत्यर्थः ।
आश्रमकर्मणां विविदिषावाक्येन विद्यादौ विनियुक्तत्वात्

कल्पतरौ तु नाश्रमधर्माणामेव विद्योपयोगः ।

अन्तरा चापि तु तद्वृष्टेरित्यधिकारणे आश्रम-
रहितविधुराद्यनुष्ठितकर्मणामपि विद्योपयोग-
निरूपणात् ।

तत्कामनारहितेनाश्रमिणा स्वाश्रमविहितं कर्म अननुष्ठेयमिति
शङ्कायामुत्तरं सूत्रं तेनापि कर्तव्यमेव तं प्राति विहितत्वा-
दन्यथा प्रत्यवायप्रसङ्गादिति सूत्रार्थी बोध्यः ।

अन्येषामपि विनियोग इति पक्षं नित्यकर्ममात्रविषयतया
प्रथमं दर्शयति कल्पतरौ त्विति । कल्पतरौ तु उक्तमिति
सम्बन्धः । आश्रमधर्मव्यतिरिक्तानामप्यस्ति विद्योपयोग इति
कल्पतरुकारमतमयुक्तसूत्रे विद्यार्थकर्मसु आश्रमकर्मपदप्रयोग-
विरोधात् । न च सौत्राश्रमकर्मपदस्य वर्णधर्मेऽपि अजहलक्ष-
णोपपत्तेर्न तद्विरोध इति वाच्यम् । लक्षणायामेव प्रमाणा-
भावादित्याशङ्क्य तत्र नियामकं दर्शयति नाश्रमधर्माणामेव
विद्योपयोग इति ।

आश्रमधर्मव्यतिरिक्तानां वर्णधर्माणामप्यस्ति विद्योपयोग
इत्येवकारार्थं हेतुमाह अन्तरा चापि त्विति । विद्यां प्रति वहि-
रङ्गसाधनेषु कर्मसु अन्तरङ्गसाधनेषु श्रवणादिषु च अनाश्रमिणा-
मधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे सति नास्त्यधिकार इति पूर्वपक्षः ।
आश्रमकर्मणामेव विद्यायां विनियुक्तत्वात् तेषामाश्रमकर्माभा-
वात् साधनचतुष्टयसम्पत्त्यैव श्रवणादिषु अधिकाराच्च अनाश्र-
मिणां च साधनचतुष्टयान्तर्गतस्योपरतिशब्दितसत्यासत्याभावेन
तत्सम्पत्त्यभावादिति । सिद्धान्तस्तु सूत्रे तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ।
अन्तराशब्दः आश्रमाणामन्तरालमनाश्रमित्वमाह तथा च

न च विधुरादीनामनाश्रमिणां प्राग्जन्मा
 दनुष्ठितयज्ञाद्युत्पादितविविदिषाणां विद्यासाध-
 नश्रवणादौ अधिकारनिरूपणमात्रपरं तदधिकारं
 न तु तदनुष्ठितकर्मणां विद्योपयोगनिरूपणपर-
 मिति शङ्काम् ।

अनाश्रमित्वे वर्त्तमानोऽपि पुरुषः श्रवणादिषु विद्यार्थकर्मसु
 चाधिक्रियते कुतः श्रुतिस्मृतिषु रैकवाचकवीप्रभृतौनामनाश्रमि-
 णामपि विद्यावत्त्वोपलब्धेः । परिव्राजकस्य श्रवणादिषु मुख्या-
 धिकारेऽपि गृहस्थादीनामिव अनाश्रमिणां गौणाधिकारोप-
 पत्तेः । तथा च तदधिकरणे भाष्यं दृष्टुर्या च विद्या प्रतिषेधा-
 भावमात्रेणार्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु इति अविद्यानिवृत्ति-
 र्विद्याया दृष्टं फलम् अर्थिनमविद्यानिवर्त्तकसाक्षात्कारार्थिन-
 मधिकारित्वेन स्वीकरोति शूद्रस्यैव वेदान्तश्रवणादिषु अना-
 श्रमिणां प्रतिषेधाभावात् गौणाधिकारे सत्यासापेक्षा नास्तीति
 मत्वा मात्रपदमिति भाष्यार्थः । अन्तरा चापि त्वत्त्वधिकरण-
 मनाश्रमिणां श्रवणाद्यधिकारमात्रनिरूपणपरं न तु अना-
 श्रमिकर्मणामपि विद्योपयोगनिरूपणपरम् ।

तथा च सौत्राश्रमकर्मपदस्य वर्णधर्मोपलक्षकत्वं न
 सिध्यतीति मत्वा शङ्कते न च विधुरादीनामिति । ननु तेषां
 विद्यार्थकर्मभावे विविदिषोदयासम्भवादनाश्रमिणां श्रवणा-
 धिकारनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्क्याह प्राग्जन्मेति । अनाश्र-
 मिनोऽपि ये जन्मान्तरीयाश्रमकर्मानुष्ठानजनितविविदिषा-
 वन्तः सत्यासहेतुतीव्रवैराग्याभावात् मुख्याधिकारात् प्रभु-

विशेषानुग्रहश्चेति तदधिकरणसूत्रतद्भाष्ययोः
तदनुष्ठितानां जपादिरूपवर्णमात्रधर्माणामपि
विद्योपयोगस्य कण्ठोक्तेर्विहितत्वाच्च आश्रमकर्मा-
पीतिसूत्रे आश्रमपदस्य वर्णधर्माणामप्युपलक्षण-
त्वादित्यभिसम्वायोक्तमाश्रमधर्मातिरिक्तानामप्यस्ति
विद्योपयोगः ।

ताच्च तेषां श्रवणाधिकारनिरूपणपरं तदधिकरणं न तु
अनाश्रमिमात्रविषयमविविदिषूणां श्रवणादौ प्रवृत्त्यसम्भवादेव
इत्यर्थ इति न च शङ्कामिति सम्बन्धः ।

ननु अन्तराचापि त्वितिसूत्रे विद्यार्थकर्मसु विधु-
रादीनामधिकारे श्रुत्यादिषु अनाश्रमिणां रैकवाचकवी-
प्रभृतीनां विद्यावत्त्वदर्शनं हेतुत्वेनोक्तं तदयुक्तं रैकवाचकवी-
विदुरप्रभृतीनां जन्मान्तरीयविद्यासाधनानुष्ठानबलादेव विद्या
जातेति शङ्कासम्भवादतोऽनाश्रमिकर्मणां विद्योपयोग इत्यत्र
तेषां विद्यावत्त्वदर्शनमनन्यथासिद्धे लिङ्गं न भवतीत्यस्वरसा-
दनन्यथासिद्धहेतुमन्यमभिप्रेत्योक्तं विशेषानुग्रहश्चेति । विशेषै-
र्धर्मविशेषैर्जपादिलक्षणैः ब्राह्मणत्वादिवर्णमात्रसम्बन्धिभिरपि
चित्तशक्तिविविदिषादिद्वारा आश्रमधर्मेतिव विद्यायां अनुग्रहः
उपकारः सम्भवत्येव कुतः । अपेनैव तु संसिद्ध्येद् ब्राह्मणो नात्र
संशयः । गङ्गायां ज्ञानमात्रेण मुच्यते नात्र संशयः । यस्य स्मरण-
मात्रेणैवादिष्वप्येवंप्रतीत्यज्ञानदेवताध्यानादिधर्माणां शुद्ध्या-
देवारा विद्यादिसाधनत्वस्य प्रतिपादनादिति सूत्रार्थः । तदनु-
ष्ठितानामिति अनाश्रमिचक्षुष्वर्थः । एवमनाश्रमधर्मा-

किन्तु नित्यानामेव तेषां हि फलं दुरितक्षयं
विद्या अपेक्षते न काम्यानां फलं स्वर्गादि ।

तत्र यथा प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराणामङ्गानामति-
देशे सति न प्रकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पन-

णामपि सूत्रकारेणैव स्पष्टं विद्योपयोगस्य साधितत्वात् तद-
विरोधाय सौत्रमाश्रमकर्मपदं वर्णधर्माणामप्युपलक्षणकं
वाच्यमित्याशयेनाह सूत्र इति । एवं कल्पतरूकाराणामभि-
प्रायमुपवर्ण्य तन्मतमुपपादयति आश्रमधर्मत्यादिना ।

ननु यज्ञादीनां विनियोगः कल्प्यमानः किं काम्यसाधारणः
कल्प्यते किं वा नित्यानामेव । नाद्यः काम्यकर्मफलस्य स्वर्गादेर्वि-
द्यया अपेक्षितत्वेन तेषां विद्योपकारकत्वासम्भवात् । न द्वितीयः
नित्यकर्मफलस्य दुरितक्षयस्यापि प्रमाणसाध्यविद्यापेक्षितत्वे
मानाभावेन तेषामपि विद्याविनियोगानुपपत्तेरिति शङ्कते
किन्तु इति । समाधत्ते नित्यानामेवेति । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्
पापस्य कर्मण इत्यादिवचनान्नित्यकर्मफलस्य दुरितक्षयस्य
विद्यया अपेक्षितत्वे प्रमाणत्वेन सूचयति हीति । प्रमाणजन्याया-
मपि विद्यायां दुरितस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवात् दुरितक्षयापेक्षा
युक्तेति भावः । काम्यकर्मणां विद्यानुपकारकत्वमङ्गीकरोति नेति ।
न च काम्यानां नित्यानामिव दुरितक्षयफलकत्वमप्यस्तु तथा
च तेषामपि 'विद्यापेक्षितदुरितक्षयलक्षणोपकारजनकत्वं'
सम्भवतीति वाच्यम् । तेषां दुरितक्षयफलकत्वे मानाभावेन
विद्योपकारत्वस्याङ्गुत्तवादिति भावः ।

कर्मणां विद्यायां विनियोगविधेः क्लृप्तोपकारैर्नित्यकर्मभिर्वि-

मेवं ज्ञाने विनियुक्तानां यज्ञादीनां क्लृप्तनित्यफल-
पापक्षयातिरेक्षेण न नित्यकाम्यसाधारणविद्योपयो-
ग्युपकारकल्पनमिति ।

संक्षेपशरीरके तु नित्यानां काम्यानाञ्च कर्मणां
विनियोग उक्तः यज्ञादिशब्दाविशेषात् ।

प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराणां पदार्थानां क्लृप्तप्राकृ-
तोपकारातिदेशमुखेनैव विकृतिष्वतिदेशेन सम्बन्धो
न तु पदार्थानामतिदेशान्तरमुपकारकल्पनेति न
तत्र प्राकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनाप्रसक्तिः ।

चरितार्थे दृष्टान्तमाह तत्र यथेति । यद्वा काम्यानां पापक्षय-
फलकत्वस्यान्यतः प्राप्त्यभावेऽपि यज्ञादीनां विनियोगबलादेव
तेषां तत्कल्प्यतामिति नेत्याह तत्रेति । काम्यकर्मणां विद्यापे-
क्षितोपकारहेतुत्वाक्लृप्तौ सत्यामित्यर्थः । न नित्येति गौरवा-
दिति भावः ।

आश्रमकर्मव्यतिरिक्तानामपि विनियोग इति पक्षं काम्य-
साधारणं दर्शयति संक्षेपेति अविशेषादिति । यज्ञादिशब्दानां
नित्ययज्ञादिषु इव काम्ययज्ञादिष्वपि रूढत्वाविशेषात् नित्या-
नामिव काम्यानामपि विनियोगः श्रुत्या भातीति तत्साधारण-
एव कर्मणामुपकारः कल्प्यत इत्यर्थः ।

काम्यसाधारण्येन विद्योपयोग्युपकारकल्पनं न सम्भवति
तत्कल्पने पूर्वतन्मन्त्राद्यविरोधादिति मत्वा विकृतिष्वति-
दृष्टान्तानि दृष्टान्तत्वेन कल्पतरौ उदाहृतानि । न तानि
ज्ञादीनां दृष्टान्तत्वेनोदाहरणयोग्यानीत्याह प्रकृताविति ।

इह तु प्रत्यक्षश्रुत्या प्रथममेव विनियुक्तानां
यन्नादीनामुपदिष्टानामङ्गानामिव पश्चात् कल्पनीय
उपकारः प्रथमावगतविनियोगनिर्वाहायाऋतोऽपि
सामान्यशब्दोपात्तसकलनित्यकाम्यसाधारणः कथं न
कल्पाः ।

अध्वरेषु अध्वरमीमांसकैरपि हि उपकारमुखेन
पदार्थान्वय एव ऋतोपकारनियमः ।

दर्शपूर्णमासादिषु प्रकृतियागादिषु यः पदार्थानां ऋतु
उपकारस्तस्य प्रथममतिदेशः तत्पृष्ठभावेन पदार्थानां विवृतिषु
सौर्ष्यपशुयागादिष्वतिदेशः न तु प्राक्तनपदार्थानामतिदेशेन
विवृतिषु विनियोगानन्तरं पदार्थानामुपकारकल्पनमिति
न तत्र ऋतोपकारपरित्यागेनोपकारान्तरप्रसङ्गरस्तीत्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति प्रकृते यन्नादीनां विनियोगानन्तरमुपकार-
कल्पनम् । अतिदेशस्थले तु प्रकृतौ उपकारकल्पनानन्तरं प्राक्तन-
पदार्थानां विवृतिषु विनियोगः ततो दृष्टान्तो विषम इति ।

इह त्विति दार्ष्टान्तिक इत्यर्थः । प्रकृतानुगुणं दृष्टान्तमाह
उपदिष्टानामिति । दर्शपूर्णमासादिप्रकरणेषु अन्यत्र वा
श्रुतानां पदार्थानां श्रुतिलिङ्गादिभिर्दर्शपूर्णमासादिषु विनियु-
क्तानां प्रथमावगतविनियोगनिर्वाहाय यथायोग्यं दृष्टादृष्ट-
सत्त्व उपकारः कल्पने यथा तथा उपकारोऽत्रापि कल्प-
एव न तु प्रथमावगतविनियोगपरित्याग उचितः । यन्नाद्यादिष्वेव
श्रुतिवाक्यप्रसङ्गादित्यर्थः । सामान्यशब्देति नित्यकाम्यसाधारण-
रूपयन्नादिशब्देत्यर्थः ।

पदार्थान्वयान्तरमुपकारकल्पने त्वक्लृप्तोऽपि
विनियुक्तपदार्थानुगुण एवोपकारः कल्पनीय इति
संप्रतिपद्यैव बाधलक्षणारम्भसिद्ध्यर्थमुपकारमुखो
विकृतिषु प्राकृतान्वयो दशमाद्ये समर्थितः ।

यथा क्लृप्तोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनं कल्पतरुकारोक्तं
मीमांसकसम्मतं तथा प्रथमावगतविनियोगानुसारेणाक्लृप्तो-
पकारकल्पनमपि मीमांसकसम्मतमेव इत्याह अध्वरेष्विति कर्म-
मीमांसकैरपि इत्यर्थः । अध्वरमीमांसकैरपि सम्प्रतिपद्यैव
प्राकृतान्वयः समर्थित इति सम्बन्धः । पदार्थान्वय एवेति पदा-
र्थान्वयस्यैव इत्यर्थः । क्लृप्तोपकारनियमः क्लृप्तोपकाराति-
रिक्तोपकारकल्पनमित्यर्थः ।

एवकारव्यावर्त्यमाह पदार्थान्वयान्तरमिति । उपकारकल्पन-
स्येतु इत्यर्थः । सम्प्रतिपद्यैवेति स्वीकृत्येव इत्यर्थः । बाधलक्षणेति
बाधाध्यायारम्भसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । प्राकृतान्वय इति । प्राकृततयागादौ
शेषभूता ये पदार्थास्तेषां विकृतियागादिषु अतिदेशेन प्राप्ति-
रित्यर्थः । एतदुक्तं भवति पूर्वतन्त्रे दशमाध्याये विकृतावति-
दिष्टानामङ्गानां प्रकृतौ क्लृप्तस्योपकारस्य असम्भवे बाधो
निरूप्यते । तच्च बाधनिरूपणं विकृतिष्वतिदेशेन पदार्थप्राप्त्यन-
न्तरमुपकारकल्पनपक्षे न सिध्यति । प्रकृतौ श्रुत्यादिभिर्विनि-
युक्तपदार्थानां दृष्टोपकारासम्भवे अदृष्टोपकारकल्पनवद्विकृति-
ष्वतिदेशेन विनियुक्तानां पदार्थानां दृष्टोपकारासम्भवे अदृष्टो-
पकारकल्पनस्य तत्सिद्ध्यर्थं सर्वेषामेव अङ्गानामनुष्ठानावश्यक-
त्वात् के वाञ्छितं अङ्गानामननुष्ठानं तदतिदेशप्राप्तावश्यक-

किञ्च क्लृप्तोपकारालाभान्नित्यानामेवायं विनियोग इत्यभ्युपगमे नित्येभ्यो दुरितक्षयस्य तस्माच्च ज्ञानोत्पत्तेरन्यतः सिद्धौ व्यर्थोऽयं विनियोगः ।

बाधासम्भवादती बाधनिरूपणसिद्ध्यर्थं प्रकृतिक्लृप्तोपकारमुखेनैव प्राकृतानामन्वयो विकृतिष्विति दशमाध्यायप्रथमाधिकरणे साधितम् । तथा च यत्र पदार्थानां विनियोगानन्तरमुपकारकल्पनं तत्र तत्पदार्थसामर्थ्यानुसारेण प्रथमावगतविनियोगनिर्वाह्याय अक्लृप्तोपकारकल्पनं मीमांसकसम्मतमिति प्रतीयते । यदि विनियोगानन्तरमुपकारकल्पनाख्येऽपि क्लृप्तोपकारसम्भवे विनियुक्तपदार्थपरित्याग एव न त्वक्लृप्तोपकारकल्पनं तत्सम्मतं भवेत् तदा उपकारमुखेनैव पदार्थानामतिदेश इति निरूपणपरमधिकरणं व्यर्थं स्यात् । पदार्थानामेव अपणावघातादीनामतिदेशेन विनियोगेऽपि विकृतिगतक्षणलादिषु अपणादेः विकृतितुषविमोकरूपदृष्टोपकारस्य लोकसिद्धस्याभावादक्लृप्तोपकारकल्पनानङ्गीकाराच्च अपणादेरनुष्ठानादिलक्षणबाधस्य दशमाध्याये निरूपणीयस्य सम्भवेन तदर्थमुपकारमुखेनैव पदार्थानामतिदेश इति निरूपणस्थानपेक्षितत्वात् ।

तस्मात् विविदिषावाक्येनाविशेषेण नित्यकाव्यसाधारणे विनियोगे प्रथममवगते सति तन्निर्वाह्याय क्लृप्तोपकारकल्पनं युक्तमेवेति । वस्तुतस्तु नित्यकर्मसु अपि विद्यापेक्षितोपकारजनकत्वक्लृप्तिरसिद्धेत्याह किञ्च इत्यादिना अलाभादिति । काव्येषु इति शेषः । नित्यानां विद्यापेक्षितदुरितक्षयसंघर्षी

अन्यतस्तदसिद्धौ ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकजनकत्वं
नित्येषु न क्लृप्तमित्यविशेषात् नित्यकाम्यसाधा-
रणविनियोगो दुर्वारः ।

ननु नित्यानां दुरितक्षयमात्रहेतुत्वस्यान्वतः
सिद्धावपि विशिष्य ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरित-
निर्वाहकत्वं न सिद्धम् किन्तु अस्मिन् विनियोगे
सति ज्ञानोद्देशेन नित्यान्यनुतिष्ठतोऽवश्यं ज्ञानं
भवति । इतरथा शुद्धिमात्रमनियता ज्ञानोत्पत्तिरिति
सार्थकोऽयं विनियोग इति चेत् तर्हि नित्यानामपि

पकारद्वारा विद्याहेतुत्वं विविदिषावाक्यादन्यतः सिद्धमसिद्धं
वा । तत्र नाद्यः । विविदिषावाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याह नित्येभ्य
इति विनियोग इति । शेषत्वरूपविनियोगबोधकशब्द इत्यर्थः ।

द्वितीये नित्येष्वपि विद्योपकारकत्वमक्लृप्तमेव कल्पनीयमिति
नित्यकाम्यसाधारणोपकारकत्वनं युक्तमेव इत्याह अन्यतः
तदसिद्धाविति । नित्यानां विद्योपकारकत्वासिद्धावित्यर्थः ।

अन्यतः सिद्धिपक्षमवलम्ब्य विनियोगार्थवत्त्वं शङ्कते
नन्विति । दुरितं तावद्द्विविधं ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकं ज्ञानो-
त्पत्तिं प्रति उदासीनं सत् नरकादिप्रदञ्च । तथा च
नित्यानां ज्ञाने विनियोगाभावे नित्यकर्मभिर्ज्ञानप्रतिबन्धक-
दुरितस्त्वैव क्षय इत्यत्र नास्ति मानम् । धर्मेण पापमप-
नुदति । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामित्यादिश्रुति-
स्मृतिक्रमानां नित्यानां दुरितसामान्यक्षयहेतुत्वबोधनमात्र-

अकृतमेव नियमतो ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरि-
तनिवर्हणत्वं ज्ञानसाधनविशिष्टगुरुलाभश्रवणमन-
नादिसम्पादकापूर्वं च द्वारं कल्पनीयमित्यकृतो-
पकारकल्पनाविशेषात् सामान्यश्रुत्यापादितो
नित्यकाम्यसाधारणविनियोगो भङ्गनीय इति ।

परत्वात् अतो नियमेन ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितक्षयहेतुत्वं नित्य-
कर्मणामन्वतो न प्राप्तमिति तत्राख्यर्थोऽयं विनियोग इत्यर्थः ।
नित्यैरेव यज्ञादिभिर्दुरितक्षयद्वारा ज्ञानं सम्पादयेदिति
प्रकारेण विविदिषावाक्यीये नित्यानां ज्ञाने विनियोगे सति
वा कथं ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितस्यैव क्षयो नित्यानुष्ठानतो लभ्यत
इति पृच्छति किन्त्विति । तस्माभ्यप्रकारमाह अस्मिन्निति
अवश्यमिति । नित्यानुष्ठानात् ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितक्षये सति
प्रतिबन्धकरहितमहावाक्यादवश्यं ज्ञानं भवतीत्यर्थः । इतर-
थेति । एतद्विनियोगाभावादित्यर्थः । दुरितसामान्यक्षयरूपा
शुद्धिर्भवति न तु नियमेन ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितक्षयरूपशुद्धि-
विशेषो भवति । ज्ञानोद्देशेन नित्यानामननुष्ठानात् । तथा च
बहुजन्मसु नित्यकर्मानुष्ठानशीलस्यापि नियमेन ज्ञानं न जायते
किन्तु दैवयोगात् कदाचित् ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितसङ्घ-
निःशेषक्षयसम्भवात् ज्ञानमपि कदाचित् भवतीत्यनिवृत्ता
ज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थः । ज्ञानापेक्षितोपकारी नित्येषु कृत इति
मतं निराशम्भनमित्यभिप्रेत्य काम्येष्विव नित्येष्वप्यकृतोप-
कारकत्वं तुल्यमिति दूषयति तर्हीति । नित्येषु ज्ञानोपकारक-
त्वनियमासिद्धिरित्यर्थः । तन्मेवमपि नित्यानामेव विनियोगपक्षे

असत्त्वासिनामपि त्रैवर्णिकानामेव ज्ञानोत्पत्तिनिरूपणम् । ५७१

असत्त्वासिनामपि त्रैवर्णिकानामेव ज्ञानोत्पत्तिनिरूपणम् ।

नन्वेवमपि कथं कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता
जनकादय इत्यादिस्मरणनिर्वाहः ।

विधेर्लाघवमस्ति । तेषां पक्षे ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितनिवर्हकत्वस्य
वचनान्तरात् प्राप्तत्वेन नियममात्रस्य विधेर्लभ्यत्वात् । काम्येषु
तु ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितनिवर्हकत्वं सर्वथा न प्राप्तमिति काम्या-
नामपि विनियोगपक्षे विधेस्तात्पर्यगौरवमपरिहार्यमिति चेत्
सत्यम् । तथापि यज्ज्ञादिश्रुतीनां सङ्कोचलक्षणबाधपरिहाराय
काम्यानामपि विनियोग आवश्यक इत्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम् ।
नित्येभ्यो ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितस्यैव क्षयरूपशुद्धिविशेषलाभेऽपि
तावन्मात्रात् न ज्ञानोत्पत्तिरस्ति । प्रमाणप्रमेयासम्भावनादिरूप-
दृष्टप्रतिबन्धकसत्त्वात् । अतस्तन्निरासोपयोगिनामुत्कृष्टगुरुत-
दधीनश्रवणमननध्यानादीनां सम्पादकादृष्टजनकत्वं नित्याना-
मङ्गलमेव विविदिषावाक्यीयविनियोगबलात् कल्पनीयमित्याह
ज्ञानसाधनेति ।

एवं विविदिषाद्वारा विद्यायां कर्मणां विनियोगं
नेरूप्य तेषु त्रैवर्णिकानामधिकार इति निरूपणार्थमाक्षेप-
याजेन प्रसङ्गं दर्शयति ननु इत्यादिना एवमप्येति । तत्प्राप्ति-
हेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महासुने । इति ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रति-
पादकस्वरूपस्य विविदिषावाक्याविरोधेन ज्ञानं साक्षात् ब्रह्म-
प्राप्तिसाधनम् । कर्म च विद्याद्वारा तत्प्राप्तिसाधनमिति क्रम-
समुच्चयपरतया निर्वाहेऽपीत्यर्थः । अत्रावधारणेन संसिद्धि-
पश्चित्तुक्तिं प्रति कर्मातिरिक्तोपायनिषेधाज्जनकाद्यनुष्ठित-
कर्माणां तुक्तिं प्रति साक्षाद्द्वैतपयोगः प्रतीयते । स च विविदिषा-

न च तस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठानपरत्वम् विवि-
दिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणेन ब्राह्मणानामेव विद्यार्थ-
कर्मण्यधिकारप्रतीतिः । अतो जनकाद्यनुष्ठितकर्मणां
साक्षादेव मुक्त्युपयोगो वक्तव्यः । मैवम् । विवि-
दिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणस्य त्रैवर्णिकोपलक्षण-
त्वात् ।

यथाहुरवभवन्तो वार्त्तिककाराः । ब्राह्मणग्रहणं
चात्र द्विजानामुपलक्षणम् । अविशिष्टाधिकारित्वा-
त्सर्वेषामात्मबोधनं वृत्तिः ।

वाक्यविरुद्ध इति समुच्चयस्मरणवदस्य स्मरणस्य निर्वाहो न
सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

अस्यापि विविदिषावाक्याविरुद्धं सिद्धान्त्यभिमतमर्थमाशङ्क्य
निषेधति न च तस्येति विद्यार्थेति । अस्मिन् स्मरणे संसिद्धिपदं
विद्यापरम् । तथा च शुद्धिद्वारा कर्मण्येव विद्यां प्राप्ता इति स्मर-
णार्थ इति भावः । तस्य स्मरणस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठानपरत्वं न
चेत्तत्र हेतुमाह विविदिषावाक्य इति अत इति । विविदिषा-
वाक्यबोधे विद्यासाधनकर्मणि त्रैवर्णिकानामनधिकारादित्यर्थः ।
उपलक्षणत्वादिति तथाच भाष्यं ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थमवि-
शिष्टो हि अधिकारस्त्रयाणां वर्णनामिति । तथा च विद्यार्थ-
कर्मसु जनकादीनामप्यधिकारसत्त्वात् कर्मण्येव हीति स्मरणं
विद्यार्थकर्मानुष्ठानपरमेवेति न तद्वत्त्वात् । तमेव विदित्वाति-
वृत्त्युमेति नान्यः पन्था इत्यादिवृत्तिविरुद्धः साक्षादेव कर्मणां
मुक्त्युपयोगो वक्तव्य इति भावः ।

असञ्चासिनामपि त्रैवर्णिकानामेव ज्ञानोत्पत्तिनिरूपणम् । ५७३

न हि विद्याकामो यज्ञादीननुतिष्ठेदिति
विपरिणामिते विद्याकामाधिकारिविधौ ब्राह्मण-
पदस्याधिकारिविशेषसमर्पकत्वं युज्यते उद्देश्ये
विशेषणायोगात् ।

अत्रभवन्त इति पूज्या इत्यर्थः । आत्मबोधन इति
आत्मबोधनसाधनयज्ञादिकर्मणीत्यर्थः । विद्यार्थकर्मधिकार-
स्यैव प्रकृतत्वादिति मन्तव्यम् । ननु विविदिषावाक्ये ब्राह्मण-
पदस्य त्रैवर्णिकोपलक्षणत्वे सिद्धे त्रयाणां वर्णानामविशेषेण
विद्यार्थकर्मसु अधिकारः सिध्यति तत्र सर्वेषामविशिष्टाधि-
कारत्वे सिद्धे तदनुरोधेन ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्षणत्वं सिध्यतीति
परस्परान्वयत्वप्रसङ्ग इति चेत् न । ब्राह्मणग्रहणस्य द्विजोप-
लक्षणत्वमनुपजीव्यैव सर्वेषां द्विजानां विद्यार्थकर्मसु अधि-
कारसिद्धेर्वात्तिकवचने विवक्षितत्वात् । ननु विविदिषावाक्ये
ब्राह्मणग्रहणेन ब्राह्मणस्यैव विद्यार्थकर्मसु अधिकारे प्रतीय-
माने कथं वर्णत्रयसाधारणाधिकारः सिध्येदिति चेत् तत्र
वक्तव्यम् । किं ब्राह्मणपदस्य यज्ञादिविधौ उद्देश्यविशेषण-
समर्पकतया ब्राह्मणमात्राधिकारप्रापकत्वं किं वा विधेयकर्तृ-
समर्पकतया तदुभयसमर्पकत्वाभावेऽपि स्वसन्निधिमात्रेण
तन्मात्राधिकारप्रापकत्वं वा ।

गलान्तराभावात् तत्र नाद्य इत्याह न हीति । यज्ञादीनां
विद्यालक्षणकक्षे विनियोगपरे विधौ विद्याकामस्याधिकारः
सिद्ध एव । तथा च ब्राह्मणविशिष्टस्य विद्याकामस्याधि-
कारो विवक्षित इति स्वीकृत्य ब्राह्मणपदस्य अधिकारिणि-

नापि राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजे-
तेति स्वाराज्यकामाधिकारे राजसूयविधौ स्वारा-
ज्यकामो राजकर्तृकेण राजसूयेन यजेतेति कर्तृ-
तया यागविशेषणत्वेन विधेयस्य राज्ञो राज-
कर्तृकराजसूयस्याराज्ञा सम्पादयितुमशक्यत्वाद-
र्यादधिकारिकोटिनिवेशवदिह . यज्ञादिकर्तृतया
विधेयस्य ब्राह्मणस्यार्यादधिकारिकोटिनिवेश इति
युज्यते ।

शेषणसमर्पकत्वं वक्तुं न शक्यते । विधेययज्ञादिनिरूपितोद्देश्य-
ताया विद्याकाममात्रे पर्यवसानसम्भवेन ब्राह्मण्यरूपविशे-
षणस्यानाकाङ्क्षिततया विद्याकामं प्रति विशेषणत्वेनान्वया-
योगाद्विशिष्टस्य उद्देश्यत्वकल्पने गौरवाच्च । विद्याकाम-
ब्राह्मण्ययोः प्रत्येकमुद्देश्यत्वे च वाक्यभेदप्रसङ्गात् विद्याकामो
यज्ञादीननुतिष्ठेत् ब्राह्मणो यज्ञादीननुतिष्ठेदिति भावः ।

द्वितीयं सदृष्टान्तमाशङ्क्य निराकरोति नापीति । स्वाराज्यकाम-
वाक्ये राजपदस्य पूर्वोक्तरीत्या स्वाराज्यकामं प्रति विशेषणत्वा-
योगात् कर्तृविधायकत्वं स्वीकृत्य राजसूये राज्ञः सतः स्वारा-
ज्यकामस्य अधिकारः साधित इत्यर्थः । राज्ञोऽर्यादधिकारि-
कोटिनिवेशवदिति सम्बन्धः । अर्यादिति पदोक्तामर्थपत्तिं
स्फुटयति राजकर्तृकेति इहेति । विविदिषावाक्य इत्यर्थः ।
विधेयस्य इति । विद्याकामो ब्राह्मणकर्तृकयज्ञादीननुतिष्ठेत्
इत्येवंविधेयस्य इत्यर्थः । अर्यादिति ब्राह्मणकर्तृकयज्ञादे-
र्ब्राह्मणेन सम्पादयितुम् अशक्यत्वादित्यर्थः ।

असद्वासिनामपि त्रैवर्णिकानामिव ज्ञानोत्पत्तिनिरूपणम् । ५७५

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गादितिसूत्रे अन्यत्र
विहितानामेव यज्ञादीनां विविदिषावाक्ये फल-
विशेषसम्बन्धविधिर्नापूर्वयज्ञादिविधिरिति व्यव-
स्थापितत्वेन प्राप्तयज्ञाद्यनुवादेनैकस्मिन् वाक्ये
कर्तृरूपगुणविधिः फलसम्बन्धविधिश्चेत्युभयवि-
धानाद् वाक्यभेदापत्तेः ।

नापि राजसूयवाक्ये राज्ञः कर्तृतया विधेय-

अर्थात् अधिकारकोटिनिवेश इत्यपि न युज्यत इत्यत्र
दृष्टान्तवेषस्यम् अभिप्रेत्य हेतुमाह । सर्वथापीत्यादिना । यज्ञादी-
नामाश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च यावज्जीवादिवाक्येषु
ये अग्निहोत्रादयो धर्मा विहितास्त एव अनुष्ठेयाः । कुतः श्रुति-
स्मृतिरूपोभयलिङ्गात् । श्रुतिस्तावत् विविदिषावाक्यगतयज्ञा-
दिश्रुतिरेव । तथा प्रसिद्धयज्ञादीनां प्रसिद्धदानादीनाञ्च प्रत्य-
भिज्ञायमानत्वात् अपूर्वयज्ञादिविधायकत्वे प्रत्यभिज्ञाविरोधात्
प्रसिद्धयज्ञाद्यनुवादेन फलसम्बन्धमात्रबोधने लाघवाच्च यज्ञा-
दीनां सुवन्तयज्ञादिपदोपात्तत्वेन अत्र विधेयत्वाप्रतीतिश्च ।
स्मृतिश्च अनाश्रितः कर्मफलम् इत्याद्या । प्रसिद्धयज्ञादीनामेव
फलाभिसन्धिं विना अनुष्ठितानां विद्याहेतुत्वं दर्शयतीति
सुत्रार्थः । अन्यत्रेति । विविदिषावाक्यात् अन्यत्र कर्मकाण्ड
इत्यर्थः । उभयविधानादिति राजसूयवाक्ये तु कर्त्रादिगुण-
विशिष्टस्यापूर्वकर्मण एव विध्युपगमात् न वाक्यभेदप्रसङ्गि-
रिति । तत्र राजपदस्य कर्तृरूपगुणविधायकत्वं युक्तमिति
भावः ।

त्वाभावपक्षे राजपदसमभिव्याहारमात्राद्विशिष्ट-
कर्तृत्वलाभवदिह वाक्याभेदाय कर्तृतया ब्राह्मणा-
विधानेऽपि ब्राह्मणपदसमभिव्याहारमात्रेण ब्राह्म-
णकर्तृत्वलाभात् तदधिकारपर्यवसानमित्युप-
पद्यते ।

अन्यत्र द्वैवर्णिकाधिकारित्वेन कृत्मानामि-
हापि द्वैवर्णिकाधिकारात्मविद्यार्थत्वेन विधीय-
मानानां यज्ञादीनां द्वैवर्णिकाधिकारित्वस्य युक्त-
तया विधिसंसर्गहीनब्राह्मणपदसमभिव्याहारमात्रा-
दधिकारसङ्कीचासम्भवेन ब्राह्मणपदस्य यथाप्राप्त-
विद्याधिकारिमात्रोपलक्षणीचित्यात् ।

तृतीयमपि सदृष्टान्तमाशङ्क्य निराकरोति नापीति
राज्ञ इति । राज्ञः कर्तृतया विधेयत्वाभावेऽपि राज्ञ एव राज-
सूयाधिकारः सिध्यति । राजपदसम्बिधानेन स्वाराज्यकाम-
पदस्य अत्रियपरत्वावगमात् । अन्यथा राजपदवैयर्थ्यप्रसङ्गा-
दिति तात्पर्येण येषां मते राज्ञः कर्तृतया विधिर्नाभ्युपगम्यते
तेषां पक्ष इत्यर्थः ।

ब्राह्मणाधिकारपर्यवसानमित्यपि नोपपद्यते इत्यत्र हेतु-
माह अन्यत्र इति । कर्मकाण्ड इत्यर्थः । इहापीति विवि-
दिषावाक्येऽपि इत्यर्थः । द्वैवर्णिकाधिकारात्मविद्येति । ब्राह्म-
णस्यैव अत्रियवैश्ययोरपि विद्यायामर्शित्वलक्षणधिकारा-
विशेषात् शूद्रस्यैव विद्यार्थयज्ञादिषु तयोः प्रतिषेधाभावाच्च

शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावोपपादनम् । ५७७

शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावोपपादनम् ।

ननु विद्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वे शूद्रस्यापि विद्यायामर्थित्वादिसम्भवेन तस्यापि विद्यार्थकर्म-
धिकारप्रसङ्ग इति चेन्न । अध्ययनगृहीतस्वाध्याय-
जन्यतदर्थज्ञानवत एव वैदिकेष्वधिकार इत्यप-

इत्यर्थः । युक्ततयेति । अधिकारिणामसङ्कोचस्य विधिगता-
मुष्ठापकत्वलक्षणप्रामाण्योपपादकत्वादिति भावः । अन्यत्र
कृतत्वादुपपत्तिव्यप्राप्तस्यापि क्षत्रियवैश्ययोः अधिकारस्य
ब्राह्मणपदमपवादकमित्याशङ्काह विधिसंसर्गहीनेति । उद्देश्य-
समर्पकतया विधेयसमर्पकतया वा विधिवाक्यार्थान्वय-
बोधानुपयोगौत्तर्यः । राजसूयवाक्ये तु राजसूयस्य अत्रैव
विधेयत्वेन त्रैवर्णिकाधिकारत्वेन अन्यत्राकृतत्वादुक्तं
विधिसंसर्गहीनराजपदसमभिव्याहारमात्रात् राजकर्तृनियम
इति भावः ।

ननु उक्तन्यायेन ब्राह्मणपदाभावेऽपि क्षत्रियवैश्ययोरिव
ब्राह्मणस्यापि विद्यार्थकर्मसु अधिकारसिद्धेः ब्राह्मणग्रहणं व्यर्थ-
मेव स्यादिति चेत् न । विद्यार्थकर्मसु ब्राह्मणस्य मुख्याधिकार-
प्राप्त्यर्थतोपपत्तेर्वैयर्थ्यानिवकाशादिति भावः ।

ब्राह्मणग्रहणस्य उपलक्षणत्वपक्षेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते नन्विति ।
प्रविधेयायां हि विद्यायामधिकारो नाम विद्यार्थित्वमात्रम् ।
तच्च शूद्रस्यापि सम्भवतीति क्षत्रियादेरिव तस्यापि विद्यार्थकर्मसु
अधिकारो दुर्निवार इत्यर्थः । शूद्रस्य श्रुत्युक्तसगुणब्रह्मविद्यासु
निर्गुणब्रह्मविद्यासाधनवेदान्तश्रवणादिषु चाधिकारमाशङ्क्य
नास्ति अधिकार इति निर्णीतमपशूद्राधिकरणे । तस्याधिकारा-

शूद्राधिकारणे अध्ययनवेदवाक्यश्रवणादिविधुरस्य
शूद्रस्य विद्याधिकारनिषेधात् न शूद्राय मतिं
दद्यादिति स्मृतेरापाततोऽपि तस्य विद्यामहिम्ना
अवगत्युपायासम्भवेन तदर्थित्वानुपपत्तेश्च तस्य
विद्यायामनधिकारादिति केचित् ।

अन्ये त्वाहुः । शूद्रस्याप्यस्यैव विद्यार्थकर्म-
धिकारः । तस्य वेदानुवचनाग्निहोत्राद्यसम्भवेऽपि
कस्तोक्तसर्ववर्णाधिकारश्चीपञ्चाक्षरमन्त्रराज विद्या-
दिजपपापक्षय-हेतु-तपोदानपाक यज्ञादि-सम्भवाद्

भावे च भाष्ये हेतुरप्यन्यस्तो वेदाध्ययनाभावादिति । शूद्रस्य वेदो-
च्चारणश्रवणधारणानां निषेधेन वेदाध्ययनाभावेऽपि वेदार्थभूतो-
पासनाद्यनुष्ठानं किं न स्यादित्याशङ्क्याध्ययनविधिना वेदजन्य-
वेदार्थज्ञानस्य वेदार्थानुष्ठानेषु नियमितत्वात् अध्ययनशून्यस्य
तदभावाच्च समुच्चनिर्गुणविद्यानुष्ठानेषु अधिकार इत्युक्तम् ।
तथा च तुल्यतया विद्यार्थकर्मस्यपि अधिकारो नास्ति इत्यर्थः ।
ननु शूद्रस्य वेदोक्तयज्ञादिष्वधिकाराभावेऽपि वक्ष्यमाण-
रीत्या तस्य विद्यासाधनकर्मणा सम्भवात् विद्याकामनया
शूद्रस्यापि तेषामनुष्ठानं सम्भवतीत्याशङ्क्य तस्य विद्याकामनेन
न सम्भवतीत्याह न शूद्रायेति । मतिं शास्त्रार्थज्ञानं विद्यायाः
महिम्ना निरतिशयानन्दरूपजगन्नामिसाधनत्वम् ।

शूद्रस्यापि विद्यार्थकर्मधिकारप्रसङ्ग इत्यत्र दृष्टार्था-
रित्याह अन्ये त्विति । कथं न ज्ञानः सर्ववर्णाधिकारो

शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावोपपादनम् । ५७६

वेदानुवचनेन यज्ञेन दानेनेत्यादिपृथक्करणविभक्ति-
श्रुतेः विधुरादीनां विद्यार्थजपदानादिमात्रानुष्ठाना-
नुमतेष्व वेदानुवचनादिसमुच्चयानपेक्षणात् ।

न च शूद्रस्य विद्यायामर्थित्वासम्भवः । श्रावयेच्चतुरो
वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः । इत्यादीतिहासपुराण-

यस्मिन् तादृशविद्यादिजपे स तथोक्तः । श्रीमत्पञ्चाक्षरमेव
मन्त्रराजविद्या । आदिपदञ्च आगमिकपौराणिकमन्त्रान्तर-
संग्रहार्थम् । तथाच ब्रह्मोत्तरखण्डे किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं
तीर्थैः किं तपोऽध्वरैः । यस्मै नमः शिवायेति मन्त्रो हृदय-
गोचरः । मन्त्राधिराजराजो यः सर्ववेदान्तशेखरः । सर्व-
ज्ञाननिधानश्च सोऽयं शैवपङ्कजः । प्रणवेन विना मन्त्रः
सोऽयं पञ्चाक्षरः स्मृतः । स्त्रीभिः शूद्रेष्व सङ्कीर्णैर्ध्यायते मुक्ति-
काङ्क्षिभिरिति । पाकयज्ञादौत्वादिपदं द्विजशूद्रपानामकीर्तन-
तत्त्वज्ञानादिसंग्रहार्थम् । ननु विविदिषावाक्ये शूद्रसाधारण-
वर्चधर्मावासुपसक्त्येऽपि यज्ञादीनामेकवाक्योपादानात् तेषां
समुच्चयस्य विद्यासाधनत्वं भाति । यज्ञादिषु समुच्चयश्च शूद्रे
बाधित इति कथं तस्य विद्यार्थकर्माधिकार इत्याशङ्क्य ईत्व-
सिद्धा दूषयति वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन विविदिष-
न्तीत्यादिरूपेण प्रत्येकं साधनत्वप्रतीतेर्न समुच्चयापेक्षा । तद्विष-
यायां हि वेदानुवचनयज्ञदानतपोभिर्विविदिषन्तीति वाक्यं
स्मात् । पृथक्कारव्यभिक्तिश्रवणेऽपि वेदानुवचनेन च यज्ञेन
च दानेन च तपसा चेतिप्रतिपदार्थं चकारबुद्धं वा वाक्यं स्मात्
यदन्वये च प्रजायत्यर्थे चेत्यादिषदिति भावः ।

श्रवणे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणेन पुराणाद्यवगतविद्यामाहात्म्यस्य तस्यापि विद्यार्थित्वसम्भवात् ।

न शूद्राय मतिं दद्यादिति स्मृतेश्च तदनुष्ठानानुपयोग्यग्निहोत्रादि-कर्मज्ञान-निषेध-परत्वात् । अन्यथा तस्य स्ववर्णधर्मस्याप्यवगत्युपायासम्भवेन शूद्रः चतुर्थीं वर्णं एकजातिस्तस्यापि सत्यमक्रोधः शौचमाचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवैके श्राद्धकर्मभृत्यभरणं स्वदारतुष्टिः परिचर्या चोत्तरेषामित्यादितद्धर्मविभाजकवचनानामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेः ।

यत्तु आपाततोऽपि विद्यामहिमावगत्तुपायासम्भवेन विद्यायामर्थित्वलक्षणाधिकारानुपपत्तिरिति तदभूद्य निराकरोति न च शूद्रश्चेति आवयेदिति ब्राह्मण इति शेषः । यदा च त्रियादीन् आवयेत् तदा विशेषमाह सत्वेति । पुराणादिभिः साधनभूतैरवगतं विद्यामाहात्म्यं येन शूद्रेण स तथा तस्मैत्यर्थः ।

मतिनिषेधवचनस्य सहोचं दर्शयति न शूद्रायैति प्रन्ययेति । शास्त्रार्थज्ञानमात्रदाननिषेधपरत्वं इत्यर्थः । शूद्रस्य सतः पुराणादिपठननिषेधादग्रेभ्योऽपि पुराणादिश्रवणाभावे स्वधर्मावगतिर्न सम्भवतीत्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह शूद्रश्चतुर्थीं वर्णं इत्यादिना । जातिर्जन्म उपनयनाख्यद्वितीयजन्मशून्य इत्यर्थः । प्रसासनमेवेति । न

शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावीपपादनम् । ५६१

न चैवं सति अपशूद्राधिकारणस्य निर्विष-
यत्वं, तस्य न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कार
मर्हतीत्यादिस्मृतेर्गुरूप-सदनांस्थ-विद्याङ्गोपनयनसं-
स्कारविधुरस्य शूद्रस्य सगुणविद्यासु निर्गुणवि-
द्यासाधनवेदान्तश्रवणादिषु चाधिकारनिषेधपर-
त्वान्निर्गुणविद्यायां शूद्रस्यापि विषयसौन्दर्यप्रयुक्त-
स्यार्थित्वस्य निषेधुमशक्यत्वात् अविधेयायां च
तस्यां तदतिरिक्ताधिकाराप्रसक्त्या तन्निषेधाऽ-
योगाच्च ।

त्वया प्राशनम् अङ्गस्यर्शनादिकं वेत्येवकारार्थः । उत्तरेषामिति
द्विजानामित्यर्थः । न शूद्राय मतिं दद्यादिति स्मृतेः शास्त्रार्थ-
ज्ञानमात्रदाननिषेधपरत्वेऽपि ह्यसौ च मातापितरौ भार्या
साध्वी सुतः शिशुः । अप्यकार्यग्रतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्
इत्यादिवचनदर्शनेन ये ब्राह्मणाः उक्तलक्षणमात्रादिसंरक्षणोप-
योग्यर्यज्ञाभाय शूद्रान् प्रति पुराणादिपठने प्रवर्तन्ते तेभ्यो
विद्यामाहात्म्यस्वधर्मयोरवगतिसम्भावात् न काप्यनुपपत्तिरिति
मन्तव्यम् ।

न च एवमिति शूद्रस्यापि विद्यार्थकर्माधिकारस्वीकार
इत्यर्थः । निर्विषयत्वमिति । तदधिकारणस्य शूद्राधिकारनिषेध-
परत्वादिति भावः । सत्यं तदधिकारणं शूद्राधिकारनिषेधपरं
किन्तु विद्यार्थकर्माधिकारनिषेधपरं न भवति । वेदान्तश्रवणा-
धिकारनिषेधपरत्वात् तस्येति परिहरति । तस्य न शूद्र इत्या-
दिना । वेदान्तश्रवणसगुणोपासनेषु अधिकाराभावे हेतुमर्थ-

विशेषणमाह गुरुपसदनाख्येति । शूद्रस्य संस्कारशून्यत्वे मानमाह
 न शूद्र इति पातकमिति । अभिषेकभक्षणादिकृतमित्यर्थः । संस्कारो
 द्विविधः अध्ययनाङ्गोपनयनलक्षणो विद्याङ्गोपनयनलक्षणश्च ।
 द्विविधमपि संस्कारं निषेधति न च संस्कारमर्हतीति शिष्यत्वेन
 स्वौक्त्य समीपे स्थापनरूपं विद्याङ्गोपनयनमाचार्यकर्तृकं तच्च
 शिष्यकर्तृकगुरुपसदनपूर्वकत्वात् गुरुपसदनाख्यमित्युक्तं । गुरु-
 पसदनञ्च तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिना विद्याङ्गत्वेन
 विहितं तथा होपनिष्य इत्यादिश्रुत्यादिविद्याङ्गत्वेनोपनयनं च
 प्रतीयत इति भावः । तं विद्यार्थिनं गुरुपनीतवानिति श्रुत्यर्थः ।
 ननु श्रुत्युक्तसगुणोपासनेषु इव निर्गुणविद्यासाधनवेदान्तश्रव-
 णादिषु इव च निर्गुणविद्यायामप्यधिकारनिषेधपरमपशूद्राधि-
 कारणं किं न स्यात् । विनिगमनाविरहात् । तथाच निर्गुणविद्या-
 यामधिकाराभावे तत्साधनकर्मसु शूद्राधिकारो न सिध्येदित्यत
 आह निर्गुणविद्यायामिति । ब्रह्मविद्यालक्षणास्य विषयस्य सौन्दर्यं
 मुक्तिसाधनत्वम् । तज्ज्ञानप्रयुक्तस्य विद्यायामर्थित्वलक्षणाधि-
 कारस्य तदधिकरणन्यायेन निषेधमशक्यत्वादित्यर्थः । ननु शूद्रस्य
 विद्यायामर्थित्वलक्षणाधिकारसत्त्वेऽपि तदतिरिक्तस्याधीत-
 वेदत्वादिरूपविशेषणान्तराभावात् कथं तस्याधिकारो विद्या-
 यामित्यत आह अविधेयायामिति । च शब्दः शङ्कानिरासार्थः ।
 तदतिरिक्तेति अर्थित्वातिरिक्त्यर्थः । स्वर्गानुभववत् ब्रह्मा-
 नन्दानुभवरूपाया निर्गुणविद्यायाः फलरूपत्वादविधेयत्वं
 फलस्वाविधेयत्वात् । तथाच यथा स्वर्गानुभवादौ फले तदर्थित्व-
 मात्रमधिकारस्तथा निर्गुणविद्यायामपि तदर्थित्वमात्रमवा-
 धिकारः । स च निषेधमशक्यः । विधेयेषु एवोपासनादिषु पूर्वा-
 णाधिकारिविशेषणान्तरापेक्षाशङ्की निरूपितैति विषमो
 दृष्टान्त इति भावः ।

शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावोपपत्तम् । ५८३

न च तस्य वेदान्तश्रवणासम्भवे विद्यार्थकर्मानुष्ठानसम्भवेऽपि, विद्यानुत्पत्तेस्तस्य तदर्थकर्मानुष्ठानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य वेदान्तश्रवणाधिकाराभावेऽपि भगवत्पादैः श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणात् वेदपूर्वस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितमिति अपशूद्राधिकरण उपसंहारभाष्ये ब्रह्मात्मैक्यपरपुराणादिविधिश्रवणे विद्यासाधनेऽधिकारस्य दर्शितत्वात् ।

विद्योत्पत्तियोग्यविमलदेवशरीरनिष्पादनद्वारा
मुक्त्यर्थत्वं भविष्यतीति त्रैवर्णिकानां क्रममुक्ति-

असम्भव इति अपशूद्राधिकरणन्यायेन तदसम्भवे सतीत्यर्थः । तस्य वेदान्तश्रवणाभावेऽपि ब्रह्मात्मैक्यपरपुराणादिश्रवणे अधिकारस्य भाष्ये दर्शितत्वात् शूद्रस्यापि सम्भवति विद्योत्पत्तिरित्यर्थः । भाष्ये तु शब्दोऽवधारणार्थः । श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति वचनेन शूद्रस्य पुराणादिश्रवणाभ्यनुष्ठानेऽपि मनननिदिध्यासनयोरभ्यनुष्ठानाभावात् न मननाद्यनुष्ठानं तस्य सिध्यति । न च मननादेः श्रवणाङ्गत्वात् न पृथगभ्यनुष्ठानापेक्षेति वाच्यम् । प्रयाजदर्शपूर्णमासादेरिव प्रकृते शेषशेषिभावबोधकप्रमाणाभावेन श्रवणादिषु अङ्गाङ्गिभावव्यवहारस्य गौणत्वात् ।

फलकसगुणविद्यार्थकर्मानुष्ठानवद् वेदान्तश्रवण-
योग्यत्वं वर्णिकशरीरनिष्पादनद्वारा विद्योत्पत्त्यर्थत्वं
भविष्यतीति शूद्रस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठानाविरोधाच्च ।
तस्माद्विविदिषावाक्ये ब्राह्मणपदस्य यथाप्राप्तवि-
द्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वे न शूद्रस्यापि विद्यार्थ-
कर्माधिकारः सिध्यत्येवेति ।

तथा च शूद्रस्याद्वैतपरपुराणादिभागश्रवणे कृतेऽपि
विद्योदयासम्भवात् विद्यार्थकर्मानुष्ठानवैयर्थ्यं तदवश्यमेव
इत्यस्वरसादाह विद्योत्पत्तिरयोग्येति । यद्वा इति इतिहास-
पुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेदिति वचनादितिहासादिगत-
ब्रह्मात्मैक्यपरभागस्य वेदान्तश्रवणजनितवेदान्तार्थज्ञानोपकार-
कत्वमात्रमेव न तु वेदान्तश्रवणमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण
ब्रह्मात्मैक्यज्ञानजनकत्वमिति निश्चीयते । तथा सत्येव तद्वचन-
पूर्वार्धः सङ्गच्छते । विमित्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रतरेदिति अयमर्थः
अल्पं वेदमात्रं श्रुतं विचारितं येन पुरुषेण सोऽल्पश्रुतस्तस्मात्
पुरुषात् तेन श्रुतो वेदो विभेति । कथं विभेति तत्राह मामिति
अयमल्पश्रुतपुरुषः मां श्रुतं वेदं प्रतरेत् महिचाररूपायां मीमां-
सायां न्यायाभासत्वादिशङ्कया मामप्यर्थान्तरपरं सम्भावयेत्
इतिशब्दो हेत्वर्थः । एवं प्रतारणसम्भावाच्चेतोऽरितिहासपुराणाभ्यां
वेदं सम्यगुपवृंहयेत् इतिहासपुराणवचनैर्मिमांसानुसारिभिः
तस्माद्दृढन्यायत्वनिश्चयसम्पादनद्वारा मीमांसानिर्णीतार्थं
एव मां वेदं स्थापयेदिति । तथाच शूद्रस्य वेदान्तश्रवणरहितस्य
वेदान्तार्थोपवृंहणरूपब्रह्मात्मैक्यपरितिहासादिश्रवणे प्रवृत्ता

संन्यासाश्रमस्यैव विद्योपयोगित्वनिरूपणम् । ५८५

संन्यासाश्रमस्यैव विद्योपयोगित्वनिरूपणम् ।

ननु अस्तु कर्मणो चित्तशुद्धिद्वारा विद्योपयोगः
संन्यासस्य किंद्वारा तदुपयोगः । के चिदाहुः ।
विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितानामनन्तत्वात्किञ्चिद-
न्नाद्यनुष्ठाननिवर्त्य किञ्चित् संन्यासापूर्वनिवर्त्य-
मिति कर्मवच्चित्तशुद्धिद्वारैव संन्यासस्यापि तदुप-
योगः ।

वपि नास्ति विद्योदयः । श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति वचनमपि
शूद्रस्याद्वैतपरपुराणादिश्रवणांशे अदृष्टार्थमभ्यनुज्ञापरम् । अप-
शूद्राधिकरणभाष्येऽपि शूद्रस्य अद्वैतपुराणादिश्रवणाधिकारवर्णनं
विमेत्यल्पश्रुतादिति वचनं नास्तीति कृत्वा कृतमिति न भाष्य-
विरोधोऽपि । तथाच वेदान्तश्रवणैकसाध्याविद्या तदभावे शूद्रस्य
न सिध्येदेवेत्यस्वरसादाह विद्योत्पत्तियोग्येति मुक्त्यर्थत्वमिति ।
सगुणब्रह्मोपासनमिति शेषः । विद्योत्पत्त्यर्थत्वमिति शूद्रस्य
मदनुष्ठितधर्माणां विद्योत्पत्त्यर्थत्वं भविष्यतीति निश्चयेन
तदनुष्ठानसम्भवादित्यर्थः । तस्मादिति शूद्रस्य विद्यार्थकर्मनु-
ष्ठाने बाधकाभावादित्यर्थः ।

विद्याधिकारिमात्रेति न तु ब्राह्मणपदस्य ब्राह्मणमात्र-
परत्वं न वा त्रैवर्णिकमात्रपरत्वमिति मात्रशब्दार्थः । ब्राह्मण-
पदस्य द्विजोपलक्षणत्वे वार्त्तिकवचने यो हेतुरुक्तः त्रयाणामा-
त्मबोधन साधनकर्मसु अधिकाराविशेषादिति तस्य हेतोः शूद्र-
साधारणत्वादिति भावः । किं ह्यरेति किमदृष्टद्वारा विद्योप-
योगः किं वा दृष्टद्वारा । नाद्यः । विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितस्य

तथा च गृहस्थादीनां कर्मच्छिदेषु श्रवणा-
द्यनुतिष्ठतां न तस्मिन् जन्मनि विद्यावाप्तिः किं
तु जन्मान्तरे सत्रागसं लब्ध्वैव येषां तु गृहस्थाना-
मेव सतां जनकादीनां विद्या दृश्यते तेषां पूर्वज-
न्मनि संन्यासाद्विद्यावाप्तिः । अतो न विद्यायां
संन्यासापूर्वव्यभिचारशङ्कापीति ।

सत्रासापूर्वस्य श्रवणाद्यधिकारिविशेषणम् ।

अन्ये तु शान्ती दान्त उपरत इत्यादिश्रुती

यज्ञाद्यनुष्ठानजनितापूर्वेष्वेव निवर्त्तितत्वेन सत्रासजनितापूर्वनि-
वर्त्तदुरितालाभे सति सत्रासवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तदनु-
पलभादित्वाच्चेपाभिप्रायः । तत्राद्यं पक्षं समर्थयते केचिदाहु-
रिति ।

ननु सत्रासापूर्वस्य न विद्योदयहेतुत्वं असत्रासिनामपि केषा-
ञ्चिद्विद्योद्देशेन श्रवणाद्यनुष्ठानदर्शनात् केषाञ्चित्सत्रासं विनैव
विद्योदयस्य प्रमाणासिद्धत्वाच्चेत्यत आह तथाचेति । सत्रासस्य
विद्यां प्रति दृष्टहारानुपलब्धेनादृष्टहारेव विद्याप्राप्तिहेतुत्वे
सत्रासविधिना सिद्धे सति इत्यर्थः । न च दृष्टहारानुपलब्धो-
ऽसिद्धः लौकिकवैदिकव्यापारविधिस्तत्तत्स्य विद्योदयासम्भवेन
सर्वकर्मसत्रासस्य विद्योपनिष्ठत्वरूपदृष्टहारा विद्याहेतुत्वसम्भ-
वादिति वाच्यम् । लौकिकवैदिककर्मवतामपि केषाञ्चित् पुरुष-
धीरेयाणां दैव्यहर्षक्रोधभयादिसत्त्वविद्योपनिष्ठसेरनुभ-
विसिद्धत्वेन तदर्थं सत्रासागमपेक्षवादिति भावः ।

उपरतशब्दगृहीततया संन्यासस्य साधनचतुष्टया-
न्तर्गतत्वात्सहकार्यन्तरविधिरिति सूत्रभाष्ये तद्वतो
विद्यावतः संन्यासिनो बाल्यपाणिडत्यापेक्षया तृती-
यमिदं मौनं विधीयते ।

संन्यासस्यादृष्टद्वारकत्वपक्षमेवावलम्ब्य संन्यासापूर्वस्य अव-
णाद्यधिकारिविशेषणत्वेन विद्योपयोगं सप्रमाणमाह अन्ये
त्विति शान्त इति । तितिक्षुः समाहितः अद्यावन्तो भूत्वा
आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतिशेषः । शमः अन्तरिन्द्रिय-
नियहः । दमः बाह्येन्द्रियनियहः । उपरतिः नित्यकर्मत्यागः ।
ननु शान्तदान्तपदाभ्यामेव कर्ममात्रस्य वारितत्वादुप-
रतिश्रुतिर्व्यर्थेति चेन्न । शमदमविधिशस्त्रस्य सामान्यशास्त्र-
त्वात्तस्य नित्यकर्मविधिना विशेषशास्त्रेण नित्यनैमित्तिक-
कर्मव्यतिरिक्तवाङ्मन्तःकरणव्यापारनिर्वाप्तमात्रपरतया सङ्कोचे
सति नित्यकर्मत्यागालाभात् पुनः उपरतश्रुत्या नित्यकर्म-
त्यागो बोध्यत इति न तस्याः वैयर्थ्यम् । तितिक्षुः शीतोष्णा-
दिद्वन्द्वसहितः समाहितः अवणाद्यपेक्षितचित्तसमाधानवान् ।
देवतागुरुदेवान्तेषु अथैव वित्तं यस्य सः अद्यावन्तः भूत्वेत्यस्य
प्रत्येकमन्वयः आत्मन्येव कार्यकारणसङ्घात एव कार्यकारणसङ्घा-
तवाचिब्रह्मात्मनमहं ब्रह्मास्मीति पश्येदिति श्रुत्यर्थः । साधन-
चतुष्टयेति नित्यानित्यवस्तुविवेकः ऐहिकामुषिकभोगविरागः
शमादिषट्कं सुमुखा चेति साधनचतुष्टयं । तच्च अवणाद्यधिकारि-
विशेषणमिति स्मरणापितं प्रथमसूत्र इति भावः । संन्यासापूर्व-
आधिकारिविशेषणत्वे हेत्वन्तरमाह सह कार्यन्तरत्वादिना

तस्माद्ब्राह्मणपाण्डित्यमित्यादिश्रुतौ ततः प्राग्
भिन्नाचर्यं चरन्तीति संन्यासाधिकारादिति प्रति-
पादनात् त्यक्ताऽशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः ।
जिज्ञासोरेव चैकात्म्यं व्ययनेष्वधिकारितेति
वार्त्तिकोक्तेश्च संन्यासापूर्वस्य विद्यासाधनवेदान्त-
श्रवणादधिकारिविशेषणत्वमिति तस्य विद्योप-
योगमाहुः ।

प्रतिपादनादित्यन्तेन । सहकार्यन्तरस्य विद्यां प्रति साधनान्तरस्य
मौनस्य विधिरथ मुनिरिति शब्द इति सूत्रभागार्थः । मौनपदं तद्वत्
इति । तस्य व्याख्यानं विद्यावत् इति । श्रवणाद्यनुष्ठानोपयोग्या-
पातज्ञानत इत्यर्थः । तद्वत्तः सहकार्यन्तरविधिरिति सूत्रे
संन्यासिन इत्यनुक्तत्वात् कथं संन्यासिन इति लभ्यते तत्राह
तस्मादिति । तस्मादित्यापि श्रुतिपदमेव । यस्मात् प्रतीताः ब्राह्मणा
आपाततो ब्रह्मात्मानं विदित्वा तत्त्वसाक्षात्कारार्थं व्युत्थान-
शब्दितं संन्यासं कृतवन्तः तस्मादिदानीन्तनोऽपि ब्राह्मणो
मुमुक्षुः सन्न्यास्य पाण्डित्यादिकं तत्त्वसाक्षात्कारार्थमनुतिष्ठेदिति
श्रुत्यर्थः । पाण्डित्यं श्रवणं मौनं ध्यानम् ।

तत इति तस्मात् ब्राह्मण इति वाक्यात् पूर्वमित्यर्थः ।
संन्यासापूर्वस्याधिकारिविशेषणत्वे वार्त्तिकसम्प्रतिरूपं हेत्वन्त-
रमाह त्यक्तेति । वार्त्तिके प्रथमविशेषणं संन्यासपरम् । ततश्च
संन्यासमुमुक्षाजिज्ञासानां समुच्चयार्थेन चकारेण समुच्चत्वादे-
रिव संन्यासस्यापि वेदान्तश्रवणादिषु अधिकारिविशेषणत्वं
भातीति भावः । संन्यासापूर्वस्येति । संन्यासस्य त्यागलक्षण-

सन्न्यासापूर्वस्य श्रवणाद्यधिकारविशेषणत्वम् । ५८६

अपरे तु श्रवणाद्यङ्गतया आत्मज्ञानफलता संन्या-
सस्य सिद्धेति विवरणोक्तेरनन्यव्यापारतया श्रव-
णादिनिष्पादनं 'कुर्वतस्तस्य' विद्यायामुपयोगः
दृष्टद्वारे सम्भवति अदृष्टकल्पनायोगात् ।

क्रियारूपतया स्वरूपेणानुवृत्त्ययोगात् अपूर्वपर्यन्तधावनमिति
बोध्यम् ।

सन्न्यासस्य दृष्टद्वारा विद्योपयोग इति द्वितीयपक्षं समर्थ-
यते अपरे त्विति । ननु सन्न्यासस्य विद्याङ्गत्वबोधकश्रुत्या-
दिवत् तस्य श्रवणाद्यङ्गत्वबोधकप्रमाणाभावात् विव-
रणोक्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य तस्याः तात्पर्यमाह अनन्यव्यापार-
तयेति । कादाचित्कं श्रवणादिकं विद्योदयद्वारा न अस्म-
त्त्वसाधनं किन्तु सार्वकालिकं ब्रह्मसंस्थोऽस्त्यतमेति
आसुप्तेरासृतेः कालं नयेद् वेदान्तचिन्तयेत्यादिश्रुति-
स्मृतिश्रुतेभ्यः । तथा च अनन्यव्यापारतया श्रवणाद्यनुष्ठानं
विदधता शास्त्रेण सन्न्यासोऽपेक्ष्यते । गृहस्थादेः स्वाश्रमविहितक-
र्मव्यग्रस्य सदा श्रवणाद्यनुष्ठानासम्भवात् । तथा विद्यासाधनत्वेन
सन्न्यासं विदधतापि शास्त्रेण द्वारतया निरन्तरश्रवणाद्यनुष्ठान-
मपेक्ष्यते । सन्न्यासस्य साक्षात् विद्यासाधनत्वाभावात् । दृष्टद्वार-
सम्भवे अदृष्टद्वारकल्पनानुपपत्तेश्च । तत्रापि श्रवणादिकं तत्त्व-
व्यञ्जकत्वादर्थतः प्रधानं भवति सन्न्यासस्तूक्तहेत्वभावात् गुण-
भूततया व्यवतिष्ठते । एवं श्रवणादिविधेः सन्न्यासविधेश्च पर-
स्परापेक्षाबलादेकवाक्यभावमापन्नाभ्यां विधिभ्यां सन्न्यासाङ्गकं
मनननिदिध्यासनसहितं श्रवणं विधीयत इति सिद्धा सन्न्यासस्य
श्रवणाद्यङ्गतया आत्मज्ञानफलकतेति भावः । यद्वा विवरणोक्ते-

यदि त्वनलसस्य धीमतः पुरुषधैर्यस्याश्रमा-
नरस्यस्यापि कर्मच्छिद्रेषु श्रवणादि सम्पादयते
तदा चतुर्धाश्रमेषु 'सन्नगासाश्रमपरिग्रहेणैव श्रव-
णादि निर्वर्त्तनीयमिति नियमोऽभ्युपेय इति ।

रयं भावः । श्रवणविधिस्तावत् श्रवणसाधनतया विज्ञेप-
निवृत्तिं तदेतुसन्नगासं च अपेक्षते । विक्षितस्यचेतसः श्रवणा-
द्यनुष्ठाने प्रवृत्त्यसम्भवात् गृहस्थादेशे स्वाश्रमकर्मकरणकाला-
तिरिक्तकालेऽपि बहुविषयतया विज्ञेपावश्यम्भवात् सन्नगाम-
विधेरपि विज्ञेपनिवृत्तिरूपदृष्टद्वारा श्रवणादिकं घटयित्वा
विद्यां सम्पादयतः सन्नगासस्य विधानेन चारितार्थासम्भवे
अदृष्टद्वारा विद्यासाधनसन्नगासविधायकत्वासम्भवात् । तथा च
पूर्वेवत् सन्नगासस्य श्रवणाद्यङ्गतयैव विद्याफलकत्वं नत्वदृष्ट-
द्वारेति सिद्धमिति अस्मिन् व्याख्याने अनन्यव्यापारतयैत्यस्य
विज्ञेपनिवृत्तिद्वारेत्यर्थो विवक्षितः । तस्येति सन्नगासस्य इत्यर्थः ।

ननु सन्नगासस्य विज्ञेपनिवृत्तिद्वारा श्रवणाद्यङ्गभावमापन्नस्य
विद्यासाधनत्वसुक्तमनुपपन्नम् । सन्नगासं विनापि विज्ञेपनिवृत्तः
केषुचिच्छ्रवणाधिकारिषु सम्भवादिति शङ्कते यदि त्विति । अन-
लसस्येति । सत्त्वगुणप्रधानस्येति यावत् । धीमत इति । विषयेषु
दोषदर्शनशालस्येति यावत् । पुरुषधैर्यस्येति । विषयेभ्यः सका-
शादिन्द्रियाणां निग्रहे समर्थस्येत्यर्थः । एतैर्विशेषणैर्विज्ञेपहे-
तूनामभावश्च नान्विज्ञेपनिवृत्तिरुक्ता । सन्नगासफलस्य विज्ञेपा-
भावस्य सन्नगासादिव सन्नगासादन्यतोऽपि प्राप्ती सन्नगासस्य
विवक्षितस्य श्रवणाद्यपेक्षितविज्ञेपनिवृत्तं प्रति पक्षे प्राप्तिः
पक्षे च अप्राप्तिरिति लभ्यते । तथा च माभूत् सन्नगासाश्रम-

वैषणिकानां सन्न्यासाधिकारः ।

ननु अस्मिन् पक्षद्वये क्षत्रियवैश्ययोः कथं वेदा-
न्तश्रवणाद्यनुष्ठानं संन्यासस्य ब्राह्मणाधिकारत्वाद्
ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ब्राह्मणो व्युत्थाय ब्राह्मणः
प्रव्रजेदिति संन्यासस्य विधिषु ब्राह्मणग्रहणात् ।
अधिकारिविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहः । न संन्या-
सविधि र्यस्मात् श्रुतौ क्षत्रियवैश्ययोरिति वार्त्ति-
कोक्तेश्चेति चेत् । अत्र केचित् ।

यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा
वनाद्वा इत्यविशेषश्रुत्या ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि

विधिरपूर्वविधिः । नियमविधिस्तु भवेदेवेति समाधत्ते तदेति
परिग्रहेणैवेति । विक्षेपनिवृत्तिद्वारेति शेषः ।

ननु अस्मिन् पक्षद्वय इति । सन्न्यासस्याधिकारिविशेषणत्वपक्षे
श्रवणाङ्गत्वपक्षे च इत्यर्थः । कथमिति सन्न्यासाभावादिति भावः ।
तयोः सन्न्यासाभावे हेतुमाह सन्न्यासस्येति । ब्राह्मणस्यैव
सन्न्यासाधिकारे मानमाह ब्राह्मण इति । निर्वेदं वैराग्यं तत्-
पूर्वकसन्न्यासं कुर्यादित्यर्थः । निर्वेदशब्दितवैराग्यस्य सन्न्यासं
प्रति सामचीत्वेन तस्मिन् सति सन्न्यासस्यावश्यकत्वात् सन्न्या-
सविधिरवायमिति भावः । व्युत्थायेति सन्न्यास्येत्यर्थः । यस्मात्
श्रुताधिकारिविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहस्तस्मात् क्षत्रियवै-
श्ययोः सन्न्यासविधिर्नास्तीति वार्त्तिकयोजना । अत्र केचित्तयोः
श्रवणाद्यनुष्ठानसिद्धिं समर्थयन्त इति सम्बन्धः ।

वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् । त्रयाणामपि वर्णानाममी-
चत्वार आश्रमा इति स्मृत्यनुगृहीततया क्षत्रियवै-
श्ययोरपि संन्यासाधिकारे सिद्धे श्रुत्यन्तरेषु ब्राह्मण-
ग्रहणं त्रयाणामुपलक्षणम् । अत एव वार्त्तिकेऽपि
अधिकारिविशेषस्येति श्लोकेन भाष्याभिप्रायमुक्त्वा
त्रयाणामविशेषेण संन्यासः श्रूयते श्रुतौ । यदोप-
लक्षणार्थं स्याद्ब्राह्मणग्रहणं तदा इत्यनन्तरश्लोकेन
स्वमते क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासाधिकागो दर्शित-
इति तयोः श्रवणाद्यनुष्ठानसिद्धिं समर्थयन्ते ।

ब्राह्मणस्यैव संन्यासपूर्वकं वेदान्तश्रवणाधिकारः क्षत्रियवैश्ययोस्तु तत्रैरप्येव एव ।

अन्येतु अनेकेषु संन्यासविधिवाक्येषु ब्राह्मण-
ग्रहणादुदाहृतजावालश्रुतौ संन्यासविधिवाक्ये
ब्राह्मणग्रहणाभावेऽपि श्रुत्यन्तरसिद्धं ब्राह्मणाधि-

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहात् वनौ भूत्वा प्रव्रजेदिति
पूर्वश्रुतौ चतुर्णामप्याश्रमाणां समुच्चयं प्रतिपाद्य तेषां विकल्पं
दर्शयति यदि वेतरयेति । यदि वेत्स्य ब्रह्मचर्याश्रम एव
वैराग्यमुत्पन्नं चेदित्यर्थः । तत्र तदनुत्पत्तावाह गृहादेति । गृहा-
श्रमेऽपि तदनुत्पत्तावाह वनादेति अविशेषेति । ब्राह्मणादिवि-
शेषगृहरहितेत्यर्थः । अतएवेति वर्णत्रयसाधारणतया सन्नासस्य
श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । यदा यदि वेति श्रुतौ श्रूयते तदा
उपलक्षणार्थं स्यादिति सन्देहः ।

अन्ये त्विति । भाष्यानुवर्त्तन इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरसिद्धमिति

ब्राह्मणस्यैव सन्न्यासपूर्वकं वेदान्तश्रवणाधिकारः । ५८३

कारमेव सिद्धं कृत्वा संन्यासावस्थायामयन्नोपवीती
कथं ब्राह्मण इति ब्राह्मणपरामर्शाच्च ब्राह्मणस्यैव
संन्यासाधिकारः ।

विरोधाधिकरणन्यायेन श्रुत्यविरुद्धस्यैव स्मृत्य-
र्थस्य संग्राह्यत्वात् । यत्तु संन्यासस्य सर्वाधि-
कारित्वेन वार्त्तिकवचनं तद्विद्वत्संन्यासविषयं न
तु आतुरविविदिषासंन्यासे भाष्याभिप्रायविरुद्ध-
सर्वाधिकारप्रतिपादनपरम् ।

ब्राह्मणो व्युत्थायेत्यादि श्रुतन्तरसिद्धमित्यर्थः । सिद्धं कृत्वेति ।
विद्योद्देशेन सन्न्यासविधिवाक्यानां सर्वेषामेकवाक्यत्वादिति
भावः । कथमिति । तान्तवयन्नोपवीतादेर्ब्राह्मणत्वव्यञ्जकत्वात्
परमहंससन्न्यासे च तदभावादाक्षेप इत्यर्थः । यद्यत्र क्षत्रिय-
वैश्ययोरपि सन्न्यासो विवक्षितः स्यात्तदा कथं ब्राह्मण
इतिवत् कथं क्षत्रियः कथं वैश्य इत्यपि श्रूयते न तु श्रूयते ।
तस्माच्च तयोः सन्न्यासः श्रुत्यभिमत इति भावः ।

एवं सन्न्यासविधीनामैककण्ठैः स्थिते सति ब्राह्मणः क्षत्रियो
वापीति स्मृतिवचनं जावालश्रुतितात्पर्याज्ञानमूलत्वादप्रमा-
णमित्याह विरोधाधिकरणन्यायेनेति । प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धं स्मृति-
वचनं अप्रमत्तमिति विरोधाधिकरणन्यायः । तस्माद् ब्राह्मणः
पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिश्रुतौ सन्न्यासाधिकारानुरोधेन ब्राह्मणः
सन्न्यास पाण्डित्यादिकमनुतिष्ठेदिति वाक्यार्थलाभात् विद्यार्थ-
सन्न्यासे विविदिषुणा क्रियमाणे ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति भग-

सर्वाधिकारविच्छेदि विज्ञानं चेदुपेयते । कुतो-
ऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात् इत्यनन्तर-
श्लोकेन ब्रह्मज्ञानोदयानन्तरं जीवन्मुक्तेन क्रियमाणे
विद्वत्संन्यास एवाधिकारनियमनिराकरणात् ।

एवं च ब्राह्मणानामेव श्रवणाद्यनुष्ठाने संन्या-
सोऽङ्गं क्षत्रियवैश्ययोस्तन्निरपेक्षः श्रवणाद्यधिकार
इति तयोः श्रवणाद्यनुष्ठाननिर्वाहः ।

वतो भाष्यकारस्य मतम् । यदि वार्त्तिकवचनस्य प्रमाणमूल-
भाष्यकारमतविरुद्धेऽर्थे तात्पर्यं कल्पेत तदा सन्नासस्य साधा-
रण्यप्रतिपादकस्मृतिवचनवद्वार्त्तिकवचनमपि हेयमेव स्यात्
अतो भाष्याविरुद्धार्थपरं वार्त्तिकवचनमित्याह तद्विद्वत्सन्नास-
विषयमिति ।

विविदिषासन्नासे सर्वाधिकारप्रतिपादनपरं न भवतीति
अत्र हेत्वन्तरमाह । सर्वाधिकारेति । क्षत्रियवैश्ययोस्तत्त्व-
ज्ञानमभ्युपेयते न वा नान्यः । जनकादीनां तत्त्वज्ञानवत्त्वप्रति-
पादकशास्त्रविरोधात् नाद्यः तत्त्वज्ञानेन कर्माधिकारप्रयोजक-
वर्णाश्रमाद्यध्यासनिवृत्तौ सकलकर्मनिवृत्तिरूपविद्वत्सन्नासस्य
क्षत्रियवैश्ययोरपि वारयितुमशक्यतया विविदिषासन्नास इव
विद्वत्सन्नासेऽपि ब्राह्मणस्यैव अधिकार इति नियमासम्भवादिति
भावः । कुतो बलान्नियमः क्रियते तादृशं बलं नास्तीत्यर्थः ।

एवञ्चेति । श्रवणाङ्गत्वेन अधिकारिविशेषणत्वेन वा
विद्यासाधने विविदिषासन्नासे ब्राह्मणस्यैव अधिकार इति
सिद्धे सतीत्यर्थः ।

ब्राह्मणस्यैव सन्न्यासपूर्वकं वेदान्तश्रवणाधिकारः । ५८५

न हि संन्यासस्य श्रवणापेक्षितत्वपक्षे श्रवण-
मात्रस्य तदपेक्षा नियन्तुं शक्यते । क्रममुक्तिफल-
कंसगुणोपासनया देवभावं प्राप्तस्य श्रवणादौ
संन्यासनैरपेक्ष्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । देवानां कर्मा-
नुष्ठानाप्रसक्त्या तत्त्यागरूपस्य संन्यासस्य तेषु अस-
म्भवादित्याहुः ।

ननु सन्न्यासस्याधिकारिविशेषणतया अङ्गतया वा
श्रवणापेक्षितत्वपक्षे श्रवणमात्रस्य सन्न्यासापेक्षत्वावगमात्
क्षत्रियवैश्ययोर्विविदिषासन्न्यासरहितयोः श्रवणानुष्ठानं
नास्त्येत्येव पर्यवस्यति न तु तयोः श्रवणं सन्न्यासनिरपेक्ष-
मिति । तथाच कथं तयोः श्रवणाद्यनुष्ठाननिर्वाहस्तत्राह
नह्येति देवभावं प्राप्तस्येति । न च सगुणोपासकस्य ब्रह्मलीकं
गतस्य उपासनया देवभावं प्राप्तस्य निर्गुणब्रह्मसाक्षात्काराय
उपासकेन क्रियमाणे श्रवणादौ सन्न्यासस्य व्यभिचार इत्य-
युक्तम् । तस्य सगुणविद्यासामर्थ्यादेव निर्गुणसाक्षात्कारसम्भवेन
श्रवणाद्यनुष्ठानस्यैवाभादिति वाच्यम् । देवताधिकरणे सगुणवि-
द्याया देवभावं प्राप्तमुपासकमेव प्राधान्येन विषयीकृत्य श्रवणादौ
देवताधिकारस्य निरूपितत्वेन तस्यापि श्रवणाद्यनुष्ठानं
विना विद्यानुदयस्य प्रागेव श्रवणविधिर्विचारावसरे दर्शितत्वात्
तथाच तत्र व्यभिचारात् सन्न्यासो न श्रवणमात्राङ्गं किन्तु
ब्राह्मणकर्तृकश्रवणस्यैवाङ्गमिति क्षत्रियवैश्ययोः सन्न्यासा-
भावेऽपि श्रवणाद्यनुष्ठाननिर्वाह इत्यर्थः । ननु देवानामपि
कुतः सन्न्यासाभावस्तत्राह देवानामिति ।

सव्यासिनी वेदान्तश्रवणे मुख्योऽधिकारः क्षत्रियवैश्ययोः सव्यासाभावादमुखी-

ऽधिकारः ।

अपरे तु ब्राह्मसंस्थोऽमृतत्वामेतीति श्रुत्यदिता-
यस्य ब्रह्मणि संस्था समाप्तिरनन्यव्यापारत्वरूपं
तन्निष्ठत्वं तस्य श्रवणादिषु मुख्योऽधिकारः । गच्छ-
तस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽथ वा । न विचा-
रपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते । आमुमेरा मृतेः
कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया इत्यादिस्मृतिषु सर्वदा
विचारविधानात् ।

ननु देवकर्तृकश्रवणे सव्यासाश्रमस्य यदि व्यभिचार-
स्तर्हि त्रैवर्णिकमनुष्यकर्तृकश्रवणे सव्यासाश्रमस्य हेतुत्वमस्तु
न तु ब्राह्मणमात्रकर्तृके । तथा सङ्कोचे मानाभावात् । उक्तं
हि प्रागेव चतुर्षु आश्रमेषु सव्यासाश्रमपरिग्रहेणैव श्रवणादि
निर्वर्त्तनीयमिति । स च आश्रमविभागो वर्णत्रयसाधारण एव
न ब्राह्मणमात्रगतः । तथा च सव्यासिनो ब्राह्मणस्येव सव्यास-
हीनयोः क्षत्रियवैश्ययोः श्रवणादौ नाधिकारः सम्भवतीत्य-
स्वरसादाह अपरे त्विति । श्रुत्यदिता ब्रह्मणि संस्था यस्य
सम्भवति तस्य मुख्योऽधिकार इति सम्बन्धः । संस्थापद-
व्याख्यानं समाप्तिः । तस्या अपि व्याख्यानमनन्येति ।
अमृतत्वकामस्य नैरन्तर्येण विचारकर्त्तव्यतायां स्मृतिवचना-
न्युदाहरति गच्छत इति स्वपत इति । शयानस्य इत्यर्थः ।
स जीवति मनो यस्य मननेनैव जीवति इत्यादिवचनसंग्रहार्थ-
मादिपदम् । मननं तत्त्वचिन्तनम् । तद्रहितो जीवन्नेव
मृत इत्यर्थः ।

सा च ब्रह्मणि संस्था विना संन्यासमाश्रमा-
न्तरस्थस्य न सम्भवति । स्वस्वाश्रमविहितकर्मा-
नुष्ठानवैयग्रादिति संन्यासराहितयोः क्षत्रियवैश्य-
योर्न मुख्यः श्रवणाद्यधिकारः ।

अथ च मुख्यधिकारः सन्न्यासिनामेव इत्याह सा चेति
वैयग्रादिति व्यग्रत्वादित्यर्थः । सार्वकालिकी विच्छेपनिवृत्ति-
रसन्न्यासिनां न सम्भवतीति भावः । न मुख्य इति शास्त्री-
योऽधिकारो नास्त्यर्थः । अयं भावः ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति
श्रुत्या पाण्डित्यश्रुत्येव ब्रह्मनिष्ठाधर्मकः सन्न्यासाश्रमो विधेयते ।
ब्रह्मसंस्थाशब्दितायाः ब्रह्मनिष्ठायाः सन्न्यासाश्रमे सम्भावदा-
श्रमान्तरेषु असम्भवादिति प्रतिपादितं सन्न्यासाधिकारश-
भाषादौ । तथा च ब्रह्मनिष्ठत्वस्य सन्न्यासाश्रमधर्मत्वेन विहित-
त्वात् सन्न्यासिनो ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठत्वं स्वधर्म इतिसन्न्यासिनः
तत्र मुख्योऽधिकारः । तस्य ब्रह्मनिष्ठत्वव्यातिक्रमे प्रत्यवायाव-
गमाच्च । तथा परमहंसोपनिषदि श्रूयते । काष्ठदण्डो धृतो येन
सर्वाणो ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् घोरान् महारौरव-
संज्ञकान्निर्त । काष्ठदण्डोपलक्षितः सन्न्यासाश्रमो धृतः परि-
गृहीतः येन सः । सर्वाणो सर्वे विषयजातमश्रितुं भोक्तुं शील-
मस्यास्तीति सर्वाणो बाह्यन्तःकरणजयरहित इति यावत् ।
ज्ञानवर्जितः ज्ञानाभ्यासवर्जित इत्यर्थः । यः सन्न्यास्य
शमदमादिसहितं ब्रह्मनिष्ठत्वं नानुतिष्ठति स तीव्रं दुर्गतिं
गच्छतीत्यर्थः । यथा सन्न्यासिनां ज्ञाननिष्ठाविधायकानि सन्न्यास्य
श्रवणं कुर्यात् गच्छतस्तिष्ठतोऽपि वा प्रासुप्तेरासृतेः कालमित्या-
दीनि कृतिवचनानि सहस्रशः सन्ति तथा तत्परित्यागे पाति-

किं तु दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणा-
प्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु अन्तरा चापि तु
तद्दृष्टेरित्यधिकरणभाष्योक्तन्यायेन शूद्रवदप्रतिषिद्ध-
योस्तयोर्विधुरादीनामिव देहान्तरे विद्याप्रापकेणामु-
ख्याधिकारमात्रेण श्रवणानुमतिः ।

त्वबोधकान्यपि स्मृतिवचनानि महस्रशः सन्ति । त्वम्पदार्थविवे-
काय सन्न्यासः सर्वकर्मणाम् । श्रुत्या विधीयते यस्मात् तत्प्राप्तौ
पतितो भवेत् । नित्यं कर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना । वर्त्त-
मानस्तु सन्न्यासो पतत्येव न संशयः ॥ इत्यादीनि सर्वाश्रमसाधा-
रण्येनापि स्वधर्मस्य विगुणस्यापि परित्यागे महाननर्थः स्मर्यते
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं
श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ इत्यादौ सन्न्यासाधिकारणे भाष्यकारै-
रेतत् सर्वमभिप्रेत्य सन्न्यासिनोऽनन्यव्यापारतया श्रवणादि-
निष्पादनमकुर्वतः पातित्यं कण्ठत एवोक्तम् । तथा च भाष्यं
ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि तस्य शमदमाद्युपहंसितं स्वाश्रमविहितं
कर्म यन्नादीनि चेतरेषां तद्व्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवाय इति ।
तस्मात् श्रवणादेर्भिस्तु प्रति विहितत्वात् तदतिक्रमे भिक्षोः
प्रत्यवायावगमाच्च सन्न्यामिनः श्रवणादौ मुख्योऽधिकारः सन्न्या-
सरहितान् प्रति तु श्रवणादेरविहितत्वात् अकरणे प्रत्यवाया-
नवगमाच्च नास्ति तेषां मुख्योऽधिकार इति ।

ननु क्षत्रियादिकं प्रति श्रवणादिविधानाभावेऽसति अधिकार
एव नास्तीति कुतो न उच्यत इति शङ्कते किञ्चित् । नित्याधि-
काररूपमुख्याधिकारासम्भवेऽपि काम्याधिकाररूपगौणाधिका-

न हि अन्तरा चापि तु तद्वष्टेरित्यधिकरणे

रसम्भवात् नैवमिति भाष्येणोत्तरमाह दृष्टार्था चेति । किन्तु
अमुख्याधिकारमात्रेण श्रवणाद्यनुमतिरिति सम्बन्धः । यथा
भुजिक्रिया क्षुदाधानिवृत्तिरूपदृष्टफला तथा विद्यापि सर्वानर्थ-
मूलाविद्यानिवृत्तिरूपदृष्टफला श्रुतिसिद्धा । तथा च तस्यां
विद्याब्रामनर्थनिवृत्तिकामानां सर्वेषामेवार्थित्वलक्षणाधिकारः
सम्भवति । तथा च विद्याधिकारिणां सर्वेषामविशेषेण वेदान्त-
श्रवणादौ अधिकारप्रसक्तौ शूद्रस्य वेदश्रवणादिप्रतिषेधान्नाधि-
कार इत्युक्तमपशूद्राधिकरणे । क्षत्रियादीनां च तथा प्रतिषेधा-
भावात् वेदान्तश्रवणाधिकारो भाष्यानुमतो विधुरादेरिवेत्यर्थः ।
ननु अमुख्याधिकारिभिरनुष्ठितश्रवणादेरपि विद्योत्पादकत्व-
मवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गौणाधिकारनिरूपणपरभाष्यवैय-
र्थ्यप्रसङ्गात् । विद्योत्पादकत्वावश्यभावे च न काम्याधिकारस्य
गौणत्वं मुख्यगौणाधिकारयोः फलतो विशेषाभावादित्यत आह
देहान्तर इति । अयं भावः मुख्याधिकारिणामनन्यव्यापारतया
प्रत्यहं निर्वर्त्यमानं श्रवणादिकं निरङ्कुशब्रह्मचर्याहिंसाश-
मदमादियुक्तमस्मिन्नेव जन्मनि प्रायेण विद्योत्पादकं सम्पद्यते ।
अमुख्याधिकारिणां तु श्रवणादिकमनन्यव्यापाररूपत्वाभावात्
सङ्कुचितब्रह्मचर्यादियुक्तत्वाच्च अस्मिन् जन्मनि विद्योत्पादन-
योग्यमेव न भवति । किन्तु बहुषु जन्मसु किञ्चित्किञ्चित् श्रव-
णादिकं सम्पाद्यमानं सम्भूय देहान्तरे क्वचित् ज्ञानमुत्पादये-
दिति महान् फलभेदो गौणमुख्याधिकारयोः । तथा च स्मृतिः
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गां तमिति । अनेकेषु जन्मसु
कृतश्रवणादिना क्वचित् जन्मनि संसिद्ध उत्पन्नविद्यः सन् ततः
सिद्धिबलात् मुक्तिं गच्छतीति स्मृत्यर्थ इति ।

विधुरादीनामनाश्रमिणामङ्गीकृतः श्रवणाद्यधिकारो
मुख्य इति वक्तुं शक्यते ।

अतस्त्वितरञ्ज्यायो लिङ्गाच्चेति सूत्रकारेणैव
तेषाममुख्याधिकारस्फुटीकरणात् ।

ननु क्षत्रियवैश्ययोर्विधुरादीनामिवामुख्याधिकार इत्य-
युक्तम् । दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेरित्यत आह न हीति । वक्तुं न
हि शक्यत इति सम्बन्धः ।

यद्यपि सन्न्यासिन एव मुख्याधिकार इति पूर्वं प्रतिपादितत्वेन
विधुरादीनां सन्न्यासाभावादेव गौणाधिकारः सिद्धस्तथापि
तेषां गौणाधिकारे सूत्रसंगृहीतामप्युपपत्तिमाह अतस्त्वितर-
दिति । अतः अनाश्रमिभिरनुष्ठितविद्यासाधनापेक्षया इतरदा-
श्रमिभिरनुष्ठितं विद्यासाधनं कर्म श्रवणादिकं वा ज्यायः
प्रशस्तं विद्यासाधनम् । ज्यायस्त्वावधारणार्थः तु शब्दः । श्रुतिलि-
ङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृदिति वाक्यं श्रुति-
लिङ्गम् । अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमापि द्विज इत्यादिवाक्यं
स्मृतिलिङ्गम् । तेन पुण्यलब्धेन ब्रह्मवेदनेन ब्रह्म एति प्राप्नोतीति
श्रुत्वर्थः । अत्र श्रुतौ पुण्यत्वेन प्रसिद्धानामाश्रमधर्माणामेव
विशिष्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वपतिपादनादनाश्रमधर्माणां विशेषा-
नुग्रहश्चेति सूत्रोक्तन्यायेन विद्योपयोगिनामपि निकर्षो भाति
स च निकर्षो विधुरादीनां विद्यार्थकर्मसु श्रवणादिषु च मुख्या-
धिकाराभावप्रयुक्त एवेति वक्तव्यम् । हेत्वन्तराभावादानाश्र-
मित्वस्य निन्दितत्वाच्च । न हि कर्मज्ञानयोर्मुख्याधिकारौ
निन्दार्ह इति सूत्रभाष्यकारयोरभिप्राय इत्यर्थः ।

न च तत्र तेषां श्रवणाद्यधिकार एव नोक्तः । किं
तु तदीयकर्मणां विद्यानुग्राहकत्वमिति शङ्काम् ।
दृष्टार्था च विद्या इत्युदाहृततदधिकरणभाष्यविरो-
धात् । न च क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावादमुख्या-
धिकारे तत एव देवानामपि श्रवणादिषु अमुख्य
एवाधिकारः स्यात् । तथा च क्रममुक्तिफलकसगुण-
विद्यया देवभावं प्राप्य श्रवणाद्यनुतिष्ठतां विद्याप्रा-
प्त्यर्थं संन्यासाहं पुनर्ब्राह्मणजन्म वक्ष्यव्यमिति
ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न स पुनरावर्तते अनावृत्तिः
शब्दादित्यादिश्रुतिसूत्रविरोध इति वाच्यम् ।

ननु विधुराधिकरणे विधुराद्यनुष्ठितं कर्म विद्यासाधन-
मित्येतावदेवोक्तं न तु विधुरादेः श्रवणाद्यधिकारोऽपि नत्र
प्रतिपादितः । तथाच श्रवणादौ विधुराद्यधिकारस्य गौणमुख्य-
त्वविन्ना निरालम्बनेत्याशङ्क्य परिहरति न च तत्रेति । विधु-
राधिकारश्च इत्यर्थः । तत एवेति । संन्यासाभावादेव इत्यर्थः ।
अस्तु पुनः ब्राह्मणजन्मेत्यत आह ब्रह्मलोकमिति न स पुनरिति ।
ब्रह्मलोकमभिसम्पद्य पुनरिमं लोकं प्रति नावर्तत इत्यर्थः ।
एतत् श्रुतिसूत्रं सूत्रमुदाहरति अत्र नान्वर्तति । ब्रह्मलोकं
गतानामुपासकानाम् आवृत्तिर्नास्ति उदाहृतश्रुतेरित्यर्थः ।
स्मृतेष्वेत्यादि सूत्रसंश्लेषार्थमादिपदम् । तथाच स्मृतिः ब्रह्मणा सह
ते सर्वे ब्रह्मणे प्रतिपद्यते । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं
पदम् । इति ते ब्रह्मलोकवासिनो ब्रह्मोपासकाः प्रतिसञ्चरे ब्रह्म-

देवानामनुष्ठेयकर्मवैयद्याभावात् स्वत एव अन-
न्यव्यापारत्वं सम्भवतीति क्रममुक्तिफलकसगुणवि-
द्याभिधायिशास्त्रप्रामाण्याद्विनापि संन्यासं तेषां
मुख्याधिकाराभ्युपगमादित्याहुः ।

अमुस्याधिकारिक्तवेदान्तविचारस्य जन्मान्तरीयज्ञानोपयोगित्वमिदं पश्यम् ।

ननु अमुस्याधिकारिणा दृष्टफलभूतवाक्यार्था-
वगत्यर्थमविहितशास्त्रान्तरविचारवत् क्रियमाणो
वेदान्तविचारः कथं जन्मान्तरीयविद्यावाप्तावुपयु-
ज्यते ।

न खलु अद्यतनविचारस्य दिनान्तरीयवि-
चार्यावगतिहेतुत्वमपि युज्यते । दूरे जन्मान्तरीय-
तद्देतुत्वम् । न च वाच्यं मुख्याधिकारिणा परिव्रा-
जकेन क्रियमाणमपि श्रवणं दृष्टार्थमेव । अवगतेर्दृ-
ष्टफलत्वात् ।

प्रलये परस्य हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मलोकस्त्रामिनः आयुषोऽन्ते कृतः
साक्षात्कृत आत्मा येषां ते तथा ।

ननु अनन्यव्यापारत्वसम्भवेऽपि बुद्ध्यासौ नास्तीत्याशङ्क्याह
क्रममुक्तीति । मनुष्येषु एव सकलासौ मुख्याधिकारप्रयोजकः ।
वर्णाश्रमविभागस्य मनुष्यविषयत्वादिति भावः ।

अविहितेति न्यायशास्त्रादिविचारवदित्यर्थः ।

एतज्जन्मीयवेदान्तविचारस्यागामिजन्मीयां वेदान्तार्था-
वगतिं प्रति हेतुत्वात्तत्रैव कैमुतिकव्यपेक्षं द्रष्टव्यं न

तस्य यथा प्रारब्धकर्मविशेषरूपप्रतिबन्धा-
दिह जन्मनि फलमजनयतो जन्मान्तरे प्रतिबन्ध-
काप्रगमेन फलजनकत्वम् ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे
तद्दर्शनात् इत्यधिकरणे तथा निर्णयात् एवममुख्या-
धिकारिकृतस्यापि स्यादिति ।

यतः शास्त्रीयाङ्गयुक्तं श्रवणमपूर्वविधित्वपक्षे
फलपर्यन्तमपूर्वं नियमविधित्वपक्षे नियमादृष्टं
वा जनयति ।

संख्येति । मुख्याधिकारिकृतविचारदृष्टान्तेन मौख्याधिका-
रित्रवशादेरपि जन्मान्तरीयविद्योपयोगं शङ्कते न च वाच्य-
मिति ।

ततः किं तत्राह तस्येति । यथा तस्य मुख्याधिकारिकृत-
श्रवणस्य प्रतिबन्धादिह जन्मनि विद्यालक्षणे फलमजनयतो
जन्मान्तरे फलजनकत्वम् एवममुख्याधिकारिकृतमपि श्रवणं
जन्मान्तरे फलजनकं स्यादिति न च वाच्यमिति सम्बन्धः ।
मुख्याधिकारिकृतश्रवणस्य सति प्रतिबन्धके चासुखिकं
विद्याजन्मेत्यत्र मानमाह ऐहिकमपीति । प्रस्तुतप्रतिबन्धे
पसति सति विद्याजन्म इह जन्मन्यपि भवति । अपिशब्दात्
सति प्रतिबन्धे जन्मान्तरे भवति । कुतः तद्दर्शनात् तस्य प्रति-
बन्धकवशात् जन्मान्तरे विद्योदयस्य वामदेवादिषु दर्शना-
दित्यर्थः ।

दृष्टान्तवैषम्ये बोधोत्तरमाह शास्त्रीयाङ्गयुक्तमिति । शास्त्रीयाङ्ग

तच्च जातिस्मरत्वप्रापकादृष्टवत् प्राग्भवीयसं-
स्कारमुद्बोध्य तन्मूलभूतस्य विचारस्य जन्मान्तरीय-
विद्योपयोगितां घटयतीति युज्यते ।

शास्त्रीयाङ्गविधुरं श्रवणं नादृष्टोत्पादकमिति
कुतस्तस्य जन्मान्तरीयविद्योपयोगित्वमुपपद्यते ।

घटकादृष्टं विना जन्मान्तरीयप्रमाणव्यापा-
रस्य जन्मान्तरीयावगतिहेतुत्वापगमेऽतिप्रसङ्गात् ।

सध्यासः तद्युक्तं सन्न्यासिना अनुष्ठेयमानमिति यावत् ।
तथाच शास्त्रीयाङ्गसहितं श्रवणं श्रवणविधिरपूर्वविधिरिति
पक्षे स्वयमेव विद्यालक्षणफलपर्यन्तमदृष्टं जनयति । श्रवण-
विधिर्नियमविधिरिति पक्षे तु तादृशं श्रवणं नियमविशिष्टं सत्
फलपर्यन्तं नियमादृष्टं जनयतीत्यर्थः ।

तच्चेति । श्रवणजनितादृष्टमित्यर्थः । जातीति जातिर्जन्यः ।
ततश्च यथा जातिस्मरत्वसम्पादकमदृष्टं पूर्वजन्मतद्वृत्तान्तानु-
भवजन्यसंस्कारमस्मिन् जन्मनि उद्बोध्य तदुद्बोधनद्वारा पूर्व-
जन्मतद्वृत्तान्तान्तमृतिं घटयति । तथा प्राची भवे श्रवणादिजनितं
संस्कारमुद्बोध्य तत्संस्कारकारणभूतस्य श्रवणस्य भावि-
जन्मनि विद्योपयोगित्वं घटयतीत्यर्थः ।

शास्त्रीयाङ्गविधुरमिति । सन्न्यासरहितचक्षत्रियादिना क्रिय-
माणं श्रवणमदृष्टोत्पादकं न भवति । चक्षत्रियादिकं प्रति
अविहितत्वात् श्रवणादेरिति भावः ।

ननु अविहितश्रवणस्यादृष्टानुत्पादकत्वेऽपि संस्कारजनक-
त्वसम्भावात् तद्वत्त्वादेव जन्मान्तरीयविद्याहेतुत्वं कुतो न स्यादिति

उच्यते । अमुखाधिकारिणापि उत्पन्न-
विविदिषेण क्रियमाणं श्रवणं द्वारभूतविविदिषो-
त्पादकप्राचीनविद्यार्थयज्ञाद्यनुष्ठानजन्यापूर्वप्रयुक्त-
मिति तदेवापूर्वं विद्यारूपफलपर्यन्तं व्याप्रियमाणं
जन्मान्तरीयायामपि विद्यायां स्वकारितश्रवणस्य
उपकारकतां घटयतीति नानुपपत्तिः । श्रवणादौ
विध्यभावपक्षे तु संन्यासपूर्वकं कृतस्यापि श्रवणस्य
अदृष्टानुत्पादकत्वात् सति प्रतिबन्धके तस्य जन्मा-
न्तरीयविद्याहेतुत्वमित्यमेव निर्वाह्यम् ।

आचार्यास्तु नियमविधिपक्षेऽप्ययमेव निर्वाहः ।
श्रवणमभ्यस्यतः फलप्राप्तेरर्वाक् प्रायेण तन्निय-
मादृष्टस्यानुत्पत्तेः तस्य फलपर्यन्तावृत्तिगुणक-
श्रवणानुष्ठाननियमसाध्यत्वात् ।

त्वत् आह घटकादृष्टं विनेति अतिप्रसङ्गादिति । जन्मान्तरानु-
भूतसकलपदार्थस्मृतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

कर्मणां विद्यायां विनियोग इति पक्षमाश्रित्य परिहरति
उच्यत इति । यज्ञादिभिर्विद्यायां सम्पादनोपायां द्वारभूता या
विविदिषा तस्या उत्पादकं प्राचीनं च यद्विद्यार्थयज्ञाद्यनुष्ठानं
तज्जगत्त्वर्थः । स्वपदं यज्ञाद्यनुष्ठानजन्यापूर्वपरम् । वाच-
स्पतिमते मुख्याधिकारिकृतश्रवणस्यापि यज्ञाद्यपूर्वणैव निर्वाह
इति दृष्टान्ताभिप्रायेणाह श्रवणादौ विध्यभावपक्षे त्विति ।

विवरणपक्षेऽपि एवमेव निर्वाह इत्याह आचार्यास्त्विति । अयं

भावः प्रमाणासम्भावनानिवृत्तिः श्रवणफलं प्रमेयासम्भावनानि-
 वृत्तिर्मननफलं विपरीतभावनानिवृत्तिर्निदिध्यासनफलम् ।
 तथा च त्रिविधप्रतिबन्धकनिवृत्तिलक्षणफलपर्यन्तमावृत्ति-
 विशिष्टानि श्रवणादीनि यस्य मुख्याधिकारिणो निष्पन्नानि
 तस्य नियमादृष्टमुत्पन्नमेव । एवं सम्यग्निविद्यासाधनस्यापि प्रति-
 बन्धवशाद्यदि विद्या न जाता तदा पुनर्जन्मलाभेन प्रतिबन्ध-
 क्षये सति पुनर्विचारमनपेक्षैव विद्या जायते । यथा वामदेव-
 हिरण्यगर्भादेः । यस्य तु उक्तप्रतिबन्धनिवृत्तिपर्यन्तं श्रवणा-
 द्यावृत्तिर्न जाता मध्ये मृतिश्च जाता तस्य मुख्याधिकारिणोऽपि
 नियमादृष्टं न जायते । स च पुनर्जन्मान्तरे उक्तप्रतिबन्धकनिवृ-
 त्तिपर्यन्तश्रवणादिकमभ्यस्य श्रवणादिनियमादृष्टवशेन विद्या-
 प्रतिबन्धककल्मषक्षये सति विद्यां लभते । तदुक्तं भगवता श्रीकृ-
 ष्णेन तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः
 संसिद्धौ कुरुनदन ! इति । तत्र प्राप्ते साधुकुलजन्मनि पूर्वदेह-
 भवमिदानीं संस्कारात्मना अनुवर्त्तमानं बुद्धिसंयोगं श्रवणादि-
 कर्त्तव्यताबुद्ध्या सम्बन्धं लभते । अस्मिन्नपि जन्मनि प्रतिबन्ध-
 निवृत्तिद्वारा विद्योदयाय मया श्रवणादिकमनुष्ठेयमिति बुद्ध्या
 युक्तो भवतीत्यर्थः । ततः पूर्वजन्मोपयत्नापेक्षया भूयः अधिकं
 यतते संसिद्धार्थमित्यर्थः । तथाच योऽयं फलपर्यन्तावृत्तिगुणक-
 श्रवणादिरहितो योगभ्रष्टस्तस्य नियमादृष्टाभावाद् यच्चाद्यदृष्टा-
 देव निर्वाहः कर्त्तव्य इति । प्रतिबन्धनिवृत्तिरूपफलप्राप्तेः पूर्वं
 नियमादृष्टानुत्पत्तौ हेतुमाह तस्येति । नियमादृष्टेत्यर्थः ।
 नियमादृष्टं हि न श्रवणमात्रजन्यं किन्तु श्रवणनियमजन्यम् ।
 तन्नियमश्च श्रवणादेरेव फलपर्यन्तमावृत्तौ सत्त्वा निष्पद्यते ।
 तथा च फलोत्पत्तेरर्वाक् श्रवणादिनियमस्यैवाभावात् न निय-
 मादृष्टोत्पत्तिरित्यर्थः ।

न हि नियमादृष्टजनकः श्रवणनियमः
फलपर्यन्तमावर्त्तनीयस्य श्रवणस्योपक्रममात्रेण
निर्वर्त्तितो भवति । येन तज्जन्यनियमादृष्टस्यापि
फलपर्यन्तश्रवणावृत्तेः प्रागेवोत्पत्तिः सम्भाव्येत ।
श्रवणावृत्तावृत्तिगुणकस्यैव श्रवणस्य फलसाधन-
त्वेन फलसाधनपदार्थनिष्पत्तेः प्राक् तन्नियमनिर्व-
र्त्तिवचनस्य निरालम्बनत्वात् ।

श्रवणावघाताद्युपक्रममात्रेण नियमनिष्पत्तौ
तावदेव नियमशास्त्रानुष्ठानंसिद्धमिति तदनावृत्ता-
वपि अवैकल्यप्रसङ्गाच्च इत्याहुः ।

उक्तं प्रपञ्चयति न हि इत्यादिना । श्रवणनियमः
श्रवणस्योपक्रममात्रेण निर्वर्त्तितो न भवतीत्यत्र हेतुमाह
श्रवणावदिति । आवृत्तिविशिष्टस्यैव श्रवणनयनस्य तण्डुल-
निष्पत्तिलक्षणफलसाधनताया लोकसिद्धत्वादिति भावः ।
प्राक् तदिति । फलपर्यन्तं श्रवणस्यैव आवृत्तौ सत्यां श्रवणस्या-
प्राप्तांशपरिपूरणलक्षणनियमो निष्पन्नो भवति न ततः प्रागि-
त्यर्थः ।

श्रवणस्यारम्भमात्रे वा कतिपयावृत्तिमात्रे वा जाते सति
श्रवणनियमो निष्पन्न इति वचनं विषयाभावात् निरालम्बन-
मित्यर्थः । तदनावृत्तावपि इति । श्रवणावघाताद्यनुष्ठानमुप-
क्रम्य श्रवणादिकं त्यक्त्वा भाषाप्रबन्धादिविचारे नखविदलनादौ
च प्रवृत्तावपि नियमविधिविरोधाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

केचित्तु दृष्टार्थस्यैव वेदान्तश्रवणस्य दिने दिने
तु वेदान्तश्रवणाङ्गितिसंयुतात् । गुरुशुश्रूषया लब्धात्
कृच्छ्राशीति फलं लभेदित्यादिवचनप्रामाण्यात्
स्वतन्त्रादृष्टोत्पादकत्वमप्यस्ति ।

यथा अग्निसंस्कारार्थस्याधानस्य पुरुषसंस्का-
रेषु परिगणनात् तदर्थत्वमपि । एवञ्च वचन-
बलादुभयार्थत्वोपपत्तेः । तथाच प्रतिदिनश्रवण-
जनितादृष्टमहिम्नैव आमुष्मिकविद्योपयोगित्वं
श्रवणमननादिसाधनानामित्याहुः ।

मुख्यामुख्याधिकारिभिरन्वहं क्रियमाणस्य वेदान्तश्रवणस्य
प्रतिबन्धक-निवृत्तिरूप-दृष्टफलोत्पादकत्ववद-दृष्टोत्पादकत्वम-
प्यस्ति । तथाच तद्वलात् जन्मान्तरे विद्योपयोगित्वं विचारस्य
घटत इति परिहारात्तरमाह केचित्त्विति फलमिति । पुण्यरूप-
मित्यर्थः । वचने तु शब्दस्यार्थः । तथाच वेदान्तश्रवणस्य देवता-
गुरुवेदान्तविषयभक्तिगुरुशुश्रूषाभ्यामुपात्ताभ्यामनुपात्तैश्च शम-
दमब्रह्मचर्याहिंसादिभिः समुच्चयार्थस्तु शब्द इति भावः ।
स्वतन्त्रेति । वेदान्तश्रवणस्य स्वतन्त्रतया अदृष्टोत्पादकत्वमस्ती-
त्यर्थः । स्वातन्त्र्या च अदृष्टजनने श्रवणस्य विद्यायां विनि-
योगबोधकश्रवणविधिनेरपेक्ष्यमिति बोध्यम् ।

एकस्योभयार्थत्वे दृष्टान्तमाह यथाम्नीति । अम्नीनाद-
धीतेति वचनादाधानस्य आहवनीयाद्यग्निसंस्कारत्वोपगमा-
दिति भावः । पुरुषसंस्कारेषु इति । अग्न्याधेयमग्निहोत्र-

एवं श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानप्रवणस्य विद्यावाप्तिरिति 'अस्मिन्नर्थे' 'सर्वसंप्रतिपन्ने स्थिते भारतीतीर्थाः ध्यानदीपे विद्यावाप्तौ उपायान्तरमप्याहुः । तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते इति श्रुतिस्मृतिदर्शनात् यथा साङ्ख्यं नाम वेदान्तविचारः श्रवणशब्दितो मननादिसहकृतो विद्यावाप्तुपायः एवं योगशब्दितं निर्गुणब्रह्मोपासनमपि ।

मित्यादिपुरुषसंस्कारसंग्राहकसूत्रे अन्यथाधानस्यापि पाठादित्यर्थः । अदृष्टमहिम्नैवेति । वेदान्तश्रवणजनितादृष्टस्य योग्यतया विद्यायामेव विनियोगस्य वक्तव्यतया तद्वलात् जन्मान्तरीयविद्योपयोगित्वमिति भावः ।

एवमुक्तममध्यमाधिकारिणां सांख्यमार्गं निरूप्य तदशक्तानामत्यन्तमन्दाधिकारिणां योगमार्गं निरूपयितुमुपक्रमते एवमिति सर्वसम्प्रतिपन्न इति । सर्वश्रुतिस्मृतिषु सम्यक् प्रतिपन्नः निश्चित इत्यर्थः । आहुरिति सम्यक् निरूपितवन्त इत्यर्थः । न तु नूतनतया कल्पितवन्त इति भ्रमितव्यम् । तस्यापि श्रुत्यादिसिद्धत्वात् । तत् प्रकृतं कारणत्वोपलक्षितं ब्रह्म सांख्ययोगाभ्यां विद्याद्वारा आभिसुख्येन प्रत्यक्त्वेन प्राप्तमिति श्रुत्यर्थः । सांख्यैः श्रवणादिपरेर्योगैरुपासकैः यत् स्थानं ब्रह्मस्वरूपं विद्याद्वारा गम्यते प्राप्यत इत्यर्थः । योगैरपीत्यपिशब्दाद् योगमार्गस्यानुकल्पत्वं भातीति बोध्यम् । अपीति विद्यावाप्तुपाय इत्यनुषङ्गः ।

न च निर्गुणस्य उपासनमेव नास्तीति शङ्कम् ।
प्रश्नोपनिषदि शैव्यप्रश्ने यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोक्ता-
रेण परमपुरुषमभिधायीति निर्गुणस्यैव उपास-
नप्रतिपादनात् ।

निर्गुणब्रह्मोपासनं मानशून्यमित्याशङ्क्य परिहरति न च
इत्यादिना । ननु इयं शङ्का न युक्ता । तत्कारणं यत् सांख्यैरिति
श्रुतिस्मृत्योरादाविव तत्र प्रमाणत्वेनोदाहृतत्वात् । न च उदाहृत-
श्रुतिस्मृतिगतयोगपदस्य सगुणोपासनपरत्वसम्भवादाशङ्का
युक्तेति वाच्यम् । भिन्नविषययोरुपासनसाक्षात्कारयोः कार्य-
कारणभावासम्भवेन निर्गुणविषयहेतुभूतस्य योगस्य निर्गुणोपा-
सनरूपत्वावश्यभावात् । न च यस्मांश्चैरिति वचनगतयोगपदस्य
उपास्तिपरत्वमेवास्ति वाच्यम् । तस्य गीताभाष्ये कर्मयोगपरत्वेन
व्याख्यातत्वादिति वाच्यम् यस्मांश्चैरिति वचनस्य वस्तुतो
निर्गुणोपास्तिपरत्वमेव सती भगवता श्रीकृष्णेन कर्मविषये
उदाहृतत्वेन तदनुरोधेन भाष्ये तथाव्याख्यानोपपत्तेः । योग-
पदस्य ध्याने कृत्तृत्वेन वस्तुतः कर्मपरत्वाभावात् तद्वचनमूल-
भूतायां तत्कारणमिति श्रुतौ योगपदस्य ध्यानपरतया शारीर-
कभाष्ये व्याख्यातत्वाच्च कर्मयोगस्य मुख्ययोगद्वारा ब्रह्मप्राप्ति-
साधनत्वं न तु साक्षादिति प्रापनाय चस्य वचनस्य कर्मविषयतया
भगवत उदाहरणसम्भवाच्च । तस्मात् मानाभावशङ्का न युक्तेति
चेत् न । उदाहृतश्रुतिस्मृत्यतिरेकेणान्यत्र कापि निर्गुणोपा-
सनं न दृष्टमित्येतावता अभिप्रायेण शङ्कोपपत्तेः ।

अतएव सर्वासु श्रुतिषु निर्गुणोपासनं दृष्टमिति मन्दाधि-

तदनन्तरं स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं
पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति उपासनाफलवाक्ये ईक्ष-
तिकर्मत्वेन निर्दिष्टं यन्निर्गुणं ब्रह्म तदेवोपासना-
वाक्येऽपि ध्यायतिकर्म नान्यत् । ईक्षतिध्यानयोः
कार्यकारणभूतयोरेकविषयत्व-नियमादित्यस्यार्थस्य
ईक्षतिकर्माधिकरणे भाष्यकारादिभिरङ्गीकृत-
त्वात् । अन्यत्रापि तापनीयकठवल्यादिश्रुत्य-
न्तरे निर्गुणोपास्तेः प्रपञ्चितत्वात् सूत्र-
कृताप्युपास्यगुणपरिच्छेदार्थमारब्धे गुणोपसंहार-

कारिणामाश्वासनाय आह प्रश्नोपनिषदीत्यादिना त्रिमात्रे-
णेति । द्वितीयार्थे तृतीया । तिस्रः अकारोकारमकाराख्याः
मात्रा यस्य ओङ्कारस्य स त्रिमात्रः ।

ओङ्कारे निर्गुणमेव ब्रह्म तदभेदेन ध्येयमिति अत्र भाष्या-
दिसम्प्रतिमाह तदनन्तरमिति । ध्यानवाक्यानन्तरमित्यर्थः ।
जीवरूपः परमात्मनो घनः घटाकाशवत् उपाधिपरिच्छिन्नचैत-
न्यात्मा जीवघनः तस्मात् परः पुरुषः निरुपाधिकः परमात्मा तं
स ध्याता पुरि हार्दिकाग्ने बुद्धिसाक्षित्वेन शयं वर्त्तमानमीक्षते
साक्षात्कारीतीत्यर्थः । उपासनावाक्ये परं पुरुषमभिधायी-
तेति वाक्य इत्यर्थः । कार्य्येति । ईक्षणवाक्यस्य ध्यानफलभूत-
साक्षात्कारप्रतिपादकत्वेन ध्यानवाक्यैकवाक्यत्वात् ध्यानेष-
णयोः कार्य्यकारणभावोऽवगम्यत इति भावः । नियमादिति ।
अन्यध्यानात् अन्यसाक्षात्कारादर्शनादिति भावः ।

पादे निर्गुणेऽपि आनन्दादयः प्रधानस्येति सूत्रेण
 भावरूपाणां ज्ञानानन्दादिगुणानाम् अक्षरधियां त्वव-
 रोध इत्यादिसूत्रेणाभावरूपाणामस्थूलत्वादिगुणानां
 चोपसंहारस्य दर्शितत्वाच्च । ननु आनन्दादि-
 गुणोपसंहारे उपास्यं निर्गुणमेव न स्यादिति चेन्न ।
 आनन्दादिभिरस्थूलत्वादिभिश्चोपलक्षितमखण्डैक-
 रसं ब्रह्मास्मीति निर्गुणत्वानुपमर्देनोपासनासम्भ-
 वात् । ननु तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमु-
 पासत इति श्रुतेन परं ब्रह्मोपास्यमिति चेत् न ।

ननु कस्यतरो ध्यातव्यस्य सूर्यान्तस्थत्वं स तेजसि सूर्यं
 सम्यक् इति सूर्यसम्पत्तिवचनानुसारेण विशेषणम् दत्तम् । तथा
 च ओङ्कारे ध्यातव्यपुरुषस्य निर्गुणब्रह्मरूपत्वं कस्यतत्कारैः
 नाङ्गीकृतमिति प्रतीयत इति चेन्न । सूर्यसम्पत्तिवचनस्यार्चि-
 दिमार्गप्राप्तिपरतायाश्चतुर्थाध्याये व्यवस्थापितत्वेन सूर्यतद-
 न्तस्तेजश्चरप्राप्तिपरत्वाभावात् कस्यतत्काराणामपि तदीय-
 वचनान्तरपर्यालोचनया श्रुतेर्मार्गपरतया च सूर्यान्तस्थत्व-
 विशेषणदाने तात्पर्याभावस्य परिमले प्रतिपादितत्वाच्चेति
 भावः । देवा इ वै प्रजापतिममुवन् अपोरणीयांसमिममा-
 ज्ञानम् ओङ्कारं नो व्याचक्ष्व इत्याद्या तापनौयश्रुतिः । अणाः
 सूर्यादपि सूर्यं दुर्विज्ञेयं इमं प्रत्यग्रूपं परमाज्ञानम् ओङ्कार-
 गम्यमित्यर्थः । एतदेवाक्षरं ब्रह्म इत्याद्या कठवल्लीश्रुतिः ओ-
 मित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यादिमाण्डूक्यश्रुतिः । ओमित्येव

ध्यायथ आत्मानमिति सुष्ठुकश्रुतिश्चादिपदार्थः । निर्गुणस्य उपास्यत्वे सूत्रसम्प्रतिमाह सूत्रकृतापीति । सूत्रकृता निर्गुणेऽपि गुणानामुपसंहारस्य दर्शितत्वादिति, सम्बन्धः ।

निर्गुणे गुणोपसंहारो निर्गुणब्रह्मप्रमित्यर्थ एव न निर्गुण-
ब्रह्मोपास्यर्थ इति शङ्काव्यवच्छेदाय पादं विशिनष्टि उपा-
स्यगुणपरिच्छेदार्थमिति । परिच्छेदो निर्णयः । निर्गुणे गुणो-
पसंहारनिरूपणस्य निर्गुणोपास्तिरपि फलमिति वक्तव्यम् ।
अन्यथा तन्निरूपणस्य पादासङ्गतिप्रसङ्गादिति भावः । आन-
न्दादयः क्वचिच्छ्रुताः अन्यत्र अपि उपसंहर्तव्याः । प्रधानस्य वेद्य-
ब्रह्मणः सर्ववेदान्तेषु अभेदेन ब्रह्मविद्याया एकत्वादिति
सूत्रार्थः । भावरूपाणामिति विशेषणमक्षरधियामित्यधि-
करणस्यानन्दादय इत्यधिकरणेन यौनरुक्त्यपरिहारार्थमिति
बोध्यम् । अक्षरे ब्रह्मणि धीर्यैरस्थूलादिशब्दवाच्यार्थभूतैः
अभावैः भवति ते अक्षरधियः । तेषामवरोध उपसंहार इतरेषु
वेदान्तेषु कर्तव्य एवेति सूत्रभागार्थः । स्थौल्यादिनिषेधानां
निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रमितिहेतुत्वादिति भावः । व्याघातं शङ्कते
नन्विति । आनन्दादिगुणानामुपास्यकोटी निवेशो नाङ्गीक्रियते
येन उपास्यं ब्रह्म सगुणं स्यात् । किन्तु उपास्यनिर्गुणनिर्णय-
द्वारा निर्गुणोपास्तावुपयोगमात्रं स्वीक्रियत इति समाधत्ते नेति ।
आनन्दादिगुणानामस्थूलादिगुणानां च उपसंहारो हि तद्वा-
चकपदानां सहोच्चारणरूपो विवक्षितः । तथा च उपाधि-
विशिष्टचैतन्यवाचकैरानन्दादिपदैः स्थौल्याद्यभावविशिष्टचैतन्य-
वाचकैरस्थूलादिशब्दैश्च सर्वेषु वाच्यार्थेषु अनुगतम् असंख्यै-
करसं यद् ब्रह्म लक्षणया बोध्यते तदहमस्मीति उपासनासम्भवा-
दित्यर्थः । उक्तञ्च ध्यानदीपे आनन्दादिभिरस्थूलादिभिश्चा-
त्मा लक्षितः योऽसंख्यैकरसः सोऽहमस्मीत्येवमुपासते ।

अन्यदेव तद्विदितादयोऽविदितादिति श्रुतेस्तस्य
वेद्यत्वस्याप्यसिद्धापातात् । श्रुत्यन्तरेषु ब्रह्मवेद-
नप्रसिद्धेरवेद्यत्वश्रुतिर्वास्तववेद्यत्वपरा चेदाथर्व-
णादौ तदुपासनाप्रसिद्धेस्तदनुपास्यत्वश्रुतिरपि
वस्तुवृत्तपरा अस्तु ।

एवं च श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति
श्रवणात् येषां बुद्धिमान्दात् न्यायव्युत्पादनकु-
शलविशिष्टगुर्वलाभाद्वा श्रवणादि न सम्भवति
तेषां मध्ययन-गृहीतैर्वेदान्तेरापाततोऽधिगमितब्र-
ह्मात्मभावानां तद्विचारं विनैव प्रश्नोपनि-

इति । अत्रेति वेदान्तेषु इत्यर्थः । एवं श्रुतिस्मृत्याभ्यां निर्गुणस्य
उपास्यत्वं निरूप्य निर्गुणोपासनस्य श्रुत्यन्तरविरोधमाशङ्क्य
परिहरति । ननु तदेव इत्यादिना । तदेवेति बुद्ध्यादिसाक्षि-
चेतन्यमेवेत्यर्थः ।

उपास्यस्य ब्रह्मत्वनिषेधवद्देवस्यापि ब्रह्मत्वनिषेधात् पर-
ब्रह्मवेदनमपि न सिध्येदित्याह अन्यदेवेति । वेदनविष-
यादस्यदु ब्रह्मेत्युक्ते अर्थात् ब्रह्म वेद्यं न भवतीति सिध्यती-
त्यर्थः । अस्त्विति । वेद्यत्वमुपास्यत्वं वा ब्रह्मणि परमार्थतो
नास्तीति निषेधश्रुतीनां तात्पर्यमिति भावः ।

निर्गुणोपासने अधिकारिणं दर्शयति एवमेति । निर्गुणोपासने
प्रमाणमिदं सतीत्यर्थः । केवाचित् सुसुक्ष्मां श्रवणासम्भवे प्रमाण-
माह श्रवणमापीति । बहुभिर्मुमुक्षुभिः यः परमात्मा श्रोतुमपि न

षडाद्युक्तमार्षग्रन्थेषु ब्राह्मवाशिष्ठादिकल्पेषु पञ्ची-
करणादिषु चानेकशाखाविप्रकीर्णसर्वार्थोपसं-
हारेण कल्पसूत्रेष्वग्निहोत्रादिवन्निर्धारितानुष्ठान-
प्रकारं निर्गुणोपासनं संप्रदायमात्रविज्ञो गुरुभ्योऽ-
वधार्य तदनुष्ठानात्मकेणोपास्यभूतनिर्गुणब्रह्म-
साक्षात्कारः सम्पद्यते । अविसर्वादिभ्रमन्यायेन उपा-
स्तेरपि क्वचित् फलकाले प्रमाप्यवसानसम्भवात् ।

लभ्यते तस्य श्रुतस्यापि साक्षात्कारी दूरापास्त इत्यर्थः । बहूनां
श्रवणास्वाभि श्रुत्यभिमतं कारणं दर्शयति । येषामिति बुद्धीति ।
उक्तञ्च ध्यानदीपे अत्यन्तबुद्धिमान्वाहा सामग्रा वाप्यसम्भवात् ।
यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिश्चयमिति । तत्र सामग्रा-
सम्भवं विवृणोति न्यायेति । येषामत्यन्तबुद्धिमान्वात् श्रवणा-
दिकं न सम्भवति येषां च कुशलमतौनामपि सामग्राभावात्
श्रवणादिकं न सम्भवतीत्यर्थः । विशिष्टत्वमसम्भिसार्थमर्थ्या-
दत्वकावृत्तित्वादिलक्षणं बोध्यम् । तेषां ब्रह्मजिज्ञासाहेतु-
माह अध्ययनेति । अधिगमितः अवगमितः ब्रह्मात्मभावो
येषां ते तद्योक्ताः तेषामित्यर्थः । तेषां तद्विचारं विनैव गुरुभ्योऽव-
धार्य तदनुष्ठानात् साक्षात्कारः सम्पद्यत इति सम्बन्धः ।
निर्गुणब्रह्मविचारं विनैव निर्गुणब्रह्मोपासनानुष्ठानादित्यर्थः । ननु
प्रश्नोपनिषदादौ उपासनमात्रमुक्तं न तु तदनुष्ठानप्रकारोऽपि
इत्याशङ्क्याह मार्षग्रन्थेषु इति । ननु पञ्चीकरणे वेदान्तलक्ष्ये
अखण्डेकरसि प्रथममात्रात्मककृतृत्वप्रपञ्चप्रविलापनोक्तिपूर्वक-

महं ब्रह्मास्मीति अमेदेनावस्थानं समाधिरित्युक्त्वा योऽखण्डैक-
 रसः सोऽहमस्मीत्येवमुपासत इत्युदाहृतध्यानदीपवचनाच्च
 प्रकृतनिर्गुणोपासनमहंग्रन्थरूपं विवक्षितम् । प्रश्नोपनिषद्-
 तशैव्यप्रश्ने तु ओङ्काररूपे प्रतीके निर्गुणब्रह्मदृष्टिर्विव-
 क्षिता । तथा कठवल्लीनामपि तथा च कथं प्रश्नादिवाक्यं
 प्रकृतोपासने प्रमाणत्वेनोदाहृतमिति चेत् न । प्रकृतोपासने
 तापनीयमाण्डूक्यमुण्डकश्रुतीनामेव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् ।
 प्रश्नकठवल्लीश्रुत्युदाहरणं तु निर्गुणस्यापि उपासनमन्यत्रापि
 दृष्टमित्येतावन्मात्रेणेति न विरोध इति भावः । पक्षीकर-
 णादिषु च निर्धारितानुष्ठानप्रकारमिति सम्बन्धः । तत्र दृष्टा-
 न्तमाह अनेकाशाखेति । अनेकासु शाखासु विप्रकीर्णतया
 विशकलिततया स्थितानां पदार्थानामुपसंहारेण यथा अग्नि-
 होत्रादिकर्म निर्धारितानुष्ठानप्रकारं भवति तथेत्यर्थः । उपा-
 सनानुष्ठानप्रकारः सम्प्रदायः तस्माद्विद्मोऽपि गुरुभ्यः सकाशात्
 निश्चितेत्यर्थः । उक्तञ्च भगवता श्रीकृष्णेन निर्गुणप्रकारेण
 श्रुत्वान्येभ्य उपासत इति । क्रमेणैति उपासनापरिपाकक्रमेण
 इत्यर्थः । ननु निर्गुणोपासनस्य कथं प्रमालक्षणसाक्षात्कार-
 पर्यवसानमित्यत आह अविसंवादीति । अयमर्थः क्वचित्
 गृहविशेषे स्थितस्य श्रीकृष्णरूपविम्बस्य प्रतिविम्बं गृहात् वहिः
 पश्यतो दूरे स्थितस्य पुरुषस्य प्रतिविम्बे विम्बभूतश्रीकृष्णभ्रमो
 जायते तेन भ्रमेण प्रतिविम्बाध्यासोपाधिसमीपं गतस्य पुरुषस्य
 सत्यश्रीकृष्णमीश्वरप्रमा जायते इति लोकसिद्धम् । विसंवादः फला-
 भावः तद्रहितोऽविसंवादिभ्रमः फलवद्भ्रम इति यावत् । यथा
 तेन भ्रमेण प्रवृत्तस्य श्रीकृष्णप्राप्तिलक्षणफलकाले श्रीकृष्णप्रमा
 जायते तथा निर्गुणोपासने प्रवृत्तस्यापि ब्रह्मप्राप्तिलक्षणफल-
 काले निर्गुणप्रमा जायत इति ।

पाणौ पञ्च वराटकाः पिधाय केनचित्कारे कति
वराटका इति पृष्टे पञ्च वराटका इति तदुत्तर-
वक्तुर्वाक्यप्रयोगमूलभूतसंख्याविशेषज्ञानस्य मूल-
प्रमाणशून्यस्याहार्यारोपरूपस्यापि यथार्थत्ववन्निर्गुण-
ब्रह्मोपासनस्यार्थतथात्वविवेचकनिर्विचिकित्समूल-
प्रमाणनिरपेक्षस्य दहराद्युपासनावदुपासनावदुपा-
सनाशास्त्रमात्रमवलम्ब्य क्रियमाणास्यापि वस्तुतो
यथार्थत्वेन दहराद्युपासनेनेव निर्गुणोपासनेन जन्यस्य
स्वविषयसाक्षात्कारस्य श्रवणादिप्रमाणादिजन्यसा-
क्षात्कारवदेव तत्त्वार्थविषयत्वावश्यम्भावाच्च ।

ननु संवादिभ्रमदृष्टान्तेन निर्गुणोपास्तेः प्रमापर्थवसान-
मुक्तमनुपपन्नं दृष्टान्तवैषम्यात् । तत्र तर्हि समीपीपसर्पणा-
नन्तरं सत्यश्रीकृष्णस्य चक्षुःसन्निकर्षे सति श्रीकृष्णप्रमा जायते
न तु संवादिभ्रममात्रात् । प्रकृते च निर्गुणोपासनस्य
प्रमाजनने सामर्थ्याभावात् सामग्रान्तराभावाच्च कथं प्रमा-
पर्थवसानमित्याशङ्क्य निर्गुणोपासनस्यैव स्वसमानविषयक-
प्रमाजननसामर्थ्यसम्भावनाय तस्य यथार्थत्वं सदृष्टान्तमाह
पाणाविति पिधायिति । तदुत्तरवक्तुरविदितमिति शेषः ।
तदुत्तरेति । दैवयोगात् पञ्चैव वराटिकास्तैव पाणौ सन्ती-
त्युत्तरवक्तुरित्यर्थः । निर्गुणोपासनस्यापि वस्तुतो यथा-
र्थत्वेनेति स्पष्टम् । अखण्डैकरसं ब्रह्माहमस्मीति प्रत्यय-
सन्तिरूपोपास्तेर्विषयबाधाभावाद्यथार्थत्वमिति भावः ।

इयांस्तु विशेषः प्रतिबन्धरहितस्य पुंसः श्रव-
णादिप्रणाड्या ब्रह्मसाक्षात्कारो भटिति सिध्यतीति
सांख्यमार्गो मुख्यः कल्पः उपास्त्या तु विलम्बे-
नेति योगमार्गोऽनुकल्प इति ।

ननु प्रकृतोपासनस्य निर्विचिकित्सतत्त्वज्ञानापूर्वकत्वादेव
श्रवणमननोत्तरकालीननिदिध्यासनस्येव यथार्थत्वासम्भवात्
किमिति दैवयोगात् यथार्थत्वं समर्थते तत्राह अर्थतथात्वेति ।
अर्थस्य ब्रह्मणः तथात्वं प्रत्यग्रूपत्वनिष्प्रपञ्चत्वादि तस्य विवेचकं
निर्णायकं यन्निर्विचिकित्समन्यपरत्वादिशङ्काशून्यं मूलप्रमाणं
श्रुतिरूपं तन्निरपेक्षस्य इत्यर्थः । निदिध्यासनस्येव प्रकृत-
निर्गुणोपासनस्य विचारपूर्वकत्वाभावात् न निर्विचिकित्सत-
त्त्वनिर्णयपूर्वकत्वप्रयुक्तं यथार्थत्वमिति भावः । ननु
विचारपूर्वकं प्रत्यगभिन्ननिर्णयाभावे कथमहं ब्रह्मास्मीति
प्रत्ययसन्ततिरूपोपास्तिरनुष्ठीयते तत्राह दहारादीति । यथा
मगुणेश्वरस्य विचारपूर्वकं जीवाभिन्नत्वनिर्णयाभावेऽपि स्वस्य
मगुणेश्वरमेदचिन्तनं कर्त्तव्यमित्येवंरूपं सगुणोपासनाविधि-
शास्त्रमवलम्ब्य सगुणोपासनं क्रियते तथा निर्गुणोपासनं कर्त्त-
व्यमित्येवमात्मकं शास्त्रमात्रमवलम्ब्य निर्गुणोपास्तिरनुष्ठीयत
इत्यर्थः । निर्गुणोपासनस्य साक्षात्कारहेतुत्वे दृष्टान्तमाह
दहाराद्युपासनेनेवेति अवश्यभावादिति । समानविषयक-
ध्यानसामर्थ्याद्विषयाबाधाच्च इत्यर्थः ।

सांख्ययोगमार्गयोः तुल्यकल्पत्वभ्रममपनयति इयांसि वति ।
बुद्धिमान्यादिप्रतिबन्धरहितस्य विशिष्टगुर्वादिलाभे सति

ब्रह्मसाक्षात् कारे कारणनिरूपणम् ।

ननु अस्मिन् पक्षद्वयेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारे किं कारणम् । केचिदाहुः । प्रत्ययाभ्यासरूपं प्रसंख्यानमेव । योगमार्गे आदित आरभ्योपासनारूपस्य सांख्यमार्गे मननानन्तरनिदिध्यासनरूपस्य च तस्य सत्त्वात् ।

न च तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वे मानाभावः । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति श्रवणात् । कामातुरस्य व्यवहितकामिनी-साक्षात्कारे प्रसंख्यानस्य करणत्वकृतृत्वम् । आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टमित्यधिकरणे विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् इत्यधिकरणे च दरहाद्यहंयहोपासकानां प्रसंख्यानादुपास्यसगुणब्रह्मसाक्षात्काराङ्गी-

सांख्यमार्ग एवानुष्ठेयः । तस्य त्वरया सिद्धिहेतुत्वात् । सांख्यास्माभे तु योगोऽनुष्ठेय इति अनुकल्पः स इत्यर्थः ।

ननु अस्मिन् इति । सांख्ययोगमार्गद्वयेऽपि इत्यर्थः । ननु योगमार्गे निर्गुणोपासनस्य सगुणोपासनदृष्टान्तोदाहरणेन साक्षात्कारकरणत्वस्यानुपदमुक्तत्वात् पक्षद्वयसाधारण्येन प्रश्नानुपपत्तिरिति चेन्नैष दोषः ।

उपासनस्य साक्षात्कारकरणत्वे प्रमाणाभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तेः अतएव तत्र प्रमाणं वक्ष्यति न च इत्यादिना ।

काराच्च । ननु च प्रसंख्यानस्य प्रमाणपरिगणनेष्वपि
रिगणनात्तज्जन्यो ब्रह्मसाक्षात्कारः प्रमा न स्यात् ।

न च काकतालीयसंवादिवराटकसंख्याविशेषा-
हार्यज्ञानवदर्याबाधेन प्रमाणत्वोपपत्तिः । प्रमा-
णामूलकस्य प्रमात्वायोगात् ।

अथवा पूर्वत्र सगुणोपासनदृष्टान्तेन निर्गुणोपासनस्य हेतु-
त्वमात्रमुक्तं न तु करणत्वम् । तथा च योगमार्गेऽपि
किम् उपासनमेव करणं किं वा अन्यदिति प्रश्नाभि-
प्रायः सङ्गच्छतः ! इति भावः । मार्गद्वयेऽपि साक्षात्कारी-
दयकाले प्रसंख्यानस्यानुवृत्तिमाह योगमार्ग इत्यादिना ।
निष्कलं निर्विशेषं परमात्मानं ध्यायमानस्ततो ध्यानासं पश्यति
इत्यर्थः । कामातुरेति । कामातुरस्यासन्निकृष्टकामिनीसाक्षात्-
कार इत्यर्थः । तत्र सन्निकर्षाभावेन चक्षुषः करणत्वासम्भवात्
भनसो वहिरस्वातन्त्र्याच्च कामिनीगोचरप्रसंख्यानमेव करण-
मिति भावः । सगुणोपासनं प्रायणपर्यन्तमावर्त्तनीयम् । कुतः
तत्रापि मरणकालेऽपि योगिनो ब्रह्मचिन्तनस्य श्रुतिस्मृति-
मिदृत्वात् सदा प्रत्ययाभ्यासं विना मरणकाले तदसम्भवादिति
सुवार्थः । अहंप्रहोपासनानां विकल्पः उपास्य देवतासाक्षात्-
कारलक्षणस्य फलस्याविशिष्टत्वादेकार्थानां विकल्पस्य प्रसिद्ध-
त्वादिति सुवार्थः ।

ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रमाकरणजन्यत्वाभावेऽपि विषया-
बाधात् प्रमात्वमाशङ्क्य निषेधति न च काकतालीयेति ।
यादृष्टिकेत्यर्थः । क्लृप्तज्ञानकरणाजन्यस्य ज्ञानत्वमेव

आहार्यवृत्तेशोपासनावृत्तिवत् ज्ञानभिन्नमा-
नसक्रियारूपतया इच्छादिवदबाधितार्थविषयत्वेऽपि
प्रमात्वानभ्युपगमात् । मैवम् । क्लृप्तप्रमाकरणा-
मूलकत्वेऽपि ईश्वरमायावृत्तिवत् प्रमात्वोपपत्तेः ।
विषयाबाधतौल्यात् ।

मार्गद्वयेऽपि प्रसंख्यानस्य विचारितादविचारिताद्वा
वेदान्ताद् ब्रह्मात्मैक्यावगममूलकतया प्रसंख्यानज-
न्यस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रमाणमूलकत्वाच्च ।

नास्ति । प्रमात्वं तु दूरापास्तमित्यभिप्रायेणाह प्रमाणा-
मूलकस्येति ।

अविसंवादिबराटिकासंख्याविशेषगोचराहार्यवृत्तेरपि ज्ञान-
त्वमसिद्धमित्याह आहार्यवृत्तेष्वेति । अबाधितार्थज्ञानत्वं
हि प्रमात्वं नत्वबाधितार्थकत्वमात्रमतिप्रसङ्गादिति मत्वाह
इच्छादिवदिति । ननु च प्रसंख्यानस्येत्यादिना । प्राप्तं
चोद्यं परिहरति मैवमिति मायावृत्तिर्वदिति । न च माया-
वृत्तेरपि मास्तु ज्ञानत्वमिति वाच्यम् । तथा सति ईश्वरीय-
मायावृत्तेर्यः सर्वत्र इत्यादिश्रुतिषु ज्ञाधात्वर्थत्वाभावप्रसङ्गादिति
भावः । तौल्यादिति । न च इच्छादौ अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
तन्निवृत्तेन विशेषणोपपत्तेरिति भावः । प्रसंख्यानजन्य-
साक्षात्कारस्य प्रमाणमूलकत्वात् प्रमाणत्वमिति ।

समाधानान्तरमाह मार्गद्वयेऽप्येति । अविचारितादिति
योगमार्गाभिप्रायं वेदान्ताद् या ब्रह्मावगतिः तन्मूलकतयेत्यर्थः ।
न च विचारितादविचारिताद्वा यदि ब्रह्मावगतिर्जाता तर्हि

उक्तं हि कल्पतरुकारैः । वेदान्तवाक्यजज्ञान-
भावनाजा परोक्षधीः । मूलप्रमाणदार्ढ्येन न भ्रमत्व-
प्रपद्यते ।

न च प्रामाण्यपरतस्त्वापातः अपवादनिरासाय
मूलशुद्धानुरोधादिति ।

अन्ये तु एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः
दृश्यते त्वयाया बुद्ध्या इत्यादिश्रुतेः मन एव ब्रह्म-

किमर्थं प्रसंख्यानमिति वाच्यम् । प्रसंख्यानानात् पूर्वमवि-
द्यानिवर्त्तनाप्रतिबन्धब्रह्मावगतेरलाभात् तदर्थं तदावश्यक-
मिति भावः ।

प्रमाणाजन्यस्यापि प्रमाणप्रयोज्यत्वमात्रेण प्रमात्वे सम्प्रतिमाह
उक्तं हीति । ज्ञानभावना ज्ञानाभ्यासरूपं प्रसंख्यानं तज्जन्यमप-
रोक्षज्ञानमित्यर्थः । मूलप्रमाणं वेदान्तवाक्यं तज्जन्यप्रमा वा तस्य
दार्ढ्यं नाम अविप्रतिपक्षप्रामाण्यकत्वमिति शीध्यम् ।

प्रसंख्यानजन्यसाक्षात्कारनिष्ठप्रामाण्यप्रसूती मूलप्रमाणजन्य-
पेक्षायामपसिद्धान्तापात इति शङ्कते न चेति । प्रसंख्यानजन्यसा-
क्षात्कारनिष्ठमपि प्रामाण्यं नियमेन स्वाश्रयग्राहकसाक्षिभाष्य-
मेवेति न तत्प्रामाण्यजन्यत्वं मूलप्रमाणानुसरणं किन्तु प्रसं-
ख्यानजन्यव्यवहितकामिनौसाक्षात्कारस्वाप्रमात्वदर्शनात् प्रसं-
ख्यानजन्यब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि कदाचिदप्रामाण्यशङ्का सम्भाव्यते
ततः तन्निरासाय मूलप्रमाणानुसरणम् इति नापसिद्धान्त इति
भावः । अपवादेति अप्रामाण्यशङ्का अपवादः ।

प्रसंख्यानमात्रं न साक्षात्कारे कारणं किन्तु तत्सङ्गतं

साक्षात्कारे करणम् । तस्य सोपाधिकात्मनि अहं-
वृत्तिरूपप्रमाकारणत्वकृत्तैः ।

स्वप्नप्रपञ्चविपरीतप्रमादादिज्ञानसाधनस्यान्तः
करणस्य इत्यादिपञ्चपादिकाविवरणग्रन्थैरपि तथा
प्रतिपादनात् ।

अहमेवेदं सर्वं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो
लोक इति श्रुत्युक्ते स्वाप्ने ब्रह्मसाक्षात्कारे एव मनसः
करणत्वसंप्रतिपत्तेश्च तदा करणान्तराभावात् ।
प्रसंख्यानं तु मनःसहकारिभावेनोपयुज्यते ।

मनस्तत्र करणमिति मतं दर्शयति अन्ये त्विति । अणुर्दुर्विज्ञेयः
अप्राप्तं प्रसंख्यानसंस्कृतत्वं मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुति-
रादिपदार्थः ।

जौवसाक्षात्कारि मनसः करणत्वे सम्प्रतिमाह स्वप्नेति ।
प्रातिभासिकस्वप्नप्रपञ्चापेक्षया विपरीतो व्यावहारिकः
प्रमादादिस्तज्ज्ञानसाधनस्येत्यर्थः । आदिपदं प्रमेयादिसंग्र-
हायम् । तथेति । प्रमादशब्दितसोपाधिकात्मसाक्षात्कारे
मनसः करणतयेति तथाशब्दार्थः ।

निरुपाधिकात्मसाक्षात्कारेऽपि मनसः करणत्वं क्लृप्तमित्याह
अहमेवेति । इदं सद्वृत्तेण सर्ववस्तुषु अनुभूयमानं सर्वात्मकं ब्रह्मै-
वाहमस्मि ततः सर्वोऽस्मीति स्वप्ने ब्रह्मविषयत इत्यर्थः । ननु स्वप्ने
ब्रह्मविदो महावाक्यानुसन्धानसम्भवात् वाक्यमेव करणं किं न

वाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थ-
स्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थता-
माविर्भावयतीति भामतीवचनात् ।

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं
ध्यायमान इति श्रुतावपि ज्ञानप्रसादशब्दितचित्तै-
काग्रहेतुतयैव ध्यानोपादानात् । न तु प्रसंख्यानं
स्वयं करणं तस्य क्वचिदपि ज्ञानकारणत्वाद्भ्रमेः ।
कामातुरकामिनीसाक्षात्कारादावपि प्रसंख्यानसह-
कृतस्य मनस एव करणत्वेपपत्त्या क्लृप्तज्ञान-
करणान्तरकल्पनायोगादित्याहुः ।

स्यादित्यत आह तदेति । स्वप्ने महावाक्यानुसन्धानस्यानियत-
त्वात् वाक्यस्यापरोक्षधीहेतुत्वानुपगमाच्चेति भावः ।

सम्प्रतिमाह वाक्यार्थेति । महावाक्यार्थेत्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मका-
रणोपाधीनां नेति नेतीत्यादिवाक्यैर्निषेधद्वारा शोधितो यस्त्वं-
पदार्थः स्वप्रकाशचैतन्यात्मकस्तस्य पूर्णतामाविर्भावयति । आवि-
र्भावश्च वृत्तिसाक्षात्कार इत्यर्थः ।

यत्तु निष्कलं ध्यायमानस्ततो ध्यानात्तं पश्यत
इति योजनामभिप्रेत्य ध्यानस्य साक्षात्कारकरणत्वं
श्रुतिसिद्धमित्युक्तं तत् दूषयति ज्ञानप्रसादेनेति । करण-
व्युत्पत्त्याज्ञानपदं ज्ञानस्य प्रसाद एकाग्रं तथाच ध्यायमानो-
ध्यानाक्षब्धेन ज्ञानप्रसादेन पश्यत इति योजनाविवक्षितेति
भावः । एवं योजनायां विनिगमनां पूर्वोदाहृतानि मनसः

अपरे तु तद्वास्य विजज्ञौ तमसः पारं दर्श-
यति आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिर-
मित्यादिश्रुतिषु आचार्य्योपदेशानन्तरमेव ब्रह्मसा-
क्षात्कारोदये जीवन्मुक्तिश्रवणात् वेदान्तविज्ञानसु-
निश्चितार्था इति ध्यानान्तरनैराकाङ्क्षाश्रवणात् तं
त्वौपनिषदं पुरुषमिति ब्रह्मण उपनिषदेकगम्यत्व-
श्रवणाच्च औपनिषदं महावाक्यमेव ब्रह्मसाक्षात्कारे
करणं न मनः । यन्मनसा न मनुतइति तस्य ब्रह्म-
साक्षात्कारकरणत्वनिषेधात् । न चापक्रमनोवि-
प्रयमिदं येनाहुर्मनो मतमिति वाक्यशेषे मनोमात्र-
ग्रहणात् ।

करणत्वबोधकवचनान्येव इत्यभिप्रेत्य प्रसंख्यानमात्रस्य कारणत्वं
दूषयति नत्विति ।

महावाक्यमेव तत्र कारणमिति मतमाह अपरेत्विति ।
अस्य पितृरूपदेशात् तद्ब्रह्म विजज्ञौ साक्षात् कृतवान् ह किं
लेत्यर्थः । पारमधिष्ठानभूतं ब्रह्म तस्य विदुषस्तावानेव
विलम्बो विदेहकौवस्य प्रति यावत् प्रारब्धात् न विमोक्ष्यते
इत्यर्थः । वेदान्तेति । अत्र वेदान्तजन्यज्ञानादेव ब्रह्मात्मैक्य-
लक्षणस्य अर्थस्य सुनिश्चितत्वोक्त्या वाक्यार्थावगत्यनन्तरं
प्रसङ्गानामुत्थानं नापेक्षितमिति प्रतीयते । इदञ्च तन्नैरपेक्ष्यं
वाक्यादेव अपरोक्षज्ञानोत्पत्तिपक्षे सङ्गच्छते । अन्यथा अपरो-
क्षज्ञानाय तस्य अपेक्षितत्वात् तन्नैरपेक्ष्यं न सङ्गच्छते । ततो

न चैवं यद्वाचानभ्युदितमिति शब्दस्यापि
तत्करणत्वं निषिध्यत इति शङ्काम् ।

मनःकरणत्ववादिनामपि शब्दस्य निर्विशेषे
परोक्षज्ञानकरणत्वस्याभ्युपगतत्वेन तस्य यतो वाचो

वेदान्तविज्ञानश्रुत्या वाक्यमेव अपरोक्षज्ञाने करणमिति निश्चीयत
इति भावः ।

महावाक्यमेवेति । साङ्ख्यमार्गानुष्ठानेन योगमार्गानुष्ठा-
नेन वा दृष्टादृष्टलक्षणसकलप्रतिबन्धक्षये सति प्रतिबन्धरहितं
सहाक्यमेव साक्षात्कारं जनयतीति वाक्यस्य करणत्वपक्षे न
साङ्ख्ययोगमार्गयोर्वैयर्थ्यशङ्केति मन्तव्यम् । लोको मनसा यच्चैतन्यं
न मनुते तदेव त्वं ब्रह्म विन्दीति योजना । न मनुत इति वाक्यम-
शुद्धमनस एव ब्रह्मज्ञानकरणत्वं निषेधतोति न च इत्थं हेतु-
माह वेनादुरिति । येन चैतन्येन मतं प्रकाशितं मन इति वाक्य-
शेषे अप्रकमन एव चैतन्यभास्यमिति बलुमशङ्कतया तत्र
मनोमात्रब्रह्मसावश्यकम् । तदैकरूप्याय न मनुते इति पूर्ववाक्ये-
ऽपि मनोमात्रं शङ्कमित्यर्थः ।

न च एवमिति । मनोमात्रस्य ब्रह्मज्ञानकरणत्वनिषेधो-
पगम इत्यर्थः । अनभ्युदितमिति । अप्रकाशितमित्यर्थः । न
च वाचा इत्यस्य वेदान्तानिरस्तशब्दपरत्वं स्वीक्रियत इति
वाक्यम् । अत्रापि येन वागभ्युद्यत इति वाक्यशेषे शब्द-
मात्रस्य चैतन्यप्रकाशत्वप्रतिपादनेन तदैकरूप्याय पूर्ववाक्ये-
ऽपि वाचा इत्यस्य शब्दमात्रपरत्वादित्याशङ्क्यामाह शब्द-
स्यापीति । मनोमात्रस्यैव शब्दमात्रस्यापि इत्यर्थः ।

निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुत्यनुरोधेन शब्दार्थप्राप्तिरूपशक्तिमुखेन शब्दस्य तत्करणत्वनिषेधे तात्पर्यस्य वक्तव्यतया शक्यसम्बन्धरूपलक्षणमुखेन तस्य तत्करणत्वाविरोधात् । न च मनसैवानुद्द्रष्टव्यमिति श्रुतिसिद्धं मनसोऽपि तत्र करणत्वं न पराकर्तुं शक्यमिति वाच्यम् ।

सत्यं शब्दमात्रस्य ब्रह्मज्ञानकरणत्वं निषेधति तथापि शब्दस्य शक्त्या ब्रह्मज्ञानकरणत्वनिषेधपरं तद्वचनं नतु लक्षणयापि तत्करणत्वनिषेधपरम् । औपनिषदलभ्युतेर्निरालम्बनत्वप्रसङ्गादिति समाधानमभ्युषेत्य विपक्षे परेषामपि बाधकं सूचयति मनःकरणत्ववादिनामपीति । वेदान्तानां लक्षणयापि ब्रह्मबोधकत्वानभ्युपगमि ब्रह्मण एव असिद्धापत्त्या मनःकरणत्ववादिभिरपि तेषां ब्रह्मज्ञानकरणत्वस्य अभ्युपगन्तव्यत्वादित्यर्थः । परन्तु वाक्यजन्यं ब्रह्मज्ञानं परोक्षं भवतां मते अस्माकं मते तु तदपरोक्षमिति विमेष इत्याशयेनाह परोक्षेति । वेदान्तानां शक्त्या ब्रह्मबोधकत्वनिषेधपरं यदाचानभ्युदितमिति वचनमिति व्यवस्थायां नुत्यन्तरमनुकूलयति तस्येति । यदाचानभ्युदितमिति निषेधवचनस्य इत्यर्थः । अप्राप्येति । श्रुत्या ब्रह्मणि विषये शब्दानां प्राप्तिर्निषिध्यते । सा च प्राप्तिः शक्तिरेव तस्याः शब्दानामौक्त्वमिक्तत्वादिति भावः । वक्तव्यतयेति । मनःकरणत्ववादिभिरपीति शेषः । तस्येति । शब्दस्य इत्यर्थः । तदिति । ब्रह्मसाक्षात्कार इत्यर्थः । ब्रह्मगोचरवृत्तिं प्रति करणत्वं न तृतीयानुत्यर्थः । पूर्वोदाहृतश्रुतिविरोधम् ।

शब्दसाक्षात्कारजननेऽपि तदैकाग्रस्यापेक्षितत्वेन हेतुत्वमात्रेण तृतीयोपपत्तेः । मनसा ह्येष पश्यति मनसा शृणोतीत्यादौ तथा दर्शनात् । गीताविवरणे भाष्यकारीयमनःकरणत्ववचनस्य मतान्तराभिप्रायेण प्रवृत्तेरित्याहुः ।

ब्रह्मविषयस्य शब्दज्ञानस्यापि अपरोक्षलोपपादनम् ।

ननु तथापि शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वस्वभावस्य अपरोक्षज्ञानजनकत्वं न सङ्गच्छत इति चेत् अत्र केचित् । स्वतोऽसमर्थोऽपि शब्दः शास्त्रीयश्रवणमननपूर्वकप्रत्ययाभ्यासजनितसंस्कारप्रचयलब्धब्रह्मैकाग्र-वञ्चित्त-दर्पणानुगृहीतोऽपरोक्षज्ञानमुत्पादयति । शास्त्रीयसंस्कार-संस्कृताग्न्यधिकरणक इव होमोऽपूर्वमिति कल्प्यते ।

किन्तु एकाग्रस्य मनसः तां प्रति उपादानतया हेतुत्वमात्रं तदर्थं इत्याहुः शब्दसाक्षात्कारजननेऽपीति तथेति । चाक्षुषज्ञानादौ मनसः करणत्वाभावेन हेतुत्वमात्रेणापि तृतीयादर्शनादित्यर्थः । श्रमदमादिसंस्कृतं मन एव आत्मदर्शने करणमिति गीताभाष्यवचनविरोधं परिहरति गीतेति मतान्तरेति । वृत्तिकारमते इत्यर्थः । न तु स्वमताभिप्रायेण । उक्तप्रमाणविरोधादिति भावः ।

ननु तथापीति । शब्दस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वपक्षे श्रुतिभाष्यविरोधाभावेऽपि शब्दप्रमाणस्वभावविरोधान्न महावाक्यं

ब्रह्मविषयस्य शब्दज्ञानस्यापि अपरोक्षत्वोपपादनम् । ६२८

तरति शीघ्रमात्मविदिति शास्त्रप्रामाण्यात्
अपरोक्षस्य कर्तृत्वाद्यध्यासस्यापरोक्षाधिष्ठानज्ञानं
विना निवृत्त्ययोगात् औपनिषदे च ब्रह्मणि माना-
न्तराग्रवृत्तेः शब्दादप्यपरोक्षज्ञानानुत्पत्तौ अनि-
मीक्षप्रसङ्गादित्याहुः ।

ब्रह्मसाक्षात्कारे करणमित्यर्थः । शब्दस्वभावमनुबध्यैव तस्य अप-
रोक्षज्ञानकरणत्वं साधयति । अत्र केचिदिति । प्रचयः समूहः ।
प्रचयलब्धं यत् ब्रह्मण्यैकाग्रं तद्वच्चित्तमेव दर्पणम् तदनुगृहीत
इत्यर्थः । यथा चक्षुः स्वतः प्रतिविम्बानुभवजननासमर्थमपि
दर्पणानुगृहीतं सत् तदनुभवं जनयति तद्वदिति सूचयति चित्त-
दर्पणेति शास्त्रीयेति । यथा आधानादिजनितसंस्काररहि-
तात्म्यधिकरणकहोमस्त्वादपूर्वं न जनयति अग्न्याधिकरण-
कहोममात्रस्यापूर्वजननस्वभावाभावात् शास्त्रीयसंस्कारविशि-
ष्टात्म्यधिकरणको होमस्त्वपूर्वं जनयति तद्वदित्यर्थः ।

ननु दृष्टान्ते शास्त्रबलात् तथा स्वीक्रियते प्रकृते तथा
शास्त्रं नोपलभ्यत इत्यत आह तरतीति । ननु अनया श्रुत्या
विदात्मनि अध्यस्तस्य शीकोपलक्षितकर्तृत्वाद्यध्यासस्यात्मवे-
दनानिवृत्तिरुच्यते अतु शब्दस्यापरोक्षज्ञानकरणत्वमित्यत
आह अपरोक्षस्वेति । यथा दृष्टान्ते होमाधिकरणस्याग्ने-
राधानादिसंस्कृतत्वश्रवणान्ययानुपपत्त्या शास्त्रीयाधानसंस्कार-
सहजतात्म्यधिकरणको होमोऽपूर्वं जनयतीति कल्पयते तन्नाम-
ज्ञानस्यापरोक्षाध्यास-निवर्त्तकत्व-श्रवणान्ययानुपपत्त्या आत्म-
ज्ञानजनकविदात्मज्ञानैवापरोक्षज्ञानकरणत्वं कल्पयत इत्यर्थः ।

अन्ये तु भावनाप्रचयसाहित्ये सति बहिरसम-
र्थस्यापि मनसो नष्टवनितासाक्षात्कारजनकत्व-
दर्शनान्निदिध्यासनसाहित्येन शब्दस्याप्यपरोक्ष-
ज्ञानजनकत्वं युक्तमिति दृष्टान्तानुरोधेन समर्थ-
यन्ते ।

अपरेतु अपरोक्षार्थविषयत्वं ज्ञानस्यापरोक्षत्वं
नाम अन्यानिरुक्तेः ।

अयोगादिति । सत्यपि श्रवणजनितपरोक्षज्ञाने कर्तृत्वाद्यध्या-
सनिवृत्त्यदर्शनात् परोक्षज्ञानमात्रेण अध्यासनिवृत्तौ मनसा-
दिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च अपरोक्षाध्यासरूपदिग्भ्रमादिषु दिग्-
यायात्म्यादिसाक्षात्कारं विना निवृत्त्यदर्शनाच्चेति भावः ।

ननु कर्तृत्वाद्यध्यासनिवर्त्तकमधिष्ठानात्मतत्त्वसाक्षात्कार-
रूपज्ञानं मनसैव सम्भवति किं शब्दस्य तत्करणत्वकल्पनयेति
तत्राह औपनिषदे च इति । अन्तरिन्द्रियस्य मनसः प्रत्यक्षप्रमाण-
त्वेन ब्रह्मणस्तत्त्वस्यत्वे उपनिषदेकगम्यत्वप्रतिपादकश्रुतिबाध-
प्रसङ्ग इति भावः । ननु औपनिषदत्वश्रुतिविरोधेन ब्रह्मणि
मानान्तराप्रवृत्तौ शब्दस्वभावविरोधेन शब्दस्यापि ब्रह्मसाक्षात्-
कारजनने प्रवृत्तिर्न सम्भवति । तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारकरण-
स्यैवात्माभात् मास्तु तत्साक्षात्कार इत्यत आह शब्दादपीति ।
तथा च मोक्षशास्त्रग्रामाख्याय शब्दस्यैव साक्षात्कारकरणत्व-
कल्पनीयमिति भावः ।

शास्त्रग्रामाख्यमनुपजीव्यापि शब्दस्य अपरोक्षज्ञानकरणत्वं
साधयति अन्ते त्विति ।

ब्रह्मविषयस्य शब्दज्ञानस्यापि अपरोक्षत्वोपपादनम् । ६३१

अर्थापरोक्षत्वं तु नापरोक्षज्ञानविषयत्वं येना-
न्योन्याश्रयो भवेत् किन्तु तत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदः ।

अन्तःकरणतद्दर्माणां साक्षिणि कल्पिततया
तदभेदसत्त्वात् । वाच्यचैतन्ये कल्पितानां घटा-

इदानीं शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यमेवासिद्धमतो
नित्यापरोक्षे ब्रह्मणि वेदान्तानां साक्षात्कारकरणत्वं निरप-
वादमिति मतान्तरमाह अपरे त्विति । ननु इन्द्रियजन्यज्ञान-
त्वादिकमेव ज्ञानस्यापरोक्षत्वं ब्रह्मगोचरशब्दज्ञानस्य तु तदभा-
वात् नापरोक्षमित्यत आह अन्यानिरुक्तेरिति । इन्द्रियजन्य-
ज्ञानत्वादेशे प्रथमपरिच्छेदावसाने निरस्तत्वादिति भावः ।

ननु अर्थस्यापरोक्षत्वमपरोक्षज्ञानविषयत्वमन्यस्यानिर्वच-
नात् तथा च अन्योन्याश्रयः । अर्थस्यापरोक्षत्वज्ञप्ती ज्ञान-
स्यापरोक्षत्वज्ञप्तिः ज्ञानस्यापरोक्षत्वज्ञप्ती चार्थस्यापरोक्षत्वज्ञ-
प्तिरित्याशङ्क्य अन्यानिर्वचनमसिद्धमित्यभिप्रेत्याह अर्थापरोक्षत्वं
तु इति तत्तदिति । तत्तत्प्रमादचैतन्याभिन्नत्वं तस्य तस्य
विषयस्य तं तं प्रमातारं प्रति अपरोक्षत्वं तत्तत्प्रमादचैतन्या-
भिवार्यविषयकं ज्ञानं तत्तत्प्रमादचैतन्याभिन्ने विषये अप-
रोक्षज्ञानमित्यर्थः । न च अर्थापरोक्ष्यादावनुगम इति
वाच्यम् । ज्ञानगतस्यानुगतापरोक्षत्वस्य जातिरूपस्य उपाधि-
रूपस्य वा प्राक् निरस्तत्वेन तदभावादेवार्थापरोक्षस्यापि
अनुगतस्य असम्भवेन तस्मादोषत्वादिति भावः ।

ननु प्रमादचैतन्याभिन्नत्वरूपस्यार्थापरोक्षस्य जडरूपापरो-
क्षार्थे अभ्यासिः । चैतन्यजडयोरैक्यस्य बाधितत्वादित्यत आह

दीनां वाङ्मन्यैतन्ये वृत्तिकृततत्तत्पुरुषीयचैतन्या-
भेदाभिव्यक्त्या तदभेदसत्त्वाच्च न क्वाप्यव्याप्तिः ।

अन्तःकरणेति तदभेदसत्त्वादिति । साक्षिशब्दितप्रमाद्वैतन्या-
भेदसत्त्वादित्यर्थः । तथा च अर्थापरोक्षनिर्वचने कल्पिताकल्पि-
तसाधारणाभेदस्य विवक्षितत्वेन प्रमाद्वैतन्यब्रह्मचैतन्ययोरिव
प्रमाद्वैतन्यजडयोरकल्पिताभेदाभावेऽपि जडं सदिति सामा-
नाधिकरस्थानुभवंसिद्धकल्पिताभेदसत्त्वात् नाव्याप्तिरिति भावः ।
आन्तरजडपदार्थेषु प्रमाद्वैतन्याभिन्नत्वमुपपाद्य वाङ्मापरोक्षार्थेषु
तदुपपादयति वाङ्मेति । अन्तःकरणतद्वर्माणां तदभेदसत्त्वात्
घटादीनां तदभेदसत्त्वाच्च न क्वापि आन्तरार्थं वाङ्मार्थं वा
अव्याप्तिरिति सम्बन्धः । घटादीनां तत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदसत्त्वे
हेतुमाह वाङ्मन्यैतन्ये वृत्तिकृततत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदाभिव्य-
क्त्येति । ननु वाङ्मन्यैतन्यस्य तत्तत्पुरुषीयचैतन्यस्य च वस्तुतः सदा
अभेदसत्त्वेऽपि तदभिव्यक्तिः कुतः इत्यत आह वृत्तिकृतेति । वाङ्मे
विषयावच्छिन्नचैतन्ये चक्षुरादिद्वारा निर्गताया वृत्तेः संसर्गो
सति वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् वृत्तिमदन्तःकरणस्यापि तत्र
संसर्गो लभ्यते । तथाच वृत्तिसंसृष्टवाङ्मन्यैतन्यमेव अन्तःकरण-
सम्बन्धात् तत्तत्पुरुषीयचैतन्यं भवतीत्यनेन प्रकारेण वाङ्म-
न्यैतन्यं वृत्तिकृता तत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदाभिव्यक्तिर्भवती-
त्यर्थः । ननु उक्तप्रकारेण वाङ्मन्यैतन्यस्य प्रमाद्वैतन्याभिन्न-
त्वसिद्धावपि घटादीनां प्रमाद्वैतन्याभिन्नत्वमसिद्धमेव इत्या-
शङ्काह वाङ्मन्यैतन्ये कल्पितानामिति । वाङ्मन्यैतन्ये तावद्घटा-
दीनामभेदः प्रागेव सिद्धस्तत्र तेषां कल्पितत्वात् । तथाच वाङ्म-
न्यैतन्यस्य वृत्तिकृततत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदाभिव्यक्तिदशायां
घटादीनामपि तत्तत्पुरुषीयचैतन्याभिन्नत्वं सिध्यतीति भावः ।

ब्रह्मविषयस्य शब्दज्ञानस्यापि अपरोक्षत्वोपपादनम् । ६३३

* न च अन्तःकरणतत्त्वर्माणां ज्ञानादीनामिव धर्माधर्मसंस्काराणामपि साक्षिणि कल्पितत्वाविशेषादापरोक्ष्यापत्तिः तेषामनुद्भूतत्वात् । उद्भूतस्यैव जडस्य चैतन्याभेद आपरोक्ष्यमित्यभ्युपगमात् ।

एवञ्च सर्वदा सर्वपुरुषचैतन्याभिन्नत्वात् यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्मेति श्रुत्या स्वत एवापरोक्षं ब्रह्मेत्यपरोक्षार्थविषयत्वात् शब्दस्यापि ब्रह्मज्ञानस्यापरोक्षत्ववाचोयुक्त्युक्तैवेत्याहुः ।

अर्थापरोक्षलक्षणस्यातिव्याप्तिमाशङ्क्य निराकरोति न च इत्यादिना धर्मेति । धर्मादीनामपि अधिष्ठानभूतप्रमादचैतन्येन महाभिन्नसत्ताकत्वरूपाभेदसत्त्वादिति भावः । उद्भूतत्वे सति प्रमादचैतन्याभिन्नत्वमर्थापरोक्षम् । उद्भूतत्वं च फलबलकल्पसंभावविशेषः । स च धर्मादेर्नास्तीति परिहारार्थः ।

एवं शब्दस्य ब्रह्मसाक्षात्कारे करणत्वसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं कृत्वा प्रकृतं दर्शयति एवञ्चेति । ज्ञानापरोक्ष्यस्यार्थापरोक्ष्यप्रयुक्तत्वे सतीत्यर्थः । अभिन्नत्वादिति । जीवरूपप्रमातुर्ब्रह्माभेदस्य श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः । इदञ्च ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वं जडस्य प्रमादचैतन्याभिन्नत्ववत् काल्पनिकं न भवति किन्तु वास्तवैकरूपमित्याशयेनाह स्वत एवेति । ब्रह्मणो नित्यापरोक्षप्रमादचैतन्याभेदे श्रुतिमाह यत्साक्षादिति । ब्रह्म जडवत् स्वव्यतिरिक्तप्रमादचैतन्यमपेक्ष्य आपरोक्षं न भवति किन्तु साक्षात्प्रमादचैतन्यस्वरूपत्वादेवापरोक्षमित्यर्थः ।

अद्वैतविद्याचार्यास्तु नापरोक्षार्थविषयत्वं
ज्ञानस्यापरोक्ष्यं स्वरूपसुखापरोक्षरूपस्वरूपज्ञाना-
व्यापनात् स्वविषयकत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वनिषेधात् ।

किन्तु यथा तत्तदर्थस्य स्वव्यवहारानुकूलचैत-
न्याभेदोऽर्थोपरोक्ष्यम् एवं तत्तद्व्यवहारानुकूलचैत-
न्यस्य तत्तदर्थभेदो ज्ञानापरोक्ष्यम् ।

ज्ञानापरोक्ष्यमर्थापरोक्ष्यञ्च प्रकारान्तरेण निरूपयति
अद्वैतविद्याचार्यास्त्विति । पूर्वोक्तं ज्ञानापरोक्ष्यलक्षणम-
व्याख्या दूषयति नापरोक्षेति । स्वरूपसुखस्यापरोक्ष्यरूपे स्वरूप-
ज्ञाने अव्यापनादित्यर्थः । ननु आत्मस्वरूपसुखानुभवस्य साक्षि-
चैतन्यरूपस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् स्वप्रकाशत्वस्य च
स्वविषयकत्वरूपत्वात् स्वरूपसुखविषयकत्वं तदपरोक्षरूपे
स्वरूपज्ञाने निरपवादमित्यत आह स्वविषयकत्वलक्षणेति ।
एकस्मिन् चैतन्ये विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धो न सम्भवति ।
सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् स्वविषयत्वं विनापि स्वसत्ताप्रयुक्त-
मंशयाद्यगोचरत्वादिलक्षणस्य स्वप्रकाशत्वस्याकारेषु निरूपित-
त्वादिति भावः ।

किं तर्हि ज्ञानपरोक्ष्यमिति पृच्छति किंत्विति ।
ज्ञानापरोक्ष्यनिर्वचनं प्रति दृष्टान्तव्याजेन प्रथममर्थापरोक्ष्यं
निर्वर्त्तयति यथेति । अर्थस्य स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभिन्नत्व-
मपरोक्षत्वम् । अस्ति चान्तःकरणतद्दर्शनां स्वव्यवहारानुकूल-
त्वेन साक्षिचैतन्येनाभिन्नत्वम् । तत्र तेषामध्यस्तत्वात् तथा घटा-
दीनामपि स्वव्यवहारानुकूलत्वेन घटादिगोचरत्वपहितेन घटा-

ब्रह्मविषयस्य शाब्दज्ञानस्यापि अपरोक्षत्वोपपादनम् । ६३५

तथा च चैतन्यधर्म एवेदमापरोक्ष्यं न त्वनु-
मितित्वेच्छात्वादिवदन्तःकरणवृत्तिधर्मः ।

अत एव सुखादिप्रकाशरूपे साक्षिणि स्वरूप-
सुखप्रकाशरूपे चैतन्ये चापरोक्ष्यम् ।

यधिष्ठानचैतन्येनाभिन्नत्वमस्ति । तथा च ब्रह्मणोऽपि स्वव्यव-
हारानुकूलेन स्वगोचरवृत्त्युपहितेन साक्षिचैतन्येनाभिन्नत्व-
मस्तीति न क्वापि अभ्यासिः । घटाद्यर्थस्य चैतन्ये कल्पितस्य
चैतन्याभिन्नत्वं सदा वर्तते अपरोक्षत्वं तु सदा नास्तीति
स्वव्यवहारानुकूलैत्युक्तम् । घटादिगोचरवृत्तिदशायामेव घटा-
यधिष्ठानचैतन्यं घटादिव्यवहारानुकूलं भवति न सर्वदेति
नातिप्रसङ्गः ।

ननु तत्तद्व्यवहारानुकूलचैतन्यस्य तत्तदर्थ्याभिन्नत्व-
मपरोक्षत्वमस्तु नाम तथापि ज्ञानापरोक्ष्यं नोक्तमेव । वृत्ति-
रूपज्ञानस्य चैतन्यापेक्षया भिन्नत्वादित्यत आह तथा चेति ।
चैतन्यस्यैव तत्तदर्थव्यवहारानुकूलत्वे विवक्षिते सति इत्यर्थः ।
तथा च ज्ञानापरोक्ष्यमित्यत्र ज्ञानपदं चैतन्यपरमेव न
वृत्तिज्ञानपरमिति नानुक्तिदोष इति भावः ।

तत्तदर्थव्यवहारानुकूलत्वे सति तत्तदर्थ्याभिन्नत्वरूपं ज्ञानाप-
रोक्षत्वं चैतन्यधर्म एवेत्यत्र युक्तिमाह अतएवेति । चैतन्यधर्म-
त्वाभ्युपगमादेव इत्यर्थः । तस्य वृत्तिधर्मत्वे तु सुखदुःखादिगोच-
रापरोक्षवृत्त्यनङ्गीकारात् सुखदुःखादिभासकसाक्षिचैतन्ये वृत्ति-
धर्मस्य चापरोक्ष्यस्य असम्भवाच्च सुखदुःखादेरपरोक्षत्वानुभववि-
रोधः स्यादिति भावः । लक्षणे सत्यन्तं वृत्तिगोचरानुमितिवृत्त्युप-

न च घटाद्यैन्द्रियकवृत्तौ तदनुभवविरोधः ।
 अनुभवस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यगतापरोक्षविषय-
 त्वोपपत्तेः । ननु उक्तं ज्ञानार्थयोरापरोक्ष्यं
 हृदयादि-गोचरशाब्द-वृत्ति-शाब्द-विषययोरतिप्रस-
 त्तम् । तत्र दैवात् कदाचिद्वृत्तिविषयसंसर्गे सति
 वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य
 चाभेदाभिव्यक्तेरवर्जनीयत्वादिति चेत् न । परोक्ष-
 वृत्ते विषयावच्छिन्न-चैतन्यगता-ज्ञाननिवर्त्तनाक्षम-

हिते जीवचैतन्ये वृत्तिव्यवहारानुकूले गतमिति तत्रातिव्या-
 मितवारणाय विशेष्यम् । अनुमिति वृत्तेः विषयदेशे गमना-
 भावेन तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य न वृत्तप्रभित्वमिति नाति-
 व्याप्तिः । घटादिगोचरवृत्तप्रभावदशायां घटाद्यवच्छिन्नचैतन्ये
 घटाद्यपरोक्षत्वविरहिते घटाद्यर्थाभिन्नत्वमस्तीति तद्वारणाय
 सत्यत्वं तदा तस्य चैतन्यस्यावृत्तत्वेन घटादि व्यवहारानुकू-
 लत्वाभावाच्चातिव्याप्तिरिति मन्तव्यम् ।

न चेति । ज्ञानापरोक्षस्य चैतन्यधर्मत्वे घटादिगोचरवृत्तौ घटं
 साक्षात्करोमि इत्यादिप्रकारेणापरोक्षत्वानुभवविरोध इत्यर्थः ।
 वृत्तिचैतन्ययोस्तादात्म्येन वृत्तिसाक्षात्कारत्वानुभवस्य चैत-
 न्यगतापरोक्षविषयकत्वोपपत्तेरित्यर्थः । ननु हृदयनाडीधर्मा-
 धर्मादिगोचरशाब्दवृत्तिरन्तःकरणे शरीरव्यापिनी जायमाना
 दैवयोगात् हृदयनाद्याद्यवच्छिन्नान्तःकरणप्रदेशे यदि जायते
 तदा हृदयादिरूपविषयावच्छिन्नचैतन्यस्य हृदयादिगोचर-
 शाब्दवृत्तप्रभित्वस्य च अभेदाभिव्यक्तिरपरिहर्ष्या । घटादि-

ब्रह्मविषयस्य शाब्दज्ञानस्यापि अपरोक्षत्वोपपादनम् । ६३७

तथा तदाज्ञानेनावृतस्य विषयचैतन्यस्यानावृतेन
वृत्त्यवच्छिन्न-साक्षिचैतन्येनाभेदाभिव्यक्तेरभावादा-
परोक्ष्याप्रसक्तेः ।

स्थले वृत्तेर्विषयसंसर्गं सति वृत्तिविषयावच्छिन्नचैतन्ययोरभेदा-
भिव्यक्तिस्वीकारात् । तथाच हृदयादिगोचरशाब्दानुमित्यादि-
वृत्तावच्छिन्नचैतन्यरूपे परोक्षज्ञानं हृदयाद्यर्थाभिन्ने हृदयादि-
व्यवहारानुकूले ज्ञानापरोक्ष्यलक्षणमतिव्याप्तम् । तथा हृदया-
दिरूपे परोक्षार्थे स्वव्यवहारानुकूलशाब्दादिवृत्तावच्छिन्नचैत-
न्याभिन्ने अर्थापरोक्ष्यलक्षणमतिव्याप्तमिति शङ्कते ननु उक्तमिति ।
ययोश्चैतन्ययोरभेदाभिव्यक्तिरिष्यते तयोरुभयोरपि अनावृतत्व-
मपेक्षितम् । अन्यतरचैतन्यस्य आवरणदशायां तयोरभेदस्य प्रत्य-
क्षत्वलक्षणमभिव्यक्त्ययोगात् । तथाच हृदयादिगोचरशाब्दवृत्ति-
स्थले नातिव्याप्तिः । तत्र विषयचैतन्यस्य आवृतत्वादिति परि-
हरति न परोक्षवृत्तेरिति आपरोक्ष्याप्रसक्तेरिति । परोक्षहृद-
यादिविषयस्य हृदयादिगोचरशाब्दवृत्तावच्छिन्नचैतन्यरूपप-
रोक्षज्ञानस्य चेति शेषः । तथाच हृदयादिगोचरशाब्दवृत्ताव-
च्छिन्नचैतन्यरूपपरोक्षज्ञानस्य हृदयादिव्यवहारानुकूलज्ञानत्वे
सत्यपि हृदयादिविषयेण सहाभिव्यक्ताभेदाभावादभिव्यक्ततत्त-
दार्थाभिन्नत्वे सति तत्तदर्थव्यवहारानुकूलज्ञानत्वलक्षणं ज्ञानाप-
रोक्ष्यं नास्ति तथा हृदयाद्यर्थस्यापि स्वव्यवहारानुकूलशाब्दवृत्ताव-
च्छिन्नसाक्षिचैतन्याभेदसत्वेऽपि तदभेदाभिव्यक्त्यभावेन स्वव्य-
वहारानुकूलचैतन्याभेदाभिव्यक्तिशालित्वरूपमर्थापरोक्ष्यं नास्ति
इत्यर्थः । न च अहं सुखी दुःखीत्याकारके सुखादिसाक्षिणि सुख-
दुःखादिरूपविषयाभेदो विद्यमानोऽपि नाभिव्यज्यते । सुखादि-

साक्षिणो जीवस्य सुखादेस्वाधाराधेयभावप्रतीतिः । तथाच सुख-
दुःखादिप्रत्यक्षेऽभिव्यक्तिविषयाभेदाभावात् अभ्याप्तिरिति वाच्यम् ।
घटादिप्रत्यक्षरूपे घटादिस्फुरणे घटः स्फुरति पटः स्फुरतीत्या-
कारकानुभवमादाय घटाद्यर्थाभेदाभिव्यक्तिमत्त्वस्येव सुखं
स्फुरति दुःखं स्फुरतीत्याद्याकारकानुभवमादाय एव सुख-
दुःखादिप्रत्यक्षे सुखाद्यर्थाभेदाभिव्यक्तिमत्त्वसत्त्वात् । न च घटः
स्फुरतीत्यनुभवे घटस्य स्फुरणाश्रयत्वमेव भाति न तु स्फुर-
णाभेद इति वाच्यम् । घटः स्फुरतीति प्रयोगे देवदत्तो
गच्छतीत्यत्र गमनकर्तृभिन्नो देवदत्त इति वाक्यार्थवत् स्फुर-
णाश्रयाभिन्नो घट इति वाक्यार्थस्य वक्तव्यतया घटः स्फुरतीति
प्रयोगमूलभूते घटः स्फुरतीत्यनुभवेऽपि घटस्फुरणाश्रयभूत-
चिदात्माभिन्नतया घटस्य भानावश्यभावात् । न च घटस्य स्फुर-
णाश्रयाभेदाभिव्यक्तावपि स्फुरणाभेदाभिव्यक्तिरद्यापि नोप-
पादितैवेति वाच्यम् । घटस्य स्वरूपमिति प्रत्यक्षं हि घटमेव
घटस्य स्वरूपतया यथा विषयीकरोति तथा घटः स्फुरतीति
प्रत्यक्षमपि घटादिवृत्तिदशायां घटाद्यधिष्ठानभूतमनावृत्तचि-
दात्मानमेव स्वप्रकाशचिदात्माश्रितस्फुरणस्वरूपेण विषयीकरो-
तीत्यभ्युपगमेन घटे स्फुरणाश्रयाभेदभावस्य एव स्फुरणाभेद-
भानरूपत्वात् । एतदुक्तं भवति घटस्य स्वरूपमिति शब्दप्रयोग
एव घटतत्स्वरूपयोः भेदो भासते न तु तन्मूलभूते घटस्य
स्वरूपमिति प्रत्यक्षे । अतथा तत्प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वप्रसङ्गात्
घटतत्स्वरूपयोः भेदाभावात् । न च तस्य भ्रमत्वम् अभ्युप-
गन्तुं शक्यते । बाधकाभावात् । एवं स्फुरतीति शब्दप्रयोगं एव
स्वप्रकाशात्मनः स्फुरणतदाश्रयभावेन भेदभानं न तु स्फुर-
तीति प्रत्यक्षे । न च स्फुरणवित्त्वानुपलब्धादिति । न च ब्रह्म-
गोचरशब्दवृत्तेर्विषयसंस्कृष्टाया विषयगताज्ञाननिवर्तनक्षम-

ब्रह्मविषयस्य शब्दज्ञानस्यापि अपरोक्षत्वोपपादनम् । ६३८

अत एव जीवस्य संसारदशायां वस्तुतः
सत्यपि ब्रह्माभेदे न तदापरोक्ष्यम् । अज्ञानावरण-
कृतभेदसत्त्वात् ।

न चैवं ब्रह्मणोऽपि जीवापरोक्ष्यासम्भवादस-
र्वज्ञत्वापत्तिः अज्ञानस्येश्वरं प्रति अनावारकतया

त्वदर्शनेन हृदयादिगोचरशब्दवृत्तेरपि विषयसंसर्गविशेषे
कथं तस्याः स्वविषयचैतन्यगताज्ञाननिवर्तनक्षमत्वं नेति
वाच्यम् । हृदयादिगोचरशब्दवृत्तेः सत्यपि विषयसंसर्गे तस्यां
वृत्तौ अज्ञाननिवर्तकत्वप्रयोजकाभावेनाज्ञाननिवर्तकत्वस्य
प्रथमपरिच्छेदावसाने दर्शितत्वादिति भावः ।

अर्थस्य स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदाभिव्यक्तिमत्त्वमेव आप-
रोक्ष्यं न तु तादृशाभेदवत्त्वमात्रमित्यत्र लिङ्गमाह अतएवेति ।
अभेदाभिव्यक्तेरेव अपरोक्षत्वप्रयोजकत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः । संसा-
रेति । तत्त्वसाक्षात्कारात् पूर्वकाल इत्यर्थः । जीवस्य ब्रह्माभेदे
सत्यपौत्यनेन ब्रह्मणः स्वव्यवहारानुकूलजीवचैतन्याभिन्नत्वे सत्य-
पौत्यर्थो विवक्षितः । तथा च संसारदशायां स्वव्यवहारानुकूल-
जीवचैतन्याभिन्नस्यापि ब्रह्मणो जीवं प्रति अपरोक्षत्वाभावः
तयोरभेदाभिव्यक्त्यभावादेवेति वयव्यतया अभेदाभिव्यक्तेः
आपरोक्ष्यप्रयोजकत्वं युक्तमिति भावः ।

न च एवमिति । अज्ञानकृतभेदस्याभेदाभिव्यक्तिप्रति-
बन्धकत्व इत्यर्थः । असम्भवादिति । जीवं साक्षात्करोमि
जीवो मम अपरोक्ष इति जीवगोचरव्यवहारानुकूलं ज्ञानं
न ब्रह्मणो मायावृत्त्युपहितं ब्रह्म चैतन्यमेव । तथा च ब्रह्म-

तं प्रति जीवभेदानापादनात् । यदज्ञानं यं प्रत्या-
वारकं तस्य तं प्रत्येव स्वाश्रयभेदापादकत्वात् ।

अत एव चैतज्ज्ञानेन तस्य धटाज्ञाने निवृत्ते

कर्तृकव्यवहारविषयस्य जीवस्य ब्रह्मकर्तृकव्यवहारानुकूल-
तादृशब्रह्मचैतन्याभिन्नत्वसत्त्वेऽप्यभिव्यक्ताभेद-शालित्वाभावात्
जीवस्य ब्रह्म प्रति अपरोक्षत्वं न सम्भवति । न च ब्रह्मणो
जीवगोचरापरोक्षज्ञानासम्भवेऽपि न सर्वज्ञत्वभङ्गः जीवगोचर-
परोक्षज्ञानमात्रेणापि तत्सम्भवादिति वाच्यम् । ईश्वरस्य
परोक्षज्ञानानाङ्गीकारादिति भावः । अज्ञानं हि जीवधर्मिक-
ब्रह्मप्रतियोगिकभेदप्रयोजकम् । जीवस्य नाहं ब्रह्मेति ब्रह्मभेदा-
नुभवसत्त्वात् । न तु ब्रह्मधर्मिकजीवप्रतियोगिकभेदप्रयोजकम् ।
ब्रह्मणो नाहं जीव इत्यनुभवे मानाभावात् । तथा च ब्रह्म
प्रति जीवस्य ब्रह्मा भेदाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकस्याज्ञानकृतभेदस्या-
भावात् नोक्तदोष इति परिहरति अज्ञानस्येति अनावारक-
तयेति । ईश्वरस्याहमज्ञ इत्यनुभवे मानाभावात् अज्ञानमौश्वरं
प्रति जीवावरकं न भवति । न च ईश्वरस्यापि लीलाविग्रहपूर्वक-
व्यवहारकाले तदीयेनैव वचनेन तस्याज्ञत्वानुभवोऽस्तीति
गम्यत इति वाच्यम् । तदीयस्य तदीयाज्ञत्वगमकवचनस्या-
न्यासिद्देशतुर्यपरिच्छेदे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । तमिति ।
ईश्वरं प्रति जीवप्रतियोगिकभेदाप्रयोजकत्वादित्यर्थः । तं प्रति
जीवानावारकस्यापि जीवभेदापादकत्वं किं न स्यादित्यत आह
यं प्रतीति । यं जीवं प्रति यदज्ञानं विषयचैतन्यावारकं तं प्रत्येव
तस्याज्ञानस्य स्वाश्रयभूतविषयचैतन्यप्रतियोगिकभेदापादक-
त्वाभ्यपगमादित्यर्थः ।

ब्रह्मविषयस्य शाब्दज्ञानस्यापि अपरोक्षत्वोपपादनम् । ३४१

अनिवृत्तं मैत्राज्ञानं मैत्रं प्रत्येव विषयचैतन्यस्य
भेदापादकमिति न चैत्रस्य घटापरोक्ष्यानुपपत्ति-
रिति ।

नन्वेवं वृत्तिविषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तिलक्ष-
णस्यापरोक्षत्वस्य स्वविषयचैतन्यगताज्ञाननिवृत्ति-

उक्तव्यवस्थायां नियामकमाह अतएवेति । यं प्रति
यदज्ञानमित्यादिव्यवस्थाभ्युपगमादेव चैत्रस्य घटापरोक्ष्यानु-
भवानुपपत्तिरपि नेति सम्बन्धः । घटावच्छिन्नचैतन्ये चैत्रं प्रति
घटचैतन्यावारकमज्ञानं यथा वर्तते तथा मैत्रं प्रत्यपि घटचैत-
न्यावारकमज्ञानं तत्रास्ति । तथा च चैत्रीयघटज्ञानेन चैत्रस्य
घटाज्ञाने चैत्रं प्रति स्वाश्रयभूतविषयचैतन्यप्रतियोगिकभेदा-
पादके निवृत्ते सति चैत्रीयघटज्ञानेनानिवृत्तं घटचैतन्यगतं मैत्रं
प्रति घटावारकज्ञानं मैत्रं प्रत्येव स्वाश्रयभूतघटचैतन्यप्रतियो-
गिकभेदापादकं न तु मैत्राज्ञानं चैत्रं प्रति घटचैतन्यानावारक-
मपि चैत्रं प्रति स्वाश्रयभूतघटचैतन्यप्रतियोगिकभेदापादकम् ।
तथा सति चैत्रीयघटज्ञानेन चैत्रीयाज्ञाने निवृत्ते सति तत्क-
तभेदनिवृत्तावपि चैत्रस्य घटचैतन्यस्य च मैत्राज्ञानकृतभेदस-
त्त्वेनाभेदाभिव्यक्त्यभावाच्चैत्रस्य घटापरोक्ष्यानुभवानुपपत्तिरेव
स्यात् । अतो मैत्राज्ञानं मैत्रं प्रतीव चैत्रं प्रति स्वाश्रयभेदापा-
दकं न भवति । चैत्रं प्रति स्वाश्रयचैतन्यानावारकत्वादिति
वक्तव्यम् । तथा च उक्तव्यवस्था सिद्धेत्यर्थः ।

ननु अपरोक्षज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति रीत्या ज्ञानस्वाज्ञान-
निवर्तकत्वे अपरोक्षत्वं प्रयोजकमिति वक्तुं न शक्यते । ज्ञान-

प्रयोज्यत्वे तस्य अज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वायोगात्
ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्त्तकं भवेदिति चेत् ।

न यत् ज्ञानमुत्पद्यमानं स्वकारणमहिम्ना
विषयसंसृष्टमेवोत्पद्यते तदेवाज्ञाननिवर्त्तकमिति
विशेषणात् ऐन्द्रियकज्ञानानां तथात्वात् ।

एवञ्च शब्दादुत्पद्यमानमपि ब्रह्मज्ञानं सर्वो-
पादानभूतस्वविषयब्रह्मचैतन्यसंसृष्टमेव उत्पद्यत

गतापरोक्षत्वस्यैवाज्ञाननिवृत्ताधीनत्वात् । न च मास्तु ज्ञाना-
परोक्षस्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति
ज्ञानमात्रस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्त्या परोक्षज्ञानस्यापि अज्ञान-
निवर्त्तकत्वप्रसङ्गादित्याशयेन शङ्कते नन्वेवमिति । एवंशब्दार्थ-
मेवाह वृत्तौति । वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपे ज्ञाने घटादिरूपविषये
च वृत्तावच्छिन्नचैतन्यविषयावच्छिन्नचैतन्ययोरभेदाभिष्यक्ति-
घटितस्त्वर्थः । अज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्व इति । प्रमातारं प्रति
विषयचैतन्यावरणद्वारा विषयचैतन्यप्रतियोगिकभेदापादक-
स्याज्ञानस्य निवृत्तिं विना अर्थस्य ज्ञानस्य वा आपरोक्ष्यासम्भव-
स्योक्तत्वादापरोक्षस्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्वमित्यर्थः । ज्ञान-
स्याज्ञाननिवर्त्तकतायामापरोक्षस्य प्रयोजकत्वाभावेऽपि न
हानिः । प्रयोजकान्तरस्य प्रथमपरिच्छेदान्ते दर्शितत्वादि-
त्याशयेन परिहरति ।

नेति तथात्वादिति । सन्निकर्षरूपकारणमहिम्ना विषय-
संसृष्टतयैव उत्पद्यमानत्वादित्यर्थः । अनुमिर्त्वादिवृत्तीनामत-
यात्वेनाग्निप्रसङ्गाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मविषयस्य शाब्दज्ञानस्यापि अपरोक्षत्वोपपादनम् । ६४३

इति तस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वं अज्ञाननिवृत्तौ
तन्मूलभेदप्रविलयादापरोक्ष्यं चेत्युपपद्यतेतराम् ।
नन्वेवमध्ययनगृहीतवेदान्तजन्येनापि तज्ज्ञानेन
मूलज्ञाननिवृत्त्या आपरोक्ष्यं किं न स्यात् ।

ननु अनुमेयवङ्गादिगोचरानुमितिवृत्तेरिव ब्रह्मगोचर-
शाब्दवृत्तेरपि स्वविषयभूतेन ब्रह्मचैतन्येन संसर्गाभावात्
मूलज्ञानानिवर्त्तकत्वं न स्यात् । तथा च तत्त्वज्ञानान-
न्तरमपि ब्रह्मापरोक्ष्यं न स्यादित्यत आह एवञ्चेति । एव-
मेवेत्यर्थः । ऐन्द्रियकवृत्तिवदेवेति यावत् । ब्रह्मगोचरवृत्तेः स्ववि-
षयसंसर्गनियमे कारणमाह सर्वोपादानभूतेति । जायमानस्य
सर्वस्य ब्रह्मसंसर्गनियमे सति ब्रह्मगोचरवृत्तेः स्वविषयसंसर्ग-
नियमे किं वक्तव्यमित्याशयेन सर्वोपादानेत्युक्तं कार्यस्थोपा-
दानसंसर्गनिश्चयात् । तथा च ब्रह्मगोचरवृत्तेर्नानुमेयवङ्गादि-
गोचरानुमितिवृत्तितुल्यतेति भावः । आपरोक्ष्यं चेति । ननु
ज्ञानापरोक्ष्यस्याज्ञाननिवृत्तावप्रयोजकत्वमते वेदान्तजन्यज्ञान-
स्यापरोक्षत्वप्रसाधनमस्मिन् शाब्दापरोक्षत्ववादे व्यर्थमिति चेत्
न । अज्ञाननिवर्त्तकज्ञानमपरोक्षरूपमिति नियमस्य चक्षुरादि-
जन्यज्ञानेषु दृष्टस्य ब्रह्माज्ञाननिवर्त्तके ब्रह्मगोचरशाब्दज्ञाने
व्यभिचारवारणार्थतया तत्साधनस्यार्थवत्त्वोपपत्तेर्मूलज्ञान-
निवर्त्तके ब्रह्मगोचरशाब्दज्ञाने आपरोक्ष्यस्य तद्वैतत् पश्यन्नित्या-
दिशुल्या ब्रह्म साक्षात्करोमीति विद्वदनुभवेन च सिद्धस्य तत्र
तत्प्रसाधनं विना अनुपपत्तेरिति भावः । घटादौ घटादि-
गोचरवृत्तिकाल एव आपरोक्ष्यं तद्वत्तुपरमे तु पुनरज्ञानान्तर-
कृतभेदप्राप्त्या स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदाभिष्यक्त्यभावात्

न च तत्सत्तानिश्चयरूपत्वाभावाद्वाज्ञाननि-
वर्त्तकमिति वाच्यम् । तथापि कृतश्रवणस्य निर्वि-
चिकित्सशब्दज्ञानेन तन्निवृत्त्या मननादिवैयर्थ्याप-
त्तिरिति चेत् न । सत्यपि श्रवणात् निर्विचिकि-
त्सज्ञाने चित्तविक्षेपदोषेण प्रतिबन्धात् अज्ञानानि-
वृत्त्या तन्निराकरणे मनननिदिध्यासननियमविध्य-
र्यानुष्ठानस्यार्थवत्त्वात् भवान्तरीयमननादानुष्ठान-
निरस्तचित्तविक्षेपस्योपदेशमात्रात् ब्रह्मापरोक्ष्यस्ये-
ष्यमाणत्वाच्चेत्याहुः ।

नापरोक्ष्यं ब्रह्मणि तु मूलज्ञाननिवृत्तौ पुनरावरणकृतभेदाप्र-
मत्तया ब्रह्मज्ञानानन्तरं सदैवापरोक्ष्यमिति विशेषं सूचयति
तरामिति ।

नन्वेवमध्ययनगृहीतेति । नियमेन यज्ज्ञानं विषय-
संसृष्टतयोदेति तज्ज्ञानमज्ञानं निवर्त्तयत्येवेति नियमोपगमे
सतीत्येवंशब्दार्थः । आपातज्ञानस्यापि स्वविषयब्रह्मसंसर्ग-
तयैवोत्पन्नत्वादिति भावः । सत्तानिश्चयरूपत्वमपि निव-
र्त्तकज्ञानविशेषणमतो नोक्तातिप्रसङ्ग इति शङ्कते न च तदिति ।
विचारप्राचीनमध्ययनगृहीतवेदान्तजन्यज्ञानं तच्छब्दार्थः ।
विशेषणमभ्युपगम्याप्यतिप्रसङ्गमाह तथापीति । अप्रति-
बद्धत्वमपि निवर्त्तकज्ञानविशेषणमतो नोक्तातिप्रसङ्गोऽपीति
समाधत्ते न सत्यपीति । ननु मननादेर्विक्षेपशब्दितासम्भा-
वनाविपरीतभावनानिवृत्तार्थत्वे यस्य विद्याधिकारिणो ज्ञा-

अथैवमपि कृतनिदिध्यासनस्य वेदान्तजन्य-
ब्रह्मज्ञानेनेव घटादिज्ञानेनापि ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिः
किं न स्यात् ।

न च तस्य ब्रह्माविषयत्वान्न ततो ब्रह्माज्ञान-
निवृत्तिरिति वाच्यम् । घटः सन् इत्यादिबुद्धिवृत्तेः
सद्रूपब्रह्मविषयत्वोद्गमात् ।

न च तत्र घटाद्याकारवृत्त्या तदज्ञाननिवृत्तौ
स्वतः स्फुरणादेव तदवच्छिन्नं चैतन्यं सदिति प्रका-
शते । न च तस्य घटाद्याकारवृत्तिविषयत्वमिति

न्तरोयमननादिसहितश्रवणानुष्ठानेन समस्तो विक्षेपदोषो
निरस्तः तस्योपदेशमात्रेणापि सत्तानिश्चयरूपमप्रतिबद्धं
ब्रह्मज्ञानं जायते । तथाच तस्येह जन्मनि श्रवणमननाद्यनुष्ठानं
विनापि मूलाज्ञाननिवृत्तिः ब्रह्मापरोक्ष्यस्य स्यादित्यत आह
भवान्तरोयेति । तथाच इष्टापत्तिरिति भावः ।

अथैवमपीति । विक्षेपदोषनिवृत्तार्थं मननाद्यपेक्षायामपि
इत्यर्थः । कृतनिदिध्यासनस्य अधिकारिणो घटादिज्ञानेनापि
मूलाज्ञाननिवृत्तिः किं न स्यात् । घटादिदृष्टेरपि मूलाज्ञान-
विषयचैतन्यविषयकत्वाविशेषादित्याक्षेपाभिप्रायः ।

मूलाज्ञानघटज्ञानयोः समानविषयत्वमसिद्धमिति सिद्धा-
न्तिनः शङ्कामनूद्य निराकरोति न च तस्येति । घटादिज्ञानस्य
इत्यर्थः । तत इति । घटादिज्ञानादित्यर्थः ।

घटः सन्नित्याद्याकारायाः वृत्तेर्ब्रह्मचैतन्यविषयकत्वा-

वाच्यम् । तदभावे घटविषयं ज्ञानं तदवच्छिन्नचै-
तन्यविषयमज्ञानमिति भिन्नविषयेण ज्ञानेन तन्नि-
वृत्तेरयोगात् । जडे आवरणकृत्याभावेन घटस्या-
ज्ञानाविषयत्वात् ।

न च घटादिवृत्तेस्तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वेऽप्य-
खण्डानन्दाकारत्वाभावात् ततो मूलाज्ञाननिवृत्ति-
रिति वाच्यम् । वेदान्तजन्यसाक्षात्कारेऽपि तद-
भावात् । न हि तत्राखण्डत्वमानन्दत्वं वा कश्चि-
दस्ति प्रकारः ।

भ्य, पगमोऽसिद्ध इति सिद्धास्ती शङ्कते न च तत्रेति । तत्रेत्यादि
तच्छब्दत्रयं घटादिपरम् । तस्येति । ब्रह्मण इत्यर्थः । घटा-
द्यवच्छिन्नचैतन्यस्य घटादिवृत्तिविषयत्वं पूर्ववादी साधयति
तदभाव इत्यादिना । चैतन्यस्य घटादिवृत्तिविषयत्वाभावे सति
इत्यर्थः । ननु यदि घटमात्रविषयकज्ञानेन घटावच्छिन्न-
चैतन्यविषयकाज्ञाननिवृत्तिर्न सम्भवति तयोः समानविषयक-
त्वाभावात् तर्हि घटज्ञानेन सहाज्ञानस्य समानविषयकत्वसम्-
त्तये अज्ञानमपि घटादिजडमात्रविषयमेव अस्तु न इत्याह
पूर्ववादी । जड इति । जडस्य जडत्वादेव प्रमाणानवतारदशाया-
मप्रकाशोपपत्त्या जडस्याप्रकाशार्थमावरणकल्पना योगादित्यर्थः ।
कृत्यं फलम् ।

तथाच वेदान्तजन्यज्ञानवद्वटादिज्ञानस्यापि ब्रह्मचैतन्य-
विषयकत्वावश्यभावेन मूलाज्ञानसमानविषयकत्वात् तेनापि

वेदान्तानां संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वलक्षणा-
खण्डार्थत्वहानापत्तेः । न च वेदान्तजन्यज्ञा-
नादिव तन्निवृत्तिनियम इति वाच्यम् । क्लृप्ताज्ञान-
निवर्त्तकत्वप्रयोजकस्य रूपस्य ज्ञानान्तरेऽपि सद्भावे
तथा नियन्तुमशक्यत्वात् ।

न च घटाद्याकारवृत्तिविषयस्यावच्छिन्नचैत-
न्यस्यापि कल्पितत्वेन यन्मूलाज्ञानविषयभूतं सत्य-

तन्निवृत्तिप्रसङ्ग इति स्थितम् । तत्र सिद्धान्तौ शङ्कते न च
इति । तर्हि वेदान्तजन्यज्ञानमपि ब्रह्माज्ञाननिवर्त्तकं न स्यादिति
पूर्ववादी दूषयति वेदान्तजन्येति । अखण्डत्वमनवच्छिन्नत्वम् ।

वेदान्तजन्यज्ञानस्य अखण्डत्वादिधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वोपगमे
बाधकमाह वेदान्तानामिति । मूलाज्ञाननिवर्त्तकज्ञानस्य वेदा-
न्तजन्यत्वमपि विशेषणं विवक्षितम् । अतो घटादिज्ञाने नातिप्र-
सङ्ग इत्याशयवतीमाशङ्कामनूय दूषयति पूर्ववादी न च वेदा-
न्तेत्यादिना । वेदान्तजन्यज्ञाने क्लृप्तस्य मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वप्रयो-
जकरूपस्य मूलाज्ञानसमानविषयकत्वसत्तानिश्चयरूपत्वाप्रति-
बद्धत्वलक्षणस्य निदिध्यासनपरिपाककाले चक्षुरादिजन्यघटा-
दिज्ञानेऽपि सत्ये सति वेदान्तजन्यज्ञानादेव मूलाज्ञाननिवर्त्त-
नेतु घटादिज्ञानादिति नियन्तुमशक्यत्वात् वेदान्तजन्यत्वस्यापि
सत्तानिश्चयरूपत्वादेरिव प्रयोजकविशेषणत्वे गौरवाभावाभावा-
च्चेति भावः ।

तर्हि वेदान्तजन्यज्ञाने क्लृप्तं यद्ययोजकं तदेव घटादि-

मनवच्छिन्नं चैतन्यं तद्विषयत्वाभावात् घटादि-
वृत्तीनां निवर्त्यत्वाभिमतज्ञानसमानविषयत्वल-
क्षणं क्लृप्तप्रयोजकमेव नास्तीति वाच्यम् ।

तत्रावच्छेदकांशस्य कल्पितत्वेऽप्यवच्छे-
दांशस्याकल्पितमूलाज्ञानविषयचैतन्यरूपत्वात्तस्य
कल्पितत्वे घटवज्जडतया अवस्थाज्ञानं प्रत्यपि विष-
यत्वायोगेनावस्थाज्ञानस्य मूलाज्ञानविषयाकल्पि-
तचैतन्यविषयत्वस्य वक्तव्यतया तन्निवर्त्तकघटादि-
ज्ञानस्यापि तद्विषयत्वावश्यम्भावेन तत्पक्षेऽपि ततो
मूलाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गस्यापरिहारात् ।

ज्ञाने नास्तीति शङ्कते न च घटाद्याकारेति । अवच्छि-
न्नत्वं कल्पितत्वे हेतुः अनवच्छिन्नत्वं सत्यत्वे हेतुः । घटादि-
वृत्तीनां कल्पितचैतन्यविषयकत्वेन सत्यब्रह्मविषयकत्वा-
भावादित्यर्थः । घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं कल्पितमित्यत्र चैत-
न्यांशस्याकल्पितत्वं कल्पितत्वं वा विवक्षितम् ।

नाद्य इत्याह तत्रेति । अवच्छिन्नचैतन्य इत्यर्थः । अवच्छेद्य-
चैतन्यांशस्य घटादिवृत्तिविषयस्य अकल्पितं यन्मूलाज्ञानविषय-
ब्रह्मचैतन्यं तद्रूपत्वादित्यर्थः । तथाच घटाद्यवच्छिन्नचैतन्य-
गोचरवृत्तेरपि निवर्त्तत्वाभिमतमूलाज्ञानसमानविषयकत्वं
रूपं वेदान्तजन्यज्ञाने क्लृप्तं प्रयोजकमस्तीति भावः । द्वितीय
कल्पेऽपि घटादिवृत्तौ क्लृप्तप्रयोजकमस्तीति दर्शयन् तं कल्पं
दूषयति तस्य कल्पितत्व इति । अवच्छेद्यचैतन्यांशस्य इत्यर्थः ।
वक्तव्यतया इति । अवच्छेद्यचैतन्यांशस्य कल्पितत्वपक्षे तस्य

अत्राहुराचार्याः । न चैतन्यं चक्षुरादिजन्य-
वृत्तिविषयः । न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा
पश्यति कश्चिदेनम् । पराञ्चि खानि व्यवृणत्
स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् इत्यादि-
श्रुत्या तस्य परमाणवादिवच्चक्षुराद्ययोग्यत्वोपदेशात्
अपनिषदमिति विशेषणाच्च ।

जडत्वापत्त्या जडस्य तस्याज्ञानविषयत्वासम्भवादवस्थाज्ञानं प्रति
मूलाज्ञानविषयब्रह्मचैतन्यमेव विषय इति वक्तव्यम् । निर्विष-
याज्ञानासम्भवात् । तथाच ब्रह्मचैतन्यविषयकावस्थाज्ञाननिवर्त्त-
कत्वाय घटादिदृष्टीनामपि मूलाज्ञानविषयब्रह्मचैतन्यविष-
यकत्वमपरिहार्यम् । घटादिदृष्टीनां सत्यब्रह्मविषयकत्वाभावे
अवस्थाज्ञानेन सह समानविषयकत्वाभावात् तासामवस्थाज्ञान-
निवर्त्तकत्वं न स्यादित्यर्थः । तन्निवर्त्तकेति । अवस्थाज्ञानं तच्छे-
दार्थः । तद्विषयत्वेति । मूलाज्ञानविषयब्रह्मचैतन्यं तच्छेदार्थः ।
तत्पक्षेऽपीति । अवच्छेद्यांशस्य कल्पितत्वमिति द्वितीयकल्पेऽपि
इत्यर्थः । तत इति । घटादिज्ञानादित्यर्थः । अपरिहारादिति ।
घटादिज्ञानस्यापि वेदान्तजन्यज्ञानस्येव मूलाज्ञानसमानविष-
यकत्वादिति भावः ।

अत्राहुरिति । घटादिज्ञानमपि मूलाज्ञाननिवर्त्तकं
स्यार्त् । चैतन्यविषयकत्वात् वेदान्तजन्यज्ञानवदिति चोद्ये
हेत्वसिद्धिमाहुरित्यर्थः । अस्यात्मनो रूपं सन्दृशे सन्दृशं
चक्षुषो योग्यत्वेन न तिष्ठति । रूपाद्रिहीनत्वात् । अतो न कश्चि-
देनमात्मानं चक्षुषा पश्यति । पराञ्चि पराविषयाणि खानि

न च सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते
ब्रूत्यादिवार्त्तिकविरोधः ।

तस्य घटाद्याकारवृत्त्युदये सत्यावरणाभि-
भवात् स्वप्रभं सद्वृत्तं ब्रह्म घटः सन्निति घटवद्वा-
वहार्यं भवतीत्यौपचारिकघटादिवृत्तिवेदात्व-
परत्वात् ।

इन्द्रियाणि व्युत्पद्यन्ति हिंसितवान् ईश्वरः । अङ्गार्थविषयकत्वेनैव
करणानि सृष्टवानिति यावत् । तस्मात् तथा सृष्टत्वात् पराङ्
पराश्वं सर्वो लोके इन्द्रियैरुपलभते नान्तरात्मानं चैतन्यस्वभाव-
मित्यर्थः । न चक्षुषा गृह्यत इत्यादिश्रुतिरादिपदार्थः । तस्येति
चैतन्यस्य इत्यर्थः ।

ननु यदोन्द्रियायोम्यत्वीपदेशादुपनिषदेकगम्यत्वश्रवणाच्च
चैतन्यं घटादिवृत्तिविषयो न भवतीत्युपेयते तर्हि वार्त्तिक-
विरोध इति शङ्कते न च सर्वेति । यद्यद्वस्तु प्रतीयते तत्सर्वं
सदित्येव प्रतीयते । तथाच अनुभवबलात् सद्वृत्तं ब्रह्म सर्वप्रत्यय-
वेद्यतया व्यवस्थितमित्यर्थः । चैतन्यस्य सर्वप्रत्ययवेद्यत्वं गौण-
मेव वार्त्तिककाराणामभिमतं न घटादिवत् मुख्यम् । उदाहृत-
श्रुतिविरोधात् ।

तथा च न वार्त्तिकविरोध इति समाधत्ते तस्येति । वार्त्ति-
कवचनस्य इत्यर्थः । यथा घटस्य घटगोचरवृत्त्यधीन-
व्यवहारविषयत्वं तथाच घटाद्यधिष्ठानसद्वृत्तब्रह्मणोऽपि
घटादिवृत्त्यधीनव्यवहारविषयत्वमस्तीत्यनेन गुणेन सद्वृत्तं
ब्रह्म घटादिप्रत्ययवेद्यमिति वार्त्तिककारैरुच्यते इत्यर्थः ।

आवरणाभिभावकत्वं च घटादिज्ञानस्य घटादि-
विषयत्वादेव उपपन्नम् । घटादेरप्यज्ञानविषयत्वात्
घटं न जानामि घटज्ञानेन घटाज्ञानं नष्टमिति
अवस्थाज्ञानानां घटादिविषयत्वानुभवात् ।

न च तत्रावरणकृत्याभावादज्ञानाङ्गीकारो न
युक्तः ।

तद्भासकस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्यावरणादेव
तदप्रकाशोपपत्तेरिति वाच्यम् ।

च एवं परोक्षवृत्तिविषयेष्ववरणाभिभवाभावादुक्तगतिस्तत्र
न सम्भवतीति वाच्यम् । वार्त्तिके प्रत्ययपदस्य आवरणाभिभावक-
वृत्तिपरत्वोपपत्तेरिति भावः ।

ननु घटादिवृत्तेर्घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वाभावे
चैतन्यावरणाज्ञानाभिभावकत्वं न सम्भवति । ज्ञानाज्ञानयोः
समानविषयकत्वाभावादित्यत आह आवरणाभिभावकत्वं
वेति । जड़स्यापि अज्ञानविषयत्वमनुभववशात् स्वीकार्यमित्याह
घटादेरपीति । अवस्थापदं मूलाज्ञानव्यवच्छेदाय । तस्य ब्रह्म न
जानामीति ब्रह्ममात्रविषयकत्वानुभवात् न जड़विषयकत्व-
मिति भावः ।

न च तत्रेति । जड़वस्तुनीत्यर्थः । न युक्त इति । अज्ञाना-
शयत्वं जड़े न युक्तम् । तत्रावरणाभावात् तदभावस्य फलाभा-
वादित्यर्थः । घटं न जानामीत्यनुभवस्तु घटतदधिष्ठानचैतन्य-
योस्तादात्म्यात् चैतन्यविषयकत्वेनाप्युपपद्यत इति भावः ।

ननु जड़स्यावरणाभावे कथं तदप्रकाशः सम्भवति । न च

उक्तभङ्गाः जडस्य साक्षादज्ञानविषयत्वस्य
प्रतिक्षेपेऽपि जडावच्छिन्नचैतन्यप्रकाशस्याज्ञाने-
मावरणं ततो नित्यचैतन्यप्रकाशसंसर्गेऽपि जडस्य
नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारयोग्यत्वमिति
परम्परया अज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् ।

तत्प्रकाशचैतन्यसंसर्गाभावादेव अप्रकाशः नत्वावरणबला-
दिति वाच्यम् । जडस्य स्वप्रकाशचैतन्ये अध्यस्ततया तस्य सदाव-
भासकचैतन्यसंसर्गसत्त्वात् । अतो जडस्य अप्रकाश एव जडावरण-
फलमित्यत आह तद्भासकस्य इति । अत्र तच्छब्दत्रयं जडपरम् ।

उक्तभङ्गेति । तत्रावरणकत्वाभावादज्ञानाङ्गीकारो न युक्तः
इति वाक्येन जडे साक्षादज्ञानाश्रयत्वस्य साक्षादज्ञानविषय-
त्वस्य च प्रतिक्षेपेऽपि इत्यर्थः । ननु तद्भासकस्य जडे साक्षाद-
ज्ञानविषयत्वप्रतिक्षेपपरत्वं किमिति कल्प्यते । साक्षात्परम्परा-
साधारणाज्ञान-विषयत्व-मात्र-प्रतिक्षेप-परत्वसम्भवादित्याशङ्क्य
तथा सति तद्भासकस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्य आवरणादेव तद-
प्रकाशोपपत्तेरित्युत्तरवाक्येन जडेऽपि परम्परया अज्ञानविषयत्वा-
भ्युपगमविरोधप्रसङ्गादित्याशयेनाह जडावच्छिन्नेत्यादिना ।
शङ्काप्रत्ये तदप्रकाशोपपत्तेरित्यनेनांशेन जडे अस्ति प्रकाशो
प्रियच्छेत्वेवमात्मक-व्यवहारायोग्यत्वज्ञानमावरणमभ्युपगतम् ।
चैतन्यस्यावरणादेवेत्यनेनांशेन जडावरणस्य कारणत्वेन चैत-
न्यावरणमभ्युपगतमिति प्रतिपादयति अज्ञानेनेति तत इति ।
चैतन्यावरणादित्यर्थः । चैतन्यस्य स्वप्रकाशतया तस्य यथा
सदा प्रसक्तप्रकाशत्वमावरणकल्पकमस्ति तथा जडस्यापि सदा

साक्षात्परम्परया वा यदज्ञानावरणीयं तद्वि-
षयत्वस्यैव ज्ञाने तदज्ञाननिवर्त्तकत्वप्रयोजक-
शरीरे निवेशनात् ।

न च एवं घटादीनामुक्तरीत्या मूलाज्ञान-
विषयत्वमपि स्यादिति घटादिसाक्षात्कारादेव
मूलाज्ञाननिवृत्त्यापातः ।

चेतन्यप्रकाशसंख्यतया सदा प्रसक्तप्रकाशत्वम् आवरणकल्पकं
तुल्यमिति सूचयति नित्यचेतन्यप्रकाशसंसर्गोऽपीति । इति-
शब्दः प्रकारवचनः ।

ननु उक्तरीत्या अवच्छिन्नचेतन्यनिष्ठमवस्थाज्ञानं
जडतदवच्छिन्नचेतन्ययोरपि आवारकमिति लभ्यते । तथा
च घटादिज्ञानस्य जडमात्रविषयकत्वस्वीकारेण तस्याज्ञा-
नस्य सर्वत्र समानविषयकत्वाभावाद्ज्ञाननिवर्त्तकत्वं न
स्यादित्यत आह साक्षादिति । ज्ञानस्याज्ञानसमानविषयकत्व-
मात्रं विरोधप्रयोजकशरीरे प्रविष्टं न तु सर्वत्रापि समान-
विषयकत्वम् । गौरवादिति भावः ।

न च एवमिति । ज्ञानाज्ञानयोः सर्वत्र समान-
विषयकत्वानादर इत्यर्थः । उक्तरीत्येति । अवच्छिन्नचेतन्यस्य
स्वरूपेण सत्त्वतया ब्रह्मस्वरूपस्यावस्थाज्ञानविषयत्ववत् मूला-
ज्ञानविषयत्वमप्यस्ति । तथा च अवस्थाज्ञानकृतचेतन्यावरण-
वशात् जडस्यापि परम्परया व्यवस्थाज्ञानविषयत्वमित्युक्तरीत्या
मूलाज्ञानकृतचेतन्यावरणवशात् मूलाज्ञानविषयत्वमपि जडस्य
रिटादेरपरिहार्यं स्यादित्यर्थः । ततः किं तत्राह घटादीति ।

फलबलात्तदज्ञानकार्यातिरिक्ततद्विषयविषय-
कत्वस्यैव तन्निवर्त्तकत्वे तन्त्रत्वात् ।

अथ वा मूलाज्ञानस्यैव जडं न विषयः । अव-
स्थाज्ञानानां त्ववच्छिन्नचैतन्याश्रितानां तत्तज्ज-
डमेव विषयः । अन्यथा चानुषष्ठत्या चन्दनखण्डे
चैतन्याभिव्यक्तौ तत्संसर्गिणो गन्धस्यापि आपरो-

यथा अवस्थाज्ञानं प्रति परम्परया विषयभूतजडसाक्षात्कारादेव
अवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठावस्थाज्ञानस्य निवृत्तिः तथा मूलाज्ञानं
प्रत्यपि परम्परया विषयभूतजडसाक्षात्कारादेव ब्रह्मचैतन्य-
निष्ठमूलाज्ञानस्यापि निवृत्त्यापात इत्यर्थः ।

मूलाज्ञाननिवृत्त्यापातो न च इत्यत्र हेतुमाह फलबला-
दित्यादिना । घटादिसाक्षात्कारे सत्यपि मूलाज्ञाना-
नुवृत्तिरूपफलबलादित्यर्थः । मूलाज्ञानतत्कार्यातिरिक्तो
यो मूलाज्ञानविषयस्त्विह तद्विषयकत्वस्यैव ज्ञानं मूला-
ज्ञाननिवर्त्तकत्वे तन्मन्त्रत्वकल्पनात् घटादिसाक्षात्कारे च
तदभावात् न मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्तिरित्यर्थः । जडमात्र-
गोचरवृत्त्या कथमवच्छिन्नचैतन्यावारकाज्ञाननिवृत्तिः । भिन्न-
विषयत्वादिति शङ्कायामवस्थाज्ञानमवच्छिन्नचैतन्यावरणद्वारा
जडमप्यावृणोति । अतो जडमात्रगोचरयापि वृत्त्या अवस्था-
ज्ञाननिवृत्तिः सम्भवतीति प्रतिपादितम् ।

इदानीं तस्यामेव शङ्कायां प्रकारान्तरेण समाधानं दर्शयति
अथ वेति । अथवा अवस्थाज्ञानानां तत्तत् जडमेव विषय इति
सम्बन्धः । घटं न जानामीत्यादिपूर्वोक्तानुभवादेव इति भावः ।

द्यापत्तेः तदनभिव्यक्तौ चन्दनतद्रूपयोरप्यप्रकाशापत्तेः ।

न च चाक्षुषवृत्त्या चन्दनतद्रूपावच्छिन्नचैतन्ययोरभिव्यक्त्या तयोः प्रकाशः गन्धाकारवृत्त्यभावेन गन्धावच्छिन्नचैतन्यस्यानभिव्यक्त्या तस्याप्रकाशश्चेति वाच्यम् ।

चैतन्यस्य द्विगुणीकृत्य वृत्त्यभावेन एक-

तर्हि अवस्थाज्ञानानामाश्रयोऽपि तत्तज्जडमेव स्यात् । तथाच अपसिद्धान्त इत्यत आह अवच्छिन्नचैतन्याश्रितानामिति । ननु जडस्याज्ञानविषयत्वोपगमे जडमज्ञानस्य विषयो न भवतीति सिद्धान्तस्य का गतिरत आह मूलज्ञानस्यैवेति । जडस्याज्ञानविषयत्वसिद्धान्तो मूलज्ञानमात्रविषय इति भावः । अन्यथेति । जडस्यानाहतत्व इत्यर्थः । चन्दनखण्डगोचरचाक्षुषवृत्त्या तदवच्छिन्नचैतन्यमभिव्यज्यते न वा । आद्ये दोषमाह तत्संसर्गिण इति । चन्दननिष्ठगन्धस्यापि चन्दनस्येव आपरोक्ष्यापत्तिः । अभिव्यक्तचैतन्यसंसर्गित्वस्योभयत्राविशेषात् । जडस्यानाहतत्वपक्षे तु नायं दोषः । चाक्षुषवृत्त्या गन्धावरणानिवृत्तेरित्यर्थः । द्वितीये दोषमाह तदनभिव्यक्तावपीति अप्रकाशापत्तेरिति । चन्दनगोचरचाक्षुषवृत्तिकाले चन्दनतद्रूपप्रकाशाभावोऽनिष्ट इति भावः ।

चन्दनखण्डघटपटादिद्रव्याणामिवैकद्रव्यवृत्तिगुणानामपि चैतन्यावच्छेदकत्वमस्तीत्यभिप्रेत्य आशङ्कते न चेति । एकत्र द्वये रूपरसगन्धादिभेदेन चैतन्यभेदो नास्ति ।

द्रव्यगुणानां स्वाश्रये सर्वत्र व्याप्य वर्तमानानां
पृथक् पृथक् गगनावच्छेदकत्वस्येव चैतन्यावच्छेद-
कत्वस्याप्यसम्भवात् ।

तेषां स्वाश्रयद्रव्यावच्छिन्नचैतन्येनेव शुक्तीदमं-
शावच्छिन्नचैतन्येन शुक्तिरजतवत् प्रकाशयतया
तस्याभिव्यक्तौ गन्धस्यापि आपरोक्ष्यापत्तेः गन्धस्यापि
प्रकाशस्यानभिव्यक्तौ रजतादेरप्यप्रकाशस्य चापत्तेः ।

मानाभावादित्याह चैतन्यस्येति । चैतन्यस्य निरव-
यवतया द्रव्ये द्रव्यावच्छेदेनैका गुणावच्छेदेनापरा वृत्तिर्न
सम्भवतीत्यर्थः । यदि एकत्र द्रव्ये प्रदेशभेदेन गन्धादयः
स्युः तदा तत्र द्रव्ये गन्धादिभेदेन चैतन्यभेदश्चापि
स्यात् नत्वेतदस्ति । गन्धादीनां व्याप्यवृत्तित्वानुभवादित्याशयेनाह
व्याप्येति गगनेति । यथा घटादिद्रव्याणां गगनभेदकत्वमस्ति
तथा गन्धादीनां गगनभेदकत्वं नास्ति । गन्धादिभेदेन गगनभेदा-
ननुभववादिति भावः ।

गन्धादिभेदेन चैतन्यभेदाभावे सिद्धे चन्दनचैतन्याभि-
व्यक्त्यनभिव्यक्तिकृतौ पूर्वाक्तदोषौ दुष्परिहारादित्याह तेषां
मिति शुक्तीति । यथा शुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्ये
रजतस्याध्यासात् रजतं शुक्तीदमंशचैतन्येनेवावभास्यं नत्विद-
मंशावच्छिन्नचैतन्यापि यथा पृथग्भूतेन स्वावच्छिन्नचैतन्ये ना-
वभास्यम् । तथा द्रव्यावच्छिन्नचैतन्यं कल्पिता रूपादयोऽपि
द्रव्यावच्छिन्नचैतन्येनेव प्रकाश्या इत्यर्थः ।

न च गन्धाकारवृत्त्युपरत्ते एव चैतन्ये गन्धः
प्रकाशत इति नियमः प्रकाशसंसर्गस्यैव प्रकाश-
मानशब्दार्थत्वेनासत्यामपि तदाकारवृत्तौ अनावृत्त-
प्रकाशसंसर्गे अप्रकाशमानत्वकल्पनस्य विरुद्धत्वात् ।

अभिव्यक्तस्य च गन्धोपादानचैतन्यस्य गन्धा-
संसर्गीकृतसम्भवात् ।

तस्माद्यथा चैतस्य घटवृत्तौ तं प्रति आवा-
रकस्यैवाज्ञानस्य निवृत्तिरिति तस्यैव विषयप्रकाशो
मान्यस्य तथा तत्तद्विषयाकारवृत्त्या तत्तदावारका-

ननु चन्दनगन्धस्याभिव्यक्तचैतन्यप्रकाशसंसर्गस्यापि गन्ध-
गोचरवृत्त्यभावादेव आपरोक्ष्यभाव इति शङ्कामनूय
निराकरोति न च गन्धाकारेति । नियमो न च इत्यत्र
हेतुमाह प्रकाशसंसर्गस्यैवेति । न तु वृत्त्युपहिताना-
वृत्तप्रकाशसंसर्गस्य प्रकाशमानताशब्दार्थत्वं सुखादिगोचर-
वृत्त्यनुपहितसाक्षिप्रकाशसंसर्गिण सुखादौ प्रकाशमानशब्दा-
र्थत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

गन्धस्याभिव्यक्तचैतन्यसंसर्गे एव नास्तीत्याशङ्क्याह अभि-
व्यक्तस्य चेति । चकारस्यासम्भवादित्यनेन सम्बन्धः । उपा-
दानपदमभिधानपरम् । असम्भवादिति । तथा च जडस्य
अनावृत्तत्वपक्षे चन्दनचैतन्यभिव्यक्तिदशायां गन्धस्यापि आप-
रोक्ष्यापत्तिरपरिहारार्थेति भावः ।

जडस्य अनावृत्तत्वपक्षे तु नीलदोषप्रसक्तिरित्याह तस्मादिति ।

ज्ञानस्यैव निवृत्तेर्न विषयान्तरस्यापरोक्ष्यम् अना-
वृत्तस्यैवार्थस्य संविदभेदात् आपरोक्ष्यमित्युपगमा-
दिति प्रमादभेदेनेव विषयभेदेनाप्येकत्र चैतन्ये
अवस्थाज्ञानभेदस्य वक्तव्यतया अवस्थाज्ञानानां
तत्तज्जडविषयकत्वमिति घटादिशरीराणां नावस्था-
ज्ञाननिवर्त्तकत्वे काचिदनुपपत्तिः न वा मूला-
ज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्तिः ।

जडेषु आवरणस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु जडस्य आवृत-
त्वपक्षेऽपि चन्दनगोचरचानुपवृत्त्यैव गन्धावरणस्यापि
निवृत्तिः स्यात् । गुणगुणिनोः तादात्म्यात् । तथाच चन्दना-
परोक्ष्यदशायां तद्वन्धापरोक्ष्यदोषोऽत्रापि तुल्य इति शङ्कां
दृष्टान्तेन परिहरति यथेति । नान्यं प्रत्यावारकाज्ञानस्यापि
निवृत्तिरित्येवकारार्थः । तस्यैवेति । चैत्रस्यैव घटप्रकाशो
नान्यस्य मैत्रादेरित्यर्थः । तथेति । गुणगुणिनोः तादात्म्ये-
ऽपि भेदस्यापि सत्त्वात् न चन्दनगोचरवृत्त्या गन्धादेरापरोक्ष्य-
प्रमत्तिरित्यर्थः । ननु चन्दनसंविदभिव्यक्तस्य गन्धस्यावृतस्यापि
कथं नापरोक्ष्यमित्याशङ्क्य अनावृतसुखादाद्येव संविदभेदस्याप-
रोक्ष्यप्रतीककत्वदर्शनात् मैवमित्याह अनावृतार्थस्यैवेति ।
ननु एकत्र चन्दनावच्छिन्ने चैतन्ये अवस्थाज्ञानस्य चैत्रं प्रति
चन्दनावारकस्यैकत्वात् तस्य च चन्दनगोचरवृत्त्या निवृत्तत्वात्
चन्दनवृत्तिकाले गन्धस्यावरणमनुत्तमित्याशङ्कां निराकरोति
इति प्रमादभेदेनेवेति । यथा एकत्र प्रमादविषये चैत्रमेवादिभे-
देनाज्ञानमनेकमस्ति तथा एकत्रापि चन्दनावच्छिन्नचैतन्ये गन्धा-

न चैवमपि जीवविषयाया अहमाकारवृत्ते-
मूलाज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिः ।

दिविषयभेदेनापि अज्ञानमनेकमस्तीति वक्तव्यम् । चन्दना-
परोक्ष्यदशायां गन्धापरोक्ष्यादर्शनादेवेत्ययं हेतुः प्रकृतपराम-
र्शिना इतिपदेन समर्प्यते । तथा च चन्दनापरोक्ष्यकाले गन्धा-
देरावरणसम्भवात् नोक्तदोष इति भावः । जड़विषयकत्वमि-
तीति । जड़विषयकत्वादित्यर्थः । न काचिदनुपपत्तिरिति । घटा-
दिवृत्तीनां चैतन्यविषयकत्वाभावे ज्ञानाज्ञानयोः समानविषय-
कत्वरूपं विरोधप्रयोजकं न सम्भवति । तासां जड़मात्रगोचर-
त्वादज्ञानस्य च चैतन्यमात्रविषयकत्वादिति पूर्वोक्तानुपपत्ति-
र्नास्ति । अवस्थाज्ञानस्यापि जड़मात्रविषयकत्वाभ्युपगमात् ।
तथा जड़स्यावरणाभ्युपगमे अपसिद्धान्तापत्तिरूपानुपपत्तिरपि
नास्ति । जड़ावरणानभ्युपगमस्य मूलाज्ञानविषयत्वात् । तथा
तत्तज्जड़ावारकाज्ञानानां नानात्वाभ्युपगमे तदेकत्वसिद्धान्तविरो-
धरूपानुपपत्तिरपि नास्ति । तदेकत्वाभ्युपगमस्यापि मूलाज्ञान-
विषयत्वात् । जड़ावारकाज्ञानानां च अवस्थारूपत्वादित्यादि-
क्रमभिप्रेत्य न काचिदनुपपत्तिरित्युक्तम् ।

परमप्रकृतमाह न वेति । घटादिवृत्तीनामपि मूला-
ज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिरिति यत् पूर्ववादिनश्चोद्यमादौ प्रकृतं
तत् नास्त्येव । घटादिवृत्तीनां मूलाज्ञानविषयचैतन्य-
विषयकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ।

न च एवमपीति । घटादिवृत्तीनां चैतन्यविषयकत्वा-
भावेऽपि अहमर्थरूपजीवस्य चिदचित्संवलितरूपतया
प्रवृत्तेचैतन्यविषयकत्वावस्थभावादित्यर्थः ।

तस्याः स्वयंप्रकाशमानचित्संवलिताचिदंशमात्र-
विषयत्वात् । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया अपि
स्वयंप्रकाशचैतन्ये कन्तःकरणवैशिष्ट्येन सह पूर्वा-
परकालवैशिष्ट्यमात्रविषयत्वेन चैतन्यविषयत्वा-
भावादिति ।

केचित्तु घटादिवृत्तीनां तत्तदवच्छिन्नचैत-
न्यविषयत्वमभ्युपगम्य सर्वमानप्रसक्तौ च सर्वमान-
फलाश्रयात् । श्रोतव्येति वचः प्राह वेदान्तावरु-
त्सया इतिवार्त्तिकोक्तश्रोतव्यवाक्यार्थवेदान्तनियम-

तस्या इति । स्वप्रकाशतया स्वयमेव प्रकाशमानायां चिति
चित्संवलितचित्तादात्म्येनाध्यस्तो योऽयमचिदंश स्तस्मात्त्रविष-
यकत्वादहमाकारवृत्तेर्न तस्या अपि चैतन्यविषयकत्वम् । औप-
निषदत्वश्रुतिविरोधारेव इत्यर्थः । ननु योऽहं स्वप्ने श्रौक्लृणमन्वभूवं
सोऽहं जागरे तं स्मरामौत्वादिप्रत्यभिज्ञायाश्चैतन्यविषयकत्व-
मावश्यकम् । अन्यथा तथा चिदात्मनः स्थायित्वं सङ्गतव्यति-
रिक्तत्वञ्च न सिध्येदित्यत 'प्राह सोऽहमिति । प्रत्यभिज्ञापि
स्वयमेव प्रकाशमाने चैतन्ये अहमित्यन्तःकरणतादात्म्यमिव
तत्तादिवैशिष्ट्यमपि विषयीकरोति न तु स्वप्रकाशचैतन्यम् ।
अस्मिन् मते चिदात्मनः स्थायित्वादेः श्रुतिबलादेव सिद्धिर्न
प्रत्यभिज्ञाया इति बोध्यम् ।

घटादिवृत्तीनामपि चैतन्यविषयकत्वाविशेषात् वेदान्त-
जन्यज्ञानवत् भूतज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्तिरिति 'चोद्ये हेतोरेव
असत्त्वात् मोक्षातिप्रसङ्ग इति समाधानमुक्तम् । इदानीं तादा-

विध्यनुसारेण वेदान्तजन्यमेव नियमादृष्टसहितं
ब्रह्मज्ञानमप्रतिबद्धं ब्रह्माज्ञाननिवर्त्तकमिति
घटादिज्ञानान्न तन्निवृत्तिप्रसङ्ग इत्याहुः ।

चैतन्यविषयकत्वाभ्युपगमेऽपि नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याह केचि-
त्स्विति अभ्युपगम्येति । न च एवमभ्युपगमे चैतन्यस्य
चक्षुरादिविषयत्वनिषेधश्रुतीनां बाधः स्यादिति वाच्यम् ।
तासां निरुपाधिकचैतन्यविषयत्वाभ्युपगमेन अवच्छिन्नचैतन्यस्य
चक्षुरादिवृत्तिविषयत्वे तद्विरोधाभावादिति भावः । अतएव
ब्रह्मचैतन्यस्य सर्वप्रत्ययवेद्यत्वप्रतिपादकं पूर्वोदाहृतवार्त्तिक-
वचनमपि सङ्गच्छते । अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । अज्ञातं
च वस्तु चैतन्यमेव । तस्यैव स्वप्रकाशतया सदा प्रसक्तप्रकाशस्य
अज्ञानविषयत्वकल्पनौचित्यात् । अवभासकचैतन्यस्यावरणे सति
जडानवभाससम्भवेन तस्य पृथगावरणकल्पनायोगात् । अज्ञानस्य
चैतन्याश्रितत्वनियमेन तस्य तमस इव स्वाश्रयादन्यत्वावरणहे-
तुत्वानुपपत्तेश्च । तथा च प्रत्यक्षादीनामपि प्रामाण्यसिद्धये
घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वमेव स्वीकर्त्तव्यं न तु जडमात्र-
विषयकत्वम् । एवं सर्वेषामेव मानानां फलशब्दितचैतन्यविष-
यकत्वादभ्युपगमसाधने ब्रह्मदर्शने सर्वेषां मानानां कारणत्वप्रसक्तौ
वेदान्तानामेवावरोधेच्छया नियमनेच्छया श्रुतव्येति वचनं
वेदान्तानामेव विचारः कर्त्तव्य इत्यमुमर्थं प्राहेति वार्त्तिकार्थः ।
घटादिवृत्तीनां तु चैतन्यविषयकत्वेऽपि वेदान्तजन्यत्वाभावेन
श्रुतव्यविधिसिद्धनियमादृष्टसाहित्याभावात् न मूलाज्ञान-
निवर्त्तकत्वप्रसङ्ग इति भावः । अप्रतिबद्धमिति । नियमादृष्टेन
प्रतिबन्धकदुरितस्य शीघ्रत्वादिति भावः ।

अन्येतु तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं जीवब्रह्मा-
भेदगोचरमेव ज्ञानं मूलाज्ञाननिवर्त्तकं मूलाज्ञा-
नस्य तदभेदगोचरत्वादिति न चैतन्यस्वरूपमात्र-
गोचरात् घटादिज्ञानात्तन्निवृत्तिप्रसङ्गः ।

न चाभेदस्य तत्त्वावेदकप्रमाणबोध्यस्य चैत-
न्यातिरेके द्वैतापत्तेर्यैतन्यमात्रमभेद इति तद्गो-
चरं घटादिज्ञानमप्यभेदगोचरमिति वाच्यम् ।

तत्त्वमस्यादिवाक्योक्तं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति
नारदवचनदर्शनात् तत्त्वमस्यादिवाक्योक्तं यज्जीवपरमात्मनोः ।
तादात्म्याविषयं ज्ञानं तदिदं सुक्तिसाधनमिति भगवत्पादो-
क्तवचनदर्शनाच्च मूलाज्ञानस्य जीवब्रह्माभेदावारकत्वाच्च जीव-
ब्रह्मचोरैक्यलक्षणादात्म्याविषयकं यज्ज्ञानम् इदमेव सुक्ति-
साधनम् । अतो नोक्तातिप्रसङ्ग इति समाधानान्तरं दर्शयति
अन्येत्विति इतीति । वाक्यजन्याभेदज्ञानमेवाज्ञाननिवर्त्तकमिति
स्थिते तदभेदागोचरात् घटादिज्ञानात् न मूलाज्ञाननिवृत्ति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

न चेति । जीवब्रह्माभेदश्चैतन्यापेक्षया अतिरिक्त इति वक्तुं
न शक्यते । तथा सति वेदान्ततात्पर्यगोचरस्य अभेदस्य
सत्त्वत्वावश्यकत्वेन चैतन्यस्याद्वितीयत्वज्ञानापत्तेर्वेदान्तता-
त्पर्यविषयस्याभेदस्यासत्त्वत्वे वेदान्तानां तत्त्वावेदकत्वलक्ष-
णस्य ग्रामाण्यस्य सिद्धान्तसम्मतस्य भङ्गापत्तेरित्यर्थः । अतः
तत्पदं परमार्थवस्तुपरम् ।

न हि अभेदज्ञानमिति विषयतो विशेषं ब्रूमः
किन्तु तत्त्वम्यद्वाच्यार्थधर्मिद्वयपरामर्शादिरूपकार-
णविशेषाधीनेन स्वरूपसम्बन्धविशेषेण चैतन्य-
विषयत्वमेव तदभेदज्ञानत्वम् ।

नहीति । घटादिज्ञाने चैतन्यविषयकेऽपि जीवब्रह्मा-
भेदो न विषयः महावाक्यार्थज्ञाने तु तयोरभेदो विषयः
इत्येवं घटादिज्ञानापेक्षया महावाक्यजन्यज्ञानस्य विष-
यतो विशेषं न ब्रूमः येन उक्तदोषतादवस्थां स्वादित्यर्थः । ननु
इदं रजतमिति भ्रमे यावानधिष्ठानांशो भासते तादृपेक्षया
अधिकशुक्तित्वादिविशेषविषयकस्य शुक्लादिज्ञानस्य रजतादि-
भ्रमविरोधित्वं दृष्टम् । तथा सन् घटः स्फुरति घट इत्यादिभ्र-
मेषु यावदधिष्ठानभूतं चैतन्यं विषयः तावदपेक्षया अधिकभेद-
विषयकत्वस्य वाक्यजन्यज्ञानेऽनभ्युपगमे वाक्योक्तज्ञानस्य भ्रम-
निवर्त्तकत्वमेव न स्यात् । अतो विषयतो विशेषोऽभ्युपगन्तव्य इति
शङ्कते किञ्चित् । भ्रमाधिकविषयाणामेव ज्ञानानां भ्रम-
निवर्त्तकत्वमिति नियमो नास्ति । भ्रमानधिकविषयाणामपि
भ्रमनिवर्त्तकत्वदर्शनेन व्यभिचारात् । तथाहि वस्तुतो घोषा-
धारभूते गङ्गातीरे यस्य तटाकतीरत्वभ्रमेण तटाकतीरे घोष
इति भ्रमोऽस्ति तं प्रति गङ्गायां घोष इति वाक्यप्रयोगे सति
तज्जाहाक्यात् तस्य पुरुषस्य गङ्गातीरे घोष इति बोधो जायते ।
तेन च बोधेन तस्य गङ्गातीरे तटाकतीरत्वभ्रमो निवर्त्तते । न च
तत्र भ्रमविषयगङ्गातीरांशे भ्रमापेक्षया वाक्यजन्यबोधे कश्चिद्
विशेषो विषयो दृष्टः । न च तत्र वाक्यजन्यज्ञाने तटाकतीर-

व्यावर्तकस्य गङ्गातीरत्वरूपविशेषस्य विषयत्वदर्शनाद्विशेषा-
विषयकत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । यत्र तीरत्वमात्रप्रकारक-
तात्पर्येण गङ्गायां घोष इति प्रयोगः तथैव तस्य भ्रान्तस्य
तात्पर्यग्रहस्य तत्र गङ्गातीरत्वप्रकारकबोधाभावेऽपि भ्रमं-
निवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारधौव्यात् । तथा येन केनचित् कपाले-
न तुषोपवायः कर्त्तव्य इति भ्रमवन्तं पुरुषं प्रति कपालत्व-
मात्रप्रकारकतात्पर्येण प्रयुक्तात् तस्मात्तात्पर्यवत्तया गृही-
तात् पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतौति वाक्यात् कपालेन
तुषोपवायः कर्त्तव्य इत्येव तस्य पुरुषस्य बोधो जायते । तत्र
कपालांशे कपालान्तरव्यावर्तकविशेषाग्रहणेऽपि पुरोडाश-
कपालातिरिक्तकपालेषु तुषोपवापसाधनत्वभ्रमनिवृत्तिदर्शनेन
तत्रापि व्यभिचारात् । तस्मात्तीरे घोष इति शाब्दबोधस्य गङ्गा-
तीरत्वरूपविशेषविषयकत्वाभावेऽपि तदेतुपदार्थोपस्थितिकाले
तीरस्य गङ्गासम्बन्धित्वेनोपस्थितत्वात् तदुपस्थितिमहिम्ना
वस्तुमत्त्वा गङ्गातीरविषयकस्य भ्रमानधिकविषयस्यापि तस्य
भ्रमनिवर्तकत्वमिति वक्तव्यम् । तथा कपालेन तुषोपवायः
कर्त्तव्य इति शाब्दबोधस्य स्वयं कपालान्तरव्यावर्तकविशेष-
विषयकत्वाभावेऽपि तादृशशाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थितिकाले
कपालस्य पुरोडाशसम्बन्धित्वेनोपस्थितिसत्त्वात् तदुपस्थिति-
महिम्ना तस्य भ्रमानधिकविषयस्यापि भ्रमनिवर्तकत्वमिति
वक्तव्यम् । तथाच ज्ञानस्य भ्रमविरोधित्वे सामग्रीविशेषप्रयोज्यत्वं
प्रयोजकं न तु भ्रमाधिकविषयत्वम् । व्यभिचारात् । किञ्च महा-
वाक्यजन्यज्ञानस्य संसारमूलभ्रमविरोधित्वं श्रुतिस्मृतिविषय-
भवेः सिद्धं महावाक्यानां च चैतन्यस्वरूपमात्रबोधकत्वम् । द्वितीय-
परिच्छेदे मुक्तिसाधनमहावाक्यजन्यज्ञानं प्रति चैतन्यमात्र-
रूपविषयनियामकश्रुत्युदाहरणेनास्माभिः साधितम् । प्रपञ्चितं च

यथा हि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धगोचरत्वा-
विशेषेऽपि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानादिकारण-
विशेषाधीनस्वरूपसम्बन्धविशेषेण तत्तत्तयगोचर-

निबन्धनेषु एतत् । तथा च शक्तिरजतादिस्थले भ्रमाधिक-
विषयकशक्तिज्ञानादौ भ्रमविरोधिनि भ्रमाधिकविषयत्वस्यैव
दोषभावाद्विचिन्तितसामग्रीविशेषाधीनत्वस्यापि दृष्टत्वेन अत्र
कार्यकवेदान्तानुसारेण पूर्वोदाहृतव्यभिचारस्थलानुरोधेन च
ज्ञानस्य भ्रमविरोधित्वे सामग्रीविशेषाधीनत्वमेवानुगतं प्रयो-
जकं कल्पयितुं युक्तं न तु भ्रमाधिकविषयत्वमित्यभिप्रेत्य
महावाक्यार्थज्ञानस्य भ्रमानधिकविषयस्यापि भ्रमनिवर्त्तकत्वं
सम्भवतीति समाधत्ते तत्त्वमिति । तत्त्वम्यदयोर्वाच्यार्थभूतौ
जोवेक्षरावेव धर्मिद्वयम् । तस्य तत्त्वम्यदाभ्यां प्रथमं शक्त्या स्मृति-
रूपः परामर्शः तदनन्तरं तत्त्वम्यदसामानाधिकरस्यबलात् जीव
ईश्वराभिन्न इति तयोर्विशेषणविशेष्यभावेनावगतिः, तदनन्तरं
च विशिष्टयोरेकं न सम्भवतीति विरोधप्रतीतिः, तदनन्तरं च
तत्त्वम्यदाभ्यां वाच्यार्थरूपविशिष्टान्तर्गतयोर्विशेष्यचैतन्याद्ययो-
रभेदयोग्ययोः लक्षणया प्रतीतिः, ततश्च विशेष्यद्वयाभेदगोचर-
शाब्दबोध इति क्रममभिप्रेत्यादिपदम् । वाक्यजन्यज्ञानस्य स्ववि-
षयचैतन्येन सह यः स्वरूपसम्बन्धविशेषः सामग्रीविशेषाधीनत्व-
प्रयुक्तः तेन सम्बन्धेन चैतन्यगोचरत्वं घटज्ञानादिव्याहृतं तदेव
तद्व्याभेदज्ञानत्वं तद्वलादेव तस्य मूलज्ञानमिष्याज्ञानादि-
विरोधित्वमित्यर्थः ।

महावाक्यजन्यज्ञानस्य घटादिज्ञानापेक्षया चैतन्याग्रे विष-
यगो विशेषाभावेऽपि सामग्रीविशेषादेव घटादिज्ञानापेक्षया

त्वमेव समूहालम्बनव्यावृत्तं विशिष्टज्ञानत्वं यथा
 वा स्थाणुत्वपुरुषत्ववानिति आहार्यवृत्तिव्यावृत्तं
 संशयत्वं विषयतो विशेषानिरूपणात् तथा घटा-
 दावपि सोऽयं घट इत्यादिज्ञानस्य स्वरूपसम्ब-
 न्धविशेषेण घटादिविषयत्वमेव केवलघटशब्दादि-
 जन्यज्ञानव्यावृत्तं तदभेदज्ञानत्वम् अतिरिक्ता-
 भेदानिरूपणात् ।

भेदज्ञानत्वरूपे वैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह यथा हीति विशिष्टज्ञान-
 स्येति । दण्डी पुरुष इति ज्ञानस्येत्यर्थः । विशेषणविशेष्ययो-
 रसंसर्गाग्रह आदिपदार्थः । समूहालम्बनेति । दण्डपुरुषसंयोगा
 इति ज्ञानेत्यर्थः । तदुक्तं चिन्तामणिकृता कारणकृत इति । विशि-
 ष्टज्ञानस्य समूहालम्बनापेक्षया विशेषणज्ञानादिरूपकारणकृतो
 विशेष इति तदर्थः । स्थाणुत्वेति । स्थाणुत्वविरुद्धपुरुषत्ववानिति
 निश्चयः संशयसमानविषयको य आहार्यवृत्तिरूपः तद्व्यावृत्त-
 मित्यर्थः । विशेषदर्शनदशायामनाहार्यनिश्चयासम्भवादाहा-
 र्यव्युत्पन्नम् । विषयत इति । विशिष्टज्ञाने स्थाणुः पुरुषो वेति संशये
 चेति शेषः । न केवलं तत्त्वमसिवाक्यजन्यज्ञानस्याभेदज्ञानत्वे
 इयं रीतिः । सोऽयं घटः सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यजन्यज्ञान-
 स्वापि केवलघटशब्ददेवदत्तशब्दादिजन्यज्ञानव्यावृत्ताभेदज्ञान-
 त्वेऽपि इयं रीतिरनुसर्त्तव्येत्याह तथा घटादावपीति अतिरिक्तेति ।
 केवलघट-शब्ददेवदत्त-शब्दादिजन्यज्ञानविषयघटस्वरूपापेक्षया
 सोऽयमिति वाक्यगम्याभेदेऽस्मातिरिक्तत्वे मानाभावात् । तथा
 च विषयतो विशेषासम्भवात् सोऽयं घट इत्यादावपि तत्त्वमसि

अभावसादृश्यादीनामधिकरणप्रतियोग्यादिभिः
स्वरूपसम्बन्धयुक्तानामधिकरणेनाधाराधेयभावरूपः
स्वरूपसम्बन्धविशेषः प्रतियोगिना प्रतियोग्यनु-
योगिभावरूप इत्यादिप्रकारेण स्वरूपसम्बन्धे
अवान्तरविशेषकल्पनावत् वृत्तीनां विषयेऽपि
संयोगतादात्म्यायोरतिप्रसक्त्या विषयैर्विषयविषयि-
भावरूपस्वरूपसम्बन्धवृत्तीनां विषयविशेषनिरूपणा-
सम्भवे क्लृप्त एव स्वरूपसम्बन्धे अवान्तरविशेषकल्प-
नेनाभेदज्ञानत्वादिपरस्परवैलक्षण्यनिर्वाहाच्च ।

इत्यत्रेव सोऽयमिति पदद्वयवाच्यार्थरूपधर्मिद्वयपरामर्शादि-
रूपकारणविशेषाधीनस्वरूपसम्बन्धविशेषेण घटादिस्वरूपविष-
यकत्वमेव घटाद्यभेदज्ञानत्वं नान्यदिति वक्तव्यमिति भावः ।
ननु केवलघटशब्दादिजन्यज्ञानस्यापि विषयेण स्वरूपसम्बन्ध
एव । तथाच कथं स्वरूपसम्बन्धज्ञानताभेदज्ञानत्वादिव्यवस्था । न
च वृत्तिज्ञानानां विषयैः सह विषयविषयिभावप्रयोजकस्वरूपस-
म्बन्धानामविशेषेऽपि तेषु एव विषयतज्ज्ञानस्वरूपात्मकसम्बन्धेषु
सामग्र्यविशेषाधीनत्वप्रयुक्तपरस्परवैलक्षण्यकल्पनया व्यवस्थोप-
पादनं कर्तुं शक्यत इति वाच्यम् ।

स्वरूपसम्बन्धेषु वैलक्षण्यस्य कापि भट्टत्वेन तथाकल्पना-
नुपपत्तेरित्यत आह अभावसादृश्यादीनामिति । ननु
वृत्तीनां विषयैः सह विषयविषयिभावः स्वरूपसम्बन्धज्ञत
एव न भवति किन्तु संयोगादिकतः । तथा च तासां तैः

सह स्वरूपसम्बन्धानामेवासिद्धत्वात् तेषु वैलक्षण्यात्मकविशेष-
कल्पना दूरापास्तेति अत आह संयोगेति । वृत्ति-
संयोगस्य वृत्तिविषयत्वप्रयोजकत्वे चक्षुर्गोलकादेरपि घटा-
दिवृत्तिसंयोगित्वेन तद्विषयत्वप्रसङ्गात् वृत्तितादात्म्यस्य
वृत्तिविषयत्वप्रयोजकत्वे वृत्त्यधिष्ठानतया तद्वृत्तितादात्म्याप-
न्नस्य घटाद्यवच्छिन्नवैतन्यस्य घटादिवृत्तिविषयत्वसम्भवेऽपि
घटादेः वृत्तितादात्म्यरहितस्य तद्विषयत्वप्रसङ्गात् तद्वृत्तिपरि-
णाम्यन्तःकरणस्य घटादिवृत्तिविषयत्वप्रसङ्गाच्च परिणामपरिणा-
मिनोऽस्मादात्म्यादित्यर्थः । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य
विषयेण सह यः स्वरूपसम्बन्धश्चैतन्यतद्गोचरज्ञानोभयस्वरूपा-
त्मकः तत्र सामग्रीविशेषबलादपि विषयस्वरूपात्मके सम्बन्धे
विशेषो निरूपयितुं न शक्यत इत्यत आह विषयविशेषनिरूप-
णासम्भव इति । विषये निर्विशेषचैतन्यात्मके विशेषाधाना-
सम्भवेऽपि स्वरूपसम्बन्धान्तर्गततया कृते एव ज्ञानस्वरूपात्मके
सम्बन्धे सामग्रीविशेषबलात् विशेषाधानसम्भवात् नोक्तदोष
इति भावः । यद्वा वृत्तीनां विषयेऽपि संयोगतादात्म्ययोरति-
प्रसङ्गाच्च विषयविशेषनिरूपणाभावे विषयैर्विषयविषयिभाव-
रूपस्वरूपसम्बन्धवतीनामिति सम्बन्धः । अभावसादृश्यादीनाम-
धिकरणादौ इव वृत्तीनामपि विषये संयोगतादात्म्ययोरतिप्रस-
ङ्गत्वेन ताभ्यां वृत्तीः प्रति विषयविशेषनियमनासम्भवे सति
परिशेषाद्विषयविषयिभावप्रयोजकस्वरूपसम्बन्धवतीनामित्यर्थः ।
रूपपदं नियामकपरम् । विषयविषयिभावस्य स्वरूपसम्बन्धनिय-
म्यत्वेन तयोरभेदस्य स्वरूपशब्दार्थस्यायोगात् । ननु संयोग-
तादात्म्ययोर्विषयविशेषनियामकत्वाभावेऽपि वृत्तीनां विषये
स्वरूपसम्बन्धवत्त्वं परिशेषात् न सिध्यति । स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तस्य
सम्बन्धान्तरस्य कल्पनोपपत्तेरित्यत आह क्व न एवेति । स्वरूप-

एवञ्च ब्रह्मज्ञानस्याभेदाख्यकिञ्चित्संसर्गो-
चरत्वानभ्युपगमात् वेदान्तानामखण्डार्थत्वहानि-
रपीत्याहुः ।

ननु घटादिज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानस्यापि न मूला-
ज्ञाननिवर्त्तकत्वं युक्तम् । निवर्त्तकत्वे तदवस्थाना-
सहिष्णुत्वरूपस्य विरोधस्य तत्त्वत्वात् कार्यस्य
चोपादानेन सह तादृशविरोधाभावादिति चेन्न ।

सम्बन्धस्य वृत्त्यादिस्वरूपतया तस्य क्लृप्तत्वात् क्लृप्त एव स्वरूप-
सम्बन्धे विशेषकल्पनायां लाघवं सम्बन्धान्तरं कल्पयित्वा
तस्मिन् सम्बन्धान्तरे अभेदज्ञानत्वादिनिर्वाहकविशेषकल्पनायां
गौरवम् । अतो वृत्तीनां विषयैः सह स्वरूपसम्बन्धत्वमेवेति
भावः ।

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यात् जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानोपगमे तदभेद-
स्यैव संसर्गविधया भानात् वेदान्तानां संसर्गागोचरप्रमितिजनक-
त्वरूपाखण्डार्थत्वाभ्युपगमहानिरित्येतत् चोद्यं निरवकाश-
मित्याहु एवञ्चेति । महावाक्यजन्यज्ञानगताभेदज्ञानत्वस्या-
न्यथोपपादितत्वेन अभेदसंसर्गभानानपेक्षायां सत्यामित्यर्थः ।
हानिरपीति । घटादिवृत्तीनां मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्तिर्नास्ति
अखण्डार्थत्वहानिश्च नास्तीत्यपिशब्दार्थः ।

वेदान्तजन्यज्ञानस्यापि मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वमाक्षिपति
नन्विति तादृशेति । कार्यस्य लोके उपादानस्थितिविरोधि-
त्वाददर्शनादित्यर्थः । ब्रह्मगोचरवृत्तिं प्रति अन्तःकरणस्यैवो-
पादानत्वेन तत् प्रति अज्ञानस्यानुपादानत्वात् तन्निवर्त्तकत्वं
सम्भवतीति मत्वा याह नेति ।

कार्यकारणयोरन्यत्र तादृशविरोधादर्शनेऽपि
एकविषयज्ञानाज्ञानप्रयुक्तस्य तादृशविरोधस्यात्र
सत्त्वात् कार्यकारणयोरप्यग्निसंयोगपटयोस्तादृश-
विरोधस्य दृष्टेः ।

न चाग्निसंयोगे सति अवयवविभागप्रक्रियया
असमवायिकारणसंयोगनाशदेव पटनाशो नाग्नि-
संयोगादिति वाच्यम् ।

दग्धपटेऽपि पूर्वसंस्थानानुवृत्तिदर्शनेन मुद्गर-
रञ्जनीकृतघटवदवयवविभागादर्शनात् तत्रावयव-
विभागादिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् ।

उपादानत्वमुपेत्याप्याह कार्येति । उपादानोपादे-
ययोः निवर्त्तननिवर्त्तकभावप्रयोजकविरोधो नास्तीति उत्सर्गः ।
स च ब्रह्मज्ञानतदुपादानस्थले अपोद्यते । निवर्त्तननिवर्त्तकभाव-
प्रयोजकतया लोके कृतसमानविषयज्ञानाज्ञानभावस्य विशेष-
रूपतया तेन सामान्यरूपस्य उपादानोपादेयभावप्रयुक्ताविरो-
धस्य बाधोपपत्तेरित्यर्थः । लोके उपादानोपादेययोर्निवर्त्त-
ननिवर्त्तकभावप्रयोजकविरोधादर्शनमसिद्धं चेत्याह कार्यकारण-
योरपीति । अग्निसंयोगरूपकार्यस्य स्वोपादानपटनाशक-
त्वदर्शनादित्यर्थः ।

ननु तत्राग्निसंयोगस्य नाशकत्वदर्शनं भ्रान्तिरिति
मत्वा शङ्कते न च अस्मीति प्रक्रिययेति । अग्निसंयोगात्
तन्मुक्तं क्रिया ततस्तेषां विभागः ततः तेषां पटासमवायि-
कारणसंयोगनाशः ततः पटनाश इति वैशेषिकप्रक्रिया ।

नापि तत्र तन्तूनामपि दाहेन समवायिकार-
णनाशात् पटनाश इति युक्तम् । अंशुतन्वादिभिः
सह युगपदेव पटस्य दाहदर्शनेन क्रमकल्पनायो-
गात् । यतोऽधस्तान्नावयवनाशस्तत्रावयवे अग्नि-
संयोगादेव नाशस्य वाच्यत्वात् ।

ब्रह्माकारवृत्तिनाशकनिरूपणम् ।

ननु अस्तु एतदेवं तथापि सविलासाज्ञाननाशक-
मिदं ब्रह्मज्ञानं कथं नश्येत् नाशकान्तराभावादिति
चेत् न ।

तन्तुषु विभागप्रक्रियैव भ्रान्तिमूलेत्याह दग्धपटेऽपौति । पूर्व-
संस्थानं संयुक्तावस्था । व्यतिरेकदृष्टान्तमाह मुहुरेति । यथा मुहुर-
चूर्णीकृतस्य घटस्त्रावयवेषु विभागो दृश्यते तथा पटदाहानन्तरं
दग्धतन्तुषु विभागादर्शनेनेत्यर्थः । तत्रेति । तन्तुषु इत्यर्थः ।

वैशेषिकप्रक्रियान्तरमपि भ्रान्तिमूलमेवेत्याह नापीत्यादिना
तत्रेति । पटदाहस्थल इत्यर्थः । अग्निसंयोगस्य क्वचिदुपा-
दानद्रव्यनाशकताया आवश्यकत्वात् पटनाशकत्वमपि तस्यैव
इत्याह यत इति । यतो द्वाणुकादयस्तावत् द्वाणुकावयवस्य
परमाणोर्न नाशः तत्र द्वाणुके विद्यमानादग्निसंयोगादेव तदु-
पादानभूतद्वाणुकनाशस्य वाच्यत्वात् । न च तत्रावयवविभाग-
प्रक्रियया परमाणुद्वयसंयोगनाशादेव द्वाणुकनाश इति वाच्यम् ।
अवयवावयवविभागप्रक्रियायानिरस्तत्वात् । तथाच अग्निसंयो-
गस्य स्तोपादानपटनाशकत्वदर्शनं न भ्रान्तिरिति भावः ।

ननुस्तु एतदेवमिति । एतत् ब्रह्मज्ञानम् । एवम् भ्रान्तःकरणद्वारा

यथा कतकरजः सलिलेन संयुज्य पूर्वसंयुक्त-
रजोऽन्तरविश्लेषं जनयत् स्वविश्लेषमपि जनयति तथा
आत्मन्यध्यस्यमानं ब्रह्मज्ञानं पूर्वाध्यस्तसर्वप्रपञ्चं
निवर्त्तयत् स्वात्मानमपि निवर्त्तयतीति केचित् ।

अन्ये तु अन्यन्निवर्त्य स्वयमपि निवृत्तौ दग्ध-
लोहपीताम्बुन्यायमुदाहरन्ति ।

सोपादानाज्ञाननाशकमस्त्वित्यर्थः । तथापीति । ब्रह्मज्ञानस्य
सविलासाज्ञाननाशकत्वेऽपि इत्यर्थः । सकार्याज्ञाननाशकस्या-
ज्ञाननाशकाले अवशिष्यमाणस्य ब्रह्मज्ञानस्य नाशो न सिध्येत् ।
स्वस्य स्वनाशकत्वायोगात् नाशकान्तरानवशेषाच्चेत्यर्थः । प्रथमं
ब्रह्मज्ञानव्यतिरिक्तस्य सकलस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशः पश्चादव-
शिष्टस्य ब्रह्मज्ञानस्य नाश इति क्रमो नोपेयते किन्तु
ब्रह्मज्ञानेन सविलासाज्ञाननाशकाले सविलासाज्ञानेन सहैव
ब्रह्मज्ञानस्यापि नाश इत्युपेयते । ब्रह्मज्ञानस्यैव स्वनाशं
प्रत्यपि हेतुत्वाभ्युपगमात् । न च एकस्यैव स्वपरविलापकत्वं
न दृष्टमिति वाच्यम् । कतकरजसि दृष्टत्वादिति परिहरति ।

यथेति पूर्व्वेति । कतकरजःसंयोगात् पूर्व्वं जलेन संयुक्त-
रजोऽन्तरैर्जलस्य विश्लेषमित्यर्थः । पूर्वाध्यस्तोति । ब्रह्मज्ञाना-
ध्यासात् पूर्व्वत्वर्थः ।

अन्ये त्विति । यथा वज्रितमलोहपिण्डे प्रक्षिप्तमम्बु
लोहगतमग्निं नाशयदात्मानमपि नाशयति तथा ब्रह्मज्ञान-
मपीत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य स्मृतिरिक्तं सर्वं निवर्त्तयतः तदैव
स्वस्यापि निवर्त्तने दग्धलोहेन पीताम्बुरूपं दृष्टान्तमुदाहर-
न्तीत्यक्षरार्थः ।

अपरेतु अव दग्धवृणकूटदहनोदाहरणमाहुः ।

न च ध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तजन्यत्वनियमः ।

अप्रयोजकत्वात् निरिन्धनदहनादिध्वंसे व्यभिचाराच्च । न च ध्वंसस्य प्रतियोगिमात्रजन्यत्वेऽतिप्रसङ्गात् कारणान्तरमवश्यं वाच्यम् ।

निरिन्धनदहनादिध्वंसेऽपि कालादृष्टेष्टवरेच्छादिकारणान्तरमस्तीति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गापरिज्ञानात् ।

अपरे त्विति । यथा शुष्कवृणसमूहे प्रचिसो दहनशृणकूट नाशयन्नात्मानमपि नाशयति तथा अज्ञानतत्कार्यसमुदाये समुत्पन्नो ब्रह्मप्रत्ययस्तन्नाशयन्नात्मानमपि नाशयतीत्यर्थः ।

ननु दग्धदाह्यदहनादिन्यायेन ब्रह्मज्ञानादेव ब्रह्मज्ञाननाश इत्युपपादनमयुक्तम् । घटादिनाशे प्रतियोगिघटाद्यतिरिक्तमुद्गरपातादिकारणान्तरदर्शनेन ध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तकारणजन्यत्वनियमादिति शङ्कते न च ध्वंसस्येति निरिन्धनेति । इन्धनानां निःशेषं नाशानन्तरं दहनस्य स्वत एव नाशदर्शनेन निरिन्धनदहनध्वंसे स्वाभाव्यवहितपूर्वकालीनज्ञानादिध्वंसे च प्रतियोगिमात्रजन्ये व्यभिचाराच्चेत्यर्थः ।

उक्तं व्यभिचारं पूर्ववादी परिहरति निरिन्धनेति । अतिप्रसङ्गस्यैवासिद्ध्या ध्वंसे प्रतियोग्यतिरिक्तकारणजन्यत्वनियमस्वाप्रयोजकत्वमित्याशयेन दूषयति सिद्धान्ती अतिप्रसङ्गापरिज्ञानादिति ।

न च घटादिध्वंसस्यापि कारणान्तरनिरपेक्षत्वं
स्यादित्यतिप्रसङ्गः । ध्वंसमात्रे कारणान्तरनैर-
पेक्ष्यानभिधानात् । न च घटध्वंसदृष्टान्तेन
ब्रह्मज्ञानध्वंसस्य कारणान्तरापेक्षा साधनम् ।
तद्दृष्टान्तेन मुद्गरपतनापेक्षाया अपि साधनापत्तेः ।

नापि ज्ञानध्वंसत्वसाम्याद् घटज्ञानादिध्वंस-
स्यापि कारणान्तरनैरपेक्ष्यं स्यादित्यतिप्रसङ्गः ।
सैम्बनानलध्वंसस्य जलसेकादिदृष्टकारणापेक्षत्वे-

ननु कुतोऽपरिज्ञानमिति चेत् तत्र वक्तव्यं ब्रह्मज्ञानध्वंसस्य
प्रतियोग्यतिरिक्ताजन्यत्वे घटादिध्वंसोऽपि प्रतियोग्यतिरिक्तका-
रणानपेक्षः स्यादित्यतिप्रसङ्गो वा, घटादिध्वंसवत् ब्रह्मज्ञान-
ध्वंसोऽपि प्रतियोग्यतिरिक्तकारणापेक्षः स्यादिति श्रुतिप्रसङ्गो
वा, ब्रह्मज्ञानध्वंसवत् घटज्ञानादिध्वंसोऽपि कारणान्तरान-
पेक्षः स्यादित्यतिप्रसङ्गो वा, ब्रह्मज्ञानस्य स्तोत्रातिद्वितीयक्षण
एव नाशः स्यादित्यतिप्रसङ्गो वा विवक्षित इति । तत्राद्यमनूद्य
दूषयति न चेति ध्वंसमात्र इति । ध्वंसत्वावच्छेद इत्यर्थः ।
अनभिधानादिति । न च सिद्धान्तिना तथानभिधानेऽपि
ध्वंसत्वाविशेषात् तत्र तदापाद्यते इति वाच्यम् । अप्रयोजक-
त्वादिति भावः । द्वितीयमतिप्रसङ्गेन दूषयति घटध्वंसदृष्टान्त-
नेति । ध्वंसत्वहेतुनेति शेषः ।

तृतीयमनूद्य अप्रयोजकत्वेन दूषयति नापि ज्ञानध्वंस-
त्वसाम्यादिति । ब्रह्मज्ञानध्वंसदृष्टान्तेनेति शेषः । सुषुप्तीति ।
सुषुप्तिपूर्वज्ञानादिगुणस्य नाशकगुणान्तरापेक्षायां तस्यापि

ऽपि निरिन्धनानलध्वंसस्य तदनपेक्षत्ववज्जाग्रज्-
ज्ञानध्वंसस्य विरोधिविशेषगुणान्तरापेक्षत्वेऽपि सुषु-
प्तिपूर्वज्ञानध्वंसस्य तदनपेक्षत्ववच्च मूलज्ञान-
निवर्त्तकज्ञानध्वंसस्य कारणान्तरसापेक्षत्वेऽपि
तन्निवर्त्तकज्ञानध्वंसस्य तदनपेक्षत्वोपपत्तेः ।

नापि कारणान्तरनैरपेक्ष्ये स्वीत्युत्तरक्षणे एव
नाशः स्यादित्यतिप्रसङ्गः । दृष्टापत्तेः । तदुत्पत्त्यु-
त्तरक्षणे एव ब्रह्माध्यस्तनिखिलप्रपञ्चदाहने
तदन्तर्गतस्य तस्यापि तदैव दाहाभ्युपगमात् ।

निरिन्धनदहनध्वंसन्यायेन ब्रह्मज्ञानध्वंस-
स्यापि कालादृष्टेश्वरेच्छादिकारणान्तरजन्यत्वे-
ऽप्यविरोधाच्च ।

नाशकात्मगुणान्तरकल्पनापत्त्या सुषुप्तुच्छेदप्रसङ्गः स्यात्
तत्परिहाराय सुषुप्तिपूर्वज्ञानादिगुणस्य नाशकान्तरानपेक्षत्वं
वक्तव्यमिति भावः । मूलज्ञाननिवर्त्तकमिति । ब्रह्मज्ञान-
मित्यर्थः ।

चतुर्थमतिप्रसङ्गमनूय तस्येष्टत्वमाह नापि कारणान्तर-
नैरपेक्ष इति । ब्रह्मज्ञानध्वंसस्य इति शेषः ।

ननु उदाहृतनिरिन्धनदहनध्वंसादौ जलसेकादिविशेष-
कारणानां व्यभिचारदर्शनेऽपि साधारणकारणानां व्यभिचारा-
दर्शनेन ब्रह्मज्ञानध्वंसस्यापि साधारणकारणापेक्षा दुर्वारित्वत
माह निरिन्धनदहनध्वंसन्यायेनेति ।

सर्वप्रपञ्चनिवृत्त्यनन्तरमेकशेषस्य ब्रह्मज्ञानस्य निवृत्तिरित्यनभ्युपगमेन युगपत् सर्वदाहे पूर्वक्षणे चिदविद्यासम्बन्धरूपस्य द्रव्यान्तररूपस्य वा कालस्य ईश्वरप्रसादरूपस्य अन्तःकरणगुणविशेषरूपस्य वा अदृष्टस्यान्येषां च सत्त्वात् ।

न च तत्र ज्ञानातिरिक्तकारणापेक्षणे ब्रह्मज्ञानस्यामिथ्यात्वप्रसङ्गः ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमित्यभ्युपगमादिति वाच्यम् ।

ननु प्रथमक्षणे ब्रह्मज्ञानस्य जन्म द्वितीयक्षणे सविज्ञानज्ञान-निवृत्तिः तृतीयक्षणे ब्रह्मज्ञानस्य निवृत्तिरिति क्रमे सति ब्रह्मज्ञाननाशात् पूर्वक्षणे कालादृष्टादीनामसत्त्वात् कथं तेषां ब्रह्मज्ञाननाशहेतुत्वाभ्युपगमे विरोधाभाव इत्यत आह सर्वप्रपञ्चेति । स्वमतेनाह चिदविवेति । परमतेनाह द्रव्यान्तरेति । यद्वा स्वमतेऽपि ईश्वरस्य कालत्वमभिप्रेत्याह द्रव्यान्तरेति । स्वमते-नेवादृष्टस्य द्विप्रकारत्वमाह ईश्वरेति । प्रसादग्रहणमुपलक्षणम् । पुण्यमीश्वरप्रसादरूपं पापमीश्वरक्रोधरूपमिति द्रष्टव्यम् । अन्तःकरणेति । आत्मनः स्वमते निर्गुणत्वादिति भावः । अन्येषां चेति । ईश्वरदिगादीनामपि इत्यर्थः ।

न च तत्रेति । ब्रह्मज्ञानध्वंस इत्यर्थः । ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं हि ज्ञानातिरिक्तानिवर्त्यत्वे सति ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपं यथाश्रुतं न भवति । ज्ञानसाध्यायाम् अज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानातिरिक्तस्य प्रतिबोधिनीऽपि हेतुत्वात् ।

ज्ञानाघटितसामग्रानिवर्त्यत्वे सति ज्ञान-
निवर्त्यत्वस्य तदर्थत्वात् । नान्यः पन्था इति
श्रुतेरपि तत्रैव तात्पर्यात् । अतो युक्त एव
दग्धदाहदहनादिन्यायः ।

केचित्तु वृत्तिरूपं ब्रह्मज्ञानं नाज्ञानतन्मूल-

किञ्चन्यदेव तदित्वाह ज्ञानाघटितेति । ज्ञानाघटिता या
सामग्री तदनिवर्त्यत्वे सति इत्यर्थः । प्रपञ्चसत्यत्वमतेऽपि
घटादेशाननिवर्त्यत्वमस्ति । घटं नाशयामीत्यादिज्ञानपूर्वकं
मुद्गरपातादिना तन्नाशदर्शनादिति तद्धारणाय सत्यमस्ति ।
घटादिनाशस्य ज्ञानपूर्वकत्वनियमाभावेन ज्ञानाघटित-
सामग्रौनिवर्त्तजातीये घटादौ तदघटितसामग्रानिवर्त्यत्व-
स्वाभावात् । न च परमते नाशमात्रस्येश्वरज्ञानघटितसामग्री-
साध्यत्वात् तदीयज्ञानमादाय कार्यमात्रे ज्ञानाघटितसामग्रा-
निवर्त्यत्वे सति ज्ञाननिवर्त्तत्वमस्तीति नैतत् मिथ्यात्वनिर्वचन-
मिति वाच्यम् । लक्षणे ज्ञानपदस्य जैवज्ञानपरत्वात् । आत्मनि
प्रतिव्यप्तिवारणाय विशेष्यमिति भावः । ननु कार्यमात्रे
कालादृष्टादेः कारणत्वमित्यङ्गीकृत्य ब्रह्मज्ञानध्वंसेऽपि काला-
दृष्टादेः कारणत्वाभ्युपगमे मूलज्ञानध्वंसरूपे मोक्षेऽपि कालादेः
कारणत्वं स्यात् । कार्यत्वाविशेषात् । न चेष्टापत्तिः । नान्यः पन्था
इति श्रुतिविरोधादित्यत आह नान्यः पन्था इतीति । अस्याः श्रुतेः
ज्ञानमेकमेव मोक्षसाधनमित्यत्र न तात्पर्यम् । किन्तु मोक्षस्य
ज्ञानाघटितं किमपि साधनं नास्तीत्यत्र तात्पर्यम् । अतो न
श्रुतिविरोध इत्यर्थः । अत इति । श्रुतिविरोधादिरूपबाधका-
भावादित्यर्थः ।

प्रपञ्चनिवर्हकम् । अज्ञानस्य प्रकाशनिवर्त्यत्व-
नियमेन जडरूपवृत्तिनिवर्त्यत्वायोगात् । किन्तु
तदारूढचैतन्यप्रकाशस्तन्निवर्तकः ।

स्वरूपेण तस्याज्ञानादिसाक्षितया तदनिवर्तक-
त्वेऽपि अखण्डाकारवृत्त्युपाारूढस्य तन्निवर्तकत्वोप-
पत्तेः । दृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्य्यदीप्तिस्तृणं
दहेत् । सूर्य्यकान्तमुपारूढ्य तं न्यायं तत्र योजयेत् ।
इत्यभियुक्तोक्तेः ।

एवं च यथा किञ्चित् काष्ठमुपारूढ्य ग्राम-
नगरादिकं दहन् वज्रिर्दहत्येव तदपि काष्ठं तथा

वृत्तिरूपस्य ब्रह्मज्ञानस्याविद्यादिनाशकत्ववदेव स्वनाशक-
त्वमप्यस्तीत्युक्तम् । इदानीं वृत्तिरूपब्रह्मज्ञानस्य अविद्यानाशकत्वं
स्वनाशकत्वं वा नास्ति किन्तु तद्वृत्तारूढचैतन्यमेव तद्वृत्ति-
सहितसर्वनाशकमिति मतमाह केचिच्चिति ।

ननु, चैतन्यस्याज्ञानादिसाधकत्वात् कथं तस्य नाशकत्वमत-
आह स्वरूपेणेति । तत्र दृष्टान्तं श्लोकेन दर्शयति दृणादेरिति ।
एषा प्रत्यक्षा सूर्य्यदीप्तिः स्वरूपेण दृणादेः प्रकाशिकापि सूर्य्य-
कान्तमपिमुपारूढ्य दृणादिकं दहतीति प्रत्यक्षसिद्धं तद्व्यायं
तत्र चैतन्ये योजयेत् । चैतन्यं स्वरूपेणाज्ञानादिप्रकाशकमपि
वृत्तिविशेषसंसृष्टं सत् अज्ञानादेर्नाशकमिति निश्चिन्यादेव न तु
साधकस्य कथं घातकत्वमित्यसम्भावनया प्रमाणसिद्धमर्थमुपेक्षे-
तेति श्लोकतात्पर्यम् ।

चरमवृत्तिमुपाकृष्टं निखिलं प्रपञ्चमुन्मूलयन्
अखण्डचैतन्यप्रकाशस्तन्निवर्त्तनेऽपि प्रगल्भत इति
न तन्नाशे काचिदनुपपत्तिरित्याहुः ।

अन्ये तु ब्रह्मज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकम् ।
ज्ञानाज्ञानयोरेव साक्षाद्विरोधात् । प्रपञ्चस्य
तूपादाननाशान्नाश इति प्रपञ्चान्तर्गतस्य ब्रह्म-
ज्ञानस्यापि तत एव नाशः । न च प्रपञ्चस्य ज्ञाना-
निवर्त्त्यत्वे मिथ्यात्वानुपपत्तिः । प्रपञ्चनिवृत्तेः
साक्षाज्ज्ञानजन्यत्वाभावेऽपि ज्ञानजन्याज्ञान-

ननु मण्यारूढा सूर्यदीप्तिः मणिव्यतिरिक्तमेव तृणादिकं
दहति न तु मणिमपि । तथा वृत्तारूढं चैतन्यं वृत्ति-
व्यतिरिक्तमेवाज्ञानादिकं नाशयेत् न वृत्तिमपि । तथा च
ब्रह्मज्ञानं कथं नश्येत् नाशकान्तराभावादिति शङ्कायाः समा-
धानं कथं लब्धं तत्राह एवञ्चेति । चैतन्यस्य वृत्तारूढस्य
नाशकत्वे प्रकाशाप्रकाशयोरेव लोके निवर्त्तानिवर्त्तकभावदर्श-
नात् प्रकाशस्यापि सङ्घिकारिविशेषवशेन नाशकत्वाविरोधा-
च्चेति युक्तिद्वयेन सिद्धे सति इत्यर्थः । उन्मूलयन्निति । मूल-
भूताज्ञानेन सह नाशयन्नित्यर्थः । प्रगल्भत इति । समर्थो
भवतीत्यर्थः । तन्नाश इति । चरमवृत्तिनाश इत्यर्थः ।

अज्ञाननाश एव ब्रह्मज्ञाननाशहेतुरिति मतं दर्शयति अन्ये
त्विति अज्ञानस्यैवेति । उक्तस्य पञ्चपादिकायां ज्ञानमज्ञानस्यैव
निवर्त्तकमिति । साक्षादिति । विरोधप्रयोजकस्य समानविषयत्वा-

नाशजन्यत्वात् साक्षात् परम्परया वा ज्ञानैक-
निवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमित्यङ्गीकारात् ।

एवञ्च तत्त्वसाक्षात्कारोदयेऽपि जीवन्मुक्तस्य
देहादिप्रतिभास उपपद्यते ।

प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धेन तत्त्वसाक्षात्कारो-
दयेऽपि प्रारब्धकर्मतत्कार्यदेहादि-प्रतिभासानु-
वृत्त्युपादानाविद्यालेशानुवृत्त्युपपत्तेः ।

देरज्ञानएव सम्भवादिति भावः । तत एवेति । उपादाननाशादेव
इत्यर्थः । साक्षात् परम्परया वेति । मूलाज्ञानमात्रस्य ज्ञानैक-
निवर्त्तयामिथ्यात्वसिद्धौ मूलाज्ञानातिरिक्तजडमात्रस्य तद-
धीनतया स्वयं साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्तत्वाभावेऽपि कृतस्त्रप्रपञ्चस्य
मिथ्यात्वसिद्धिरप्रत्युद्देत्यपि मन्तव्यम् ।

अस्य मतस्य जीवन्मुक्तिशास्त्रानुगृहीतत्वं दर्शयति एवञ्चे-
त्यादिना । अज्ञानातिरिक्तस्य जडस्य ज्ञानेन सह साक्षा-
द्विरोधाभावे सति इत्यर्थः ।

ननु तत्त्वसाक्षात्कारेण अज्ञाननाशे सति उपादानाभावाद्देहा-
देरवस्थानासम्भवे सति कथं विद्योदये देहादिप्रतिभास इत्यत
आह प्रारब्धेति । तत्त्वसाक्षात्कारोदये सति अज्ञानस्य निःशेषेण
निवृत्तिप्रसक्तौ प्रारब्धकर्मकृतप्रतिबन्धवशादज्ञानलेशस्य निवृ-
त्तिर्न सम्भवति । तज्ज्ञानानुवृत्तौ च तत्त्वज्ञानानन्तरमपि प्रारब्ध-
कर्मबन्धकार्यस्य देहादिप्रतिभासस्याप्यनुवृत्तिर्युज्यते । देहाद्यु-
पादानभूतस्वाविद्यालेशस्यानुवृत्तेरित्यर्थः ।

अज्ञानवत् प्रपञ्चस्यापि साक्षात् ब्रह्मसा-
क्षात्कारनिवर्त्यत्वे नायमुपपद्यते । अतिविरोधिनि
ब्रह्मसाक्षात्कारे सति प्रारब्धकर्मणः स्वयम-
वस्थानासम्भवेनाविद्यालेशनिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वायो-
गादित्याहुः ।

इति तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

अविद्यालेशनिवृत्तिरूपम् ।

अथ कोऽयमविद्यालेशो यदनुवृत्त्या जीव-
मुक्तिः ।

पूर्वमते जीवमुक्त्यसिद्धिमाह अज्ञानवदिति नायमिति ।
जीवमुक्तस्य देहादिप्रतिभास इत्यर्थः । विरोधिनीति ।
अज्ञानस्यैव प्रारब्धकर्मणोऽपि साक्षाद्विरोधिनीत्यर्थः ।
इति शास्त्रसिद्धान्तलेशसंग्रहे तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ कोऽयमिति । तृतीयपरिच्छेदे ब्रह्मज्ञानरूपं मुक्तिसाधनं
सपरिकरं निरूपितम् । इदानीं तत्फलभूता मुक्तिर्निरूप्यते ।
तथाच फलनिरूपणपरस्य चतुर्थपरिच्छेदस्य साधननिरूपणपर-
तृतीयपरिच्छेदानन्तर्यमवश्यमर्थः । लेशो नामावयवः । न

आवरणविक्षेपशक्तिमत्या मूलाविद्यायाः
प्रारब्धकर्मवर्त्तमानदेहाद्यनुवृत्तिप्रयोजको विक्षेप-
शक्त्यंश इति केचित् ।

क्षालितलशुनभाण्डानुवृत्तनशुनवासनाकल्पा-
ऽविद्यासंस्कार इत्यन्ये । दग्धपटन्यायेनानुवृत्ता
मूलाविद्या एवेत्यपरे ।

च अनाद्यविद्याया अत्रयत्राऽस्ति । सावयवस्य कार्यत्वनियमात् ।
अतोऽविद्यालेशो न सम्भवतीति किञ्चिद्दार्ढ्यम् ।

अविद्याया अनादित्वाविरोधेन लेशशब्दार्थं मतभेदेनाह आव-
रणेति । आवरणविक्षेपशक्तिद्वयवत्या अविद्याया वृत्तिसाक्षात्का-
रेण आवरणशक्तिर्नाशः, विक्षेपशक्तिमत्या अविद्यायाः प्रारब्धकर्म-
रूपप्रतिबन्धकक्षये सति पूर्वमेव निवृत्तावरणतया स्थितं चैतन्यं
प्रतिबन्धपगमकाले नाशकमित्युपगमात् तत्त्वज्ञानेन विक्षेप-
शक्तिमदविद्यारूपस्य अविद्यालेशस्य अनिवृत्तौ तस्य पश्चात्
को निवर्त्तक इति शङ्काया अनवकाश इति बोध्यम् ।

क्षालितेति । तत्त्वज्ञानेनान्तःकरणाद्युपादानभूताविद्याया
निवृत्तावपि अविद्याजन्यः कश्चिद्देहादिस्थितिप्रयोजको वासना-
विशेष इत्यर्थः । न च उपादाननाशे कथं कार्यस्थितिरिति
वाच्यम् । पटादिनाशक्षणे पटरूपादीनां परमते स्थित्यभ्युपगम-
वदस्मरतेऽपि तदभ्युपगमोपपत्तेः । न च समवायिकारणनीश-
रूपकारणप्रतीक्षया रूपादीनामुपादानाभावकालेऽपि स्थितिर-
पपद्यत इति वाच्यम् । तथा सति प्रकृतेऽपि तत्त्वज्ञानजनितस्य
देहाद्युपादानाविद्यानाशस्य देहादिनाशहेतोः प्रारब्धकर्मणा

सर्वज्ञात्मगुरवस्तु विरोधिसाक्षात्कारोदये
लेशतोऽपि अविद्यानुवृत्त्यसम्भवात् जीवन्मुक्तिशास्त्रं
श्रवणादिविध्यर्थवादमात्रम् ।

शास्त्रस्य जीवन्मुक्तिप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् ।
अतः कृतनिदिध्यासनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारोदय-
मात्रेण सविलासवासनाविद्यानिवृत्तिरित्यपि
कञ्चित् पक्षमाहुः ।

प्रतिबन्धतया प्रतिबन्धकरहिताविद्यानाशप्रतोक्षया देहादीना-
मपि स्थित्युपपत्तेः । न च प्रारम्भकर्मणः प्रतिबन्धकत्वे माना-
भावः । जीवन्मुक्तिशास्त्रविद्वदनुभवादेर्मानत्वात् । परमते
च पटतद्रूपादोनां युगपदेव नाशदर्शनेन परमते परं तथा
अङ्गीकारे मानाभावः । तदुक्तं श्रौविद्यारण्यगुरुभिः, विना
चोदक्षमं मानं तैर्हृद्या परिकल्प्यते । श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यो
वदतां किं न दुःशकमिति । दुःशकम् अशक्यमित्यर्थः । चालिते
लशुनभाण्डे अनुवृत्ता या लशुनवासना तत्तुल्य इत्यक्षरार्थः ।

तत्त्वज्ञानेन बाधिता दृढतरकार्याक्षमत्वं नीता साक्षादवि-
द्यैवाविद्यालेश इत्याह दग्धेति । तदुक्तं कार्यक्षमं नश्यति
चापरोक्ष्यादिति ।

“कोऽयमविद्यालेशः यदनुवृत्तया जीवन्मुक्तिसिद्धिरित्याक्षेपे
इष्टापत्तिरित्याह सर्वज्ञेति अनुवृत्तसम्भवादिति । न जीवन्मु-
क्तिरस्येति शेषः ।

ननु जीवन्मुक्त्यभावे तस्य तावदेव चिरमित्यादिशास्त्रं

अविद्यानिवृत्तिस्वरूपनिरूपणम् ।

अथ केयमविद्यानिवृत्तिः । आत्मैवेति ब्रह्म-
सिद्धिकाराः । न च तस्य नित्यत्वेन सिद्धत्वात्
ज्ञानवैयर्थ्यम् ।

असति ज्ञाने अनर्थहेत्वविद्याया विद्यमानतया

जीवन्मुक्तिप्रतिपादकमप्रमाणं स्यादित्यत आह जीवन्मुक्तिशास्त्र-
मिति । श्रोतव्यादिविधिभिर्विधेयमानं अवणादिकमतिप्रशस्तं
यस्यानुष्ठानात् जीवतोऽपि मुक्तिर्लभ्यत इति अवणादिस्त्वावक-
मित्यर्थः न तु स्वार्थपरमिति मात्रशब्दार्थं हेतुमाह शास्त्रस्येति ।
निष्फलेऽयं वेदतात्पर्यायोगोदिति भावः । अत इति । जीवन्मुक्ता
मानाभावादित्यर्थः । सविलासेति । विलासेन वासनया च सहैव
अविद्यानिवृत्तिरित्यर्थः । सत्त्वं जीवन्मुक्तिशास्त्रं अवणादिविध्य-
र्थवाद इति अर्थवादत्वेऽपि सालम्बनार्थवादत्वसम्भवे निरालम्ब-
नत्वायोगात् । लोके रज्ज्वादितत्त्वज्ञानेन सर्पाद्यध्यासस्य समूलस्य
निवृत्तानन्तरमपि सर्पाद्यध्याससंस्कारवशात् किञ्चित्कालं भय-
कम्पाद्यनुवृत्तिदर्शनेन तत्त्वज्ञानस्याविद्यादिसंस्काराविरोधित्वाच्च
मूलाविद्याद्यध्यासजनितसंस्कारवशात् जीवन्मुक्तौ नानुपपत्ति-
रिति सूचयति इत्यपीति ।

अथ केयमिति । इयं प्रकृता अविद्यानिवृत्तिः का
आत्मस्वरूपा अतिरिक्ता वा । नायः । साध्यत्वायोगात् । न
द्वितीयः । तस्याः सत्त्वे हेतापत्तेः असत्त्वे साध्यत्वायोगादेव इत्यर्थः ।
तत्र अविद्यानिवृत्तेरात्मस्वरूपत्वमिति पक्षं साधयति आत्मै-
वेति । आत्मैव अविद्यानिवृत्तिः नातिरिक्ता । उक्तदोषप्रसङ्गा-
दिति भावः । आद्यपक्षेऽपि दोषतोऽप्यभावाच्च निराकरोति न
च तज्जेति । अविद्यानिवृत्तिरूपान्न इत्यर्थः ।

अनर्थमपि तिष्ठेदिति तदन्वेषणात् । यस्मिन्
सति अग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्वातिरेकी चाभाव-
स्तत्तत्साध्यमिति लक्षणानुरोधेन आत्मरूपाया अप्य-
विद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वाच्च । ज्ञाने सति
अग्रिमक्षणे आत्मरूपाविद्यानिवृत्तिसत्त्वं तद्वाति-
रेकी तत्प्रतियोग्यविद्यारूपस्तदभाव इत्युक्तलक्षण-
सत्त्वात् ।

तत्त्वज्ञानस्य वैयर्थ्यं वदता वक्तव्यम् । किं ज्ञानसम्पा-
दनस्य प्रयोजनं नास्त्येति तद्वैयर्थ्यं विवक्षितं किं वा अविद्यानि-
वृत्तेरात्मस्वरूपत्वे तस्या अनादितया ज्ञानं विनापि सिद्धत्वेन
ज्ञानसाध्यत्वासम्भवात् तस्य वैयर्थ्यं विवक्षितं नाद्य इत्याह
असतीति तदन्वेषणमिति । अनर्थनिवृत्तिमुद्दिश्य ज्ञानान्ते-
षणोपपत्तेरित्यर्थः । अन्वेषणं च ज्ञानसाधनानुष्ठानम् । साध्य-
लक्षणं द्विविधम् एकं सादिपदार्थमात्रासाधारणं जन्यत्वरूपम् ।
अपरं तु साध्यनादिसाधारणं यस्मिन् सतीत्यादिरूपम् । तथाच
आत्मस्वरूपायामविद्यानिवृत्तौ प्रथमलक्षणासम्भवेऽपि द्विती-
यस्य साध्यलक्षणस्य सम्भवात् तस्या ज्ञानसाध्यत्वमुपपन्नम् ।
अतो न ज्ञानवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य द्वितीयं निराकरोति ।

यस्मिन् सतीति अभाव इति । यस्याभाव इत्यर्थः ।
तत्तत्साध्यमिति । यस्मिन् सति अग्रिमक्षणे यस्य
सत्त्वमित्यत्र प्रथमयच्छब्दार्थः साधनं द्वितीययच्छब्दार्थः
साध्यमिति विभागः । प्रायश्चित्ते सति अग्रिमक्षणे दुःख-
प्रागभावस्य सत्त्वं प्रायश्चित्तस्य व्यतिरेकी च दुःखस्त्वौद-

आत्मान्यैव अविद्यानिवृत्तिः । सा च न सती ।
अद्वैतहानिः । नाप्यसती । ज्ञानसाध्यत्वायोगात् ।

यादधिमक्षणे दुःखप्रागभावस्याभाव इति दुःखप्रागभाव-
स्यानादेरपि दुःखसाधनपापध्वंसस्य सार्देरव प्रायश्चित्तसाध्य-
त्वमेतल्लक्षणसिद्धमिति बोध्यम् । उक्तलक्षणं प्रकृते योजयति
ज्ञाने सतीति । आत्मस्वरूपाया अविद्यानिवृत्तेरनादित्वेन ज्ञानो-
त्पत्तिद्वितीयक्षणे ज्ञानासम्भवेऽपि सत्त्वं सम्भवतीत्याह आत्म-
रूपाविद्यानिवृत्तिसत्त्वमिति । तद्व्यतिरेके तत्प्रतियोग्याविद्या-
रूपः तदभाव इति तद्व्यतिरेके तदभाव इत्युक्तलक्षणसत्त्वादिति
सम्बन्धः । ज्ञानव्यतिरेके आत्मरूपाविद्यानिवृत्तेरभाव इति
अनेन प्रकारेण आत्मरूपाविद्यानिवृत्तौ ज्ञानसाध्यत्वरूपलक्षण-
सत्त्वादित्यर्थः । ननु अविद्यानिवृत्तेरात्मस्वरूपत्वे आत्मनोऽ-
नन्तत्वेन वस्तुतः तदभावस्यैवाभावात् कथमविद्यानिवृत्तेरभाव-
स्तद्व्याह अविद्यारूप इति । निर्विशेषचैतन्यस्य वास्तुवाभावा-
भावेऽपि तादृशं चैतन्यं नास्त्वैव इति भ्रान्तिसिद्धः कश्चित्
तदभावोऽस्ति । सा च अविद्यैव । चैतन्यप्रतियोगिककल्पिताभाव-
स्याविद्यातिरिक्तत्वे मानाभावादित्यर्थः । ननु लोके घटादि-
भावपदार्थस्याभावप्रतियोगिकाभावरूपत्वमेव दृढं न तु भाव-
प्रतियोगिकाभावरूपत्वम् । तथा च कथमविद्याया भाव-
रूपायाचैतन्यप्रतियोगिकाभावरूपत्वमत आह तद्व्यतिगीतीति ।
आत्मरूपाविद्यानिवृत्तेः प्रतियोगिनौ या अविद्या तद्रूप
इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति चैतन्यस्य स्वस्मिन्मध्यस्थाविद्यां
प्रति अभावरूपत्वादविद्यायाः स्वाभावरूपचैतन्यप्रतियोगिका-
भावरूपत्वं सम्भवतीति ।

नापि सदसद्रूपा । विरोधात् । नाप्यनिर्वाच्या ।
अनिर्वाच्यास्य सादेरज्ञानोपादानकत्वनियमेन मुक्ता-
वपि तदुपादानाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः ज्ञाननिवर्त्त्यत्वा-
पत्तेश्च । किन्तु उक्तप्रकारचतुष्टयोत्तीर्णा पञ्चमप्र-
कारेत्यानन्दबोधाचार्याः ।

अविद्यावत्तन्निवृत्तिरप्यनिर्वाच्यैव । न च तदनु-
वृत्तौ तदुपादानाज्ञानस्याप्यनुवृत्तिनियमादनिर्मोक्ष-

अविद्यानिवृत्तिरात्मान्येतिपक्षं मतभेदेन द्वेधा साध-
यति आत्मान्येवेत्यादिना तदुपादानेति । अनिर्वचनीया-
मविद्यानिवृत्तिं प्रति उपादानत्वेन अज्ञानस्य मुक्तावपि
अनुवृत्त्यापत्तेः । तथा च अनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति भावः । किञ्च
मुक्तिकाले अनुवर्त्तमानाया अविद्यानिवृत्तेरनिर्वाच्यत्वरूप-
मिच्छात्वनिर्वाहार्थं ज्ञाननिवर्त्त्यत्वापत्तिः । शून्यैकनिवर्त्त्यत्वं
मिच्छात्वमित्युपगमात् । न च मुक्तिकाले तन्निवर्त्तकं ज्ञानं सम्भ-
वति । सामथ्र्यभावात् । अतो नानिर्वाच्या अविद्यानिवृत्तिरि-
त्याशयेनाह ज्ञाननिवर्त्त्यत्वापत्तेरिति । सा च न सती । नाप्य-
सती । नापि सदसद्रूपा । नाप्यनिर्वाच्या । किन्तु पञ्चमप्रकारा
सेति सत्यम् ।

अनु अविद्यानिवृत्तेरुक्तप्रकारचतुष्टयेऽन्तर्भावासम्भवे प्रका-
रान्तराप्रसिद्धेरविद्यानिवृत्तिरेव मास्तु इति शङ्कते किञ्चित् ।
मोक्षशास्त्रप्रामाण्यादप्रसिद्धोऽपि कश्चित् प्रकार एषितव्य
इत्याशयेनाह उक्तप्रकारेति ।

अविद्यानिवृत्तिरात्मान्यत्वपक्षे मतान्तरं दर्शयति अविद्या-

प्रसङ्गः । तदनुवृत्तौ प्रमाणाभावात् । उत्पत्तेः प्रथम-
समयमात्रसंसर्गिभावविकारत्ववत् निवृत्तेरपि चरम-
समयमात्रसंसर्गिभावविकारत्वोपपत्तेः ।

अतएव यथा पूर्वं पञ्चाच्चोत्पत्त्याते उत्पन्न
इति भाविभूतभावेन व्यवक्रियमाणायाः उत्पत्तेः
प्रथमसमयमात्रे उत्पद्यते इति वर्तमानत्वव्यवहार-
स्तथा पूर्वं पञ्चाच्च निवर्त्तिष्यते निवृत्त इति
भाविभूतभावेन व्यवक्रियमाणाया निवृत्तेश्चरम-
समयमात्रे निवर्त्तते नश्यति ध्वंसते इति वर्तमान-
व्यपदेशः ।

वदिति न च तदनुवृत्ताविति । सुप्तावविद्यानिवृत्तानुवृत्ता-
वित्यर्थः । उत्पत्तेरिति । यथा घटादिपदार्थानामुत्पत्ति-
राद्यक्षयमात्रसंसर्गि भावरूपो विकार उपेक्षते नत्वभावरूपा
तत्र निवृत्तिशब्दतन्मात्रोऽपि तेषां चरमक्षयमात्रसम्बन्धो
कश्चित् भावरूप एव विकारोऽभ्युपगम्यते नत्वभावरूपः
विनिश्चयकाभावमदित्यर्थः ।

उत्पत्तेः क्षणिकभावविकारत्व इव नश्यत्वापि क्षणिकभाव-
विकारत्वे प्रमाणं सममित्याह अतएवेति । निवृत्तेरपि क्षणिक-
त्वाभ्युपगमादेव इत्यर्थः । उत्पत्तेः पूर्वमुत्पद्यते घट इति भावि-
त्वेन व्यवक्रियमाणायाः उत्पत्तेः पञ्चादुत्पन्नो घट इति भूतत्वेन
च व्यवक्रियमाणाया उत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रे उत्पद्यते इति
वर्तमानत्वव्यवहारो यथा उत्पत्तेः क्षणिकत्वसाधकोऽस्तीति
दृष्टान्तमाशय्यः ।

निरन्तेरनुवृत्तौ तु चिरशकलितेऽपि घटे इदानीं
निवर्त्तते इत्यादिव्यवहारः स्यात् । आख्यातानां
प्रकृत्यर्थगतवर्त्तमानत्वादर्थभिधायित्वात् ।

ननु च तेषां स्वस्वाभिहितसंख्याश्रयप्रकृत्यर्थ-
कर्तृकर्मगतवर्त्तमानत्वादर्थभिधायकत्वं स्वाभि-
हित-प्रकृत्यर्थानुकूल-व्यापारगत-वर्त्तमानत्वादर्थ-
भिधायकत्वं वा अस्तु ।

तथेति निवृत्तेः पूर्वं निवर्त्तिष्यते घट इति भावित्वेन
व्यवहियमाणायाः पञ्चाभिहृत्तौ घट इति भूतत्वेन च व्यव-
हियमाणाया निवृत्तेरसमसमयमात्रे निवर्त्तते इत्यादिवर्त्त-
मानत्वव्यपदेशरूपो व्यवहारो निवृत्तेरपि शणिकत्वसाधको-
ऽस्तीति प्रमाणं तुल्यमित्यर्थः ।

निवृत्तेः स्वायित्वाभ्युपगमे बाधकमाह; निवृत्तेरनुवृत्तौ
त्विति । मासात् पूर्वं ध्वस्तोऽपि घटे वर्त्तमानकालेऽपि
घटावयवेषु शकलेषु कपालरूपेषु निवृत्तिरूपस्य पराभि-
मतप्रध्वंसरूपाभावस्य वर्त्तमानत्वादिदानीं निवर्त्तते नश्यति
ध्वंसत इति निवृत्तेर्वर्त्तमानत्वव्यपदेशः स्यादित्यत्र हेतुमाह
आख्यातानामिति । प्रकृत्यर्थो धात्वर्थः । तद्वत्तवर्त्तमानत्वाती-
तत्वभाविताव्यक्तत्वादित्यर्थः ।

आख्यातानां प्रकृत्यर्थगतवर्त्तमानत्वादिकं नार्थः । किन्तु
पञ्चगतवर्त्तमानत्वादिकमेवेति शङ्कते ननु च तेषामिति ।
एकवचनब्राह्मणेषु आख्यातैरभिहितानां संख्यानामाश्रय-
भूताः घटो निवर्त्तते देवदत्तः पचति तण्डुलाः पचन्त

तथा च निवृत्तिक्रियाकर्तुश्चिरं चूर्णितस्य घटस्य
तद्गतनिवृत्त्यनुकूलव्यापारस्य चावर्त्तमानत्वात् नोक्ता
तिप्रसङ्ग इति चेन्न । आद्ये उत्पन्नेऽपि घटे उत्पद्यत
इति व्यवहारोपपत्तेः । उत्पत्तिक्रियाकर्तुर्घटस्य वर्त्त
मानत्वात् । द्वितीये आमवातजडीकृतकालेवरे उत्था
नानुकूलयत्नवति उत्थानानुदयेऽप्युत्तिष्ठतीति व्यवहा
रापत्तेः । आख्यातार्थस्य प्रकृत्यर्थभूतोत्थानानु-
कूलस्य यत्नरूपव्यापारस्य वर्त्तमानत्वात् ।

तस्मात् प्रकृत्यर्थगतमेव वर्त्तमानत्वाद्याख्या-
तार्थं इति ध्वंसस्य स्थायित्वे चिरनिवृत्तेऽपि
घटे निवर्त्तत इति व्यवहारो दुर्वारः ।

इत्यादिप्रयोगेषु प्रकृत्यर्थभूतनिवृत्त्यादिक्रियाणां कर्तृकर्मादि
रूपाश्च ये घटादयः, तद्गतवर्त्तमानत्वादर्थवाचकत्वं लट्त्वा
दिरूपेण तेषामाख्यातानामस्त्वित्यर्थः । अर्थान्तरमाह स्वाभि-
हितेति । घटो निवर्त्तत इत्यत्र आख्याताभिहितौ यः प्रक-
त्यर्थनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारस्तद्वर्त्ततेत्यर्थः । संख्यायाः प्रक-
त्यर्थानुकूलव्यापारस्य च समानप्रत्ययोपात्तत्वेन अन्तरङ्गत्वात्
प्रकृत्यर्थस्य निवृत्त्यादेः प्रकृत्यर्थकर्तृघटादेश अतद्यात्वेन वहि-
रङ्गत्वादित्यभिप्रायः ।

ततः किं तत्राह तथा चेति । द्वितीयमर्थमभिप्रेत्याह
तद्गतेति । घटमतेत्यर्थः । निराकरवचन्यः अष्टमर्थः ।

तस्यादिति । अर्थान्तरासम्भवादित्यर्थः । पराभिमतो ध्वंसः

यदि च मुद्गरादिशकलिते घटे ध्वंसो नाम
 कश्चिदभावस्तत्प्रतियोगिकः स्थायिभूतलाद्याश्रित
 उपेयेत तदा कपालमालापसरणे तदनपसरणेऽपि
 मणिकशरावादिकपालव्यावृत्तकपालसंस्थानविशेषा-
 दर्शने च किमिति स प्रत्यक्षो न स्यात् । कपाल-
 संस्थानविशेषादिना अनुमेयो घटादिध्वंसो न प्रत्यक्ष
 इति चेत् तर्हि तेन मुद्गरनिपातकालीनस्योत्पत्ति-
 वज्ञावविकाररूपतया प्रतियोग्याश्रितस्य ध्वंसस्या-
 नुमानं सम्भवति इति न ततः पश्चादनुवर्त्तमान-
 प्रतियोग्यधिकारणाश्रिताभावरूपध्वंससिद्धिः ।

प्रत्यक्षोऽनुमेयो वेति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण निरा-
 कर्त्तुं परमतमनुवदति ।

यदि चेति । घटे मुद्गरपातादिना शकलीकृते सतीत्यर्थः ।
 तत्प्रतियोगिकः घटप्रतियोगिक इत्यर्थः । भूतलादीति । ध्वंसोत्त-
 रकालं कपालेषु इव शकलीक्रियमाणघटाधिकरणभूतलादिषु
 अपि । अत्र घटो ध्वस्त इति प्रतीतिबलात् भूतलादिकमपि
 कपालानीव घटध्वंसाधिकरणत्वेन कौञ्चित् तार्किकैरुपेयते
 इति तन्मतानुवाद इति बोध्यम् । ध्वंसः प्रत्यक्ष इति पक्षं
 दूषयति तदेति तदा किमिति । स ध्वंसः प्रत्यक्षो न स्यादिति
 सम्बन्धः । ननु भूतलादो घटध्वंसप्रत्यक्षे कपालमालापप्रत्यक्ष-
 मपि कारणम् । अतो मोक्षदोष इत्यत आह तदनपसरणेऽपीति ।
 यत्प्रत्यक्षपात्रविशेषो मणिकशब्दार्थः । यदा भूतलगतेषु

इह भूतले घटो ध्वस्त इति भूतले ध्वंसाधिका-
 रणत्वव्यवहारस्य इह भूतले घट उत्पन्न इतिवत्
 भावविकारयुक्तप्रतियोग्यधिकरणत्वविषयत्वोपपत्तेः ।
 घटध्वंसानन्तरं भूतले घटाभावव्यवहारस्य घटापस-
 रणानन्तरं तदभावव्यवहारवत् समयविशेषसंसर्ग-
 त्यन्ताभावालम्बनतोपपत्त्या ध्वंसविषयत्वस्याकल्प-
 नीयत्वाच्च ।

घटकपालेषु मणिकशरादिकपालेभ्यो व्यावृत्तस्य संस्थान-
 विशेषस्य घटकपालासाधारणस्य दर्शनं नास्ति कपाल-
 मालागोचरदर्शनमात्रमेवास्ति तदापि ध्वंसः प्रत्यक्षः स्यात् ।
 कपालमालादर्शनस्य सत्त्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रध्वंसाभावस्य
 इन्द्रियसन्निकर्षानिरूपणात् प्रत्यक्षत्वं न सम्भवतीति भावः ।
 ध्वंसोऽनुमेय इति पक्षं दूषयति तर्हीति । अतीतस्यापि
 ध्वंसस्यानुमानसम्भवादनुमानेन ध्वंसमात्रसिद्धावपि नानु-
 मानबलात् ध्वंसस्य पराभिमतं स्थायित्वं सिध्यतीत्यर्थः । तत
 इति । अनुमानादित्यर्थः । ननु इदं भूतलं घटध्वंसवत् ।
 कपालमालाविशेषवत्त्वात् । व्यतिरेकेण कपालमालाविशेषा-
 नधिकरणप्रदेशवदित्यनुमानं कथं घटाश्रितं ध्वंसं विषयी-
 कुर्यादिति चेत् न ।

ध्वंसोत्पत्तिकाले प्रतियोग्याश्रितस्यापि ध्वंसस्य प्रतियो-
 गिद्वारा भूतलाश्रितत्वस्यापि सत्त्वेनानुमानस्य तद्विषय-
 त्वोपपत्तेरिति भावः । अन्यैव रीत्या व्यवहारविशेषस्यापि

एवं सति घटोत्पत्तेः पूर्वं तदभावव्यवहारो-
ऽपि अत्यन्ताभावेन चरितार्थ इति प्रागभावोऽपि
न स्यादिति चेत् सोऽपि मा भूत् । नन्वेवं
प्रागभावाधारकालः पूर्वकालः ध्वंसाधार उत्तर-
काल इति निर्वचनासम्भवात् काले पूर्वोत्तरादिव्य-
वहारः किमालम्बनः स्यात् ।

घटादिषु प्रतियोगित्वादिव्यवहारवदखण्ड-

गतिमाह इहेति । भूतलाधिकरणकस्याधिध्वंससाधकान्त-
रमप्यन्यथयति घटध्वंसानन्तरमिति भूतल इति । भूतले
घटो नास्तीति प्रत्ययप्रयोगात्मकव्यवहारस्येत्यर्थः । समय-
विशेषे भूतलादौ घटसंयोगाद्यभावकाले संसर्गो योऽत्य-
न्ताभावः स आलम्बनं यस्य घटाभावव्यवहारस्य स तथा । तस्य
भावस्तत्ता तदुपपत्तेर्यर्थः । क्लृप्ताभावेनैव व्यवहारोप-
पत्तावतिरिक्तप्रध्वंसाभावो न कल्पनीयः । अतोऽन्यदार्तमिति
श्रुत्या चैतन्मव्यतिरिक्तवस्तुमात्रानित्यत्वप्रतिपादकया पराभि-
मतस्य नित्यध्वंसस्य निराकृतत्वाच्चेति भावः । एतेन घट-
ध्वंसानन्तरं कपालमालायां घटो नास्तीति व्यवहारोऽपि नीतः ।
उपादानेऽपि समयविशेषेऽत्यन्ताभावसंसर्गमादाय तदुपपत्तेः ।

शङ्कते एवं सतीति । घटनाशोत्तरकालीनस्य घटाभावव्यव-
हारस्य सामयिकात्यन्ताभावालम्बनत्वोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः ।
तदभावेति । यदि घटो नास्तीति व्यवहारोऽपीत्यर्थः । अत्यन्ता-
भावेनेति । सामयिकेनेत्यर्थः । कालत्रयेऽप्यधिकरणसंसर्गत्व-
ताभावस्य यदि असम्भवादिति बोध्यम् ।

किञ्चिद्धर्मगोचरोऽस्तु । अभावस्वरूपस्यायिध्वं-
साभ्युपगमेऽपि तेषु ध्वंसत्वादेरखण्डस्य एव वक्त-
व्यत्वात् । न च जन्याभावस्वरूपं सखण्डमेव ध्वंस-
त्वम् । ध्वंसप्रागभावरूपस्य घटस्य तद्ध्वंसत्वापत्तेः ।

न च सप्तमपदार्थरूपाभावत्वं विवक्षितम् । घटस्य
प्रागभावं प्रत्यपि ध्वंसत्वाभावप्रसङ्गेन घटकाले
प्रागभावोत्तरकालत्वव्यवहारस्य निरालम्बनत्वा-
पत्तेः ।

प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरभावेऽपि काले पूर्वकालत्व-
मुत्तरकालत्वञ्च अखण्डोपाधिरूपमादाय व्यवहारोप-
त्तिरिति परिहरति घटादिष्विति । तथाप्यखण्डोपाधि-
कल्पनसावश्यकमित्याह अभावस्वरूपेति । सखण्डस्यैव
ध्वंसत्वञ्च मन्वते निर्वचनसम्भवात् न मम अङ्गसाखण्डोपाधि-
कल्पनमित्याशयेनाशङ्कते न च जन्याभावस्वरूपमिति ।
जन्यत्वे सति अभावस्वरूपमित्यर्थः । अतिव्याख्या दूषयति
ध्वंसेति तद्ध्वंसत्वेति । घटध्वंसत्वापत्तेरित्यर्थः । ननु जन्यत्वे सति
सप्तमपदार्थरूपाभावत्वं ध्वंसखण्डं विवक्षितम् । अत्यन्ताभावा-
दिवारणाय सत्यन्तम् ।

घटध्वंसप्रागभावरूपे घटे उक्तातिव्याप्तिवारणाय विशेष-
मित्याशङ्कामनूय निराकरोति न च सप्तमिति । घटप्राग-
भावञ्च ध्वंसत्वेनोपेते घटे उक्तसंख्याभावात् घटस्य घट-
प्रागभावं प्रति ध्वंसत्वं न स्यादिति दूषयति घटस्येति ।
दृष्टापत्तिमाशङ्क्याह घटकाल इति । घटकाले घटप्रागभाव-

न च प्रतियोग्यतिरिक्तः प्रागभावध्वंसः ।
तथा सति तुल्यन्यायतया ध्वंसप्रागभावोऽपि प्रति-
योग्यतिरिक्तः स्यादिति प्रागभावध्वंसस्यापि प्राग-
भावोऽन्यस्तस्यापि कश्चिद् ध्वंसस्तस्यापि प्रागभा-
वोऽन्य इत्यप्रामाणिकानवधिकध्वंसप्रागभावकल्प-
नापत्तेः ।

न चान्यत् ध्वंसत्वमात्माश्रयादिशून्यं निर्वक्तुं
शक्यम् ।

ध्वंसभावेन प्रागभावध्वंसकालत्वरूपस्य तदुत्तरकालत्वस्वाभावा-
दिति भावः ।

ननु घटप्रागभावध्वंसस्य घटातिरिक्तस्य सप्तमपदार्थरूप-
स्याभ्युपगमात् नोक्तदोष इत्यत आह न च प्रतियोग्यतिरिक्त-
इति तथा सतीति । प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वे सति
इत्यर्थः । घटप्रागभावध्वंसः प्रतियोग्यतिरिक्त इति न च ।
तथा सति घटध्वंसप्रागभावोऽपि घटरूपप्रतियोग्यतिरिक्तः
स्यात् । ध्वंसप्रागभावयोरुभयोरपि कादाचित्काभावत्वेन तुल्य-
त्वादित्यर्थः । ततः किं तत्राह इतीति । इतिशब्दो हेत्वर्थः ।
तथा च यथा घटप्रागभावस्य ध्वंसः प्रतियोग्यतिरिक्तोऽस्ति
तथा घटप्रागभावध्वंसस्यापि प्रागभावो घटप्रागभावादन्वी-
यात् । ध्वंसप्रागभावस्यापि ध्वंसप्रतियोग्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः ।
ततः किं तत्राह तस्यापीति । अन्यप्रागभावस्यापीत्यर्थः ।
तस्यापीति । ध्वंसस्यापीत्यर्थः ।

ननु यदि अन्याभावत्वरूपं ध्वंसत्वमुक्तरीत्या जनयन्त्या-

एवं प्रागभावत्वमपीत्यन्यत्र विस्तरः ।

तस्मान्न पूर्वं प्रागभावः न पश्चाद् ध्वंसाभावः ।
मध्ये परं कियत्कालमनिर्वचनीयोत्पत्तिस्थिति-
ध्वंसरूपभावविकारवान् घटाद्यध्यासः । एवं
चाविद्यानिवृत्तिरपि ब्रह्मसाक्षात्कारोदयान-
न्तरक्षणवर्त्ती कश्चिद्भावविकार इति तस्या मुक्तौ

दोषदुष्टं तर्हि ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति त्रैकालिकभिन्नाभाव-
त्वरूपं ध्वंसत्वमस्तु अत्यन्ताभावादी अतिव्याप्तिवारणाय विशे-
षम् । त्रैकालिकवस्तुभिन्नं प्रागभावे अतिव्याप्तिवारणाय सत्य-
न्तम् । तथाच सखण्डमेव ध्वंसत्वमिति नेत्याह न च अन्यदिति ।
ध्वंसलक्षणे ध्वंसत्वप्रवेशादात्माश्रय इत्यर्थः । न च प्रागभावा-
त्यन्ताभावभिन्नत्वे सति संसर्गाभावत्वं ध्वंसत्वम् । अतो नात्माश्रय
इति वाच्यम् । प्रागभावत्वादिनिर्वचनस्यापि प्रध्वंसाभाव-
भिन्नत्वघटिततया अन्योन्याश्रयापत्तेरित्याशयेनादिपदमिति
बोध्यम् ।

ध्वंसत्ववत् प्रागभावत्वमपि सखण्डं दुर्निरूपमित्याह
एवमिति । अयमभिप्रायः न तावदनादित्वे सति सान्ताभावत्वं
प्रागभावत्वं घटध्वंसप्रागभावरूपे घटे अनादित्वाभावेनाव्याप्ता-
पत्तेः । नापि प्रतियोगिजनकाभावत्वं प्रागभावत्वम् । जनकत्व-
शरीरप्रविष्टपूर्ववृत्तित्वस्य कार्यप्रागभावकालवृत्तित्वरूपतया
आत्माश्रयप्रसङ्गात् ।

एवं लक्षणान्तरमपि निरसनीयमिति [तस्मादिति ।
यथाभिमतप्रागभावादिसाधकाभावादित्वर्थः । ननु प्रागभावाद्य-
नङ्गोकारे तत्प्रतियोगिघटादिकार्यमपि नाङ्गीकर्तव्यं तदङ्गी-

वनुत्तत्त्वभावान्न तदनिर्वाच्यत्वे कश्चिद्दोष इति
अद्वैतविद्याचार्याः ।

नन्वेवमविद्यानिवृत्तेः क्षणिकत्वे मोक्षः स्थिर-
पुरुषार्थो न स्यादिति चेत् भ्रान्तोऽसि । न हि
अविद्यानिवृत्तिः स्वयमेव पुरुषार्थ इति तस्या
ज्ञानसाध्यत्वमुपेयते तस्याः सुखदुःखाभावेतर-
त्वात् ।

किन्तु अखण्डानन्दावारकसंसारदुःखहेत्व-
विद्योच्छेदेन अखण्डानन्दस्फुरणं संसारदुःखो-

कारे द्वैतापत्तेरित्यत आह मध्ये परमिति । घटादिकार्थस्य शक्ति-
रजतादिवदध्यासरूपत्वाभ्युपगमात् नाद्वैतविरोधः । ननु
यथा परमते ध्वंसत्वादिकं दुर्निरूपं तथा सिद्धान्ते भावविकार-
रूपा उत्पत्तिस्थितिध्वंस अपि दुर्निरूपा एवेत्याशङ्क्य तेषां
दुर्निरूपत्वमलङ्कारायेत्याशयेनाह अनिर्वचनीयेति एवञ्चेति ।
लोके घटादिध्वंसस्य क्षणिकभावविकाररूपत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः ।

ननु एवमिति । उत्तरीत्येवंशब्दार्थः । अविद्यानिवृत्तेर्मोक्ष-
साधनज्ञानसाध्यत्वोपपादने सिद्धान्तिना क्रियमाणे सति
सिद्धान्तोऽविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षत्वेनाभिमत इति पूर्वपक्षिणो
भ्रान्तिरभूत् तां भ्रान्तिमवलम्ब्य शङ्का । तस्य भ्रममपनयति
भ्रान्तोऽसि इति । अविद्यानिवृत्तिरपुरुषार्थत्वे हेतुमाह तस्या
इति ।

तर्हि तस्या ज्ञानसाध्यत्वोपगमो व्यर्थ इति शङ्कते
किन्त्विति । अविद्यानिवृत्तेः सुखेतरत्वात् दुःखाभावेतरत्वाच्च

च्छेदश्च भवतीति तदुपयोगितया तस्यास्तत्त्वज्ञान-
साध्यत्वमुपेयते ।

चित्सुखाचार्यास्तु दुःखाभावोऽपि मुक्तौ न
स्वतः पुरुषार्थः । सर्वत्र दुःखाभावस्य स्वरूपसुखा-
भिव्यक्तिप्रतिबन्धकाभावतया सुखशेषत्वात् सुख-
स्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वम् अन्येषां सर्वेषामपि तच्छे-
षत्वमिति सुखसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वे
सम्भवति दुःखाभावस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्व-
परिकल्पया तत्साधनप्रवर्त्तकसंग्रहाय द्रष्टृसाधन-
ताज्ञानस्य द्रष्टृविषयत्वप्रवेशेन गुरुघटितस्य प्रव-
र्त्तकत्वकल्पनायोगात् ।

स्वयं पुरुषार्थत्वेऽपि पुरुषार्थसाधनतया तस्या ज्ञानसाध्यत्वम्
उपेयते इत्याह अखण्डेति तदुपयोगितयेति । अनर्थात्मक-
दुःखनिवृत्तिरानन्दावाप्तिरिति इयमपि स्वतः पुरुषार्थभूता
तच्छब्दार्थः ।

अविद्यानिवृत्तिवत् दुःखनिवृत्तिरपि स्वतः पुरुषार्थो न
भवति । अतो ब्रह्मानन्दस्फुरणसाधनतयैव अविद्यानिवृत्तेर्ज्ञान-
साध्यत्वमुपेयते इति मतमाह चित्सुखेति । मुक्ताविति विशेषण-
संसारदशायां सुखवत् दुःखाभावोऽपि स्वतः पुरुषार्थ इति
भ्रात्रिर्भवेत् तां वारयति सर्वत्रेति । दुःखदशायामात्मस्वरूप-
भूतस्यापि सुखस्याभिव्यक्तिशब्दितस्फुरणविशेषाभावेन दुःखस्य
तदभिव्यक्तिप्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । तथाच तदभावस्य सुखमि-

न च दुःखाभाव एव स्वतः पुरुषार्थस्तच्छेष-
तया सुखं काम्यमिति वैपरीत्यापत्तिः ।

युक्तिशेषतयैव काम्यमानत्वं न सुखवत् स्वतः पुरुषार्थत्वेनेति
भावः । सुखस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वकल्पने विनिगमकमाह सुख-
स्यैवेति । दुःखाभावस्य सुखशेषत्वे दुःखाभावसाधनानि अपि
सुखसाधनानि भवन्ति । तथाच सुखसाधनेषु दुःखाभावसाधनेषु
च सर्वत्र सुखसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं सम्भवति । दुःखा-
भावसाधनताज्ञानस्य स्वतः पुरुषार्थत्वकल्पने तु तत्साधनेषु
सुखसाधनत्वस्य बाधितत्वात् सुखसाधनताज्ञानात् तेषु प्रवृत्तिर्न
सम्भवति । न च तेषु दुःखाभावसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्त्विति
वाच्यम् । तथा सति प्रवृत्तिमात्रे अनुगतकारणाभावप्रसङ्गात् ।
न च तर्हि इष्टसाधनताज्ञानात् सर्वत्र प्रवृत्तिरस्तु । दुःखाभाव-
स्यापि सुखवदिच्छाविषयतया इष्टपदेन संग्रहोपपत्तेरिति
वाच्यम् । प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणे इष्टसाधनताज्ञाने
इष्टांशे सुखत्वजातेः प्रवेशकल्पने कारणतावच्छेदकलाघवं
लभ्यते । इष्टत्वरूपोपाधेः प्रवेशकल्पने तु कारणतावच्छेदकगौरवं
भवेदिति सुखस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वपक्षो युक्तिमानिति भावः ।
तच्छेषत्वमितीति स्वीकृत्येति शेषः । प्रवर्त्तकत्व इति । प्रवर्त्तक-
त्वकल्पन इत्यर्थः । तत्साधनेति । दुःखाभावसाधनेषु प्रवर्त्तकस्य
दुःखाभावसाधनताज्ञानस्य संग्रहायेत्यर्थः ।

न च दुःखाभाव एवेति । न चेयं शङ्कैव नावतरति ।
वैपरीत्यपक्षे दुःखाभावत्वरूपोपाधेरिव प्रवर्त्तकज्ञानकारण-
तावच्छेदकशरीरे प्रवेशापत्त्या इच्छाविषयत्वरूपोपाधिप्रवेश-
पक्ष इव गौरवदोषस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् । सिद्धान्ते

बहुकालदुःखसाध्येऽपि क्षणिकसुखजनके
निन्दितग्राम्यधर्मादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । तत्र क्षणि-
कसुखकालोनदुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे तदर्थं बहु-
कालदुःखानुभवायोगात् ।

न च तत्र क्षणिकसुखस्य पुरुषार्थत्वेऽपि
दोषतौल्यम् । भावरूपे सुखे उत्कर्षापकर्षयोरनु-
भवसिद्धत्वेन क्षणमप्युत्कृष्टसुखार्थं बहुकालदुःखा-

सुखस्यात्मरूपतया एकव्यक्तित्वेन सुखत्वस्य जातित्वामश्वे
तस्योपाधिरूपत्वञ्च मन्वानस्य शङ्कासम्भवात् इच्छाविषयत्व-
स्येव सुखत्वस्याप्युपाधिरूपत्वे सति सुखत्वप्रवेशेऽपि कारणता-
वच्छेदकगौरवाविशेषे सति विनिगमकाभावेन वैपरीत्याशङ्का
युक्तैवेति भावः ।

सिद्धान्ते वस्तुतः सुखव्यक्तेरेकत्वेऽपि औपाधिकमेदाङ्गोकारेण
सुखत्वस्य जातित्वाक्षते वैपरीत्यं वक्तुं न शक्यत इति मनसि
निधाय दोषान्तरमाह बहुकालेति । लोके हि क्षणिकसुखोद्देशेन
बहुकालदुःखानुभवमङ्गीकृत्यापि भ्रमस्यागमनादौ प्रवृत्तिर्दृश्यते ।
सा च दुःखाभावस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वपक्षे न सम्भवतीत्यर्थः ।
कुत इत्यत आह तत्रेति । निन्दितप्रवृत्तिस्थल इत्यर्थः । सुखस्य
दुःखाभावशेषत्वपक्षे सुखकालीनो यो दुःखाभावस्तं प्रत्येव
सुखस्य शेषत्वं वाच्यम् । कालान्तरीयं दुःखाभावं प्रति तस्य
शेषत्वासम्भवात् । तथा च क्षणिकसुखकालीनं दुःखाभावं
क्षणिकसुखिश्च बहुकालदुःखानुभवाङ्गीकारस्यायुक्तत्वादित्यर्थः ।

न च तत्रेति । निन्दितप्रवृत्तिस्थल इत्यर्थः । दोषतौल्यमिति ।

नुभवोपपत्तेः दुःखाभावे तूत्कर्षासम्भवात् । तस्मान्-
मुक्तौ । संसारदुःखनिवृत्तिरप्यविद्यानिवृत्तिवत्
सुखशेष इत्यनवच्छिन्नानन्दप्राप्तिरेव स्वतः पुरुषार्थ
इत्याहुः ।

ब्रह्मानन्दस्य प्राप्यत्वोपपादनम् ।

नन्वनवच्छिन्नानन्दः प्रत्यग्रूपतया नित्यमेव
प्राप्तः । सत्यं नित्यप्राप्तेऽपि अनवच्छिन्नानन्दस्त-
माहृत्य तद्विपरीतमनर्थं प्रदर्शयन्त्या अविद्याया संसा-
रदशायामसत्कल्पत्वं नीत इत्यकृतार्थता अभूत् ।

बहुकालदुःखानुभवाङ्गोकारायोगरूपदोषस्य तुल्यत्वमिति न
च इत्यर्थः । दुःखाभावस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वपक्षेऽपि क्षणिक-
सुखकालोर्न दुःखाभावे उत्कर्षः कल्पतामिति तत्राह दुःखा-
भावे त्विति । अभावस्योत्कर्षादिजात्याश्रयत्वानभ्युपगमादिति
भावः । तस्मादिति । दुःखाभावस्य स्वतः पुरुषार्थत्वासम्भवादि-
त्यर्थः ।

नित्यमेवेति । तथा च जीवस्य स्वस्वरूपतया सदा प्राप्तस्य
ब्रह्मानन्दस्य प्राप्तव्यत्वासम्भवात् तत्प्राप्ताद्देशेन तदुपायेषु प्रवृ-
त्तिर्न स्यादिति भावः । नित्यतया तस्य प्राप्तिं तत्त्वमस्यादिश्रुति-
मिदमङ्गो करोति सत्यमिति । औपचारिकं तस्य प्राप्तत्वमाह
नित्यप्राप्तेऽपीति । अनवच्छिन्नानन्दो नित्यप्राप्तेऽपि अवि-
द्याया असत्कल्पत्वं नीत इति सखन्तः । तथा च प्राप्तेऽप्यप्राप्त-
त्वभ्रान्त्या तत्प्राप्ताद्देशेन तदुपायेषु प्रवृत्तिर्युज्यत इत्यर्थः ।
तमिति । पूर्णानन्दमाहृत्यानन्दविपरीतं तदुदुःखात्मकं संसारं
प्रापयन्त्या इत्यर्थः । अकृतार्थतेति । पूर्णानन्दाप्राप्तिरित्यर्थः ।

निवर्त्तितायां च तस्यां निरस्तनिखिलानर्थ-
विक्षेपे स्वकसङ्गतविस्मृतकनकाभरणवत् प्राप्यत
ब्रूव इत्यौपचारिकी तस्य प्राप्तव्यतेति केचित् ।

अन्ये तु संसारदशायां नास्ति न प्रकाशत
इति व्यवहारयोग्यत्वरूपाज्ञानावरणप्रयुक्तस्य
मम निरतिशयानन्दो नास्तीति प्रत्ययस्य सर्वसिद्ध-
त्वात् तदालम्बनभूतः कश्चिद् ब्रह्मानन्दस्याभावः
काल्पनिको यावदविद्यमनुवर्त्तते । अविद्यानिवृत्तौ
च तन्मूलत्वान्निवर्त्तत इति यस्मिन् सति अग्रिम-
क्षणे इत्यादिलक्षणानुरोधेन मुख्यमेव तस्य प्राप्यत्व-
मित्याहुः ।

निरस्तेति । अविद्यायां निवृत्तायां निखिलानर्थान्त्वविक्षेप-
रहित आनन्दः प्राप्यते । यथा स्वकसङ्गतमेव विस्मृतं सत् कन-
काभरणं प्राप्तमपि अप्राप्तत्वभ्रमतत्कृतविक्षेपलक्षणार्थनिवृ-
त्तिमात्रेण प्राप्यते नत्वप्राप्ताभरणप्राप्तवत् मुख्यं तस्य प्राप्ति-
रस्ति । तद्वदित्यर्थः । एतस्यैव आनन्दस्य अन्यानि भूतानि
मात्रामुपजौवन्ति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिवेदान्तप्रसिद्धौ
निरतिशयानन्दो नास्तीत्यनुभवः सर्वसम्प्रतिपक्षः । तथा च
प्रत्यग्रूपतया नित्यमेव तादृशानन्दे विद्यमानेऽपि ततभावप्रत्यय-
दर्शनेन वास्तवस्य तदभावस्य असंभवादाविद्यावरणाधीर्नास्तीति
कस्यानादेः काल्पनिकाभावस्य तदभावप्रत्ययालम्बनत्वं वक्तव्यम् ।
तत्रावरणस्वरूपमाह नास्तीति । निरतिशयानन्दो मे न प्रका-

अपरे तु अवेद्यस्यापुरुषार्थत्वात् संसारदशायां
सदपि अनवच्छिन्नमुखमापरोक्ष्याभावात् पुरुषार्थः ।
न च स्वरूपज्ञानेनापरोक्ष्यं तदाप्यस्ति । तस्य
सर्वदा स्वरूपमुखाभिन्नत्वात् वृत्तिज्ञानेनापरोक्ष्यं
तु न मुक्तावपीति वाच्यम् ।

शते अप्रकाशमानत्वात् नास्त्येव स इति व्यवहारस्य सदा
अभावादावरणस्य च सदा सत्त्वात् योग्यत्वपर्यन्तधावनमिति
बाध्यम् । निवर्त्तत इति । ब्रह्मानन्दस्याभाव इति शेषः ।

इदानीं ब्रह्मानन्दाभावसाधनफलं ब्रह्मानन्दस्य मुख्यं
प्राप्यत्वं दर्शयति इति यस्मिन् इति । ज्ञाते सति अग्रिमक्षणे
निरतिशयमानन्दसत्त्वं ज्ञानाभावे च साधितस्य निरतिशया-
नन्दाभावस्यैव सत्त्वमिति लक्षणसत्त्वात् निरतिशयानन्दस्य
प्राप्तस्यापि मुख्यमेव प्राप्यत्वमित्यर्थः ।

ब्रह्मानन्दस्वरूपमात्रं न पुरुषार्थः । किन्तु तस्यापरोक्ष्यम् ।
तच्च अविद्यानिवृत्तिद्वारा विद्यासाध्यमेव न तु तद्विद्योदयात्
प्रागस्तीति मतमाह अपरे त्विति । विद्याप्राप्यमानन्दापरोक्ष्यं
स्वप्रकाशचैतन्यरूपं वृत्तिरूपं वा । उभयथापि न सम्भवतीति
यङ्गते न चेति । आपरोक्ष्यं हि स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभिन्न-
त्वम् । तच्च संसारदशायाम् आहतस्यापि ब्रह्मानन्दस्य वर्त्तत
एव । ब्रह्मानन्दव्यवहारानुकूलसाक्षिचैतन्याभेदस्य सदा ब्रह्मा-
नन्दे सत्त्वादित्यर्थः । तदापीति । संसारकालेऽपि अस्ति । तथा
च न तस्य ज्ञानप्राप्यत्वमिति भावः । तस्येति । स्वरूपज्ञान-
स्येत्यर्थः ।

न हि स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदमात्रमाप-
रोक्ष्यम् । घटावच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तौ तदभिव्यक्तस्य
घटगन्धस्याप्यपरोक्ष्यापत्तेः । किं त्वनावृतार्थस्य
तदभेदः । तथा च अनावृतत्वांशस्तत्त्वसाक्षात्कारे
सति एवेति निरतिशयसुखापरोक्ष्यस्य पुरुषार्थस्य
विद्याप्राप्यत्वं युक्तमित्याहुः ।

इतरे तु अस्तु व्यवहारानुकूलचैतन्याभेदमात्र-
मापरोक्ष्यम् ।

आपरोक्ष्यगणेरप्रविष्टा या आवृतत्वनिवृत्तिस्तस्याः सम्या-
दनद्वारा ब्रह्मानन्दापरोक्ष्यं विद्यामाध्यमिति समाधानं कर्त्तुं
शाब्दापरोक्ष्यवादे निर्णीतमर्थं स्मारयति न हि इत्यादिना तद-
भिव्यक्त्येति । अभिव्यक्तचैतन्याभिव्यक्त्यर्थः । तदभेद इति ।
अनावृतचैतन्याभिव्यक्तत्वमित्यर्थः । निरतिशयसुखापरोक्ष्यस्यति ।
चैतन्यरूपस्येत्यर्थः । न ह्यतिरूपस्य । अतो न मुक्तावापरोक्ष्या-
नुपपत्तिरित्यर्थः ।

चैतन्याभेदमात्रमिति । अर्थापरोक्ष्यनिर्वचनेऽस्मिन् अना-
वृतत्वमर्थविशेषणं मात्रपदेन व्यवाच्छद्यते । न च एवं
घटावच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तौ सत्यां तदभिव्यक्तस्य घटगन्ध-
स्यापि आपरोक्ष्यापत्तिरिति वाच्यम् । धर्मादेः साक्षिणि
अध्यस्तस्यानावृतसाक्षिचैतन्याभिव्यक्त्यापि आपरोक्ष्यादर्शनं न
तद्वत् घटगन्धस्याप्यभिव्यक्तघटावच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्त्यापि
आपरोक्ष्याभावोपपत्तेः । न च धर्मादेः अयोग्यत्वाद्

तथापि अज्ञानमहिम्ना जीवभेदवच्चिदानन्द-
भेदोऽपि अद्यस्त इति संसारदशायां पुरुषान्त-
रस्य पुरुषान्तरचैतन्यापरोक्ष्यवदनवच्छिन्नसुखा-
परोक्ष्यमपि नास्ति । अज्ञाननिवृत्तौ तु चिदानन्द-
भेदप्रविलयात्तदापरोक्ष्यमिति तस्य विद्यासाध्यत्व-
मित्याहुः ।

मुक्तस्य ईश्वरभावापत्तिनिरूपणम् ।

अथ विद्योदये सति उपाधिविनयादपेतजीव-
भावस्य किमीश्वरभावापत्तिर्भवति उत शुद्धचै-
तन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम् ।

आपरोक्ष्याभाव इति वाच्यम् । तथा सति प्रकृतेऽपि
चाक्षुषवृत्ताभिव्यक्तचैतन्यं प्रति फलबलेन गन्धस्यायोग्यत्व-
कल्पनेन तदापरोक्ष्याप्रमत्तेरिति भावः ।

तर्हि स्वरूपानन्दस्य सदा स्वव्यवहारानुकूलसाक्षिचैत-
न्याभिन्नत्वसत्त्वादापरोक्ष्यस्य विद्यासाधनत्वानुपपत्तिरित्या-
शङ्काह तथाप्येति । तावन्मात्रस्यापरोक्ष्यरूपत्वेऽपौ-
त्यर्थः । यथा एकस्य पुरुषस्य पुरुषान्तरचैतन्यापरोक्ष्यं नास्ति
तथा जीवस्य संसारदशायामनवच्छिन्नानन्दापरोक्ष्यमपि
नास्ति । जीवानां परस्परभेदवत् साक्षिचैतन्यब्रह्मानन्दयोरपि
अज्ञानिकस्यानादिभेदस्य सत्त्वेन ब्रह्मानन्दस्य व्यवहारानु-
कूलेन साक्षिचैतन्येनाभेदाभावात् वास्तवाभेदस्य च परस्पर-
भिन्नजीवसाधारणस्य विद्यमानस्यापि अकिञ्चित्करत्वाद-
त्यर्थः । प्रविलयादिति । तथा च तत्त्वज्ञानस्याज्ञानतत्प्रयुक्त-

उच्यते । एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जीवेश्वरविभागादिकृतस्त्रभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये विलयान्निर्विशेषचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् ।

अनेकजीववादमभ्युपगम्य बह्वमुक्तव्यवस्थाङ्गीकारेऽपि यद्यपि कस्यचिद्विद्योदये तद्विद्याकृतप्रपञ्चविलयेऽपि बह्वपुरुषान्तराविद्याकृतो जीवेश्वरविभागादिप्रपञ्चोऽनुवर्तते तथापि जीव इव ईश्वरो-

भेदनिवृत्तिद्वारा अनवच्छिन्नानन्दापरोक्षसम्पादकत्वात् तादृशानन्दापरोक्षस्य तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं युक्तमित्यर्थः ।

इति विवेचनीयमिति । इत्याकाङ्क्षायां सत्यां विविधवक्तव्यमिति प्रश्नार्थः ।

मतभेदेन विवेकं दर्शयति उच्यते इत्यादिना तदेकाज्ञानेति । तस्य जीवस्य यदेकमज्ञानं तत्कल्पिते इत्यर्थः । जीवस्त्रैकत्वात् तदीयमूलज्ञानमपि एकमेव । तथा च तस्यैकस्य जीवस्य यत्र क्वापि अन्तःकरणे तत्त्वसाक्षात्कारोदये सति अज्ञानस्य देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपसर्वप्रमादसाधारणस्य सकार्यस्य तस्मिन्नेव क्षणे निःशेषं प्रविलयादित्यर्थः । न च एवं शुकाद्यन्तःकरणोत्पन्नतत्त्वज्ञानेनैव समूलस्य सर्वप्रमादसाधारणसंसारस्य निवृत्तत्वात् इदानीं संसारानुपलब्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । शुकादिमुक्तौ मानाभावाच्चुकादिमुक्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यान्यपरतायाः प्रसङ्गितत्वादिति भावः ।

एकजीववादे अस्मरसं सूचयन् नानाजीववादं पुरस्करोति अनेकेति । कश्चित् जीवो बहवः कश्चिज्जीवो मुक्त इति व्यवस्थाभ्युपगम

उपि प्रतिविम्बविशेष इति पक्षे मुक्तस्य विम्बभूत-
शुद्धचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् ।

अनेकोपाधिष्वेकस्य प्रतिविम्बे सति एको-
पाधिविलये तत्प्रतिविम्बस्य विम्बभावेनैवावस्था-
नौचित्येन प्रतिविम्बान्तरत्वापत्त्यसम्भवात् । तत्स-
सम्भवे कदाचिज्जीवरूपप्रतिविम्बान्तरत्वापत्तेरपि
दुर्वारत्वेनावच्छेदपक्ष इव मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तेः ।

इत्यर्थः । नानाजीववादे मुक्तस्येश्वरभावापत्तिरिति मनसि
निधाय तत्र तत्सम्भवसाह यद्यपीति अनुवर्तते इति । तथा
च नानाजीववादे मुक्तस्य वक्ष्यमाणविधया यावत्सर्वमुक्तिं बह-
पुरुषान्तराविद्याकृतेश्वरभावापत्तिः सम्भवतीति भावः ।

ननु एवं यद्यपीत्युक्तिरनुपपन्ना । तदुक्तं हि यद्यपि ईश्वर-
भावापत्तिः सम्भवति तथापि न सम्भवतीत्यर्थप्रतीतेरिति
चेत् नायं दोषः । नानाजीववादो हि बहुविधः । तथा च सर्वेषु
नानाजीववादेषु मुक्तस्येश्वरभावापत्तिर्न सम्भवतीति यद्यपि
इत्युक्तेस्तात्पर्यात् । एतदेव प्रपञ्चयति तथापीत्यादिना विम्बभू-
तेति । न तु प्रतिविम्बविशेषरूपेश्वररूपेषु अवस्थानमित्येव-
कारार्थः ।

एवंकारार्थं हेतुसाह अनेकेत्यादिना । एकस्य ब्रह्म-
चैतन्यस्येत्यर्थः । प्रतिविम्बभूतस्य विम्बप्राप्तिनियमं विहाय
प्रतिविम्बान्तरत्वापत्तिसम्भवाभ्युपगमे बाधकसाह तत्सम्भव
इति ।

अत एवानेकजीववादे अवच्छेदपक्षो नाद्रि-
यते । यदवच्छेदेन मुक्तिः तदवच्छेदेनान्तःकरणा-
न्तरसंसर्गे पुनरपि बन्धापत्तेः ।

प्रतिविम्बो जीवः विम्बस्थानीय ईश्वर
उभयानुस्यूतं शुद्धचैतन्यमिति पक्षे तु मुक्तस्य

दृष्टान्तं प्रपञ्चयति अतएवेति । पुनर्बन्धापत्तेरिवेत्यर्थः ।
यदवच्छेदेनेति । पूर्णचैतन्ये यच्चैतन्यप्रदेशावच्छेदेन मुक्तिः तत्प्रदे-
शावच्छेदेन तत्र चैतन्ये उपाध्यन्तरसम्बन्धे सति पुनर्बन्धापत्ते-
रित्यर्थः । यच्चैतन्यप्रदेशा मुक्तस्तस्य बन्धापत्तेरिति यावत् ।
अत्रेदं चिन्त्यं चैतन्यं तावत् स्वतो नित्यमुक्तम् । तस्य च अनाद्य-
पाध्यवच्छिन्नस्योपाध्युपहितस्य वा जीवत्वं बन्धश्चेति स्थितिः ।
तथा च मुक्तः पूर्वं यस्योपाधिपरतन्त्रस्य चैतन्यप्रदेशस्य बन्ध
आसीत् न तस्य पुनर्बन्ध आपादयितुं शक्यते । मुक्तिकाले तद-
पाधिनिवृत्त्या तत्परतन्त्रस्य पूर्वं बन्धाश्रयस्य निवृत्तत्वात् । नापि
मुक्तस्य शुद्धचैतन्यस्य तदापादनं सम्भवति । तस्य बद्धजीवान्त-
रोपाधिसंसर्गं जीवन्तरत्वापत्तावापि पूर्वयो बद्धः सन् मुक्तिं
गतस्तस्य बन्धाप्रसक्त्या पुनर्बन्धापत्तेरित्युक्त्ययोगात् । किञ्च मुक्त-
चैतन्यस्य अन्तःकरणान्तरसंसर्गेण तदुपाधिकजीवान्तरत्वापत्ती
सत्यां योऽहं पूर्वं संसारी सन् कथञ्चित् मुक्तः सोऽहं पुनः
संसारं प्राप्नोम्यनुसन्धानं तावत् न सम्भवति । मुक्तजीवस्य बद्ध-
जीवस्य च उपाध्यैक्याभावात् । तथा च इयं जीवान्तरतार्पित-
रकिञ्चित्करोति न दोषावहः । एवं पूर्वोक्ता मुक्तस्य प्रतिविम्ब-
रूपजीवान्तरावाप्तिरपि अकिञ्चित्करोति ।

यावत्सर्वमुक्तिः सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वसर्वेश्वरत्वसत्यका-
मत्वादिगुणपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते ।

यथा अनेकेषु दर्पणेष्वेकस्य मुखस्य प्रतिविम्बे
सति एकदर्पणापनये तत्प्रतिविम्बो विम्बभावेना-
वतिष्ठते न तु मुखमात्ररूपेण । तदानीमपि
दर्पणान्तरस्य सन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे विम्बत्वस्यान-
पायात् । तथा एकस्य ब्रह्मचैतन्यस्यानेकेषु
उपाधिषु प्रतिविम्बे सति एकस्मिन् प्रतिविम्बे
विद्योदये तेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिविम्बस्य
विम्बभावेनावस्थानावश्यभावात् ।

ननु नानाजोदवादे यदि प्रतिविम्बेश्वरपक्षे मुक्तस्येश्वर-
भावापत्तिर्न सम्भवति अथच्छेदपक्षे च मुक्तिरेव न
सम्भवति दूरे ईश्वरभावापत्तिः तर्हि कस्मिन् पक्षे
मुक्तस्येश्वरभावापत्तिरिष्यते तदाह प्रतिविम्बो जीव
इति । अस्मिन्नपि पक्षे सर्वेषां जीवानां मुक्त्यन्तरं
मुक्तस्य निर्विशेषशुद्धचैतन्यमात्ररूपेणैव अवस्थानं तदा सर्वेषा-
मुपाधीनां निःशेषं चिन्मात्रे विलीनत्वेन जीवेश्वरविभागाभावा-
दित्याशयेनाह यावदिति ।

ननु ततः पूर्वमपि विम्बप्रतिविम्बोभयानुस्यूतशुद्धचैतन्य-
रूपेणैव अवस्थानमस्तु तदा सति निगुणविद्याफलभूताया
मुक्तैकैकस्वप्रतिपादकस्य तृतीयाध्यायान्तिमाधिकारणस्य
सामान्योपपत्तेरित्यत आह यथेति तदानीमपीति । एकः

न च यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति
तथा इतः प्रेत्य भवति तं यथा यथोपासत इत्या-
दिश्रुतिषु सगुणोपासकानामप्येश्वरसायुज्यश्रवणा-
न्मुक्तेः सगुणविद्याफलाविशेषापत्तिः ।

तत्तदविद्यानिवृत्तिरिति क्रमेण सर्वजीवमुत्पन्नन्तरमपि
मायाया निवर्त्तकाभावेन तदापि मायावशेषप्रसङ्गाच्च अविद्या-
नामपि विव्यभूतेश्वरसम्बन्धित्वसत्त्वेन ईश्वरस्य तासु विद्येप-
शक्तिप्राधान्येन मम मायित्यादिनिर्देशोपपत्तेश्च बन्धमुक्तिप्रति-
पादकशास्त्रानुसारिभिः इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः यो योनि-
योनिमित्त्वादिश्रुतिवाक्यैरविद्यानानात्वसिद्धौ मायामित्या-
द्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वोपपत्तेश्च । तस्मात् नान्यः कल्पः
सम्भवति । नाद्य इत्याह स्वाविद्याकृतमिति । स्वाश्रिताविद्या-
कृतमित्यर्थः । बन्धपुरुरूपेति । अविद्यानां जीवाश्रितत्वस्य प्रथम-
परिच्छेदे निरूपितमस्माभिरिति नात्र निरूप्यते । निरूप्यतत्वा-
दिति । दोषानाद्यत्वादित्यर्थः ।

ननु निर्गुणब्रह्मविद्याफलभूतायां मुक्तावपोश्वरसायु-
ज्याभ्युपगमे सगुणविद्याफलादविशेषापत्त्या सगुणनिर्गुण-
विद्ययोः फलतो भेदो न स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति न
चेत्यादिना । यादृग्गुणकब्रह्मध्यानवान् अस्मिन् लोके
भवति तादृशं ब्रह्म देहपातानन्तरं प्राप्नोतीति यथाक्रतुरिति
शुत्वर्थः । तमौश्वरं यथा यथा येन येन गुणजातेन विशि-
ष्टमुपासते तादृशमेव तं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । सगुणोपासकं
पञ्चत्वमुक्तम् आश्रोति स्माराण्यमिति श्रुतिवाक्यमादिशब्दार्थः ।

सगुणोपासकानामखण्डसाक्षात्काराभावात् .
 नाविद्यानिवृत्तिर्न वा तन्मूलाहङ्कारादेर्विलयः ।
 आवरणानिवृत्तेर्नाखण्डानन्दस्फुरणम् । जग-
 द्वापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च भोगमात्र-
 साम्यलिङ्गाच्च इत्यादिसूत्रोक्तन्यायेन तेषां परमे-
 श्वरेण भोगसाम्येऽपि सङ्कल्पमात्रात् स्वभोगोपयुक्त-
 दिव्यदेहेन्द्रियवनितादिसृष्टिसामर्थ्येऽपि सकल-

अविशेषापत्तिरिति । तथा च सगुणोपासकानां ब्रह्मलो-
 गतानां निर्गुणविद्याश्रयणं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

फलमेदं दर्शयति सगुणत्वादिना जगदिति । सकलजगत्-
 सृष्टिसंहारकर्तृत्वसत्त्वव्यापारव्यतिरिक्तांस्वभोगोपयुक्तभोग्यभो-
 गोपकरणमात्रसृष्टिसामर्थ्यरूपमेव ऐश्वर्य्यमुपासकानां भवितुम-
 र्हति न तु सकलजगद्वापारः । स तु नित्यसिद्धस्य परमात्मन
 एव । कुतः । आत्मन आकाशः सञ्भूत इत्यादिसृष्टिवाक्येषु पर-
 मात्मन एव प्रकृतत्वादुपासकानामसन्निहितत्वाच्च । इतश्च सगु-
 णोपासकानां न निरङ्कुशमैश्वर्य्यमित्याह भोगेति । उपासकानां
 नित्यसिद्धेन परमेश्वरेण हिरण्यगर्भमाविश्य भोगान् भुञ्जानेन
 भोगमात्रे साम्यगमकस्य सत्त्वादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः तमाह
 आपो वै खलु भूयन्ते लोकोऽसाविति । तमुपासकं स्वसमीप-
 मागतं प्रति आह हिरण्यगर्भः मया खलु आपोऽद्यतलक्षणा
 भुज्यन्ते तदापि असावब्रह्मण्यपदार्थो-लोको भोग्य इति श्रुत्यर्थः ।
 ननु सङ्ख्यादेव तु तच्छ्रुतेरिति सूत्रेण तेषामेश्वरवत् सत्त्वसङ्-
 ख्यत्वव्यवस्थापनात् कथं जगद्वापाराभावः । इत्यत आह सङ्ख्य-

अगत्सृष्टिसंहारादिस्वातन्त्र्यालक्षणं न निरवयवहमै-
श्वर्य्यम् मुक्तानां तु निःसन्धिवन्धमौश्वरभावं
प्राप्तानां तत् सर्वमिति महतो विशेषस्य सङ्गावात् ।

न च परमेश्वरस्य रघुनाथाद्यवतारे तमस्वित्त्व-
दुःखसंसर्गादिश्रवणान्मुक्तानामौश्वरभावे पुनर्बन्धा-
पत्तिः । तस्य विप्रशपामोघत्वादित्थक्कृतमर्यादा-
परिपालनाय कथञ्चिद्गुणापादिसत्यत्वं प्रत्याय-
यितुं नटवदौश्वरस्य तदभिनयमात्रपरत्वात् ।

मात्रादिति । यं यं कामं पित्रादिरूपं कामयते स स कामः सङ्क-
ल्पादेव समुत्तिष्ठतीति भोग्यादिपदार्थानामेव श्रुती सङ्कल्पमात्र-
सिद्धत्वप्रतिपादनात् तावन्मात्रविषयमेवोपासकानां सत्यसङ्क-
ल्पत्वमिति सूत्रतात्पर्यात् न तद्विरोध इति भावः । निःसन्धि-
वन्धमिति । सर्वात्मनेत्यर्थः । तत्सर्वमिति । अविद्यानिवृत्त्यादिकं
पूर्वोक्तं सर्वमित्यर्थः ।

परममुक्तस्य ईश्वरभावापत्तौ बाधकमाशङ्क्य निराकरोति
न च इत्यादिना परमेश्वरस्येति । श्रीमहाविष्णोरित्यर्थः ।
श्रीकृष्णाद्यवतार आदिशब्दार्थः । तमस्वित्वेति । आत्मानं
मानुषं मन्त्रे रामं दशरथात्मजमित्यादि श्रीरामवाक्येरेव स्वकी-
यविष्णुत्वस्य श्रीभर्तृत्वादिविषये अज्ञानावगमात् राज्यनाशो
वने वासः सीता गङ्गा हिजो हतः । ईदृशीयं ममासंख्यी-
निर्देहेदपि पापकाम् । न मद्भिधो दुष्कृतकर्मकारीत्यादिभिः
श्रीरामवाक्यैः अत्यन्तदुःखित्वप्रतीतिरित्यर्थः । सुखीयं शब्दं

गत इत्यादिवाक्यगतदैव्यादिकमादिपदार्थः । तस्य कथञ्चिदभि-
नयमात्रपरत्वादिति सम्बन्धः । तस्येत्यस्य तमस्वित्वादि-
श्रवणस्येत्यर्थः । कथञ्चिदित्यस्य स्वेच्छयेत्यर्थः । विप्रशापामोक्ष-
त्वादिरूपा या स्वेन परमेश्वरेण कृता मर्यादा व्यवस्था तत्परि-
पालनायेत्यर्थः । सर्वज्ञस्यापि श्रीरामस्य महादेवब्रह्मेत्यादि-
देवानां सन्निधौ आत्मानं मानुषं मन्य इत्यादिवचनेन देवानां
सन्निधौ मनुष्येण विनय एव कर्त्तव्यः न तु प्रागल्भ्यं कर्त्तव्यम् ।
तथा सति मनुष्यस्थानर्थो भवेदिति या परमेश्वरकृता मर्यादा
सा श्रीरामेण परिपालिता । एवमन्या अपि मनुष्याणां हितार्थाय
गुरुशिष्यसम्प्रदायादिलक्षणा मर्यादा परमेश्वरेण कृतास्ताः सर्वा
अपि तदा तदा श्रीरामकृष्णायैर्लोकाहितार्थाय अनुष्ठिताः तासां
संग्रहार्थमादिपदम् । भृगु इति । भृगुशापस्य स्वयं तच्छापाङ्गो-
कारस्य च सत्यत्वं मनुष्यलोके प्रकाशयितुमित्यर्थः । तत्प्रका-
शनफलञ्च श्रेयोऽर्थिनां विप्रशापादिभ्योऽतिभोत्या निवृत्तिद्वारा
श्रेयःप्राप्तिरिव । भृगुशापादिकं च वास्त्वौकीये उत्तररामायणे
व्यक्तम् । तथा हि वशिष्ठसन्निधौ दशरथं प्रति दुर्वासाः ।
शृणु राजन् ! पुरावृत्तं पुरा देवासुरे युधि । दैत्याः सुरैर्जन्यमाना
भृगुपत्नौमुपाश्रिताः । तथा दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्निर्भया-
स्तदा । तथा परिमृहीतांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरोत्तमः । चक्रेण
शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत् । ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं
भृगुकुलोद्बुधः । शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुबलार्दनम् । सहसा
विष्णोर्जगदौश्वरस्य शापानभिभाव्यत्वमविचार्यैत्यर्थः । यस्माद-
वध्यां मे भार्यामवधौः क्रोधमूर्च्छितः । तस्मात् त्वं मानुषलोके
जनिष्यति जनार्दन ! । तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहु-
वार्त्तिकम् । एवं शापं भृगुर्देव्या विष्णोर्देवस्य विव्यथे । विष्णु-
शक्तिमविद्वान् स प्रपेदे शापमूढताम् । विष्णुशक्तिमविद्वान् सन्

अन्यथा तस्य नित्यमुक्तत्वनिरवग्रहत्वात्तन्वा-

विष्णोः शापं दत्त्वा पञ्चाद्विष्णुशक्तिप्रतिष्ठितं शापं स्वात्मानं प्रति पुनः प्राप्तं ज्ञात्वा व्यथां भीतिं प्राप्तवान् व्यथितश्च शापेन मूढतां विसंज्ञतां प्राप्त इत्यर्थः । चिरकालमसंज्ञोऽभूच्छापान्धतमसावृतम् । दृष्ट्वा सप्तर्षयश्चैनं कृपां चक्रुः भक्तिभिः । एनं चिरकालं शापान्धतमसावृतं भृगुं दृष्ट्वा पूर्वं सप्तर्षिषु भृगुणा कृताभिर्भक्तिभिः पूजाभिः तस्मिन् ते ऋषयः कृपां चक्रुः । शापश्च कृपया भृगोः सकाशाच्चित्तसारितवन्त इत्यर्थः । स च शापः पुरस्तस्थौ मन्दं भृगुरथाब्रवीत् । रक्षध्वं मामृषिश्रेष्ठाः ! शापात् मत्पुरतः स्थितात् । श्रुत्वा तु भृगुवाक्यं तमाहुश्च परमर्षयः । स्तुत्यैर्ब्रह्मेशशक्राद्यैः स्तूयमानमहर्निशम् । स्तुत्यैरिति अस्माभिः स्तुत्यैरपीत्यर्थः । नारायणं प्रपद्यस्व स्तोत्रैरेव च सुव्रत ! । नारायणमेव प्रपद्यस्व नान्यः शक्तस्त्वां मोक्षायतुमित्यर्थः । भृगुणाराधितो विष्णुरागतस्त्वरितं भृगुम् । कृतापराधमपि भृगुं भक्तवात्सल्यात् त्वरया आगत इत्यर्थः । मामै भृगोऽनृतं वाक्यं नाभविष्यद्विजस्य ते । अनृतं न भविष्यतीत्यर्थः । सम्मोचयित्वा शापात् त्वामहमेनं गृहीतवान् । अङ्गोक्तवानित्यर्थः । अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन पीडितः । ततोऽब्रवीद्देवदेवः प्रीतिमान् भक्तवत्सलः । लोकानां तु हितार्थाय शापं तं ग्राह्यमुक्तवान् । तव च हितार्थायेति तु शब्दार्थः । इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि । इह गतः स पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम । राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानदेति । अहर्निशं ब्रह्मेशादिस्तुत्यत्वे देवदेवत्वादिप्रतिपादकरामायणवचनेरेव श्रीमहाविष्णोर्लोकहितार्थाय श्रीरामरूपेणावतीर्णस्य तमस्त्वित्वादिश्रवणमभिनयमात्रप्रसूतिभावः ।

समाभ्यधिकराहित्यादिश्रुतिविरोधात् । तस्माद्
यावत्सर्वमुक्तिः परमेश्वरभावो मुक्तस्येति विम्वेश्वर-
भावे न कश्चिद्दोषः ।

अयमेव पक्षः श्रुतिसूत्रभाष्याद्यनुगुणः । तथा
हि समन्वयाध्याये तावद्दहर उत्तरेभ्य इत्याधिकरणे
अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वैश्व-
दहरोऽस्मिन् अन्तराकाश इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टो दह-
राकाशो न भूताकाशो नापि जीवः किन्तु परमे-
श्वरः । उत्तरेभ्यो वाक्यशेषेभ्यः । उभे अस्मिन्
द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते यावान् वा अय-
माकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश एव आत्माप-

अन्यथेति । तस्माभिनयमात्रपरत्वानङ्गीकार इत्यर्थः ।
तस्येति । नारायणात् ब्रह्मा जायते अन्तर्वह्निश्च तत्सर्वं
व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादिश्रुतिसङ्गसिद्धस्य ईश्वरत्वे-
त्यर्थः । एष त आत्मान्तर्याम्यसूतः एष सर्वेश्वरः न तस्म-
मद्याभ्यधिकश्च दृश्यते सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं
पदमित्यादिश्रुतिषु नारायणस्य नित्यमुक्तत्वसर्वेश्वरत्वसमाधि-
करहितत्वमुक्तप्राप्तत्वादित्यवशेन तद्विरोधप्रसङ्गादित्यर्थः ।
तस्मादिति । मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ बाधकाभावादित्यर्थः ।

ननु बाधकाभावेऽपि साधकमात्रं विना कथमेश्वरभावा-
पत्तिर्मुक्तस्य सिध्यतीत्याशङ्क्य तत्र मानमाह अयमेवेति । अस्मिन्
ब्रह्मणः परमात्मन उपसर्गस्थित्यान्मूले पुरे शरीरे यदिदं दहरमस्य

हृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो
विपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्यादिना प्रति-
पाद्यमानेभ्यो द्यवापृथिव्याद्याधारत्वलक्षणगुणेभ्यो
हेतुभ्य इति निर्णीय उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूप-
स्त्विति सूत्रान्तरेण दहरविद्यानन्तरमिन्द्रप्रजाप-
तिसंवादे य आत्मापहतपाप्मा इत्यादिना अपहत-
पाप्मात्वादि गुणाष्टकयुक्तमात्मानमुपदेश्यमुपक्षिप्य
य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति जाग्र-
दवस्थायां द्रष्टृत्वेनाक्षिसन्निहितस्य य एष स्वप्ने
महीयमानश्चरति एष आत्मेति स्वप्नावस्थापन्नस्य
तदयत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजा-

पुण्डरीकमस्ति वैश्वाकारमस्मिन् पुण्डरीकेऽन्तर्दहर आकाशो
यः श्रुतः स भूताकाशो वा जीवो वा परमेश्वरो वेति संशये रुद्धि-
बलात् भूताकाश इत्येकः पूर्वपक्षः । आकाशविशेषणदहरत्व-
लिङ्गादख्योपाधिपरिच्छिन्नो जीव इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । पक्ष-
द्वयनिषेधपूर्वकं निश्चयान्तं वदन् सूत्रं व्याचष्टे न भूताकाश इत्या-
दिना । वाक्यशेषमेव खण्ड्य उदाहरति उभे इति । अस्मिन् प्रकृते
दहराकाशे समाहिते स्थिते अयमाकाशः भूताकाशः एतच्छ-
ब्दाभ्यां दहराकाशो निर्दिष्टः । जिघत्सा भक्षणेच्छा तद्रहितः
पिपासारहितश्च । अत्र भूताकाशे भूताकाशोपमितत्वसत्यका-
मत्वादयो शुची न सम्भवन्तीति तन्निरासः । परिच्छिन्ने जीवे
आकाशोपमितत्वस्यावापृथिव्यादिजगदाधारत्वापह-तपाप्मात्वा-

नात्येष आत्मेति मुषुमावस्थापन्नस्य एष संप्रसादो-
ऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इत्यवस्थात्रयोः
तीर्णस्य च जीवस्योपदेशाज्जीवेऽपि अस्ति अपहृत-
पाप्मत्वादिगुणाष्टकमिति न दहराकाशस्य परमे-
श्वरत्वनिर्णायकम् ।

दयो गुणा न सम्भवन्तीति जीवनिर्णयः । उक्तहेतूनां परमेश्वरे
सम्भवादाकाशशब्दस्य तत्र निरुद्धत्वाच्च न एव दहराकाशः ।
तस्य दहरत्वं तु न स्वाभाविकं किन्तु उपामनार्थं कल्पितमणी-
यत्त्वादिवदिति निर्णयः । सूत्रान्तरेण जीवेऽप्यपहृतपाप्मत्वादि-
गुणाष्टकमस्तीति तद्गुणाष्टकं निर्णायकं न भवतीत्याशङ्क्य
समादधानः सुत्रकारो मुक्तस्थेश्वरभावापत्तिमाहति सम्बन्धः ।
जीवेऽपि गुणाष्टकमस्तीति गुणाष्टकयुक्तमात्मानमुपदेश्यमुप-
क्षिप्य जीवस्योपदेशादिति हेतुः । गुणाष्टकयुक्तमात्मानमुपदेश्य-
त्वेनोपलब्धस्य प्रजापतिना जीव उपदिष्ट इति कथमवगम्यत इत्यत
आह य एषोऽक्षिणीत्यादिना । प्रजापतिना हि पर्यायचतुष्टयेन
आत्मा इन्द्रं प्रत्युपदिष्टः । तत्र प्रथमपर्यायवाक्यं य एषोऽक्षिणीति ।
पुरुषो जीवः । अक्षिणश्च सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थम् । चक्षुरादिषु
रूपाद्युपलब्धक्रियां कुर्वत्सु सत्सु यः पुरुषो दृश्यते रूपाद्युप-
लब्धक्रियाकर्तृत्वेनानुमोयते एव युवाभ्यां पृष्ट आत्मेतीन्द्र-
विरोचनौ प्रति प्रजापतेरुपदेशः । तत्राक्षिणश्चनेन आपदवस्था-
वान् जीव इह विवक्षित इति प्रतीयते । अवस्थान्तेरेषु इन्द्रिय-
आपाराभावादिति मत्वा प्रथमपर्यायवाक्यस्य तात्पर्यमाह ।

य एष स्वप्न इत्यादिपर्यायेषु प्रतिपर्यायमेतं
त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि इति श्रवणेन स्फुट-

जाग्रदवस्थायामिति । द्रष्टृत्वेनेति । इन्द्रियैः रूपादिद्रष्टृत्वेने-
त्यर्थः । अक्षिसन्निहितस्य स्वप्नावस्थापक्षस्य सुषुप्त्यवस्थापक्ष-
स्यावस्थात्रयोत्तोर्यस्य च जीवस्योपदेशादिति सम्बन्धः । द्विती-
यपर्यायवाक्यमुदाहरति य एष स्वप्न इति । महीयमानो विन-
तादिभिः पूज्यमान इत्यर्थः । चरति विषयान् वासनामया-
ननुभवति य एष इन्द्रेण त्वया पृष्ट आत्मेत्यर्थः । तृतीयपर्याय-
वाक्यमुदाहरति तदयत्रैतदिति । यत्र यास्मिन् काले एतदेवः
जीवः सुप्तः स्वापं प्राप्तः समस्तः सम्यग्विलीनकरणग्रामः संप्रसन्नः
स्वरूपानन्दानुभववान् स्वप्नमपि न विजानाति एष एव त्वया
पृष्ट आत्मेत्यर्थः । चतुर्थपर्यायवाक्यमुदाहरति एष संप्रसाद
इति । सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीव इति व्युत्पत्त्या संप्रसादशब्दः
सुषुप्तस्वाप्नवाचकः सन् सुषुप्त्यवस्थोपलक्षितं जीवमुपलक्षयति ।
शरीरादुत्क्रम्य परममुत्कृष्टं ज्योतिरादित्यमुपसम्पद्य आदि-
त्योपलक्षितं देवयानमार्गं प्राप्य स्वेन स्वकीयानुपासनाफल-
भूतैश्वर्यविशिष्टेन रूपेणाभिनिपद्यते । ब्रह्मलोकं गत उपासकः
स उत्तमः पुरुष उपक्रान्तापहतपाप्मत्वादिगुणक इति पूर्व-
पक्षरीत्या चतुर्थपर्यायवाक्यार्थो द्रष्टव्यः । ननु प्रजापतिवाक्ये
पर्यायचतुष्टयस्य जाग्रदाद्यवस्थापक्षजीवविषयकत्वमनुपपन्नम् ।
प्रथमपर्याये जाग्रदवस्थावाधिपदाभावेन तस्य जाग्रज्जीवविषय-
कत्वस्यास्फुटत्वात् । तथाच प्रथमपर्याये इन्द्रविरोचनाभ्यां पृष्टो-
ऽपहतपाप्मत्वादिगुणक आत्मेव निर्दिष्टः । स च ब्रह्मैवेति ।

प्रजापतिवाक्येऽपि ब्रह्मण एव गुणाष्टकमुपदिष्टं न जीवस्येति

स्वप्नादिजीवलिङ्गानां द्वितीयादिपर्यायाणामेव
 जीवविषयत्वं प्रथमपर्यायस्य च ब्रह्मविषयत्वमिति
 चोद्यानवकाशादित्याशङ्क्य तत्र चतुर्थपर्याये निरु-
 प्यमाणः सकलबन्धविमुक्तत्वे नाविर्भूतस्वरूपो जीवः
 प्रतिपाद्यः । न तु सांसारिकावस्थाभेदकलुषितः ।
 तत्र सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणबाधात् । अवस्थात्रयोप-
 न्यासस्य तत्तदवस्थादोषाभिधानेन चतुर्थपर्यायोप-
 देशशेषत्वप्रतिपत्तेरिति समादधानः सूत्रकारश्च-
 तुर्थपर्याये प्रतिपाद्यस्य मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं
 स्पष्टमाह । तदभावे मुक्तोऽपि सत्यसङ्कल्पत्वाद्य-
 योगात् । अनुक्रान्तस्य गुणाष्टकस्येश्वरादन्यत्रापि

चोद्यस्वात् नावकाश इत्याह य एव स्वप्न इत्यादिना पर्याये-
 ष्विति स्मृतेति । स्फुटानि स्वप्नस्वापशरीरात् समुत्थानरूपाणि
 जीवलिङ्गानि येषु पर्यायेषु तेषामेव जीवविषयत्वम् । तेषां ब्रह्म-
 विषयकत्वचोद्यानवकाशात् प्रथमपर्यायस्य त्वस्फुटजीवलिङ्गस्य
 ब्रह्मविषयकत्वमिति चोद्यं सावकाशमिति भ्रमो न कर्तव्य
 इत्यत्र हेतुमाह प्रतिपर्यायमिति । द्वितीयपर्यायस्यादौ एतं त्वे-
 ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति अवधेन प्रथमपर्यायस्य ब्रह्मविषय-
 त्वावकाशादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति द्वितीयादिपर्यायग्रन्थस्य
 जीवविषयत्वं तावत् संप्रतिपन्नम् । प्रथमपर्यायस्यापि जीवविष-
 यत्वं वक्तव्यम् । प्रथमपर्यायनिर्दिष्टजीव एतमिति संवनाकाशात्
 कमावकाशवर्जमेवेत्तद्व्योमादिति एतेन प्रथमपर्यायस्य च

• गौलकस्यप्रतिविम्बविषयत्वमेव तस्याक्षिणि दृश्यत इति दृश्य-
मानत्वसम्भवादिति चोद्यमपि निरस्तम् । द्वितीयपर्यायगतैनै-
तत्पदेन प्रथमपर्यायनिर्दिष्टं पुरुषमाकृष्य तस्योत्तरत्र स्वप्नजीव-
रूपत्वोपदेशात् प्रथमपर्याय एवाक्षिणि निर्दिष्टस्य पुरुषस्यामृत-
त्वाभयत्वब्रह्मत्वसङ्कोर्त्तनाच्च । न च प्रतिविम्बे तत् सम्भवति न च
जीवस्यापि तदसम्भव इति वाच्यम् । जाग्रदाद्यवस्थासु अमृत-
त्वाभयत्वादेरसम्भवेऽपि अवस्थात्रयोत्तीर्णस्य तस्य प्रजापतिवाक्य-
प्रामाण्यात् तत्सम्भवादिति पूर्वपक्षाशयः । एवमुत्तराच्चेदिति सौ-
क्ष्म्यशङ्कभागं व्याख्यायाविर्भूतस्वरूपस्त्विति सिद्धान्तभागं व्याचष्टे
नत्र चतुर्थेति । पर्यायचतुष्टयमध्य इत्यर्थः । सकलेति । तत्त्व-
साक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ सत्यां तन्मूलकसकलबन्धविनि-
र्मुक्त्या आविर्भूतममृताभयब्रह्मलक्षणं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्व-
रूपो जीवः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ननु चतुर्थपर्यायेऽपि पूर्वपर्या-
येष्विव संसार्यात्मैव कुतो न निरूप्यते । तत्पर्यायेऽपि शरीरात्
समुत्थायेति शरीरावधिकोत्क्रान्द्यवस्थाविशेषविशिष्टस्य संसा-
रिण एव स्पष्टं प्रतीतेरित्याशङ्कां सौत्रावधारणार्थकतुशब्दव्या-
ख्यानैर्न परिहरति न त्विति तद्वेति । संसारिणीत्यर्थः । तथा च
चतुर्थपर्यायेऽपि संसारिण एव निरूपणे इन्द्रेण पृष्टस्यापहत-
पाप्मत्वादिगुणकस्य प्रजापतिना अनुपदिष्टत्वात् प्रजापति-
वाक्यं प्रतिबचनमेव न स्यात् । अतः चतुर्थपर्यायो गुणाष्टकयोग्य-
मुक्तजीवविषय एवेत्यर्थः । न च पूर्वपक्षोक्तरीत्या सगुणविषयया
ब्रह्मलोकं गतस्य अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकसम्भवादात्मानिक-
मुक्तविषयत्वं चतुर्थपर्यायस्य न वक्तव्यम् । तथा च संसारि-
विषयत्वमेव अस्यापि पर्यायस्येति वाच्यम् । सगुणविद्याफल-
भूतस्यापि तस्याविद्यानिवृत्त्यादेरभावेन निरङ्कुशापहतपा-
प्मत्वादेरसम्भवात् प्रजापतिवाक्यस्य निर्गुणब्रह्मपरत्वस्य सम-

नव्याध्याय एव सप्रपञ्चं निरूपितत्वाच्च न तद्विदुः उक्तान्यादि-
 सञ्भव इति भावः । तथा चोक्ततात्पर्यानुरोधेन चतुर्थपर्याय-
 स्वायमर्थः । शरीरात् समुत्पन्नं शरीरव्यवस्थितव्यवस्थस्य त्वस्यद-
 लक्ष्यस्य निर्णयः परं ज्योतिर्ब्रह्म तदुपसम्पत्तिः तस्माच्चा-
 त्कारः तत्फलं मुक्तिः स्वरूपाविर्भावः स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिः ।
 स च मुक्तः उत्तमपुरुषः परमात्मेवेति । ननु चतुर्थपर्यायस्यैव
 दृष्टगुणाष्टकमुक्तात्मनिरूपणपरत्वे पूर्वपर्यायाणामवस्थात्रयोप-
 न्यासरूपाणां वैयर्थ्यं स्यादिति नेत्वाह अवस्थात्रयोपन्यासस्येति ।
 जाग्रदवस्थायामन्वत्वविनाशित्वादिदोषाभिधानेन स्वप्नाव-
 स्थायां रोदनादिदोषाभिधानेन सुषुप्त्यवस्थायां स्वपरञ्जानाभाव-
 विनष्टप्रायत्वादिदोषाभिधानेन च अवस्थात्रयकलुषितस्य जैव-
 रूपस्य लोकसिद्धस्य हेयत्वज्ञापनद्वारा तस्मिन्हासोरधिका-
 रिणो वास्तवब्रह्मस्वरूपनिरूपणार्थं चतुर्थपर्यायप्रवृत्तिरित्यव-
 गमात् पूर्वपर्यायाणां चतुर्थपर्यायशेषत्वं प्रतीयते । अतो न
 तेषां वैयर्थ्यमित्यर्थः । समादधान इति । अपहृतपाप्मत्वादि-
 गुणाष्टकं दहराकाशस्य ईश्वरस्य निर्णायकं न भवति । प्रजापति-
 वाक्मातृ जीवेऽपि गुणाष्टकसत्त्वेन तस्य व्यभिचारित्वादित्या-
 ब्रह्म प्रजापतिवाक्चे मुक्तजीव एव गुणाष्टकयुक्तः प्रतिपाद्यते न तु
 बह्वजीवः । ततो न गुणाष्टकस्य परमेश्वरादन्यत्वं सत्त्वम् । येन तस्य
 अन्यत्रापि सत्त्वेन व्यभिचारितया निर्णायकत्वं न स्यादिति
 समादधान इत्यर्थः । ननु तत्र सत्यसङ्ख्यत्वादिगुणवाधादिति
 पूर्वप्रत्येन चतुर्थपर्याये गुणाष्टकयुक्तो मुक्तजीवः प्रतिपाद्यत
 इति सूत्रतात्पर्यं वर्णितम् ।

तावता मुक्तस्वैश्वरभावापत्तिः कथं सूत्रकारिणोक्ता तत्राह
 तदभाव इति । मुक्तस्वैश्वरभावापत्त्यभावे बह्वजीव इव
 मुक्तजीवेऽपि निरक्षोपाधिके सत्यसङ्ख्यत्वादिगुणयोगात्

भावे कृतशङ्कापरिहारालाभाच्च । तस्मिन् सूत्रे तस्मादविद्याप्राप्त्यापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृत्वभीकृत्वरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगितद्विलयनेन तद्विपरोतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं रूपं विद्यया प्रतिपद्यत इति भाष्यकारोऽपि अतिस्पष्टं मुक्तस्य सगुणेश्वरभावापत्तिमाह ।

गुणाष्टकयुक्तस्यात्मनो निरूपणं प्रजापतिवाक्येन स्यात् । अतो मुक्तजीवस्य गुणाष्टकयुक्तत्वमीश्वरभावापत्तौवेति सूत्रकारस्य तात्पर्यं निश्चीयत इत्यर्थः । ननु जीवेश्वरयोर्वस्तुत एव भिन्नत्वात् मुक्तस्य न ईश्वरभावापत्तौ गुणाष्टकयोगः किन्तु स्वत एवेत्याशङ्कं निराकरोति । अनुक्तान्त्येति । उपक्रमे श्रुतस्येत्यर्थः । कृतेति । गुणाष्टकस्य जीवसाधारणत्वेन ईश्वरासाधारणत्वाभावात् न ईश्वरसिद्धत्वं गुणाष्टकस्येति या शङ्का उत्तराशेदिति सूत्रभागेन कृता तस्याः शङ्काया गुणाष्टकयुक्तस्य मुक्तस्य वस्तुगत्या ईश्वराश्रितत्वपक्षे परिहारो न सम्भवेति । तद्यापि सूत्रविरोधात् न मुक्तस्य ईश्वरात् भेदेन अवस्थानमिति भावः ।

तस्मिन्निति । उत्तराशेदाविर्भूतस्वरूपस्येति अस्मिन्नित्यर्थः । तस्मादिति । जीवब्रह्माभेदस्य वास्तवत्वादित्यर्थः । तस्मादित्यनन्तरं वदिति पदमध्याहर्त्तव्यम् । विद्यया तद्विज्ञापनेन आविद्यकसंसारनिवृत्तिद्वारा संसारविनाशश्च रूपं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । ननु अपत्र मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ किम् उत्तराशेदिति सूत्रभागकृतशङ्कापरिहारालाभप्रसङ्गो

अविरोधाध्यायेऽपि एष ह्येव साधु कर्म,
कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ
एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते

निवामकत्वेनाभिमतः किं वा प्रजापतिवाक्यमेव मुक्तस्येश्वर-
भावापत्तौ नियामकत्वेनाभिमतम् । नाद्यः । मुक्तस्य विस्वभूते-
श्वरभावापत्तिं विना केवलचिन्मात्ररूपेणैव अवस्थानाभ्युपगमे-
ऽपि गुणाष्टकस्य विस्वभूतेश्वरादन्यत्राभावेन तस्य तदसाधा-
रणस्य महाकाशे ईश्वरत्वनिर्णायकत्वसम्भवात् । न द्वितीयः ।
निर्गुणविद्याप्रकरणरूपे प्रजापतिवाक्ये गुणानामविवक्षितत्वेन
मुक्तजीवेऽपि गुणाष्टकवैशिष्ट्यस्याप्रतिपाद्यत्वात् । ज्ञेयब्रह्म-
प्रकरणे गुणवैशिष्ट्यस्याप्रतिपाद्यत्वमानन्दमयाधिकरणारम्भ-
भावे स्पष्टमभिहितम् । तथा च भाष्यम् एकमपि ब्रह्मापेक्षि-
तोपाधिसम्बन्धं निरस्तोपाधिसम्बन्धश्च उपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च
वेदान्तेषु उपदिश्यत इति । अत्र भाष्ये वेदान्तेषु निरस्तोपाधि-
सम्बन्धं ब्रह्म ज्ञेयत्वेनोपदिश्यत इत्युक्त्या ज्ञेयब्रह्मप्रकरणेषु गुण-
वैशिष्ट्यस्याप्रतिपाद्यत्वं स्पष्टं प्रतीयते । अतएव सिद्धान्ते ज्ञेय-
ब्रह्मपराणां वेदान्तानां संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वरूपम्
अखण्डार्थत्वमिष्यते । तस्मात् प्रजापतिवाक्योपक्रमे श्रुतं सत्यं
सङ्कल्पत्वादिकं वृद्धदारण्यकषष्ठाध्यायगतसर्वेश्वरत्वादिगुणजात-
वत् ज्ञेयब्रह्मप्रमत्सापरमुपलक्ष्यमात्रं वा न तु दहरविद्यागत-
गुणाष्टकवत् प्रतिपाद्यम् । तद्विपरीतमपहृतपाप्मत्वादिगुणकं
पारमेश्वरं रूपं विद्यया प्रतिपद्यते इति भाष्यमपि गुणाष्टकोप-
लक्षितं ब्रह्म प्रतिपद्यत इति योजनीयम् ।

अतो मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ मोदाहृतश्रुतिसूत्रभाष्याणि

इत्यादिश्रुतेस्तत्तत्कर्मकर्तृत्वेन तत्तत्कर्मकारयितृ-
त्वेन च उपकार्योपकारकभावेन अवगतयोर्जीवे-
श्वरयोरंशांशिभावरूपसम्बन्धनिरूपणार्थत्वेनावता-
रिते अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे जीवस्ये-
श्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन संसारदुःखभोगेन
ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात् । यथा लोके हस्तपादा-
द्यन्यतमांशगतेन दुःखेनांशिनो देवदत्तस्यापि
दुःखित्वं तद्वत् ।

ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात्

प्रमाणं भवितुमर्हतीत्यस्वरसादाह अविरोधाध्यायेऽपीति ।
वेदान्तसमन्वयस्य प्रथमाध्याये निरूपितस्य मानान्तर-
विरोधसमाधानप्रतिपादके द्वितीयाध्यायेऽपीत्यर्थः । अवि-
रोधाध्यायेऽपि समाहितेन शङ्करग्रन्थेन भाष्यकारो
मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टीचकारेति सम्बन्धः । उचिनीयते
उत्कृष्टं लोको नेतुमिच्छतीति यावत् । कर्मकर्त्ता जीव
उपकार्यः कर्मकारयिता ईश्वर उपकारकः । तयोः
शुत्ववमतोपकार्योपकारकभावबलात् सामान्यतः कश्चित्
सम्बन्धोऽवगतः । सम्बन्धं विना लोके तद्भावादर्शनात् । स च
सम्बन्धः क इति विज्ञेयाकाङ्क्षायां तयोरंशांशिभावः सम्बन्ध
इति निरूपणार्थत्वेन इत्यर्थः । जीव ईश्वरस्याग्रः । कुतः ।
नानात्वस्य भेदस्योपदेशादिति सूत्रभाषास्वरार्थः । भाष्यं पठति
जीवस्येत्यादिना ।

अतो वरं पूर्वावस्था संसार एवास्त्विति सम्यक्
ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इति शङ्काग्रन्थेन भामत्यादिषु
स्पष्टीकृतं विम्बप्रतिविम्बभावकृतासङ्करमुपादाय
समाहितेन भाष्यकारो मुक्तस्थेश्वरभावापत्तिं स्पष्टी-
चकार ।

ईश्वरस्य स्वांशभूतसकलजीवगतदुःखभाक्ती को दोषः
तत्राह ततश्चेति । तत्पदमौश्वरपरम् । तत इति । ईश्व-
रप्राप्तेः सकाशात् पूर्वावस्थितसंसारान्नीकरणमेव वरमिति
बुद्ध्या ईश्वरप्राप्त्युपाये सम्यक् ज्ञाने कोऽपि न प्रवर्त्तत ।
ततश्च ज्ञानशास्त्रमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । अस्याः शङ्कायाः परि-
हारग्रन्थरूपयोः सूत्रभाष्ययोरभिप्रेतो जीवपरमेश्वरयोरंश-
शिरोः परस्परधर्मासङ्करो भामत्यादिग्रन्थेषु स्पष्टीकृतः । कथं
जीवाः तावदविद्याप्रतिविम्बभूता ईश्वरांशत्वेन श्रुतिसूत्र-
भाष्येषु विवक्षिताः न तु हस्तपादादिवदवयवाः । तथा विम्बभूते-
श्वरोऽंशित्वेन विवक्षितो नत्ववयवौ । विम्बप्रतिविम्बयोश्च लोके
धर्मासाङ्ग्यं प्रसिद्धम् । अतो न जीवगतानां दुःखानामौश्वरे प्रस-
त्तिरिति स्पष्टीचकारेति । ननु मुक्तस्य ईश्वरभावापत्तिर्न सिद्धान्त-
संग्रता । तथाहि यावत्सर्वमुक्तौश्वरभावापत्तिर्मुक्तस्येति श्लोकारेहि
चरमं मुच्यमानस्य निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपेणैव अवस्थानलक्षणा
मुक्तिः । ततः प्राङ्मुच्यमानानां स्वतश्चिन्मात्ररूपेणावस्थितानां
मौश्वरभावापत्त्या निरवयवैश्वर्यप्राप्तिरूपा मुक्तिरिति परममुक्तौ
ब्रह्मनामैश्वर्यप्राप्तिरिक्तस्य तत्रास्तौत्येकं वैषम्यं, ब्रह्मनामैश्वर्य-
प्राप्तावपि क्रमेण मुच्यमानानां चिराचिरकालैश्वर्यलक्षणमपरं
तारतम्यं, तेषामेव किञ्चित्कालमैश्वर्यं पञ्चासदभाव इत्यादि-

रूपतारतम्यं कल्पितं स्यात् । तच्च तृतीयाध्यायान्तिमाधिकरणवि-
 बधम् । तत्र हि सगुणविद्याफलभूतायामवान्तरमुक्तावेव तार-
 तम्यं न तु परममुक्ताविति व्यस्थापितम् । न च तदधिकरणस्य
 परममुक्तौ वस्तुतस्तारतम्यं नास्त्येति प्रतिपादने तात्पर्यम् ।
 तथाच काल्पनिकतारतम्ये सत्यपि न तदधिकरणविरोध इति
 वाच्यम् । सिद्धान्ते सगुणविद्याफलभूतावान्तरमुक्तावपि वास्तव-
 तारतम्यस्याभावेन सगुणमुक्तावेव तारतम्यं, न निर्गुणविद्याफल-
 भूतायां परममुक्तावित्यवस्थापनपरस्य भाष्यादेर्निरालम्बन-
 त्वापत्तेः । अतो मुक्तस्य ईश्वरभावापत्तिर्न सिद्धान्तसम्प्रता । एवं
 स्थिते प्रकृते किं शङ्काभाष्यपर्यालोचनेन ईश्वरभावापत्तिर्भाष्य-
 काराभिमतैति कल्पते, किं वा परिहारभाष्याभिप्रायालोचन-
 या तथा कल्पते । नाद्यः । शङ्केन सिद्धान्त्यनभिमतामौश्वर-
 भावापत्तिमापाद्य चोद्यकरणोपपत्तेः । न हि सर्वत्र सिद्धान्त्य-
 भिमतमेव अर्थप्रवक्ष्या पूर्वपक्षिणा सिद्धान्तिनं प्रत्यनिष्टमाशङ्कत
 इति नियमो दृश्यते । द्वितीयकल्पस्य हीत्यसुत्यितिः, ईश्वरभावं
 प्राप्तानां महतरं दुःखं स्यादिति शङ्काया द्वेधा परिहारः सम्भ-
 वति । ईश्वरस्य सकलजीवदुःखैः दुःखित्वेऽपि न मुक्तानां मह-
 त्तरदुःखप्राप्तिः । तेषां शुद्धचिन्मात्ररूपेणैव अवस्थानाभ्युपगमेन
 ईश्वरभावापत्तेरनभ्युपगमादिस्वेकः प्रकारः । ईश्वरस्य दुःखा-
 भावे समर्थिते सति तं प्राप्तानां मुक्तानां दुःखं स्यादिति शङ्का ।
 अर्थात् परिहृता भवति इत्याशयेन विव्धप्रतिविव्धभाव-
 क्तभेदाधौनधर्मव्यवस्थामसमर्थनं द्वितीयः प्रकारः । तत्र परिहार-
 भाष्यभामत्यादिनिबन्धनेषु प्रथमप्रकारं विहाय द्वितीयप्रकार-
 स्त्रैवावलम्बनात् शङ्काप्रत्योक्ता मुक्तानामौश्वरभावप्राप्तिर्भाष्यका-
 राद्यनुमतेति प्रतीयते । अनेनैवाभिप्रायेण भामत्यादिप्रस्तुटीकृतं
 विव्धप्रतिविव्धभावकतासङ्करमुपादाय समाहितेनेत्युक्तमिति ।

एवमुत्थितः परिहारभाष्यपर्यालोचनारूपो द्वितीयप्रकारोऽपि ,
मुक्तस्येश्वरभावापत्तावनव्यथासिद्धहेतुर्न भवति । परिहार-
भाष्यादौ प्रथमप्रकारमवलम्ब्य मुक्तानामीश्वरभावापत्तिर्नास्ति ।
तेषां शुद्धचिन्मात्ररूपेणैव अवस्थानाभ्युपगमात् । अतो न ज्ञानां-
नर्थक्यप्रसङ्ग इति वास्तवपरिहारि कथिते हि ज्ञानानर्थक्य-
शङ्कापरिहारोऽपि ईश्वरस्य सकलजीवदुःखैर्दुःखित्वप्रसङ्गः परि-
हृतो न भवतीति तत्प्रसङ्गशङ्का अविशिष्येत । सापि शङ्का मा
भूदित्यालोच्य प्रथमं प्रकारं विहाय द्वितीयप्रकारमवलम्ब्य महता
यत्नेन परमेश्वरस्य दुःखित्वप्रसङ्गः परिहृतो भाष्यादिषु इति
वक्तुं शक्यत्वात्, परिहारभाष्यादिषु परमेश्वरस्य दुःखित्वप्रसङ्ग-
परिहारानन्तरं तथा च मुक्तानामीश्वरभावापत्तिर्नानुपपन्नेति
परापादितानुपपत्त्यभावोपसंहारादर्शनाच्च । किञ्च च्छान्दोग्ये
सप्तमाध्याये स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति
सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः । अतश्च दश चैकश्च
सहस्राणि च विंशतिरिति वाक्येन परब्रह्मविदोऽनेकशरीरपरि-
ग्रहादिरूपमेश्वर्यं श्रूयते । तच्च मुक्तस्येश्वरभावापत्तिपक्षे परम-
मुक्तस्यैव सम्भवति । तथा च स एकधा भवतीत्यादिवचनं निर्गु-
णविद्याफलसमर्पकं न भवति किन्तु सगुणोपासनाफलसमर्प-
कम् । तच्च निर्गुणविद्याफलप्रशंसार्थं निर्गुणविद्याप्रकरणे पठ्यत
इति भाष्यादिष्ववहारो विरुध्येत । तथा च सगुणविद्याफल-
विचारप्रस्तावे भाष्यं यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामनेकधा
भावविकल्पः पठ्यते तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायाम्
ऐश्वर्यं भूमविद्यास्तुतये सङ्कीर्त्तित इति यदि मुक्तस्येश्वरभवा-
पत्तिः सूत्रभाष्यकारयोरभिप्रेता स्यात् तदा स एकधा भवती-
त्यादिवचनस्य निर्गुणविद्याफलसमर्पकत्वेन प्रकरणसमर्पित-
र्यस्य सगुणविद्याफलसमर्पकत्वाद्योगादेतद्वचनस्य तत्फल-

साधनाध्यायेऽपि सन्ध्ये सृष्टिराह हीत्यधि-
करणे स्वप्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे व्यवस्थापिते तत्र
मिथ्याभूते स्वप्नप्रपञ्चे जीवस्य कर्तृत्वमाशङ्क्य परा-
भिधानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्यया-
विति सूत्रेण जीवस्येश्वराभिन्नत्वात् सदपि सत्य-
सङ्कल्पत्वादिकमविद्यादोषात्तिरोहितमिति न तस्य
स्वप्नप्रपञ्चे सृष्टृत्वं सम्भवतीति वदन् सूत्रकारः

समर्पकत्वमाश्रित्य सूत्रभाष्ययोः प्रवृत्तो भावं जैमिनिर्विकल्पा-
मननादित्यादिविचारो निरालम्बन एव स्यात् । ब्रह्मलोकं गतस्य
सगुणोपासकस्य स्थूलशरीरसद्भावं जैमिनिराचार्यो मन्यते । स
एकधा भवतोत्यादिना अनेकधाभावरूपविकल्पश्रवणात् स्थूल-
शरीरभेदं विना एकस्योपासकस्यानेकधाभावासम्भवादिति
सूत्रार्थः ।

तस्मादुदाहृतशङ्काभाष्यग्रन्थस्य तत्परिहारभाष्या-
दिग्रन्थस्य च मुक्तानामौश्वरभावापत्तावन्यथासिद्धप्रमाण-
त्वाभावात् उदाहृतानेकाधिकरणतद्भाष्यादिविरोधाच्च सा
भाष्याभिमतेति कल्पयितुं न शक्यत इत्यस्वरसादाह साधनाध्या-
येऽपीति । ब्रह्मविद्यासाधनवैराग्यप्रतिपादकतृतीयाध्यायेऽपि
इत्यर्थः । साधनाध्यायेऽपि सूत्रकारः सूत्राभिप्रायं वर्णयन्
भाष्यकारश्च मुक्तस्य परमेश्वरभावापत्तिं स्पष्टीचकारेति सम्बन्धः ।
सन्ध्ये जाग्रत्सुषुप्तयोः सन्धौ भवे स्वप्नस्थाने रथादिदृष्टिः सत्या
भवितुमर्हति । हि यस्मात् श्रुतिराह रथादिसृष्टिम् अथ रथान्
रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिका । न हि श्रुतिरसिद्धा सृष्टिर-

तत्पुनस्तिरोहितं सत् परमभिधायतो यतमानस्य ,
 जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्ति-
 रौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवा-
 विर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनामिति तत्सू-
 त्राभिप्रायं वर्णयन् भाष्यकारश्च मुक्तस्य स्वप्नसृष्ट्या-
 द्युपयोगिसत्यसङ्कल्पत्वाद्यभिव्यक्त्यङ्गीकारेण परमे-

सत्या भवितुमर्हति । वियदादिसृष्टौ श्रुतिसिद्धायामसत्यत्वाद-
 र्शनादिति सूत्रार्थः । रथयोगा शब्दाः । कर्तृत्वमाशङ्क्येति ।
 यद्यन्त्यंशस्य विस्फुल्लिङ्गस्थान्नेरिव दहनप्रकाशनसामर्थ्यमस्ति
 तथा जीवस्य परमेश्वरांशत्वात् तद्वदेव जीवस्यापि स्वप्नादि-
 सृष्ट्यनुकूलं सत्यसङ्कल्पत्वादिलक्षणं सामर्थ्यमस्ति । अतः तस्य
 स्वप्नसृष्टौ कर्तृत्वं सम्भवतीत्याशङ्केत्यर्थः । सत्यं जीवस्य सत्य-
 सङ्कल्पत्वादिकमस्ति किन्तु तत्तिरोहितं वर्तते संसारदशा-
 याम् । अतो न सृष्ट्यादावुपयोगस्तस्य । तच्च तिरोहितमैश्वर्यं
 परस्य विस्मभूतेश्वरस्याभिधानादौश्वरसाक्षात्कारपर्यन्तात् तिरो-
 धायकनिवृत्तावभिव्यज्यते । ईश्वरध्वानादाभिव्यक्तौ हेतुमाह
 तत इति । हि यस्मात् कारणात् तत ईश्वरादज्ञातादन्तोऽस्य
 जीवस्य तत एव ज्ञातादन्धविपर्यय ऐश्वर्याविर्भाव इति
 सूत्रार्थः । सदपीत्यत्र हेतुरौश्वराभिज्ञत्वादिति । जन्तोर्जीवस्य
 सत्यसङ्कल्पत्वादिनक्षत्रेऽप्यर्थाविर्भावार्थं यतमानस्य अवयवमन-
 नात्मकं विचारमनुतिष्ठतः क्रमेश परं परमेश्वरमभेदेन ध्यायतः
 कस्यचिदेव प्रतिबन्धरहितस्य अवयवमनध्यायानुष्ठानजनित-
 दौश्वरस्य प्रसादात् संसिद्धस्याप्रतिबन्धपरमेश्वरसाक्षात्कारवत

श्वरभावापत्तिं स्फुटौचकार । फलाध्यायेऽपि स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यत इति मुच्यमानविषयायां श्रुतौ
कीन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्विवक्षितेति बुभुक्षायां
ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्य इति सूत्रेण यत्
ब्राह्मं रूपमपहतपाप्मत्वादि सत्यसङ्कल्पत्वादव-
सानं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादि च तेनाभिनिष्पत्तिः

इत्यर्थः । तिमरेण रोगविशेषेण तिरस्कृता दृग्दृष्टदुःखः शक्ति-
र्यथा औषधवीर्यादाविर्भवति तथेत्यर्थः । न स्वभावत एवेति ।
यथोक्तसाधनसम्पत्तिं विनेत्यर्थः । अभिव्यक्त्यङ्गीकारेणेति । ईश्व-
रभावापत्तिं विना मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादभिव्यक्तिर्न सम्भवती-
त्यर्थः । अत्रेदं विचार्यते किं प्रतिविम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूप-
जीवगतस्य सत्यसङ्कल्पत्वादेर्मुक्तावाविर्भावः प्रतिपाद्यते किं
वा विम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरगतस्य । नाद्यः । ईश्वरगतसत्य-
सङ्कल्पत्वाद्यपेक्षया जीवे पृथक् सत्यसङ्कल्पादिसत्त्वे प्रमाणा-
भावात् । न हि ईश्वरस्यैव जीवस्यापि पृथक् तत्त्वत्वप्रतिपादकं
शास्त्रमस्ति । न च जीवस्येश्वराभिन्नत्वेन तत्त्वमानधर्मवत्त्व-
मनुमातुं शक्यते । लोके विम्बमुखाभिन्नस्यापि प्रतिविम्बमुखस्य
विम्बवदवदातत्वादिधर्मादर्शनेन व्यभिचारात् तत्त्वसाक्षात्कारा-
दविद्यानिवृत्तावविद्यानिरूपितप्रतिविम्बत्वस्यापि निवृत्त्या
प्रतिविम्बजीवाश्रितसत्यसङ्कल्पत्वादेरवस्थानस्यैव अभावेन
मुक्तौ तदभिव्यक्त्यसम्भवात् बन्धदशायामाहतस्य सत्यसङ्कल्प-
त्वादेरुपयोगाभावस्य स्पष्टतया जीवे पृथक् तत्त्वत्पनावैयर्थ्यात् ।

य आत्मापहतपाप्मेत्याद्युपन्यासेन स तत्र पर्य्येति
यच्चत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा इत्याद्यै-
श्वर्य्यावेदनेन चेति जैमिनिमतं चितितन्मात्रेण
तदात्मकत्वादित्यौलुलोमिरित्यनन्तरसूत्रेण एवं
वा अरे अयमात्मा अनन्तरोऽवाह्यः कृतस्त्रः प्रज्ञान-
घन एवेत्यादिश्रुत्या चैतन्यमात्रमात्मस्वरूपमित्यव-
गतेः तन्मात्रेणाभिनिष्पत्तिरिति मतान्तरं चोप-
न्यस्य एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायण
इति सिद्धान्तसूत्रेण वस्तुदृष्ट्या चैतन्यमात्रत्वेऽपि
पूर्वोक्तगुणकलापस्य उपन्यासाद्यवगतस्य माया-
मयस्य बह्वपुरुषव्यवहारदृष्ट्या सम्भवान्न श्रुतिद्वय-

न च बन्धदशायामेव सगुणविद्याफलभृतावान्तरमुक्तौ
सत्त्वसङ्कल्पत्वादिकपयोगोऽस्तीति न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् ।
तत्रापि ईश्वरसमानसत्त्वसङ्कल्पत्वाद्यभिव्यक्त्यनभ्युपगमेन जीवे
तत्त्वमानैश्वर्य्यस्य तिरोहितस्य कल्पनावैयर्थ्यात् । तस्मात् प्रतिवि-
म्बचैतन्यरूपजीवे पृथक् सत्त्वसङ्कल्पत्वादिकल्पनं प्रमाणप्रयोजन-
शून्यम् । तथा विम्बभूतेश्वरगतं सत्त्वसङ्कल्पत्वादौश्वर्य्यं बन्धदशायां
जीवान् प्रति जीवाविद्याभिः तिरोहितं सत् ईश्वरसाक्षात्का-
राभ्युक्तौ तेषामभिव्यज्यत इति द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्नः । 'सत्त्व-
सङ्कल्पत्वादिविशिष्टेश्वरस्याविद्यावृत्तत्वे मानाभावात् । न च
इदानीमहं सत्त्वसङ्कल्पत्वादिगुणक ईश्वरोऽस्मि इत्थंनुभवाभावात्
तद्विशिष्टेश्वरस्यावृत्तत्वं कल्पयत इति वाच्यम् । प्रतिविम्बजीवानां

विश्वभूतेश्वरस्य च कल्पितभेदाभ्युपगमे तत एव जीवस्य
जीवान्तरसाक्षात्काराभाववदौश्वरसाक्षात्काराभावोपपत्त्या तद्वि-
शिष्टेश्वरस्यावृत्तत्वकल्पनावेयर्थ्याद्विशिष्टेश्वरस्यावृत्तत्वकल्पने वि-
शिष्टावारकाविद्यानिवर्त्तकज्ञानासम्भवेन तदनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य शुद्धचिन्मात्रगोचरस्य तद्विशिष्टे-
श्वरविषयकत्वाभावेन विशिष्टावरणानिवर्त्तकत्वादविद्यायाः
शुद्धचिन्मात्रावारकत्वाश्रयणे च सत्यसङ्कल्पत्वादौश्वर्यस्या-
विद्याया तिरोधानासिद्धेः । न च जीवस्य स्वकीयत्वेन ईश्वर-
गतसत्यसङ्कल्पत्वाद्यप्रतीतिरेवात्र तिरोधानं विवक्षितमिति
वाच्यम् । तथा सति तदुत्तरसूत्रे तिरोधानस्याविद्याप्रयुक्ता-
वरणरूपत्वप्रतिपादनविरोधात् । तस्मादौश्वरगतसत्यसङ्कल्पत्वा-
दौश्वर्यस्य जीवाविद्यातिरोहितत्वमैश्वर्य्यतिरोधानस्य तत्त्व-
साक्षात्कारनिवर्त्त्यत्वं चाभ्युपेत्य पराभिधानादिति सूत्रतद्भा-
ष्योः प्रवृत्तिरिति वक्तव्यम् । उक्तं च अस्य सूत्रस्याभ्युपेत्यवा-
दत्वं सर्वज्ञात्ममुनिभिः । तेषां वचनं मूल एवोदाहरिष्यत इति
मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ नैतत् सूत्रादिकमपि मानमित्यस्वरमा-
दाह फलाध्यायेऽपीति केन रूपेणेति । किं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वर-
त्वापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टेन रूपेण मुक्तोऽवतिष्ठते किं वा
शुद्धचिन्मात्ररूपेणैव अवतिष्ठते अथवा द्विविधेन रूपेणेति
जिज्ञासायां सत्त्वामित्यर्थः । उपन्यासेनेति । उद्देशरूपवाक्य-
जातेनेत्यर्थः । य आत्मापहतपाप्मेत्युपक्रम्य सोऽन्वेष्टव्य इति
विचारविधानात् तथा एव सर्वेश्वर इत्याद्युपक्रम्य तमेतं
यज्ञादिना विविदिषन्तीति तद्देहेन यज्ञादिविधानादुपन्यास-
पदार्थं सर्वज्ञत्वादिव्यपदेशस्याप्युपलक्ष्यम् । तथा च व्यप-
देशः यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तप इत्यादिः । व्यपदेशो
नाम यो वाक्यसन्दर्भः उद्देशरूपो न भवति विधिरूपस्य न

भवति स एव । सर्वज्ञत्वादिसन्दर्भश्च नोद्देशरूपः । विधेयानुपल-
 भात् । नापि विधिः । यच्छब्दघटितत्वेनानुवादत्वप्रतीतिः । तथाच
 मुक्तो ब्रह्मणे वास्तवेन धर्मज्ञातेन युक्तोऽवतिष्ठते । कुतः । उप-
 न्यासस्यपदेशविधिभ्यः तस्य ब्रह्माभिसम्बन्धं तद्रूपयुक्तत्वावगमा-
 दिति सूत्रार्थः । स मुक्तः तत्र प्रकृते ब्रह्मणि स्थितः
 जज्ञत् वृषन् । ऐश्वर्यावेदनेनेति । अज्ञातस्वैश्वर्यस्यावेदनेन ज्ञाप-
 केन विधिवाक्येनेति यावत् । अज्ञातज्ञापकवाक्यस्यापि उत्पत्ति-
 विधित्वस्वोकारात् । चिति तस्मात्त्रेणेति । चितिश्चैतन्यं चैतन्यमात्र-
 रूपेणैव मुक्तोऽवतिष्ठत इत्यर्थः । यथा लवणपिण्डो वाहिरन्तश्च
 लवणैकरसः एवमेव अरे मैत्रेयि प्रकृत आत्मा शरीराद्यन्तस्तद-
 हि स चैतन्यैकस्वभाव इति न्युत्तर्यः । तस्मात्त्रेणेति । मुक्तौ ब्रह्मा-
 भेदेन विद्यमानस्य न कश्चिदभ्योऽस्ति । ब्रह्मस्वरूपे मुक्ते उपन्या-
 साद्यवगतगुणैश्वर्यादीनां श्रुतितात्पर्यविषयत्वाभावेन तुच्छत्वा-
 दिति तात्पर्यकमौलुलोमिममतम् । इदञ्च मतद्वयं पूर्वपक्षः ।
 सूत्रं व्याचष्टे वस्तुदृष्ट्यति । परमार्थत इत्यर्थः । जैमिनिमत इव
 गुणकलापस्य वास्तवत्वानभ्युपगमात् न चिन्मात्रत्वप्रातिपादक-
 श्रुतिविरोधः । औललोमिमत इव गुणकलापस्य तुच्छत्वानभ्यु-
 पगमात् न गुणकलापश्रुतीनां निर्विषयत्वापत्तिरूपोऽपि विरोधो-
 ऽस्तीत्यर्थः । एवमपीति । सौत्रभागेन मुक्तस्य चिन्मात्रत्वमुपेत्य
 उपन्यासाद्यवगतगुणकलापादेरपि पूर्वभावादित्यनेन सौत्रभागेन
 मुक्तात्मनि अङ्गीकृतत्वादौश्वरभावापत्तिं विना मुक्तस्य गुणकला-
 पादेरयोगात् तस्य ईश्वरभावापत्तिः सूत्रे भातीत्यर्थः । अस्वार्थस्य
 भाषादिकमपि न प्रातिकूलं किन्तु अतुक्त्वमेव इत्याह सूत्र-
 त्रयामस्त्रादिना । अत्रेदं विचार्यते मुक्तस्येश्वरभावापत्तिस्वी-
 कारे विश्वभूतेश्वरस्य साधकात्तुपहार्यं मायामयशरीराङ्गीकारेण
 मुक्तोऽपि शरीर्यैव ज्ञात् । अन्यथा रतिक्रीडादिश्रुतिसङ्घैश्वर्या-

विरोध इति अविरोधं वदन् सूत्रकारः सूत्रत्रय-
मिदमुक्तार्थपरत्वेन व्याकुर्वन् भाष्यकारश्च मुक्तस्य-
ईश्वरभावापत्तिं स्पष्टमनुमेने । भामतीनिबन्धप्र-
भृतयश्च श्रुत्यपूर्वहितमिदं सूत्रजातं भगवतो भाष्य-
कारस्योदाहृतं वचनजातं च तथैवान्ववर्त्तन्त ।

योगात् । तथा चाशरीरं वाच्यं सन्तमिति श्रुत्या मुक्तस्याशरीरत्व-
प्रतिपादनं विरुध्येत । कथमिदमशरीरत्वं सम्भवतीति जिज्ञा-
सायां विद्यासामर्थ्यात् परब्रह्मप्राप्तौ सत्यां तत् सम्पद्यते
नान्यथेति प्रतिपादनार्थमशरीरत्वप्रतिपादकवाक्यान्तरं परं
ज्योतिरूपसम्यग्मेति वाक्यमिति प्रतिपादकं ज्योतिरधि-
करणभाष्यं च विरुध्येत । परब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमपि अशरीरत्वाभ्यु-
पगमात् । तथा च तदधिकरणभाष्यम् अशरीरं वाच्यं सन्तमिति
च अशरीरतायै ज्योतिःसम्यक्तेरसाभिधानादब्रह्मभावाच्च अन्य-
ब्रह्मशरीरत्वानुपपत्तेरिति । ज्योतिरेव ब्रह्म विवाच्यतम् । किञ्च
मुक्तस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमे यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं
पश्येत् इत्यादिना तस्य विशेषज्ञानाभावप्रतिपादनं विरुध्येत ।
इदञ्च वचनं परममुक्तिविषयमिति स्वाप्ययसम्यक्त्वोरिति सुख-
तद्वाचादीं स्पष्टम् । किञ्च सर्वेश्वरभावं प्राप्तस्य मुक्तस्य तद्वा-
चापत्तिदशायां सगुणविद्याफलभूतेश्वरभावापत्तिदशायामिव
योऽहं पुरा संसारार्थभूतं सोऽहमिदानीमीश्वरः सम्पद्य इति प्रति-
सम्मानमभ्युपगम्यते न वा । नाहः । पूर्वोपाधेर्निवृत्तत्वेन
तद्वानुसम्मानासम्भवात् उपाधैक्यस्य अनुसम्मानप्रयोजकशरीर-
प्रविष्टत्वात् । न द्वितीयः । ईश्वरभावापत्तौ केवलस्वरूपेणैव

न च श्रुत्युपवृंहितस्य एतावतः सूत्रभाष्य-
वचनजातस्य ऐश्वर्य्यमज्ञानतिरोहितं सत् ध्याना-

भवस्थानापेक्षया मुक्तस्य फलतो विशेषाभावेन तद्भावापत्तु-
पपादनस्थानतिप्रयोजनत्वापत्तेः । तस्मात् मुक्तस्येश्वरभावा-
पत्तिप्रतिपादनं यत्र त्वत्वेत्यादिश्रुतिविशेषं तदनुसारिवहु-
भाष्यादिविशेषं प्रयोजनशून्यं चेति सिद्धम् । अत एव न्याय-
रक्षामणौ यावत् सर्वमुक्ति विष्ण्वेश्वरभावापत्तिरस्यौत्सृज्याभिः
सिद्धान्तलेशसंग्रहे समर्थितत्वेन आविर्भूतस्वरूपस्य सत्यकामत्वं
सर्वेश्वरभावापत्तावन्न साधितायां यथोक्तमस्वरसं मनमि-
निधाय मुक्तानां श्रद्धाचैतन्यभावापत्तिः तत्पक्षे जज्ञत्वाद्ये-
श्वर्य्योपपत्तिश्च दर्शिता दीक्षितैरेव मुक्तानां यावत् सर्वमुक्ति
सत्यसङ्गत्वादिष्वं चोपपद्यते । तस्य श्रद्धाचैतन्यभावापत्तावपि
तत्तत् सर्वमुपपद्यते एव । श्रद्धाचैतन्यस्य जीवेश्वरावुत्सृतचैतन्य-
सामान्यात्मना भवस्थानात् । अतएव साक्षात्कृतब्रह्मणं यावत्
सर्वमुक्ति सर्वात्मतापत्तिरस्यौति वामदेवस्य मनुश्रुत्यादिभावा-
पत्तिः न्यूनते । एवञ्च मुक्तस्य सार्वभौमादिमानुषात्मना इन्द्रादि-
लोकपाशात्मना दहराद्युपासनाफलानुभवितृपुरुषात्मना च जज्ञ-
त्वादिकं सर्वलोककामावाप्तिमत्त्वं ब्रह्मलोकसमाहितसत्यकामा-
द्यनुभवितृत्वञ्च व्यपदेष्टुं शक्यमिति जज्ञत्वादिश्रवणमप्युप-
पद्यत इत्यादिप्रत्येव । तथा च तदनुसारेण प्रकृतसूत्रभाष्यादौ
ब्रह्मगतसौख्यस्य मुक्तजीवगतत्वाङ्गीकरणं मुक्तस्य ब्राह्मणे
रूपेण भवस्थानाभ्युपगमेऽपि जैमिनिमत इव सिद्धान्ते नाहं-
तविरोधः । तस्य रूपस्य ब्रह्मजीवान्तराविद्याकृतत्वाभ्युपगमादि-
त्येतावन्मात्रपरं न तु मुक्तस्येश्वरभावापत्तिपरमिति मञ्जेषः ।

ननु अध्यायचतुष्टयेऽपि उदाहृतश्रुतिसूत्रभाष्यादिप्रत्यक्षातस्य

दभिव्यज्यते इत्यवोचत् । शरीरिणः सूत्रकृतस्य
यत्तु तदभ्युपेत्यादितमुक्तहेतोरिति संचेपशरीर-
कोक्तीतीत्याभ्युपेत्यवादत्वं युक्तं वक्तुम् ।

तस्मान्मुक्तानामौश्वरभावापत्तेरवश्याभ्युपेत्या-
देतदसम्भव एव प्रतिविम्बेश्वरवादे दोषः । तदाहुः
कल्पतरुकाराः । न मायाप्रतिविम्बस्य विमुक्तौ-
रुपसृप्यतेति । एतदसम्भवश्चैकजीववादपारमा-
र्थिकजीवभेदवादयोरपि दोषः ।

सर्वज्ञात्ममुनिभिरुपदर्शितयुक्तिभिः प्रौढवादत्वप्रतीतेः कथं मुक्त-
स्येश्वरभावापत्तावेतच्छ्रुत्यादिकं प्रमाणं स्यादित्यत आह न चेति ।
एतावत इत्यनेन बहुश्रुतिसूत्रभाष्यादिविरोधात् संचेपशरीर-
कर्मत इयमिति सूचितम् । अस्य शरीरिणस्तत् सत्यसङ्ख्य-
त्वादिलक्षणमैश्वर्यमुपेत्य मुक्तौ ध्यानादभिव्यज्यत इत्युदितमुक्तं
सूत्रकृतैत्यर्थः । अभ्युपेत्यवादत्वे हितुमाह उक्तहेतोरिति ।
मुक्तस्येश्वरभावापत्ती प्रमाणत्वेनोदाहृतश्रुतिभाष्यादिकं व्याख्याय
अन्ते अश्वरसादिरूपेण मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं प्रति अनुपपत्तिरूपा
या युक्तयोऽस्माभिः प्रदर्शिताः ताः सर्वा अप्यत्र उक्तहेतोरित्यनेन
विवक्षिता इति मन्तव्यम् ।

• तस्मादिति । उक्तप्रमाणवत्तादित्यर्थः । मुक्तस्येश्वर-
भावापत्तिरेतच्छब्दार्थः । • उपसृप्यता प्राप्यता । एवेति ।
एकजीववादे एतदसम्भवः प्रागैव दर्शितः । पारमार्थिकेति । पार-
मार्थिको जीवेश्वरयोर्भेद इति वादेऽपि मुक्तस्येश्वरभावापत्त्य-

यत्तु कैश्चित् हैतिभिरुच्यते भेदस्य पारमार्थि-
कत्वेन मुक्तौ जीवस्येश्वरभावाभावेऽपि तन्नापी-
श्वर इव पृथगपहतपाप्मत्वादिगुणसम्भवादावि-
रोध इति । तत्तुच्छम् ।

तथा सति जीवस्याप्यपहतपाप्मत्वादिकम-
स्तीति न तस्य ब्रह्मलिङ्गत्वमिति शङ्कापरिहारा-
लाभेन उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्विति सूत्रविरो-
धात् ।

सम्भवो दोष इत्यर्थः । एतदुपलक्षणम् । शुद्धब्रह्मरूपेण अवस्थान-
लक्षणमुक्त्यसम्भवोऽपि पारमार्थिकजीवेश्वरभेदवादे दोष इति
बोध्यम् ।

नतु प्रजापतिविद्यायां मुक्तस्यापहतपाप्मत्वादि-
गुणाष्टकं प्रतिपाद्यते । तच्च मुक्तस्येश्वरभावापत्त्यनभ्युपगमे न
सम्भवतीति तस्य तद्भावापत्तिरेष्टव्या । सा च पारमार्थिकजीवे-
श्वरभेदवादे न सम्भवतीति खलु तवाभिप्रायः । स च अनुपपन्नः ।
भेदपक्षेऽपि श्रुतिसूत्राभ्यां निरूपितस्य मुक्ते गुणकलापस्य
मुक्तेश्वरभावापत्त्या विनापि सम्भवादिति हैतिनां मध्ये केचि-
च्छ्रुतिसूत्रव्याख्यातारः । तेषां मतमनूय दूषयति यस्वित्यादिना
तन्नापीति । मुक्तजीवेश्वरीत्यर्थः ।

तथा सतीति । जीवस्य पृथगपहतपाप्मत्वाद्युपगमे
सतीत्यर्थः । इति या शङ्का उत्तराच्चेदिति सूत्रभागेन
कृता तस्य आविर्भूतस्वरूपस्त्विति परिहारभागेन मुक्त-
जीवेश्वरस्य गुणाष्टकाविर्भावकथनेऽपि परिहारालाभादि-

ब्राह्मेण जैमिनिरिति सूत्रे जीवगतस्यापहत-
पाप्मत्वादेरुपन्यासादिभ्य इत्यादिशब्दार्थत्वेन
परेषामप्यभिमत्वस्य ज्ञातृ क्रीडन् रममाण इत्या-
दिश्रुत्युदितस्य ज्ञातृणादेश्च ब्राह्मत्वनिर्देशविरो-
धाच्च । भेदे तेषां गुणानां सत्यत्वेन चिति तन्मा-
त्रेणेति सूत्रोक्तस्य मुक्तजीवानां चैतन्यमात्रत्वस्य
एवमपीति सिद्धान्तसूत्रेऽङ्गीकारविरोधाच्च ।

सम्पद्याविर्भाव इत्यधिकरणविरोधाच्च । तत्र
हि स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इतिश्रुतावागन्तुना
केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिर्नोच्यते । स्वेन शब्दवै-
यर्थ्यापत्तेः ।

त्यर्थः । तथाच मुक्तब्रह्मणोभेदपक्षे गुणकलापस्य जीवसाधारणस्य
ब्रह्मासाधारणत्वरूपब्रह्मलिङ्गत्वालाभादृशराकाशस्पर्शरत्ननिर्ण-
यकं गुणाष्टकं न स्यादिति भावः ।

भेदपक्षे मुक्तजीवगतस्यापहतपाप्मत्वादेर्ब्राह्मत्वनिर्देश-
विरोधश्चेत्याह ब्राह्मेणेति । ननु भेदवादिनां मते मुक्त-
गतापहतपाप्मत्वादेर्ज्ञातृणाद्यैश्वर्यस्य ब्राह्मत्वमसिद्धम् । अत-
आह परेषामपीति भेद इति । जीवब्रह्मभेदपक्षे वास्तवगुण-
वतो जीवस्य चिन्मात्रत्वायोगादिति भावः ।

किञ्च किं गुणजातं मुक्तावुत्पद्यते किं वा निवृत्तिसिद्धमिति
विकल्पं भर्त्सयति निधाय, आद्यनिराकरणपूर्वकं द्वितीयं परि-
शेषयति सम्पद्याविर्भाव इत्यादिना तत्राहोति । सम्पद्याधि-
करणे हि इत्यर्थः । स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यनेन मुक्ति-

येन रूपेणागन्तुना स्वयमभिनिष्पद्यते तस्या-
त्मौयत्वस्यावक्तव्यत्वात् । तस्मादात्मवाचिस्वशब्दो-
पादानात् नित्यसिद्धेन स्वस्वरूपेणैवाभिनिष्पत्ति-
विवक्षिता न तु केनचिद्धर्मेणेति व्यवस्थापितम् ।

रभिधीयते । सा किम् आगन्तुकस्य स्वरूपस्योत्पत्तिरेव स्वर्गादि-
रूपोत्पत्तिवत् विवक्षिता किं वा आत्मस्वरूपस्यैव विद्यायावि-
र्भावमात्ररूपा विवक्षितेति संशये मुक्तेरपि स्वर्गादिवत् फल-
त्वात् तद्वदेव आगन्तुकातिशयरूपनिष्पत्तिर्मुक्तिरिति पूर्वपक्ष-
निषेधपूर्वकं सिद्धान्तमाह आगन्तुनेत्यादिना ।

कथं तदेयर्थम् । अत आह येनेति । स्वर्गाद्यागन्तुकरूपवत् यन्मु-
क्तिलक्षणं स्वरूपमुत्पद्यते मुक्तस्य तत् स्वशब्देनानुक्तावपि स्वीयमेव
भवति । अतः स्वशब्दस्य स्वीयवाचित्वे वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । तस्मादिति ।
आगन्तुकरूपाभिनिष्पत्तिर्मुक्तिरिति पक्षे स्वशब्दस्य स्वकीयार्थक-
ताया एव वक्तव्यत्वेनोक्तरोत्या तदेयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । आत्मेति ।
स्वकीय इव स्वस्वरूपेऽपि स्वशब्दस्य रुद्धत्वेन नानार्थत्वे सति
स्वकीयार्थकत्वस्य प्रकृते असम्भवादात्मस्वरूपवाचित्वं निश्चितमिति
भावः । इदमेव अत्र आत्मवाचिस्वपदोपादानप्रयोजनम् । यन्मुक्तेः
स्वर्गादिवत् आगन्तुकरूपत्वनिराकरणम् । अन्यथा आत्मवाचि-
स्वपदवैयर्थ्यादिवेति बोध्यम् । मत्सङ्कल्पत्वादिरूपस्य स्वेन रूपेण
इत्यत्र मुक्तित्वेनाभिमतस्य आगन्तुकत्वपक्षे तदागन्तुकत्वनिषेध-
काधिकारविरोधवत् तस्य बन्धदशायां तिरोधानप्रतिपादक-
सूत्रेण मुक्तिदशायामाविर्भावप्रतिपादकसूत्रेण च विरोधो
• भवेत् ।

किञ्च इदमपहतपाप्मत्वादि जीवस्य मुक्ता-
वागन्तुकं चेत् सम्पद्याविर्भाव इति मुक्तावा-
गन्तुकरूपनिषेधेन पराभिध्यानात् तिरोहितम्
उत्तराश्वेदाविर्भूतस्वरूपस्त्विति अपहतपाप्मत्वा-
दुर्बन्धमुक्तोस्तिरोभावाविर्भावप्रतिपादनेन च
विरोधः स्यादिति नित्यसिद्धं वाच्यमिति बन्धस्य
मिथ्यात्वं दुर्वारम् । नित्यसिद्धमपहतपाप्मत्वं हि
सर्वदा पाप्मरहितत्वम् । न च वस्तुतः सर्वदा
पाप्मरहिते पाप्मसम्बन्धः तन्मूलककर्तृत्वभोक्तृ-
त्वसम्बन्धो वा पारमार्थिकः सम्भवात् ।

एवं च जीवस्येश्वराभेदोऽपि दुर्वारः । श्रुति-
बोध्यतदभेदविरोधबन्धस्य सत्यत्वाभावात् ।

मुक्तावभिनवतयात्पद्यमानस्य उक्ततिरोधानाविर्भावबो-
धोपादित्याह किञ्चेदमिति । द्वितीयविकल्पपरिषेपस्य फलमाह
इति बन्धस्त्विति । अपहतपाप्मत्वादेरीश्वर इव जीवेऽपि
नित्यसिद्धत्वादिति इति शब्दार्थः । तदेवापपादयति नित्य-
सिद्धमिति तन्मूलोति । पाप्मसम्बन्धमूलकेत्यर्थः ।

एवञ्चति । बन्धस्य मिथ्यात्वे सतीत्यर्थः । ननु किं
बन्धस्य मिथ्यात्वसाधनेन तस्य सत्त्वेऽपि जीवब्रह्माभेदबोधन-
सम्भवादिति भास्करमतमाशङ्क्याह श्रुतीति । बन्धस्य
सत्यत्वमते परमात्मगतनिर्लक्ष्यमुक्तत्वस्यापि सत्यत्वेन परमार्थ-
भूतविरुद्धमज्ञानाद्योर्जीवब्रह्माणोर्द्वन्द्वनिरुद्धयोरेव श्रुति-
बोधाभेदासम्भवादित्यर्थः ।

अन्यथा संसारिणि नित्यसिद्धसत्त्वसङ्कल्प-
तिरोधानोक्तायोगाच्च ।

न हि जीवस्य संसारदशायामप्यनुवर्तमानो-
यत्किञ्चिदर्थगोचरः कश्चिदस्ति अवितथसङ्कल्पस्ति-
रोहित इति परैरपीष्यते । किं त्वीश्वरस्य यत्
नित्यसिद्धं निरवग्रहं सत्त्वसङ्कल्पत्वं तदेव जीवस्य
संसारदशायामीश्वराभेदानभिव्यक्ता स्वकीयत्वेना-
नवभासमानं तं प्रति तिरोहितमित्येव समर्थ-
नीयमिति चऽकुटीप्रभातवृत्तान्तः ।

अन्यथेति । बन्धस्य मिथ्यात्वस्वीकारपूर्वकं जीवब्रह्मणोर-
भेदानङ्गीकार इत्यर्थः । कुतः तिरोधानोक्तयोग इति
चत् तत्र वक्तव्यम् ।

किं जीवगतस्य नित्यसिद्धसत्त्वसङ्कल्पत्वादेः तिरोहितत्व
पराभिध्यानादिति सूत्रेण अभिधीयते किं वा ईश्वरगतस्यैव
जीवं प्रति तेन तिरोहितत्वमभिधीयते । नाद्य इत्याहु न
हीति । यत्किञ्चिदर्थगोचरोऽपि सत्त्वसङ्कल्पः तिरोहितो-
ऽस्तीति नेष्यते । सर्वार्थगोचरः सत्त्वसङ्कल्पः तिरोहितोऽस्तीति
नेष्यते इति त्रिम् वक्तव्यमित्यर्थः । अहेतिभिरिव इत्यपि-
शब्दार्थः । न हि सिद्धान्ते प्रतिविम्बचेतन्यरूपेषु जीवेषु
विम्बचेतन्यरूपेश्वरगतसत्त्वसङ्कल्पत्वाद्यपेक्षया पृथक् सत्त्व-
सङ्कल्पत्वादिकं संसारदशायां तिरोहितमस्तीतीष्यते । तत्र
प्रमाणप्रयोजनयोरेभावात् । एतच्च प्रागेव अस्माभिर्दर्शितम् ।
द्वितीये तु कल्पे दूरं गत्वापि सिद्धान्तमतमिवाकम्बनीयम् । तथा

नन्वपहतपाप्मत्वं न पाप्मविरहः किन्तु
पाप्महेतुकर्माचरणेऽपि पापोत्पत्तिप्रतिबन्धक-
शक्तियोगित्वमिति न तस्य नित्यसिद्धत्वे न बन्धस्य
मिथ्यात्वप्रसङ्गः । एवं सत्यसङ्कल्पत्वमपि शक्ति-
रूपेण निर्वाच्यमिति नैश्वराभेदप्रसङ्ग इति चेत्
मैवम् । एवंशब्दार्थकल्पनै प्रमाणाभावात् ।

न हि पापजननप्रतिबन्धिका शक्तिः संसार-
रूपपरिभ्रमणदशायां पापानुत्पत्त्यर्थं कल्पनीया ।
तदानीं तदुत्पत्तेरिष्टत्वात् । विद्योदयप्रभृति
तु विद्यामाहात्म्यादेवाश्लेषः तदधिगमे उत्तरपूर्वा-
घयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादितिसूत्रेण दर्शितः ।

च न पारमार्थिकभेदसिद्धिरिति दूषणमाह किन्तु ईश्वरस्वेति
ईश्वरेति । विवक्ष्यभूतेनेश्वरेण सह जीवस्य यो वास्तवभेदस्तद-
नभिष्यत्वेत्यर्थः ।

जीवब्रह्मणोरभेदापत्तिभयात्कीचे पृथगेवापहतपाप्म-
त्वादिकं स्वीकृत्य तस्य वास्तवबन्धाविरुद्धत्वं शङ्कते नत्विति ।

किञ्च निषिद्धकर्माचरणेऽपि पापोत्पत्तिप्रतिबन्धकशक्तिरप-
हतपाप्मशब्दार्थत्वेन कल्प्यमाना किं विद्योदयात् प्राक् तत्-
प्रतिबन्धार्थं कल्पते किं वा विद्योदयानन्तरं त्वदभिमतमुक्तेः
प्राक् तत्प्रतिबन्धार्थं कल्पते अथवा त्वदभिमतमुक्तकाले मुक्तस्य
देहेन्द्रियादिसत्त्वेन पाप्महेतुनिषिद्धकर्माचरणसम्भवात् तदा
तत्प्रतिबन्धार्थं कल्पते इति विकल्पं मनसि विवक्ष्य क्रमेण
दूषयति न हि इत्यादिना इष्टत्वादिति । तवापि सत्यतत्त्वादि-

ततः एव भुक्तावप्यशेषः उपपद्यत इति व्यथा
शक्तिकल्पना ।

तस्मादुदाहृतश्रुतिसूत्रानुसारिभिर्मुक्तजीवानां
यावत्सर्वमुक्तिं वस्तुसञ्चै तन्यमात्रत्वाविरोधिवद्ब-
भुषाविद्याकृतनिरवग्रहैश्वर्य्यतदनुगुणगुणकलाप-
विशिष्टनिरतिशयानन्दस्फुरणसमृद्धनिःसन्धिवन्ध-
परमेश्वरभावापत्तिरादर्शव्येति सिद्धम् ।

विषयद्वयोर्विहितविभक्तिद्वयस्य त्रिसर्वतोमुखमहाप्रतयानि श्रुतौ ।

श्रीरङ्गराजमण्डितः श्रुतचन्द्रमौलिस्वरूप्यदीक्षित इति प्रथितसम्पन्नः ॥१॥

तन्मात्राधीन्य सत्त्वानि सदावदातव्याख्यानकौत्रयकलाविश्रदीक्षितानि ।

आख्याय सूत्रं सनुबन्ध च सम्प्रदायम् सिद्धान्तभेदसंग्रहमित्यकार्षीत् ॥२॥

इति शास्त्रसिद्धान्तसंग्रहसंग्रहे चतुर्थः परिच्छेदः सम्पूर्णः ।

तर्कः । तस्य ब्रह्मबोद्धिगमे साक्षात्कारे सति विद्योदयात्
पूर्वावस्था नाग्रा भवति । तदुदयोत्तरकासौमाद्यस्य च अज्ञेयो
भवति । कुतः । तस्य विद्ययाघनाशदेः श्रुतिस्मृतिषु व्यपदेशात्
श्रुत्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः ।

मुक्तलेशपरभावापत्तिमुपपादितामुपसंहरति तस्मादिति ।
उदाहृतश्रुतिसूत्रभाष्यादिस्वरस्यादित्यर्थः । अविरोधित्वमैश्व-
र्य्यविशेषणम् । तदनुगुणेति । ऐश्वर्यानुगुणेत्यर्थः । समृद्धत्वं
श्रीश्वरभावापत्तिविशेषणम् ।

इति सिद्धान्तलेशसंग्रहस्य चतुर्थपरिच्छेदः ।

वि, द, उपाधिधारिणा पण्डितकृतपतिना श्रीजीवानन्दविद्या-

चारमहाशयैः संपादितम्

